

सरला' यन्त्रालये
श्रीपरेशनाथ घोषेण
मुद्रितश्च ।

सूचीपत्रम्

प्रथमो भागः

प्रथम पाद गृभिका

द्वितीय पाद —अधिकृतममत्यनुसारेण निर्णय

द्वितीयो भागः

तृतीय पाद —अधिकृतमतनियमानुसारेण निर्णय

धीमह मगयद्

वादरायणव्याससम्मतं

ब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णयः

प्रथमं पाद.—ब्रह्मसूत्रपरिचय.

भूमिका

मूलानुवरणम्

उपास्यदेवता पक्ष सम्पूज्य मनसा हृष्टि । तृष्णिणां कालिकादिषु तामां मध्ये विरोपत ॥
त मूलध्व परं द्रष्टुं स्वान्माऽभिरं विभाव्य च । देवीं नरस्वतीं व्याम वृष्णान्ध त महत्सुनिम् ॥
शुक तद्ब्रह्मत्र गौडं तत सिप्यक्रमेण वै । गोविन् शङ्कराचार्यं माप्यकार जगद्गुरुम् ॥
पद्मपादादिकांश्चैव सम्प्रदायप्रवर्तकान् । तन्वयेममुत्पन्नं मरान्त भगवान् पुरीम् ॥
मौलीसन्धनकर्तारं ब्रह्मनिद्यान्निवारदम् । तस्य सिप्यक मायत तोतापुरीं तपोनिधिम् ॥
रामकृष्णं च तच्छिष्यं रामहृत्पात्ररूपकम् । युगावतारवर्ष्यं च मानात् कैवल्यनायकम् ॥
विवेकानन्दनामानं तच्छिष्यं निध्वन्वितम् । वेदान्ताद्वैतसिद्धान्तप्रचार-जीवनतम् ॥
तच्छिष्यं विरजानन्दं सन्यास गुरुवर्षिणम् । अच्युतानन्दमैराय्य दीक्षागुरु सरस्वतीम् ॥
ततो विद्यागुरुन् सर्वान् समम्यर्ष्यं यथाक्रमम् । प्रमथनाथमाचार्यं लक्ष्मणसाक्षिणं तथा ॥
योगेन्द्रनाथतीर्थञ्च पार्वतीचरणं तथा । सर्वथास्त्रप्रवकारं यत्कृपावन्ततो मया ॥
ध्यासोक्तश्रद्धासूत्राणां यद्गुणार्थं व्यामसम्मतम् । तदेवात्र विनिर्णेतुं प्रयत्नं क्रियतेऽद्युना ॥
सन्यासिचिद्ब्रह्मनान्दं पुरीनाम्नस्मज्जुद्धये । शास्त्रिलक्ष्मणपात्रोक्तमार्गेणैव यथा मति ॥
ततोऽन्यमाप्यकारांश्च सम्प्रदायप्रवर्तकान् । मास्कर लक्ष्मणं चैव रामानुजापरामिधम् ॥
मञ्जाचार्यं च निम्बार्कं श्रीकण्ठं श्रीपतिं तथा । विज्ञानभिक्षुकंश्चैव वल्लभं पुष्टिमार्गिणम् ॥
अश्वदेवं च गौडीयं पूजयामि यथाक्रमम् । आशीर्वादीं मया तेषां प्रार्थ्यते कुरुणापि च ॥
येन तत्कृतमाभ्यासां गुणदोषविनिर्णये । मतिमान्धं न जायेत पक्षपातादिकं तथा ॥
सत्यविनिर्णयादत्र न मे स्माञ्छलिता मति । इत्यपि प्रार्थना तेषां सवित्रे क्रियते मया ॥
एतावत्कालपर्यन्तं सूत्राणामर्थनिर्णय । सूत्रकृद्देवनागौलीमाविष्टृत्य न कैः कृत ॥
अथोऽयमपूर्वोऽस्तं स्तलनं तेन शक्यते । तथापि कर्तव्या तेषां सहस्रो जायतां मम ॥
माभ्योत्कर्षविचारोऽस्मिन् सुदुस्तरमहाणवे । मूर्धान्मे कर्णधारोऽत्र भूयस्तेपामनुग्रह ।

ग्रन्थारम्भः

सर्वकारणकारणम् एकमेवाद्वितीयं सत्यज्ञानानन्दस्वरूपम् अनन्तम् असङ्गं नित्यं ब्रह्म, तज्ज्ञानजन्यमोक्षश्च इत्यादिकं सर्वम् अलौकिकविषयान्तर्गतम् । एतौदशे अलौकिके विषये अनाद्यपौरुषेयश्रुतिरेव प्रमाणम् इत्येव वेदान्तिनां शिष्टाणां मतम् । तच्च श्रुतिसिद्धान्त-ज्ञापनाय भगवन्नाारायणावतार-कृष्णद्वैपायनापरनामा महर्षिवादरायणः ब्रह्मसूत्राणि विरचयामास, द्वापरान्ते कलेरादौ वा प्रायेण अद्यप्रभृति पञ्चसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वम् ।

शाङ्करभाष्यावलम्बनेन ब्रह्मसूत्रपरिचयप्रस्तावः

तेषां ब्रह्मसूत्राणां शाङ्करभाष्यमेव इदानीम् उपलभ्यमानानां भाष्याणां मध्ये प्राचीन-तमम् । इतः प्राचीनतरं भाष्यम् इदानीं नोपलभ्यते । तत्र प्राचीनविषये प्राचीना एव यथा प्रमाणं, न तथा अर्वाचीना इत्येव प्रायेण सर्वैर्मन्यते । अतो ब्रह्मसूत्राणां भगवद्-वादरायण-व्यास-सिद्धान्त-सम्मत-भाष्य-निर्णयार्थम् इदानीम् अधिगम्यमानानां भाष्याणां मध्ये यत् प्राचीनतमं शाङ्करभाष्यम्, यत् प्रायेण अद्यप्रभृति सार्द्धद्वादश-शतवत्सरेभ्यः प्राक् प्रणीतम् इति प्रसिद्धम्, तदेव भाष्यम् अवलम्ब्य ब्रह्मसूत्राख्यग्रन्थस्य आदौ किञ्चित् परिचयप्रदानं समुचितमेव ।

ब्रह्मसूत्रपरिचयः

तथा हि शाङ्करभाष्यानुसारेण एतद्ब्रह्मसूत्रग्रन्थस्य ५५५-सूत्राणि वर्तन्ते । एतैः सूत्रैः तन्मतेन १९१-संख्यकानि अधिकरणानि भाष्यटीकाकृद्भिः ग्रन्थेऽस्मिन् सन्निवेशितानि ।* अधिकरणञ्च विचारविशेषः, एतद्द्वारा तत्त्वनिर्णयो मीमासादर्शनस्यैव वैशिष्ट्यम् ।

तत्र अधिकरणस्वरूप-परिचयः

तत्र अधिकरणं षडङ्गम्, यथोक्तं भाट्टदीपिकायां तट्टीकामाट्टचिन्तामणौ च “अधि-करणं तु वेदवत् षडङ्गं यदाहुः

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

प्रयोजनं सङ्गतिश्च प्राञ्चोऽधिकरणं विदुः ॥

पञ्चमिति प्रामादिकः पाठ इति” (माद्राज-संस्करण-५म-पृष्ठे द्रष्टव्यम्) ।

तत्र प्रथमाधिकरणपरिचयः

तद् यथा अस्य ग्रन्थस्य प्रथमं यदधिकरणं तत् जिज्ञासाधिकरणं नाम । तत्र मत्तित्वावत्, प्रथमा श्रुतिमीमासारूपा श्रुतिसङ्गतिः । द्वितीया श्रौतब्रह्मणो विचाररूपा आत्मसङ्गतिः । तृतीया तादृगब्रह्मण श्रुतिवाक्येषु समन्वयरूपा अध्यायसङ्गतिः । चतुर्थी

* गनान्तरेण ५५६-सूत्राणि १६२-अधिकरणानि कुत्रचिद् दृश्यन्ते ।

स्पष्टप्रल्लिङ्गकश्रुतिवाक्यानां समन्वयरूप्य पादमङ्गति । अस्य प्रथमाधिकरणत्वाद् अधिकरण-
सङ्गतिर्नाम पृष्ठी सङ्गतिर्नास्ति ।

अस्य विनयस्तावत् वेदान्तवाक्यविचार । अथवा तन्मूलम् “आत्मा वा अरे
द्रष्टव्य श्रोतव्य” (शृ २।४।५) इत्यादि श्रुतिवाक्यजातम् ।

संशयस्तु मग्न विचार्यं न वा इति ।

पूर्वपक्षस्तु—मग्न न विचार्यम्, तत्र हेतवोऽपि ।

सिद्धान्तपक्षे पुन—मग्न विचार्यमेव, तत्र हेतवोऽपि ।

प्रयोजनं अस्य पूर्वपक्षे—एतत् शान्तं न आरम्भणीयम् । सिद्धान्तपक्षे तु—
रामभमेतत् आरम्भणीयमेव । एतादृशो य पदङ्गसंवलितो विचार स एव अधिकरणम् इत्युच्यते ।
एतादृशानि अधिकरणानि अस्मिन् ग्रन्थे शाङ्करभाष्यानुसारेण १९१-संख्यकानि भवन्ति ।

एतच्च अधिकरणं क्वचित् एकेन सूत्रेण, क्वचिच्च एकाधिकेन रचितं दृश्यते । तस्य
च अधिकरणस्य पूर्वपक्षोऽपि क्वचिद् एकेन सूत्रेण, क्वचिच्च एकाधिकेन रचित । सिद्धान्तपक्षोऽपि
तथैव । कुत्रचित् अधिकरणे सिद्धान्तसूत्रमात्रं विद्यते, पूर्वपक्षसूत्रञ्च ऊहनीयं । क्वचिद् एकस्मिन्
सूत्रे एव पक्षद्वयमपि दृश्यते, तत्र एकाधिकसूत्रेण अधिकरणं रचितम् । एकाधिकसूत्रात्मका
धिकरणस्यैव पूर्वपक्षस्तु अधिकरणारभे अधिकरणमभे वा सङ्गद् द्विर्वा दृश्यते । परन्तु
कुत्रापि अधिकरणं न केवलं पूर्वपक्षमात्रावयवमिति । संक्षेपत इयमेव अधिकरणरचनाप्रणाली,
विस्तारस्तु अग्रे वक्ष्यते । एवम् अस्य अक्षसूत्रग्रन्थस्य माप्यकृतां मध्ये सूत्रयाख्याने बहुषु मत-
भेदेषु सत्सु अपि अधिकरणविषयिणी अस्यैव रचनाशैली सर्वसम्भवेत्, तत्र न कोऽपि माप्यकार
परस्परं विवदते ।

अथ प्रकृतिसिद्धिरने मतभेदः

शाङ्करभाष्यमतेन ग्रन्थस्य अस्य ५५५-सूत्रे १९१-अधिकरणे चत्वारोऽध्यायाः ।
परन्तु मत्तव्यायं चत्वार पाद्व्यवर्तन्ते, तेन ग्रन्थोऽयं षोडशपादात्मको भवति इति सर्वसम्मतम् ।
अस्य अ-माय-याद-संख्यायाम् अ-ध्याय-पादविभागे वा सर्वेषामेव माप्यकृतां मध्ये कोऽपि मतभेदो
न दृश्यते, तथापि सूत्रसंख्यायां सूत्रपाठे सूत्रार्थे अधिकरणविभागे पूर्वोत्तर-पक्षीय-सूत्रनिर्देशो च
तेषां मध्ये महान् मतभेदो दृश्यते । ते च माप्यकारा प्राधान्येन शाङ्कर-मास्कर-रामानुज-
निम्बार्क-मञ्ज-श्रीकण्ठ-श्रीकर-घल्लम-विशानभिक्षु-वल्लदेवाचार्या इति ।

शाङ्कर-माप्यस्य व्याससम्मतत्वशङ्का

श्रीमच्छङ्कराचार्यपरमाविनाम् एतेषां माप्यकृताम् ईदृशमतभेददर्शनेन आराद्धेय मनसि
जायते—किं शाङ्करसूत्रभाष्यानां सूत्रसूत्रमगवद्-व्याससम्मतं न वा ? अतः श्रीमच्छङ्करमत-
विरोधिभाष्येषु तत्तद्भाष्यकर्तार सर्वे एव स्वस्वभाष्यं मगवद्-व्याससम्मतं माप्यमिति वर्णयन्तीति ।

अतः शाङ्करसूत्रव्याख्यानं सर्वेभ्य उपलभ्यमानभाष्येभ्यः प्राचीनतममपि व्याससम्मतं न वा
इत्येव सन्दिह्यते ।

व्याससम्मतभाष्यनिर्णयस्य प्रयोजनम्

अतः सर्वेषां भाष्याणां मध्ये कतमत् कियद् वा व्याससम्मतमिति निर्णेतुं प्रयासे
क्रियते । यतो यद् भाष्यं सूत्रकृदभिमतं, तदेव प्रमाणं भवितुम् उचितं सूत्रार्थनिर्णये । वेदा
वाक्यार्थनिरूपणस्य व्याससूत्रार्थनिरूपणाधीननिरूपणत्वात्, व्यासस्यैव वेदार्थज्ञानसम्पन्नानां
श्रेष्ठतमत्वाच्च । ततश्च ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तमतमेव अनुसरणीयं मोक्षकामैः । यथोक्तं मुण्ड
पनिषदि

“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले पराभृता परिसुच्यन्ति सर्वे ॥” (३।२।६)

अर्थाद् वेदान्तार्थविज्ञानं मोक्षहेतुः इत्यवगम्यते, तच्च ब्रह्मसूत्रार्थज्ञानाधीनम् ।

व्याससम्मतभाष्यनिर्णये बाधा

किन्तु सर्वे भाष्यकृद्भिः सूत्रव्याख्यानकाले स्वस्वमतानुकूलम् एतादृशं दुश्छेद्यं युक्ति
जालं विस्तारितं, यद् दृष्ट्वा “व्यासामिमतनिर्णय” असम्भव इति प्रतिभाति सर्वेषाम् ।
एतत् कल्प्यते, अयं मतभेदश्चेत् निराकरणीयः, तदा व्यासशिष्यपरम्पराक्रमेण या व्यास
अविच्छेदेन आयाता, तच्छरणं विना उपायान्तरं नास्तीति, यतो भगवद् व्यासेन अस्मिन् र
ग्रन्थमध्ये एतदर्थं किमपि इज्जितं कृतम् इति न दृश्यते, एतदर्थं किञ्चिदपि सूत्रादि
रचितम् एतदपि नैव उपलभ्यते । ततश्च “अयं व्याससम्प्रदायः” इति सर्ववादिसम्मतो
कोऽपि सम्प्रदायो दृश्यते लोके । अतो ब्रह्मसूत्राणां व्यासामिमत-व्याख्यानिर्णयः कथं
न सम्भवति इति यद्यपि प्रतिभाति

व्याससम्मतभाष्यनिर्णयसम्भावना

तथापि विशेषेण सावधानतया सत्यानुसन्धित्तया च सूत्राणाम् आलोचने कृते एव
प्रतीयते, यत् सूत्रकारैः एतदर्थं न किमपि इज्जितं कृतम् इति कल्पनं न समीचीनम् । य
सूत्रकृतो भगवत् स्वकृतसूत्राणां व्याख्या नानाजनैः नानाविधां करिष्यते इत्येतत् न कदा
तस्य अभीष्टं भवितुमर्हति । मद्बचनं न कोऽपि बोद्धुं शक्नुयात् एतादृशी इच्छा नैकस्य
ग्रन्थकारस्य भवेत् । न कोऽपि इच्छेत् मद्बचनम् आश्रित्य सर्वे विवदन्तामिति । अ
व्याससूत्राणां नानाव्याख्यानं निवारयितुं ग्रन्थकृद्भिः भगवद् व्यासदेवैः सूत्रमध्ये स्पष्टम् इज्जि
अकृतेऽपि, तत् न तत्र सर्वथा विद्यते इति कल्पनं न सज्जतम् । एवमपि स्यात्-
सूत्राणामर्थः शिष्यवर्गैः गुरुमुखाद् अधिगम्यताम् इत्युद्दिश्य सूत्रकृतां भगवतां तादृशम् इज्जि
स्पष्टतया न कृतम् । यतो गुरुमुखाद् अनागता विद्या न सफला भवति इत्येव प्रसिद्धं लोके

यथाहु —“सम्प्रत्ययविहीना ये मत्रास्ते विफल्य मता” इति । विषयेऽस्मिन् प्रायेण
 यिसवाद्दो नास्ति । अतो मन्यते एतस्मादेव कारणात् सूत्रकृता भगवता मन्यस्य मन्यकर्तुं
 अ वाय नद्व्यधिकरणानाञ्च नामान्तरिकं न ग्रन्थमध्ये सन्निवेशितम्, तथैव पूर्वोत्तरपक्षनिर्णायक-
 परिभाषासूत्रादिक्रमपि न कृतम्, एतत् सर्वं गुरुशत्रेभ्यः शिष्यसम्प्रदायि अधिगम्यताम्—इत्येव
 तस्य आशय आसीत् । किन्तु तथापि सर्वासां चिन्तानां कश्चित् साधारणनियमो वर्धते एव, तेन
 सूत्ररचनाया अपि केनचित् साधारणेन नियमेन अधितव्यम् । तत तन्निवमानुवर्तिमि अपरैरपि
 प्रयत्ने कृते प्रागुक्तविषयादिनिर्देश कर्तुं शक्यते । ये खलु “शाङ्करस नद्वय एव व्याससम्प्रदाय”
 इति मन्यन्ते, तेषां शाङ्करमाप्यमेव व्यासमतानुसारि माप्यम् इत्यवधारणे न कापि बाधा भवेत् ।
 ये तु अत्र विप्रतिपन्ना, नूनं तेषां कृते स्यात् श्रेण न अनावश्यक्यी एतन्निर्णयचेष्टा ।

व्याससम्भ्रतमाप्यनिर्णयस्य दुःखगाह्यम्

नूनमेतत् कार्यम् अतीव दुरवगाहम् । इयत् दुरवगाहं यत् स्वयं भगवन्त सूत्रकार
 विना येन केनापि एतत् कार्यं करिष्यते, तेनैव प्रमितव्यम् । यत् एकस्य चिन्तितं नान्यै
 सम्यग व्रतु शक्यते, सर्वान्तर्यामिणं विना । न ज्ञायते एतस्मादेव कारणात् किं महामहा-
 पण्डित-सिद्धमहापुरुष-सङ्घातै आचार्यकृतै एतत् ब्रह्मसूत्रमन्यमाप्यरचनायां कृतायामपि व्यासाभि-
 मतसूत्रार्थनिर्णयाय पृथग् वा विशिष्य कश्चित् प्रयासो न कृतः । “अयमेव व्यासाभिमत-
 सूत्रार्थ इतोऽन्यो न कश्चित् अर्थ सम्भवेत्” इत्येव किमपि प्रयत्नादिकं न तै कृतम् ।

शङ्करवृत्तिकारयोः सम्बन्ध

विभिन्नमाप्यसन्दर्भसन्दर्भानेन सर्वेषां मनसि ईदृशी चिन्ता स्वामाधिकी । यत्
 शाङ्करमाप्ये दृश्यते भगवद्-माप्यकृता शाङ्कराचार्येण ततोऽपि सुभाचीनवृत्तिकारस्य व्याख्यानं
 बहुषु म्यलेषु खण्डितम्, तदर्थं सुक्तिरपि प्रदर्शिता, यथा आनन्दमयाधिकरणे दृश्यते ।
 परन्तु वृत्तिकारात् प्राचीन व्याख्यानम् अवलम्ब्य नैतत् कृतम् । तथैव शङ्करभगवत् प्राक्तनानां
 बोधायनोपनिषदादीनां मतम् अनुवर्तमानैः शाङ्कराचार्यपरमविकै मास्कर-रामानुजादिभि आचार्यै
 सह यत्र अधि करण-पूर्वोत्तर-पक्षविभागान्पि सूत्रार्थनिर्णये च शङ्करभगवतो मतमेवो दृश्यते, तत्र
 परन्तु बोधायनानिभि सह शङ्करभगवतोऽपि मतमेव सजात—इति कल्पयितुं शक्यते, तथा
 सति तत्र बोधायनादीनां वाक्यम् अवलम्ब्य एतादृशानमीष्टमतनिरसनं शङ्करभगवता कर्तुंशुचितम्
 आसीत्, परन्तु तेन नैतत् कृतम् । न वा मास्कर-रामानुज-परवर्तिमि शाङ्करमाप्यटीकाकृद्भि
 कैरपि एतत् समाचरितम्, येन शङ्करभगवत्सङ्घ तथैव आशय आसीत्—इत्यपि अनुभाव
 शक्यते । एव वृत्तिकृन्मतखण्डनस्थले ततोऽपि प्राचीनमाप्यादिकं प्रमाणतया प्रदर्शनीयमेव
 आसीत्, तदपि न माप्यकृता कृतम्—इति तु भागेव उक्तम् । तात्त्विकमतमेव-निरसनाय
 केवलम् एकस्मिन् स्थले वृत्तिकृतोऽपि प्राचीनतर-स्वसम्प्रदाय-अवर्तक-शुक्तिशिष्य-गौडपादाचार्य-

प्रणीतमेकं कारिकावाक्यमुद्धृत्य प्रमाणत्वेन उपन्यस्तं शङ्करभगवता । परन्तु बहुषु स्थलेषु नैतत् कृतम् । अन्यत्र भगवदुपवर्षाचार्यस्य वाक्यमुद्धृत्यैव विरुद्धमतं निराकृतम् । एवं च पूर्वाचार्याणां मतं तेषां वाक्यावलम्बनेन न स्थापितं, न वा ततोऽपि पूर्वाचार्यवचनप्रमाणैः खण्डितं भगवत्पादैः । एतस्य को हेतुरिति नैव बोद्धुं शक्यते ।

वृत्तिकारादीनां नामानुल्लेखकारणम्

अथ किं ब्रह्मसूत्रस्य प्राचीनवृत्तिभाष्याणां तदा विलोप. सञ्जातः, अतः शङ्करभगवतः तेषां सम्यक् उपलम्भो नामवत्, तेन तेषां वचनादिप्रमाणं नोपरथापितम्, अथवा सुलभत्वाद् अति-प्रसिद्धत्वाद् अनावश्यकत्वाद् वा, तेषां भाष्यादीनां मतानां च अनुकूलवचनादिकं न प्रदर्शितम्, अथवा भास्कर-रामानुजादीनां व्याख्यानं बोधायनोपवर्षादिप्रणीत-प्राचीनवृत्तिभाष्यानुगं न भवति, अतः शाङ्करभाष्यस्य तत्परवर्ति-भास्कर-रामानुजादिभाष्यैः सह विरोधेऽपि बोधायनोपवर्षादि-प्रणीत-प्राचीनभाष्यादिभिः सह अविरोधात् शाङ्करभाष्ये बहुषु सूत्रव्याख्यानादिस्थलेषु भास्करा-दीनां मतेबीजखण्डनार्थं स्वबुद्धयुद्धावितं तर्कादिकं सन्निवेशितम्, भास्कर-रामानुजादि-मतोप-जीव्यत्वेन प्रथितबोधायनोपवर्षादीनां वाक्यानि प्रमाणत्वेन न प्रदर्शितानि भाष्यकृद्भगवती, असम्बद्ध-त्वाद् असम्भावितत्वाच्च इति निर्णेतुं न शक्यते । शाङ्करभाष्ये पूर्वपक्षत्वेन उपन्यस्तानि मत-वादानां प्रायेण भास्कर-रामानुजादिभिः सिद्धान्तरूपेण परिग्रह. कृतः । ते खलु मतवादा न सर्वत्र बोधायनोपवर्षादीनां सम्मता—इति शाङ्करभाष्यटीकादिभ्य उपलभ्यते । यतः शाङ्कर-भाष्ये वृत्तिकार-मतखण्डनस्थले भाष्यटीकाकृद्भिः तन्नाम्नः सर्वत्र समुल्लेखः कृतः, अन्यत्र न इति दृश्यते । अतः शाङ्करभाष्ये पूर्वपक्षत्वेन उपन्यस्तानां मतवादानां कियन्तो मतवादा अपरैः पूर्वाचार्यैः उद्धाविताः, कियन्तो वा बोधायनोपवर्षादिभिः प्रकल्पिताः, कति वा भाष्यकृद्भिः स्वयं समुद्धाविता इति निर्णेतुं न शक्यते । अतो बोधायनोपवर्षादिभिः सह भास्कर-रामानुजादीनां सम्बन्धो यथा दुर्निर्णयः तथा वृत्तिकारादीनामपि इत्येव गम्यते ।

भास्करादीनां भाष्यप्रामाण्यविवेचनम्

अथ पुनः यथैव शङ्करभगवता वृत्तिकार-मतखण्डनाय प्राचीनतर-वृत्तिभाष्यकृतां वाक्यादिकं न प्रदर्शितम्, तथैव शङ्कर-परमविक-भाष्यवृत्तिकृतोऽपि भास्कर-रामानुजादयः अधिकरण-विभागादि-विषये सूत्रार्थनिर्णये च शाङ्करभाष्येण सह यत्र मित्तमतावलम्बिनोऽभवन्, तत्र शाङ्करव्याख्यानादि-खण्डनाय शङ्करपूर्ववर्ति-भाष्यादिकं न तैः प्रमाणत्वेन प्रदर्शितम् । भास्कराचार्यः रामा-नुजाचार्यश्च शङ्कराविर्भावानन्तरं शाङ्करभाष्यप्रतिवादम् अतिप्रबलतया कृतवन्तौ, तथापि उक्ताधि-करण-विभागादिषु तौ आचार्यवर्यौ शङ्करं नानुसरन्तौ अपि शङ्कर-पूर्ववर्ति-भाष्यादि-प्रमाणेन शाङ्करव्याख्यानं न खण्डितवन्तौ, स्वीवलम्बिताधिकरणविभागादीन् एव सर्ववादिसम्मतान् इव कृत्वा तौ स्वमतेन विवृतवन्तौ एव । एतस्यापि को हेतुरिति नैव बोद्धुं शक्यते ।

रामानुजादीनां वृत्तिकारानुसंगे उच्यते

रामानुजाचार्येण वृत्तिकारवाक्यं सहृद् द्विर्गो उद्भूतम्, तदपि साक्षाद् वृत्तिकारवाक्यं न वेति सन्दिग्धते । यामुनेाचार्यादिभि यद् वृत्तिकार-वाक्यत्वेन धर्गितम्, तदेव नूनं रामानुजाचार्येण उद्भूतम् । मास्कराचार्येण तु ण्कमेव उपवर्षवाक्यम् उद्भूतम् । तत्रापि सन्देह-वसरो वर्तते । अत ताभ्यां वृत्तिप्र-भ्यो न दृष्ट—इत्येव प्रतीयते । रामानुजाचार्येण स्पष्टतया उक्तम्—“विस्तीर्णा बोधायनशृत्तिं पूर्वाचार्या सच्चिद्विषु, तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते” इति । यद्वि तेन बोधायनशृत्ति दृष्टा स्यात्, तद्ग तेन “तन्मतानुसारेण” इति न लिखितं भवेत्, अपितु तेन “तदनुसारेण” इत्येव लिखितं स्यात् । अतो भगवता रामानुजाचार्येण बोधायनशृत्ति न उपलब्धा इत्येव स्पष्टतया प्रतीयते ।

मास्करादीनां वृत्त्यनुसंगित्ये संशय

भगवता शङ्कराचार्येण तु वृत्तिप्र-भ्यो दृष्ट एवेति सम्भाव्यते । यतस्तेन मतमेदरश्ले आदितोऽन्तपर्यन्तं सर्वत्र भाष्ये वृत्तिकारमतं निरस्तम् । यत्र तेन वृत्तिकारमतं न स्पष्टितं, तत्र वृत्तिकारेण सह शङ्करभगवत ऐकमत्यमेव आसीद्—इत्येव अनुमीयते । वृत्तिप्र-भ्यम् अनवलोक्य भाष्यमध्ये आदित अन्तपर्यन्तं तन्मतसंखण्डनं न सम्भवति । तेन मास्कर-रामानुजादीनां यत् सूत्रव्याख्यानं तद् वृत्तिकाराविरुद्धं शाङ्करसूत्रव्याख्यानमेव, अथवा शङ्कर भगवत्स्युक्तं वृत्तिकारव्याख्यानमेव । अत तैवर्गितं यद् वृत्तिकारमतं तत् शङ्करवर्गितवृत्तिकारमतमेव । तेषां वृत्तिकारमित-सूत्रार्थोपलम्भमूलं शाङ्करभाष्यमेवेति प्रतिभाति । मास्कर रामानुजादयो वृत्तिप्र-भ्यम् अनुपलभ्य यथा शाङ्करभाष्यत एव वृत्तिकारमतं तन्मतेन सूत्रार्थादिकं च विदितवन्त—इति वक्तुं शक्यते, न तथा शङ्करभगवान् वृत्तिप्र-भ्यम् अनुपलभ्य वृत्तिप्र-भ्याद् अन्यत कुतश्चित् भाष्यान्तरतो वृत्तिकारमतं तन्मतेन सूत्रार्थादिकं च अधिगतवान्—इति कल्पयितुं शक्यते । तेन मास्कर-रामानुजादीनां मतं सूत्रव्याख्यानं च सर्वथा वृत्त्यनुसारि—इत्यत्र न निश्चयः ।

व्यासवृत्तिकारयो सम्य ध

तथैव वृत्तिकारमतमेव व्याससमतम् इत्यपि वक्तुं न कोऽपि समर्थो भवेत्, वृत्तिकारेण सह व्यासस्य पतदनुकूलसम्बन्धमावात् । वृत्तिकारस्य ऋषित्वकल्पनमपि न तत्र आनुकूल्यं विदधाति, ऋषीणामपि मतमेददर्शनात् । अत कतमत् सूत्रव्याख्यानं व्यासमतानुसारि इत्यस्य निर्णयं सुदूरपराहत एवेति प्रतिभाति ।

व्यासमतस्य दुर्निर्णयत्वे हेतु

किं बहुना, व्यासमतवर्णनम् एवमेव सुदुष्करं विवादास्पदीभूतञ्च, यत् सूत्रकृता साक्षादुपदेत् विना कृतं सूत्रार्थो न सर्वे स्वीकरणीय—इति मास्करादिभाष्यकृद्भि सर्वे अक्-

धारितम् । अत्र मुख्यकारणञ्च एकं यद् वर्तते, तद् ग्रन्थकर्तुः ग्रन्थमध्ये विषयसन्निवेशो न केवलं युक्तिम् अनुसरति, किन्तु ग्रन्थकर्तुः इच्छामपीति । अतो भगवद् व्यासाद् अन्यैः व्यासमतनिर्णयः अतीव दुष्करो भवति । अतएव “एतदेव व्यासमत नान्यत्” इति न केनापि अवधारयितुं शक्यम् । वस्तुतस्तु एकस्मात् सर्वज्ञाद् ईश्वराद् अन्यः कोऽपि सम्पूर्णतया सर्वज्ञो न भवितुम् अर्हति । तेन अन्यः अपरस्य हृद्गताशयम् आविष्कर्तुं न सर्वथा सम्पूर्णतया समर्थो भवेत् । अतः सिद्धमहापुरुषाणाम् अवतारकल्पानाम् आचार्याणाम् अपि व्यासमतनिर्णयः अतीव दुःसाध्यः इत्यत्र सन्देहावसरो नास्ति, का कथा स्वमत-प्रख्यापनार्थिनाम् व्याससम्प्रदायवहिर्भूतानां भाष्यकर्तृणाम् इति प्राचीनभाष्यकर्तारोऽपि विदितवन्तः ।

व्याससम्मतभाष्यनिर्णयसम्भावनाहेतुः

तथापि ब्रह्मसूत्रस्य सूत्रकारामिमतार्थनिर्णये नैराश्यं न भजनीयम् । यतो ग्रन्थरचनायां विषयसन्निवेशक्रमादिकमेव ग्रन्थकारस्य सर्वथा इच्छाधीनं भवति । विषयादिकं तु प्रायेण युक्त्यधीनमेव । ततश्च ग्रन्थरचनायां ग्रन्थकर्तुः इच्छानुसारि-विषयसन्निवेशादिमध्ये युक्तिभागोऽपि संगतो भवति । अस्य व्याससूत्रस्य तादृशयुक्तिभागमात्रम् अवलम्ब्य अस्माभिरपि व्याससूत्रस्य व्यासाभिमतार्थः निर्णेतुं शक्यते । युक्तिः खलु सर्वेषां सम्पत्तिः, युक्त्यनुसरणं हि अस्माकं स्वभावः, सा तु न इच्छाधीना, इच्छया न युक्तेः सामर्थ्यम् अन्यथाकर्तुं शक्यते, अतो युक्तिसहायैः अस्माभिः व्याससूत्रस्य युक्तिमूलकाभिप्रेताशाः तथा तस्य इच्छामूलकाशा अपि कथञ्चित् आविष्कर्तुं शक्येरन् । उपक्रमोपसंहारादि-षडविधतात्पर्य-निर्णायकलिङ्गैः सर्वेषां ग्रन्थानां तात्पर्यनिर्णयः सम्भवति । व्यवहारोऽपि तथैव दृश्यते । एवं च एतादृशभागद्वयं निरूप्य एतेनैव उपायेन व्याससूत्रस्य व्यासाभिमतार्थनिर्णयप्रयासो न व्यर्थो भवेत् कथञ्चन । एवं रीत्या सूत्रार्थनिर्णये कृते व्यासेच्छामूलक-सूत्रार्थमध्येऽपि संशय-विपर्ययादीनां सम्भावना स्वल्पा एव अवशिष्येत । अतो विषयसन्निवेशादिरूप-व्यासाभिमताधिकरणविभागादि-समालोचनेन तथा तात्पर्यनिर्णायक-लिङ्गवलेन सूत्रार्थनिर्णये अस्माकं नैराश्यं न शोभनम्, परस्परविरुद्धभाष्याणि एव अत्र सहायता गमिष्यन्ति ।

निवन्धरचनायां प्रवृत्तिहेतुः

नूनं तादृश-स्वरूपबुद्धीनाम् एतादृशं कर्म सुतराम् अगोचरं, किमधिकम् असङ्गतमेव । तथापि एतदर्थं योऽयं मे प्रयत्नः, तस्य अयमेव आशयः यदि ममेमां व्यर्थचेष्टा दृष्ट्वा असन्तोपवगात् अनुकम्पावगाद् वा कोऽपि महात्मा विषयेऽस्मिन् प्रवर्तेत, स यदि ब्रह्मसूत्राणां व्याससम्मतार्थनिर्णयकार्ये प्रवृत्तो भवेत्, तदैव अहं सफलप्रयासो भवेयम् । यतस्तदा कदाचित् व्यासाभिमतसूत्रार्थनिर्णयः पूर्णतां प्राप्नुयात् ।

ग्रन्थनामादिनिर्णयप्रस्ताव

एतन्मम् आत्मी अस्माभिर्द्रष्टव्यम्—एतद्ग्रन्थस्य किं नाम भवितुम् उचितम्, कथम् एतस्य ब्रह्मसूत्रं नाम समभवत्, कथं ग्रन्थकर्ता, यो वा अस्य प्रतिपाद्यविषय इति । यतो भगवद्ब्रह्मसूत्रे गुणादि सूत्रमध्ये एतस्य नामान्तिक न सति यदम् । दृश्यते च ग्रन्थोऽयं बहुभिर्नामिभिः प्रचलितो लोके । यथा—गिनसूत्रम्, मन्त्रसूत्रम्, शारीरकमीमांसा, ब्रह्ममीमांसा, शारीरकसूत्रम्, व्याससूत्रम्, वेदान्तसूत्रम्, उत्तरमीमांसा चेति । ततश्च ग्रन्थस्य तृतीयोऽपि मतम् मतमत्रा वर्जते । कस्यचिन्मतेन ग्रन्थोऽयं आदराद्यगव्याप्तेन प्रणीतः, अन्यैरुच्यते—अयं कृष्णार्द्रपायनव्यासप्रणीत इति । बहुभिर्मन्यते तौ ह्येव अस्मिन् पुराणैः, अन्यैश्च तयोर्भेद एव अनुमन्यते । पाश्चात्यभारतपर्यन्तं आपुनिकैश्च बहुभिः मन्यते—गीतमयुद्धपरमविषयन पेनचिद् व्यासनामधारिणा ग्रन्थोऽयं विरचित इति । अस्य प्रतिपाद्यविषयोऽपि तथैव मतमेवो दृश्यते । पेपाश्चिन्मतेन अस्य प्रतिपाद्यं ब्रह्मज्ञानम्, अन्यैरा—ब्रह्मोपासनम्, अपरेषां च मयमेव । एषश्च एतद्ग्रन्थविषये भव्यो मतमेव वर्ज्यते । अत एतद्विषयादिकम् आश्रयेव अस्माभिर्निरूपणीयम् ।

ग्रन्थरचनाकौशलनिर्णयप्रस्ताव

तत्र च द्रष्टव्यम्—ग्रन्थस्यास्य कीदृशं रचनाकौशलमिति । अत्र ये अथायन्त्रादि-करणसूत्रविभागा दृश्यन्ते, तत्र कीदृशं कौशलम् अन्वभितं सूत्रद्वयगतं ? पूर्वोपर-पर्यायसूत्ररचनायां च कौशलं कीदृशम् अनुभूतम् ? एतेषाम् अथायन्त्राधिकरणानां प्रतिपाद्यविषयनिर्णयोपायश्च कीदृशः ? एतस्य ग्रन्थस्य रचनाकौशलनिर्णयप्रसंगे सर्वे एते विषया निर्णया । यत एवंप्रकारेण अस्य रचनाकौशले आविष्टते मतिः अस्य सूत्रार्थनिर्णयश्चापि सुगमो भविष्यति । तथा मतिः अस्य सूत्रार्थनिर्णये सूत्रार्थनिर्णयतृणां स्पष्टाचारिता स्यात्तन्म्यं वा न सम्भवति, माप्यन्वृष्टितामपि फलतः कियन्परिमाणं व्यासमतानुमारी इत्यपि बोद्धुं सर्वं शक्यम् । सर्वे व्याख्यातार प्रायेण मतविरोधं मनसि निधाय तदेव मतविशेषं प्रति पिपादयिष्यन्ति सन्तः सूत्रार्थं वर्णयाद्यन्तु, न तु सूत्राक्षरानुसारेण सूत्रार्थं प्रादुष्टतं वन्तः । परन्तु नैव सूत्रार्थनिर्णये सत्यं क्व पन्था । सूत्राक्षरानुसारेण सूत्रार्थनिर्णये कृते मतिः सूत्रार्थनिर्णयं सुष्ठु भवेत्, सूत्रकारमिष्यैश्च सफलं भविष्यति, मूल्यर्थोऽपि विनिर्णीतो भवेत् ।

अलौकिकविषये चेद्ब्रह्माभाष्यम्

एतदर्थम् अस्माभिरार्द्रां मुख्यं षको मीमांसादर्शनसिद्धान्तं स्पर्धय । स च अस्मिन् ब्रह्ममीमांसाग्रन्थेऽपि उपयुज्यते । यतः कर्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा च इति ग्रन्थद्वयं व्युत्पद्यन्निर्णयार्थं जैमिनिव्यासमुनिभ्यां रचितम् । तेन क्वच सिद्धान्ता, ये कर्ममीमांसायाम् उपयुक्ता, तेऽपि ब्रह्ममीमांसायामपि अवलम्बनीया । तयोः अपमेकं सिद्धान्तं—यत्, एकसात् ईश्वराद्

वेदाद् वा अन्यो न कोऽपि सम्पूर्णतया सर्वज्ञो भवितुम् अर्हति । देवता वा ऋषिर्वा मनुष्यो वा वेदज्ञानं विना न कोऽपि सम्पूर्णतया सर्वज्ञपदवीम् आरोढुं शक्नोति । अपौरुषेयः तथा अभ्रान्तः अयमेव वेदो यागदिरूप-कर्मसु तथा निर्विशेषाद्वैतब्रह्मणि एवम् अलौकिकविषयेषु एकमेव प्रमाणम् । अलौकिकविषयेषु वेदादन्यो न कोऽपि प्रमाणत्वेन गण्यते । वेदमित्रानि यानि प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि तानि चेत् वेदानुकूलानि, तदैव प्रमाणानि भवन्ति, न तु तानि स्वतन्त्रतया अनयोः कर्म-ब्रह्मविषययोः प्रमाणानि भवन्ति । कर्ममीमांसाया अयमेकः सिद्धान्तो ब्रह्ममीमांसायामपि गृहीतः अस्ति । अतः अलौकिकविषये वेदा एव प्रमाणम् ।

धर्मब्रह्मणोः वेदैकप्रमाणगम्यत्वम्

वस्तुतस्तु युक्तिरपि इमं सिद्धान्तम् अनुगृह्णाति समर्थयति च । यतो यागादिकम् अद्वैतब्रह्म च न लौकिकविषयौ भवतः । लोकैः स्वातन्त्र्येण एतयोः अस्तित्वमपि कल्पयितुं न शक्यते, वेदमित्रेण केनापि उपायेन एतयोः स्वरूपम् अवगन्तुं न पार्यते । यत् “एतन्मन्त्रेण अनुष्ठितस्य यागस्यास्य एतत् फलम्” स्वातन्त्र्येण एतत् कल्पयितुम् अनुसन्धातुञ्च न कस्यापि प्रवृत्तिर्भवितुम् अर्हति । तथैव सर्वविध-विशेष-विरहितम् अप्रमेयम् अद्वैतब्रह्मवस्तु न कस्यापि कल्पनाविषयो भवति । कल्पना हि दृष्टानुरूपा, दृष्टविपरीतं कल्पनं न कस्यापि मनसि उदेति । निर्विशेष-ब्रह्मवस्तु हि सर्वथा दृष्टविपरीतम् । अतः सर्वविशेष-विरहितं ब्रह्मवस्तु सर्वथा दृश्यानाम् अदृश्यानाञ्च मूलं कारणं भवेदिति न कोऽपि कल्पयितुम् इच्छेत् शक्नुयाद् वा । तेन कर्म च ब्रह्म च उभयमपि सर्वथैव अलौकिकं वस्तु । अनाद्यपौरुषेयवेदादेव अस्मिन् अलौकिक-विषयसद्भावे अवगते सत्येव अस्य सम्भावनाऽसम्भावने युक्तिविचारभ्याम् अनुसन्धातुं वयं प्रवृत्ता भवेम, अन्यथा एषा अनुसन्धानप्रवृत्तिरपि अस्माकं मनसि न उदीयात् । अतो युक्तिरपि समर्थयते—यत् अलौकिकविषये वेदा एव प्रमाणम्, अन्यानि प्रमाणानि तेषां सहायभूतान्येव इति ।

अलौकिकविषये वेदान्तकर्ममीमांसयोर्भेदः

वेदान्ते तु सिद्धान्तोऽयं प्रकारान्तरेण परिगृहीतो दृश्यते । तन्मतेन एक ईश्वर एव सर्वज्ञः, वेदा हि अस्य ईश्वरस्य ज्ञानज्ञापकाः शब्दराशय एव । अयमेव अत्र मीमांसा-द्वयमध्ये एको विशेषः । अपरश्च कर्ममीमांसामतेन कर्मविषये वेदा एव प्रमाणम्, अनुमानादिकम् अप्रमाणम् । ब्रह्ममीमांसामतेन तु ब्रह्मविषये वेदा एव प्रमाणम्, अनुमानादिकं तत्र सहकारीति विशेषः, ब्रह्मणो भूतवस्तुविषयत्वात् । कर्मणः भूतवस्तुविषयत्वं नास्ति । ततोऽयम् अनयोर्द्वयोरेकः प्रभेदः । यथोक्तं शांकरभाष्ये “न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्म-जिज्ञासायां, किन्तु श्रुत्यादयः अनुभवादयश्च यथासम्भवम् इह प्रमाणम्, अनुभववावसानत्वाद् भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य ।” (२य सूत्रभाष्यम्) ।

एव तत्त्वोपदेशार्थम् अवलम्बितो भगवता वादरायणेन । एवञ्च अत्रान्त-तत्त्वोपदेशोऽपि सम्भावितो जात । व्यक्तिविशेषस्य मतावलम्बनेन नार्थं सम्भवः इति प्रागेव उक्तम् । अतो ब्रह्मसूत्ररचनाया वादरायण-भगवताम् इदमेकम् उद्दिष्टम् आसीत् यत् वेदान्तवाक्येषु आपात-दृष्टविरोधाना निरासमुखेन तत्त्वोपदेशः कृतः स्यात् । अतो वेदान्तार्थमीमांसापि ब्रह्मसूत्र-ग्रन्थस्य एकम् उद्देश्यम्, तेनैव तत्त्वोपदेशश्च अस्य एकं रचनाकौशलम् । तथा सति उपनिषदा मध्ये यत्र यत्र तात्पर्यसंशयः प्रायेण बहूना भवति, तत्रत्य-संशयापनोदन-सहकारेण वेदान्त-सिद्धान्त-प्रकाशनमपि ब्रह्मसूत्र-ग्रन्थस्य प्रथमं रचनाकौशलं भवति ।

उपनिषत्सिद्धान्त एव व्यासमतम्

अथ इदमेव चेत् ब्रह्मसूत्ररचनाकौशलं, श्रुत्यर्थनिर्णय एव यदि अस्य उद्देश्यम्, तदा एतदपि वक्तुं शक्यम् अस्य उपलभ्यमानानां बहूना भाष्याणां मध्ये यद् भाष्यं मुख्यतया उपनिषत्-प्रमाणवलम्बनेन औपनिषदार्थ-स्पष्टीकरणाय रचितम्, तदेव भाष्यं व्यासामिमतं ब्रह्मसूत्राणाम् इति । व्यासामिमत-सूत्रार्थो न कदापि उपनिषत्-सिद्धान्तविरोधी उपनिषन्मत-निरपेक्षो वा भवितुम् अर्हति । सूत्राणां योऽर्थः उपनिषत्सिद्धान्तानुकूलः, स एव व्यासामिमत-सूत्रार्थः । व्यासामिमतं हि न कदापि उपनिषत्-सिद्धान्तद् अन्यद् भवितुम् अर्हति ।

शाङ्करमतस्य औपनिषदत्वं व्यासानुसारित्वञ्च

मतञ्च एतद् एतादृशदृढतया शङ्करभगवता अवधारितं समाश्रितञ्च, यद् व्याससूत्राणां व्याख्यानकाले, यथा आनन्दमयाधिकरण-व्याख्यायां, तदधिकरणान्तर्गतसूत्राणाम् आपातप्रतीतार्थि-नाम् अन्यथासाधनमपि कृतम् । यतः तत्र सूत्राणाम् आपातप्रतीतार्थानुसरणे श्रुतिसूत्रयो-मध्ये विरोधगङ्गा अवश्यम्भाविनी, तत्परिहारार्थं शङ्करभगवता सूत्राणां तम् आपातप्रतीतार्थं परित्यज्य श्रुत्यर्थानुकूलोऽर्थः प्रकटीकृतः, एतेन श्रुत्यर्थमीमांसारूपा श्रुतिसङ्गतिरपि तत्र सरक्षिता । आनन्दस्वरूपस्य ब्रह्मण आनन्दमयत्ववर्णने तु आनन्दधर्मवत्त्वमेव सिध्यति, तत्र श्रुतितात्पर्यम्, “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” “विज्ञानमानन्द ब्रह्म” “आनन्दाच्चैव खल्विमानि भूतानि जायन्ते” “सच्चिदानन्दं ब्रह्म” इत्यादि श्रुतयः ब्रह्मण आनन्द-मयत्वरूपाम् आनन्दधर्मिताम् अतिरपष्टतया वारयन्ति । अतः सूत्रव्याख्यानकौशलेन शङ्करभगवता तत्र ब्रह्मण आनन्दस्वरूपत्वम् प्रतिपादितम्, श्रुत्यर्थमीमांसारूप-व्यासामिप्रायश्च प्रकटीकृतः । ततश्च

“इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्” (महा. आ. १ म अ. २६७)

इति भव्यममतिम् अनुरुव्य

“तथाऽऽनन्दमयञ्चापि ब्रह्मणान्येन साक्षिणा । सर्वान्तरेण सम्पूर्णो ब्रह्म नान्येन केनचित् ॥ ४।३।४५ यदिदं ब्रह्ममुच्छास्य संत्यजानाद्ब्रह्मात्मकम् । म रस सर्वदा साक्षान्नान्यथा भुरपुत्रवा ॥” ४।३।४६

(सूत्रसंज्ञिता पुणा ७९.४ पृष्ठे)

इति सूतसंहितावचनानुकूल्यम् आकल्प्यता माभ्यान्तरभ्रमेतृणाम् उपरुंणपिरोधश्च स्फोरित ।
 वाक्यं च इत् फलद्रोपनिपत्त्वपि पठ्यते इति तासामपि आनुकूल्य, सुवर्गे सौगन्ध्यमिव । एवं च
 शङ्करवृत्ते व्याससूत्रव्याख्यान-रत्नेन सूत्ररचनायां व्यासस्य श्रुत्यर्थानुसरणमेव मुख्यम् उद्देश्यं प्रधानं
 कौशलं वा आसीत्, न तु स्वमतानुसारेण तत्त्ववर्णनं व्यासमिधेयम्—इत्येव अत्रगम्यते । अतः
 शङ्करमतस्य यथा औपनिषत्त्वं तथैव व्यासमतानुसारित्वमपि इत्येव कल्प्यते । एतेन व्यास
 सूत्रस्य श्रुत्यर्थविष्करणमेव लक्ष्यम् आसीत्—इत्यपि निश्चीयते । अतः श्रुत्यर्थानुसरणमेव
 ब्रह्मसूत्ररचनाकौशलम् इति शङ्कराचार्यवृत्तब्रह्मसूत्र-व्याख्यानस्य निनापि प्रतीयते ।

तत्र प्रतिबुद्धमतवादिना समर्थनम् ।

एतदेव प्रतिबुद्धमतवादिमिथ्यं समर्थितं दृश्यते । यतो भद्वो, यथा धाराणसीय
 पण्डितवर-महामहोपाध्याय-राममिथ्यं ताम्रिमहोदया, तथा तदनुसारेण फासी-संस्कृत-विचाल्या-
 ध्यक्ष-डाक्टर-यिवोप्रमृतयो प्रोचु—“ब्रह्मसूत्राणां रामानुजभाष्यमेव सूत्राणां स्पष्टार्थानुमततया
 व्यासमतानुगतं, शङ्करभाष्यन्तु घेन्ततावपरीनुकूलम्, न तु सूत्राणां स्पष्टार्थानुसारि, अतो न
 व्यासमतानुगतम्” इति । शङ्करभाष्यस्य आलम्बापानुवादगुणिकायां डाक्टर-यिवो एतदेव मतं
 प्रकटीकृतवान् । तदर्थनेन तत्र बहव पाश्चात्यमहापद्म एतद्देशीया विद्वांस एतदेव सत्यमिति
 अमन्यन्त । तत्र नूनं राममिथ्यं यिवोप्रमृतयो विगिष्टद्वैतवाद्यनुसारेण आसन् । ते सखु अद्वैतमत
 विगानेन स्वमतपरिपोषणार्थं तथैव प्रोक्तवन्त इत्येव प्रतिपाति । परन्तु एतेन तै अनिच्छद्भिरपि
 शङ्करभाष्यं व्यासमन्मतत्वेन अनुमोदितम् । यतो व्याससूत्राणि श्रुत्यर्थमीमांसासुरखेनैव
 तत्त्वोपदेशार्थं विरचितानि इत्यपि तै प्रतिपादितम् । सत्यं सखु एवमेव स्वयं प्रकृतते ।
 एव च अनुकूलमतवादिभिः शाङ्करमतविरोधितवादिमिथ्यं सर्वे एतत् स्वीकृतं भवति—यत्
 श्रुत्यर्थमीमांसाद्वारा तत्त्वोपदेश एव ब्रह्मसूत्रविरोधने सूत्रवृत्ताम् अभिप्राय । अतः श्रुत्यर्थानुसरणमेव
 मुख्यतया ब्रह्मसूत्ररचनाकौशलम् ।

स्मृतौ श्रुतिवत् प्रामाण्यशङ्कानिरास

तत्र केचित् प्राहु—शङ्करमगवतो यत् सूत्रार्थान्यथाकरणं तत् अनवद्यतम्, यत्
 स्मृतिरपि प्रमाणं भवति । यथोक्तम्—“श्रुति स्मृति सद्यचारक्रमो धर्मस्य लक्षणम्” इति ।
 मगवद्वतारो व्यास ईश्वरवत् सर्वज्ञ, तन्मतश्च स्मृतिरेव । तेन तन्मतमपि श्रुतिवत् प्रमाणं
 कथं न भवेत् ? अतः श्रुत्यर्थानुरोधेन शङ्करमगवतो यत् सूत्रार्थान्यथाकरणं तत्र समीचीनम् ।
 व्यासमतमपि श्रुतिवत् समावर्णीयमेव इति । एतत् तु नैव वक्तुं शक्यते, यत् “श्रुतिस्मृति-
 विरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी” इत्येव शास्त्रनिर्णय । मगवता व्यासेनापि स्वग्रन्थमध्ये
 द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादस्य प्रथमसूत्रे “स्मृत्यनवकाश-दोषप्रसङ्ग इति चेशान्यस्मृत्यनवकाश
 दोषप्रसङ्गात्” इत्यस्य सर्वज्ञ-कपिलस्मृति-निसिद्धान्त-निरसनावसरे इदमेव सिद्धान्तितम् । अतो

वेदाविरुद्धस्मृतिरेव प्रमाणम् । तेन व्यासमतमपि यदि श्रुतिविरुद्धं भवेत्, तदपि नादरणीयं भवितुं युक्तम् । अतो व्याससूत्रग्रन्थे यत्र येषां सूत्राणाम् आपातप्रतीयमानोऽर्थः श्रुत्यर्थविरुद्धत्वेन प्रतीयते, तेषाम् अन्यथाव्याख्यानं शङ्करभगवतः सङ्गतमेवेति प्रतिभाति । एतेन यथा छात्रेण गुरोः दोषाच्छादनं क्रियते, येन स छात्रपदवाच्यो भवेत्, तथा शङ्करभगवता स्वगुरोरपि गुरोः व्यास-भगवतः शङ्करसम्प्रदाय-प्रवर्तकस्य तत्कृतसूत्रेषु आपात-प्रतीतं यूनतापरिहारः कृतः, अथवा भगवतः व्यासस्य स्वेच्छाकृत-ग्रन्थग्रन्थि श्लथीकृत एव इति सिद्धम् । अतः सूत्राणां क्वचित् क्वचित् आपातप्रतीतानाम् अर्थानाम् अन्यथाकरणं शङ्करभगवतः समुचितमेवेति प्रतिभाति । नैतत् तस्य दोषाय भवितुम् अर्हति कथञ्चन ।

शकरादिना सूत्रान्यथाकरणसमर्थनम्

नापि शङ्करभगवत एतदाचरणम् अनन्यसाधारणम् । जैमिनीय-कर्ममीमांसायाम् उपवर्षवृत्तौ शकरभाष्ये च जैमिनीयसूत्राणां श्रुत्यर्थानुरोधेन वृत्तिभाष्यकृद्भिः अन्यथाकरणं दृश्यते । “लोकैः येषु अर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि, तानि सति सम्भवे तदर्थानि एव सूत्रेषु इति अवगन्तव्यम्” इत्युक्तं भाष्यकृता शकरस्वामिना । व्याख्यातश्च एतत् भगवता वार्त्तिककारेण भाष्योपोद्धाते

“वैदिकं जैमिनीयञ्च यत्र वाक्यं विरुध्यते । यथाश्रुतगृहीतेऽर्थे तत्रेदमुपदिश्यते ॥

अन्याहागदिभिः सूत्रं वैदिकञ्च यथाश्रुतम् । नेय, विरोधेऽन्योन्यस्य वैदिकानां भवन्तु ते ॥”

व्यादिकं द्रष्टव्यम् । अत्र मुचरितमिश्रटीकापि द्रष्टव्या । शङ्करभगवता एतस्यैव अनुसृष्टं कृतम्, नान्यत्र नवीनं किञ्चिदपि समाचरितम् । किमु वक्तव्यम् शङ्करभाष्यस्य बोधार्थानुसृष्टस्य सर्वं शकरस्वामिपादानाम् लेखयैलीम् अनुसृष्ट्यैव । अतः एतदाचरणं शङ्कर-भगवतो न दोषाय भवति ।

वस्तुतस्तु शङ्करभगवता व्याससंमतसूत्रार्थ एव प्रकटीकृत, यत तेन न कुत्रापि एवं प्रतिपादितं, यत् सूत्रकृतम् अयम् आराय, मया तु एवम् अन्यथा उच्यते इति । अत इदं स्वीकर्तव्यं यत् यदेव श्रुत्यभिप्रेतं तदेव व्यासेन सूत्रितं, यदेव च व्यासामिप्रेतं तदेव माप्यकृता माप्यमुखेन विवृतम् इति न कस्यचिद् आक्षेपस्य अवकारः ।

श्रुत्यर्थानुसरणमेव सूत्ररचनाया कौशलम्

अत श्रुत्यर्थानुरोधेन व्याससूत्राणां आपातप्रतीयमानार्थस्य अपायाकरणं यथाभ्योन्नतं स्मृचितमेव प्रतिपाति, तेन श्रुत्यनुसारेण तत्त्वोपदेशप्रदानमेव व्याससूत्ररचनायां सूत्रकृद्भगवतः मुख्यमेकं कौशलम् इत्यत्र न सन्देहावसरं कश्चिदपि वर्धते । लौकिकालौकिकविषयेषु सर्वत्र पौरुषेयत्वकल्पनम् अवैदिकानां पाश्चात्यानामेव शोभते । अतो ब्रह्मसूत्रेषु स्वतन्त्रस्य व्यासमतस्य अनुसन्धानं प्रतिपादनञ्च तेषामेव शोभनं, न तु अस्माकम् वेदापौरुषेयत्ववादिनाम् । अतः श्रुत्यनुसारि-व्याख्यानामेव व्यासस्य सम्मतम् । श्रुत्यर्थानुसरणमेव सूत्ररचनाया कौशलम् ।

सूत्रेषु व्यासमतानुप्रवेशशङ्कानिरासः

तत्रापि केचिन्मन्यन्ते—व्यासेन भगवता स्वकीयब्रह्मसूत्रमध्ये केवलं वेदान्तसिद्धान्तानुसरणं कृतम्, तत्र तस्य तपसिद्धत्वानुभवस्य लेशोऽपि न प्रविष्टः—इत्यत्र किं प्रमाणम् ? तस्मिन् अलौकिकब्रह्मतत्त्वविषये सूत्रकृता उपनिषदतिरिक्तं प्रमाणं त्वानुभवरूप-योगिभ्यस्त्वादिकं न किञ्चिदपि उपन्यस्तम्—इत्यत्र किं गमकम् ? अतः सूत्रकृन्मतमपि तत्र प्रदर्शितम्—इत्येव समीचीनकल्पनम् । तथा हि सर्वे सर्वं न समानाकारं शृण्वते । यद् यस्य ज्ञातं भवति, तद् तस्य भावविशेषानुविद्धं सद् गृहीतं भवेत् । धर्मैकं दृष्ट्वा अनुज्ञानं जायते, तत्र सर्वेषां समानाकारं भवति, कश्चित् तं हेयम् अन्यं उपादेयं मन्यते । यथोक्तं—

“गजत्रातेति वृक्षमि श्रीकान्त इति यीवते ।

यथास्मितश्च नालमि दृष्टं क्षीरि सकौतुकम्” ॥ इति ।

एवं वेदान्तेषु यद् ब्रह्म उपदिष्टं भवति, तत्र केपाश्चित् द्वैतबुद्धिः, अन्येषाम् अद्वैतबुद्धिः, अपरेषां विशिष्टा द्वैतबुद्धि उदेति । कर्मोपासनविषयेऽपि तत्रैव बुद्धिर्भेदो भवत्येव । तेन व्यासस्यापि वेदार्थ-विषयिणी या बुद्धिः, सापि तस्य संस्कारानुरूपैव भविष्यति । संस्कारं विहाय न कापि सामान्याकारा बुद्धिः उदेति कुत्रचित् । अतो वेदान्तार्थम् अनुसरतापि भगवता व्यासेन ब्रह्मसूत्रमध्ये तस्य स्वमतमेव दर्शितम् । तेन ब्रह्मसूत्रं वेदान्तार्थनिर्णये व्यासमतमेव, नान्यद् भवितुम् अर्हति, ब्रह्मसूत्रं न केवलं वेदान्तार्थवल्ग्वनेन वेदान्तसिद्धान्तप्रदर्शनार्थं रचितम् इति वक्तुं शक्यते ।

नैतद् युक्तम् । यत सर्वत्र ज्ञेयवस्तुषु धर्मद्वयं दृश्यते, ज्ञेयनिमित्तम् आपेक्षिकं च । यथा, घटे धर्त्वं ज्ञेयनिमित्तम्, सूत्रप्रत्यक्षत्वादिकं हेयोपादेयत्वादिकं वा परापेक्षम् । तत्र धर्त्वे

सर्वेषाम् ऐकमत्यं दृश्यते । हेयत्वादौ तु ज्ञानभेदः प्रसिद्ध एव । तेन वेदान्तानाम् अद्वैतब्रह्मणि यदि तात्पर्यं स्यात्, तदा तत्र अद्वैतबुद्ध्यद्य एव समुचितः, तत्र कश्चित् संस्कारानुप्रवेश न कल्पनीयः । ज्ञानधीनधर्मेण न वस्तुस्वरूपान्यथा-कल्पनं युक्तम् । एवं यदि वेदान्तानां द्वैतब्रह्मणि वा विशिष्टाद्वैतब्रह्मणि वा तात्पर्यं स्यात्, तदा तथैव तत्र कथं न प्रतिभायात् ? एवं कर्मोपासनादिविषयेष्वपि बोद्धव्यम् । संस्कार-प्रभावेण न कोऽपि घटं पटयितुम् ईष्टे । संस्कारानुप्रवेशवशात् न वस्तुस्वरूपान्यथात्व भवति । अथ चेद् एवं कथञ्चिदपि भवेत्, तदा अविदुषामेव तथा भाष्यम्, न तु प्रेक्षावतां विचारशीलानाम् ; का कथा व्यासादीनां निर्मलबुद्धीनां भगवदवताराणाम् ऋषिप्रभृतीनाम् । अतो व्याससूत्रमध्ये केवलं वेदान्तसिद्धान्तवर्णनं सूत्रकृता पक्षे न असम्भावितम् । सूत्रकृतापि द्वितीयाध्याय-प्रथमपाठस्य श्रुत्यर्थनिर्णयाय सर्वत्र श्रुत्यर्थानुसरणं कर्तव्यम् इति मत्वा सर्वज्ञ-भगवत्-कपिलमतस्य निरवकाशत्व-गङ्गायाम् “अन्यस्मृत्य-नवकाशदोषप्रसङ्गः” (२।१।१) इत्युक्त्वा वेदान्तार्थे पौरुषेयत्व-नान्धलेगानुप्रवेश-गङ्गापि निवारिता । एतेन निश्चीयते वेदान्तार्थ-निर्णायक-व्याससूत्रेऽपि व्यास-मतलेशानुप्रवेश-गङ्गापि न कर्तव्या । श्रुत्यर्थनिर्णयार्थं यो लोकवेद-साधारण-नियमो मीमांसकैः आविष्कृतः अवधारितश्च, तेनैव नियमेन श्रुत्यर्थनिर्णयः कर्तव्य इत्येव भगवद्-व्यासस्य अभिप्रायः । अतो व्याससूत्रमध्ये स्वातन्त्र्येण व्यासभिमत न किञ्चिदपि वर्तते । वेदान्तसिद्धान्त एव तत्र वर्णितः । यथोक्तं भाष्यकृता शङ्करभगवता “वेदान्त-वाक्य-कुसुम-ग्रथनार्थत्वात् सूत्राणामिति” (१।१।२ सूत्रभाष्यम्)

व्यासस्य श्रुत्यर्थज्ञानवत्त्वे शङ्कानिरास

अथाल कश्चित् शङ्कयते किं व्यास एव श्रुत्यर्थम् अधिगतवान्, नान्यः । इत्यत्र किं प्रमाणम् ? यतः श्रुत्यर्थमेव अवलम्ब्य ऋषीणां मध्ये मतभेदो दृश्यते । अत एव कल्प्यते श्रुत्यर्थविषये ऋषीणां मध्ये यो मतभेदः, स तु सर्वमान्य-श्रुत्यर्थेषु अपरिहार्य-स्वस्वमतानुप्रवेश-जन्यः, यतो यदेव अधिगम्यते, तदेव सर्वेषां स्वमत-प्रभाव-प्रभावितं सद् अधिगतं भवति । तेन श्रुतीनां सर्वमान्यार्थ-निर्णयो निश्चितमेव असम्भवी । अतएव व्यासमतमेव तदीय-ब्रह्मसूत्रमध्ये प्रकटीकृतं, स्वेच्छया अनिच्छया वा इत्येव प्रतिभाति इति ?

एतदपि न सङ्गतम् । यतः सर्वमान्यश्रुत्यर्थज्ञानं प्रमाण-सापेक्षम्, न तु इच्छासाध्यम्, आकस्मिकं वा । आत्म-सयुक्त-मन संयुक्तेन्द्रियसन्निकृष्टे घटे तज्ज्ञानम् अवश्यम्भावि सर्वेषाम् । यथा घटज्ञाने सर्वघट-साधारणं घटत्वज्ञानमपि भवति, तथा श्रुत्यर्थमध्ये श्रुतितात्पर्यरूपेण किञ्चिज्ज्ञानमपि भवत्येव । अतः संस्कार-प्रभाव-विमुक्तं सर्वमान्यं ज्ञानं न असम्भवि । साम्प्रदायिकाग्रह-वर्जनपूर्वकं सत्यानुसन्धितसामालम् अवलम्ब्य यदि कोऽपि एतदर्थं यतेत तेनैतद् उपलम्बनीयम्, नैतत् दुष्करम् असम्भवि वा, तेन व्यासमतमेव ब्रह्मसूत्रमध्ये प्रकटीकृतमिति न कल्पनीयम् ।

श्रुतीणां श्रुत्यर्थानभिधत्तवशाद्भूतानि रासाः

यदि उच्येत—किं तत्रा फलिष्कणाद्भोतमन्तञ्जलि—त्रैमिनि प्रभृतय महर्षय श्रुत्यर्थविरोधिन् आसन् ? व्यासेन भगवता यद्य तेषां मतानि स्वकीय-अक्षसूत्रमध्ये स्पष्टतानि, तत्रा व्यास-मतानुसारेणैव नूनं तेषां मतानि न श्रुत्यर्थानुगतानि, अथवा व्यासमतमेव न श्रुतिसम्मतम् । अत एतदेव वरं, यत् सर्वसम्मत-श्रुत्यर्थ एव अक्षम्भवी ।

अत्रेदं पक्षस्यम् । आसोक्तमेव सर्वथा श्रुत्यर्थानुगामि—इत्येव समीचीनम्, यत् फलिष्कणाद्वादि-महर्षय श्रुतिभिर्न योगिप्रत्यक्षम् अनुमानादिकञ्च जगत् कारण-अक्ष-तत्त्व-विनिर्गये प्रमाणत्वेन मन्यन्ते । भगवता व्यासेन तु तत्र श्रुतेरेव प्रामाण्यम् अथादि । अनुमानादिकञ्च तस्या सहकारित्वेन गृह्यते । अतो व्यासोक्त-यास्य श्रुत्यर्थानुगामि, न तावत् अन्येषाम् । श्रुतीणां मतम् । फलिष्करीणां मते, अनुमानादीनां ब्रह्मविषये प्रमाणत्वेन गृहीतत्वात् तेषां सिद्धान्तमध्ये स्वामिमत-अनेको लब्धावसर मजात । व्यासमते तु अनुमानादीनां श्रुत्यर्थानुगामित्वेन श्रुतेरेव च प्राधान्येन गृहीतत्वात्, व्यासोक्त-श्रुत्यर्थमध्ये पुरुष-बुद्धि-अनेकावसर न फलपनीय । एतेन भगवता व्यासेनेव श्रुते सिद्धान्तकीर्तनं यथा कृतम्, न तथा अन्ये फलिष्करी-महर्षिभिः । तथापि फलिष्करीणाद्रीनामपि श्रुत्यर्थविरोधि-ज्ञानवत्त्व न अभिद्वम्, न वा सर्वसम्मत-श्रुत्यर्थ एव असम्भवी ।

श्रुतीणाम् अत्रा तत्त्वम्

किं तत्रा सांख्यदि-रानकर्षार फलिष्करी-महर्षयो यथार्थश्रुत्यर्थानभिना, भ्रान्ता वा आसन् ? व्यासमतस्य श्रुत्यर्थानुकूलत्वात्, व्यासेन च फलिष्करीणादिवमतस्य गृहणात्, श्रुते अनन्यपरत्वाच्च ।

नैतत् फलपयितुं शक्यते । तेषां भ्रान्तत्व-श्रुत्यर्थानभिधत्तव-कल्पनम् अनावश्यकम् । ते खड्ग प्रत्यक्षादि-प्रमाणानुरागिणां श्रुति-स्वरूपानभिज्ञ-श्रुत्यर्थानुगामानां कृते मोक्षमार्गप्रदर्शनार्थं सशुभ-बुद्धि-ब्रह्मणोपयोगि यावन्मात्रं प्रयोजनं, तावन्मात्रम् उपदिष्टम् । प्रत्यक्षानुमानादि-प्रमाणेष्व् श्रुतिप्रमाणं बलवत्तरमिति प्राकृतजनानां न बोद्धुं शक्यमिति, न वा अभिल्यन्ति । तत्त्वज्ञानं हि मोक्षस्य उपायमज्ञम्, उपेयस्तु सर्वदुःख-निवृत्तिरूपो मोक्षः । स एव सर्वेषां परमपुरुषार्थः । तत्र श्रुतीणां मतमेव प्रायेण नास्त्येव, योऽप्यस्ति सोऽपि बोधसौकर्याय एव, अत अकिञ्चित्कर । फलिष्करीणो दर्शनकर्षार सर्वे तत्र जनाशुतिरूप-बुद्धि-रहितत्वादि विषये अभिन्न-मतावलम्बन् । परन्तु उपाय-भूत-तत्त्वविषये अधिकारानुरोधदेव तेषां न ऐकमत्यम् । श्रुतिभिर्ब्रह्म-प्रत्यक्षादि-प्रमाणानुरागवाहुल्यात् ते द्वैतवादिनो भवन्ति । सद्-असत्-सदसत्-कार्यवादादिषु तेषाम् अनुसृष्टिः प्रकल स्वामाविकी च । ये तु विशिष्टाद्वैत-द्वैताद्वैतादि-मत-वादिनः, तेऽपि फलिष्करी-द्वैतवादिन एव । विशेषण-विरोधयोर्मिथत्वात्, द्वैताद्वैतयोर्विच्छेदात्वाच्च । तेऽपि अद्वैतिक-

विषये योगिप्रत्यक्षानुमानादिकं श्रुतिवत् प्रमाणं मन्यन्ते । तेन तेऽपि द्वैतवादि-समानाः प्रत्यक्षादि-प्रमाणशरणाः । वेदान्ते यादृश-सूक्ष्मदृष्टि-चित्तैकाग्र्य-गुरुभक्ति-वैराग्य-शास्त्र-विश्वास-दिकं श्रुतितोत्तर्यमूर्त-निर्विशेष-ब्रह्मज्ञानाधिकार-सम्पादनार्थम् अपेक्षितम्, अन्यत्र तोदृशम् अनावश्यकम् । तथा च प्राकृतजनानां कृते सानुकम्पा सर्वज्ञ-कपिलादि-महर्षयः तत्त्वविषये श्रुति-निरपेक्ष-प्रमाण-सिद्धानि मतानि प्रचारयामासुः । तेन तेषु मतेषु क्वचित् क्वचित् श्रुत्यन-नुमत-सिद्धान्तः प्रविष्टः । तेषामेव मतानां व्यासेन भगवता स्वकीयब्रह्मसूत्रग्रन्थमध्ये खण्डनं कृतम् । अतस्तेषां कपिल-कणादादि-महर्षीणां भ्रान्तिकल्पनं श्रुत्यर्थानभिज्ञत्वानुमानं वा नैव युक्तम् । न वा सर्वसम्मतश्रुतिसिद्धान्तनिर्णयः असम्भवः ।

प्रत्यक्षादीनां श्रुतिवत् प्रमाणत्वशङ्कानिरासः.

अथ चेत् मतम् श्रुतिवाक्यतः श्रुत्यर्थनिर्णये प्रत्यक्षानुमानादि-प्रमाणानां यथा प्रयोजनं भवति, तथा श्रुतिप्रतिपाद्यविषयेऽपि तेषां प्रयोजनं भवत्येव । तेन श्रुतिप्रतिपाद्ये अलौकिकविषयेऽपि प्रत्यक्षादीनामपि उपयोगः कथं न भवेत् ? प्रत्यक्षादिभ्यः प्रमाणेभ्यः श्रुतेर्बलवत्तरत्वं न स्वीकार्यम् । ब्रह्मसाक्षात्कारादेव संशयादीनां समुच्छेदस्य उपदेशात् “भिद्यते हृदयप्रन्थिः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतः श्रुत्यर्थब्रह्मनिर्णये प्रत्यक्षादिप्रमाणानामपि उपयोगः अस्ति एव इति ?

नैतदपि सङ्गतम्, श्रुतिप्रतिपाद्यब्रह्मविषये प्रत्यक्षादीनां गतिर्नास्ति । यतः श्रुतिवाक्यतः श्रुत्यर्थनिर्णयो न अलौकिकविषयः । तेन तस्मिन् लौकिकविषये लौकिक-प्रमाणानि आवश्यकान्येव । लौकिकविषये लौकिकप्रमाणानि त्यक्त्वा अलौकिक-प्रमाण-शरणीकारो न समर्थनीयः, आदरणीयश्च । श्रुतिप्रतिपाद्यस्य अलौकिक-विषयस्य तु लौकिक-प्रमाणानाम् अगोचरत्वात् । यतः श्रुतिप्रतिपाद्यं ब्रह्म असङ्गं निर्विशेषम् अद्वैतवस्तु । परमार्थतः न तज् ज्ञेयं प्रमेयं वा । ज्ञेयत्वं प्रमेयत्वं च ज्ञातृ-ज्ञेय-प्रमातृ-प्रमेय-भेदसत्ताधीनम् । तत्र श्रुतेरपि यत् प्रमाणत्वं, तत् तु निषेधमुखेनैव, न विधिमुखेन । अद्वैतब्रह्मज्ञानं न घटादि-ज्ञानवज् ज्ञानम् । ब्रह्म तु वृत्तिव्याप्यं, न तु फलव्याप्यम् । घटादिकन्तु उभयमेव । वृत्तिविषयता हि वृत्तिव्याप्यता, भग्नावरणचिद्विषयता हि फलव्याप्यता । ब्रह्मणि फलव्याप्यता नास्ति, ब्रह्मणः सर्वावभासकत्वात्, स्वप्रकाशत्वाच्च । तत्रापि ब्रह्मविषये या वृत्तिः सापि आत्मघातिन्येव । वृत्तिर्यदी ब्रह्माकारा भवितुम् ईहते, तदा क्रमेण सा विलुप्यते, ब्रह्मणो निराकारत्वात् । एवम् अगतं वृत्तिविलोपानुभवजन्यसंस्कारबलेन अद्वैतब्रह्मज्ञाने सम्यग् जाते वृत्ते. निरवशेष-विलोप. अनु-मीयते, कल्प्यते वा । श्रुतिप्रमाणेनैव वृत्ते. एतादृशी विलोपात्मिका पुनरावृत्तिपरिशून्या अद्वैत-ब्रह्माकारता सम्भाविता । युक्त्या तस्या सम्भावना न सिद्ध्यति । एतदपि श्रुतौ निषेधमुखेन ब्रह्मपरिचायकं यद् असङ्गम् अद्वैतम् अखण्डम् अनन्तं निर्गुणं निष्क्रियम् अवाङ्मनसोर्गोचरम्

अत्रेयम् अप्रमेयं निविरोधम् इत्यादिकं वाक्यजातम्, तेनैव ब्रह्मण एतादृशी वृष्टिव्याप्यता सम्भावितौ । एवं श्रुतितात्पर्यभूताद्धेतु-मसवस्तुनि श्रुतेरेव प्रमाणत्वम् । एतेन ब्रह्मण अप्रमेयं न श्रुतिप्रमाणकत्वञ्च न ब्याहृत्यते । अत्र श्रुत्यर्थनिर्णये अन्यत्रादिप्रमाणानां यादृशी उपयोगिता, तादृशी न श्रुति-भतिपाद्य विषये इति सिद्धम्, “तद् ब्रह्म उपनिषत्परम्” “तं तु औपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” इत्यादि-श्रुते “शस्त्रयानित्वात्” इति न्यायाच्च ।

सूत्रेषु व्यासमतानुप्रदर्शनाभिराम

अथ चेत् अत्र शक्यते—ब्रह्मसूत्रमध्ये व्यासेन भगवता जैमिनि-काण्डीजिनि-आदिरि फणाहृत-नात्रेयोडुलोमि-प्रभृति-महर्षीणां मतमपि नामब्रह्मणपूर्वकमेव प्रदर्शितम् । आदरायण इति स्वनामब्रह्मणपूर्वकं स्वमतमपि उद्घोषितम् । तत् कथं ब्रह्मसूत्रमये वेदान्तमतमेव वर्णितं, न तु व्यासस्य स्वमतमपीति ।

नेयं शक्या सद्गता । यत् त्रि-न्यबुद्धि-संशय्य पूर्वपक्षतया मतान्तरं प्रत्यक्षं तत्तन्मतं स्वप्नं कृतं व्यासेन भगवता । तेन तेषां मतं न तत्र गृहीतम् आसीत् इति स्पष्टमेव । नामब्रह्मणपूर्वकं स्वमतोल्लेखञ्च, ऋषीणां विभिन्नते सह श्रुतितात्पर्यस्य अविरोधस्थले एव स्वमतं प्रदर्शनार्थं, नान्यत्र । अन्यत्र ऋषयो यत्र परस्परं न विवदन्ते, तादृशस्थलेषु सर्वत्र तु श्रुतितात्पर्यमेव ब्रह्मसूत्रमध्ये विवृतम् इत्यनेन एतदेव प्रमाणितम् । तत्र स्वमतोल्लेखञ्चापि न कृतं, अतो व्यासेन तु यत्र स्वमतं प्रदर्शनं कृतं, तत्र अन्यैरपि तथा फलं शक्यं, यदि श्रुत्यनुकूलश्रुतिश्रुति स्यात्—इति तत्रापि व्याससम्भतिरिति—इत्यपि तत्र सूचितं भवति । अतो ब्रह्मसूत्रमध्ये श्रुतितात्पर्यप्रकाशनादतो व्यासस्य स्वमतं प्रदर्शनं न व्यासस्य अभिप्रेतम् इति । एतेन एतदपि बोद्धुं शक्यते यदि अन्येन केनापि व्यासस्य श्रुतिसिद्धान्त-विरुद्धतां फलमपि प्रदर्शयितुं शक्यते, तदा तन्मतमपि व्यासस्य आदरणीयमेव भवेत् । यत् श्रुतितात्पर्यमेव व्यासमतम्, नान्यत् किमपि । अत्र ब्रह्मसूत्रमध्ये वेदान्तमतमेव वर्णितं, न तु व्यासस्य अन्यत् किञ्चित् स्वमतमपीति ।

शङ्करव्याससाक्षात्कारतः समर्थमम्

वस्तुतस्तु एतदनुकूलं प्रयत्नोऽपि धर्तते । हिमालयप्रदेशे उच्चरकोर्यां यदा शङ्कर व्यासयोर्मध्ये सूत्रार्थलोचनं जातं, तदा व्यासेन शङ्करमाप्य दृष्ट्वा उक्तम्—‘अहो मम सूत्ररचनान्तु दोषारोपं कृतं इति कञ्चिद् दृश्यते ! तथाप्ययं न दुनोति माम्, यतो भवता मदाजय एव समुद्र-पाटितः’ इति । एतादृशी उदारता सत्याग्रहस्य भगवतो व्यासस्यैव सम्भवति शोभते च । अतो वेदान्तमतमेव ब्रह्मसूत्रमये उपन्यस्तं भगवता व्यासेन, न स्वमतम्—इति निश्चितम् ।

ब्रह्मसूत्रस्य औपनिषदमतानुसरणम्

एवञ्च शङ्कराचार्य-परमविक्रै मास्कर-रामानुजाचार्यादिभिः वेदान्त-व्याख्यानद्वारैश्च

मतस्त्वदने श्रुतमेव । अतो मौदादिमत-स्वगदनेन प्रथमसूत्रस्य आधुनिकत्वं न शकनीयम् ।

विष्णुपुराणतो बौद्धजैन दिमतानां प्राचीनत्वम्

बौद्ध-जैनमतानां प्राचीनत्वं वैदिकग्रन्थेष्वपि दृश्यते । तथा हि—विष्णुपुराणे बुद्धार्हदाविर्भाव-सम्बन्धिनी एका कथा दृश्यते । तत्र आमुस्वभावान् देवस्यम्यावापत्र-जनगणोत्-पीडनपरान् यागदानादि त्रेदोक्त-कर्मानुष्ठानजन्यापूर्व-व्यञ्जेन मलीयसो जनान् तादृश-मापाणुष्ठानात् निवर्तयितुं भगवान् विष्णु देवस्वभावाप त्रजनं प्रार्थितं सन् स्वरासीरात् मामामोह-नामकं कश्चित् पुरुषं जनयामास । कर्मकल-श्रयिष्यु व-हिंसामय-त्राणि-नोपान् वैदिक-कर्मकाण्डे प्रदर्शयिता तेन पुराण वेदान्तसम्मतं ज्ञानफल-निर्वाणं प्रदर्शयित्वा परवर्षि-विज्ञानवाद-शून्यवाद-बीजमृत उपदेश-तेभ्य आमुस्वभावाप-नेभ्य सर्वेभ्य प्रददत् । तदनुसारेण ते आमुस्वभावाप-ना जना यागदाना-धनुष्ठानादिकं कर्मकाण्डं विहाय निर्वाण-साधनरा धर्मेषु , कर्मादिना चित्त-पुद्गलमावात्-तु ते विज्ञानरान्नि तस्या शून्यवादिन बौद्धा सज्जाता । यागादि-जन्म-गुमादृष्ट-विरहिताश्च मन्तो दुर्बल-जाता , तेन देवगण-यच्याश्च भगवुरिति । तद् यथा विष्णुपुराणे पृतीयारो—

पराक्षर उवाच—

इत्युक्तो भगवान्तेभ्यो मायामोहं शरीरत । तमुत्पाद्य वदौ विष्णु माह चेदं सुरोष्मान् ॥१७४१

श्रीभगवानुवाच—

मायामोहोऽयमसिद्धान् वैत्यास्तान् मोहयिष्यति । ततो घच्या भविष्यन्ति वेदमार्गबहिष्कृता ॥४२

पराक्षर उवाच—

अर्हयेमं महाप्रभं मायामोहेन ते यत् । प्रोक्तान्तमाश्रितो धर्ममार्हतास्तेन तैऽभवन् ॥ १८११

पराक्षर उवाच—

पुनश्च रषाम्परष्टु मायामोहोऽङ्गितेक्षण । अन्यानाहसुरान् गत्या भृक्षस्यमधुराक्षरम् ॥ १८१४

मायामोह उवाच—

स्वर्गार्थं यद्धि वाञ्छा यो निर्वाणार्थमग्रामुरा । तदल पशुधातादि-दुष्टघर्षैर्निर्बोधत ॥ १८१५

विज्ञानमयमेवैतदरोपमवगच्छथ । बुध्यध्व मे वच् सम्यग् बुधैरेवमुदीरितम् ॥ १८१६

अगदेतदनाधारं श्रान्तिं श्रानार्थतत्परम् । रागादिदुष्टमत्यर्थं आम्भते भवसङ्घटे ॥ १८१७

पराक्षर उवाच—

एवं बुध्यत बुध्यध्व बुध्यतैवमितीरयन् । मायामोह स दैतेयान् धर्ममत्याजयन्निजम् ॥ १८१८

इति । तत्र श्रीधरस्वामि-कृत-टीकात्मान्—

“आर्हतमतम् उक्त्वा बौद्धमतम् आह—“पुनश्च” इति सप्तमि । “रक्त” इत्येतदाचार-प्रदर्शनम् ॥१४॥ अत्र हि ‘विज्ञानमयं बुद्धिमयम्’ इत्यादिना योगाचाराणाम् आत्मस्थ्यातिवाद उक्तं । १६ । अनाधारम् इति माध्यमिकमत-शून्यस्थाति-पक्षोक्ति । श्रान्तिज्ञानं च

तदर्थश्च तत्परं तन्निष्ठम् । १७ एव बुध्यत इत्यत्र पुनरुक्तिः बौद्धपदनिरुक्त्यर्थी ॥ १८ ॥ इति ।

एवं च स मायामोहो वेदान्तोक्त-विज्ञानस्वरूप-ब्रह्मज्ञानोपदेशेन जगतो आन्तिरूपत्व-प्रदर्शनेन, तथैव “तद् यथा कर्मचितो लोकः क्षीयते” इत्यादि कर्मनिन्दासूचक-श्रुत्युपदेशेन च कर्मपरान् दैत्यान् यागाद्यनुष्ठानात् प्रतिनिवर्तयामास । ते खलु पश्चात् चित्तशुद्धयभावाद् ब्रह्ममार्गपरिभ्रष्टाः सन्तो बौद्धा इति नाम्ना प्रसिद्धिं गताः । वैदिकानां दैत्यानां बुद्धिमोहोत्पादनाय आदौ वेदम् आश्रित्य दुर्युक्ति-प्रदर्शनस्य आवश्यकत्वात् । एतेन वेदप्रामाण्यवादि-प्राचीन-बौद्धसद्भावः कल्पयितुं शक्यते ।

भागवतवचनेन तस्य समर्थनम्

श्रीमद्भागवते भगवदवतार-ऋषभदेवस्य कथा श्रूयते । स एव जैनाणाम् आदि-पुरुषो मतप्रवर्तकश्चेति तैरपि स्वीक्रियते । कीटकदेशे भगवदवताररूप-बुद्धस्य आविर्भावकथा तत्रैव उपलभ्यते । अपरेषु पुराणेष्वपि भगवतो बौद्धावताररूपत्वं वर्णितम् । तेन गौतम-महावीराभ्यां पूर्वमपि बौद्ध-जैनमत-सत्त्वं तथा तेषां मतानां वैदिकमत-मूलकत्वं वैदिक-पुराणादि-ग्रन्थेभ्योऽपि अवगम्यते ।

वेदान्तसारवचनेन तस्य समर्थनम्

ततो वैदिक-धर्मानुसारि-वेदान्तसारादिषु बहुषु प्राचीनार्वाचीनग्रन्थेषु बौद्ध-विज्ञानवाद-शून्यवादयोः बीजमूतानि वेदान्त-तात्पर्य-पूर्वपक्षरूपाणि श्रुतिवाक्यानि प्रदर्शितानि सन्ति यथोक्तं वेदान्तसारे

“बौद्धस्तु ‘अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः’ (तै २।४।१) इत्यादिश्रुतेः, कर्तुः अभावे करणस्य शक्यत्वात्, ‘अहं कर्ता’ ‘अहं मोक्ता’ इत्याद्यनुमवाच्च बुद्धिः आत्मा इति वदति । अपरो बौद्धः ‘असदेव इदम् अत्र आसीत्’ (छाः ६।२।१) इत्यादिश्रुतेः, सुषुप्तौ सर्वाभावात् ‘अहं सुप्तः, सुषुप्तौ न आसम्’ इति उत्थितस्य स्वाभाव-परामर्श-विषयानुमवात् च “शून्यम् आत्मा” इति वदति ।”

तत्र तयोरपि खण्डनप्रसंगे उक्तम् अस्ति

“एतेषां पुत्रादीनां शून्य-पर्यन्तानाम् अनात्मत्वम् उच्यते । एतैः अतिप्रीकृतादि-वादिभिः उक्तेषु श्रुतियुक्त्यनुमवामोसेषु पूर्वपूर्वोक्त-श्रुतियुक्त्यनुमवामासानाम्, उत्तरोत्तर-श्रुति-युक्त्यनुमवामासै आत्मत्व-त्राधदर्शनात् पुत्रादीनाम् अनात्मत्वं स्पष्टमेव इति । किन्तु ‘प्रत्यक् अस्थूलः अचक्षु अप्राणः अमनाः अकर्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सत्’ इत्यादि-प्रबलश्रुति-विरोधात् पुत्रादि-शून्यपर्यन्तम् अखिलम् अनात्मैव ।”

एतेन बौद्ध-जैनमतद्वयं तथा चार्वाकाद्यपर-दार्शनिकमतान्यपि वेदमूलकानीति प्रतीयते । तानि च वेदान्त-तात्पर्योपकारार्थं तस्मिन् पूर्वपक्षतया सन्निवेशितानि इति । तत्र

सांख्य-योग-माटेदर-व्याख्या-योग-वत-मतानि अगत अवेदिकानि, वैशेषिक-बौद्ध-जैन-मतानि तु ततोऽपि तथा—इत्यादि सूत्रमाख्येन अरगम्यते—इति विणेप । अतो वेदान्तमारचनेनापि बौद्धानां वैदिकमत-मूल्यस्य सि यति ।

उपपद्य नापरदिभाष्यतापि बौद्धानां प्राचीनत्वम्

तत "अनूपचिरुन्नु दान्दम्येनेन मभ्य गतस्य ज्ञानमुपदेशोऽन्यतिरेकधार्ये अनुपलब्धे तन्प्रमाणं धातुमयस्य नरशम्भत्" इति पूर्वमीमांसाया १।१।५ सूत्रस्य धारणाभाषेऽपि मीमांस-द्वयवृत्तिकारोपवार्थोपर्यं यत् उद्धृतं, तत्र बौद्ध-भणिकविज्ञानवत्त्व-म्युदनावसरे धृष्टप्रारम्भकोक्त-पूर्वपक्षमूल-व्याख्येनैव बौद्धविज्ञानवत्त्वं प्रदर्श्य तस्यैव सिद्धान्तभावयेन तस्मिन्मन् कृतमिति दृश्यते । उपशाचाख्यस्तु बहूनां मतेन गीतमनुदादपि प्राचीन । अस्माकमपि तथैव निर्गम ।* एतेन प्राचीनशब्दा वेदप्रामाण्य स्वीकृतेति स्म—इ यपि अवगम्यते ।

तत्र पूर्वमीमांसानूये (१।१।५) उपवर्षेऽत-बौद्धमतम् अनुष्य 'वेदस्वामिना उक्तम्—'अथ अग्निम् अर्घे माग्नं भवति, विज्ञानपन एव एतेभ्य मूतेभ्य समुत्थाय तान्येव अनुविनस्यति, न प्रेत्य संजार्सित" इति (६५ पृ पुणा म १८५० शकाले मुद्रितपुस्तके) । तत तदेव उपशाचाख्यमतम् अनुष्य नापरस्वामिना प्रत्युक्तम् "अथ यदुक्तम्—'विज्ञानपन एव एतेभ्यो मूतेभ्य समुत्थाय तान्येव अनुविनस्यति न प्रेत्य संग्रमित' इति, अत्र उच्यते—'अथैव मा मगवान् मोहान्तम् अपोन्ददिति परिचोऽनोचरकाले अपद्रव्य भोदाभिप्रायम् अस्य धर्णितवान्—'न वा अरे मोहं प्रवीमि, अपिनासी वा अरे अयम् अहमा अनुच्छिद्यिष्यामी माप्रसंसारस्तु अम्य भवतीति । तस्मान्न विज्ञानमात्रं, तस्मान् वेदम्यम्" (पृ० ६।५) । (७१ पृ पुणा सं १८५० शकाले मुद्रितपुस्तके) । एतेन वैदिक-दार्शनिक-ग्रन्थतोऽपि प्राचीन-बौद्धमत-सत्त्वम् अनुमीयते ।

बौद्धप्र चादपि बौद्धानां प्राचीनत्वम्

ततो बौद्ध-शान्तरक्षितकृत-तत्त्वसंप्रदास्य-ग्रन्थे वैदिक-निमित्त-शास्त्रीयं बौद्धमतमेकम् उपलभ्यते, तेन वेदप्रामाण्यं स्वीकुर्वाणा केचन बौद्ध अपि आसन्—इत्यापि अनुमाद्य धर्यते, तद् यथा—

"किन्तु वेदप्रमाणत्वं यदि युज्यामिरिष्यते । तत् किं भगवतो मूढे सर्वज्ञत्वं न गम्यते ॥३५११
"निमित्त-नाम्नि सर्वज्ञो भगवान् मुनिसत्तम । शास्त्रान्तरे हि विस्पष्टं पठ्यते शास्त्रैर्बुधै ॥" ३५१२

तत्र टीका— "तथा हि निमित्तं नाम शास्त्रान्तरम् अस्ति । तत्र सुप्रतरम् अयमेव भगवान् ज्ञानयमुनि सर्वज्ञ पठ्यते । तत् किमिति मूढे वेदं प्रमाणयद्विरपि भवन्ति असौ प्रति क्षिप्यते ।" (तत्त्वसंग्रहे २०१ पृ) । एतेन बौद्धदार्शनिक-ग्रन्थतोऽपि वेद-प्रामाण्य-साधि-प्राचीन-बौद्धमत-सत्त्व प्रतीयते । ततश्च वेदप्रामाण्यं केषाञ्चिद् बौद्धानां स्वीकृतमेव आसीत्—

इत्यपि प्रतीयते; यतो ये खलु ब्राह्मणा निमित्त-शाखा-प्रमाणतो बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं स्वीकुर्वन्ति स्म, नूनं ते वैदिकाना दृष्टौ बौद्धा एव, यतोऽन्यत्र वैदिकाना ग्रन्थे निमित्त-शाखाया अवैदिक-त्वम् उद्घोषितम् । बौद्धाना मध्ये बहुभि. तेषा बौद्धत्वं स्वीकृतम् इत्येव सम्भाव्यते ।

वेदस्य सर्वज्ञानाकरत्वम्

ततो वेदादेव सर्वविध-मनुष्योचित-लोकव्यवहारो वर्णात्मकभाषा-प्रयोगादयश्च सर्वे आविर्भूता मनुष्यसमाजे, वेदादेव एतत् सर्वम् अस्माभि. उपलब्धम् इत्यपि ज्ञातुं शक्यते । जगत्कारण-तत्त्वानुसन्धानं सर्वदृश्यादृश्य-वस्तुतत्त्वनिर्णयः सर्वविध-दार्शनिक-मतवादा इत्येतानि सर्वाप्येव वेदादेव अस्माभिः अधिगतानि इति युक्तित. शास्त्रतश्च अवगम्यते । तत्र शास्त्रम्

“अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥”

“नामरूपं च भूताना कर्मणा च प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्भमे स महेश्वरः ॥”

“सर्वेषा चैव नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्भमे ॥”

इति महाभारत-मनुसंहिता-विष्णुपुराणादिषु उक्तमस्ति । अतः सर्वज्ञानमूलं तथा सर्वव्यवहारमूलं हि वेदा एव—इति शास्त्रादपि अवगम्यते ।

युक्त्यापि तस्य समर्थनम्

युक्तितश्चापि एतत् प्रमाणयितुं यथा शक्यते तद् इत्यम् अस्माकं सर्वे व्यवहाराः सर्वाः चिन्ताश्च वर्णात्मकभाषामूलकाः । इयं वर्णात्मक-भाषा सर्वैः सर्वथा कुतश्चित् पुरुषात् शिक्षणीया । नेयं कदाचित् स्वयं परिस्फुरति । यस्य इयं वर्णात्मक-भाषा कदापि न श्रुतिगोचरीभूता, तस्य इयं न स्वयं विकसति । शाखाभृग-शृगाल-शार्दुलादिभिः अपहृता बहवः शिशवो यदा मनुष्यसमाजे कथमपि पुनरानीताः, तदा ते मानवोचितभाषा-ज्ञानविरहिता दृष्टाः । ततः यथाकालं मानवभाषा-श्रवणानन्तरं ते मानवभाषामाषिणः अभवन् इत्यत्र बहवो दृष्टान्ताः सन्ति । बधिरता-रोगापगमे सति मूकत्व विलुप्यते इत्यपि दृश्यते । सान्निपातिक-ज्वररोग-वशात् भाषा-विस्मरणे जाते तदानीं श्रुतभाषानुरूपं भाषाज्ञानं जायते, न तु पूर्वभाषा-स्फुरणं भवति । अकवर-नृपतिना परीक्षितं चेदम् । तेन सद्यः-प्रसूत-शिशुद्वयं धात्री-साहाय्यतो मनुष्योच्चारित-शब्द-श्रवण-सुयोग-विरहितं कृत्वा पालितम् । तयोः वयःप्राप्तौ न कापि वर्णात्मकभाषा स्फुरिता, ततः सा भाषा यदा तयोः श्रुतिगता जाता, तदा क्रमेण तौ द्वौ बालकौ वर्णात्मक-भाषामाषिणौ जातौ । एवं बहुविधैः प्रमाणैः इयं भाषा सर्वदा शिक्षिता भाषैव, न तु हास्य-क्रन्दनादिवत् स्वयं विकास-शीला सहजा वा इत्येव प्रमाणितम् । तथा च इमा भाषा विना न कोऽपि मनुष्योचित-व्यवहारः कस्यापि सम्भवति, का कथा गुरुशिष्यादिक्रमेण विद्याऽऽदानप्रदान-शास्त्राभ्यासादि-मूलक-व्यवहारादीनाम् । एतद्भाषाया यन्मूलं तद् वेदा एव । वेदेष्वेव शब्दपूर्विकासृष्टिः उक्ता । यथा “सभूरिति व्याहरन् भूमिम् असृजत” इति वेदेष्वेव

तस्य नित्यत्वादिकम् उपदिष्टम्, यथा 'यिरूप भिन्यया याचा' इत्यादि । वेदेष्वेव उक्तम्—
 वेदद्वारैव ब्रह्मणा आदिगरीरिणा, देवर्षिमनुष्यसमाजे इयं धर्मात्मकमाया प्रत्येक सृष्टे आद्री
 उपदिष्टा प्रचारिता च । नापि ईश्वरस्य इयम् अर्वा सृष्टिः, तस्य सर्वान्वात् । तेन वेदमाया
 नित्या तथा अपौरुषी ण्य । वेदमायात पूर्वं कापि माया नासीत्—इत्यपि प्राय सर्वे स्वीक्रि-
 यते च आयुनिर्गमे पाश्चात्यभाषापर्यन्तं अवैदिकं च । तस्मिन्नेव वेदे भर्षविधा मतवादा दृश्यन्ते ।
 अद्वैतवादाभासत्त्वं विज्ञानवादि चान्यवादि-बौद्धानां मतमपि तत्रैव दृश्यते । यथोक्तं महर्षिदे-
 कुमारिले—“विज्ञानमान-साधनमन्नेरुत्प्यादि-त्याजनामपि उपनिषदर्थयाद् प्रभवत्वं, विषयेषु आत्य-
 न्तिक राग निवर्धयितुम्” इति । (तन्त्रार्थिकम् १।३।१ सूत्रम्, पुष्पा-संस्करणम् १६८ पृ)
 ब्रह्मैतमतस्य वेदमूलकत्वम्

अद्वैतमतस्य आविष्करणम् उद्गावर्न या वेदनिरप । सन् न सम्भवति, असकृतया
 अद्वैते वेदान्य-अमाणाभावात् । अतो बौद्ध-जैन-मतवादा अपि साक्षात् परम्परया वा सर्वे वेद-
 मूलका । यतो वेदतात्पर्य-विरुद्ध-मतवादाश्च पूर्वपक्षतया तत्र उपन्यस्ता । वेदत एतान्
 पूर्वपक्षान् सवीन् अवगम्य पूर्वसंस्कारवत्त्वात् बौद्धादयो मिलनतावन्मिन अमयन् । अतो
 वेदस्य सर्वगानाकरत्वे पूर्वोद्धृतवाग्वाप्य युक्त्यापि समर्थितं भवति । तेन शास्त्र-
 युक्तिभ्यामेव समर्थितम् एतत् मद् गौतम-बुद्धोऽपि पूर्वमपि बौद्ध-जैन-मतादिकम् आसीदेव ।
 तदेव प्राचीन-बौद्धमतम् । तन्मत-स्वपठनाथ आस्तिक-दर्शनकारैः अपिभिर् दर्शनसूत्राणि रचि-
 तानि । महर्षि-व्यासेन तदर्थं ब्रह्मसूत्र-ग्रन्थ विरचित ।

ब्रह्मसूत्रत प्राचीनबौद्धमतसंस्थम्

प्राचीने-बौद्धमत-सदस्यवानुशुल्कम् एतद् अनुमतिं ब्रह्मसूत्रशास्त्र-भास्करादि-भाष्यैरपि
 समर्थयितुं शक्यते । तत्र “आकाशो चाविरोपात्” २।२।२४, सूत्रे माप्यकारेण आर्दी श्रुति-
 प्रमाणेन आकाशस्य अवस्तुत्वं स्पष्टितम् । ततस्तर्केण, तत सुगतबुद्धवाक्येनेति दृश्यते ।
 यथा अक्षरमाप्यम्—

“यद्य तेपामेवामिप्रेत निरोधद्वयम् आकाशस्य निरुत्पत्त्यमिति, तत्र निरोधद्वयस्य निरु-
 पात्यत्व पुरस्तात् निराकृतम् । आकाशस्य इदानीं निराकियते । आकाशो च अयुक्तो
 निरुपास्-त्वाभ्युपगमः, प्रतिसेस्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरिय यस्तुत्वप्रतिपत्ते अविरोपात् ।
 आगम-माभाष्यात् तावत् ‘आत्मन आकाश सम्भूत’ (तै २।१) इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य
 च वस्तुत्वसिद्धिः । विप्रतिपक्षान् प्रति त्तु शब्दगुणानुमेयत्वं यक्तव्यम् । गन्धादीनां गुणानां
 पृथिव्यादि-वस्तुत्व-वदसंज्ञात् । अपि च आचरणाभावमालम् आकाशस्य इच्छताम् एकस्मिन्
 सुषण्णे पतति आवरणस्य विद्यमानत्वात् सुषण्णान्तरस्य उत्पत्सत अनवकाशत्व-असक्त । यत्र
 आवरणभाव तत्र पतिष्यति इति चेत् ? येन आवरणभावो विशिष्यते, तत् तर्हि

वस्तुभूतमेव आकाशं स्यात्, नावरणामावन्मात्रम् । अपि च आवरणामावन्मालम् आकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगम-विरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये “पृथिवी भगवः किंसन्निश्रया ?” इत्यस्मिन् प्रश्न-प्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनाम् अन्ते “वायुः किंसन्निश्रयः” इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति “वायुराकाश-सन्निश्रयः” इति । तत् आकाशस्य अवस्तुत्वे न समञ्जसं स्यात् । तस्मादपि अयुक्तम् आकाशस्य अवस्तुत्वम् । अपि च निरोधद्वयम् आकाशं च तयमपि एतत् निरुपाख्यम् अवस्तु नित्यं चेत्ति विप्रतिपिद्धम् । न हि अवस्तुनो नित्यत्वम् अनित्यत्वं वा सम्भवति, वस्त्वाश्रयत्वाद् धर्मधर्मिव्यवहारस्य । धर्मधर्मिभावे हि धटादिवद् वस्तुत्वमेव स्यात्, न निरुपाख्यत्वम् ।” भाष्यान्तराणामपि एवमेव आशयः ।

सुगतबुद्धस्य कृति

एतेन सुगतापरनामगौतमबुद्धात् पूर्वं निश्चितं कोऽपि बुद्ध आसीत्, यस्य मतं सूत्रकारेण भगवता व्यासेन निराकृतम्, सूत्रकारस्य प्राचीनतरत्वात् । तदेव शाङ्करभाष्य-वचनेन विज्ञायते । बुद्धवाक्येन बुद्धमतनिराकरणं बुद्धद्वयस्वीकाराद् ऋते बुद्धस्य एकत्वे तस्य स्वविरुद्धवादित्वाङ्गीकरणं विना वा कथमपि न सम्भवति । वस्तुतः बुद्धस्य बहुत्वं प्रसिद्धमेव ? यथोक्तं लङ्कावतारे

“काश्यपः क्रकुच्छन्दश्च कनकश्च विनायक । अहं च विरजोऽन्ये सर्वे ते कृतिनो जिनाः” ॥८०२

“अहं चान्ये कृतयुगे शाक्यसिंह कलौ युगे । सिद्धार्थं शाक्यतनयो विष्णुर्व्यासो महेश्वरः” ॥ ७९४

तत्र क्रकुच्छन्दस्य आविर्भावकालः कलेरादौ ३१०१ शकपूर्वाब्दे, यथोक्तं विश्वकोषे । अत्र प्राचीनबौद्धसम्मतं यद् आकाशस्य अवस्तुत्व, तत्र सुगतगौतम-बुद्ध-सम्मतमिति सुस्पष्टमेव । तेनेदम् अनुमीयते, यत् कपिल-कणाद-गौतम-व्यासादिभिः प्राचीनबौद्धमते निराकृते सति सुगतापरनाम्ना गौतमबुद्धेन, ऋषिभिः अनिराकृताशम् अवलम्ब्य बौद्धमतं पुनरुज्जीवितम् इति । बुद्धेन वेदादिशास्त्रं सर्वं वैदिकगुरुभ्य एव अधीतम् इत्यपि बौद्धगणैरेव स्वीकृतमस्ति । दृष्टं चैतद् अश्वघोषादिकृत-बुद्धचरितादि-ग्रन्थेषु । तेन तदखण्डिताशस्य ज्ञानं बुद्धस्य पक्षे न असम्भावितमिति । तदखण्डिताशमेव गौतमबुद्धेन प्रचारितम् इति च । इयमेव गौतमस्य कृतिः । -

बौद्धमतप्रचारकाः.

तदेव बुद्धेन पुनरुज्जीवित-बौद्धमतं बुद्धशिष्यैस्तथा तत्परमविकैः नागार्जुन-दिङ्नाग-धर्मकीर्ति-वसुवन्धु-प्रमृतिमिश्र वैदिकशास्त्रपरिमार्जित-बुद्धिभिः अदृष्टवशात् स्वधर्मं त्यक्त्वा बौद्धमतं समाश्रयद्भिः सम्यक् परिपुष्टिं प्रापितम् । तैरपि त्यक्तस्वधर्मद्वेषवशात् खलु साख्य-न्याय-वेदान्तादि-वैदिक-सिद्धान्तादिकं खण्डितम् । तेन योगभाष्यकारव्यास-न्यायभाष्य-कारवात्स्यायन-पूर्वमीमांसामाष्यकारशबर-वेदान्तवृत्तिकारोपवर्ष-साख्यमतप्रचारकेश्वरकृष्णाचार्य-

प्रमृतिभि वेदिकाचार्यैः सर्वैः प्राचीनावीचीनबौद्धमत सांख्यन्यायनीमांसावेदान्तादि-सूत्रमाप्यादि-
मुखेन बहुश स्वण्डितम् ।

नवीनबौद्धमतस्वण्डनकर्तार

तदनन्तरम् उद्योतकरन्नुमारिलम्ण्डनप्रभाकर-राक्षर-त्राचस्पत्युदयनादिभि वैदि-
काचार्यैः एतद्बौद्धमतस्वण्डनयुगे पूर्णाहुति मद्रथा । एवं च वैदिकाचार्यैः शङ्करादिभि
बौद्ध-जैनमतस्वण्डनार्थं तदन्ततन्त्यास्यानकाले महावीर-बुद्धप्रस्तानां समन्तमद् दिङ्गाग-
धर्मकीर्त्ति-चमुबन्धु-अमृतीनां वाक्यमपि कचिद् उद्भूतं कचिद् अनूवितं वा दृश्यते तेषां
ग्रन्थादीनां मध्ये । नैतावता ऋषभसूत्रस्य आधुनिकत्वं सिध्यति ।

मनमिषपाद्यास्यादीनां मतनिरास

परन्तु एतेषां जैन-बौद्धाचार्याणां वाक्यादीनि वेदान्तादि-सूत्रव्याख्यान-मध्ये अवलम्बि-
तानि दृष्ट्वा पाश्चात्स्यैः "किय"-अमृतिमि तदनुवर्तिमिथ सर्वैः, ततश्च अस्मद्दे-रीय-शास्त्रि-गुप्त-
प्रमृतिमि वैदिक-दर्शनादीनि पुराणादीन्यपि शास्त्राणि सर्वाणि बौद्धदिङ्गागादीनां परवर्चीनीति
कल्प्यते । वेदस्य सर्वज्ञानाकरत्वम् अपौरुषेयत्वादिकं च अजानद्भिः अस्तीकुर्वन्निश्चयं तैः, गौतम-
बुद्धात् पूर्वं बुद्धमतास्तित्वं न कल्पयितुं शक्यते । सूत्रकारस्य व्यासस्य गौतमबुद्धात् अर्वाचीनत्वं
न युक्तं, पाराशर्यामित्रकृष्णद्वैपायनस्य व्यासस्य चान्तरायणस्य सूत्रकारत्वात् । उक्तं च एतत्
मयास्यानं, नात्र पुनरालोचनीयम् । अस्तां तावत्, एतेन प्रतिपादितं बौद्धादिमतं वेदान्ते
न दृश्यते—इति यदुक्तं तद् अमङ्गतम्, नापि ऋषभसूत्रादिकं न कलेरादौ रचितम्—इति यद्
उक्तं, तदपि सङ्गतम् । एवं च ऋषभसूत्राणि न श्रुत्यर्थमात्रमीमांसा-रूपाणि परन्तु व्यासस्यैव
मतविरोधप्रतिपादकानि—इति यद् आशङ्कितं तत्र क्षोदक्षमं भवति ।

गौडपादीयमतस्य बौद्धमतत्पक्षशङ्कानिरास

अत्रापि केचित् पाश्चात्त्य-मतावलम्बिनो मन्यन्ते—अद्वैतवेदान्त-सिद्धान्तो नागा
ज्जुन-दिङ्गागासङ्ग-वसुबन्धु प्रमृति मवर्चितं बौद्ध-ग्रन्थवार्द विज्ञानवार्द च अनुसृत्य आदौ वेदान्ता-
चार्य-गौडपाद्याचार्येण प्रचारितं, ततस्तत्-अशिष्य-शङ्कराचार्येण प्रस्थानत्रय-व्याख्यान-मुखेन
प्रपञ्चितं । नाय सिद्धान्तं श्रुति-स्मृति-सूत्रेषु दृश्यते, गौडपाद्यादिभिः श्रुत्यादीनां व्याख्यान
कौशलैर्नैव एतस्य श्रौतत्वं प्रतिपादितमिति । एतदर्थं तैः गौडपादीयागमाख्य-ग्रन्थस्य चतुर्थ-
परिच्छेदस्य तत्पर्येण सह बौद्धमत-सादृश्यं प्रवर्त्यते । प्रायेण बौद्धव्यवहृत-शास्त्राणां प्रयोगश्च तत्र
वर्तते इति च तेषां जल्पनम् । मङ्गलचरण-श्लोके "द्विप्रदावरम्" इति पदेन बुद्धस्य प्रणति
कृता इत्यपि तैः प्रतिपाद्यते । तत् वेदान्ताचार्य-गौडपादेन तदीयवेदान्त-ग्रन्थे बुद्धमत-व्यणनस्य
हेतुः, तैः यः प्रवर्त्यते, स तु बौद्धानां विज्ञानवाद-शून्यवादानाम् आलोचनम् एकस्मिन् काले
शास्त्र-शास्त्राणां साधारणविषयान्तर्गतत्वेन परिगणितम् आसीदिति । यथा शास्त्र-माप्यस्य

(१।१।५) सूत्रभाष्ये, श्लोकवार्तिके निरालम्बवादः शून्यवादश्च (पृ: २१७-३४५), तथा ब्रह्मसूत्रे २।२।२८-२९ सूत्रभाष्ये, बौद्धमतलोचनमिति । एवं च योगदर्शनस्य व्यास-भाष्येऽपि बौद्धमतलोचनं दृश्यते । गौडपादीयागमस्य चतुर्थपरिच्छेदस्य यत् शङ्करभाष्यं, तदपि न प्रसिद्धशङ्कराचार्यविरचितमिति । अतो गौडपादेन तदीयग्रन्थे यः ब्रह्मवादः परिकीर्तितः, स न श्रौतब्रह्मवादः, किन्तु तत्र बौद्धविज्ञानवाद-शून्यवादवर्णनमेवेति बोद्धव्यम् इति ।

नैतत् सङ्गतम् । ब्राह्मण्य-शास्त्रेषु यद् बौद्धमतलोचनं, तत् तस्य खण्डनाय, न तु तस्य प्रचयगमनाय, न वा तस्योपादेयत्व-प्रतिपादनाय । शावर-भाष्यादिषु सर्वत्र बौद्धमत-खण्डनमेव दृश्यते । तदर्थं यथाप्रयोजनं बौद्धमत-वर्णनं कृतम् । अतस्तत्र बौद्धमत-वर्णनं न ब्राह्मण्यशास्त्राणां साधारण-विषयान्तर्गतत्वेन संवृत्तम् । अत्रापि गौडपादीयागमे स्वमत-वर्णनेन बौद्धमतं प्रत्युक्तमेव । ततश्च अन्तिमश्लोके “नैतद् बुद्धेन भाषितम्” इत्युक्त्या बौद्धमतात् स्वमतस्य भेद एव प्रदर्शितः । निर्विकल्पावस्थायां बुद्धस्य भाषणं न सम्भवेद् इति कृत्वा तस्य समर्थने, “एतत्”-पदस्य व्यर्थतापत्तेः, एतत्-पदस्य विशेष-बोधकत्वात्, निर्विकल्पावस्थायां भाषणसामान्यनिषेधस्यैव उचितत्वात् । चतुर्थपरिच्छेदस्य भाष्यं न शङ्करकृतमिति यदुक्तं तत् तु साहसमात्रम् अप्रामाणिकोक्तिरेव च ।

श्रौतबौद्धविज्ञानवादयोर्भेदः

ततश्च अत्र यो विज्ञानवादो वेदान्ताचार्येण प्रपञ्चितः, स न बौद्धविज्ञानवादः । उभयोर्मध्ये महान् प्रभेदो वर्तते खलु । वेदान्तिना विज्ञानं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै २।१) । “विज्ञानमानन्द ब्रह्म” (बृ ३।६।२८) इत्यादि श्रुतिचोदितं नित्यं सद् वस्तु । बौद्धानां विज्ञानं क्षणिकम् । तन्मते साकार-निराकारोभयविध-विज्ञानमेव क्षणिकम् । “यत् सत् तत् क्षणिकम्” इत्यनुमानात् “क्षणिक क्षणिकम्” इत्यादि बुद्धवचनाच्च । ततश्च तद् विज्ञानं सद्भैतमेव, न तु अद्भैतम् । तेषां या “अद्वयलक्षणोक्तिः” दृश्यते सा ब्राह्म-ब्राह्मकामावरूपत्व-बोधनाय आलम्ब-विज्ञानस्य । एतादृशं बहुविज्ञानं प्रत्येकं मित्रम्, तस्य धारा-स्वीकारात् पुरुषभेद-स्वीकाराच्च । तेन तस्य सख्याबहुत्वमेव सिध्यति । वेदान्तिना यद् विज्ञानं, तत् नित्यम् एकम् अद्भैतम् । अतः श्रौतबौद्धविज्ञानवादयोः महान् भेदो वर्तते एव ।

ततश्च गौडपादीयागमस्य चतुर्थपरिच्छेदस्य यदि बौद्धत्वं स्यात्, तदा कथं नैकस्मिन्नपि बौद्धग्रन्थे गौडपादस्य, तदीयागमाख्य-ग्रन्थस्य वा बौद्धानुसारित्वम् उद्घोषितं ? न वा तन्मतं तद्वचनं वा बौद्धग्रन्थे स्वमतानुकूलतया उद्धृतं दृश्यते श्रूयते वा ? तेन एतत् कल्पनं सुतराम् अमूलकमेव । शङ्करपरवर्ति-वैष्णवाचार्यवृन्दः शङ्करमतस्य बौद्धमतत्व-प्रतिपादनाय बद्धपरिकरो

(१) अद्वयवज्रसंग्रहः तत्त्वरत्नावली (१७-१८ पृ.) । (२) सर्वदर्शनसंग्रहः । (३) सिधिका (२६) ।

दृश्यते, तैरपि एतद्ग्रन्थस्य षोडश्वं न प्रतिपादितम्, प्रत्युत भाष्यमतेन एतद्भागमस्य स्मृतित्वम् अङ्गीक्रियते । ततस्तेषां मतानामेव षोडशमत्वप्रतिपादनं सुकरम् । यतः तैः विज्ञानम्य विज्ञेयत्वम् अङ्गीक्रियते, कैश्चित् वा असतो दृश्यत्वं च स्वीक्रियते इत्यादि । अतो वैष्णवाचार्याणां गौड-पादस्य षोडशत्वप्रतिपादनं न सक्तम् । अन्यदेतत्, प्रकृतम् अनुसराम ।

गौडपादस्य षोडशत्वं न सम्भवति

गौडपादीयमतेन सह षोडशमत्वाद्दृश्यं न गौडपादीयमतस्य षोडशत्वप्रतिपादकम् । गौडपादस्य षोडश सम्भन्धाभावात्, एतदनुसृत्यमवगत्यभावात् । गौडपादस्य व्यासपुत्रशुक्रादिशिष्यत्व-प्रसिद्धे गौडपादस्यैव प्राचीनत्व सिध्यति । तेन गौडपादस्य बुद्धनागार्जुनदिङ्नागानुसरणं न सम्भवति । ततश्च प्रायेण स्वाच्छन्दकामिनः स्वधर्मप्रष्टाः प्रबुद्धा जनगणा एव षोडशं चमूवुः, न कोऽपि आजन्मतो षोडशो वैदिकधर्मं समाश्रित्य वैदिकममात्रे प्रविष्टोऽमरदिति श्रूयते । विप्रमिश्रो धर्मकीर्तितुल्यः पितृव्यो वा मीमांसाचार्य्यं कुमारिलः । स तस्य गुरुरसीत् । अस्य कुमारिलस्य षोडशमतसमाश्रयो षोडशमन्वणनाय, धर्मकीर्त्या महद्विचारे पराजितस्य विज्ञेयधर्म-प्रवृत्त्यप्रतिज्ञानरक्षणाय च, न तु वैदिकधर्मपरिपोषणाय । तेन षोडशेन सता षोडश-न्यायं परिनाय षोडशमतम् अन्ते स्पष्टितम् । एव च कुत्रापि वैदिकमते षोडशमतमवैरा-सम्भावना नामवत् । अतो षोडश गौडपादमतमेव अनुसृतवन्तः, न तु तद्विपरीतं सम्भवति कदाचित्, गौडपादस्य प्राचीनत्वात्, षोडशानां वैदिकमतसमाश्रयणमाभावात्, षोडशानां वेदशास्त्रत्ववैदिकसमाज-वर्द्धितत्वादिदोष-यदोषेन गुरुशिष्यादि-सम्भन्धाभावात् ।

षोडशत्ववद्दत्त उच्यते यथा गौडपादीयागमे न तत्र विनिगमको भवति, अन्वयव-हारस्य स्थेच्छमूलकत्वात् । षोडशं संस्कृतमाया उद्भाविता । तादृशशब्दानां गौडपादतोऽपि प्राचीनराशेषु स्मृत्यादिषु प्रसिद्धत्वाद् षोडशैव अत्र गौडपादस्य अनुसरणं कृतमिति सम्भाव्यते, गौडपादस्य प्राचीनत्वात्, वेदान्ताचार्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् ।

मङ्गलाचरणश्लोकधियात्

गौडपादीयागमस्य मङ्गलाचरणश्लोके यद् 'द्विपदावरम्' इति पदं, तस्य महाभारते रामायणेऽपि भूरि प्रयोगो दृश्यते । महाभारतनामायणादीनां बुद्धयपि प्राचीनत्वं प्रसिद्धमेव, नल्ल-मीमार्जुन मीमार्जुन मनुजश्रेष्ठेऽपि तस्य प्रयोगात् । द्विपदावर्यक 'द्विपदावरिष्ठ'-पदं नारायणेऽपि प्रयुक्तं महाभारते नारायणीयपर्वोऽध्याये दृश्यते । तथैव ध्याख्यातं शङ्करभाष्ये तत्पदव्याख्याने प्रवृत्तेन आगममाष्ये । न वा एतत् पदं वैदिकानां षोडशानां वा कोपग्रन्थे बुद्धपरत्वेन गृहीतम् । यौगिकं शब्द एवैव, न तु योगशब्दः । कोपशब्दोऽप्येव यो भव्यहारास्तत्र योगशब्दत्व-कल्पनं न समीचीनम् । अतस्तस्य योगशब्दत्वकल्पनं दुराग्रहस्य निदर्शनमेव ।

स्वधर्मभ्रष्टविशेषाणां बौद्धत्वम्

अत्र ये खलु वैदिका बौद्धा अभवन्, तेषां विवरणं यथा विशालबुद्धिना नैयायिक-शिरोमणिना उदयनाचार्येण प्रदत्तम्, तस्य कुसुमाञ्जलिग्रन्थे तथा आत्मतत्त्वविवेके, तदत्र स्मर्तव्यम् । तस्य किञ्चिन्मालम् अत्र उद्ध्रियते, यथा

“सम्मवति चैते हेतवो बौद्धाद्यागमपरिग्रहे । तथा हि भूयस्तत्र कर्मलाघवम् इति अलसाः । इतः पतितानामपि अनुप्रवेशे इति अनन्यगतिकाः । भक्ष्याद्यनियम इति रागिणः । स्वेच्छया परिग्रह इति कुतर्काम्यासिनः । पिलादि-क्रमामावात् प्रवृत्तिरिति पाषण्ड-संसर्गिणः । “उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते” इत्यादिश्रवणाद् अव्यग्रतामिमानिनः । सप्तघटिकाभोजनादिसिद्धेः जीविका इति अयोग्याः । आदित्य-स्तम्भनं, पाषाणपाटनं, शाखामङ्गो, भूतावेशः, प्रतिमाजल्पनं, धातुवाद-इत्यादि धन्धनात् कुह्व-वञ्चिताः । ततस्तान् परिगृह्णन्ति इति सम्भाव्यते । अतो न ते महाजन-परिगृहीता इति विभागः” (कुसुमाञ्जलिः ३३१ पृः) । आत्मतत्त्वविवेके कीर्तिनाम्ना बौद्धनिन्दनमपि दृश्यते । ४र्थः परिच्छेदः ४३१ पृष्ठः द्रष्टव्यः ।

एवं सति यत्र एतादृशम् अवज्ञान-हतादरादिकं बौद्धान् प्रति वैदिकानां, तत्र तयोर्मध्ये विधादानादान-सम्बन्धादिकं तथा वैदिकधर्मज्ञानयोर्मध्ये बौद्धमतानुप्रवेश-कल्पनम् उन्मत्तानामेव शोभते ।

विवरणवाक्येन तस्य बौद्धविज्ञानवादितानिरासः

ततश्च विज्ञाने प्रतिमास्यमानत्वं बौद्धानां भास्करादीनां च, न तु अद्वैतिनाम् इत्यपि एकं महद् वैलक्षण्यम् अद्वैतबौद्धमतयोः । उक्तं च पञ्चपादिकाकृद्भिः

“तदेव अहंकर्तुः सदैकरूपावगमात् स्थायित्वेऽपि अर्थक्रिया-सम्मवात् न नीलस्य स्वगतापरोक्षत्व-मात्रेण माहायानिकपक्षः समर्थ्यते, किन्तु ग्राहकस्य अहं-कर्तुरात्मनः स्थायिनोऽभावे” इत्यादिकम् ।

विवृतञ्च एतद् विवरणकृद्भिः “ननु विज्ञाने प्रपञ्चस्य कल्पितत्वं तव तस्य च तुल्यम् । सत्यम् । विज्ञाने प्रतिमास्यमानत्वं च तव (भट्टभास्करस्य) तस्य च तुल्यम् इति विज्ञानवादस्त्वदीय (भास्कररीय) दर्शनं किं न स्यात् ? सत्यपि प्रतिमास्यत्वे सत्यमिथ्या-विभागोऽस्ति इति चेत् ? इहापि सत्यपि मिथ्यात्वे अर्थक्रियासमर्थ-सत्त्वासत्त्व-विभागोऽस्त्येव । कल्पितत्वे नेय विभागसिद्धिरिति चेत् ? प्रतिमास्यत्वेऽपि न सत्यमिथ्या-विभागसिद्धिः” इत्यादि ।

एतेनापि अद्वैतबौद्धमतयोः प्रमेदः प्रतीयते । एतेन भट्टभास्करस्य समयोऽपि अवगम्यते । स तु गङ्गर-समसामयिक एवेति इत एव सिध्यति इत्यपि अत्र ध्येयम्, पञ्चपादेन भास्कर-मतस्य उल्लेखात् ।

गौडपादमनस्य शून्यवादत्वरङ्गानिरास

न वा गौडपादमत बौद्धानां शून्यवाद । कपाधिद् बौद्धानां मते तत्त्वं शून्यं, तच्च शून्यम् असदेव । अरेरेषां बौद्धानां मते तु शून्य सत्त्वेव । अन्येषां बौद्धानां मते पुन चतुष्कोटि-विनिर्मुक्त निरुपाख्यम् अवस्तु एव शून्यम् । एतेषां नैकमपि मतं गौडपादाभिमतम्, तन्मते तु अत्र-निर्णयैकाद्वैतसद्वस्तुस्वीकारात् । ततश्च असच्छून्यवादोऽपि असङ्गत, असत् सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं न सम्भवति । यत्र किञ्चित् तत्त्वमपि नास्ति, तत्र तादृशी प्रतीति असम्भाविनी । इत्यजातस्य स्वस्वर्षं यदि असत् स्यात्, तत्र यत्र किञ्चित्त्व-अतीतिर्न सङ्गता । युक्त्यादिभि यत्र सिध्यति, तत्र असत्त्व वा शून्यत्व वा कल्पयितुं न शक्यते । अत असच्छून्यवादो न युक्तिसहो न वा श्रुतिसम्मत । गौडपादोपमतस्य श्रुतियुक्तिसिद्धत्वं प्रसिद्धमेव । अतो न असच्छून्यवादो गौडपादस्य मतम् । न वा बौद्धानां सच्छून्यवाद तस्य मतं भवति, बौद्धमते सत् क्षणिकत्व-स्वीकारात् । “यत् सत् तत् क्षणिकम्” इत्येव तेषां तत्र अनुमानम् । वेदान्तिनां यत् सद् वस्तु तत्कित्यं निष्कियम् अन्ध एतन्मेवाद्वितीयम् स्वभकात् श्रुतिसिद्धमेव । श्रौतस्य तस्य युक्त्या सम्भावना-मात्रं कल्पयितुं शक्यते । अतो वेदान्तिनां सद् वस्तु न बौद्धोक्त सद् भवेत् । यद्वै सतोऽक्षणिकत्वाद्वैतत्व-स्वभकात्त्व-स्वीकारे ते औपनिषद् मतं समाहितम्, उपनिषदां प्राचीन-त्वात्, बौद्धानामपि औपनिषद् मानसद्भाव-स्वीकारात् । मैत्रायणि-नृसिंहतापनीयोपनिषदो ‘शून्य’-यद् ब्रह्म-परत्वेन व्यपहृतम्, अविचारितप्रपञ्चाक्षेपात् । उपनिषदां पौल्येयत्वात्वाचीनत्वकल्प-नेन एतस्य परिहारप्रयासो वैदिकशिक्षाविरहितानां स्लेच्छानां एव वा न्योमते, तेन नास्माक काचि-दपि क्षति । शून्यासत्त्ववादिनां कृते एतदेव पुष्कलं यत्—अमतो मायोत्पत्ति, सत्त्वेन प्रतीत्य-र्हत्वं वा सत्तादात्म्यं विना न सम्भवति कथञ्चन । अतो गौडपादमतेन सद्विधानत्वेन इत्यानां प्रतीति इत्युच्यते, यथा गौडपादीयागमे—

“उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम्” ॥१३३८ इति

इत् एव स्पष्टं प्रतिभाति—शून्यासत्त्व-वादिनां मतं न गौडपादमतम् । * अथ चोटि-विनिर्मुक्त निरुपाख्यम् अवस्तु शून्यमपि न गौडपादेन उपदिष्टम् । चतुष्कोटि-विनिर्मुक्तत्वं नाम “न सत्त्वं, नासत्त्वं, न सदसत्त्वं, न सदसद्विषयत्वम्” । अत्र तु द्वौ पक्षौ सम्भवत । आद्य—अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वम्, तद्विषयम् असत्त्वम् इति कृत्वा तादृशं चतुष्कोटि-विनिर्मुक्तत्वं साधितम् । एतन्मते चतुष्कोटि-विनिर्मुक्तत्वं यत्किञ्चिद् अस्तित्व-मात्रमपि भवेत् । अन्यस्तु—न अर्थक्रिया-कारित्व-राहित्यम् अमत्त्वम्, किन्तु अवस्तुत्वमेव असत्त्वम् । अथवा अगस्तित्वमेव तत् । अन्यथा चतुष्कोटि-राहित्यं न निरुपाख्यम् अवस्तु भवेत् । वेदान्तिनां मते तु अर्थक्रिया-कारित्व-राहित्यं सद्ब्रह्मवस्तुनोऽपि सम्भवेत् । अतो वद्वै चतुष्कोटि-विनिर्मुक्तत्वेन यत्

ॐ एतदर्थं पण्डितप्रवर-मीहाराजच द्वाप्राप्तिपादानां प्रवन्धादिभ्यम् अनुसन्धेयम् ।

सत्त्वस्य निषेधः कृतः, तत् सत्त्वं न अर्थक्रियाकारित्वं, परन्तु तद् अरितत्वमात्रमेव। एवं च बौद्धानां चतुष्कोटि-राहित्यं शून्यम् इति मते न गौडपादस्य शून्यवादित्वं कल्पनीयम्। तच्च अजातिवादेन न सम्भवति। तन्मते निष्क्रियं शुद्धं सद्वस्तु एव केवलम्। गौडपादस्य अजातिवादेन न एतादृशम् अजं साम्यं सदेव वस्तु स्वीकृतं भवति। वस्तुतस्तु द्वितीयकल्पानुसारि-चतुष्कोटि-चिन्मुक्तत्वम् असत्त्वस्य नामान्तरमेव। अतो गौडपादीयमते काचिदपि बौद्धशून्यवादिता-कल्पना सुदूरपराहतैव।

बौद्धानां गौडपादीयमतानुसरणम्

श्रीमदुदयनाचार्य-वाक्येनापि एतस्य समर्थनं कर्तुं शक्यते। तेनोक्तम् शून्यवादिभिः कुलापि शून्यस्य स्वप्रकाशत्वं न स्वीकृतं नापि सूचितम्। अनुमानकुशलैरपि बौद्ध-शून्यवादि-वाक्यतः शून्यस्य स्वप्रकाशत्वम् अनुमातुं न शक्यते। अत एव आत्मतत्त्वविवेक-ग्रन्थे शून्यवाद-निराकरणावसरे अभिहितम् उदयनाचार्यैः

“अस्तु तर्हि शून्यतैव परमनिर्वाणम् इति चेत् ? न। सा हि यदि असिद्धा, कथं तदवशेष विश्वम् ? परतश्चेत् सिद्धा, परोऽपि अभ्युपगन्तव्यः। स च परो यदि सवृत्तिरेव, विश्व-शून्यतयोर्न कश्चिद् विशेषः, कथं तदपि अवशिष्येत् ? असंवृत्तिश्चेत् परः, परत एव सिद्धा, अनवस्था। स्वयम् असिद्धा चेत् कथं शून्यत्वमपि साधयेत् ? स्वतः सिद्धा चेत् ? आयातोऽसि मार्गेण,” इत्यादि।

एतेन गौडपादस्य मतं न बौद्धशून्यवादः कथमपि भवति। श्रुतिप्रामाण्यम् अनादृत्य गौडपादीय-श्रौत-सद्ब्रह्मवादं च विकृत्य बौद्धैः शून्यवादः परिकल्पित एवेति। प्रागुक्त-विष्णुपुराणवाक्यमपि समर्थयति चैतत्। एवं च गौडपादस्य बुद्धादपि प्राचीनत्वम् अव्याहृतमेव, गौतम-बुद्धमतादपि प्राचीनबौद्धमतसत्त्वं च सिद्धम्। तेन ब्रह्मसूत्रादि-दर्शनशास्त्राणां गौतमबुद्धादपि प्राचीनत्वं प्रमाणितम्। तेषां कलेरादौ आविर्भावश्च अवाधित एवेति। तेन च ब्रह्मसूत्रस्य श्रुत्यर्थ-मीमांसा-रूपत्वादिकं सुसिद्धमेव। कथं तर्हि गौडपादीयवाक्यं “नैतद् बुद्धेन भाषितम्” (गो. आ. ४ प्र ९९ श्लोः) इति संगच्छते ! तत्र ब्रूमः सुगतगौतमबुद्धात् पूर्वतनबुद्धमतेन सह औपनिषदसिद्धान्तस्य भेदप्रदर्शनार्थम् एतत्। अतः प्राचीनबुद्धमतसत्त्वं प्राभाणिकमेव।

ब्रह्मसूत्रस्य श्रुत्यर्थमीमांसकेत्वे शंका निरासः

अथापि यद्यत्र शङ्केतं तत् कथं भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः स्वकीय-ब्रह्मसूत्रभाष्ये द्वितीयाध्याय-द्वितीयपादे बौद्धादिमत-खण्डनावसरे वेदतात्पर्य-पूर्वपक्षभूतानि बौद्ध-जैनादि-मतमूलकानि श्रुतिस्मृति-वाक्यादीनि न प्रदर्शितानि ? यतः तत् न कृतं, तेन ब्रह्मसूत्रमध्ये सर्वत्र न श्रुतिमीमांसा कृतेति कथं न अनुमीयते ?

नैतत् सङ्गतम् । बौद्धादिमतं श्रुतिमूलकमपि न श्रुत्यनुगतम् । गीतमादिमि बौद्धैः
श्रुतिर्न प्रमाणत्वेन समाधिता, प्रत्युत तद्ब्रह्मप्रामाण्यमेव उद्बोधोपितं तैः । यद्यपि प्राचीनैः बौद्धैः
वेदप्रामाण्यं स्वीक्रियते स्म, तथापि तद् गीतमादिमि बौद्धैः नास्तीकृतम् । पक्षान्तरेण बहूमि
बौद्धैः वेदप्रामाण्यं स्वर्णितं निन्दितमपि । एतदर्थं तत्त्वसंग्रहद्वयो ग्रन्था अनुसन्धेया । अतः
प्रायेण तर्कश्लेषैव एतेषां मतानां स्पष्टं कृतं माप्यकारैः । (शं० भा० २।२।२८ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।)
तत्त्वबुद्ध्यामि बौद्धादि-मतमूलानि पूर्वपक्षमूलानि श्रुतिवाक्यानि आविष्करणीयानि इत्येव स्वच्छ
माप्यकाराणां तत्र आशयः । अतोऽत्रापि श्रुतिमीमांसा प्रकारान्तरेणैव माधिता, तेन नात्र व्यभि
चारारब्धः करणीया । एतदर्थं वेदान्तसाराख्यं ग्रन्थं द्रष्टव्यम् ।

बौद्धमतं सांख्यवैशेषिकवेदान्तमतमिच्छणफलम्

वस्तुतस्तु यदि बौद्धमत-विरूपणं कृतं स्यात्, तदा सर्वास्तत्त्व-वादिबौद्धमतं तथा
विज्ञानवादि-शून्यवादि-मतद्वयम्—एतत् मतत्रयमेव सांख्य-वैशेषिक-वेदान्तमत-संमिश्रण-
रूपमेवेति प्रतिपाति । नात्र एतदतिरिक्तं तत्त्व किमपि तत्र विद्यते । बुद्धेन भगवता
नूतनं किमपि नाविष्कृतम् । यत् तु नूतनं तत् तेषां संमिश्रणमात्रं तस्य उपपत्तिरूपमात्रं च
तेन तेषां मतानां विकृतिमात्र-साधनं कृतम् इत्येव सिध्यति । तथा हि वैशेषिकाणां मते यः कर्माणां
निरन्वयविनाशः, सांख्यानां मते यच्च धर्मधर्मिपरिणामादिकम्, तदेतत् सिद्धान्तद्वयम् एकीकृत्य
बौद्धानाम् आन्तरवाक्यपदार्थानां क्षणिकत्वं, सन्तानादिकञ्च कल्पितम् । बौद्धानां सांख्य-मतानु-
सारित्वं सप्तमाष्टम-रतकीय-बौद्ध-शान्तरक्षितकृत-तत्त्वसंग्रहस्य-ग्रन्थतोऽपि प्रमाणयितुं शक्यते ।
तत्र वस्तुमिच्छ-प्रभृति-सुप्रथित-बौद्धाचार्य-चतुष्टयानां मतं सांख्य-परिणामवादानुविद्धम् इति उक्त्वा
तत्त्वसंग्रहकार-शान्तरक्षितेन तटीकाकार-कमलशिलेन च स्वर्णितम् आस्ते इति दृश्यते ।
बुद्धभगवत-उपदेष्टा अराहकालम् कश्चित् सांख्याचार्य आसीत्—इत्यपि अश्वघोषकृत-बुद्धचरितादि-
ग्रन्थे दृश्यते । अतो बौद्धमत-स्वर्णनं सांख्य-वैशेषिकादीनां मत-स्वर्णन-सदृशमेव । तेन
यथा सांख्यादि-मतस्वर्णने ब्रह्मसूत्रस्य श्रुतिमीमांसारूपत्वं समवेत् तथा बौद्धजैनादि-मतस्वर्णने
अपि तस्य श्रुतिमीमांसारूपत्वं न व्याह्रियेत । तत्रैव बौद्धानां क्षणिक-विज्ञानवादो वेदान्तिनां
ब्रह्मणो विज्ञानस्वरूपत्वं विहाय वृत्तिज्ञानस्य क्षणिकत्वम् अवलम्ब्य उद्भावितं । दृश्यानां मिथ्यात्वम्
अनिर्वचनोक्तत्वं वा यद् वेदान्तिनां मतं, तदेव आश्रित्य बौद्धैः शून्यवादः प्रवर्धितः । तेन केचिद्
बौद्धा अशून्यवादिनः, केचिच्च अस्त-शून्यवादिनः जाताः । वेमापिकाणाम् अस्तकार्यवादः,
सीत्रान्तिक-योगाचाराणां सत्कार्यवादश्च वेदिक-दार्शनिक-मतानुकरणमेव, यतस्तन्मते अस्त-
कार्यवादः सत्कार्यवादः सत्कारणवादश्च इति वादक्षयेण सर्वे दार्शनिकमतवादाः व्यवस्थिताः ।
शून्यस्य सत्त्ववादि-बौद्धानां मते सत्कारणवादः स्वीकृतः स्यात् । अस्त-शून्यवादः एव वेदान्तिमि
निरस्यते । वेदिक-देवतादीनां प्राचुर्यं बौद्धमते दृश्यते एव । उपासनं च तेषां वेदिक-तान्त्रिकाणां

प्रधानुसरणेन । योगदर्शनात् तेषां साधनपद्धतिः उद्भाषिता । एवं च बौद्धमतं वैदिकमतस्य विकृतरूपमेवेति निश्चीयते । पाश्चात्यपण्डित-वर्गाणां यद् वैदिकानां बौद्धमताधर्म्यता-प्रति-पादनं, तत् तु तेषाम् अनभिज्ञतायां निदर्शनमेव । तेन बौद्धादि-मत-उपडनेन ब्रह्मसूत्रस्य न श्रुतिमीमांसादिरूपत्वं बाध्यते ।

ब्रह्मसूत्रे मतविरोधाभावशङ्कानिरासः-

अथात्र केचन मन्यन्ते ब्रह्मसूत्रं न किमपि मतंवादनविशेषं समाश्रित्य रचितं भगवता व्यासदेवेन । शैव-शाक्त-वैष्णवाद्य सर्वे उपसर्का निःश्रेयसामित्यापिणो ज्ञानिनो योगिनो वापि यथा अष्टादश-पुराणादिषु स्वल्पमतानुकूल्यं लभन्ते, शैव-शिवपुराणादिषु, वैष्णवा विष्णु-पुराणादिषु, तथा सर्वे वारानिके-मतंवादिनो द्वैत-द्वैताद्वैत-विरिष्टाद्वैतवादिनो ब्रह्मसूत्रेषु स्वल्पमतानु-कूल्यं लभेरन् इति कृत्वा ब्रह्मसूत्रं रचितं भगवता व्यासदेवेन । सर्वे सम्प्रदाया ब्रह्मसूत्रस्य, स्वामीष्टं प्राप्नुवुः इत्येव ब्रह्मसूत्रकृताश्च आशय आसीत् इत्येव उक्तताम् । अतो ब्रह्मसूत्रेषु व्यासप्रोक्तश्रौतमतविरोधस्य संभवात्संभव-निर्णय-प्रयेष्टा अत्र निष्फला एवेति प्रतिमानीति ।

श्रुत्यर्थमीमांसैव ब्रह्मसूत्रप्रयोजनम्

एव च यावद् आलोचन करिष्यते, तावदेतत् स्पष्टं भवेत्, यद् अन्येनानेन ग्रन्थकर्त्री भगवता व्यासदेवेन श्रुत्यर्थमीमासाच्छलेन सर्वमूललौकिकतत्त्वविषये वेदान्तसिद्धान्त एव प्रकटीकृत । युक्तिकर्माभ्यां स एव सिद्धान्त समुद्भूतिः, न तु तद्विषयकस्वमतस्थापनार्थं रचितोऽयं ग्रन्थ इति, यतो विकार-विरहिते जगत्कारणभूते अलौकिकाद्वैततत्त्वविषये वेदान्ता एव प्रमाणम्—“भौपनिर्दं पुरुषं पृच्छामि,” “तद् ब्रह्म उपनिषत्परम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः, ‘शास्त्रयोन्निवात्’ इति न्यायाच्च । एतेन जगत्कारणविषये मतभेद-निराकरणमपि सम्भाषितं भवति । यत् तर्कयुक्त्यादिभिः वेदान्तातिरिक्त-प्रमाणान्तरैर्वा अलौकिकविषये मतभेद-निराकरणं न सम्भवति कथञ्चन, “अचिन्त्यम् अव्यपदेश्यम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः, “तर्कप्रतिष्ठानात्” इत्यादि-न्यायाच्च । एतदेव ग्रन्थस्यास्य रचनोद्देश्यम्, एतदेव अस्य रचनाकौशलं च । एतत् कौशलम् अवगत्य यः कोऽपि ब्रह्मसूत्रार्थ-निर्णयाय यतिष्यते, तेनैव प्रमितव्यं, तेनैव प्रमादितव्यं, तेनैव व्यासामिप्रेतार्थाद् दूरम् अवस्थातव्यम् ।

उत्तरमीमासेति ग्रन्थान्मैत्रेयस्य रचनकौशलनिरूपणफलम्

एव च एतावद् यद् एतद्ग्रन्थरचना-कौशल-निरूपणम् तद्, एतद्ग्रन्थनाम “ब्रह्म-मीमांसा,” “उत्तर-मीमांसा” इत्यादौ मीमांसा-शब्देनैव आविष्कृतम् । कौशलं चेत्तद् अस्मिन् शास्त्रे श्रुतिसङ्गतिरिति नाम्ना अभिधीयते । अध्याय-न्यायाधिकरण-सूत्रार्थेषु सर्वत्र अस्या गति-अप्राप्तता, सर्वत्रैव पालनीया । अतो वक्ष्यमाण-दश-भाष्यकारादिषु मध्ये यः कोऽपि एतां श्रुति-सङ्गतिं लक्षयेत्, स एव व्यास-सम्मत-सूत्रार्थाद् हीयेत, तेनैव असङ्गतम् आचरणं कृतं स्यादिति मन्तव्यम् । आस्तां तावत्, अत परं द्रष्टव्यं किम् अपरं कौशलम् अत्र अवलम्बितम् एतद्-ब्रह्मसूत्ररचनायां सूत्रकृता ।

युक्त्यनुसारेणमत्र द्वितीयं कौशलम्

ब्रह्मसूत्ररचनायां यदपरं कौशलमेकं सूत्रकारेण भगवता अवलम्बितं, तत् सम्पूर्णं युक्त्यनुसारेण अध्याय-पाद-विभाग-रूपं, तथा अधिकरण-रचन-सूत्र-सन्निवेशादिकं च । यतो यत्किञ्चिद् दार्शनिक-मतवाच-वर्णने यत् किञ्चिद् प्रवृत्तं भवेत्, तदा तद्दार्शनिकमतानुसारेण आदौ तत्त्वनिर्णयं, तत् तदनुगुण-साधननिर्देशं, ततश्च तत्साधन-फलमपि यथा तस्य वर्णनीयं भवेत्, तथैव अत्र सूत्रकृतापि अस्यां ब्रह्मसूत्ररचनायां कृतम् । तेन सूत्रकृता आदौ अध्याय-द्वयेन तत्त्ववर्णनं कृतम् । तत्रापि प्रथमाध्याये ग्रन्थप्रतिपाद्य-मतवादाश्रयभूतश्रुतीनां समन्वयं प्रवृ-त्तयता तत्त्ववर्णनं कृतम्, द्वितीयाध्याये तादृश-समन्वयार्थं यद्ग्रन्थ-मतवादे सह विरोध-सम्भाव्यते, तै सह स्मृतियुक्तिभ्यां विरोध-परिहारपूर्वकं स्वामित-तत्त्ववर्णनं कृतम् । एवं च अध्यायद्वयेन श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः स्वपक्ष-स्थापन-परपक्ष-सङ्गणनद्वारा तत्त्ववर्णनमेव पूर्णतां गतम् ।

एव च किञ्चिच्छास्त्रावलम्बनेन मतवाद-वर्णनं यदा कर्तव्यं भवति, तदा इयमेव गतिः स्वामाविकी । तदा समन्वयः अविरोधः उभय एव वक्तव्यो भवति । एवं तत्त्ववर्णने कृते तस्य ज्ञानफल-लामाय किञ्चित् साधनमेव अपेक्ष्यते । एतादृशी साधनफल-विपरिणी जिज्ञासापि तदा स्वामाविकी । अत एव साधनं फलं च यथाक्रमम् अस्य तृतीय-चतुर्थाध्यायद्वये वर्णितम् । एतेन एतद्-ग्रन्थस्य अध्यायचतुष्टय समन्वयाविरोध-साधन-फलात्मकं भवितुम् उचितं भवति । तदेव अत्र वर्तते च । यत्र तु किञ्चिच्छास्त्रावलम्बनेन मतवाद-स्थापनं न क्रियते, तत्र समन्वयाध्यायस्य प्रयोजनं नास्ति । तत्र स्वपक्षस्थापन-परपक्षखण्डनरूपः अविरोधरूपो वा एक एव अध्याय आवश्यकः, अथवा खण्डनमण्डनाभ्यामेव अध्यायद्वय-रचनं सप्रयोजनं भवति । अतो युक्त्यनुसरणमपि सूत्रकृताम् एतद्ग्रन्थ-रचनाया अपरं कौशलमेकं दृश्यते । तत्रापि कथम् अध्याय-चतुष्टयस्य समन्वयाविरोधादिनाम्ना अभिधानं, सूत्रेषु तस्मिन् अनुक्तेऽपि, तद् अग्रे वक्ष्यते ।

पादविभागो युक्त्यनुसरणानुसन्धानम्

ननु अध्याय-चतुष्टयस्य विभागाय युक्त्यनुसरणे कृतेऽपि तत्र प्रत्येकम् अध्यायं कथं पादचतुष्टयेन विभक्तं कृतं ? तत्र कीदृशी युक्त्यनुसारिता ? कथं द्वित्र्यादिसंख्यान्तरेण न विभागः कृतः; कथम् अध्याय-विभागार्थं परिच्छेदाद्यभिधानं नावलम्बितम् । पाद-नाम-ग्रहणेऽपि द्वित्र्यादिसंख्या न असम्भाविता असङ्गता वा अभविष्यत् ? द्विपदा मनुष्या, ब्रह्मण पादत्रयम् अमृतम्, पट्पदा अमरा इत्यत्र पाद-संख्याया अनिर्द्धारितत्वात् । अतस्तत्र चतुर्वा पादविभागो का युक्ति ?

चतु संख्यावलम्बनहेतु

अत्रेयं युक्तिः खलु सम्भाव्यते, यतः चतुःसंख्यया धर्म-ब्रह्मतत्त्व-व्याख्यानं शास्त्रेषु कृतं दृश्यते । यथा “वृषश्चतुष्पाद् भगवान् धर्मं सत्ये प्रतिष्ठितः” इत्यत्र वृषरूपवर्मं पादचतुष्टयेन कल्पितं, स्थूल-सूक्ष्म-कारण-तुरीय-भेदेन आत्मा वा ब्रह्म चतुर्वा इति भाण्डूक्योपनिषदि वर्णितं दृश्यते । वेदाश्चत्वारः, वर्णाश्चत्वारः, आश्रमाश्चत्वारः, तथा विष्णोश्चत्वारो व्यह । एव च चतुःसंख्याया धर्म-ब्रह्मविषयत्वाद्, ग्रन्थस्यास्य ब्रह्मविषयत्वाच्च चतुरध्यायात्मकस्य अयं ग्रन्थस्य प्रत्येकम् अध्यायं चतुर्भिः पादैः विभक्तं स्यात् । एवमेव ग्रन्थकृतासु अभिप्रायो भवितुम् उचितं इत्येव अनुमीयते । तेन अत्रापि युक्त्यनुसारीता दृश्यते एव सूत्रकृताम् । अतो युक्त्यनुसरणम् एतद्ग्रन्थ-रचनाया अपरमेकं कौशलमिति कल्पयितुं शक्यते ।

पञ्चात्रिकरणावलम्बनहेतुः

ननु पञ्चात्रिकरणाद्योग-त्रिविध-प्रतिपाद्य-कथनमपि एतद्ग्रन्थस्य युक्त्यनुसरणमो-क्तं शक्यते । नैकाधिकरणाद्योग-त्रिविध-प्रतिपाद्य-कथनमपि एतद्ग्रन्थस्य युक्त्यनुसरणमो-क्तं शक्यते । नैकाधिकरणाद्योग-त्रिविध-प्रतिपाद्य-कथनमपि एतद्ग्रन्थस्य युक्त्यनुसरणमो-क्तं शक्यते । नैकाधिकरणाद्योग-त्रिविध-प्रतिपाद्य-कथनमपि एतद्ग्रन्थस्य युक्त्यनुसरणमो-क्तं शक्यते ।

ततोऽधिकृतया युक्त्यनुसरणम् मन्थते । अवयवत्वयात्मकन्यायस्य लक्षणान् अधिकरणान्तर्गतसूत्रोत्तरपरद्वये तादृशन्यायस्य अन्तर्भावान्, कथायां च तन्नाम्नि विषयब्राह्मण्यप्रसङ्गात् । तेन अत्रापि अधिकरणरचनायां युक्त्यनुसरणं मुख्यतया प्रतिमाति । एव च सूत्ररचनायामपि युक्त्यनुसरिता दृश्यते एव । एतत् तु नात्र विचार्यते, यद्युक्त्यमयात् स्पष्टत्वात् । तथा च एतद्ग्रन्थरचनायां युक्त्यनुसरणम् अपरमेकं कौशलमिति सिद्धम् । तथापि एतत् कौशलं न मुख्यम् । मुख्यं तु श्रुतिज्ञानायायन्यायधिकरणमहात्म्यधीन्यम्, — एतन्न विस्मर्त्तव्यम् । एतत् सर्वं तु क्रमणं वक्ष्यते । न विस्मर्त्तव्यम् — एतत् ग्रन्थरचनाकौशलं ग्रन्थतात्पर्यनिर्णयकमिति च ।

अथनामनिर्णय

एव च यदि युक्त्यनुसरणम् एतद्ग्रन्थरचनाया एकं कौशलम्, तत्र जात्रै अस्माकं निरूपणीयम्—किं नाम एतद्ग्रन्थस्य भवितुम् उचितमिति, यत् सूत्ररूपा एतद्ग्रन्थनाम निर्देशकं सूत्रादिकम् एतद्ग्रन्थमध्ये युक्त्यापि न दृश्यते । अस्तु तस्य बहुमि नाममि अथोऽयं लोके प्रथित, एतत् उक्तमेव । तेन अस्माकं युक्तिसहायं स्मृति एतद्ग्रन्थनाम अर्था निर्णयम् । यत् एतेनापि एतद्ग्रन्थसूत्रग्रन्थस्य तात्पर्यनिर्णये सहायो भविष्यति ।

दृश्यते च—अस्य सूत्रात्मकग्रन्थस्य प्रथमं सूत्रम् अयातो धमजिज्ञासा । एव चेत् एतत्सूत्रात्मको ग्रन्थो ब्रह्मज्ञानाय रचित—इत्यत्र न कोऽपि सन्देहावसरः । तेन एतस्य “ब्रह्मसूत्रम्” इति नाम सङ्गतमेव प्रतिमाति । तथैव ग्रन्थोऽयं ब्रह्म प्रतिपादनपरोपनिषत्परनामवेदान्तानां मीमांसारूप—इति एतस्य अपरसूत्राणाम् आलोचनेन परिजायते । ततो ब्रह्मण्येव वेदान्तानां तात्पर्यं, वेदान्तश्च वेदस्य उचरमागरूपं, तेन “उचरमीमासा” नामापि अस्य सङ्गतमेव । ततश्च वेदान्तसिद्धान्त एवास्य अवलम्बनम्, उपजीव्यश्च, तद्देवान्ताव लम्बनेन अत्र दर्शनिकरीत्या तत्त्वनिर्णयादिकं दृश्यते, अतोऽस्य “वेदान्तदर्शनम्” इति नामापि युज्यते । अथवा वेदान्तसिद्धान्त एवात्र दृश्यते, तेनापि “वेदान्तदर्शनम्” इति नामापि अस्य सङ्गतमेव । एवं च अस्य यानि नामानि प्रसिद्धानि लोके, तानि सर्वाणि प्रायेण प्रथमं सूत्रार्थालोचनेन ज्ञायन्ते । दृश्यते च एवं, यत् सूत्ररूपा व्यासेन एतस्य ग्रन्थस्य केनापि नाम्ना न निदृशं कृतं, अतो बहुमि नाममि अयं लोके प्रसिद्धिं गतः । एव च एतद्ग्रन्थस्य नामनिर्धारणं व्यासस्य युक्तिमत्त्वस्य निर्णयनम् एवम् । यतो ग्रन्थस्य विषयानुसारेण तस्य यथाव्योचनामनिदृशो भक्तुः, तदेव नाम व्यासस्य अमिमत्तं भविष्यति—इत्येव तस्य अत्र आशयः अभीष्ट—इति सम्भाव्यते । अन्यथा ग्रन्थार्थो ग्रन्थान्ते वा, एकेन सूत्रेण ग्रन्थनामनिर्देशो कृते का वा महती क्षति अभविष्यत् । तथापि एतस्य “भिजुसूत्र” नामकत्वे यो हेतुः, तत्र किञ्चिन्नातव्यम् अस्ति । पाराशरि’ इति व्यासस्य एकं नाम, तस्य पराशरपुत्रत्वात् । भिजुसूत्रश्च पाराशरि-शास्त्रस्य पर्याय—इति अमरकोपग्रन्थे दृश्यते । “भिजु परिवाद्

कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी” इति । तेन ब्रह्मसूत्रस्य व्यास-रचितत्व-ज्ञापनाय एतस्य “भिक्षु-सूलम्” इति नाम उचितम् इति कल्पयितुं शक्यते । एवं च ब्रह्मसूत्रस्य “व्याससूलम्” इति नामापि प्रसिद्धं लोके, व्यासेन रचितत्वात् । अथ चेद् व्यासेन यदि एतस्य ग्रन्थस्य एकमेव नाम सूत्रितं स्यात्, तदा एतद्ग्रन्थस्य नामनिर्द्धारण-फलम् एतादृश बहुमावन्व्यञ्जकं न अमविष्यत् । एतदर्थं युक्तिप्रियो भगवान् व्यासदेव, शिष्यवर्गान् युक्तिप्रियत्वम् उपदेष्टु तस्य स्वल्पाक्षरात्मक-सूत्रग्रन्थस्य स्वयं नामनिर्देशं न कृतवान्—इत्येव मन्यामहे वयम् । तथा च ‘मौनेन यद्यभीष्टं स्याद् भाषणे किं प्रयोजनम् । स्वल्पेन यदि सिद्धिः स्याद् बाहुल्यं तत्र मोहनम् ॥’ इत्येव वक्तुं शक्यते । अतो निगूढाशयस्य व्यासस्य नैतद् दोषाय न्यूनत्वाय वा भवति ।

ग्रन्थस्य असम्पूर्णाशङ्कानिरास

ततश्च इदम् आशङ्क्यते किम् उपलभ्यमानो ग्रन्थोऽयं सम्पूर्णो न वा ? किं कालेन अयं खण्डितो जातो न वा ? यथा वेद-पुराण-महाभारतादि-शास्त्राणि इदानीं खण्डितानि एव उपलभ्यन्ते, तथैव किं ब्रह्मसूत्रमिदं खण्डितम् अखण्डितं वा उपलभ्यते ?

नेयम् आशङ्का समुचिता । अस्य आद्यन्त-सूत्रद्वय-दर्शनेन इयम् आशङ्का न लब्धाव-सरा भवेत् । तत्र “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्येतद्ग्रन्थस्य आद्यं सूत्रम् । तत्रापि “अथ” पदेन ग्रन्थारम्भं सूच्यते । तथा “अनावृत्ति शब्दात् अनावृत्ति. शब्दात्” इति एतद्ग्रन्थस्य अन्तिमं सूत्रम् । अत्र सूत्रस्य द्विरुक्तिरेव ग्रन्थ-समाप्तिसूचिका, यतः अन्यत्र सूत्रपदमात्रस्य द्विर्वचनम् अध्यायसमाप्तिज्ञापकं सर्वभाष्यकार-सम्मतम् इति दृश्यते । तेन साकल्येन सूत्रस्य द्विरुक्ति-ग्रन्थसमाप्तिसूचिकेति कल्पयितुं शक्यते । अस्मिन् विषये नैकस्यापि भाष्यकारस्य मतभेदोऽपि दृश्यते, श्रूयते वा । अत आद्यन्त-सूत्र-सद्भावाद् ग्रन्थोऽयं न खण्डित इति सम्भाव्यते । ग्रन्थमध्येऽपि सर्वत्र सूत्राधिकरणानां मिथ आकाक्षानुरूपसंगतिदर्शनात् नास्य खण्डितत्वशङ्कापि । अतो ग्रन्थोऽयं सम्पूर्ण एव उपलभ्यते ।

ग्रन्थकारनिरूपणम्

अथ इदानीं जिज्ञास्य भवति कोऽस्य ग्रन्थकर्ता इति ? सूत्रकृता एतदर्थं सूत्रादिकं न एकमपि विरचितम् । एतदर्थं का युक्तिरत्र अनुसरणीया ? केषाञ्चित् मते अस्य ग्रन्थकर्ता “कृष्णद्वैपायनो व्यास”, अन्येषां मते तु “वादरायण” इति । केचिद् आहुः तौ अमित्रौ । मतान्तरे तु तौ विमित्रौ पुरुषौ । दृश्यते च “वादरायण.” इति नामोल्लेखेन एकाधिकं सिद्धान्तसूत्रं रचितम् । “कृष्णद्वैपायन” इति नाम न कुलापि सूत्रमध्ये दृश्यते । अतो बहुमि मन्यते - “वादरायण” एव अस्य ग्रन्थकर्ता, न तु “कृष्णद्वैपायन” इति । केषाञ्चित् मतम् नायं वादरा-यणोऽपि सूत्रकार । यतो ग्रन्थमध्ये स्वनामोल्लेख. दृश्यते, स तु, आत्मम्मरिता सूचयति । अतो वादरायणो न सूत्रकार इति । कृष्णद्वैपायनस्य ग्रन्थकर्तृत्वेऽपि प्रमाणं नास्ति । पुराण-

वचसामपि नात्र प्रामाण्यम्, आपुनिस्त्वात् तेषाम् । अतोऽय्य कर्त्ता कश्चिन् अजातनामा पुरुष एव भवेत्, योद्धमत नाथस्य प्रमाणाप्य तस्य पाणिन्यादीनां समये आविर्भावो भवत्, अथवा दिङ्नाम वसुध-वु-प्रभृतीनां पश्चात् तस्य आविर्भावो सञ्जात, सूत्रमप्ये तेषां मतस्य षट्ठन-दर्शनान् इति । एवं च षट्स्य ग्रन्थकर्त्तृत्वे विविधा विप्रतिपत्त्यो वर्धन्ते । अतो जिज्ञासुः—कोऽस्मीं सूत्रकार इति ।

शृण्वतैर्पायन एव पादरायणः

षट्स्य उत्तरम्—शृण्वतैर्पायनापरनामा पादरायणो ध्यामदेव एव अय्य कर्त्ता । ग्रन्थ कर्त्तुं स्वनामोल्लेखस्तु ग्रन्थमध्ये नात्मस्मरिताया सूत्रक । कौटिल्य नात्म्यायनसूत्रादिषु स्वनामो ल्लेखेन विधिनिर्वाहिक व्यवस्थापित इत्यतः । मनु-याज्ञवल्क्यादि श्रुत-सहिता-ग्रन्थेषु विनयविरोध वर्गने स्वनाम-ग्रहणं दृश्यते । “आचायाणाम् इयं शैली,—यत् स्वामिहितमपि परामिहिततया प्रकाशयति ।” अतो पादरायणस्य सूत्रकारत्वेन, न कापि बाधा दृश्यते । पादरायणस्य ब्रह्मसूत्र-प्रणेतृत्व-जाह्नवमाप्यतोऽपि अवगम्यत, यथा—“ननु एवं मति सातिशयत्वाद् अन्तवत्त्वम् अस्वर्यस्य म्यात्, ततश्च ष्याम् आश्रुति प्रसज्येत, इत्यत उत्तर मगवान् पादरायण आचार्य पठति—“अनाश्रुति शब्दात् अनाश्रुति शब्दात्” (२।४।२२) इति । अथेषु तार्किकग्रन्थेषुपि पादरायणस्य ब्रह्मसूत्रकारत्वम् अवगम्यते ।

पुराण-कोषादित शृण्वतैर्पायनस्य पादरायणत्वम्

ततः शृण्वतैर्पायन एव पादरायण —इत्यत्र बहूनि प्रमाणानि सन्ति । तन्मदीं कोष-प्रमाणम् प्रदर्शयते—

‘भद्रो भद्रिकाश्रमे अयने वासो यम्य स पादरायण । पादरायाणि सत्यवतीसुत सत्यरत पाराशरि” इति शब्दरत्नावली । ‘माठरो द्वैपायन पाराशर्य कानीनो पादरायणो व्यास” —इति हेमचन्द्र । ‘शृण्वतैर्पायन सत्यमारत पाराशर सत्यरत” —इति विकारण शेष । ‘माठरो व्यास” —इति मेदिनी ।

अलाभ निष्कर्ष —शृण्व इति तस्य नाम, द्वीपे जन्महेतो ‘द्वैपायन’ इति नामापि मोऽभिधीयते । तेन शृण्वतैर्पायन इति नाम तस्य अभूत् । स एव पाराशरतन्म । सत्यवत्यां जातत्वात् सत्यवतीसुतं सात्यवत इत्यादिनापि नाम्ना स प्रकीर्यते । भद्रिकाश्रमे आश्रमं कृत्वा स तपश्चचार, अतः स पादरायण । यथा महामारते आदिपर्वणि—

“शृण्वतैर्पायनमोक्षा सुपुण्या विविधा कथा । १।१।२०

एव द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पाराशरत् । न्यस्तो द्वीपे स यद् बालस्तस्माद् द्वैपायन स्मृत ॥ १।६।३।८६

वि व्यास वेदान् यस्मात् स तस्माद् व्यास इति स्मृत ॥ १।६।३।८८

एतेन शृण्वतैर्पायन एव वेदव्यास, स एव पाराशर्य, स एव सत्यवतीसुत —इति

अवगम्यते । ततः स एव बादरायणो, यथा महाभारते आदिपर्वणि प्रथमे अध्याये

“क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा। ९४ लीनमीनिव कौरव्यान् जनयामास वीर्यवान्” ॥ ९५

पुनः श्रीमद्भागवते नवम-स्कन्धे द्वाविंशो अध्याये

“क्षेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मात्रोक्तो बादरायणः । धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरञ्चाप्यजीजनत् ॥ २५

यस्या पराशरात् साक्षादवतीर्णो हरेः कला ॥२१॥ वेदगुप्तो मुनि कृष्णो यतोऽहमिदमध्यगाम् ।
हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीन् भगवान् बादरायणः ॥२२॥ मद्यं पुत्राय शान्ताय परं गुह्यमिदं जगौ ॥” इति ।

एतेन पाराशर्य एव कृष्णद्वैपायनः, स एव बादरायणो व्यासः इति च विज्ञापितः ।

ततश्च कृष्णद्वैपायन एव ब्रह्मसूत्रकारो व्यास इति स्कन्दपुराणाद् अवगम्यते । तद् यथा

“तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः । अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्या पराशरात् ॥

उत्सन्नान् भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयम् । चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा ॥

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम् । अस्तोममनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥”

(माध्वभाष्यधृत-स्कन्दपुराणवचनम् ।)

कृष्णद्वैपायनस्य ब्रह्मसूत्रकर्तृत्वे वायुपुराणवचनमपि (१०४।१०८) प्रमाणं, यथा

“अस्मत्सम्मत एवार्थो भवता सम्प्रदर्शितः ।

पुराणेष्वितिहासेषु सूत्रेष्वपि च नैकधा । अक्षरं ब्रह्म परम सर्वकारण-कारणम् ॥” इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि (५३ अ.)

“अज्ञानि चतुरो वेदान् पुराणं न्यायविस्तरम् । मीमांसा धर्मशास्त्रं च परिगृह्यमथा कृतम् ॥” इति ।

एतेन कृष्णद्वैपायनो व्यास एव ब्रह्मसूत्रकारः इत्येव प्रमाणितं भवति । ब्रह्मसूत्रे बादरायण-नाम्ना सिद्धान्त-निर्देशात् तस्यैव ग्रन्थकर्तृत्वं प्रतीयते । तेन बादरायण एव कृष्ण-द्वैपायनो व्यास इत्येव सिध्यति । “बादरायण”-शब्दो ब्रह्मसूत्रमध्ये १।३।२६, १।३।३३, ३।२।४१, ३।४।१, ३।४।८, ३।४।१९, ४।३।१५, ४।४।७, ४।४।१२, सत्यकेषु सूत्रेषु सिद्धान्तज्ञापनाय प्रयुक्तो दृश्यते । एवं बहूनि प्रमाणानि सन्ति, यतः कृष्णद्वैपायन एव बादरायण, स एव ब्रह्मसूत्रकारः—इत्येव सिध्यति । अङ्केयं पाश्चात्यपण्डितवर्गं उद्भावितं, तदनुवर्तिभिः अरमद्देशीयैः बहुभिश्च परिगृहीता, एतेन तु सा निरस्ता ।

पुराणानाम् अर्वाचीनत्वशङ्कानिरास

अथ चेत् पुराणादिषु आधुनिकैतिहासिक-कथादि-दर्शनात्, तेषाम् अर्वाचीनत्वं कल्पयेत्, तथापि तेषां प्राचीन-कथा-संग्राहक-रूपत्वं न बाधितं भवति । बहुषु पुराणादिषु यत् एकमर्थं, तत् न अप्रामाणिकत्व-शङ्कां समुचिता । केषाञ्चित् पुराणादीनाम् अशेन आधुनिकत्वेऽपि तत्त्वस्थां प्राचीनकथां प्रमाणत्वेन ग्रहीतुं शक्यते । अतः आधुनिकत्वमत्र न समग्रस्य अप्रामाण्यप्रयोजकम् । कथायाः अविच्छिन्नमूलत्वमेव तरया प्रमाणार्हत्वम् । कतिपयपुराणादीनाम् आधुनिकत्वान्युपगमेऽपि

तद्वर्णितविषयाणां न आनुनिश्चय, न वा अपामाणित्वम् । ततश्च कलेरादौ रचित-ब्रह्मसूत्र-मन्थे 'स्मरन्ति च' २।३।४७, ३।१।१४ इति सूत्रयोर्मध्ये, तथा "स्मर्यते च" ३।२।१४ इति सूत्रे, तथा "स्मर्यतेऽपि लोके" ३।१।१० सूत्रे, तथा "स्मर्यमाणमनुमानं म्यादिति" १।२।२५ सूत्रे, तथा "स्मृतेश्च" ३।३।११ सूत्रे सूत्रकृता महाभारत-पुराणादि-वचनमेव लक्ष्यीकृतं दृश्यते । अतः पुराणादीनाम् अर्वाचीनत्वकल्पनं न समीचीनम् । एतेन च अयम् ब्रह्मसूत्रस्य प्राचीनत्वमपि सिद्धं यति । तेन द्वापरान्ते कलेरादौ वा अन्ये रचितत्वमपि निश्चयितं, तत्रैव कृष्णद्वैपायनस्य प्रसिद्धिः । ब्रह्मसूत्रस्य प्राचीनत्वम् अग्रे प्रमाणान्तरेण वक्ष्यते । अतः कृष्णद्वैपायनो बादरायणश्च अभिन्न एव । तयोर्भेदकल्पनं न संगतम् ।

पाणिनिषुत्रेणापि तस्य प्राचीनत्वसिद्धिः

ब्रह्मसूत्रस्य प्राचीनत्वं पुनः पाणिनीयव्याकरणसूत्रेणापि समर्थ्यते । तत्र "पाराशर्य-त्रिलालिभ्यां मिथुनसूत्रयो" ३।३।१०० इति सूत्रान् "मिशुसूत्र"-नाम्न पाराशरि-रचितस्य एकस्य सूत्रग्रन्थस्य सत्त्वम् उपलभ्यते । 'मिथु परिधाद् फर्मन्दी पाराशर्येपि मस्करौ"—इति अमर-कोष-वचनाद् मिथु-शब्दस्य पर्याय "पाराशरी" इति च लभ्यते । 'पाराशर्येण उक्तं मिथुसूत्रम् अशीयते' इत्यर्थे णिनिभ-वचनान्त, परदारतनय कृष्णद्वैपायन-व्यास-विरचितं तद् मिथुसूत्र-मित्यपि अवगम्यते । महाभाष्येऽपि "पाराशरिणो मिशुव" इति पाणिनीय-३।२।६९-सूत्र-व्याख्यानान्तरे वर्णितम् । तेन पाराशरिभ्यं यद् मिथुसूत्रं तदेव ब्रह्मसूत्रम्, ब्रह्मसूत्राद् अन्यस्य मिथुसूत्रस्य अनुपलब्धात् । एतेन पाणिने पूर्वं द्वापरान्ते कलेरादौ वा रचितमिदं ब्रह्मसूत्रम् इत्येव अवगम्यते ।

पाणिने कालेन तस्य प्राचीनत्वम्

अत्र अपरमेकमपि प्रमाणं वर्तते, येन पाणिने पूर्वं ब्रह्मसूत्रमिति गम्यते । यतो वर्ष-पण्डितं ज्ञाता उपवर्षं आसीदिति कयासरित्सागराद् अन्यतश्च उपलभ्यते, उपवर्षकृत-ब्रह्मसूत्र-वृत्ति एका आह्वारमाप्यात् चात्वरमाप्यात्पि अवगम्यते । कयासरित्सागरमते च उपवर्षस्य आविर्भावो नन्दराजस्य राजत्वकाले अमूर्ध्विति । तथा सति पाणिने कालो गौतम-बुद्धस्य किञ्चित् पश्चादेव भवति । तेन तत्पूर्वमेव ब्रह्मसूत्रस्य काल—इति वक्तुं शक्यते । मतान्तरे तु पाणिने कालो जनमेजयस्य किञ्चित् पूर्वमेव, यतः पाणिनीयसूत्रे जनमेजय-पूर्ववर्षिणां नामादिकं दृश्यते, न तु तत्परवर्षिणाम् । तथा सति ब्रह्मसूत्रस्य कालः कलेरादौ पवेति अवगम्यते । वस्तुतस्तु पाणिने कालो न अविस्वदिति या निर्णयितः एतावत्कालपर्यन्तम् । तेन पाणिने कालम् अवलम्ब्य, अथवा उपवर्षस्य कालम् अवलम्ब्य ब्रह्मसूत्र-कालो यथा उपलभ्यते, तेन गौतम-बुद्धात् पूर्वम् अयं ग्रन्थ आसीत्—इति कल्पयितुं शक्यते । तेनायं ग्रन्थो बुद्धाद् भगवतः परवर्षिण्य फेनचन अथवा बौद्धनागाज्जुनादीनां परवर्षिणा फेनचिद् व्यासनामधारिणा वैदिकग्रन्थेण

रचितः इति यद् उक्तं कैश्चित् पाश्चात्यैः तदनुवर्तिमिश्च, तन्न तस्य एति सिध्यति ।
 भवतु पाणिनीय-कालम् अवलम्ब्य एतादृश फलेम्, किन्तु यदि तदुक्तिम् आश्रित्य
 विचार्यते, तदा “पाराशरीयं भिक्षुसूत्रम्” इति निर्देशाद् द्वापरान्ते ० ते न वा तत्रापूर्वस्य रचना
 अभूत् इत्यत्र न कापि बाधा वर्तते । परन्तु तत्रापि बहुभि पाश्चात्यैः विद्विद्भि जनमेजयस्य महा-
 भारतस्य च कालोऽपि न तादृशः प्राचीन इति मन्यते । किन्तु तथापि गौतम-बुद्धात् पूर्वमेव
 ब्रह्मसूत्रं रचितम् इत्यत्र न विरोध कल्पनीय । जनमेजयमहासातार्दिना कालनिर्णयस्तु
 प्रसङ्गान्तरीय, अतोऽत्र ततो विरम्यते । अस्मन्मते तयो काल कलेरादौ एव ।

श्रीमद्भगवद्गीताप्रमाणेन प्राचीनत्वम्

ततश्च अत्र अपरमेक प्रमाणमस्ति, येन ब्रह्मसूत्रस्य महाभारत-समकालीनत्व सिध्यति ।
 यतो भीष्मपर्वान्तर्गत-भगवद्गीतामध्ये ब्रह्मसूत्रस्य नाम दृश्यते, यथा
 “ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ।” (१३।४)
 तथैव ब्रह्मसूत्रमध्ये “स्मृतेश्च” १।२।६ इति सूत्रे, तथा “स्मरन्ति च” १।१।१० इति सूत्रे,
 गीतावाक्यमेव सूत्रकृता लक्षितम् इत्यपि सूत्रभाष्यादिभ्यः उपलभ्यते । अतो ब्रह्मसूत्र महा-
 भारत-समकालीनम् इति अनुभातु गम्यते अस्मन्मते । महाभारत-समकाले कलेरादौ एव
 आसीत् । तेन ब्रह्मसूत्रम् अद्य प्रभृति प्रायेण पञ्चसहस्रवर्षेभ्यः प्राग् रचितम् इत्यस्माकं निर्णयः ।
 परन्तु अत्रापि पाश्चात्याना विप्रतिपत्तिः दृश्यते । तन्न अल वय विचारयाम तस्य प्रसङ्गान्त-
 रीयत्वात् । एतदर्थं महाभारतस्य महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्ध-तवागीशकृत-टीकादिक
 द्रष्टव्यम् । एवं च अस्मन्मते महाभारत-ब्रह्मसूत्रादीनाम् अर्वाचीनत्वं प्रतिपादयिष्यता प्रयत्न
 सर्वथा व्यर्थः इति प्रतिभाति । येषां मते अद्य प्रभृति १९४१-वर्षेभ्यः प्राक् पृथिव्यां ज्ञान-
 लोकपातः सञ्जातः, तेभ्यः इतोऽधिकं किम् आशास्महे । तेन अल बौद्धजैनादीना मतखण्डन
 दृष्ट्वा नास्य श्रुतिमीमासारूपत्वं व्याहत, न वा तस्य अर्वाचीनत्व कल्पनीयम् । तथा च अम्य
 ग्रन्थकर्ता पाराशर्यः कृष्णद्वैपायनापरनाम-चादरायणो, ग्रन्थश्च कलेरादौ रचित इति ।

सूत्ररचनाया तृतीयं कौशलम्

इदानीं द्रष्टव्यं किमपरं कौशलं सूत्ररचनायाम् अवलम्बित सूत्रकृता भगवता व्यासेन ?
 एतच्च ग्रन्थ-प्रतिपाद्यानुसारेण अध्याय-पादाधिकरण-सूत्राणाम् अर्थनियन्त्रणम् । एतदेव अल
 तृतीयं कौशलम् । यथा श्रुत्यर्थमीमासारूप-श्रुतिसङ्गतिसरक्षण सर्वेषाम् अध्याय-पादाधिकरण-
 सूत्राणाम् एतद्ग्रन्थ-रचनाया आद्यं मुख्यं कौशलं, यच्च प्रागेव उक्तम्, तथैव अध्याय-चतुष्ट-
 यात्मकस्य एतद्ग्रन्थस्य समष्टिरूपेण यत्किञ्चित् प्रतिपाद्यमेकं भवति, यतो व्यष्टिमृतस्य समष्टि-
 रूपत्वमपि स्वाभाविकम्, येन तादृश-प्रतिपाद्य-विषयानुसारेण अध्याय-पादाधिकरण-सूत्राणाम्
 अर्थनियमनमपि समुचितम् । समष्टिमृतस्य यो धर्मः तस्य व्यष्टिमृतधर्म-नियामकत्वं नैसर्गिकम् ।

एतदेव तत्र वृत्तार्थं फौजन्म्य अनुवृत्तं सूत्रहता भगवता । एतदेव तत्र शास्त्रमन्त्रतिनाम्ना परिचितं सर्वेषां सूत्रार्थानुशीलिनाम् । तेन प्रागुक्त-श्रुतिमन्त्रति-व्याख्या इयं शास्त्रमन्त्रति भवति, यथा पुनः जयायपादाधिकरणसूत्राणाम् अर्थनियमने कथञ्चन ।

शास्त्रमन्त्रतिनिरूपणम्

तथा सति इदानीम् अस्माकं शास्त्रमन्त्रति-रूपं एतद्ब्रह्मन्प्रतिपाद्य निगमम् । यत् तु ब्रह्म सूत्रान्तरं, पुनः यत्र ब्रह्मरचना शैलीप्रभृतीनां वृत्ते सूत्रहता न किमपि इदितं वृत्तं तत्र कथं तद्ब्रह्मन् प्रतिपाद्य निर्णयम्—इति अस्माकम् अतीव दुरूद्धर-रूपमेव प्रतिपाद्यति । तथापि नात्र नैरास्यं भवनीयम् । यत् पूर्वानार्यैः पटयित्वा तात्पर्यनिर्णायकं लिङ्गं यद्विद्विषितं, तेन तद्ब्रह्म प्रतिपाद्यं वातुं शक्यते, तद् यथा—

“उपक्रमोपमंशारम्भ्यामोऽपूर्वता पत्नम् । अर्थवात्पपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णयम्” ॥ इति । एतद्विद्वि सर्व-ज्ञोऽत्र वेत्ताभारण, सर्वत्र ब्रह्मार्थज्ञां तात्पर्यनिर्णये प्रयोजकम् । एतच्च प्रायेण सर्वं वाच्यं मतम् । कियत्कालत्रयपि एतत् फौजन् सुधीनागमय प्रवर्तितम् सर्वं अव्यम्बितं च, तत्र इदानीं निगद्यं शक्यते । फलि-कृष्णात्-गातम-जैमिनि-व्यामानिभिः सर्वं एतत् तेषां ब्रह्म मध्ये न मूत्रिन दृश्यते, तथापि तैरेव तात्पर्यं अनुसरणं वृत्तम्—एतन्पि तेषां सूत्रार्थ-पया लोचने वृत्ते परिग्राह्यत । तेन तन्मोऽपि एतस्य प्रवर्तने प्राचीनतरम्—इत्येव अनुमीयत । पुनः गवचन-त्रन एतस्य समुत्पत्त्यो दृश्यते ।

तदेतन् तात्पर्य-निर्णायकं लिङ्गं पटयिष्यम् । यथा (१) उपक्रमोपमशारं, (२) अस्यास, (३) अपूर्वता, (४) अर्थवाद, (५) पत्नम्, (६) उपपत्तिश्च । एतत्साहाय्येन समप्रब्रह्मसूत्र ब्रह्मस्य यदेव सर्वसूत्रानुगतं तात्पर्यं भवेत्, तेषिणतुं शक्यते सर्वं प्रेक्षावद्धि । परन्तु एतेषां पण्णां प्रयोगोऽत्र सर्वसूत्रालोचनार्थीनः । तत्रात्र कर्तुं सम्भविष्यते, अतस्तेषां पण्णां मध्ये यद् आदिगं प्रमाणतया परिगृह्यते, तदेव धारणं विधेयम् । तेन च उपक्रमोपमशारानु रोधेन किमस्य तात्पर्यं तत्रैव इदानीं विचार्यते । एतेन अस्मान् उद्वेत्सिद्धिं कथञ्चिद् भविष्यतीति च आश्रयामहे ।

एतन्म एतद्ब्रह्मस्य आद्यन्तसूत्रद्वयम् एव अवलम्बनीयम् । तयोरेव उपक्रम त्वोपसंहारत्वयोः स मावितत्वाद् युक्तत्वाच्च । तत्र आद्यं सूत्रम् “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति । अन्तिमं तु “अनाद्यृषिः शब्दोऽनाद्यृषिः शब्दोऽव” इति । एतत्सूत्रद्वयस्य मिलितोऽर्थः— “अव्य” — अधिकारिगुणसम्पादनान्तरम् “अत” — कर्मफलनित्यत्वज्ञानहेतोः, “ब्रह्मजिज्ञासा” — ब्रह्म ज्ञातुं या इच्छा भवति, तज्जन्यो यो धेद्यन्तविचारः स कर्तव्यः । तस्य फलं संसारे अस्मिन् “अनाद्यृषिः” पुनरागमनघादित्यं, कुत एतद्ब्रह्मस्यते ? तदुत्तरम् आह—“अव्यव्य”, तत्र प्रमाणं चेद् एव इत्यर्थः । अयं तु अक्षरार्थः एतत्सूत्रद्वयस्य, परन्तु एतस्मादेव अर्थविरोधाद्

एतच्छास्त्रप्रतिपाद्या यावन्तो विषया अधिगन्तुं शक्यन्ते । एतदेव इदानीं संक्षेपतः प्रदर्शयते ।

ब्रह्मसूत्रस्य प्रथमप्रतिपाद्यनिरूपणम्

तत्र प्रथमं तावत् ब्रह्मणो ज्ञानादेव अनावृत्तिरूपा मुक्तिर्भवति । यतः प्रथमसूत्रे इष्यमाण-ब्रह्मज्ञानस्य प्रतिज्ञा कृता । तस्यैव फलम् “अनावृत्तिः” इति अन्तिमसूत्राद् अवगम्यते । जिज्ञासापदेन यदर्थम् इच्छा तद् अल ज्ञानमेव । “ब्रह्मजिज्ञासा”-पदेन तज्ज्ञानं च ब्रह्मविषयकं, न तु तदन्यविषयकम् । तेन ब्रह्मभिन्न-वस्तुज्ञानेन मुक्तिर्न जायते । तथा च तत्र ज्ञानातिरिक्तं किमपि साधनम् अनावृत्त्यर्थं न उपदिष्टं भवति इति सूत्राक्षरतः एव लब्धम् । अतो मुक्तिहेतुं ज्ञानमेव, न तु उपासनं कर्म वा, किं वा तयो उभयोः अन्यतरस्य वा ज्ञानेन सह मिश्रणं, द्वारत्वेन स्वरूपेण वा, मुक्तिकारणम् । ब्रह्मज्ञानफलमेव अनावृत्तिरूपो मोक्षः । तेन उपासनादीनाम् उपयोगिता न सूत्रार्थः । एवं च ब्रह्मज्ञानाय या इच्छा, तदिच्छाजन्यो यो विचार अपेक्षितः, सोऽपि कर्तव्यः इति अवगम्यते, विचारस्य ज्ञानाङ्गत्वाज् ज्ञानसाधनत्वाद् वा । तथापि तादृशेच्छाविचारयोर्मध्ये विचारं प्रति चित्तचाञ्चल्यादिरूप-प्रतिबन्धके सति तत्राशयं तथा इच्छाया अपि दाढ्याय कर्मोपासना-प्रायश्चित्तादीनाम् उपयोगो वर्तते एव । तेन ब्रह्मज्ञानं प्रति कर्मोपासनादीनां परम्परया साधनत्वं वर्तते, न तु साक्षात् तदस्ति । अतो ज्ञानकर्मोपासनानां न स्वरूपसमुच्चयः, किन्तु क्रमसमुच्चय एवेति मतमिति लभ्यते । एतत् सर्वमेव आद्यन्तसूत्राक्षरतो लब्धम् । तेन एतच्छास्त्रस्य एतत् प्रथमं प्रतिपाद्यं भवति ।

द्वितीयप्रतिपाद्यनिरूपणम्

द्वितीयञ्च अतः ज्ञानस्य यत् साक्षात् फलं, तदज्ञाननिवृत्ति-रूपम् । यद्विषयकं ज्ञानं भवति, तद्विषयकाज्ञाननिवृत्तिं विना तज्ज्ञानं न सम्भवति । अज्ञाननिवृत्ति-ज्ञानोत्पादयोः मध्ये व्यवधानाभावेऽपि आदौ अज्ञाननिवृत्तिः ततो ज्ञानं समुदेति अज्ञाननिवृत्त्यर्थम् अनुष्ठानस्य पूर्वभावित्वात् । यथा दर्पणस्य मलापनोदने कृते सति प्रतिबिम्बदर्शनरूपं ज्ञानं जायते, तद्वद् अत्रापि बोद्धव्यम् । वस्तुतस्तु ज्ञानस्य साक्षात् फलमपि अज्ञान-निवृत्तिरेव । एवं च यद्विषयकं ज्ञानं भवति, तद्विषयकाज्ञाननिवृत्तिरेव ज्ञानस्य साक्षात् फलम् । तथा च ज्ञानस्य फलं यदि अनावृत्तिरूपो मोक्षः, तदा अज्ञाननिवृत्तिरेव मोक्षः इति पर्यवस्यति, ब्रह्मणः स्व-प्रकाशत्वात्, तेन ब्रह्मज्ञानानन्तरं न किमपि कर्तव्यं दृश्यते । यथा घटपटादीनां ज्ञानानन्तरं तद्विषयकं कर्तव्याकर्तव्यादिकं चिन्तनीयं, यथा कर्मोपासना-काण्डे देवतर्षिप्रभृतीनां ज्ञानानन्तरं तद्विषयकम् अनुष्ठानम् उपासनं च विधेयम्, न तथा ब्रह्मज्ञानानन्तरं किमपि सम्पादनीयं स्यात् । ब्रह्मज्ञानानन्तरम् अज्ञान-निवृत्ति-रूपमोक्षस्य साक्षात्-फलत्वात् । मोक्षार्थमेव कर्मो-पासने च, तस्मिन्नेव मोक्षे लब्धे तयोः किं प्रयोजनम् ? अतो ब्रह्मजिज्ञासाविषयीभूते ज्ञाने सति न किमपि कर्तव्यं सम्भवेत् । तथा च उपक्रमोपसहाररूपसूत्रद्वयेन अयमेव अर्थः स्पष्टो

भवति यत् ब्रह्मज्ञानानन्तरं यद् उपासनादीनां विधानं मतान्तरेण स्वीक्रियते, तत्र सूत्राक्षरतो लभ्यते । अतो ज्ञानादेव मुक्ति एतद्ग्रन्थस्य आद्यन्त-सूत्राक्षरलब्धौ द्वितीयं प्रतिपाद्यम् ।

तृतीयप्रतिपाद्यनिरूपणम्

तृतीयं प्रतिपाद्यं—प्रागुक्तसूत्रद्वयेन ब्रह्मज्ञानादेव जीवस्य एव अनाद्युत्थिरिति उक्तं भवति, नान्यस्य । तथा सति जीवब्रह्मणो स्वरूपत अमेद एव उक्तं स्यात् । जीवाद् ब्रह्म भिन्नम्—एतादृश-ब्रह्मणो ज्ञानाय जीवस्य अनाद्युत्थिरूपो मोक्ष सम्भवति, ब्रह्मण संसारित्वात् । तस्य स्वरूपत अनाद्युत्थिरूपत्वाच्च । जीवब्रह्मणो अमेद-ज्ञानं विना ब्रह्मज्ञानेन जीवस्य अनाद्युत्थि अन्वभाविनी । यदि “अहं मुक्ति” इति ज्ञानादेव मम मुक्ति सिध्यति, नान्यथा, तदा “ब्रह्म मुक्तम्” इति ज्ञानात् मम मुक्ति कथं भवेत्—यन्नि उभयो अमेदज्ञानं न स्यात् । अतो ब्रह्मज्ञानात् जीवस्य मुक्ति भवति इत्येव चेत् सूत्रार्थ, तत्र जीवब्रह्मणो अमेद एव अत्र उक्तं स्यात् अयमेव अर्थ उपासनाद्यन्त-सूत्राक्षरत्वात् प्रतिपादित । एतदेव प्रागुक्ताद्यन्त-सूत्राक्षरलब्धम् एतच्छास्त्रस्य तृतीयं प्रतिपाद्यम् ।

चतुर्थप्रतिपाद्यनिरूपणम्

चतुर्थं प्रतिपाद्यं—तत् अनाद्युत्थिराद्यर्थं पुनरागमन-राहित्यम् । तच्च संसारे अस्मिन् इत्येव अवगम्यते । तत्र ब्रह्मज्ञानफलं चेत् संसारे पुनरागमन-राहित्यं, तदा तज्ज्ञानफलस्य साक्षाद् अज्ञान-निवृत्तिरूपत्वात् संसाराभाव-रूपाज्ञाननिवृत्तिरपि अत्र पुनरागमन-राहित्यम् । तत् अज्ञानमेव अयं संसार इति च सि यति । संसारश्च संसारज्ञानाधीन एव, ज्ञातत्वेन अज्ञातत्वेन वा । ज्ञात-सत्ताकस्य यथा ज्ञानाधीनत्व, तथा अज्ञातसत्ताकस्यापि ज्ञानाधीनत्वम् । “जानार्हं वृत्ते न वा—इत्यर्थं न जानामि” इत्याकारकम् अज्ञानं तन्विषयश्च इति उभयं ज्ञानाधीनम् । यतो ज्ञानम् अज्ञाने न किमपि कथमपि स्वीकर्तुं शक्यते । अत संसार तज्ज्ञानं तदज्ञानं च सर्वं विनया ज्ञानमवाधीना एव । ततश्च अधिनसत्ताकस्यैव निवृत्ति सम्भवति, न तु स्वाधीन-सत्ताकस्य कश्चित् । यदेव यदधीनसत्ताकं तदेव तत्राश्रितम् । अज्ञानमेव ज्ञानाश्रितम्, न तु अन्यत् । अत अज्ञानमेव संसार । तस्य निवृत्तिरेव अनाद्युत्थि । सैव संसारस्य अभवत्त्वात् । तेन ब्रह्मज्ञान-फलं संसार-तद्दर्शनयो अभाव-रूपम् । ब्रह्मज्ञाने जाते नश्यं संसार स्यात्स्यति, न वा तस्य ज्ञानमपि वर्धियते । केवल ब्रह्मात्ममेव अवशिष्यते । एतेन ब्रह्ममिभक्त्येन ब्रह्ममिभ्यामिभक्त्येन वा भक्ति-परमाणुकारण-वादिनां मर्तं, तथा ब्रह्मपरिणाम-वादिनामपि मर्तं निराहृतम्, तेषाम् अज्ञानमूलकत्वात् । एतदेव प्रागुक्ताद्यन्त-सूत्राक्षर-लब्धम् एतद्ग्रन्थस्य चतुर्थं प्रतिपाद्यम् ।

पञ्चमप्रतिपाद्यनिरूपणम्

पञ्चमं प्रतिपाद्यं संसारो यत्रि सन् भवेत्, स यत्रि सत्यं स्यात्, तदा तस्य दर्शन-नाभावात् तस्य विलोपो न सम्भवति । दर्शनाभावात्पि दृश्य-सद्भावात्, यथा अचकारावृत्त-

घटस्य दर्शनाभावे घटस्य सद्भाव तद्वत् । दृश्यसद्भावे सति तस्य पुनर्दर्शनापत्तिः दुर्बारा । तथा सति पुनरागमन-राहित्य सम्पूर्णतया न सम्भवेत् । वासना-समुच्छेदे जाते संसार-सत्येऽपि पुनरागमन-राहित्यमिति कल्पनाया पुन संसार-सुखवासना कथं न भवेत् ? भोगातिगयाद् रोगिणः रोगमुक्तौ अपि किं तद्भोगाय पुनर्वासना तस्य न जायते ? संसारस्य सत्यत्वे सुखभोग-वासना पुनरागमन-राहित्यञ्च असम्भवमेव । तेन पुनरागमन-राहित्यानुरोधेन दर्शनाभावे यदि दृश्याभावः प्रसज्येत, दृश्याभावो यदि दर्शनाभावस्य सहभावी भवेत्, तदा दृश्यमिथ्यात्वमेव स्वीकार्यं भवति । दृश्यमिथ्यात्वं विना दर्शनाभावाद् दृश्यविलोपो न सम्भवति, न वा वासना-समुच्छेदो सघटते । शुक्तौ रजतभ्रमे शुक्तिज्ञानेन रजत-दर्शनाभावे जाते शुक्तौ रजत-सद्भावोऽपि विलुप्यते । एतदेव रजत-मिथ्यात्वम् । तेन मिथ्यात्वं च कल्पितत्वमेव । असतः सत्यत्वेन दर्शन-विषयत्व, मिथ्यात्वं, कल्पनं वापि । यत् यत्रास्ति तत्र तत्सत्ताकल्पनं विषयता सम्यग्चेन मिथ्यात्वम् । एव च ब्रह्मज्ञानाद् अनावृत्तिः इत्युक्ते दृश्यमिथ्यात्वं प्रतिपादितम् उपक्रमोपसहारसूत्राभ्याम् । एतेन च जगत्-सत्यतावादिना मतं निरस्यते । एतदेव ब्रह्मज्ञानात् मुक्तिरिति आद्यन्तसूत्राक्षर-लब्धम् । एतदेव एतद्ग्रन्थस्य पञ्चमं प्रतिपाद्यं भवति ।

षष्ठप्रतिपाद्यनिरूपणम्

षष्ठं प्रतिपाद्यं ततो यदेतद् अज्ञानं, तद् ब्रह्मात्मैक्यविषयकम् । न तु केवलं ब्रह्मविषयकम्, न वा आत्मविषयकम्, परन्तु तयो ऐक्यविषयकम्, ब्रह्मात्मनो. अभिन्नत्वे सति संसार-तद्दर्शनयो विलोपासम्भवात् । द्रष्टृ-दर्शन-दृश्यानां मध्ये एकस्यापि सद्भावे त्रयाणामेव सद्भावः अवश्यम्भावी । द्रष्टृरूप-जीव-भावाभावे द्रष्टुः ज्ञान-स्वरूप-ब्रह्मत्वावगमे च द्रष्टृधीन-दृश्य-दर्शनयो. अभावः अवश्यम्भावी । तेन ब्रह्मज्ञानाद् अनावृत्तिलक्षण-दृश्याभावः इत्युक्ते ब्रह्मात्मैक्य-विषयकम् अज्ञानमेव संसारः, तत्रागच्छ अनावृत्तिलक्षणो मोक्षः इत्युक्तं भवति । एतेन मोक्षे अधिष्ठान-ब्रह्मज्ञानाद् अन्यत् न प्रयोजनम् इत्यपि सिद्धं भवति । तथा च एतज्ज्ञान-धारा-संरक्षणार्थम् एतज्ज्ञानस्यैव आवृत्तिः प्रयोजनम् । प्रतिबन्धके प्रबले सति उपासना-दीनां च अनुष्ठेयत्वम्, अन्यथा तेषामपि अनावश्यकत्वम् । एतदेव एतच्छास्त्रस्य आद्यन्त-सूत्राक्षर-लब्धं षष्ठं प्रतिपाद्यं भवति ।

सप्तमप्रतिपाद्यनिरूपणम्

सप्तमं प्रतिपाद्यं संसारस्य अज्ञानमूलकत्वे सिद्धे अज्ञानं यथा अनादि सान्तं, संसारोऽपि तथा इति सिध्यति, अज्ञानस्य ज्ञाननाशयत्वं च यथा, तथैव संसारस्यापि, संसारस्य सत्यत्वे तस्य ज्ञाननाशयत्वं असम्भवमेव । तेषां मते संसारः अनादि अनन्त एव च भविष्यति, न तु अनादि सान्तः । तेन द्वैताद्यपर-मतवादिना सिद्धान्तो न एतदुपक्रमोपसहार-रूप-सूत्रद्वयस्य अक्षरतः लभ्यते इति । एतदेव एतच्छास्त्रस्य सप्तमं प्रतिपाद्यं भवति ।

अष्टमप्रतिपाद्यनिरूपणम्

अष्टमं प्रतिपाद्यम्—एतद् अनानं न नानाभाव-रूपम्, तथा हि यत्र एतद् अज्ञानम् अभावरूपं स्यात्, तत्र द्रव्यात्मनो अमेत-ज्ञानेन तादृशस्य अभावस्य नाजापत्ति भवेत् । न तु, तदस्ति । न केनचित् ज्ञानेनापि अभावस्य नाश सम्भवति, अन्यन्ताभावस्य नित्यत्वात्, प्रागभाव-रूपत्वेऽपि तत्सिद्धे धर्मिप्रतियोगिगुणाज्ञानाभ्यां व्याहृतत्वात्, प्रागभावस्य नश्य-नैयाधिकैरपि प्रमाणनिरूपणेन निरस्तत्वाच्च । एतच्च एतच्छास्त्रस्य अष्टमं प्रतिपाद्यं भवति ।

नवमप्रतिपाद्यनिरूपणम्

नवमं प्रतिपाद्यम्—अज्ञानस्य भाव-रूपत्वात् तत् स्वाश्रयमेव आवृणोति । तथा च अज्ञानं ज्ञानाद्यतमेव, न तु जडद्यतम् । तेन शुद्धद्रव्यणो न अज्ञानाश्रयत्वम्, किन्तु अज्ञानावृत्त-जीव-रूप-द्रव्यण एव अस्य आश्रयत्वम् । तेन अज्ञानम् आत्माश्रयम् आत्मविशयकं च । यावन् जीवमात्रकं तावद् अस्य सत्त्वादिकं, ततश्च तत् सत्त्वमपि प्रातिभासिकमेव । एतेन दृष्टिरूपा सृष्टिरिति मत्तं सिध्यति । एतदेव एतच्छास्त्रस्य नवमं प्रतिपाद्यं भवति ।

दशमप्रतिपाद्यनिरूपणम्

दशमं प्रतिपाद्यं तदेतद् अज्ञानम्, अनान-जन्या या बुद्धिः, तस्या च या ब्रह्मा-कारा वृत्तिः तथा एव अज्ञानं नश्यति । शुद्धद्रव्यणा महं अम्यं विरोधिता नास्ति, तस्य तत्र अभावात् । तेन तदज्ञानं ज्ञानवृत्ति-नाश-स्य, न ज्ञान-स्वरूप-नाश-स्य भवति । द्रव्यं च तेन वृत्ति-व्याप्यं, न तु फल-व्याप्यम्—इत्यपि एतस्मादेव सिध्यति । एतदेव एतच्छास्त्रस्य दशमं प्रतिपाद्यं भवति । तथा च अयं निष्कर्षः—

“ब्रह्मज्ञानाद्भवेन्मुक्तिर्न कर्मोपामनान्ति । तच्चिन्मल-नानाया क्रम-न्मुच्यस्ततः ॥

अज्ञानोत्पन्न-संसारो ब्रह्मात्मैक्याद् विनश्यति । अतोऽज्ञानं भवेन्मिथ्या, दृश्यते न तु विद्यते ॥

भाव-रूपं तदज्ञानं स्वाश्रयावरकं पुनः । समग्रग्रामनिर्वाच्यमेतच्छास्त्र-निर्निर्णय ॥

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः । अयमर्थश्च सूत्राणां सर्वत्र पर्यवस्यति ॥

एवं च यावन्तं सिद्धान्ताद्भैतमतागुक्त्वं ते सर्वं एव एतदुपक्रमोपसंहारात्मक-सूत्र-द्वयादेव सम्भन्ते । नूतनम् एतदेव मगवद्-व्यासस्य अपूर्वम् अनन्यसाधारणं कौशलभेदं, यद् आश्रय-सूत्राक्षरत एव वेदान्त-प्रतिपाद्यरूपा सर्वे एव विषया ज्ञातुं शक्यन्ते प्रेक्षावद्भिरिति । एतदेव शास्त्रमङ्गलितान्ता अत्र अभिधीयते । विस्तारमयात् सूत्राक्षरत एव अन्यद् वेदान्त-प्रतिपाद्य-वैशिष्ट्यम् न अत्र प्रदर्शितम् ।

इच्छिन्न-तत्पर्य-निर्णायक-लिङ्ग-प्रदर्शनम्

ननु पद्विषय-तत्पर्य-निर्णायक-लिङ्गानां मध्ये केवलम् एकैर्नैव उपक्रमोपसंहारास्येन लिङ्गेन यत्सिद्धिर्पितं, तन्न तत्पर्यं भवितुं युक्तम्, अभ्यासाद्यवशिष्टलिङ्ग-व्यञ्जकानां तत्र अनैक्य-सम्भवात् । यदेव एतदलिङ्ग-पद-साधारणं तदेव तत्पर्यम् । तेन अत्र उपक्रमोपसंहार-

सूत्रद्वय-साहाय्येन यत् तात्पर्यत्वेन वर्णितं, तन्न तावद् आदरणीयं, यावन्न अवशिष्ट-लिङ्गपञ्चकैः परीक्षितं स्यात् । सत्यम्, तथा कर्तव्ये सति अत्रैव सर्वे ग्रन्था आलोचनीया स्युः, तन्न अत्र सम्भाव्यते सङ्गच्छते च । ततश्च सर्वेषां सूत्राणाम् अर्थज्ञानाद् ऋते अभ्यासादिवारा सम्प्र-सूत्रार्थालोचनं न सम्भवति । सर्वसूत्रार्थश्च शास्त्र-प्रतिपाद्य-ज्ञानाधीनः, शास्त्रप्रतिपाद्यज्ञानं च अभ्यासादि-शास्त्रप्रतिपाद्यलिङ्गनिर्णयतन्त्र, तच्च पुनः सूत्रार्थज्ञान-सापेक्षम् । तेन सर्वलिङ्गानां प्रयोगो नात्र सङ्गच्छते, चक्रकादिदोषापत्तेश्च । परन्तु तथापि सर्वाणि लिङ्गान्यत्र प्रयोक्तव्यानि, तद्वदेकैः लिङ्गेन निर्णीतं अर्थो न सशय-बीज-वर्जितः स्यात् । तदा काऽत्र गतिः ?

चतुःसूत्रीभागेन तेषां प्रदर्शनम्

एतदर्थं कौशलम् एकम् उद्भावयितुं शक्यते । दृश्यते च ग्रन्थेऽस्मिन् चतुःसंख्या-लम्बनेन प्रतिपाद्य-विषय-वर्णनरूपा एका रीतिः अवलम्बिता व्यासेन भगवता, यथा ग्रन्थ-स्यास्य चत्वारः अध्यायाः, सर्वेषु अध्यायेषु चत्वारः पादा इति । एतस्य कोऽसिसन्धिः इति प्रागेव उक्तम्, अतो नात्र पुनः प्रपञ्च्यते । तेन, अथवा व्याससम्प्रदाय-शिक्षानुरोधेन, प्रायेण सर्वे भाष्यकारैः एतद्-ग्रन्थस्य सर्वे प्रतिपाद्य-विषया चतुःसूत्री-भागेनैव वर्णिताः । चतुःसूत्री-भागश्च तेन एतद्ग्रन्थस्य सारमूतः, बीजमूतो वा वक्तुं शक्यते । तेन यदि प्रथमादिषु चतुर्षु सूत्रेषु अभ्यासादिभिः अवशिष्टलिङ्गपञ्चकैः तात्पर्यनिर्णयः कृतः स्यात्, तदेव तात्पर्यं च यदि उपक्रमोप-संहार-सिद्ध-तात्पर्यस्यापि अनुगुणं स्यात्, तदा तादृशे तात्पर्ये न कापि विप्रति-पत्तिः सम्भाव्यते, तथा च अस्माकम् उद्देश्यसिद्धिश्च कथञ्चित् सम्पूर्णता यास्यतीति वयम् आशास्महे । एव चेत् तदा इदानीं जन्मादि-सूत्रत्रयम् आलोचनीयम् ।

द्वितीयसूत्रमध्ये तेषां निरूपणम्

तत्र “जन्माद्यस्य यतः” इति द्वितीयं सूत्रम् । अस्य अर्थः, यतः यद्वस्तुनः, अस्य जगतः, जन्मादि जन्मस्थितिलयं भवति तद् ब्रह्म । तेन यतो यस्मात् कारणात् जगतो जन्म, तद् ब्रह्म, यतो यस्मिन् कारणे जगतः स्थितिः, तद् ब्रह्म, यतो यस्मिन् च कारणे जगतः लयः तद् ब्रह्म इति त्रिविधं ब्रह्मलक्षणं सूत्राक्षरत एव प्राप्तम् । तथा च एत-लक्षण-लयेण यद् ब्रह्म अवगम्यते, तद् ब्रह्म जगतः उपादान-निमित्त-रूपम् उभय कारणं भवति । यत एतत्सूत्र-लक्षितश्रुतौ “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म तस्माद् वा एतस्माद् आत्मन आकाशं सम्भूतं, आकाशाद् वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी” (तै १।१) इत्यत्र, तथा “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यमि-सविशन्ति तद् विजिजासस्व तद् ब्रह्म” (तै० उ० ३।१) इत्यत्र अभिन्न-निमित्तोपादान-कारणत्वमेव ब्रह्मणः परिव्यक्तं भवति । उपादाननिमित्तकारणयोः भिन्नत्वे ब्रह्मणः सर्वोत्पत्तिप्रतिज्ञा भवेत् । एतन्न च तन् जिजास्यं ब्रह्म, यत् प्रथममृतेण प्रकृतं, तत् किं रूपम् ? उल्लेखम्

आफांशया उपरमिद् भवति “जन्माद्यस्य यत्” इति । अनेन मथम लक्षणम् उक्तं भवति । तत्र मथमं तावद् “यतो जन्म” इति मथम प्रथम-अरणे “जनिर्गुं प्रवृत्ति” इति अनुत्तमानात् अभ्याहिततया उपादान्त्वमेव निमित्तत्वापक्षया स्वीकार्यमिति । तेन मृतपिण्डस्य घटं प्रति इव, तन्तो पत्रं प्रति इव, जगत् प्रति मथम उपादान्त्वम् उक्तं स्यात् । तेन मथम एव अंशविशेष समुदायो वा जगदाकारेण परिणमते प्रतीयते वा—इति परिणामवादेन विवर्षणं वादेन वा व्याख्येयम् । तत्र समग्रमथम परिणतियत्ताञ्ज् जगदुत्पत्तौ, तथा मथमणाञ्जनविशेषस्य परिणतित्वेन इत् वा तदुत्पत्तौ मथमो विवर्षणित्वम् अनिनायमेव भवेत् । विनारित्ये च मथम अनित्यत्व मथमयेत् । तथा सति अन्यत् प्राग् यद् मथम आसीत्, इतोर्ना तत्र वर्धते, मथमेषुपि तद् मथम न वर्धियते, यतो विवृते सम्पूर्णतया प्रवृत्ततापक्षि न हस्यते इति । यत्र तथा दृश्यते तत्र मा विवृति प्रतीतिरिी एव । मथम विवृतिप्राज्ञे जगद् उत्पद्यते इति यत् मतं तत्र श्रुतिस्मृति-विबद्धमपि । मथम अविवर्षणित्वम् अन्वयत्वम् अन्वयं निवृत्त्यादिक च श्रुती स्मृती च बहुश उद्घोषितम् । अन्वयिोपस्य विनारित्य तथा अंशिनश्च अविवर्षणित्वं स्वीकृतं चेत्, तदा स अंशविशेषस्य सत्यतया न मथमीय । यतो यदंशस्य विवर्षणं स्यात्, स अंश न अविवर्षण अन्वयम् अनुते । तत्र अंशिनस्य मथमप्यन मथम एव । तत्र विवर्षणस्य असत्यत्वमेव कथनीयम् । तेन प्रतीतित्वेन जगद् उत्पत्तिरेव स्वीकार्या भवति । एव च प्रतीतिय इत् मथम अनेन समग्रेण वा जगदुत्पत्तिस्वीकारे गुर्तौ रजतोत्पत्तिवज्ज् जगद् मथम विवर्षणं एवेति सिध्यति । अत द्वितीयसूत्रेण विवर्षणा एव ज्ञेयं भवति ।

परिणामारम्भवादिर्नोपिचार आरम्भवाद्

अत्र तु परिणामारम्भवादिर्नो परस्परं महोत्साहेन प्रत्यवतिष्ठते । परं तु मतं तयो न विचारसद्म्, प्रत्युत तयो विवर्षणस्य अनिर्धर्चनीय-यादापुद्गलम् ।

तथा हि आरम्भवादिनां मते—जगद् यदि मथम एव जातं स्यात्, तदा तस्य जन्मन प्राक् तत् जगत् तस्य कारणे मथमि आसीत् न वा ? यत्रि तत्र जगद् आसीत् व्यक्तरूपेण, तदा जन्मार्थस्य ध्यर्थतापक्षि दुर्वारा । अथ चेत् सूक्ष्मरूपेण अन्वयत्वरूपेण वा जगत् तत्र आसीत्, तदा ‘तस्य जन्म’—इत्युक्ते जन्मपदस्य अर्थसंकोच एव कृतं स्यात् । जगज्जन्मन प्राग् यदि जगद् मथमि वर्धते, तदा तस्य जन्म इति संगच्छते कथम् ? मथम वा कारणत्वं कथम् ? अन्यत्जगदेव व्यक्तरूपेण कारणं भवति, न तु मथम । अत सूक्ष्मरूपेण जगत्सत्त्वाया स्वीकारे मथम जगत्कारणत्वं व्याहृतं स्यात् । यत् न वर्धते तस्यैव जन्म—इत्येव सकतम् । यत् तु विवृते, तस्य जन्म-कल्पनं सिद्धसाधन-द्रोपदुष्टम् । यथा पुत्रजन्मन प्राक् पुत्रं पितृमातृ-शरीरे देशान्तरे वा कुत्रापि न वर्धते इत्येव सर्वे हस्यतो अत असत् अविद्यमानस्य एव जन्म भवति, न तु सत् विद्यमानस्य, यथा धनोत्पत्ति घटप्रागभावाद् भवति—इत्येव समीचीनं मतम् ।

अत एव जगज्जन्मनः प्राक्, जगत् न ब्रह्मणि कथमपि आसीत् इत्येव स्वीकार्यम् । तेन आरम्भवादः असत्कार्यवादी वा सङ्गच्छते न तु परिणामवादः ।

तत्र परिणामवादिनां मतम्

अत्र परिणाम-वादिनः प्रतिवदन्ति- तदि कार्य कारणे न वर्तते, तदा बालुकात् तैलं कथं न उत्पद्यते ? धटार्थी न मृत्पिण्डम् आहरिष्यत् । सफलप्रवृत्ति-जनकत्व-दर्शनात्, कार्य कारणे रूपान्तरेणैव वर्तते इत्येव स्वीकार्यम् । इयं रूपान्तरता कार्यस्य कारणे अव्यक्तावस्था इत्युच्यते । सतः अवस्थान्तरता-सम्पादनमेव तस्य जन्म उत्पत्तिर्वा इत्येव समीचीनं मतम् । एवं च जगदपि ब्रह्मणि अव्यक्तावस्थया वर्तते, तत एव आविर्भवति । अतः सत्कार्यवादापरनाम परिणामवादः एव युक्त, आरम्भवादे अभावाद् भावोत्पत्ति-प्रसङ्गाद् आरम्भवादापरनाम असत्कार्यवादी न युक्त इति ।

परिणामवादभेद

अत्र केचिद् एतदव्यक्तावस्थापन्नजगतं ब्रह्ममिन्नत्वेन अवस्थानं मन्यन्ते, केचिद् भिन्नाभिन्नत्वेनेति । आद्यास्तु प्रकृतिपुरुषवादिनः साख्याः, यतः तन्मते प्रकृतेरेव परिणाम-जगत्; अथवा ते परमाणुप्रभृतिवादिनो नैयायिक-वैशेषिकविशेषाश्च । तथापि व्यवहारतः नैयायिका वैशेषिकाश्च असत्कार्यवादिनः इत्येव मन्यन्ते, न तु परिणामवादिनः इति । यतः तेषां मते परमाणुप्रभृतीनां संस्थानविशेषः एव जगत् । अन्त्याश्च ब्रह्मकारणता-वादिनः, अथवा ब्रह्मशक्तिकारणतावादिनः शैव-शाक्त-वैष्णवादयः । एते खलु प्रायेण विशिष्टाद्वैतवादिनो द्वैताद्वैतवादिनः इत्यादिनाम्ना समाख्यायन्ते । ब्रह्मणि जगतः अव्यक्त-रूपेण अभिन्नरूपेण वा अथवा शक्तिरूपेण अवस्थानस्वीकारात्, ततः एव च पुनस्तस्य पूर्ववद् आविर्भावात् । एतेषां मते जीवजगतोः ब्रह्मणा सह सुवर्ण-कुण्डलयोरिव भिन्नाभिन्न-सम्बन्धः स्वीक्रियते । सत्कारणतावादिमते कारणस्वरूपब्रह्मशक्तिपरिणामः एव जगद्रूपकार्यं भवति । तन्मते कार्यकारणयोः सम्पूर्णतया अभेदे स्वीकृते कार्यस्य तथा तत्कारणशक्तेरपि मिथ्यात्वमेव सिध्यति । शक्त्याश्रयं ब्रह्ममात्रं सद्रूपस्तु । कार्यस्य उत्पादविलयादिकं सर्वं तन्मते मिथ्यैव भवेत् । सत्कार्यवादाख्य-परिणामवादे कार्यस्य कारणे सत्त्व कारणात्मना शक्त्यात्मना वा यतः स्वीकृतं स्यात्, ततः कार्यकारणयोः भेदाभेद-सम्बन्ध-घटित-परिणामवादः एव सिध्यति, कार्यस्य जगतादेः सत्यत्वं च स्वीकर्तव्यं स्यात् । तत्र स्वातन्त्र्यवादे तु शक्तिशक्तिमतो अभेदेऽपि शक्तिपरिणामः एव जगत्, तच्च सत्यमिति मन्यन्ते । अतः अत्र सत्यत्वं मिथ्यात्वस्य नामान्तरमेव भवति । यतः द्वयोः न अभिन्नता सम्भवति, एकस्यैव द्वित्वभ्रमे अभिन्नता उपदिश्यते । अतः शक्तिमतो अभेदे एकतरस्य परिणामे उच्यमाने वदतो व्याधातदोष एव उपजायते । तेन स्वातन्त्र्यवादे जगत्सत्यत्वं न वास्तवं भवति । एवं च परिणामवादे एतानि एव मतान्तराणि दृश्यन्ते ।

आरम्भवादिनां परिणामवादापहतम्

अत्र तु आरम्भवादिनां प्रत्ययानान् दृश्यते । ते तावत् मन्यन्ते—यत् किं कारणे वर्तते, तत्र फलं न तत्र कार्यं तत्र दृश्यं भवेत् ! अणुवीक्षण-यन्त्र-साहाय्येन वशीनेषु पूर्णा वयस्य-पृष्ठोऽपि द्रष्टुं शक्यते, तस्य तत्र अत्यक्तमना-सत्त्वेऽपि । तन्तुषु तु पत्रे न अत्य-
 पापरथापत् सत् वर्तते, अतएव पत्रे न दृश्यते फलघन । अतः कार्यं कारणे न वर्तते ।
 विद्यमाने मतिं तद् अवश्यमेव दृश्यं भवेत् । ततश्च यस्य कार्यस्य कारणे अत्यक्तमायेनापि
 वर्तने, यथा वशीने वशीन-वर्तने, तस्य ततो जन्म—इति वक्तुं न शक्यते । वर्तमानस्य
 जन्म न गमयति । अपूर्णमानस्यैव जन्म । अव्यक्तस्य यत्कृतापि नापि गमयति । अवरथान्तर
 प्राप्तस्य व्यक्तस्यैव हि सा । अव्यक्तस्य व्यक्तत्वे स्वरूपनानिर्दोष एव भवेत् । अतो यस्य यतो जन्म,
 तत् तत्र न विद्यते । अभावाद् भावोत्पत्तिरिति यद् भाषककल्पनं, तत्र सम्यक् । अभावाभावाद्
 भावोत्पत्तिं तादृशप्रत्ययप्रसक्तं । अत आरम्भवाद एव समीचीन । तेन तन्तुस्य पत्रोत्पत्ति-
 म्यङ्गे यथा कारणगत-तन्तुषु कार्यम् अस्त, कारणानु असत् एव कार्यं सद्रूपण उत्पद्यते—
 तथा सद्रूपणि तन् जगत न फलमपि विद्यते, सद्रूपणि तन् जगत् असत् एव भवति ।
 तस्मात् गतं न जगतं जन्म, किन्तु अस्त एव जगतो जन्मादिकम्—इत्येव वक्तुम् उचितम् ।
 सत अवस्थान्तरता-सम्पादनमपि न जन्म-प्रदस्य अर्थो भवितुम् अर्हति । न कोऽपि कस्यचिद्
 वस्तुन अर्थस्यापिोपस्य एव जन्मत्व स्वीकरोति, अवस्थावत् सत एव जन्म—इत्येव सर्वे
 स्वीक्रियते । तेन असत् एव जन्म, न तु गत । अत आरम्भवाद असत्कार्थ्यवाद एव वा
 समीचीन, न तु परिणामवाद सकार्थ्यवाद्दोषो वा इति ।

उभयोर्विवाद विधर्तृपाद

एवं च पक्षद्वय-सामालोचने कृते उभयमेव असत् सत्यम् असत्यं च इति प्रति-
 माति । तथैव उभयोरपि ऐक्यम् अनेक्यं च दृश्यते । कारणे कार्यस्य सत्त्वम् अस्तत्वम् इति
 उभयमेव प्रतिमाति । तेन विरुद्धयो सत्यत्वे पृथग्य-पक्षरूपम् अनिर्वचनीयत्वमेव कार्थ्यस्य
 सिध्यति । तदेव स-सद्रूपित्वम् । न वा कार्थ्यस्य उभयात्मकरूपत्वं सदसत्त्वम् । सदसतो
 परस्पर-विरोधात् न सामानाधिकरण्यात् । परस्पर-विरुद्धयो सामानाधिकरण्यास्य
 अनिर्वचनीयत्वम एव युक्तम् । यत् च सद्रूपदुमयात्मकमिति कल्प्यते, तत्र वस्तुत
 सत् न वा अस्त भवितुम् अर्हति । अवयविवत् तस्य अतिरिक्तत्वात् । एवं सद्रूप-
 वाद्दोषं निरस्त । अत सद्रूपमिश्रवाद एव प्रतिष्ठित । अथमेव विधर्तृवाद अनिर्वचनीयवाद
 सतकारणवाद्दोषो वा । एतदेव आरम्भ-परिणाम-वाद्ययो विवाद-फलम् । ततश्च मिश्रामिश्र
 सम्बन्धोऽपि अनिर्वचनीय, सामान-धर्म-सम्बन्धावच्छेदेन भेदभेदयो विरुद्धस्यभावत्वात् । अस्त-
 मान-धर्म-सम्बन्धावच्छेदेन अवस्थितौ स्त्र्याः भेद-सम्बन्ध एव सिध्यति । अतो मिश्रामिश्र

वादिनोऽपि भेदवादिन एव । वेदान्तिना मते मित्रोमित्रत्व-सम्बन्ध-मध्ये भेदः एव मिथ्या, यतः स दृश्यते न तु विद्यते । अमेदस्तु पारमार्थिकः । अतो भेदवादरूपः भेदाभेदवादोऽपि मिथ्या । अमेदवादश्च अजातिवाद एव, स एव यथार्थः युक्तिसहस्रश्च । तेन ते विवर्तवादिनः इत्यादिनाम्ना आख्यायन्ते । यथा शुक्तौ रजतोत्पत्तिः प्रातीतिकी, न तु पारमार्थिकी, एवमेव कार्थ्य-जातं प्रातीतिकं न तु पारमार्थिकम् । अत्र शुक्ति-स्थानीयाधिष्ठानं सत्यं, रजत-स्थानीयारोप्यम् असत्यम् अनृतं वा । एतदेव विवर्तवादिनां मतम् । आरम्भ-परिणाम-वादिनोः विरोधफलमेव अयं विवर्तवादः इति मन्यते । एतेन विवर्तवादानुसारेण ब्रह्मणः जगतः जन्म, न तु अन्यतः कुतश्चित् इति मतमेव पर्यवस्यति । तथा च 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः' इत्येव अर्थः 'यतोऽस्य जन्म' इति "जन्माद्यस्य यतः" इति सूत्रोक्तब्रह्मलक्षणतः अवगम्यते ।

ब्रह्मणः द्वितीयलक्षणफलम्

एवं च द्वितीयं यद् ब्रह्मलक्षणं "यतोऽस्य स्थितिः" इति, यत्र "येन च जातानि जीवन्ति" इति श्रुतिभागो लक्ष्यते इति, ततोऽपि ब्रह्मणः सत्यत्वं, जगतो मिथ्यात्वं, जीवस्य ब्रह्मामित्रत्वं च सिध्यति । यतो "यतोऽस्य स्थितिः" इत्यत्र घटादीनां मृत्तिकायाः स्थितिवत्, कङ्कणादीनां सुवर्णो स्थितिवत्, पटस्य तन्तुषु स्थितिवत्, तरङ्गाणां तारङ्गे समुद्रे स्थितिवत्, शुक्तिरजतादीनां शुक्तौ स्थितिवत्, ब्रह्मणि एव जगतः इयं स्थितिः इति अवगम्यते, जगतः अन्यत्र स्थितिश्च निषिध्यते । मृत्लादिषु घटस्थितिवत्-स्थितिकल्पने "जगद् ब्रह्मणि स्थितम्" इत्युक्तेः न किमपि सार्थक्यम्, अन्यत्र स्थितेः अनिवारणात् । ब्रह्मण्येव जगतः स्थितिः इत्युक्ते, जगतः अन्यत्र स्थितिः निषिध्यते । अतः जगतः न स्वाधीन-सत्ताकत्वम् । स्वाधीन-सत्ताकस्य यत्किञ्चिदाधार-निर्देशो, न कोऽपि लोभः । एतेन न किमपि अधिकम् उपदिष्टं भगवत्या श्रुत्या । अतोऽस्य पराधीन-सत्ताकत्वम् अत्र श्रुतेः उपदेशः । तत्रैव उपदेशस्य अपूर्वत्वं सार्थक्यं च । यतो जगतः स्वाधीन-सत्ताकत्वमेव अस्माकं यः निश्चयः, स एव भ्रमः । तत्राद्य एव अत्र सार्थक्यम् । न वा घटादीनां मृत्तिकायाः स्थितिः, शुक्तिरजतादीनां शुक्तौ स्थितितः स्वरूपतः भिद्यते । उभयत्र पराधीन-सत्ताकत्वं विद्यते । व्यवहारार्हत्वं च उभयोरेव वर्तते । प्रभेदस्तु स्थिति-कालगताल्पाधिक्यम् एव । रज्जुसर्प-जन्य-भीतिवगात् मृत्युरपि संघटते । शुक्तौ रजतभ्रम-वगात् मिथः विरोधोऽपि जायते । एतेषु सर्वेषु स्थलेषु कार्यस्य कारणे एव विलयः, तत्रैव स्थितिः उत्पत्तिश्च । अतो जगद् ब्रह्मणि कल्पितमेव । जगतो ब्रह्मणि स्थितिः इति उक्त्या जगद्ब्रह्मणो अतिरिक्तं किमपि नास्ति, यत्र जगतः स्थितिः कल्पयितुं शक्यते । ब्रह्मैव केवलं वर्तते । तत्रैव जगतः स्थितिः इत्येव अत्र उक्तं भवति । अधीन-सत्ताकत्वस्य कल्पितत्वं मिथ्यात्वं वा सर्वैः मनुष्यैः

उचितम् । एतेन जगतो मिथ्यात्वमेव उपदिष्टं भवति, तथा च विवर्तवादेऽपि अत्र चोदितं अस्ति । इत्यत्र नास्ति फोऽपि सन्देहः ।

प्रलया सूतोर्धं लक्षणम्

तथा च पृथीय यद् ब्रह्मलक्षणं “यस्मिन् जगतो लयः तद् ब्रह्म” इति, तत्रापि पूर्वोक्तमेव दृढीकृतम् । यतो यस्मिन् जगतो लयो जायते, तस्मिन् तज्जगद् व्यक्तरूपण व्यक्तरूपण वा वर्धते न वा । यदि केनचिद् रूपणापि वर्धते, तदा लयः तत्र न आत्यन्तिको निरवरोधो वा । सावोप लये च न लयराजस्य सम्पूर्णाऽर्थं परिगृहीतं स्यात् । तथा सति लयराजस्य अर्थसक्तोच एव कृतं स्यात् । अत्रैकिकविषये एतत् तु नैव सङ्गतम् । एव चेद् ब्रह्मणि जगतः सम्यक् लये सति जगतः अत्यन्तिकं अभाव एव तत्र भविष्यति । एतादृशो लयः, तेन, जागरे स्वप्नविलयसदृशः, सुप्तौ मुक्तिरजत-लयवद् एव भवितुम् उचितं । तथा सति जगद् ब्रह्मणि कल्पितमेव इत्येव सिध्यति । अत एतेन प्रागुक्तं सिद्धान्तं एव दृढीकृतं, “ब्रह्म सत्यं, जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः” इत्येव प्रमाणितम् ।

एवं च मथमसूत्रेण यद् ब्रह्मस्त्वत्वं जगन्मिथ्यात्वादिकं च प्रतिपादितं, तदेव एतत् सूत्रेणापि ब्रह्मणो लक्षणलयेण समर्थितम् । इयं पुनरुक्तिः तेन प्रागुक्त-पदविधे-तात्पर्यनिर्णायक-लिङ्गानां मध्ये “अभ्यास”-नामकम् एकं लिङ्गमिति वक्तुं शक्यते । अतः प्रागुक्तोपक्रमोपसंहारान्म्य-लिङ्गेन सह अस्य अभ्यासस्य एक-वाक्यता जाता—इति दृश्यते । तेन अद्वैतमतामुच्चारणे ब्रह्मप्रतिपादनमेव एतच्छास्त्रं प्रतिपाद्यं भवति ।

ततश्च एतत्सूत्रेण “उपपत्ति”-नाम अपरं लिङ्गमपि उपलभ्यते । यत एतेन वेदान्त-वचनम् अवलोक्य ब्रह्मणः लक्षणम् उक्तम् । लक्षणमेव अनुमितौ हेतुर्भवति । यथा सन्तुष्टीवत्-दिग्मत्त्वं धनस्य लक्षणं, गलकम्बलवत्त्वं च गोल्लक्षणम् । धनस्य गोष्ठ्य अनुमाने कर्षणे, ते द्वे हेतू भवतः । तेन एतच्छास्त्रसूत्रेण यद् ब्रह्मलक्षणम् उक्तं तत्रैव ‘उपपत्ति’-नाम तत्पर्यं निर्णायक-लिङ्गम् उपलभ्यते । एतेनापि उपक्रमोपसंहारास्य लिङ्गप्रतिपाद्यं यद् ब्रह्मस्त्वत्वं-जगन्मिथ्यात्वादिकं, तदेव एतज्जन्मादिसूत्रेण विज्ञापितम्—इति प्रदर्शयितुं शक्यम् । एव च सूत्रद्वयेन पदविधे-तात्पर्यनिर्णायक-लिङ्गानां मध्ये शीघ्रि लिङ्गानि उपलब्ध्यानि । तैः स्तिमिरेव एतच्छास्त्रस्य प्रतिपाद्यं यद् अद्वैतब्रह्मस्त्वत्वं-जगन्मिथ्यात्वादिकं तत्र सर्वं सम्यक् लभ्यते एव ।

तृतीयसूत्रमध्ये तेषां प्रदर्शनम्

ततश्च पृथीयं सूत्रं “शास्त्रयोनित्वात्” इति । एतस्य सर्वसम्मतं अर्थः—“शास्त्रमेव योनिः प्रमाणं यस्य तद् ब्रह्म ।” तेन तदेव ब्रह्म अनेन शास्त्रेण प्रतिपादितं, यच्छास्त्रमात्रमात्म्यम् यत्र प्रत्यक्षानुमानाद्यपर-अभावात्-नोचरम् । ‘औपनिषदं पुरम् पृच्छामि’ “तद् ब्रह्म उपनिषत्परम्” इत्यादिश्रुतिभ्य एतदेव प्रतीयते । तदेतद् ब्रह्म निर्विरोधाद्वैतम्

असङ्गम्, अखण्डं चेति । यतो निर्विशेषाद्वैते प्रत्यक्षाद्यपर-प्रमाणानां नोपयोगः, प्रमाणानां सम्बन्धाधीनत्वात् । निर्विशेषाद्वैतम् असङ्गमेव, असङ्गब्रह्मणा सह सम्बन्धस्य अयोगात् । यद्यपि एवं शास्त्रस्यापि न तत्र प्रामाण्यं स्यात्, तथापि निषधमुखेन कथञ्चित् तत् सम्भवत्येव इति प्राग् उपवर्णितम् । एवं च ब्रह्मणः असङ्गत्वविवक्षयापि तदन्वित् सर्वं मिथ्येति प्रतिपादितम् । मिथ्या सह सत्यस्य यः सम्बन्धः सोऽपि मिथ्यैव । तेन ब्रह्मान्यस्य सर्वस्य निषेधः । निषेधप्रतियोगिना सह सदब्रह्मणः सम्बन्धोऽपि मिथ्यैव भवति । असद् यद् दृश्यं भवति, तदेव मिथ्या । अदृश्यम् यद् असत् बन्ध्यापुत्रादिकं, तत्र मिथ्या । यच्च सत् तदपि न दृश्यम् । यद् दृश्यं तदेव मिथ्या । एतेन ब्रह्मणः शास्त्रमाल-गम्यत्वात्, तस्य निर्विशेषाद्वैतत्वं, तद्विज्ञस्य मिथ्यात्वं च सिध्यतः । एतदेव च पूर्वसूत्रद्वयेनापि उपपादितम् । अतः अत्रापि “अभ्यास”-लक्षण-तात्पर्यनिर्णायकं लिङ्गं सुलभम् ।

ततश्च अत्रैव “अपूर्वता”-नामकं लिङ्गं प्रदर्शयितुं शक्यते, यतो यत्र पूर्वं जातं, यत्र पूर्वं केनापि उपायेन ज्ञातं, तदेव “अपूर्वम्” इत्यत्र न कापि विप्रतिपत्तिः । एवं यज् जिज्ञास्यं ब्रह्म, यतो दृश्यजातस्य जन्मादयः, यच्च पुनः निर्विशेषम् अद्वैतम् अचिन्त्यम् अज्ञेयं, तस्य शास्त्रमालैकगम्यत्व-कथनम् अपूर्वमेव । एतदेव शास्त्र-मात्रैकगम्यत्वम् एतत्सूत्रेण विज्ञापितम् । तेन यद् ब्रह्म उपक्रमोपसंहारादिना प्रतिपादितं, तदेव अत्र अपूर्व-विषयत्वेन प्रतिपादितं सत् प्रदर्शितलिङ्गत्रयेण यद् एतच्छास्त्रतात्पर्यत्वेन उक्तम्, तेन सह अस्य ऐक्य-मेव प्राप्तम् । निर्विशेषाद्वैत-ब्रह्मणि सिद्धे ब्रह्मसत्यत्व-जगन्मिथ्यात्व-जीवब्रह्मामित्रत्वादिकं सर्वं पूर्ववत् सिद्धमेव । एवं च एतत्सूत्रेण “अपूर्वता”-नामकलिङ्गमपि लभ्यते ।

अर्थवादश्चापि एतत्सूत्रेणैव उपलभ्यते, यतोऽर्थवादः स्तुतिनिन्दा-स्वरूपः । अत्र शास्त्रमात्रगम्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यं, शास्त्रं च नित्यम् अपौरुषेयम् इति मत्वा ब्रह्मविद्यायां स्तुतिरेव कृता स्यात् । तेन ब्रह्मणः शास्त्रमित्र-गम्यत्वमपि निन्दितं भवति । एवं च अर्थवा-दोऽपि अत्र लभ्यते एव । तथा सति एतेनापि अद्वैतब्रह्मणः एव सत्यत्वम्, अन्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वम् इत्येव सुदृढीकृतम् । अत एव पूर्वोक्तसूत्रद्वयेन सह एकतात्पर्यकत्वं च लभ्यते । तेन ब्रह्मसत्यत्व-जगन्मिथ्यात्व-जीवब्रह्मामित्रत्वादिकं सर्वम् एतदर्थवादरूप-तात्पर्यनिर्णायक-लिङ्गेनापि लब्धम् । एव च एतत्सूत्रत्रयेण पञ्च-तात्पर्य-निर्णायक-लिङ्गानि समधिगतानि ।

चतुर्थसूत्रेण तेषां प्रदर्शनम्

नश्चैव चतुर्थेन सूत्रेण फल नामकं लिङ्गमपि सुलभमेव । तच्च सूत्रम् “तत् तु भगवन्वयात्” इति । अत्र पूर्वोक्तसूत्राद् यदि अङ्गेयं जायते, कर्मोपासने चापि एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यं भवति, यतस्ते द्वे अपि ब्रह्मवत् नान्य-प्रमाण-नाम्ये, अलौकिक-विषयत्वात्; तेन उच्यते, “तु” तत्र, “तद्” ब्रह्म एव शास्त्रप्रतिपाद्यं, तस्मिन्नेव आम्नाणां “समन्वय”-सत्त्वीत् । एतेन ब्रह्मैव

॥तच्छास्त्रं प्रतिपाद्यम्—इत्येव उपदिश्यते । तथा च ॥तच्छास्त्रावगते फलं ब्रह्मज्ञानम् । तदर्थं च नान्यन्साधन्यपक्षा । अस्मिन् सन्निहितत्वाद् ब्रह्मण आत्मत्वात् । अथ चेत् तद् ब्रह्म सगुणं सविशेषं या स्यात् । तद्य न तत् फलं शास्त्रमात्रेणैव भवेद्, यत् सगुणस्य सविशेषस्य च अनुमानादि प्रमाणगम्यत्वमपि सम्भाव्यते । निर्गुण-निर्विशेष-ब्रह्मण एव शास्त्रं मात्रेणैव, तत्र अन्यप्रमाणगम्यं फलमपि भवति । ततश्च निर्गुणब्रह्मण ॥तच्छास्त्रं नान फलं कथ्ये, ॥तच्छास्त्रं प्रतिपाद्यत्वे च जगन्मिथ्यात्वादिकमपि प्रसज्यते । यतो जगद्भूमीनां मिथ्यात्वम् ऋते ब्रह्मण निर्गुणत्वं न सम्भाव्यते । अत एतत् फल्यन्नामक-निरुद्धेनापि ब्रह्मसत्यत्व जगन्मिथ्यात्वं नैवमस्मादिन्द्र-वादिषु मत्र पूर्वोक्तमेव लभ्यते । तस्यैव अन्यलिङ्ग-प्रतिपादितत्वात्, तदेव पद्विध-तात्पर्य-निर्णायक-लिङ्गमिदं भवति । एव च अभ्यासोऽपि अत्र प्रदर्शितुं शक्यते । तथा सति “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापर” इति यद् आदौ उपक्रमोपसर्ग-अदर्थानावसरे उक्तम्—तस्यैव अत्र प्रतिपादितत्वात् एतदेव ॥तद्ब्रह्मसूत्राख्यं ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यं भवति इति दिक् ।

शास्त्रसङ्गतिनिरूपणोपमहार

एवं च एतदेव चेद् ॥तच्छास्त्रप्रतिपाद्यं भवेत्, तद्य ग्रन्थस्यास्य चतुर्षु अध्यायेषु, तत्रापि प्रत्येक पादे, एवं च अस्य षोडशसु पादेषु, तस्यैव तदन्तर्गतेषु सर्वेषु अधिकरणेषु, पुन तदधिकरणान्तर्गतेषु सर्वेषु सूत्रेषु ॥तच्छास्त्रं प्रतिपाद्य-विशयाणाम् अविरुद्धो योऽर्थः स एव करणीयः नान्यः । इयमेव शास्त्रसङ्गति-नाम्ना अभिधीयते अस्मिन् शास्त्रे । सूत्रादि-व्याख्याने यदि केनापि एतस्य लघनं कृतं स्यात्, तद्य तेन व्यासानुमतं व्याख्यानं न कृतम् इत्येव अवगन्तव्यम् । यथा श्रुतिमीमांसारूपां श्रुतिसङ्गतिं विहाय सूत्राथ कृते सौडर्षा व्याससम्मतो न भवति, तथा इमां शास्त्रसङ्गतिं विहाय सूत्रार्थे कृते स अर्थः न व्याससम्मतो भवेत् । तत्र इयं शास्त्रसङ्गतिः अद्वैतसिद्धान्तानुक्रमेण इति दृष्टम् । अत अद्वैतमतानुक्रमेण अत्र सर्वसूत्राणां व्याख्यानं कर्तव्यमिति ।

मतान्तरेण तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गप्रयोगफलम्

परन्तु बहुषु अद्वैतमत-विरुद्ध-व्याख्यानेषु सत्सु एतन्मतं कथं समीचीनम् इति आशङ्क्यते । भास्कर-रामानुज-मञ्ज-निम्बार्क-श्रीकृष्ण-श्रीपति-यल्लम-विज्ञानभिक्षु-चल्लेक-कृत-भाष्येषु अद्वैतसिद्धान्तो महोत्साहेन श्रुतियुक्तिभिरेव सङ्गितो दृश्यते । ते सर्वे परस्परविरुद्ध-मतवादिन-सन्तोऽपि अद्वैतमतसङ्गणन-विषये अभिन्न-मता-लम्बिनः, अद्वैतमतस्य सङ्गणनार्हत्वे न तेषां मतानैक्यं दृश्यते । सर्वे हि ते आचार्यपदवीं समाख्या सन्प्रदाय-प्रवर्धकाश्च, अवतारकल्पा, महात्मानः । सर्वे हि ते स्वस्व-मतानाम् ऋष्यादि-मूलकत्वं प्रदर्शयन्ति च । तेषां मतेऽपि प्रायुक्त-न्यद्विध-तात्पर्य-निर्णायकं लिङ्गं तत्त्व-सम्प्रदायै अतिनिपुणतया प्रदृश्यते एव । तेन सूत्राणाम् अर्थ

द्वैत-द्वैताद्वैत-विशिष्टाद्वैत-मतान्यतम-मतेनैव कर्तव्य. इत्येव पर्यवस्यति, यतः अद्वैतवाद-विरोधिनः सर्वे प्रायेण एतत्तुलिविध-मतान्यतमं मुख्यतया समाश्रयन्ति । एवं च एतच्छास्त्र-प्रतिपाद्यं न निर्णीतं भवति, तेन शास्त्रसङ्गतिरपि न निर्णीता भवति, सर्वेषां मतवादिना मतानैक्यात् । तथा च व्यास-सम्मत-सूत्रार्थ-निर्णय. पुनः अव्यवस्थितः एव स्यात् ?

अद्वैतिनां श्रुतिमात्रोपजीवित्वम्

तथापि श्रुतिसङ्गति-निर्णयावसरे अस्माभिः दृष्टम्- अद्वैतमत-विरोधिनः सर्वे न श्रुति-मात्रोपजीविनः इति, यतः तेषां मते स्मृतिरूप-पुराणादि-शास्त्राणां तथा योगि-प्रत्यक्षादीनां लौकिक-प्रमाणानामपि अलौकिक-विषयेऽपि श्रुतिवत् प्रामाण्यं मन्यते । केषाञ्चित् मतेन शैव-वैष्णवानां तामिलभाषया रचिता द्राविडवेदा. अपि वेदवत् प्रमाणं भवन्ति । तथैव गुरुमुखी-ब्रह्मघपर-भाषारचित-पौरुषेय-ग्रन्थादयोऽपि बहूनां मतेन वेदवत् प्रामाण्यं लभन्ते । अद्वैतिनस्तु अलौकिकविषये श्रुतिप्रमाणमेव समाश्रयन्ति । सूत्रकृद् गगवद्-व्यासोऽपि अत्र श्रुति-मीमांसा-मुखेनैव तत्त्वोपदेशाय प्रवृत्तः, तेन सोऽपि श्रुति-प्रामाण्य-प्राधान्यवादी । “श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी” इति वचनात् स्मृतीहासपुराणादीनां न श्रुतिवत् प्रामाण्यं भवति । अतः अद्वैतमतमेव श्रुतिसम्मतं भवितुम् उचितम् । तथा सति श्रुतिमात्रोपजीवि-शंकराचार्यस्य भगवतः मतमेव यथा व्याससम्मतं, न तथा अन्येषामिति कल्पयितुं शक्यते । परवर्तिकाले तु निम्बार्क-श्रीपत्यादयो बहवः आचार्याः अद्वैतमतवादिनः अनुसृत्य स्वस्वमतानां श्रुतिमात्रोपजीवित्वं प्रदर्शयितुं सन्नद्धा दृश्यन्ते । तेषां याथात्म्यं सुधीभिर्विभाव्यम् ।

सूत्राक्षरत अद्वैतमतस्य व्याससम्मतत्वं

अत्रापि पुनः अद्वैतमतस्यैव व्याससम्मतत्वे सम्भावनाधिक्यं दृश्यते, यतः उपक्रमोप-सहारादि-लिङ्गानुसरणम् अद्वैतवादे एतद्ग्रन्थस्य आद्यन्त-सूत्राक्षरार्थतो यथा यथा सुष्ठु भवेत्, तथा च चतुःसूत्री-भागेनापि तत्तत्सूत्राणां स्पष्टार्थो यथा समर्थितो भवेत्, न तथा द्वैतादि-मतवादे सम्भवति इत्येव अस्माभिः अवकल्प्यते ।

तलायं हेतु तेषां मते ईश्वरोपासनस्य फलं तदनुग्रहरूपं तस्य कृपारूपं वा । तादृशानुग्रहस्यैव तेषां मतेन अनावृत्ति-कारणत्वं मन्यते । तेन सूत्राक्षर-लब्धं यद् ब्रह्मज्ञान-फलं, तत्र साक्षाद् अनावृत्ति-रूपम्, ईश्वरकृपोपासनयोश्च अवान्तरकारणत्वात्, तीम्यामेव तयो. व्यवहितत्वाच्च । सूत्राक्षरतो ब्रह्मज्ञान-फलं साक्षाद् अनावृत्तिरित्येव लभ्यते । अतः सूत्राक्षरतो य. स्पष्ट. अर्थ उपलभ्यते, तेन द्वैतादि-मत-वादिना मतं न समर्थितं स्यात् - इत्येव प्रतिमाति । आद्यं सूत्रं यद् “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा”, अन्त्यं सूत्रं यद् “अनावृत्ति-शब्दात्”, द्वितीयं सूत्रं यद् “जन्माद्यस्य यतः”, तृतीयं सूत्रं यद् “तत् तु समन्वयात्” इति, तेषाम् अक्षरतः एव ब्रह्मज्ञानात् मुक्ति. इत्येव अवगम्यते, नान्य-ज्ञानात्, न वा अन्यसाधनात् ।

तत्र यदि ईश्वररूपोपासनादीनां च द्वारत्वम् अथान्तरन्तापकत्वं वा भगवद्-व्यासाभिप्रेतम् आसीत्, तदा तथैव किं न तेन सूचितम् ? तथैव शिव-विष्णु-शक्ति-प्रभृतीनां ज्ञानादिना उपासनादिना वा मुक्तिं भवेद्—इत्येव यदि भगवद्-व्यासस्य वक्तव्यम् असीत्, तदा तथैव कथं न सूचितं तेन ? कथं “ब्रह्मजिज्ञासा” इत्येव पदं गृहीतम् ? विष्णुपासनं, विष्णुजिज्ञासा, शिवोपासनं, शिवजिज्ञासा—इत्यादिपदं कथं न गृहीतम् ? इत्यत एतेषां मतवादिनां मतं न व्यासानुमोदितम्—इत्येव अनुमीयते । ततश्च ईश्वररूप-अन्या मुक्तिरिति अङ्गीकारे मुक्ते जन्मत्वं सिध्यति । जन्य-भाववस्तुनो नात्यत्वम् अनित्यत्वं च प्रसिद्धमेव । तेन च एतच्छास्त्रं प्रतिपाद्य-विषय अद्वैतवादानुसृतं, न तु द्वैताद्यपर-मत-वादानुगुणं—इत्येव पर्यवस्यति ।

व्यासमतस्य अद्वैतपरत्वम्

प्रकाशान्तरेणापि एतज् ज्ञातुं शक्यते । तथा हि—प्रायेण वेदान्तमत-विरोधिना सर्वे सूत्रकारा प्राचीन-भाष्यकाराश्च वेदान्त-मत-संश्लेषनाय अद्वैतमतमेव स्पष्टितवन्त—इत्येव व्यास-न्तात्पर्य-निर्णय ग्रन्थे प्रदर्शितं श्रीमता आद्यजदीक्षितेन । एतेनापि एतद् षक्तुं शक्यते—यत् प्राचीने ऋषिभिश्च वेदान्तमतं शब्देन अद्वैतमतमेव बुबुधिर ।

शाण्डिल्यसूत्रेण व्यासस्य अद्वैतपरत्वम्

अन्यथ, ब्रह्मसूत्र-भण्डेता वात्सरायणो व्यासो हि अद्वैतवादी आसीत्—इत्यत्र शाण्डिल्य-कृत्-भक्ति-सूत्रमपि प्रमाणम् । तत्र “आत्मैकपरं वात्सरायणं” (३० श सूत्रम्) इति सूत्रेण वात्सरायण-मतस्य अद्वैतत्वेन उक्तत्वात् । अतो वेदासिक्तो ब्रह्मसूत्रग्रन्थ अद्वैतवादपर—इत्येव निश्चीयते । एवं च बौद्ध-जैनादीनां ग्रन्थतोऽपि “वेदान्तमत”मित्यनेन अद्वैतमतमेव उक्तं भवति—इत्यपि प्रदर्शयितुं शक्यते । तथा सति अध्याय-वाद्यधिकरण-सूत्रादीनां व्याख्याने अद्वैतमतमेव समाश्रयणीयं, नान्यत् किमपि । एतदेव अगत्या कल्पनीयम् ।

द्वैतादिव्याख्यानस्य उपयोगित्वम्

यत् तु मतान्तरेण व्याख्यानं कृत्वा मास्कराद्याचार्यवर्यवृन्दैः, तत् तु तत्तन्मतानुसारिणाम् उपासकानां कृते उपयोगि । तत्तन्मतं श्रुति-तात्पर्य-विरुद्धमपि न दोषाय भवति, यतो भक्तानां भ्रम-प्रमादादिकं स्वयं भगवानेव वारयति, “अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः” इति भगवद्-वचनत्वात् । चिच्छुद्धयर्थम् उपासनायां प्रयोजनम्, तद्वत् ज्ञानं न अपरोक्षतया प्रकाशते । “भक्त्या मामभिजानाति यावान् यथास्मि तत्त्वतः”, एतद्-भगवद्-वचनमपि तत्र प्रमाणम् । अतो मतान्तरेण सूत्रव्याख्यानम् अद्वैतिनां दृष्टौ न दोषाय, प्रत्युत सम्यगुपकारायैव, यदि भगवच्छरणं तत्र समापन्नं स्यात् । निर्णयोऽयम् अस्माकं यदि केनाश्चन अरोचकं स्यात्, तदा तेषां कृते एतन्निवेदनम् अस्माकं यद् वासमत-निर्णयाय एतादृशी चेष्टा यदि केनापि अपर-सम्प्रदायेन कृता स्यात्, यदा सा सत्य-निर्णयाय अनुगुणा भविष्यतीति

मन्यामहे । यादृशः पन्था अस्माभिरत्र समाश्रितः सस्कारवशेन किल, स यदि अन्येषां स्वस्वमत-प्रकटनयि नूनं अनुसृतो भवेत्, तदा सत्यानुसन्धित्सूनाम् अनेन महान् उपकारो भविष्यति, अस्माकमपि श्रमः सफलः भविष्यति ।

अध्यायपादसङ्गतिद्वयमपि कौशलान्तरम्

एवं च ग्रन्थोद्देश्य-निर्णयद्वारा या श्रुतिसङ्गतिः समुपलब्धा, तथैव ग्रन्थप्रतिपाद्य-धारणेन या च शास्त्रसङ्गतिः समासादिता, ताभ्यामेव सूत्रादि-व्याख्याने नियन्त्रिते सति व्यास-मतानुसारि-सूत्रार्थ-निर्णय-सम्भावनायाम् एतत् सङ्गति-द्वयम्, एतद्ग्रन्थ-रचना-कौशल-मेकं सूत्रकृद्-भगवद्-वादरायणस्य इति ज्ञायते ।

परन्तु एतत्-कौशल-द्वयेनापि एतद्ग्रन्थान्तर्गतसूत्र-व्याख्यानं न सम्पूर्णतया नियन्त्रयितुं शक्यते, अध्याय-पादानां प्रतिपाद्य-भेदात् । श्रुति-शास्त्र-सङ्गतिद्वयम् अनुसृत्यापि अध्याय-पाद-प्रतिपाद्य-विषय-भेदेन तत्तत्-सङ्गति-बलात् सूत्रार्थः खलु अन्यथा नेतुं शक्यते । यथा साधना-ध्याये फलाध्याये वा यदुक्तं, तेन यत्र जीव-जगद्-ब्रह्म-विषयक-तत्त्वनिर्णयः कथञ्चिदपि सम्भाव्यते, तत्र स निर्णयो न मुख्यः, स तु तत्त्व-निर्णायक-प्रथम-द्वितीयाध्यायाधीनः एव भवितुं युक्तः, अतो गौणः एव स निर्णयः, तेन न प्रथम-द्वितीयाध्याययोः सिद्धान्तौ न अन्यथा करणीयौ । तथैव प्रथम-द्वितीयाध्याययोः साधन-फलविषयकं न किमपि अनुसन्धेयम् । अतः सूत्रार्थानां सम्यग् अवधारणार्थम् अध्याय-प्रतिपाद्य-रूपा अध्याय-सङ्गतिः, तथा पाद-प्रतिपाद्यरूपा पादसङ्गतिः निर्णया ।

सूत्रप्रकृतिप्रभृतिद्वारा तन्निरूपणप्रस्ताव

परन्तु एतदर्थं न किमपि इङ्गितं कृतं सूत्रकारेण । अध्याय-पादादयः कुत्र आरब्धाः, कुत्र वा समाप्ताः—इति मुख्यपदेश प्रवाद वा विना न ज्ञातुं शक्यते ; अध्याय-पादादीनां नाम-निर्देशादिकं प्रतिपाद्य-वर्णनं वा दूरे जास्ताम् । अत एव एतदर्थं सूत्राणां प्रकृत्यनुशीलनं, तथा पूर्ववत्-तात्पर्य-निर्णायक-लिङ्ग-साहाय्यमपि आश्रयणीयम् । किन्तु तदपि न स्वल्प-श्रमसाध्यम्, अतस्तेषां षण्णां लिङ्गानां मध्ये प्रथमं यद् उपक्रमोपसंहाराख्यं मुख्यं लिङ्गं, तथा सूत्राणां यत् पदविन्यासादिकं तदेवात्र आलोचनीयम् । एतेन एव अत्र अध्यायारम्भः तथा अध्याय-समाप्तिश्च निर्णेतुं शक्यते इति वयम् आशास्महे ।

अध्यायारम्भनिर्णय

अनेन पन्था अनुसन्दधद्भिः अस्माभिः प्रथमं दृश्यते अत्र ग्रन्थमध्ये चत्वारि सूत्राणि द्विरुक्त-पदानि, यथा

“एतेन सर्वे, व्याख्याता व्याख्याताः ।”-१।४।२८

“वेशोप्यात् तु तद्वाद्वास्तद्वादः ॥” २।४।२२ . . .

“एव मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते ।” शशाङ्क

“अनाद्यधि शब्दनाद्यधि शब्दगत ॥” शशाङ्क

अत्र प्रथमे सूत्रे सूत्रान्तर्गतस्य “व्याख्याता” इति पदस्य पुनरुक्ति दृश्यते। द्वितीयसूत्रे “तद्वाद्” इति सूत्रान्तर्गतस्य द्विरुक्ति कृता। तृतीयसूत्रे “तदवस्थावधृते” इति सूत्रान्तर्गतस्य द्विरुक्ति साधिता, चतुर्थसूत्रे तु “अनाद्यधि शब्दगत” इति समग्रसूत्रस्य पुनर्वचनं दृश्यते। एतादृशं द्विवचनं ५५५-सूत्रमध्येषु एतदवस्थान्येषु कुनापि न कृतम्। प्राचीनतन्त्रेण उपलभ्यमानं तद्विषयम् आरभ्य सर्वेषु भाष्येषु एतत्सूत्रचतुष्टयेनैव चतुर्णाम् अध्यायानां समाप्ति दृश्यते। तेन सूत्रपद-द्विरुक्ति-परणम अध्याय-समाप्तिसूचक सर्वेषां भाष्यकाराणां मतेन, तथा च सूत्रान्तरेऽपि—इति पल्पयितुं शक्यते। एवं च समग्रसूत्रस्य द्विवचनं ग्रन्थ-समाप्तिसूचकम्, सर्वेषां मतेन। यत अतपरं न सूत्रमेकं केनापि अधिकं गृहीतं दृश्यते। अतो ग्रन्थ-समाप्तेऽपि अत्रैव ग्रन्थसमाप्ति कल्पनीया। तेन “एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता” इति सूत्रेण प्रथमाध्यायस्य समाप्ति। अत एतत्परवर्षिसूत्रेण, यथा—“स्मृत्यनुरक्षणं” इत्यादिसूत्रेण द्वितीयाध्यायस्य, तथैव “वेगेभ्यामु तद्वादस्तद्वात्”, अत्र “तद्वाद्” इतिपदस्य द्विरुक्तत्वाद् एतेन द्वितीयाध्यायस्य समाप्ति, तत्परवर्षिणा “सन्ततर-प्रतिवर्षी” इत्यादिसूत्रेण तृतीयाध्यायस्य, ततश्च “एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते” इति सूत्रेण चतुर्थाध्याय-समाप्ति, अत्र “तदवस्थावधृते” इति पदस्य द्विरुक्तत्वात्, तत्परवर्षिणी “अध्यायपरसकृत्” इत्यादिसूत्रेण चतुर्थाध्यायस्य, ततश्च “अनाद्यधि शब्दनाद्यधि शब्दगत” इति सूत्रेण ग्रन्थसमाप्ति, अत्र समग्रसूत्रस्य द्विरुक्तत्वात्। एतत् तु ग्रन्थरचनाशैलीसमालोचन-फलम्। तेन एतद्ग्रन्थ-चतुरध्यायकम्—इति ग्रन्थप्रकृतित अवगम्यते।

प्रथमाध्यायप्रतिपाद्यनिर्णय

इदानीं द्रष्टव्यं मत्प्रध्यायं के वै प्रतिपाद्य-विषया । प्रागेव उक्तं—युक्त्यनुसरणे कृते एतेषाम् अध्यायानां नाम “समन्वयाविरोध-साधन-कल्पनि” इति भवितुं युक्तम् इति। अत्रुना द्रष्टव्यम्, एतद्ग्रन्थावलम्बनेन कथम् एतद् अवगम्यते ? सूत्राक्षरत एतद् अवगम्यते न वा ?

तत्राद्यौ सूत्रसाहाय्येन प्रथमाध्यायस्य प्रतिपाद्यं निरूपणीयम्। एतदर्थं नाम्ना कोऽपि उपायो वर्धते अस्माकं, प्रागुक्त-तत्पर्य-निर्णायकं लिङ्गं विना। तथा सति तेषां षण्णां मध्ये मुख्यं यद् उपक्रमोप-संहाराख्यं लिङ्गं तदेवात्र समाश्रयणीयम्। यत अन्येषाम् आलोचने ग्रन्थ-गौरवम् अनिवार्यं भवेत्, ततश्च तानि लिङ्गानि समग्र-सूत्रालोचनार्थानि। समग्र-सूत्रालोचनं तु मात्र सम्भाव्यते, प्रथमस्यास्य उपोद्घात-रूपत्वात्। अतस्तेनैव मुख्यलिङ्गेन एतत् प्रथमाध्यायस्य प्रतिपाद्य-निर्णयं क्रियते।

तत्र चावद् एतत्-मथमाध्यायस्य प्रथमं सूत्रम् “अमातो ब्रह्मविज्ञास्ये” मथमत्वाद् अथमेव

उपक्रमः । ततः प्रथमाध्यायस्य अन्तिमं सूत्रं तु “एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः” इति । अन्तिमत्वाद् अयमेव उपसंहारः । एवञ्च प्रथमाध्यायस्य अवशिष्टसूत्राणाम् एतत्सूत्रद्वयान्तःपातित्वात् तेषाम् अर्था एतत्सूत्रद्वयानुकूल्यं भवन्त्येव । तत्र “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति सूत्रेण यथोक्ताधिकारिणां वेदान्त-वाक्यावलम्बनेन ब्रह्मविचारः कर्तव्यः- इति उक्त्वा परवर्ति-सूत्रसमूहैः तमेव विचारं समाप्य उपसंहार-रूपेण उच्यते “एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः” इति । व्याख्यानञ्च संशयादि-निरसन-रूपमिति प्रसिद्धम् । तेन अधिकारिणां ब्रह्मविषयक-वेदान्तवाक्येषु वाक्यार्थ-गोचरा ये ब्रह्मविषयकाः संशयादयः सम्भवन्ति, तेषां निरसनमेव प्रथमाध्यायस्य सर्वैः सूत्रैः कृतमिति सिध्यति । अर्थाद् येषां वाक्यानां ब्रह्मपरत्वं सन्दिह्यते, तेषां ब्रह्मपरत्व-स्थापनमेव तन्निरसनं भवति । तेन एतादृश-संशय-निरसनं ब्रह्मविषयक-वेदान्त-वाक्यानां किञ्चिदनुगतार्थ-प्रदर्शनपरम् । एतदेव अनुगतार्थ-प्रदर्शनं समन्वयापरनामकम् । सम्यक् तात्पर्य-वत्त्वेन वेदान्तानां ब्रह्मण्यन्वयात् सम्बन्धाद् अस्य अध्यायस्य समन्वय-नाम सर्वथा सङ्गच्छते एव । अयमेव अर्थः प्रथमाध्यायस्य तदाद्यन्त-सूत्रद्वयेन लभ्यते । तेन आद्यन्त-सूत्ररूपोपक्रमोपसंहाराख्य-लिङ्गेन एतत्प्रथमाध्यायस्य “समन्वयाध्यायः” इति नाम प्रदत्तं स्यात् ।

समन्वयनामग्रहणे हेतु

ननु कथं “समन्वयः” इति नाम सर्वैः भाष्यकारैः गृहीतम् ? किम् एतदर्थकः अन्यः शब्दो नासीत् ? अतः सर्व-साधारण्येन एतन्नाम-ग्रहणं प्रति किञ्चित् कारणमेव विद्यते खलु । तदेतद् यस्मिन् कस्मिन् शब्दे अपि गृहीते कथम् एतच्छब्दो गृहीतः स्याद् इति प्रत्यवस्थाप्यं शक्यते, अतः समानार्थक-शब्दान्तर-ग्रहण-प्रसङ्गः अत्र निरर्थकः । अन्यत् कारणं यद् अस्ति तत् तु समन्वयसूत्रे समन्वय-पद-ग्रहणम् । ग्रन्थस्यास्य प्रयोजनं श्रुति-मीमांसारूपम्, एतत्तु प्रागेव उक्तम् । समन्वय-कार्यञ्च तादृश-श्रुति-मीमांसान्तर्गतमेव । तेन ग्रन्थ-रचनोद्देश्य-मध्ये यदेव मुख्यतया प्रयोजनम्, आदावेव तस्य आलोचनं सङ्गतमेव । ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते वा ग्रन्थस्य मुख्य-प्रयोजन-वर्णनं न स्वामाविकं सङ्गतञ्च । अत आदावेव समन्वयाध्यायस्य आरम्भो युक्त एवेति प्रतिभाति । तदेवात्र अनुष्ठितम् । ततश्च अत्र अपरमेकं कारणं वर्तते ; प्रथमसूत्रेण ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तव्यत्व प्रतिज्ञाय, द्वितीयसूत्रेण तद्ब्रह्मलक्षणं विज्ञाप्य, तृतीयेण सूत्रेण तस्य शास्त्र-प्रामाणिकत्वम् उपदिश्य कथं ब्रह्मणः शास्त्र-मात्र-गम्यत्वं, कर्मोपासनादीनां तथात्वेऽपि कथं न तत्र शास्त्रस्य तात्पर्यम् इत्येवं प्रश्ने समुदिते चतुर्थेन सूत्रेण तस्य समाधानं कृतं - ब्रह्मण्येव समन्वय-दर्शनाद् इत्यनेन । कर्मोपासनादिषु तादृश-समन्वयो न दृश्यते । अतो ग्रन्थस्य अस्य तादृश-श्रुति-मीमांसारूप-समन्वयः एव मुख्यं प्रयोजनं भवति । ततः तस्यैव प्रदर्शनं ग्रन्थस्य आरम्भे एव करणीयम् । अयमेव अतीव स्वामाविकः पन्थाः । समग्र-ग्रन्थस्य आरम्भेन चतुःसूत्री-भागेन एतादृश-समन्वयस्य उक्तत्वात्, तदेव चतुःसूत्री-भागानुसरणेन

अन्यस्य प्रथमाध्याय एव "समन्वयाध्याय" इति अभिप्रायं युक्तम् । तदेव सर्वं माप्यकारै
 कृतम् । एतदेव एतद्-अन्यान्तर्गत-प्रथमाध्यायस्य समन्वयाध्यायेति-नामकरण-रहस्यम्—इति
 प्रतीयते । एवञ्च अस्मिन् प्रथमाध्याये यावन्ति सूत्राणि तै सर्वै समन्वयार्थपरै भवितव्यम् ।
 अन्यथा सूत्राणाम् अतिप्रसङ्ग-दोषोपापचि स्यात् । तेन यदि केनापि एतन्नियम-नूतनं कृतं स्याद्
 एतदध्यायान्तर्गतस्य एकस्यापि सूत्रस्य अपराध्यायार्थ-परत्वेन, अविरोध-साधन-फलार्थ-परत्वेन
 व्याख्यानं कृतं स्यात्, तत्र तद्व्याख्यानं न एतदध्यायार्थानुगतं भवेत् । तथैव तत्र सूत्रकृते-
 सम्मतमपि । यथा द्वितीयसूत्रेण ब्रह्मज्ञाने वक्तव्ये सति, यदि तदर्थं सगुण-ब्रह्मपरत्वेन
 कृतं स्यात्, तत्र सोऽर्थो न साक्षात् सूत्राक्षरार्थो भवेत्, सगुणत्व-विरोधस्य सूत्रे अनिषिद्धत्वात् ।
 तथैव यदि तदर्थतो अगतं सत्यत्वं येनापि इष्येत, सत्पदं सत्कार्य-कारण-नियमात्, तत्र
 सोऽपि अर्थं सूत्राक्षरार्थाद् हीयेत् । सोऽर्थो न समन्वया ध्यायानुगतो व्याख्यानगतो वापि भवेत् ।
 एतदेव कीशालम् अत्र अध्याय-संज्ञितानाम् अभिधीयते । तथा च इयम् अध्याय-संज्ञिति चतुर्षु
 अध्यायेषु चतुर्था भवति यथा द्वितीयाध्याये अविरोधसंज्ञिति, तृतीयाध्याये साधनसंज्ञिति,
 चतुर्थाध्याये फलसंज्ञितिरिति ।

प्रथमो निर्गुणत्व-राहु-निरासः

अत्रेदं प्रथमं—प्राक् चतु सूत्रीव्याख्यान-काले द्वितीय-सूत्रेण ब्रह्मज्ञाने वक्तव्येऽपि
 सूत्रार्थस्तु निर्गुण-ब्रह्मपरत्वेन जगन्मिथ्यात्व-सोप-कल्पेनापि कृतम् । अत्र सूत्राक्षरानुरोधात् सूत्र-
 संज्ञित-ब्रह्मण सगुणस्यान्वि-विरोधस्य निषिध्यते, तत् फलं तथैव निर्गुणत्वादि-विरोधस्य न
 प्रतिषिद्धं भवेत् ? किमेतन् स्पष्टपातित्वम् ?

एतस्य एतदेव उत्तरं—तत्र निर्गुणत्वादि-विरोधस्य न साक्षात् सूत्राक्षरेतो
 लभ्यम्, किन्तु प्रासङ्गिकम् आर्थिकं वा । अत्रापि सगुणत्वादि-फलं तथैव । तथापि अनयो पक्षयोर्मध्ये
 विरोधोऽस्ति । ब्रह्मणो निर्गुणत्वादि-फलं तात्पर्यार्थानुसूलं, तेन आवश्यकं च ; सगुणत्वादि-
 फलं न तथा, प्रासङ्गिक-व्यर्थ-द्वयमध्ये युक्ति-सहकृतस्य प्रायल्यात्, आवश्यकत्वाच्च इत्यर्थं विरोधः ।
 अत एतेन ब्रह्मणो निर्गुणत्वं सिद्धमेव ।

संज्ञितानां व्याप्य-व्यापकतानिरूपणम्

अस्तु तावत्, प्रकृतम् अनुसराम साम्प्रतम् । तत्र च अनया समन्वय-नामाध्याय
 संज्ञित्या एतदध्यायान्तर्गतानि यानि अधिकरणानि सूत्राणि च, तानि सर्वाणि ब्रह्मभोक्त-श्रुत्यर्थ-
 मीमांसान्वरणीति कृत्वा व्याख्येयानि । तेन च—शास्त्र-संज्ञिति यथा श्रुति-संज्ञिति-व्याख्या,
 तथैव इयम् अध्याय-संज्ञिति-शास्त्र-संज्ञिति-व्याख्या—इत्येव ज्ञातव्यम् । सर्वे माप्यकारा एतद्विषय-
 ऐक्यमर्थं भवन्ति । तेन श्रुत्युक्त-द्वैत-ब्रह्मसमन्वय एव प्रथमाध्याय-प्रतिपाद्य-विषयः, सा एव
 प्रथमाध्याय-संज्ञितिरिति ।

द्वितीयाध्यायप्रतिपाद्यनिर्णय

अधुना सूत्राप्येव अवलम्ब्य द्वितीयाध्याय-प्रतिपाद्य-विषयो निर्णयः, स एव अत्र द्वितीयाध्याय-सङ्गतिः भविष्यति । दृश्यते च अध्यायोऽयं सर्वैः भाष्यकारैः अविरोधाध्याय-नाम्ना आख्यायते । परन्तु एतदर्थं नैकमपि सूत्रं रचितं सूत्रकृद्भगवता । तत् कथं ज्ञातव्यम् अस्य अविरोधाध्याय-नामकत्वम् । युक्त्या यथा एतत् सिध्यति, तत् तु प्रागेव उक्तम् । इदानीं सूत्राक्षरानुसरणेन एतत् आविष्करणीयम् । एतदर्थम् अत्रापि अस्माकं तात्पर्य-निर्णायक-लिङ्गमेव शरणम् । तत्र आद्यं यद् उपक्रमोपसंहाराख्यं लिङ्गं, तदेव अवलम्बनीयं, नान्यत्, ग्रन्थ-विस्तरमयात् । तथा सति एतद्-द्वितीयाध्यायस्य उपक्रम-स्थानीयं यत् प्रथमं सूत्रं तत्

“स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्” २।१।१ ;

यत्तु अन्तिमं सूत्रं तत्

“वैशेष्यात् तु तद्वादस्तद्वादः” २।१।२ इति ।

तत्र प्रथमसूत्रेण पूर्वाध्यायार्थ-विषये श्रुतिस्मृत्योः विरोधे सम्भाविते स्मृतेः निरवकाशत्व-वारणाय श्रुत्यर्थस्यैव अन्यथात्व करणीयम्, स्मृतेः श्रुतिमूलकत्वात् स्मृतिकर्तुश्च ऋषेः सर्वज्ञत्वाद् इति । एवं पूर्वपक्षैः व्यवस्थापिते सति निवारयति सूत्रकारः तत्र कर्तव्यम्, “अन्यस्मृतेरपि अनवकाशत्व-प्रसङ्गाद्” इति, श्रुत्यर्थ एव तत्रापि भजनीयः । इत्युक्त्वा तत्र श्रुतिस्मृत्योः विरोध-परिहारः कृतः । तथा च अनेन अविरोधोऽपि प्रदर्शितः । स्मृतिद्वय-विरोध-प्रदर्शनेन श्रुत्यर्थ-विषयकाविरोधे प्रदर्शिते स्मृत्या तदनुकूलतर्केण च अविरोध-प्रदर्शितः स्यात् । तेन अविरोध-प्रदर्शनमेव अत्र प्रथमसूत्रेण उपक्रान्तं भवति । तथैव एतद-ध्यायस्य अन्तिमसूत्रेण स एव अविरोधः पुनरुपदिष्टः स्यात् । “एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता” इत्यनेन प्रथमाध्याय-सिद्धान्ते स्मृति-तर्काम्या यावन्तः संशयादयः पूर्वपक्षादयश्च उद्भावयितुं शक्यन्ते, तेषां सर्वेषां निरसन-रूप व्याख्यानं कृतमिति उक्तं स्यात् । एतेन समग्रे अध्याये अविरोध एव प्रदर्शित इत्येव अवगम्यते । यथा प्रथमाध्याये तृतीयसूत्रस्य “शास्त्रं”-पदात् पञ्चमसूत्रस्य “अशब्द”-पदात् समन्वय-प्रदर्शनार्थं श्रुतिप्रधान-तर्क-एव अवलम्बितः, तथा अत्रापि द्वितीयाध्याये प्रथमसूत्रस्य “स्मृति”-पदात् पुन “दोषप्रसङ्गाद्” इति पदाच्च, तथा अन्तिमसूत्रस्य “व्याख्याता”-पदात् स्मृति-गोचर-तर्क-प्राधान्यमेव अवलम्बितम् इति अनुमीयते । स्मृतेः अत्र श्रुत्यर्थानुभव-जन्य-संस्काराधीनत्वेन, दोषप्रसङ्गस्य तद्विषयक-दोषादोष-विचार-सापेक्षत्वेन, व्याख्यानस्य दोषवारणाङ्गत्वेन च तर्कस्यैव प्राधान्यात् । तत्र प्रथमाध्याये श्रुतीनाम् एक-वाक्यता-साधनाय तर्केण पूर्वपक्षादीनाम् अश्रौतत्वप्रदर्शनमेव कौशलम् आसीत्, श्रुतेः अपौरुषेयत्वात्, तर्कस्य तदधीनत्वाच्च । तेन तत्र श्रुतीनां समन्वय एव मुख्य-कार्यम् अभवत् । अत्र द्वितीयाध्याये पूर्वपक्षोद्भावित-पूर्वोक्त-श्रुति-समन्वय-विरोधि-स्मृत्यनुसारि-

शब्दानां परिहास्य तर्केण श्रुतिमिन्न-प्रमाणानां दोषप्रदर्शनमेव कीदृशम् अवलम्बितं, स्मृतेः पौख्येयत्वात्, पौख्येयविषये तर्कस्य प्राधान्यात् । तेन अत्र श्रुतिसमन्विते अर्थे विरोधाभावरूपाविरोध-प्रदर्शनमेव यन्मुख्यं कार्यं, तत् तर्केणैव सिद्धं भवति । अतः अयम् अविरोध, तर्क-प्राधान्यात् श्रुतिसिद्ध-विषये परदृष्ट-स्वपठनस्य मण्डनरूप, परपक्ष-स्वपठनरूपश्च । एतत् सर्वं सूत्रीय "स्मृति"-दोषप्रमत्त "व्याख्यात"-इत्यादिशब्देभ्यो लभ्यते, एतच्छब्दत्रयेण तर्कस्यैव प्राधान्यस्मरणेनात् । अतः द्वितीयाध्यायस्य अविरोधनाम सुमत्तमेव ।

द्वितीयाध्यायस्य अविरोधपरस्ये शङ्कानिरास

अत्र प्रथमाध्याये श्रुति-समन्वय-द्वारा स्वपक्ष-स्थापने कृते द्वितीयाध्याये परकृत्य क्षेत्र-परिहारार्थं परपक्ष-स्वपठने च साधिते कथं द्वितीयाध्याये अविरोध प्रदर्शितः ? अविरोध-शब्देन उभय-पक्षयो मूलतः ऐकमत्यं बुध्यते, अन्तर्भेदस्य आपातप्रतीयमानस्य अर्थस्य वर्जनीयत्व-प्रदर्शनमेव अविरोध-कार्यम् उच्यते । ततः किं तर्कसहायेन परमत-स्वपठनमपि अविरोध-शब्देन अभिधीयते ? परपक्ष-स्वपठनं नाम किम् एतदध्यायस्य न युक्तं स्यात् ?

अत्र अयम् अभिसन्धिः—येषु मतेषु किञ्चिदपि श्रुति-मूलकत्वं नास्ति, तेषां स्वपठने परमत-स्वपठनाख्या सङ्गत्य, किन्तु येषु मतेषु अंशतः श्रुतिमूलकत्वं दृश्यते, सन्धीते वापि, तेषाम् अश्रौतांश-स्वपठनं तर्केणापि, न सम्पूर्णं परमत-स्वपठनरूपं भवति, श्रुति-मूलकत्वाद् अंशतः ऐकमत्यस्य सत्त्वात् । स्वकपोल-कल्पितत्वात् स्वानुभव-मूलकत्वाद् वा अंशतः अश्रौतत्वेन अनेकमत्यस्य सत्त्वात्पि तन्मत-स्वपठनेन तत्र अविरोध-प्रदर्शनमेव कृते स्यात् । वस्तुतस्तु एतदध्यायान्तर्गत-सांख्य-तर्क-योग-वैरोपिक-बौद्ध-जैन-शैव-पाञ्चरात्र-मातृगत-मत-स्वपठनम् अंशतो मूलतो वा श्रौतमत-स्वपठनमेव । बौद्ध-जैन-मिन्न-सांख्यादि-मतांशानां श्रुति-मूलकत्वं प्रसिद्धमेव । बौद्ध-जैनानां श्रुतिमूलकत्वं प्रागेव प्रदर्शितम् । यद्यत्र श्रुति-निन्दा-पराणां नवीन-बौद्ध-जैनानां सम्पूर्णतया श्रुतिवाङ्मनां मते स्वपिठितं स्यात्, तदा एतस्य परमत-स्वपठन-नामिधानं समुचितम् अभविष्यत् । अतः अस्य द्वितीयाध्यायस्य अविरोध इति नाम सङ्गतमेव प्रतिभाति ।

अविरोधनामनिर्देशहेतु

अत्र यदि आशङ्क्यत—कथम् अविरोध-शब्द एतदर्थं सूत्रव्याख्यातृभिः कृते स्यात् ? किम् एतदर्थकं अन्यं शब्दं न आसीत् ? तत्रोच्यते—अस्मिन् द्वितीये अध्याये अविरोध-शब्द एव सूत्रप्रथममध्ये दृश्यते, यथा—

"न च पर्यायात्प्रविरोधो विकारादिभ्यः" २०२/३५; १७ ३३

"अविरोधश्चन्दनवत्" २३/२३ इति ।

एतेन अध्यायेऽस्मिन् अविरोधं साध्यते इति उपक्रमोपसंहारार्थ-निर्णयः ।

कल्पयितुं शक्यते । एवं च सूत्रपादानुसारेण अविरोध-नाम एतदध्यायस्य प्रदत्तं स्याद् इत्येवम् अनुमातुं शक्यते ।

प्रथमाध्यायस्य अविरोधत्वशङ्कानिरासः

अथ यदि उच्येत प्रथमाध्यायेऽपि अविरोध-शब्दः चतुर्षु सूत्रेषु दृश्यते, तत् कथं प्रथमाध्यायः तन्नाम्ना नामिधीयते ? तानि च सूत्राणि यथा

“उपदेशमेदाच्चेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्” १।१।२७

“साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः” १।१।२८

“समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च” १।३।३०

“कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः” १।४।१०

एतेषु सर्वेषु सूत्रेषु अविरोधशब्दो दृश्यते, अतः प्रथमाध्यायोऽपि अविरोधाध्याय-नाम्ना अभिघातुं युज्यते एव ?

सत्यम्, तथापि कश्चिद् विशेषः तत्र दृश्यते द्वितीयाध्याये कुत्रापि समन्वय-शब्दो नोपलभ्यते । एवं च प्रथमाध्याये समन्वयः अविरोधश्चेति द्वौ शब्दौ विद्येते, किन्तु द्वितीयाध्याये केवलम् अविरोधशब्द एव उपलभ्यते । संख्याधिक्येन जात्याधिक्यं न वार्यते । अतो द्वितीयाध्यायस्य अविरोधनाम सङ्गतमेव, न तु तत् प्रथमाध्यायस्य ।

समन्वयाविरोधशब्दार्थयो विशेषः.

वस्तुतस्तु समन्वयाविरोध-शब्दद्वय-मध्ये प्रमेदः स्वल्पः एव । कियदंशेन एतच्छब्द-द्वयं समानार्थकम् । तथापि समन्वयमध्ये विरोधः केवलं व्यज्यते, तत्र विरोध-विषये सशयमात्रं वर्तते, यथार्थतस्तु संशयस्तत्र न विद्यते अविरोधमध्ये तु विरोधः सत्यवत् प्रतीयते, तत्र विरोधज्ञान निश्चयरूपम् । ततश्च समन्वयः तावद् वाक्यार्थ-सापेक्षः, अविरोधस्तु युक्तिमेव प्राधान्येन अपेक्षते । तेन तत्र स्वपक्ष-स्थापन परपक्ष-खण्डनञ्चेति उभयमेव वर्तते । समन्वये स्वपक्ष-स्थापनार्थं श्रुतिरेव प्रधानतया समाश्रीयते, न तु युक्तिः । अतः प्रथमाध्यायस्य समन्वयनाम, द्वितीयाध्यायस्य अविरोधनाम चेति एतदुभयं सङ्गतमेव प्रतिमाति । प्रागेव युक्ति-साहाय्येन एतद्ग्रन्थ-रचना-कौशल-निर्णयावसरे उक्तं यत्र किञ्चित् शास्त्रम् अवलम्ब्य भतवाद-वर्णनाय आदौ यः तत्त्वनिर्णयः कर्तव्यः स्यात्, तत्र प्रथमं तावत् तच्छास्त्र-मध्ये समन्वयप्रदर्शनं कर्तव्यम् ; ततः अविरोधप्रदर्शनं कर्तव्यम् । एतदेवात्र अध्यायद्वय-मध्ये अनुष्ठितम् । अतोऽस्य प्रथमाध्यायस्य समन्वयनाम, तथा द्वितीयाध्यायस्य अविरोधनाम समुचितमेव । तत एतदेव सूत्रकारामिममतमपि इति वक्तुं शक्यते ।

अत्र च नैकस्यापि भाष्यकारस्य मतमेदोऽस्ति, सर्व-सम्मतमेव एतस्य अविरोध-नाम । अतोऽस्य द्वितीयाध्यायस्य या सङ्गतिः, सा तु अविरोध-सङ्गतिरेव । तेन एतद्द्वितीया-

व्यायस्य एकमपि सूत्रम् एताम् अध्याय-सङ्गतिं लक्षयित्वा न व्याख्येयम् । सर्वेषां सूत्राणां व्याख्याने सर्वत्र अविरोध-अ-दर्शनमेव कर्तव्यं भवेत् । तथैव एतदध्यायस्य न एकमपि सूत्रं समन्वय-साधन-फल-परत्वेन व्याख्येयम्, तेषाम् अनुराध्याय-विषयत्वात् ।

एवं च यदि 'सूत्यनवकाश'-इत्यादिसूत्रेण, 'एतेन योगं प्रत्युक्तं' इति सूत्रेण वा, कौडिपि सांख्य-योगयोः अविरुद्धार्थं लक्ष्यीकृत्य तयोः शैतल्य-प्रतिपादयेत्, तदपि न सङ्गतं भवेत्, तेषां पौरुषेयत्वात् । यथा अमृत-भाविनां मर्षपाकश्रेयुः मिश्र्यात्वे असत्यपि तेषां न एकमपि वाक्यं सद्भिः सत्यत्वेन गृह्यते, यथा वा व्यभिचारामक-नरनारीणां सौन्दर्यं विद्या-बुद्धि-बलप्रकर्षादिकं च न बहुमन्यते साधुभिः, यथा वा सोपकरणस्य मोक्षस्य सर्वत्र विषय-सम्भ्रामावेऽपि—एकस्मिन्नेव उपकरणे विषयशुद्ध्या सर्वमेव मोक्षं त्याज्यं भवेत्, तद्वत् श्रुत्युक्त-योगविधाम् उपरम्य सांख्य-योगादीनां विरुद्धात्मपङ्कतेऽपि तयोः अविरुद्धाऽस्य न महतीभूत्वं भवेद्, वेदान्तिनां श्रुत्यननुसारित्व-रुद्ध्या । यथा वा "उत्पत्त्यनन्तत्वात्" (२।२।४२) इति सूत्रे पाञ्चरात्र-सिद्धान्त-स्वपङ्कनम् अहत्या स्वपयः स्थापन-अयास रामानुजाचार्य-मगवत असङ्गतं स्यात्, तेन च स अमहतीभूत्वं एव, अविरोध-नाम अध्याय-सङ्गतिम् अनुसृत्यापि परपक्ष-सपङ्कनरूप-पाद-सङ्गति-लक्षणात्, तथा एतद्-द्वितीयाध्यायस्य सर्वाणि सूत्राणि अविरोध-परत्वेन व्याख्येयानि । पाद-सङ्गतिं मेदात् तस्य यो विशेषः, स तु अग्रे वक्ष्यते ।

तृतीयाध्याय-प्रतिपाद्यनिरूपणम्

अतएव सूत्रावलम्बनेन तृतीयाध्याय-प्रतिपाद्य-निर्गमद्वारा तृतीयाध्याय-सङ्गति-आधिक्य-रूपीया । युक्ति-साहाय्येन तथा एतस्य प्रतिपाद्यं 'साधनम्' एव सविभुम् उचितम्, तच्च निर्देशानन्तरं तदनुकूल-साधनस्य वक्तव्यत्वात्, तत् तु प्रागेव प्रदर्शितम् । इदानीं द्रष्टव्यम् एतदध्यायस्य साधनास्थानम् एतदन्तर्गत-सूत्रावलम्बनेन कथं लभ्यते इति । एतदर्थम् अस्माकं पूर्ववदुपक्रमोपसंहारास्यै लिङ्गमेव धरणम् । तद् यथा अस्य प्रथमं सूत्रम्—

"तदन्तरप्रतिपत्तौ रूढति सम्परिप्यक्तं प्रश्ननिरूपणाम्याम्" ३।१।१ ,

अन्तिमं सूत्रम्—

"पूर्वं मुक्तिफलनियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते" ३।४।५२

तत्र प्रथमसूत्रेण उच्यते—देहान्तर-प्राप्ति-समये जीवः सूक्ष्मदेहेन सह गच्छति, एतत् श्रुत्यन्तर्गत-अत्रोपर-दर्शनेन अवगम्यते । उत्तरेण सूत्रेण उच्यते युक्ति-फलाय न कौडिपि नियमो वर्धते । मुक्तावस्थायां सर्वश्रुतिषु अवधारणात् । नूनम् एतत् सूत्रद्वयेन अत्र साधनमेव आलोच्यते—एतन्न स्पष्टतया अवगन्तुं शक्यते । प्रथमसूत्रेण परलोकगमन-वर्णन-दर्शनेन, तथैव अन्तिमसूत्रेण मुक्तिफल-विषयक-वर्णन-दर्शनेन च एतदध्यायस्य 'फल'-नाम एव उपपुष्यते, न तु "साधने"त्यभिधानम् । तथापि व्याख्यान-कौशलेन एतस्य

साधनाध्यायामिधानंत्वं युक्तमेव इति प्रतिपादयितुं शक्यते । तत्र प्रथमं तावद् आरम्भसूत्रेण परलोक-नामन-कथावतरणेन भोग्य-भोग-साधनयोः जगज्जीवनयोः अनित्यत्वम् उक्तं भवति । जगज्जीवनयोः अनित्यत्व-चिन्तनेन मनसि वैराग्यमेव उपजायते । एतद्द्रव्यमेव एतद्-ग्रन्थ-प्रतिपाद्य-ब्रह्म-ज्ञानस्य साधनाय मुख्यत्वेन परिगृह्यते । नित्यानित्य-वस्तु-विवेक-वैराग्याभ्यां विना ब्रह्म-ज्ञानाधिकारो न कस्यापि सम्भवति । चित्त-मलापनोदनाय एतयोः यादृशी उपयोगिता तादृशी नापरस्य कस्यापि । चित्राङ्कनार्थं पटस्य मलापनोदनानन्तरं गुणाधानं मण्डादि-लेपन-रूपं यथैव विहितं, तथैवात्र शम-दमादिकं मुमुक्षुत्वं च ब्रह्म-ज्ञानाय कर्तव्यम् इति साधकैः स्वयमेव कल्पयितुं शक्यते । तेन एतत्सूत्रेण ब्रह्म-ज्ञान-साधनमेव उपदिष्टम् इत्येव अवधार्यते । तथैव अन्तिमसूत्रेणापि एष. एवार्थ. समर्थितो भवतीति दृश्यते । तत्र “अनियमे”ति शब्देन मुक्तिफलस्य साधन-निरपेक्षत्वम् उक्तम् । अभावबुद्धिं प्रति प्रतियोगि-ज्ञान सप्रयोजनम् इति नियमात्, नियम-शब्द-वाच्य-साधनमेव तत्र लक्षितम् । तेन उपक्रमोपसंहार रथानीय-प्रागुक्त-सूत्रद्वयस्य आर्थिकार्थावलम्बनेन एतदध्यायस्य “साधनं” नाम उपस्थाप्यते । एतदपि एतदध्यायान्तर्गत-सूत्र-निवहैरपि अनुगृह्यते । तथा हि

“अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणा प्रतीते” ३।१।६

इति सूत्रे “इष्टादिकारिणाम्” इति पदात्, तथैव

“कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेव च” ३।१।८

इति सूत्रे “कृतात्यये” इति पदात्, तथैव

“चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः” ३।१।९

इति सूत्रात् “चरणात्” इति पदात्, तथैव

“सुकृत-दुष्कृते एवेति तु वादरि” ३।१।११

इति सूत्रे “सुकृत-दुष्कृते” इति पदात्, तथैव

“विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्” ३।१।१७

इति सूत्रे “विद्याकर्मणो.” इति पदात्, तथैव

“शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्” ३।१।२७

इति सूत्रे “शमदमादि”-शब्दात्, तथा “अनुष्ठेय”-शब्दाद्, एवं च अपरापर-सूत्राणां बहुभ्यं शब्देभ्यः एतदध्यायस्य साधन-नामकत्वम् अतीव समीचीनमेवेति प्रतिभाति । अस्मिन् विषये सर्वेषां भाष्यकाराणाम् ऐकमत्यमपि वर्तते । एवं च एतदेव व्यास-सम्मतम् इत्यपि सिध्यति । तथा सति एतदध्यायस्य सर्वाणि सूत्राणि साधनपरत्वेन व्याख्येयानि । अन्यथा-व्याख्याने इयम् अध्यायसङ्गति व्याह्रयेत् । यथा यदि केनापि एतदध्यायान्तर्गतस्य एकस्यापि सूत्रस्य तत्त्वनिर्देश-परत्वेन साधनफलपरत्वेन वा व्याख्या क्रियेत, तदा तेन अध्याय-सङ्गति

स्वप्तिता एव स्यात् । यथा "एक आत्मन चरीरे गात्रात्" ३३।५३ इति सूत्राद् यदि कोऽपि आत्मन एकत्वं प्रतिपादयेत्, तदा तद् व्याख्यानम् आसक्तमेव भविष्यति, अद्याय-सकृति-विरोधात् । तथा च इयं साधन-सकृति मन्वयोपिरोध-सकृतिवत् श्रुतिसकृतिव्याप्य-शास्त्रसकृति-व्याप्या । अत्र सर्वे भाष्यकारा एकमतावलम्बिनो भवन्ति । एवं च एतदध्यायस्य साधन-परत्वं सूत्रार्थावलम्बनेन ज्ञायते इति यच्चु राक्ष्यते ।

चतुर्थ्याध्याय प्रतिपाद्यनिरूपणम्

इदानीं चतुर्थ्याध्याय-प्रतिपाद्य-निर्णयमुद्येन तस्य सकृत्तरिपि निरूप्यते । एतद्-ग्रन्थ-रचना-फीशल-निर्णयावसरे युक्त्यनुसरणेन एतस्य फल-नामकत्वं महत्तम्—इति उक्तम् । अथुना एतदध्यायान्तर्गत-सूत्रावलम्बनेन एतस्य तादृश-मिधान-कथं समुचितम्—एतदेवात्र अलोचनीयम् । एतदर्थं पूर्वपूर्वाध्यायेषु यथा कृतम्, तथैव उपकमोप-संहाराभ्यन्त-रुक्तमेवात्र आशयणीयम् । एतन्नुसारेण द्रष्टव्यं प्रथम सूत्रम्—

"आशुचिरमहृदुपदेजात्" ३।१।१

प्राथम्याद् अर्थैव उपकमत्वम् । तथा च अन्तिमसूत्रम्—

"अनाशुचि दाज्यात् अनाशुचि दाज्यात्" ३।३।२

अन्तिमत्वात् अर्थैव उपसहारत्वं स्वीकार्यम् । तत्र प्रथमसूत्रेण उच्यते—ब्रह्मज्ञान-फल-रूपमाय श्रवणादीनाम् अमहद् आशुचि करणीया । तथा अन्तिमसूत्रेण उच्यते—ब्रह्मविदां मन्वरे पुनराशुचि न भवति । एतदेव श्रुत्या उपोषितम् । इदानीम् एतत्सूत्रद्वयस्य अर्थो यदि समाहिते, तदा अस्मिन् अध्याये साधनस्य फल-वर्णनेमेव कृतम्—इति अवगम्यते । एतच्च एतद्-ग्रन्थस्य आद्यन्तमूत्रद्वयेनैव ज्ञातम् । तथा च एतस्य फल-परत्व सर्वभाष्यकार-सम्मतम् । तेन च सूत्रद्वय-मगवद्व्यासागतमपि । एवं च अर्थं फल-अध्याय इति प्रसिद्धम् । ततश्च एतदध्यायस्य फल-सकृत्तरिति नाम अभिघातुं शक्यते । एवं च सर्वासां अध्यायसकृतीनां नामसकृत्तरिति-व्याप्यत्वेन तस्या अपि श्रुतिसकृत्तरिव्याप्यत्वेन, श्रुतिवाक्यानां मीमांसा-मुखेन श्रौतब्रह्मज्ञान-फल-वर्णनाय अयम् अयस्यो रचित—इति अनुमीयते । तेन एतदध्यायस्य चतुर्थ्युपादेयु यानि अधिकरणानि तदन्तर्गतसूत्राणि च, सर्वाणि फल-परत्वेन व्याख्येयानि । यदि केनापि एतदन्वया कृत्वा स्मात्, तेन भ्रान्तं नैव भवितव्यम् । तद्वद्वत् अर्थैश्च कदापि न व्यास-सम्मतो भवितुम् अर्हति । तथापि प्रथम-द्वितीयाध्याय-द्वयेन सूत्रान्तर्गत-प्रदसाहाय्येन यथा तयो अध्यायसकृत्तरिपि निर्णीता, तथा नैव एतत्सृतीय चतुर्थ्याध्यायद्वये निर्णीयते इत्येव विरोध अत्र मन्तव्य ।

एतेन एतदपि अनुमीयते, यद्, अन्यस्य अन्य अध्याय-भाष्यादि-न्नामकरण-रेहस्य-सम्प्रदायिकोपदेक्ष-सापक्षम् । तद् एतदपि पुन सूत्रकृताम् अपि अभिप्रेतम् व्यसिदेव ।

अन्यथा एकेनैव सूत्रविरचनेन एतत् सर्वं तेन विज्ञापयितुं शक्यम् । यत् तत् न कृतं, ततः सूत्रकृतामपि अयमेव अभिप्राय आसीद्, यद् ब्रह्मजिज्ञासव सर्वे शिष्यवर्गाश्च सम्प्रदाय-क्रमेण एतद्ब्रह्मसूत्रतात्पर्यं शिक्षेरन् इति । सर्वज्ञक्रमेण वेदार्थस्य अप्राप्तौ निष्फलत्वापत्तिः सम्भाव्यते इति । एवम्प्रकारं सूत्रकृताम् अभिप्रायं विदित्वैव सर्वे भाष्यकाराः स्वकृत-व्याख्यान-प्रामाण्य-दाढ्यैः स्वस्वसम्प्रदायस्य व्यासमूलकता सर्वज्ञर्षिमूलकता वा प्रदर्शयितुं सन्नद्धा आसन् । अध्याय-तात्पर्य-निरूपण-द्वारा अध्याय-सङ्गति-निरूपणाय एतद् अस्माकं चेष्टामात्रम्, न तु सिद्धान्ततया वक्तुम् उत्सहामहे । निर्णयस्तु सुधीभिः करणीय । अत्र यद् अस्माभिः निरूपितं तत् तु एतदेव, यत् समन्वय-सङ्गतिः प्रथमाध्यायस्य, अविरोधसङ्गतिः द्वितीयाध्यायस्य, साधनसङ्गतिः तृतीयाध्यायस्य, फलसङ्गतिश्च चतुर्थाध्यायस्येति युक्तिसिद्धं तथा सूत्राक्षरलब्धमिति । एवं च एतदेव सूत्रकृताम् एतद्ग्रन्थरचनाया चतुर्थं कौशलमिति ।

पादसङ्गतिरूप पञ्चमकौशलम्

इदानीमस्य पाद-प्रतिपाद्य निर्णयद्वारा पाद-सङ्गतिः निर्णयः । एतदेव सूत्रकृताम् एतद्ग्रन्थ-रचनाया पञ्चम कौशलम् । तथा हि चतुरध्यायात्मक-ग्रन्थोऽयं षोडशपादात्मक इति प्रागेव उक्तम् । यत् प्रत्यध्यायं चत्वारः पादा वर्तन्ते । अथेयं पाद-सङ्गतिर्निरूपिता चेत्, तदा तदन्तर्गताधिकरणानां विचाराणां वा, ततश्च सूत्रार्थावधारणे च व्याख्यातृणां मतभेदावसर स्वल्प एव अवशिष्येत । यथा एतस्य फलमेकं द्वितीयाध्याये परमत-खण्डनाभिधौ द्वितीयपादे अन्तिमेन उत्पत्त्यधिकरणेन पाञ्चरात्रमतं खण्डितमेव, न तु स्थापितम्, यथा गाङ्गर-भारकरादि-प्राचीन-भाष्यादिषु दृश्यते । परन्तु रामानुजाचार्येण एतस्य अन्यथात्व कृतं दृश्यते । तेन अस्मिन् अधिकरणे पाञ्चरात्रमतं स्थापितं, न तु खण्डितम् इति एतत् तु पादसङ्गतिलङ्घनमेव । तथैव गाङ्गरभारकरादिभाष्येऽपि “महद्दीर्घाधिकरणे” परमतखण्डनं न कृतम्, परन्तु स्वपक्ष-दोषनिरसनं कृतम् । अत्रापि अगतः पादसङ्गतिलङ्घनमेव वक्तव्यम्, अतः पाद-सङ्गति-ज्ञाने वर्तमाने सति अधिकरणार्थे न स्वातन्त्र्यं सम्भविष्यति । अधिकरणार्थ-नियामिका साक्षाद् इयं पादसङ्गतिः । तेन चेय सङ्गतिः परम्परया सूत्रार्थनियामिका अपि भवति ।

परन्तु एतत्-पादसङ्गति-निरूपणे महान् अन्तरायो दृश्यते, यतो यथा अध्यायारम्भ-शेषौ सूत्रकारेण सूत्रपद-द्विरुक्तिद्वारा विज्ञापितौ, तथा पादारम्भ-शेषौ न तेन उपदिष्टौ । नत्रागाम् आकारमात्र-दर्शनेन न केनापि पादारम्भशेषौ ज्ञातुं शक्येते, यथा एतस्मात् सूत्रात् पादारम्भ, एतन्मिंश्च पादशेषं सज्जात इत्यादि । आद्यन्त सूत्र-ज्ञानामोवे उपक्रमोपसहाराख्य-निरूपणमिदं अधिकरणादीनां तात्पर्यनिर्णयो न सम्भवति । तेन पादतात्पर्यमपि न ज्ञातुं शक्यते, यत्र सूत्रार्थावधारणेनैव पादार्थोऽपि निर्गतो भवेत् । अतो दुरतिक्रमोऽयम् अन्तरायः सङ्गद्यते । अत एव मन्यमहे वयं ह्येन पादारम्भ-शेष-निर्देशार्थं पाणिनीयसूत्रादिवत्

स्वरितन्वराभ्याम् सप्र कृत आसिद् व्यासेन भगवतेति । धीर्द्वि-वेष्ट-नामिसम्प्रत्यय प्रापव्य
 य तन् प्रायेण उच्चिन्वन्त्योऽयं जात , तेन भ्यरयोगेन पाठ्यदिफमपि सर्वे विमृतम् ।
 व्याम-शुक्र-नौ-दपाद-गोविन्दपादादि चिरजीविनां योगिनां प्रयत्नात् शङ्करभगवता पुन प्रचारितोऽय
 ब्रह्मसूत्रार्थं सप्तम्यां शक तात्त्व्याम्, अतोऽयम् उपलभ्यते अस्माभिरिति । यदि तेन
 आचार्येण एतत् सूत्रादिरचना कौशलम् उपदिष्ट म्यात्, तदा परवर्तिकाले नेतादृश मतमे
 अभिव्यञ्च । न नायते कथं तेन एतत् कौशलं न प्रचारितम् ।

प्राचीनभाष्यकारा

शाङ्करभाष्यान् प्राचीनभाष्यादिकं किञ्च बौद्धप्रभाषादेव विनष्टम् अथवा शांकर
 भाष्येण तेषां सम्पूर्णतया गताथत्वात् तेषां संरक्षणे आत्मानिन्यनन्ताद् विनष्टं जातं, तेन तद्
 भाष्यादिकम् इदानीं नोपलभ्यते । वेदान्तादि प्राचीनदानानाम्प्रभन्त्यालोचने कृते शङ्करभगवत प्राग्
 घोषायनापवामर्ष प्रपद्यन्प्रमन्दि-शङ्कर-गुह्येव-भारुचि-धर्पादि-मर्ष-हृदि-मुन्दरपाठ्य-द्विमिडाचार्य
 ब्रह्मरुचन्नामत्रेय-वेदान्ताचार्याणां वेदानां ब्रह्मसूत्रादिप्रत्येषु भाष्यवृत्ति प्रभृतय आसन् इति अव
 गम्यते । एतेषां भाष्यादिकानां नैव इदानीम् उपलभ्यते । एतेषां मतान्तरादिनां कारणाभ्यामुत्तमस्थ
 मान्तरगतान्तरान्तरान्तरान्तरानां कारणाभ्यामनुत्तमस्थानां विद्यालया यन् मन्मन्-योगोपीनाय
 फविरान एम्, ए मदीयेन कथयित् प्रपद्यितम् । शङ्करमतविरोधिनां भाष्यकारा, येषां
 भाष्यादिकम् उपलभ्यते, ते मय एव शङ्कराचार्यात् अवार्चिता । तेषामपि स्वमतस्थापनार्थं
 केचिद् अनुकूलतया कचित् प्रतिवृत्ततया शङ्कर-स्मृत्याभ्यासानमेव प्रायेण अनलभ्यतम् अमवन्,
 अनन्यगतिरन्वात्, अत अविरोधेभ्यस्ते शङ्करस्याभ्यासानमेव प्रायेण ते अनुसृत दन्त्ये ।

पादावधियपये भाष्यकाराणां मकमस्थम्

परन्तु तैरपि पादावधियपये-निर्णय-कौशलविषये किमपि नोक्तम् । तथापि तत्र तेषां
 मतमेवो न दन्त्ये । अत उपलभ्यमान-भाष्य वृत्तानां मयानां पादावधियपये शेष विषये एकमत्वात्
 नात्र अस्माकं तन्निर्णयक-प्रयत्नं करणीयम् । तत्र उपकमोपसहाराणि-तात्पर्य-निर्णयक-लिङ्गानि
 पादप्रतिपाद्य-विषय-निर्णयद्वारा अस्माभि इदानीं पादसङ्गतितरेव आविष्करीया इत्येव युक्तम् ।

पादप्रतिपाद्यविषये मतमेव

परन्तु तत्रापि पुनर्महान् एफ अन्तरायो वर्धते एव । यत पादप्रतिपाद्यविषयेषु सर्वे
 भाष्यकारा नैकमर्थं मजन्ते । अ यावत्प्रतिपाद्यविषयेषु यथा सर्वे भाष्यकारा अभिमतताव-
 लम्बिन प्रायेण आसन्, अत्र न तथा इति उपलभ्यते । अत्र आलोच्यमानेषु दशसु भाष्येषु
 मध्ये पादप्रतिपाद्यविषयनिर्देशो सर्वे भिन्नमार्गानुसारिणो दन्त्ये । यथा प्रथमपादे शोकरमते
 'सुसप्तब्रह्मभोधक-श्रुतिनामयानां समन्वय' इति उच्यते, परन्तु रामानुजमते "अस्यष्टतर-जीवादि-
 लिङ्गकानि, वाक्यानि विचारितानि" इति उच्यते । एकम् अन्यत्रापि सर्वेषां मतमेव दन्त्ये ।

दशभाष्यकाराणामाविर्भावकाल

तेषां दशानां भाष्याणाम् आविर्भावक्रमः अभ्युदयकालश्च, यथा

१ । शाङ्करभाष्यम्	६२४	शकाब्दे	रचितमिति	सम्भाव्यते ।
२ । भास्करभाष्यम्	६३०	"	" प्रायेण	"
३ । रामानुजभाष्यम्	९९०	"	"	"
४ । निम्बार्कभाष्यम्	१०५०	"	"	"
५ । भाष्यभाष्यम्	११७०	"	"	"
६ । श्रीकण्ठभाष्यम्*	११९२	"	"	"
७ । श्रीकरभाष्यम्*	१३२२	"	"	"
८ । वल्लभभाष्यम्*	१४२२	"	"	"
९ । विज्ञानभिक्षुभाष्यम्*	१५२२	"	"	"
१० । बलदेवभाष्यम्*	१६३७	"	"	"

भास्करनिम्बार्कश्रीकण्ठाविर्भावकाल

एतेषां मध्ये शाङ्करभाष्यस्य रचना-कालो यथा निश्चितप्रायो न तथा अपरेषाम् । अतो भास्करादीनां कृते "प्रायेण सम्भाव्यते" इत्येव मन्तव्यम् अत्र कृतम् । आविर्भावक्रमविषये विप्रतिपत्तिः प्रायेण नास्त्येव । भास्कराचार्यः प्रायेण सर्वैः शकीयदशमशतके आसीदिति मन्यते । परन्तु भास्करेण शङ्करमतं खण्डितं, तथा शङ्करशिष्यपञ्चपादेनापि भास्करमतं खण्डितम्, तेन शङ्करभास्करौ समकालिकौ इति कल्प्यते । तथा हि भास्करभाष्यारम्भे दृश्यते

"सूत्रमिप्रायसवृत्त्या स्वामिप्रायप्रकाशनात् । व्याख्यातं यैरिदं शास्त्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तये ॥" इति ।

ततः शङ्करशिष्य-पञ्चपादेनापि भास्करमतं खण्डितं, यतः पञ्चपादिकायां दृश्यते

"तदेवाहं कर्तुः सदैकरूपावगमात् स्थायित्वेऽपि अर्थक्रियासम्भवात् न नीलस्य स्वगतापरोक्षत्व-मालेण माहायानिकः पक्षः समर्थ्यते, किन्तु ग्राहकस्य अहं कर्तुरात्मनः स्थायिनोऽभावे । स च एकरूप अनुमवाद् युक्तितश्च प्रसाधितः । ननु नानुमेयादिषु अपरोक्षता दृश्यते" इति ।

अत्र विवरणे "यस्तु कश्चित्क्षणपणक-पादावनत-शिरोबिम्बः, तत्त्वदर्शन-तन्निष्ठ-परमहंस-प्रद्वेष-तीव्र-वायु-विक्षिप्त-विवेक-विज्ञानलवः स्वपरपक्षगुणदोष-विभाग-दूरीकृत-विज्ञानो भेदाभेदाभ्यां बन्धमोक्षादि-सङ्करमिव कुर्वन् दुर्जनरमणीयां वाचं जल्पति सुगत-विज्ञानवाद-समानोऽयं वेदान्तवाद इति, सम्प्रदाय-श्रवण-परिचय-शून्यतया दर्शन-विवेकम् अनवबुध्यमानो नापवाद्यः, किन्तु शोचनीय इत्युपेक्षणीयो विद्वद्भिरिति ।"

अत्र तत्त्वदीपने "विषय-चैतन्ययोरभेद-मात्रेण अपसिद्धान्तः स्याद् इत्याशङ्क्य

✽ एतेषां कालः श्रीकरभाष्यभूमिकातो गृहीतः । श्रीपतिभाष्यमेतस्यैवापरनाम ।

“सर्वसिद्धान्तसंकर म्यात्” इत्युक्तं विवृणोति—“यत् किञ्चित्” इति । किमेतद् गुरोश्चोद्यम् ? उक्तं धार्मिककारणम् ? अथर्वकण्ठेति १ * * * तृतीयमुत्थापयति—“यस्तु” इति । क्षपणकस्य पादौ क्षपणकपादौ, तयो अग्रतः विरोधिभ्य यस्य तयोक्तं, अनेन च विरोपणेन भेदाभेदादित्त्वेन क्षपणकविनेयत्वम् । ततस्तत्र समयस्य उपपत्त्यम् उक्तम्” इति । (४० ४००, १९३३ सं, ब्रह्मसूत्र-शाङ्करभाष्यम्, कलिफाता-सम्भूतेभ्यः मालायां (नं० १) म म श्रीअनन्तरूप-शास्त्रि-सम्पादितम्) ।

अत्र पञ्चिदं भेदाभेदादिनां शाङ्करमतस्य ‘माहायानित्वं’ समाख्यातम् । तन्मतमेव पञ्चपादेन प्रत्युक्तम् इति स्पष्टम् । वस्तुतस्तु भास्करभाष्ये १।४।२५-सूत्रे शाङ्करमतं लक्ष्यीकृत्य उक्तम्—

“तथा च वास्यं—विष्णामस्तु स्यात् द यादिवृत्ति विगीतं विच्छिन्नमूलं माहायानिकशौद्धगायितं मायावादं व्यावर्णयन्तो लोकान् ध्यामोहयन्ति” इति ।

एतेन अनुमीयते—पञ्चपादेन स्वमते यन्माहायानित्वापवादं स्वर्णितं तदपवादस्य अनको भास्कर एव आसीत् । गुरुपरम्परागत प्रवादोऽपि अयमेव ।

तत्र माधवीयशाङ्करविजये १५१-सर्गे ८० श्लोकादौ शाङ्करभास्करयो विचारकथा वर्णितेति दृश्यते । तेन भास्कर उद्धारसमसामयिक इति कल्पयितुं शक्यते । तथा च शाङ्करस्य जीवितं यदि ६०८-शकात् त ६४०-शकाब्दपर्यन्तकालान्तरे स्यात्, एवं च शाङ्करेण यत् (२०) विंशतिवर्ष-वयसि त्रिंशद्वयवयस्क-भारतरेण मह विचारं कृतं स्यात्, तत्र भास्करस्य जन्मकाल प्रायेण ५०८-शकात् त ६७८-शकाब्दपर्यन्तकालान्तरे आसीद् इत्येव युक्तम्, यद्वि अशीतिवर्षाणि तस्य जीवितकालं कल्प्यते । ये खलु भास्करस्य जीवितं अक्षीयदशमशतके स्थापयितुम् इच्छन्ति, तेषामिदं चिन्तनीयं यद् वाचस्पतिमिश्रेण भास्कर-मतमपि स्वर्णितम् । यथा आनन्दमयाधिकरणे तेन उक्तम्—

“न च प्राणमयादिषु विकारार्थत्वायोगात् स्वार्थिको मयद् इति युक्तम् ।”
अत्र कल्पतरौ उक्तम्—“भास्करोक्तम् आराह्य आह—“न च” इति । एतेन भास्करो वाचस्पतिमिश्रादपि प्राचीन इति प्रतीयते ।

वाचस्पतिमिश्रस्य आविर्भावकाल
वाचस्पतिमिश्रस्य आविर्भावकाल ८०० शकाब्दत ८८० शकाब्द-पर्यन्तो भविष्युम् अर्हति, यत् तेन तृतीयन्यायसूचीनिबन्धे ‘वत्सङ्गसुवत्सरे” (८९८-विक्रमाब्दे) तद्व्यवस्थाकाल इति उक्तम् । तेन ८९८ ५७=८४१-शकाब्द एव तद्व्यवस्थाकाल इति प्रतिभाति । अथ यदि ४१-वत्सरे-वयसि उक्तमन्य तेन रचितं स्यात्, तत्र तस्य जीवित-काल ८०० शकाब्दत ८८० शकाब्दपर्यन्त इति वक्तुं शक्यते । तेन ९५-शकीयशतकात्

पूर्वमेव भास्करस्य कालः इति पर्यवस्यति, न तु दशमशकीयशतके इति । वाचस्पते ८९८-वत्सरो न शकाब्दः, किन्तु विक्रमसवदेव, यतः उदयनेन वाचस्पतेः न्यायवार्तिक-तात्पर्यटीकोपरि तात्पर्य-परिशुद्धिग्रन्थो रचितः, एतेन वाचस्पतेः उदयनात् प्राचीनत्वमपि घोषितम्, यतः तस्य लक्षणावलीरचनाकालः ९०६-शकाब्दो भवति, यतस्तेन उक्तम्

“तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वातीतेषु गकान्ततः । वर्षेषुदयनश्चक्रे सुबोधो लक्षणावलीम् ॥”

तेन भास्करस्य कालः न शकीयदशमशतकम् इति निश्चितम् । एव च भास्करस्य शङ्करसम-सामयिकत्वे न कापि प्रबला वाधा दृश्यते । मतान्तरे तु कल्पनाबाहुल्यमेव दृश्यते । तत्रात्र वयं विचारयामः ।

तथापि निम्बार्काचार्याविर्भावविषये तत्सम्प्रदायानुवर्तिना मर्त मित्रमेव । तत्र अस्मामि बोद्धुं शक्यते । तैर्मन्यते कलेरादौ व्यासाविर्भावसमये निम्बादित्यभगवतः अभ्युदयोऽभवत् । (काशीसंस्कृतग्रन्थमाला-संस्करण-ब्रह्मसूत्रग्रन्थस्य भूमिका द्रष्टव्या ।) किन्तु तथा सति निम्बार्क-भाष्ये शङ्करभगवतोऽपि प्राचीनैर्विद्वद्भिः यथा उल्लेखनीयम् आसीत्, तथा शङ्कर-तत्पर-वर्ति-भास्कर-रामानुजादिभिरपि अपरैश्च उल्लेख्यता धत्ते । परन्तु तथा नैव दृश्यते । प्राचीनानां मध्ये निम्बार्कस्वामिनः साक्षाच्छिष्य-श्रीनिवासाचार्यात् (“श्रीमन्निम्बार्कपादपद्मान्तेवासिना श्रीश्रीनिवासाचार्येण” इति उक्तत्वात्) पूर्वं न केनापि तस्य सत्ता प्रज्ञापिता । तस्यापि आविर्भावकालसम्बन्धे न किमपि विशिष्टं प्रमाणं विद्यते । श्रीनिवासेन बौद्ध-धर्मकीर्तिवाक्ये विप्रमिक्षु-वचनत्वेन “नाभाव उपलब्धे” इति २।२।२८-सूत्रभाष्ये उद्धृतं दृश्यते । तच्च वचनम्

“अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति” इत्यादि ।

अयं विप्रमिक्षुः धर्मकीर्तिरेवेति खण्डनटीकायां शङ्करमिश्रेण उक्तमिति । (१ म परिच्छेदे स्वप्रकाशवादखण्डनं द्रष्टव्यम् ।) तद् यथा “इति धर्मकीर्तिनापि उक्तम् इत्यर्थः” इत्यादिना । एव च प्रायेण विंगतिवर्षे ज्यायानपि धर्मकीर्तिं शङ्करसमसामयिक एव, यतः ६०८-शकाब्दतः ६४०-शकाब्दपर्यन्ते काले शङ्करस्य जीवितमासीद् इत्येव अनुमीयते । ततश्च धर्मकीर्ते गुरुः पितृव्यश्च कुमारिलमहः आसीत्, तेन सह शङ्करस्य साक्षात्कारकथा माधवीयशङ्करविजये दृश्यते । शङ्करेण च धर्मकीर्तेर्वाक्ये २।२।२८-सूत्रभाष्ये उद्धृतम् । तेन कुमारिलस्य मतमपि अध्यासभाष्यमध्ये उद्धृतम् । अतो धर्मकीर्ति-शङ्करयोः समसामयिकत्वे न कापि वाधा भवेत् । तथा सति शङ्करात् पूर्वम्, एव च शकीयसप्तमशताब्दतः पूर्वं निम्बार्काचार्यस्य आविर्भावो न कथमपि सम्भवति । अतः कलेरादौ तस्य आविर्भाव इति सर्वथा अनारथ्यमेव भवति ।

ततश्च शङ्करादि-निम्बान्तेषु भाष्येषु दृष्टेषु निम्बार्कभाष्यस्य अर्वाचीनत्वं सिध्यति । विस्तरभयात् तत्र एकमेव प्रमाणमत्र आलोच्यते । यथा ब्रह्मसूत्र-द्वितीयाध्याय-द्वितीय-पादस्य

उत्पत्त्यधिकरणे शाङ्कर-भास्करादिभिः पाश्चरात्रमतस्वपठनं कृतमिति दृश्यते । रामानुजाचार्येण पाश्चरात्रवेष्णव-मतावलम्बिना पाश्चरात्रमत-स्थापनं कृतम् । एतेन तु द्वितीयाध्याय द्वितीयपादस्य परपक्ष-स्वपठनरूप-यादसङ्गति-लङ्घनजन्य-द्रोप तस्य अभवत् । तदोपवारणाय निम्बार्काचार्येण तया मध्वाचार्येण च तत्र शाकमत-स्वपठनं कृतम् । तेन रामानुजामीष्टं वेष्णवमतमूल पाश्चरात्रमतमपि रक्षितं, पादसङ्गतिरपि न लक्षिता । निम्बार्काचार्यो यदि भास्कर रामानुजयो पूर्वमावी स्यात्, तत्र शाङ्करमाप्य-स्वपठनोद्यतो भास्कराचार्य स्वानमीष्टं शाङ्करमाप्यम् अनुसृत्य स्वामिमतानुकूल-पाश्चरात्रमतं न स्वपठयेत्, किन्तु निम्बार्कमाप्यम् अनुसृत्य शाकमतस्वपठनं कृत्वा शाङ्करमत-विरोधितां साधयेत् । तथैव रामानुजाचार्यो निम्बार्कमाप्यम् अनुसृत्य पादसङ्गति-लङ्घनजन्य-द्रोपं न वृणुयात्, किन्तु शाकमतस्वपठनं कृत्वा पाश्चरात्रमतस्य निर्दोशतां प्रतिपादयेत् । एतेन रामानुजाचार्य-परमविकत्वमेव निम्बार्कमध्वाचार्ययो सिध्यति । कोऽलम्बि यदि रामानुजाचार्यस्य मनसि उदियात् तत्र तेन पतस्यैव अनुसरणं कृतं न्यादेव । अतो रामानुजाचार्यस्य परवर्षिनो एव निम्बार्क-मध्वा-चार्यौ—इत्येव अनुमीयते ।

ततश्च मध्वविजयग्रन्थे दृश्यते मध्वाचार्येण एकविरचितसंस्थकानि ब्रह्मसूत्रमाप्याणि दृष्टानि, तन्मध्ये निम्बार्कमाप्यस्य न उल्लेखो वर्धते । तौ च आचार्यौ अन्यतरं परस्परं वा कुलचित् न प्रमाणत्वेन स्वीकृतवन्तौ । एतदेव हि मध्वचरितकारस्य निम्बार्काचार्य-नामाधनुः श्लेष-कारणम्—इत्येव कल्प्यते, अतः निम्बार्काचार्यस्य मध्वाचार्यात् परमविकत्वं सम्भाव्यते । तथापि निम्बार्कशिष्यसम्प्रदायान्तर्गत-देवाचार्यस्य आधिर्माधिकाल, तत्रकृत-वेदान्त-जाह्नवीग्रन्थस्य किरीटोदसङ्गत-मूमिकायां “युगसूत्रेणु” शब्देन यथा उक्तं, स च १११२ विक्रमाब्दे भवति । तेन देवाचार्यस्य जीवितकालः ९७७ शकाब्दतः १०५७ शकाब्दपर्यन्तम् आसीदित्येव सम्भाव्यते—यदि ८० वर्षाणि तस्य जीवितं भवेत् । परन्तु मध्वाचार्यस्य कालः ११२१-शकाब्दतः १२०१-शकाब्द-पर्यन्तम्—इत्येव तस्य चरित-ग्रन्थादित् अवगम्यते । तथा सति देवाचार्यं मध्वाचार्यात् प्राचीनो भवति । निम्बार्काचार्यस्तु ततोऽपि प्राचीनो रामानुजाचार्याच्च अर्वाचीनो भवति, इत्येव सिध्यति, यत् रामानुजाचार्यस्य कालः ९४१-शकाब्दतः १०६१-शकाब्द-पर्यन्तो ज्ञायते ।

परन्तु निम्बार्कशिष्य-परम्परागत-देवाचार्यस्य कालः ९७७-१०५७ शकाब्द-पर्यन्त इति प्रतिपादितम् । तेन देवाचार्यं रामानुजात् ३६ वर्षे कनीयान् भवति । परन्तु देवा-चार्य-श्रीनिवासादीनां ग्रन्थतः अवगम्यते ते सर्वे निम्बार्काचार्यस्य समकालिका आसन् एवेति । ततो निम्बार्केण रामानुजकृत-यादसङ्गति-लङ्घनजन्य-द्रोपस्य परिहारात् निम्बार्क-श्रीनिवासाचार्ययोः कालः रामानुज-देवाचार्ययो मध्ये एव पतति । तथा च ९५० शकाब्दतः १०५७-शकाब्द-मध्ये निम्बार्क-देवाचार्ययोः काल इति सम्भाव्यते ।

भास्कर-श्रीकण्ठयोश्च समयविषये अपि बहवो मतभेदा वर्तन्ते । बहवो विद्वांसो भास्करस्य शकीयदशमशतके आविर्भावः इति मन्यन्ते । किन्तु पञ्चपादाचार्येण वाचस्पतिमिश्रेण च तन्मतखण्डनं कृतम् अतः शङ्कर-समसामयिक एव स इत्यपि कल्पयितुं शक्यते । एतत् तु प्रागेव सूचितम् । श्रीकण्ठस्य शङ्करादपि प्राचीनत्वमिति बहूनाम् अभिमतम् । किन्तु तस्य रामानुज-परवर्तित्वमेव सङ्गच्छते । एतदर्थं श्रीकरभाष्य-भूमिका द्रष्टव्या । अत्र आचार्याणाम् आनुमानिक. काल.

कुमारिलमहः	५४४-६२४	शकाब्दाः,	उदयनाचार्यः	८६६-९४६	शकाब्दाः,
धर्मकीर्ति.	५७०-६३०	”	रामानुजाचार्य.	९४१-१०६१	”
शङ्कराचार्य.	६०८-६४०	”	निम्बार्काचार्यः	९५०-१०३०	”
पञ्चपादाचार्यः	६१०-६९०	”	श्रीनिवासाचार्य.	९६०-१०४०	”
भास्कराचार्य.	६००-६५०	”	देवाचार्यः	९७७-१०५७	”
वाचस्पतिमिश्र.	८००-८८०	”	मध्वाचार्यः	११२१-१२०१	”

शाङ्करमतेन पादप्रतिपाद्यम्

इदानीं प्रकृतम् अनुसराम. । पादप्रतिपाद्यविषये इदानीं भाष्यकाराणां मतभेदाः दर्शनीयाः । तथा हि शाङ्करभाष्यानुसारेण एतद्ब्रह्मसूत्रग्रन्थस्य पादप्रतिपाद्यं, यथा ब्रह्मावृत्तवर्षिण्या दृश्यते

- ११ पादे सुस्पष्टब्रह्मबोधक-श्रुतिवाक्यानां समन्वय ।
- १२ ” उपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वय. ।
- १३ ” ज्ञेयब्रह्मपतिपादकास्पष्ट-श्रुतिवाक्यानां समन्वय. ।
- १४ ” अन्यक्तादि-सन्दिग्धपदमालाणामेव समन्वयः ।
- २१ ” साख्य-योग-काणादादिस्मृतिभिः साख्यादि-प्रयुक्ततर्कैश्च वेदान्त-समन्वयस्य विरोधपरिहारः ।
- २२ ” साख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनेन वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः ।
- २३ ” पूर्वभागेन पञ्चमहामूतश्रुतीनाम्, उत्तरभागेन च जीवश्रुतीनां परस्पर-विरोधपरिहार ।
- २४ ” लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहार ।
- ३१ ” जीवस्य परलोकगमनागमन-विचारपूर्वक-वेराग्यादिनिरूपणरूपसाधननिर्देशः ।
- ३२ ” पूर्वभागेन त्वंपदार्थस्य, उत्तरभागेन च तत्पदार्थस्य बोधनरूपसाधननिर्देशः ।
- ३३ ” सगुणविद्यासु गुणोपसंहारस्य निर्गुणे ब्रह्मणि अपुनरुक्तपदोपसंहारस्य च निरूपणद्वारा साधनवर्णनम् ।

- ३१४ पादे निर्गुणज्ञानस्य बहिरङ्गसाधनमृतानाम् आश्रमयज्ञादीनाम् अन्तरङ्गसाधन-
मृतानाम् अमदमश्रवणमननादीनां निरूपणद्वारा साधनत्व-निरूपणम् ।
३११ " श्रवणाघ्राष्ट्या निर्गुणम्, उपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृतवतो
जीवत पुष्यपापलेयविनाशलक्षणया मुक्ते अभिधानम् ।
३१२ " श्रियमाणस्य उत्क्रान्तिप्रकारदर्शनम् ।
३१३ " सगुणब्रह्मविदो मृतस्य उचरमागामिगमनम् ।
३१४ " पूर्वभागेन निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्ते, उचरभागेन च, सगुण-
ब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थिते निरूपणम् ।

इत्येव शाङ्करमतानुसारेण पादार्थनिर्णय । तेन इयमेव पादसंगति ।

मास्करमतेन पादप्रतिपाद्यम्

मास्करमाप्यस्य पादार्थप्रदर्शनपर-टीकादिकं न दृश्यते, न वा मुद्रितसंस्करणे तथा
कृत्वा पुस्तकमेतत् मुद्रितमास्ते, तथापि एतद्विषये प्रायेण शाङ्करमाप्यानुरूपं मास्करमाप्यम्
इति सूत्रार्थत अवगम्यते । मास्करस्तु ज्ञानकर्म-स्वरूपसमुच्चमवादी, शाङ्करस्तु तद्विरोधी ज्ञानकर्म-
क्रमसमुच्चयवादी, मास्कर द्वैताद्वैतवादी, शाङ्करस्तु अद्वैतवादी, तन्मते व्यवहारवशायां द्वैतं
स्वीकृतमपि मिथ्या, अद्वैतमेव पारमार्थिकम् इत्यादिरूपं पार्यक्ष्य तयो प्रसिद्धमेव । तेन शाङ्कर
कृतपादार्थे यत्र निर्गुणब्रह्मविषयवर्णनं, तत्र मास्करस्य सगुणब्रह्मविषय-वर्णनमेव ज्ञातव्यम् ।
अत तन्मतेन पादार्थनिर्णयादिकं प्रायेण शाङ्करमतानुरूपमेव भवति । एतेन ब्रह्मणो निर्गुण-
त्वानुरोधेन यत्र यत्र शाङ्कराभिमत-पादार्थमव्ये पूर्वोचरमाग-कल्पनादिकं दृश्यते, तत्र तत्र
मास्करमते तथा न—इत्येव पार्यक्ष्य ज्ञेयं, न तु अन्यत् ।

रामानुजमतेन पादप्रतिपाद्यम्

शेदीनी रामानुजमतेन पादार्थो वक्ष्यम् । रामानुजमतेन पादार्थस्तु—

- १११ पादे अस्पष्टतरजीवादिलिङ्गकानि वाक्यानि विचारितानि ।
११२ " पुनरस्पष्टजीवादिलिङ्गकानि " "
११३ " स्पष्टलिङ्गकानि " "
११४ " स्पष्टतरजीवादिलिङ्गकानि " "
२११ " सांख्यादिस्मृतिमि वाधस्य परिहार ।
२१२ " प्रतिपक्षतर्काणां वेदान्तवाक्यानुसारिमि सचकं निराकरणम् ।
२१३ " आकाशादे कार्यत्वनिरूपणम् ।
२१४ " इन्द्रियादे कार्यत्वनिरूपणम् ।
३११ " आश्रमग्रन्थवस्यावस्थितस्य जीवस्य दोषादिनिरूपणम् ।

३२ पादे पुरुषोत्तमस्य सर्वदा हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्वरूपोमयलिङ्गत्व-
प्रतिपादनम् ।

३३ ” साधनमेदनिरूपणम् ।

३४ ” अङ्गनिरूपणम् ।

४१ ” उपासनारोहमाहात्म्यम्, उत्तरपूर्वाधारश्लेषविनागरूपम् ।

४२ ” उत्क्रान्तिप्रकारः ।

४३ ” अर्चिरादिगतिः ।

४४ ” ब्रह्मप्राप्तिरूपम् अपुनरावृत्तिलक्षणम् ।

ततश्च एतन्मते अध्यायप्रतिपाद्यमपि द्रष्टव्यं, तत्रापि कश्चिद् भेदो दृश्यते, यथा

प्रथमाध्याये ब्रह्मणि जगत्कारणत्वान्वयं प्रतिपादयति ।

द्वितीयाध्याये—ब्रह्मणो निखिलजगदेककारणत्वे वेदान्तवाक्यविरोधशङ्काया यौक्तिक-
विरोधशङ्कायाः केषाञ्चिन्नित्यत्वश्रुतिविरोधशङ्कायाश्च निवर्तकत्वम् ।

तृतीयाध्याये साधनप्रतिपादकत्वम् ।

चतुर्थाध्याये प्राप्तिचिन्तापरत्वम् ।

एवञ्च शाङ्करमतेन सह अध्याय-पाद-प्रतिपाद्य-विषयेषु यः प्रभेदो प्रदृश्यते, स तु न
अकिञ्चित्करः इति प्रतिभाति । शङ्कराद् अर्वाचीनेन रामानुजाचार्येण भगवता यदि शङ्करभगवता
सह स्वस्य एतत्प्रभेदं समर्थयितुं शङ्करादपि प्राचीनभाष्यवृत्त्यादिकं किञ्चित् प्रमाणत्वेन
प्रदर्शितं स्यात्, तदा अतीव शोभनम् अमविष्यत् । तदभावात् युक्तिशरणमेव यथा तेन
गृहीतं, तथा अत्र अस्माकमपि कर्तव्यम् ।

तथा सति शाङ्करमतेन अध्यायप्रतिपाद्यादिविषये यादृशं स्वामाविकत्वं युक्त्यनु-
कूलत्वं च दृश्यते, तादृशं नाल उपलभ्यते । यतः उपनिषदः अवलम्ब्य तद्वाक्यार्थमीमासाच्छलेन
दर्शनशास्त्ररचनायां कर्तव्याया समन्वयाविरोधसाधनफलानि यथाक्रमम् अध्यायार्थरूपेण वक्त-
व्यानि भवन्ति । न तु “ब्रह्मणि जगत्कारणत्वान्वयप्रतिपादनादिकं”, यथोक्तं वेदान्तदीपे
श्रीभाष्यभूमिकाया च, अध्यायार्थरूपेण सन्निवेशनीयम् । जगत्कारणत्वेन ब्रह्मपरिचय-प्रदानं
तस्य ब्रह्मणः श्रुतितात्पर्यविरुद्धकथनम् एव । जगत्कारणत्वेन ब्रह्मपरिचये दीयमाने
ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वस्य हानिरेव आपद्येत । अतः एतत् न समीचीनं प्रतिभाति ।
ब्रह्मणो जगत्कारणत्व यदि पारमार्थिकं स्यात्, तदा जगतः सत्यतापत्तिः दुर्वारा, तथा
सति विशिष्टाद्वैतहानि, द्वैतापत्तिश्च भवत्येव । जगतो ब्रह्माङ्गत्वेऽपि ब्रह्मणोऽशुद्धत्वं विकारित्वं
च प्रसज्येत । अतो ब्रह्मणो जगत्कारणत्व-वर्णनं न श्रुतितात्पर्यम् ।

अथ श्रीमन्मध्वमते ब्रह्मसूत्रस्य पादप्रतिपाद्यविषयाः तावत्

- २११ पादे परैः स्वसिद्धान्ते उद्भाविता दोषाः निराक्रियन्ते ।
 २१२ ” परोक्तयुक्तीनामामासत्व-प्रदर्शनरूपपरपक्षखण्डनम् ।
 २१३ ” ब्रह्मकार्यवियदाद्युत्पत्तौ जीवविषये च श्रुतीनामविरोधप्रदर्शनम् ।
 २१४ ” जीवकरणश्रुतीनामविरोधप्रदर्शनम् ।
 ३११ ” संसारस्य दोषनिरूपणेन ततो विरक्तिप्रदर्शनम् ।
 ३१२ ” विवेकवैराग्यदाढ्याय स्वभावस्थाविचारः ।
 ३१३ ” ब्रह्मोपासनासु गुणोपसंहारविकल्पनिर्णयाय विद्याभेदाभेदविचारः ।
 ३१४ ” विद्यातः तदज्ञात् कर्मणो वा पुरुषार्थविचारः ।
 ४११ ” साधनावृत्तिः आप्रयाणात् कर्तव्या इति निरूपणम् ।
 ४१२ ” विद्वद्विद्वत्साधारणोत्क्रान्तिनिरूपणम् ।
 ४१३ ” विदुषो ब्रह्मप्राप्तये गतिनिरूपणम् ।
 ४१४ ” अर्चिरादिमार्गेण परब्रह्मप्राप्तानामविर्भाववर्णनम् ।

अत्र सगुणब्रह्मवासुदेवपरत्वेन पादप्रतिपाद्यनिर्णयः एव वैशिष्ट्यम् । अन्यथा शाङ्कर-
 पादप्रतिपाद्यविषयैः सह प्रायेण ऐकमत्यं दृश्यते । अध्याय-प्रतिपाद्यविषयेषु तथैव ऐकमत्यं
 वर्तते एव ।

श्रीकण्ठमतेन पादप्रतिपाद्यविषयाः तावत्

- १११ पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यविचारः ।
 ११२ ” अनतिस्पष्टलिङ्गवाक्यविचारः ।
 ११३ ” स्पष्टास्पष्टलिङ्गवाक्यविचारः ।
 ११४ ” अस्पष्टलिङ्गवाक्यविचारः ।
 २११ ” साख्यादितर्कविरोधशङ्कापूर्वकस्वपक्षस्थापनम् ।
 २१२ ” साख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम् ।
 २१३ ” श्रुतिवाक्यानां परस्परविरोधपरिहारः ।
 २१४ ” भौतिकोत्पत्तिश्रुतिविरोधपरिहारः ।
 ३११ ” उपासकस्य नित्यत्वादियुक्तस्य जीवस्य गत्यागतिनिरूपणम् ।
 ३१२ ” जीवावस्थानिरूपणपूर्वकेस्वरस्वरूपलक्षणोक्तिः ।
 ३१३ ” उपासनाविशेषाणां गुणोपसंहारः ।
 ३१४ ” विद्यासहकार्याश्रमधर्मादिनिरूपणम् ।
 ४११ ” उपासनाप्रकारनिरूपणम् ।
 ४१२ ” उपासकस्य विदुषः शरीराद् उत्क्रान्तिनिरूपणम् ।

४३ पादे अधिरादिगतिनिरूपणम् ।

४४ " मुक्तिस्वरूपनिरूपणम् ।

अत्रापि अध्यायचतुष्टय समन्वयाविरोधसाधनफलं परम् इति अवगम्यते । परन्तु तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे ईश्वरस्यरूपलक्षणवर्णनं न साधनपरम्, तथा चतुर्थ्याध्यायस्य प्रथमपादेऽपि उपासनाप्रकारनिरूपणस्य न फलपरत्वमिति प्रतिमाति, अतो व्यभिचार, त्रिष्टे विषये शास्त्रमतानुसरणमेव दृश्यते ।

श्रीकरभतेन पादप्रतिपाद्यविषयास्तु—

११ पादे परमशिवब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयाभिधानम् ।

१२ " केषांश्चिद् अस्यदृष्टिज्ञानां पदानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वम् अर्थान्तरभोधकत्वं वेति सन्देहं परब्रह्मशिवरूपमुन्वयार्थभोधकत्वम् ।

१३ " स्पष्टस्पष्टश्रुतिवाच्य-सन्देह-रूप-निर्मूलकतया स्पष्टार्थकथनम् ।

१४ " क्वचित् श्रुत्यामु प्रथमजगत्कारणत्वप्रतिपादकशब्दानां स्पष्टार्थकथनम् ।

२१ " वेदान्तविरुद्ध-स्मृतितत्कादि-निराकरणपूर्वकं जगज्जन्मादि-कारणत्वं परब्रह्म-जिघर्ष्यैव इति प्रतिपादनम् ।

२२ " सांख्यादिदुर्थादनिरसनं मुमुक्षुणां शुद्धवैदिकमार्गनिष्ठत्वस्यैव दृढीकरणम् ।

२३ " श्रुतानाम् अन्योन्यविरुद्धत्वघोतनात् जगतो ब्रह्मकारणत्व-ज्ञाननिरसनम् ।

२४ " जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि चेतनत्वाद् अजन्यत्व-स्वामाविक-निमित्तत्व-त्त्व-स्वरूपत्वानां प्र-ज्ञेन तस्य तद्विज्ञ-ररीरत्वप्रतिपादनम् ।

३१ " जीवस्य लोकान्तर-नामनागमनविचार ।

३२ " परमशिवब्रह्मस्वरूपलक्षणादीनि प्रपञ्चितानि ।

३३ " तदुपासनविरोपगुणोपलक्षणम् ।

३४ " ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टयनिरूपणम् ।

४१ " सर्वासां विद्यानां फलम् ।

४२ " त्वं-मद्वैत-मृत-जीवोत्कान्त्यादिदशाविरोपफलम् ।

४३ " अधिरादिना मार्गेण गत्यागतिफलम् ।

४४ " मुमुक्षुणां मुक्तिस्वरूपप्रकारं विचिन्त्य स्वामाविक-जीवमावनिष्ट-निर्वृत्त-पूर्वक-सिद्धिमाप्तिरूपपरमपुरुषार्थ-फलनिरूपणम् ।

अयं पादार्थं मायेण श्रीरूपमतांशुरूप, विरोपस्तु ब्रह्मण परशिवत्वप्रतिपादनम्, यथा माध्वभते ब्रह्मगो विष्णुत्वप्रतिपादनम् । शास्त्र-मास्कराख्य-भाष्यद्वयं यथा प्राधान्येन ब्रह्मपरं, तेन ब्रह्ममाध्याख्यम्, एवं रामानुज-भाष्याख्य-भाष्यद्वयं यथा नारायणपरं विष्णुपरं वा, तेन वेष्णुव-

भाष्यम्, तथा श्रीकण्ठ-श्रीकराख्यभाष्यद्वयं च शिवपरं परशिवपर वा, तेन शैवभाष्यम् इत्याख्यातुं शक्यते । प्रमेदोऽयं सम्प्रदायानुसारेण उपासनानुरागजन्य इत्येव प्रतीयते । वल्लभ-विज्ञानमिश्र-ब्रह्मदेव-भाष्याणां पादार्थनिर्णये सम्यक् प्रयत्नो न दृश्यते । मुद्रितग्रन्थेषु एतदर्थं सम्पादकवर्गैरपि न कोऽपि समुल्लेखः कृतो दृश्यते । ततश्च एतानि त्रीणि भाष्याणि अतीव-आधुनिकानि, न वा तानि प्राचीनभाष्यमूलकानि । अतः तेषां पादार्थं निरूप्य स नात्र प्रदर्शितः अस्माभिरपि । प्राचीनविषये प्राचीना एव प्रायेण प्रमाणं भवन्ति । प्राचीनविषयावगमे प्राचीनानां यथा सम्भावनाधिक्यं, न तथा अर्वाचीनानाम् । तेन उपलभ्यमानभाष्याणां मध्ये प्राचीनतमत्वात् शाङ्कर-भाष्यं यादृशं प्रमाणं भवति, तथा न परवर्तिना भास्कर-रामानुजादीनां भाष्यमिति कल्पयितुं शक्यते ।

शाङ्करभाष्यमपि कथञ्चित् प्राचीनभाष्यमूलकम् उत प्राचीनतममूलकं, भास्कर-रामानुजभाष्यादीनामिव, तदपि न सम्यग् ज्ञातुं शक्यते । वाराणसीय-संस्कृतविद्यालयस्य पुस्तकालयाध्यक्ष-स्वर्गीय-श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी-महोदयाच्छ्रुतं शुक्रशिष्य-गौडपादप्रणीत-ब्रह्मसूत्र-व्याख्यानरूप-सहस्रकारिकात्मक-एकोऽग्रन्थः तेन दृष्टः । परन्तु स ग्रन्थः इदानीं नोपलभ्यते, न वा कुलचित् तस्य वाक्यादिकम् उद्धृतमपि । तथा सति शाङ्करभाष्यस्य प्राचीनभाष्यमूलकत्वं प्रतिपद्येत । तथापि प्राचीनत्वात् तस्यैव प्रामाण्याधिक्यं सम्भाव्यते । एतेनैव सर्वे बोद्धुं शक्यते, पादप्रतिपाद्यविषये कीदृशो मतभेदो भाष्यकाराणामिति, न कोऽपि अन्यैः सह सर्वथा ऐकमत्यं भजते इति च ।

मतभेदकारणं सम्प्रदायरक्षणम्

एतस्य प्रथमं कारणम्—अधिकरणरचनायां मतभेदः । सोऽपि सूत्रार्थमतभेद-जन्यः । तस्य अपरं कारणं सम्प्रदायानुरोधः । सम्प्रदायरक्षणाय युक्त्याश्रयत्वं हातुं प्रायेण सर्वेषां कुण्ठा न भवति । अतः एतदेव अत्र मुख्यं कारणं मन्यते । “युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि” इति मतम् अनुसृत्य सूत्राक्षरत एव सूत्रार्थे विचारिते सति नैतादृशी मतभेद-सम्भावना स्यात् । अथवा सर्वसम्मत-साक्षाद्-व्याससम्प्रदायतः सूत्रार्थे लब्धे सति नैव मतानैक्यम् अभविष्यत् । एवञ्च मतभेदस्य मुख्यं कारणं सम्प्रदायरक्षणानुरोधरूप-पुराग्रहविशेष एव इत्यनुमीयते ।

पादार्थनिरूपणोपायः

स्यात् एतत्, परन्तु पादप्रतिपाद्यरूप-पदादसङ्गतिनिरूपणं विना अधिकरणार्थनिर्णय-असम्भवः, ततः तदर्थनिरूपणाद् अनेन सूत्रार्थनिरूपणमपि मुदृक्करम् । तेन ब्रह्मसूत्र-तात्पर्यम् अस्ति इति न जानीयात्, न च व्याससम्मत-ब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णयश्च ततोऽपि असम्भवः एव प्रतिभाति । परन्तु तथापि ब्रह्मसूत्रं नैकमैव न भजनीयम् । एतदर्थं तत्र उपायद्वयं वर्तते । तत्र प्रथमं तद्वद् व्याससम्प्रदायानुगत्याधिकरणं, द्वितीयन्तु सूत्राधिकरणयोः यथार्थसम्भावितार्थनिरूपणम् ।

द्वितीयोपायार्थं यत् कर्त्तव्यं तद् एकस्मिन् पक्षे उत्तरोत्तरव्याप्यश्रुतिं शास्त्राध्याय-सङ्गति-साहाय्येन यथासंभवपदार्थनिरूपणं, पक्षान्तरे च सूत्राक्षर-व्याख्यान-रचनेन, तत्र अधिकरण-रचना-नियमा-विष्करणेन अधिकरण-सम्प्रदाय-निर्णयानन्तरम् अधिकरण-समष्टिरूप-पदार्थनिरूपणम् । अधिकरण-रचना-नियमा-विष्करणमपि अष्टांशं माध्याय्या मध्ये अधिकसंख्यकानां सम्मति-प्रद्वयेन करणीयम् । एतदेव द्वितीयोपायार्थम् अस्माकं कर्त्तव्यम् । एवं च उभयपक्षतो निरूपितं अर्थं पदार्थो भविष्यति अर्हति । यथा कस्यचित् कार्ये च कारणे च विनाशे सति तस्य स्वरूपम् आविष्कर्तुं शक्यते, कार्यकारणयो अन्तर्भावित्वात् तस्य, तद्वद् अत्रापि श्रुतिशास्त्राध्यायार्थेषु विशातेषु सत्सु, तथा अधिकरणार्थे सूत्रार्थे च अवगते सति पदार्थनिर्णयं सम्भवत्येव, अध्यायाधिकरणार्थयो अन्तर्भावित्वात् पदार्थस्य । अयमेव अत्र द्वितीय उपायः ।

पादार्थनिरूपणे प्रथमोपायः

तत्र प्रागुक्तं प्रथमोपायस्तु एतस्मात् द्वितीयोपायादपि दुबलम् । यत् सर्वे भाष्यकारा स्वस्वसम्प्रदायस्य व्यासमूलकत्वम् अप्रिमूलकत्वं वा प्रतिपादयितुम् उत्सहन्ते । यथा साङ्ख्य-सम्प्रदायस्य व्यासशुक्र-गौटपादादिकमेण, तथा शङ्करेण सह उत्तरकार्या व्यासस्य साक्षात् पञ्चरानन्तरं साङ्ख्यभाष्यस्य व्यासानुमोदितत्वेन च व्यास-सम्प्रदायत्वं, भास्करसम्प्रदायस्य पाणिनि-शुल्बपर्वसम्प्रदायत्वं, रामानुजसम्प्रदायस्य व्यासन्तैर्माध्विन्य-न्यौष-सद्वयोत्पन्न-शोधयनादिकमेण व्यासस्य प्रदायत्वं, माध्वसम्प्रदायस्य मध्वाचार्येण भद्ररिकाक्षेत्रस्य-व्यासाद्यमे व्याससाक्ष्यकार-पूर्वकोपदे शङ्करात् व्याससम्प्रदायत्वं, निम्बार्कसं प्रदायस्य सन्ततुकुमार-नारदादिकमेण नृपिसम्प्रदायत्वं तेन व्याससम्प्रदायत्वम्, श्रीकर्ण-श्रीकरयो सर्वज्ञमगाधि-त्व-सम्प्रदायत्वाद् व्याससम्प्रदायत्वम्, ब्रह्मस्य विष्णु-वामिस प्रदायत्वात् तथा, विज्ञानमिश्रो कपिलसम्प्रदायत्वात् तथा, स्वप्ने गोविन्द-मगावत ब्रह्मसूत्रार्थविवेकविज्ञानस्य ब्रह्मदेवस्य भाष्यसम्प्रदायत्वाद् व्यासस्य प्रदायत्वम् । परन्तु सर्वत्र अविसर्वादि सर्वमान्य सन्त्यक् प्रमाणं किञ्चिदपि न विद्यते । नृपीणा मतमेदेन, आचार्याणां मध्ये परस्परविरोधेन च सर्वज्ञसंशयात्कन्दितत्वात् । अतः व्याससम्प्रदायानुगत्याविष्करणरूपं प्रथमोपायो द्वितीयोपायाद् दुर्बल एव ।

पादार्थनिरूपणे द्वितीयोपायः

- एवं च द्वितीयेन उपायेन पदार्थनिरूपणे सति यदि कस्मिंश्चित् पादे इयं पाद-सङ्गति केनचिद् भाष्यकारेण लक्षिता स्यात्, तदा तद्भाष्यं तदन्तेन न व्याससम्प्रदाय-भवेत्, यथा रामानुजभाष्यम् । तत्र द्वितीयाध्यायस्य परमतस्वपङ्कनाख्ये द्वितीयपादे अन्तिमोत्पत्त्यभि-करणे इयं सङ्गति लक्षिता दृश्यते, स्वपक्षरूप-याच्चरालमतस्य स्थापनात् । तथैव बहूनां मतेन उक्ताध्यायस्य उक्तपादे "महदीर्घक"धिकरणे साङ्ख्यमतोऽपि इयं सङ्गति लक्षितेति दृश्यते, परमति-पादस्य उत्तरप्रधानमुखेन स्वपक्षस्थापनात् । परन्तु रघुनाथसूरिणा साङ्ख्यपादमुपगताख्ये ग्रन्थे अत्रापि

शोकरस्यैवाद्यातस्य परपञ्च-वण्डनपरतया एव व्याख्यातम् इति दृश्यते । एतदपि न असङ्गतकल्पनम्, यत्र शोकरस्यैव एतत्प्रत्यक्षस्य उपक्रमे खण्डनपरत्ववचनमेव उपन्यस्तं दृश्यते । अतो 'मन्दीवेयद्' विकरणे शोकरस्य एव पादसङ्गतिलङ्घन न निश्चितम् इति कल्पयितुं शक्यते । अन्तु नावन्, अत्र एतदेव कल्पनीय, यद् यस्मिन् भाष्ये एतादृशन्दोषाधिक्यं भवेत्, तत्र व्याससम्मतं भाष्यम् इति, तथा यत्र एतादृशदोषाभावः, तदेव व्याससम्मतं भाष्यम् इति च । दोषा यत्वे नन्विच्छेदत्व दोषाधिक्ये विप्रकृष्टत्वम् इति विवेकः ।

परन्तु एतादृशी वावाम् अतिक्रमितुं प्रायेण सर्वे आचार्यै स्वस्वमतेन पादार्थोऽपि अन्यत्रोक्त- एतत् तु प्रागेव दृष्टम् । तेन निसर्गयं यथा स्यात् तथा व्याससम्मतभाष्य- निरूपणं न युक्तं भवति न कोऽपि केनापि उपायेन निसर्गयम् एतत् सम्पादयितुं समर्थो भवेत् । तथापि एतत् पादसङ्गतिनिरूपणार्थं यथासम्भवम् अत्र प्रयत्नं कर्तव्यम् ।

अधिकरणनिरूपणद्वारा पादार्थनिर्णय

एतदर्थम् अस्माभि आदौ अधिकरण-निरूपणं कर्तव्यम्, पादार्थानाम् अधिकरणार्था- भीतत्वात् सुव्यतः । अत्र यद्यपि अधिकरण-रचनायामपि पादार्थतोऽपि महान् मतभेदो दृश्यते, तथापि तद्व्यवस्था-नियमाविष्करणाय वयम् अत्र प्रयत्नामहे । यतः समाने-लक्षणाक्रान्तानि बहूनि चार्थाः प्रयुक्तानि सन्ति, तानि दृष्ट्वा अधिकसम्मतनियमाविष्करणं न असम्भवं भवति । पादप्रतिपाद्य- निर्णये तु एतादृशी संभावना न विद्यते, तन्निर्णायकसमानाकार-पदादीनाम् असत्त्वात् । अतः केनचित् प्रयोगेण अधिकानुमेत अधिकरण-रचन-नियमो यदि आविष्कृतः स्यात्, तदा स एव नियमो ध्यानानुमेत इति मत्वा तन्नियमानुमेताधिकरण-अमूर्हार्थं एव पादार्थो भवितुम् अर्हति । तथा सति पादार्थनिर्णयो न असम्भवः, न वा सुदूरपरगद्द इति मन्तव्यम् । अतः अधुना पादार्थनिर्णयार्थम् अत्र प्रयोग-रचनानियमाविष्करणप्रयोगः क्रियते ।

उपोद्घातसन्नति, हेतुहेतुमद्गरसन्नति, उपजीव्योपनीयकृगानन्सन्नतिरित्यादि । यत्र “कथमेवम्” इत्याद्याकारस्य आरोपस्य उचरन्त्येण अधिकरणम् अवतार्यते, तत्र आरोपसन्नति बोद्धव्या, तथा यत्र ह्यन्तन्त्येण अधिकरणम् आरभ्यते, तत्र ह्यन्तसन्नति ज्ञेया । “यथा तत्र नात्र तथा” एवप्रकारेण अधिकरणं यत्र भस्नुयते, तत्र भस्नुद्धारणमन्नति प्रतिह्यन्तमन्नतिवा उच्यते । भाग्युक्तविषयस्य देशविरोधम् अवलम्ब्य यदि तत्संनिष्ठ कोऽपि प्रसन्न अवतारित म्यात्, तदा प्रसन्न सन्नति उच्यते । एतत् सर्वं वेद्यासिद्धन्त्यायमालया, “भाष्यरत्नप्रभा” नामिकायां टीकायां, प्रभासृत्-वर्षिष्यात्प्यगीकायां, अन्नतत्त्वप्रकाशिकास्यायां वृत्ती च प्रपञ्चितम् । भाष्यमिन्न-मतान्तरिय भाष्यगीकादिषु प्रायेण एतज्जातीयालोचनं न दृश्यते । अधिकरण-मात्रजातीय-ग्रन्थादय केन शङ्करनामानुज-श्री-पृष्ठम-प्रत्येव दृश्यन्ते । तथापि शङ्कर-ग्रन्थत्रयस्यैव प्राधान्यं ग्रन्थबाहुल्यं च । रामानुजीयवेदान्त-गी-ग्रन्थे यदि रामानुजाचार्यविरचितं स्यात्, तत्र स एव ग्रन्थे अत्र प्रथमत्वेन ग्रहणीय, यत्र चहूनां तस्य रामानुजाचार्यप्रणीतत्वे सन्देहा वर्तते । अन्यथा भारतीयविरचितवेद्यामिष-न्त्यायमाला-ग्रन्थस्यैव प्राचीनतमत्वं सम्भाव्यते ।

२ । तत्र यत्र अधिकरणम् आरभ्यते, तत्र सूत्रमध्ये प्रथमान्त-मदमेव प्रायेण विधेयतया व्यवहृतम्—इत्येव मवपु भाष्येषु सर्वेषाम् अधिकरणारम्भकसूत्राणाम् आलोचनेन अवगम्यते, प्रथमान्तपदस्यैव वस्तुत्वरूप-वर्णन-बोध्यत्वात् । यथा घट ह्युदात्तम् अज्ञानम् यदि कोऽपि पृच्छेत् “कोऽयं पदार्थः ?” तदा तस्य इदम् उचरम् “अयं घटः”, न तु “इमं घटम्”, “अनेन घटेन”, “अस्मै घटाय”, “अस्मात् पटाय”, अस्य पदस्य”, “अग्निम् घटे” वेति । द्वितीयादि-निमित्त्यन्तेन पदेन वस्तुनिर्देश न केनपि म्रियते, तेन वस्तुनिर्देशाय न्यमान्तपदमेव सर्वे व्यवह्रियते, अतः सूत्रमध्ये प्रथमान्तपदसत्त्वम् अधिकरणारम्भकत्वम् । यथा “आनन्दमय अन्यासात्” इत्यत्र प्रथमान्तानन्दमयपदस्य विधेयत्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वम् ।

५ । यत्र एतादृजप्रथमान्तपदं न दृश्यते, तत्र तत्पूर्वसूत्रात् पूवाधिकरणाद् वा तादृजप्रथमान्तपदम् अव्याहर्ष्यम् । सूत्रमध्ये प्रथमान्तपदं विना सूत्राणाम् अधिकरणारम्भकत्वं न मन्यते । अतः प्रथमान्तपदम् अधिकरणारम्भलक्षणम् । तथा “जन्माद्यस्य यतः” इति सूत्रे जन्मादि इति प्रथमान्तपदम् । “ईक्षतेनोराजम्” इति सूत्रे ‘अराजम्’ इति प्रथमान्तपदं वेति ।

६ । यत्र पृकाधिकेन सूत्रेण अधिकरणं रचितं स्यात्, तत्र सर्वाणि सूत्राणि कचित् सिद्धान्तबोधकानि, कचित् कतिपयानि सिद्धान्तबोधकानि अवशिष्टानि अन्यानि पूर्वपक्ष-सूत्रकानि । यथा “विलक्षणत्वाधिकरणम्” ।

७ । पूर्वपक्षसूत्रम् अधिकरणारम्भे अधिकरणमध्ये, वा दृश्यते, स्वानुभोवित्प्राय-मत्तान्तरज्ञापनाद् अस्ते न कचिद् अन्ते ।

८ । कुत्रचित् सूत्रशृङ्खलामध्ये आक्षेप-समाधानरूपेण एकाधिकवारं पूर्वपक्षसूत्राणि सिद्धान्तसूत्राणि च दृश्यन्ते ।

९ । कुलचिद् एकस्मिन्नेव सूत्रमध्ये पक्षद्वयं सन्निवेशितम्, यथा “गौणश्चेन्नात्म-शब्दात्” इति ।

१० । एकेन एकाधिकसूत्रेण वा यत्र अधिकरणं भवति, तत्र अधिकरणस्य पटञ्जानि तत्र अन्तर्निहितानि भवन्ति । टीकादिक्वद्विः तानि अज्ञानि पृथक् कृत्वा प्रदर्शितानि । सूत्रद्वारा सूत्रकृता अधिकरणाज्ञानि न प्रदर्शितानि । न वा सूत्ररचनाया सूत्रक्रमे वा अधिकरणाङ्ग-क्रमोऽपि अनुसृतः ।

११ । अधिकरणाज्ञानि पट्, यथा सङ्गतिः, विषयः, संगत्यः, पूर्वपक्षः, सिद्धान्त-पक्षः, फलमेदश्च । एतदपि प्रागेव उक्तम् । सूत्रकृता एतत्क्रमानुसारेण नैकमपि अधिकरणं रचितम् । तत्र सङ्गतयः सदैव ऊहनीयाः । विषयश्च श्रुतिवाक्यं, तच्च सूत्रपदात् विज्ञेयम्, यथा “जन्माद्यस्य यतः” इति एकेन सूत्रेण एकम् अधिकरणं रचितम्, तत्र “यतः”-पदात् “यतो वा इमानि भूतानि” इत्यादि-श्रुतिवाक्यं विषयत्वेन गृह्यते । क्वचित् सूत्रार्थादपि विषयरूपं श्रुति-वाक्यं संगृह्यते । यथा “शास्त्रयोनित्वात्” इति एकेन सूत्रेण एकम् अधिकरणं रचितम्, तत्र “अस्य महतो भूतस्य निःस्वसितम्” इति श्रुतिवाक्यम् अथवा “तं तु औपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” इति श्रुति-वाक्यं विषयत्वेन अर्थाद् गृह्यते । संशयश्च विषयवाक्यम् अवलम्ब्य कल्पनीयम् । पूर्वोत्तरपक्षद्वयं संशयस्य कोटिद्वयात् निरूपणीयम् । फलमेदश्च पूर्वोत्तरपक्षात्मकं समग्राधि-करणार्थ-निरूपणाधीनः । एवं च यथासम्भवं सूत्रपदम् अनुसृत्य सूत्रार्थं च पर्यालोच्य अधिकरणाज्ञानि रचयितव्यानि । अधिकरणाङ्गक्रमेण सूत्रकृता सूत्राणि न रचितानि । एतावन्तः एव अधिकरणरचनाया सामान्यनियमा इति वक्तुं शक्यते ।

अधिकरणरचनायां विशेषनियमाः ।

विशेषनियमास्तु बहवः । ते सर्वे अधिकरणविचारप्रसङ्गेन संकलनीयाः । सर्वेषां सूत्राणाम् आलोचनं परीक्षणं विना तेषां संकलनं नालं सम्भवति । शङ्करादिवल्लभान्तानाम् अध्यायानाम् आचार्याणां मध्ये केन आचार्येण, केन वा सूत्रेण अधिकरणारम्भः कृतः, कतिभिः सूत्रैश्च तदधिकरणं सङ्कलितं, कस्मिन् अधिकरणे कति मतमेदाः, तत्रापि के च अधिकैः सह अभिन्नमतावलम्बिनः, के पुनः अल्पसंख्यकगणान्तर्गताः इत्यादिकं सर्वं यावत् निर्णयते, तावद् विशेषनियमसङ्कलनं न सम्भवति, तदनन्तरं तैश्च नियमैः अधिकरणरचनायाम् आचार्याणां नियम-पालनापालन-जन्यदोषगुण-निर्णयाय अधिकरण-परीक्षणमपि न सम्भवति । अतः सर्वादौ अस्माभिः सर्वाणि सूत्राणि यथाक्रमम् एकीकृत्य सरण्याकारेण च सजीकृत्य एका सरणिः विरचनीया । ततश्च अधिकरण-परीक्षामुखेन विभिन्नानाम् आचार्याणां भाष्याणाम् एतन्नियम-

पालान्नपालनजन्य-दोषगुणविचार करणीय । तेषु च केपाधिद् दोषबाहुल्यात् व्यासमतविभक्तत्वं, लाप्याद्य केपाधिद् सन्निकृष्टत्वम् अवधार्यम् ।

व्याससम्मतनिर्णयोपाय

एवं च सन्निकृष्टविभक्तत्वनिर्णयेन व्याससम्मतधिकरणं निरूप्य अधिकरणान्तर्गत-विषय-तदनुकूल-श्रुतिवाक्यादिकम् अवलम्ब्य अधिकरण-समाहितरूप-पादानामपि प्रतिपाद्यं निरूपयितुं शक्यते । तदेव पादसङ्गति भविष्यति । तथा च पादसङ्गत्या स एव अधिकरणार्थं पुन निर्णय । नञ् अन्योन्याश्रयदोषरहा, व्यक्ते मेवात् । यदधिकरणनिरूपिता या पादसङ्गति, तदधिकरणस्य न तत्सङ्गतिनिरूपितत्वात् । परन्तु एतदधिकरणरचनादिक विरोपनियमाधीनम् । विरोपनियम निर्णयश्च समग्र- (५५५)-सूत्रालोचन-सापक्ष । एतदर्थं ग्रन्थाहुल्यम् अवश्यम्भावि । अतः तत्पूर्वम् उल्लिखित-सरणित अपरे ये ऋषयो विषया पायन्ते, तैरपि आलोच्यमानानां दर्शानां भाष्याणां मध्ये कतमस्य व्यासमत-सन्निकृष्टत्वम्, अन्येषां वा तत् कीदृशं तद् विज्ञातुं प्रयत्नामहे । ते च विषया (१) मतान्तरेण सूत्राणां पाठभेदा, (२) एकस्य सूत्रस्य द्विधाकरण, (३) सूत्रद्वयस्य एकीकरणम्, (४) अतिरिक्तसूत्रग्रहणम्, (५) गृहीत-सूत्रवर्जनम्, (६) सूत्रक्रमस्य विपर्यय—इत्यादयः । अत्र सूत्रवृत्तां निर्देशामावेन प्राचीनप्रमाणामावेन च अधिकानां पक्षमुक्तिरेव व्यासमतसन्निकृष्टत्वस्य लक्षणं, तथा अल्पानां पक्षमुक्तिश्च व्यासमतविभक्तत्वस्य निदर्शने भवति । एव च व्यासमतविभक्तत्वमेव दोष, सन्निकृष्टत्वमेव गुणो भविष्यति । तथा सति एतादृशोपगुणनिर्णय अष्टप्रकारैः सम्पादनीय, यथा अल्पसंख्यकपक्षान्तर्गतत्वात्—

१ । अधिकरणस्य रचनायां दोषा, २ । अधिकरणस्य अरचनायां दोषा, ३ । पृष्ठभेदे दोषा, ४ । एकसूत्रस्य द्विधाकरणाद् दोषा, ५ । सूत्रद्वयस्य एकीकरणाद् दोषा, ६ । अतिरिक्तसूत्रग्रहणाद् दोषा, ७ । गृहीतसूत्रवर्जनाद् दोषा, ८ । सूत्रक्रमविपर्ययाद् दोषा इति ।

एवं च एतेषाम् अर्थानां समाहारे कृते अल्पसंख्यकानां पक्षान्तर्गतत्वात् यस्य दोषसंख्या अपरेभ्य स्वल्पा भविष्यन्ति, स एव व्यासमतसन्निकृष्टत्वात् व्यासमतानुसारीति आख्यातम् उचितम् । तथापि एतन्न विस्मर्त्तव्यं यद् अयं निर्णय पक्षगतव्यक्तिसंख्यावलसिद्ध, सूत्राक्षरमात्रदर्शनेन । अत्र प्राचीनत्वावर्चीनत्वजन्य-व्यञ्जकविचारो न कृतः । कालगतपरत्वापरत्वजन्यं यद् व्यास-मतस्य अनुसारित्वम् अनुसारित्वं वा तदत्र न परिगणितम् । तस्य परिगणने कृते शाब्द-भाष्यस्य बाह्यं प्रामाण्यं, न तथा अपरेषाम्—इति अवधेयम् । यतः सर्वे शब्दपरमविका आचायां शब्दात् प्राचीन-प्रमाणं भवति नन्वरागुसा ।

स्मादेतत्, सूत्राक्षरमात्रम् अनुसृत्य इत अधिकं न निर्णेतुं शक्यते । सूत्राणां केवलम् अर्थविचारेण नो निर्णय, तत्र विप्रतिपक्षि न सम्यक् निवारयितुं केनापि शक्यते, तर्काप्रतिष्ठनात् । अतोऽत्र सूत्राक्षरमात्रो व्यासमतानुसारित्वं निर्णीतम् । एतन्निर्णयम् अवलम्ब्य यदि सूत्रार्थं

विचार. कृत' स्यात्, तदैव काचित् मीमासा सम्भावनीया। अन्यथा असम्भावनीया एव इयं मीमांसा, इत्यत्र न कोऽपि सन्देहः। एतदर्थम् अत्र अस्माभिः सूत्राक्षरमालत. दोषगुणनिर्णय कृतः। एतेन सह सूत्रार्थ-विचार. सुधीभिः करणीयः। एतदर्थं सूत्रपाठ-सूत्रसंख्याधिकरणसंख्या-तदन्तर्गत-सूत्र-संख्यादिकं प्रदर्श्य कतिपया. सरणयोऽल विरच्यन्ते अस्माभिः। अधस्तात् एतत्सरणीना फल-मात्रम् अत्र पाठकाना कौतूहलनिवृत्तये प्रदीयते, विशेषेण तेषाम् आलोचनं फलं च द्वितीयपादे करिष्यते। तच्च फलं यथा

अधिकरणरचननियमनिरपेक्षं संख्यामूलकं विचारफलम्

भाष्य-नाम	अधिकरणस्य रचनायाम्	अधिकरणस्य अरचनायाम्	१ अधिकरणदोषसमष्टेः	२ सूत्रपाठे	३ सूत्रयोगे	४ सूत्रविभागे	५ सूत्रग्रहणे	६ सूत्रवर्जने	७ सूत्रक्रमविपर्यये	दोषसमष्टेः
शाङ्कर	१	१२	१३	१०	१	०	०	०	०	२४
भारुकर	१	१०	११	४६	४	०	०	४	०	६५
रामानुज	१९	४	२३	३६	१४	६	३	२	२	८६
निम्बार्क.	४०	३	४३	३३	८	२	३	२	०	९१
मध्वः	३२	७४	१०६	४७	१	६	६	३	१	१७०
श्रीकण्ठ	१२	१६	२८	२६	१४	६	३	२	२	८१
श्रीकर	१०	९	१९	६३	११	०	२	०	४	९९
व.उ.भ.	४६	३०	७६	२४	२	०	१	१	०	१०४
विज्ञानमिश्र	?	?	?	२०	१	०	१	०	०	३१
बलदेव	?	?	?	४१	२	०	१	०	०	४४
भगवति	१६१	१५८	३१०	३५५	५८	२०	२०	१४	९	७९५

अत्र अल्पसंख्यकान्यक्षान्तर्गतत्वाद् अष्टसु विषयेषु समाहृतेषु प्रत्येकं दोषसंख्या —

१ । शंकरे	२४	दोषा	६ । श्रीकृष्णे	८१	दोषा
२ । भास्करे	६५	"	७ । श्रीकरे	९९	"
३ । रामानुजे	८६	"	८ । वल्लभे	१०४	"
४ । निम्बार्के	९१	"	९ । विज्ञानमिश्री	३१	"
५ । माध्वे	१७०	"	१० । वन्द्ये	४४	"

भवन्ति । विज्ञानमिश्रु-वन्द्येभ्यो अधिकरण-निर्णयाम्भावाद् दोषाल्पता अत्र दृश्यते । अधिकरणरचनाऽरचनाजन्यदोषाणां परिगणने प्रदर्शितदोषसंख्यात आधिक्यमेव तयो मधिष्यति । ततश्च प्राचीन-नवार्वाचीन-वादिषु नाम्नां विवेचितम् । न वा अधिकरणरचनानियमाविन्यरणेन एतद् विचारितम् । अत्र भेदलं दोषाणां संख्यामात्रेण निर्णयोऽयं कृतः । विशेषस्तु द्वितीयपादे प्रदर्शयिष्यते । अधिकरणरचनायां नियमाधिकरणपूर्वकं विवेचनम् एतदुपक्रमस्य तृतीये पादे करिष्यते । तथापि तस्यापि अन्तिमफलम् अत्र प्रदर्शयते—

नियमसापेक्षम् अधिकरणविचारफलम्

नाम्य-नाम	अधिकरणस्य रचनायाम्	अधिकरणस्य अरचनायाम्	अधिकरणदोष समष्टि
शंकर-नाम्ये	०	०	०
भास्कर "	१	२	३
रामानुज "	१८	३१	४९
निम्बार्क "	१६	५३	६९
माध्व "	७३	४८	१२१
श्रीकृष्ण "	२३	२१	४४
श्रीवति "	१५	२७	४२
वल्लभ "	३०	५८	८८
समष्टि	१७६	२४०	४१६

एतेन नियमसापेक्षाधिकरणरचनाविचारफले शंकरनाम्यस्य दोषान्मात्रं, भास्करनाम्यस्य दोषत्रयम् इत्यादि दृश्यते । एवं च प्राचीनविषये प्राचीनानामेव नामाख्याधिक्यम् इत्येव सिध्यति । सूत्रपाठादिषु पट्टसु विषयेषु शुल्काफलं तु उक्तमेव ।

इति श्रीचिद्महानन्दपुरी-विरचिते व्याससम्मत-ब्रह्मसूत्रनाम्यनिर्णये प्रथमः पादः ।

अधिकसंख्यानुसारेण निर्णयो नाम

द्वितीयः पादः ।

उपोद्घातः.

विभिन्नमतावलम्बिना सूत्रव्याख्यातृणा दशानाम् आचार्याणां मध्ये येषाम् अल्पसंख्यक-गणान्तर्गतत्वाद् अधिकरण-रचनानियम-निरपेक्षाधिकरणादि-विषयेषु तथा सूत्रपाठादिविविधविषयेषु ये दोषाः सम्भावितत्वेन प्रदर्शिताः पूर्वस्मिन् पादे, तेषाम् आचार्याणां तथा तेषां दोषाणां च परिगणनार्थं या. सरणय संकलिता अस्माभिः, तथा च यत्संकलनफलं समाहृत्य प्रदर्शितं ८६ पत्रे, तां एव सरणयः क्रमेण इदानीं प्रदर्शयिष्यन्ते । एतेन आचार्याणां नामानुसारेण दोषाणां संख्या तेषां स्वरूपं, तथैव तेषां वैचित्र्यं गुरुत्वं लघुत्वं च सर्वं स्पष्टतया बोद्धुं शक्यते । अधिकरणरचना-नियमसापेक्षाधिकरणरचनादिविषयेषु यादृशदोषादोषविचारफलं तत् तु तृतीये पादे प्रदर्शयिष्यते ।

सरणिपरिचय

एतासां सरणीनां या प्रथमा सरणिः तत्र मतभेदेन सूत्रसंख्याः, पाठभेदाः, सूत्रपाठक्रमः, अधिकरणसंख्या, एकैकाधिकरणान्तर्गतसूत्रसंख्याः इत्यादिकं सर्वं संकलितम् । एतदर्थम् अस्यां प्रथमायां सरण्यां द्वादश कक्षाः विरचिताः । तत्र प्रथमकक्षायां सूत्राणां क्रमिकसंख्या, द्वितीयकक्षायां मतभेदेन सूत्रपाठः, तृतीयकक्षायां प्रथमतः शंकरमतेन पादानुक्रमिकसूत्रसंख्याः, ततो ग्रन्थस्य आदितः अन्तपर्यन्तं क्रमिकसूत्रसंख्याः च निबद्धाः । अथ एतत्संख्याद्वयस्य अधः अधिकरणसंख्या, ततः अधिकरणान्तर्गतसूत्रसंख्या, ततः प्रत्येकं सूत्रस्य अधिकरणीयसूत्रसंख्या प्रदत्ता । यथा ३६ संख्यके “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्” इति सूत्रे (१) अंकः प्रथमाध्याय-द्वितीयपादप्रथमसूत्रस्य बोधकः (३२) अंकः आदितः सूत्रसंख्यायाः परिचायकः, ततः १३२ अंकद्वयस्य अधः यः (१) अंकः स एतत् पादस्य प्रथमाधिकरणस्य ज्ञापकः, ततः यः (८) अंकः, स एतदधिकरणे असूत्राणि वर्तन्ते इत्यस्य ज्ञापकः, ततो यः (१) अंकः स तेषु अष्टसु सूत्रेषु एतत्सूत्रं प्रथमम् इत्यस्य बोधकः इति बोद्धव्यम् । एतत् सर्वं तृतीयकक्षायां शंकरमतेन प्रदत्तम् । ततः चतुर्थकक्षायां भास्करमतेन शंकरमतानुरूपं कृत्वा तावत् सर्वं प्रदर्शितम् । ततः पञ्चमकक्षायां रामानुजमतेन तथैव कृतम् । अथ षष्ठकक्षायां निम्बार्कमतेन, सप्तमकक्षायां मन्वमतेन, अष्टमकक्षायां श्रीकण्ठमतेन, नवमकक्षायां श्रीकरापरनामश्रीपति-मतेन, दशमकक्षायां वल्लभमतेन तथैव प्रदर्शितम् । परन्तु एकादस्यां कक्षायां विज्ञानमिश्र-मतेन, द्वादस्यां चान्तिमकक्षायां बलदेवमतेन, केवलं प्रतिपादानुक्रमिकसंख्या, ततः आद्यन्त-

मूत्रसंख्या इत्येतद् द्वयमेव प्रसिद्धम्, पतनसंख्याद्वयनिम्नत्वे अणिवरणसंख्याद्विक न प्रदर्शितम्, तेषां आपुनियन्त्वात्, मुद्रितमन्ये तेषाम् अधिकरपादीनाम् अभवदशक्तत्वात् । एवं च अतटेन सय प्रथमायां सरण्यां संसृजितम् । पतामेवमुभयां मरणिय अत्रत्य अपरा षट्ठय सरण्य संसृजियन्ते, विशेषतस्तथाप्येव । ततमेव यथारथानं प्रदर्शयिष्यन्ते ।

सांख्ये निव सिद्धयजानम्

सर्वत्र मरणिय य संसृजितम्—

'श' वर्णं शंखरमतपोधकम् ।	'धी' वर्णं धीशब्दमतपोधकम् ।
'भा' वर्णं भागरमतपोधकम् ।	'धीष' इतिवर्णद्वयं धीशरणां धीपतिमतपोधकम् ।
'श' वर्णं रामानुजमतपोधकम् ।	'य' वर्णं यजमतपोधकम् ।
'नि' वर्णं निम्नार्थमतपोधकम् ।	'वि' वर्णं विनामिजुमतपोधकम् ।
'म' वर्णं मन्वमतपोधकम् ।	'स्य' इति वर्णद्वयं स्यन्त्यमतपोधकम् ।

+ सिद्ध अतिरिक्तस्युत्पत्तयः

x सिद्ध पाठान्त बाधकाः

१ कक्ष	२ कक्ष	३ कक्ष	४ कक्ष	५ कक्ष
क्रमिक सख्या	सूत्रपाठ	शंकर	भास्कर	रामानुज
१	अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	१११ ११११	११२ १११२	१११ ११११
२	जन्माद्यस्य यतः	२१२ २११२	२१२ २११२	२१२ २११२
	जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् [ब]		..	
३	शास्त्रयोनित्वात्	३१३ ३११३	३१३ ३११३	३१३ ३११३
४	तत्तु समन्वयात्	४१४ ४११४	४१४ ४११४	४१४ ४११४
५	ईक्षतेर्नाशब्दम्	५१५ ५१७१	५१५ ५१७१	५१५ ५१८१
६	गौणश्चेत्तात्मशब्दात्	६१६ ६१७२	६१६ ६१७२	६१६ ६१८२
७	तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	७१७ ७१७३	७१७ ७१७३	७१७ ७१८३
८	हेयत्वावचनाच्च	८१८ ८१७४	८१८ ८१७४	८१८ ८१८४
	+ प्रतिज्ञाविरोधात् [रा, नि, श्रीप, श्री]		..	९१९ ९१८५
९	स्नाप्ययात्	९१९ ९१७५	९१९ ९१७५	९०१० ९१८६
१०	गतिसामान्यात्	१०१० १०७६	१०१० १०७६	११११ १०८७
११	श्रुतत्वाच्च	११११ १०७७	११११ १०७७	१२१२ १०८८
१२	आनन्दमयोऽभ्यासात्	१२१२ ११८१	१२१२ ११८१	१३१३ ११८१
१३	विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात्	१३१३ ११८२	१३१३ ११८२	१४१४ ११८२
१४	तद्धेतुव्यपदेशाच्च	१४१४ ११८३	१४१४ ११८३	१५१५ ११८३
१५	मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते	१५१५ ११८४	१५१५ ११८४	१६१६ ११८४

	६ कक्ष	७ कक्ष	८ कक्ष	९ कक्ष	१० कक्ष	११ कक्ष	१२ कक्ष
	निम्बार्क	मन्थ	श्रीकण्ठ	श्रीपति	वल्लभ	विधानमिक्षु	मलदेव
१	१११ ११११	१११ ११११	१११ ११११	१११ ११११	१११ ११११	१११	१११
२	२२२ २२२२	२२२ २२२२	२२२ २२२२	२२२ २२२२		२२२	२२२
					२२२ २२२२		
३	३३३ ३३३३	३३३ ३३३३	३३३ ३३३३	३३३ ३३३३		३३३	३३३
४	४४४ ४४४४	४४४ ४४४४	४४४ ४४४४	४४४ ४४४४	४४४ ४४४४	४४४	४४४
	५५५ ५५५५	' ५ ' ५५५	' ५ ' ५५५	' ५५५ ' ५५५५	५५५ ५५५५	' ५५	' ५५
६	६६६ ६६६६	६६६ ६६६६	६६६ ६६६६	६६६ ६६६६	' ६६ ६६६६	६६६	६६६
७	७७७ ७७७७	७७७ ' ७७७	७७७ ' ७७७	७७७ ७७७७	६६६ ७७७७	७७७	७७७
८	८८८ ८८८८	८८८ ' ८८८	८८८ ' ८८८	८८८ ८८८८	७७७ ८८८८	८८८	८८८
	९९९ ९९९९		९९९ ' ९९९	९९९ ' ९९९			
९	१०१० १०१०	९९९ १०१०	१०१० ' १०१०	१०१० ' १०१०	८८८ १०१०	९९९	९९९
१०	११११ ११११	१०१० ' १०१०	११११ ' ११११	११११ ११११	९९९ १०१०	१०१०	१०१०
११	१२१२ १२१२	११११ १२१२	१२१२ ' १२१२	१२१२ १२१२	१०१० १२१२	१२१२	१२१२
१२	१३१३ ' १३१३	१२१२ १३१३	१३१३ १३१३	१३१३ १३१३	११११ ' १३१३	१३१२	१२१२
१३	१४१४ १४१४	१३१३ १४१४	१४१४ १४१४	१४१४ १४१४	१२१२ ' १४१४	१४१३	१३१३
१४	१५१५ १५१५	१४१४ १५१५	१५१५ १५१५	१५१५ १५१५	१३१३ १५१५	१५१४	१४१४
१५	१६१६ १६१६	१५१५ १६१६	१६१६ १६१६	१६१६ १६१६	१४१४ १६१६	१६१५	१५१५

१ कक्ष	२ कक्ष	३ कक्ष	४ कक्ष	५ कक्षः
क्रमिक- संख्या	मूत्रपाठ	शंकर	भास्कर	रामानुज.
	X मान्त्रवर्णिकमेव गीयते [श्रीप]
	X मान्त्रवर्णिकमेव गम्यते [व]
१६	नेतरोऽनुपपत्तो	१६।१६ ६।८।५	१६।१६ ६।८।५	१७।१७ ६।८।५
१७	भेदव्यपदेशाच्च	१७।१७ ६।८।६	१७।१७ ६।८।६	१८।१८ ६।८।६
१८	क्रामाच्च नानुमानपेक्षा	१८।१८ ६।८।७	१८।१८ ६।८।७	१९।१९ ६।८।७
१९	अस्मिन्नस्य च तद्व्योमं गास्ति	१९।१९ ६।८।८	१९।१९ ६।८।८	२०।२० ६।८।८
२०	अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्	२०।२० ७।२।१	२०।२० ७।२।१	२१।२१ ७।२।१
२१	भेदव्यपदेशाच्चान्य	२१।२१ ७।२।२	२१।२१ ७।२।२	२२।२२ ७।२।२
२२	आकाशस्तद्धिज्ञात्	२२।२२ ८।१।१	२२।२२ ८।१।१	२३।२३ ८।१।१
२३	अतएव प्राण	२३।२३ ९।१।१	२३।२३ ९।१।१	२४।२४ ९।१।१
२४	ज्योतिश्चरणाभिधानात्	२४।२४ १०।४।१	२४।२४ १०।४।१	२५।२५ १०।४।१
२५	छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पण- निगदात्तथा हि दर्शनम्	२५।२५ १०।४।२	२५।२५ १०।४।२	२६।२६ २०।४।२
२६	भूनादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्	२६।२६ १०।४।३	२६।२६ १०।४।३	२७।२७ १०।४।३
२७	उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्य- विरोधान्	२७।२७ १०।४।४	२७।२७ १०।४।४	२८।२८ १०।४।४
२८	प्रापान्तयोगानुमान	२८।२८ ११।४।१	२८।२८ ११।४।१	२९।२९ ११।४।१
२९	न यत्तद्व्यपदेशादिति चेदन्यान्ममभ्यन्त- भूमा स्थितिम्	२९।२९ ११।४।२	२९।२९ ११।४।२	३०।३० ११।४।२

	६ कक्ष	७ कक्ष	८ कक्ष	९ कक्ष	१० कक्ष	११ कक्ष	१२ कक्ष
	निम्नार्क	मध्य	धीकण्ड	धीपति	पल्लभ	विकानमिधु	पल्लदेध
१६	१७१७ गटा	१६१८ दाटा	१७१७ डाडा	१७१७ दाटा	१११७ गटा	१६१६	१६१८
१७	१८१८ गटा	१७१७ दाटा	१८१८ डाडा	१८१८ दाटा	१६१६ गटा	१७१७	१७१७
१८	१६१८ गटा	१८१८ दाटा	१६१६ डाडा	१६१६ दाटा	१७१७ गटा	१८१८	१८१८
१९	२०२० गटा	१६१६ दाटा	२०२० डाडा	२०२० दाटा	१८१८ गटा	१६१६	१६१६
२०	२१२१ दाटा	२०२० डाडा	२१२१ दाटा	२१२१ दाटा	१६१६ दाटा	२०२०	२०२०
२१	२०२० दाटा	२१२१ डाडा	२०२० गटा	२०२० डाडा	२०२० दाटा	२१२१	२१२१
२२	२३२३ डाडा	२२२२ गटा	२३२३ दाटा	२३२३ गटा	२१२१ डाडा	२२२२	२२२२
२३	२४२४ गटा	२३२३ दाटा	२४२४ गटा	२४२४ दाटा	२०२० गटा	२३२३	२३२३
२४	२१२१ दाटा	२४२४ गटा	२१२१ दाटा	२१२१ दाटा	२३२३ दाटा	२४२४	२४२४
२५	२६२६ दाटा	२१२१ गटा	२६२६ दाटा	२६२६ गटा	२४२४ दाटा	२१२१	२१२१
२६	२७२७ दाटा	२६२६ गटा	२७२७ दाटा	२७२७ गटा	२१२१ दाटा	२६२६	२६२६
२७	२८२८ दाटा	२७२७ गटा	२८२८ दाटा	२८२८ गटा	२६२६ दाटा	२७२७	२७२७
२८	२९२९ गटा	२८२८ दाटा	२९२९ गटा	२९२९ दाटा	२७२७ गटा	२८२८	२८२८
२९	३०३० गटा	२९२९ दाटा	३०३० गटा	३०३० दाटा	२८२८ गटा	२९२९	२९२९

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर	भास्कर	रामानुजः
३०	शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्	३०३० ११४३	३०३० ११४३	३१३१ ११४३
३१	जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासा- त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्व्योगात्	३१३१ ११४४	३१३१ ११४४	३२३२ ११४४
द्वितीय पादः ॥				
३२	सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	१३२ १८१	१३२ १८१	१३३ १८१
३३	विवक्षितगुणोपपत्तेश्च	२३३ १८२	२३३ १८२	२३४ १८२
३४	अनुपपत्तेस्तु न गरीर	३३४ १८३	३३४ १८३	३३५ १८३
३५	कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च	४३५ १८४	४३५ १८४	४३६ १८४
३६	शब्दविशेषात्	५३६ १८५	५३६ १८५	५३७ १८५
३७	स्मृतेश्च	६३७ १८६	६३७ १८६	६३८ १८६
३८	अर्मकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेव व्योमवच्च	७३८ १८७	७३८ १८७	७३९ १८७
	X तद्व्यपदेशान्नेति (भा)		७३८ १८७	
३९	सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्	८३९ १८८	८३९ १८८	८४० १८८
४०	अत्ता चराचरग्रहणात्	९४० २२१	९४० २२१	९४१ २४१
४१	प्रकरणाच्च	१०४१ २२२	१०४१ २२२	१०४२ २४२
४२	गुहा प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्गनात्	११४२ ३२१	११४२ ३२१	११४३ २४३
	X गुहाप्रविष्टा (श्रीप)
४३	विशेषणाच्च	१२४३ ३२२	१२४३ ३२२	१२४४ २४४

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्कर	रामानुजः
४४	अन्तर उपपत्ते	१३।४४ ४।५।१	१३।४४ ४।५।१	१३।४५ ३।६।१
४५	स्थानादिव्यपदेशाच्च	१४।४५ ४।५।२	१४।४५ ४।५।२	१४।४६ ३।६।२
४६	सुखविगिष्टाभिधानादेव च + अत एव च स ब्रह्म (रा) + अत एव च तद् ब्रह्म (नि) + अत एव स ब्रह्म (श्री)	१५।४६ ४।५।३	१५।४६ ४।५।३	१५।४७ ३।६।३ १६।४८ ३।६।४ ...
४७	श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च x गत्यभिधानात् (भा०)	१६।४७ ४।५।४ १६।४७ ४।५।४	१७।४९ ३।६।५ ...
४८	अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतर	१७।४८ ४।५।५	१७।४८ ४।५।५	१८।५० ३।६।६
४९	अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मोपदेशात् x तद्धर्मव्यपदेशात् (शं, व०) x दैवाधिलोकादिषु (भा० रा० नि० श्री०)	१८।४९ ५।३।१ १८।४९ ५।३।१ १९।५१ ४।३।२
५०	न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलाषात् x लापाच्छारीरश्च (रा० श्री०)	१९।५० ५।३।२ ...	१९।५० ५।३।२ २०।५२ ४।३।२
५१	शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते x उभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते (रा० श्री०) x न शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैव- मधीयते (नि०)	२०।५१ ५।३।३	२०।५१ ५।३।३ २१।५३ ४।३।३ ...
५२	अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते	२१।५२ ६।३।१	२१।५२ ६।३।१	२२।५४ ५।३।१

નિમ્બ્યાર્ક	મઘ	ઓફૃડ	શીપલિ	ચલ્લમ	વિજ્ઞાનસિદ્ધ	પલ્લવેવ
૪૪	૧૩૦૫ ધાદાર	૧૩૦૪ ધાદાર	૧૩૦૫ ધાદાર	૧૩૦૫ ધાદાર	૧૩૦૩ ધાદાર	૧૩૦૪ ધાદાર
૪૫	૧૪૦૬ ધાદાર	૧૪૦૫ ધાદાર	૧૪૦૬ ધાદાર	૧૪૦૬ ધાદાર	૧૪૦૫ ધાદાર	૧૪૦૫ ધાદાર
૪૬	૧૫૦૭ ધાદાર	૧૫૦૬ ધાદાર	૧૫૦૭ ધાદાર	૧૫૦૭ ધાદાર	૧૫૦૬ ધાદાર	૧૫૦૬ ધાદાર
	૧૬૦૮ ધાદાર		૧૬૦૮ ધાદાર			
૪૭	૧૭૦૯ ધાદાર	૧૬૦૭ ધાદાર	૧૭૦૯ ધાદાર	૧૬૦૮ ધાદાર	૧૬૦૬ ધાદાર	૧૬૦૭ ધાદાર
૪૮	૧૮૧૦ ધાદાર	૧૭૦૮ ધાદાર	૧૮૧૦ ધાદાર	૧૭૦૯ ધાદાર	૧૭૦૭ ધાદાર	૧૭૦૮ ધાદાર
૪૯		૧૮૦૯ ધાદાર		૧૮૧૦ ધાદાર		૧૮૦૯ ધાદાર
	૧૯૧૧ ધાદાર		૧૯૧૧ ધાદાર	૧૮૦૮ ધાદાર		
૫૦	૨૦૧૨ ધાદાર	૧૯૧૦ ધાદાર		૧૯૧૧ ધાદાર	૧૯૦૯ ધાદાર	૧૯૧૦ ધાદાર
		૨૦૧૨ ધાદાર		..		
૫૧		૨૦૧૧ ધાદાર		૨૦૧૨ ધાદાર	૨૦૧૦ ધાદાર	૨૦૧૧ ધાદાર
		૨૧૧૩ ધાદાર				
	૨૨૧૪ ધાદાર		---			
૫૨	૨૨૧૪ ધાદાર	૨૧૧૨ ધાદાર	૨૨૧૪ ધાદાર	૨૨૧૪ ધાદાર	૨૨૧૨ ધાદાર	૨૨૧૨ ધાદાર

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठ.	शंकरः	भास्कर	रामानुजः
५३	विशेषणभेदव्यपदेशाभ्या च नेतरौ	२२।५३ ६।३।२	२२।५३ ६।३।२	२३।५५ ५।३।२
५४	रूपोपन्यासाच्च + प्रकरणात् (बल०)	२३।५४ ६।३।३ ...	२३।५४ ६।३।३ ...	२४।५६ ५।३।३ ...
५५	वैश्वानर. साधारणशब्दविशेषात् वैश्वानरसाधारण—(बल०)	२४।५५ ७।६।१ .	२४।५५ ७।६।१ ...	२५।५७ ६।९।१ ...
५६	स्मर्यमाणमनुमान स्यादिति	२५।५६ ७।६।२	२५।५६ ७।६।२	२६।५८ ६।६।२
५७	शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्चेति चेन्न तथा दृष्ट्यपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते	२६।५७ ७।६।३	..	२७।५६ ६।६।३
X	प्रतिष्ठानाच्चेति (भा०)		२६।५७ ७।६।३	
X	प्रतिष्ठानाच्चेति चैन-पुरुष विधमपि (म०)	
X	प्रतिष्ठानाच्चेति चेन्न पुरुष- मभिधीयते (नि०)	
X	दृष्ट्यपदेशसम्भवात् पुरुष- विधमपि यते (बल०)
५८	अत एव न देवता भूतं च	२७।५८ ७।९।४	२७।५८ ७।६।४	२८।६० ६।६।४
५९	साक्षादप्यविरोधं जैमिनि	२८।५९ ७।६।५	२८।५९ ७।६।५	२९।६१ ६।६।५
६०	अभिव्यक्तेरित्याऽमरस्य	२९।६० ७।९।६	२९।६० ७।६।६	३०।६२ ६।६।६
६१	अनुस्मृतेर्वादरिः	३०।६१ ७।६।७	३०।६१ ७।६।७	३१।६३ ६।६।७
६२	सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति X स्तथा दर्शयति (श्रीप०)	३१।६२ ७।६।८ ...	३१।६२ ७।६।८ ...	३२।६४ ६।६।८ ...

	ନିନ୍ଦ୍ୟାର୍କ	ମଧ୍ୟ	ଧୀକାୟ	ଅଧିପତି	ଧଳମ	ସିଂହାନମିତ୍ତୁ	ଧଳବେଦ
୫୩	୨୩୫୫ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୬ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୫ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୬ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୨ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୩	୨୩୫୩
୫୪	୨୩୫୬ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୫ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫ ୬ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୫ ଘାଞ୍ଚି	୨୩ ୫୬ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୫	୨୩୫୫ ୨୩୫୬
୫୫	୨୩୫୭ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୫ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୭ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୬ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୬ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୫	୨୩୫୬
୫୬	୨୩୫୮ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୬ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୮ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୭ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୭ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୬	୨୩୫୭
୫୭	--	୨୩୫୭ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୯ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୮ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୬ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୭	
	୨୩୫୯ ଘାଞ୍ଚି			--			୨୩୫୮
୫୮	୨୩୬୦ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୮ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୦ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୯ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୭ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୮	୨୩୫୯
୫୯	୨୩୬୧ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୫୯ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୧ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୦ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୮ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୯	୨୩୬୦
୬୦	୨୩୬୨ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୦ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୨ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୧ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୯ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୦	୨୩୬୧
୬୧	୨୩୬୩ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୧ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୩ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୨ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୦ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୧	୨୩୬୨
୬୨	୨୩୬୪ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୨ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୪ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୩ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୧ ଘାଞ୍ଚି	୨୩୬୨	୨୩୬୩
				୨୩୬୩ ଘାଞ୍ଚି			--

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर	भास्कर	रामानुजः
६३	आमनन्ति चैनमस्मिन् प्रथमपादस्याधिकरणसंख्या आदितोऽधिकरणसंख्या	३२६३ ७६६६ + ११ १८	३२६३ ७६६६ + ११ १८	३३६५ ६६६६ + ११ १७
तृतीय पादः				
६४	द्युम्वाद्वायतन स्वशब्दात्	१६४ १७१	१६४ १७१	१६६ १६१
६५	मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् X व्यपदेशाच्च (रा०)	२६५ १७२ ...	२६५ १७२ २६७ १६२
६६	नानुमानमतच्छब्दात् X नानुमानमतच्छब्दात् प्राणमृच्च (रा० श्री०)	३६६ १७३	३६६ २७३	३६८ १६३
६७	प्राणमृच्च	४६७ १७४	४६७ १७४	...
६८	भेदव्यपदेशात् X भेदव्यपदेशाच्च (रा० वल०)	५६८ १७५ ..	५६८ १७५	.. ४६६ १६४
६९	प्रकरणात् X प्रकरणाच्च (भा०)	६६९ १७६ ६६९ १७६	५७० १६५ ...
७०	स्थित्यदनाभ्या च	७७० १७७	७७० १७७	६७१ १६६
७१	भूमासप्रसादादध्युपदेशात्	८७१ २२१	८७१ २२१	७७२ २२१
७२	धर्मोपपत्तेश्च	९७२ २२२	९७२ २२२	८७३ २२२
७३	अक्षरमन्वरात्तद्धृते.	१०७३ ३३१	१०७३ ३३१	९७४ ३३१
७४	मा च प्रगामनात्	११७४ ३३२	११७४ ३३२	१०७५ ३३२

व्याससम्मत-ब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णयः (३ पाः)

१०२

क्रमिका-
संख्या

सूत्रपाठ.

शंकरः

भास्कर

रामानुजः

७५

अन्यभावव्यावृत्तेश्च

१२।७५
३।३।३

१२।७५
३।३।३

११।७६
३।३।३

७६

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् स.

१३।७६
४।१।१

१३।७६
४।१।१

१२।७७
४।१।१

७७

दहर उत्तरेभ्यः.

१४।७७
५।८।१

१४।७७
५।८।१

१३।७८
५।१।१

७८

गतिशब्दाभ्या तथाहि दृष्टं लिं च

१५।७८
५।८।२

१५।७८
५।८।२

१४।७९
५।१।२

X तथा दृष्टं (वल०)

...

..

७९

धृतेश्च महिमोऽस्यास्मिन्नूपलब्धे.

१६।७९
५।८।३

१६।७९
५।८।३

१५।८०
५।१।३

८०

प्रसिद्धेश्च

१७।८०
५।८।४

१७।८०
५।८।४

१६।८१
५।१।४

८१

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात्

१८।८१
५।८।५

१८।८१
५।८।५

१७।८२
५।१।५

८२

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु

१९।८२
५।८।६

१९।८२
५।८।६

१८।८३
५।१।६

X उत्तरश्चेदा- (श्री प०)

...

...

८३

अन्यार्थश्च परामर्श

२०।८३
५।८।७

२०।८३
५।८।७

१९।८४
५।१।७

८४

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्

२१।८४
५।८।८

२१।८४
५।८।८

२०।८५
५।१।८

X अल्पश्रुतिरिति (श्रीप०)

..

.

...

८५

अनुकृतेस्तस्य च

२२।८५
६।२।१

२२।८५
६।२।१

२१।८६
५।१।९

८६

अपि च स्मर्यते

२३।८६
६।२।२

२३।८६
६।२।२

२२।८७
५।१।१०

X अपि तु स्मर्यते (नि०)

...

...

...

X अपि स्मर्यते (म०, व०, वल०,)

...

...

...

८७

शब्दादेव प्रमितं.

२४।८७
७।२।१

२४।८७
७।२।१

२३।८८
६।२।१

	નિમ્વાયા	મધ્ય	શીશુપટ	શ્યોપતિ	વલ્લભ	વિધાનમિલ્લ	પલ્લવેય
૭૧	૧૨૧૭૭ ૩૧૩૩	૧૨૧૭૧ ૩૧૩૩	૧૧૧૭૬ ૩૧૩૩	૧૨૧૭૬ ૩૧૩૩	૧૨૧૭૪ ૩૧૩૩	૧૨૧૭૧	૧૨૧૭૬
૭૬	૧૩૧૭૮ ૪૧૧૧	૧૩૧૭૬ ૪૧૧૧	૧૨૧૭૭ ૪૧૧૧	૧૩૧૭૭ ૪૧૧૧	૧૩૧૭૧ ૪૧૧૧	૧૩૧૭૬	૧૩૧૭૭
૭૭	૧૪૧૭૬ ૫૧૦૧૨	૧૪૧૭૭ ૫૧૦૧૧	૧૩૧૭૮ ૫૧૦૧૨	૧૪૧૭૮ ૫૧૦૧૨	૧૪૧૭૬ ૫૧૦૧૨	૧૪૧૭૭	૧૪૧૭૮
૭૮	૧૫૧૮૦ ૫૧૦૧૨	૧૫૧૭૮ ૫૧૦૧૨	૧૪૧૭૯ ૫૧૦૧૨	૧૫૧૭૯ ૫૧૦૧૨	૧૫૧૭૭ ૫૧૦૧૨	૧૫૧૭૮	૧૫૧૭૯
૭૯	૧૬૧૮૧ ૫૧૦૧૩	૧૬૧૭૯ ૫૧૦૧૩	૧૫૧૮૦ ૫૧૦૧૩	૧૬૧૮૦ ૫૧૦૧૩	૧૬૧૭૮ ૫૧૦૧૩	૧૬૧૭૯	૧૬૧૮૦
૮૦	૧૭૧૮૨ ૫૧૦૧૪	૧૭૧૮૦ ૫૧૦૧૪	૧૬૧૮૧ ૫૧૦૧૪	૧૭૧૮૧ ૫૧૦૧૪	૧૭૧૭૯ ૫૧૦૧૪	૧૭૧૮૦	૧૭૧૮૧
૮૧	૧૮૧૮૩ ૫૧૦૧૫	૧૮૧૮૧ ૫૧૦૧૫	૧૭૧૮૨ ૫૧૦૧૫	૧૮૧૮૨ ૫૧૦૧૫	૧૮૧૮૦ ૫૧૦૧૫	૧૮૧૮૧	૧૮૧૮૨
૮૨	૧૯૧૮૪ ૫૧૦૧૬	૧૯૧૮૨ ૫૧૦૧૬	૧૮૧૮૩ ૫૧૦૧૬	૧૯૧૮૩ ૫૧૦૧૬	૧૯૧૮૧ ૫૧૦૧૬	૧૯૧૮૨	૧૯૧૮૩
૮૩	૨૦૧૮૫ ૫૧૦૧૭	૨૦૧૮૩ ૫૧૦૧૭	૧૯૧૮૪ ૫૧૦૧૭	૨૦૧૮૪ ૫૧૦૧૭	૨૦૧૮૨ ૫૧૦૧૭	૨૦૧૮૩	૨૦૧૮૪
૮૪	૨૧૧૮૬ ૫૧૦૧૮	૨૧૧૮૪ ૫૧૦૧૮	૨૦૧૮૫ ૫૧૦૧૮	૨૧૧૮૫ ૫૧૦૧૮	૨૧૧૮૩ ૫૧૦૧૮	૨૧૧૮૪	૨૧૧૮૫
૮૫	૨૨૧૮૭ ૫૧૦૧૯	૨૨૧૮૫ ૫૧૦૧૯	૨૧૧૮૬ ૫૧૦૧૯	૨૨૧૮૬ ૫૧૦૧૯	૨૨૧૮૪ ૫૧૦૧૯	૨૨૧૮૫	૨૨૧૮૬
૮૬	૨૩૧૮૮ ૫૧૦૧૧૦	૨૩૧૮૬ ૫૧૦૧૧૦	૨૨૧૮૭ ૫૧૦૧૧૦	૨૩૧૮૭ ૫૧૦૧૧૦	૨૩૧૮૫ ૫૧૦૧૧૦	૨૩૧૮૬	૨૩૧૮૭
૮૭	૨૪૧૮૯ ૫૧૦૧૧૧	૨૪૧૮૭ ૫૧૦૧૧૧	૨૩૧૮૮ ૫૧૦૧૧૧	૨૪૧૮૮ ૫૧૦૧૧૧	૨૪૧૮૬ ૫૧૦૧૧૧	૨૪૧૮૭	૨૪૧૮૮

व्याससम्मत-ब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णयः (३ पाः)

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर	भास्कर	रामानुजः
८८	हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्	२५८८ ७२२	२५८८ ७२२	२४८६ ६२२
८९	तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् X तदुपर्युपरि- (श्रीप०) X तदुपर्यपि च - (व०)	२६८६ ८८१	२६८६ ८८१	२५६० ७५१
९०	विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्ते- दर्शनात्	२७६० ८८२	२७६० ८८२	२६६१ ७५२
	X- प्रवृत्तेर्दर्शनात् (श्रीप०)
९१	शब्द इति चेन्नातः प्रमवात् प्रत्याक्षा- नुमानाभ्याम्	२८६१ ८८३	२८६१ ८८३	२७६२ ७५३
	X- चेन्नान्तः प्रमवात् (श्रीप०)
९२	अतएव च नित्यत्वम् X अतएव नित्यत्वम् (नि०)	२९६२ ८८४	२९६२ ८८४	२८६३ ७५४
९३	समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च	३०६३ ८८५	३०६३ ८८५	२९६४ ७५५
	X रूपत्वादावृत्ता (व०)
	X- विरोधदर्शनात्- (वि०)
९४	मन्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनि	३१६४ ८८६	३१६४ ८८६	३०६५ ८३१
९५	ज्योतिषि भावाच्च	३२६५ ८८७	३२६५ ८८७	३१६६ ८३२
	X ज्योतिषा भावाच्च (श्रीप०)
९६	भावं तु वादरायणोऽस्ति हि	३३६६ ८८८	३३६६ ८८८	३२६७ ८३३

संख्या	मध्य	धीरुण्ड	धीपति	पक्षन	विमानमिस्तु	बलदेव
८८	२५१० झारा	२५१८ झारा	२५१९ झारा	२५१९ झारा	२५१७ झारा	२५१८ झारा
८९	२६११ ञादि	२६१९ ञादि	२६१० ञादि	" २६१० ञादि	२६१९ ञादि	२६१० ञादि
९०	२७१२ ञादि	२७१० ञादि	२६११ ञादि	२७११ ञादि	२७१९ ञादि	२७११ ञादि
९१	२८१३ ञादि	२८११ ञादि	२७१२ ञादि	२८१२ ञादि	२८१० ञादि	२८१२ ञादि
९२	२९१४ ञादि	२९१० ञादि	२८१३ ञादि	२९१३ ञादि	२९११ ञादि	२९१३ ञादि
९३	३०१५ ञादि	३०१३ ञादि	२९१४ ञादि	३०१४ ञादि	३०१२ ञादि	३०१४ ञादि
९४	३११६ ञादि	३११४ ञादि	३०१५ ञादि	३११६ ञादि	३११३ ञादि	३११५ ञादि
९५	३२१७ ञादि	३२१५ ञादि	३११६ ञादि	३२१६ ञादि	३२१४ ञादि	३२१६ ञादि
९६	३३१८ ञादि	३३१६ ञादि	३२१७ ञादि	३३१७ ञादि	३३१५ ञादि	३३१६ ञादि

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर.	भास्कर	रामानुजः
	X भावात् (भा० पाठान्तर.)
	X भावस्तु (वल०)
६७	शुभास्य तदनादश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि	३४१६७ ६१५१	३४१६७ ६१५१	३३१६८ ६१७१
	X शूद्रस्य (भा० पाठान्तर)
६८	क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिंभात्	३५१६६ ६१५२	३५१६८ ६१५२	
	X क्षत्रियत्वावगतेश्च (रा०)	३५१६६ ६१७२
	X क्षत्रियत्वगतेश्च (श्री०)
	X उत्तरत्र चैत्ररथेन लिंभात् (रा० श्री०)	३५१०० ६१७३
	X क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र (नि०, म०, व० वल०,)
६९	सर्कारपरामर्शात् तदभावामिलापाच्च	३६१६६ ६१५३	३६१६६ ६१५३	३६१०१ ६१७४
१००	तदभावनिक्रारेण च प्रवृत्तो.	३७१०० ६१५४	३७१०० ६१५४	३७१०२ ६१७५
१०१	श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च	३८१०१ ६१५५	३८१०१ ६१५५	...
	X श्रवणाध्ययनप्रतिषेधात् स्मृतेश्च (श्री०)
	X श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् (रा०, नि०, श्री०)	३८१०३ ६१७६
	X स्मृतेश्च (रा०, नि०, श्री०)	३८१०४ ६१७७
१०२	कम्पनात्	३९१०२ १०१११	३९१०२ १०१११	४०१०५ १०२११
	X प्राण कम्पनात् (वि०)

ਨਿੰਮਕਾਰਕ.	ਮਧਯ	ਬੀਕਠ	ਬੀਪਠਿ	ਬਲਮ	ਬਿਕਾਨਮਿਕੁ	ਬਲਦੇਖ
						੩੩੬੭
੬੭	੩੪੬੬ ਟਾਕਾਰ	੩੪੬੭ ਏਪਾਰ	੩੪੬੮ ਟਾਕਾਰ	੩੪੬੮ ਏਪਾਰ	੩੪੬੯ ਏਪਾਰ	੩੪੬੭ ੩੪੬੮
੬੮			੩੪੬੬ ਏਪਾਰ		੩੪੬੮	
		੩੪੬੬ ਟਾਕਾਰ				
		੩੪੬੯੦੦ ਟਾਕਾਰ				
	੩੪੬੯੦੦ ਟਾਕਾਰ	੩੪੬੮ ਏਪਾਰ		੩੪੬੭ ਏਪਾਰ		੩੪੬੬
੬੯	੩੬੧੦੧ ਟਾਕਾਰ	੩੬੬੬ ਏਪਾਰ	੩੬੧੦੧ ਟਾਕਾਰ	੩੬੧੦੦ ਏਪਾਰ	੩੬੬੮ ਏਪਾਰ	੩੬੬੬ ੩੬੧੦੦
੧੦੦	੩੭੧੦੨ ਟਾਕਾਰ	੩੭੧੦੦ ਏਪਾਰ	੩੭੧੦੨ ਟਾਕਾਰ	੩੭੧੦੧ ਏਪਾਰ	੩੭੬੬ ਏਪਾਰ	੩੭੧੦੦ ੩੭੧੦੧
੧੦੧		੩੮੧੦੧ ਏਪਾਰ		੩੮੧੦੦ ਏਪਾਰ		੩੮੧੦੧ ੩੮੧੦੨
			੩੮੧੦੨ ਏਪਾਰ			
	੩੮੧੦੩ ਟਾਕਾਰ		੩੮੧੦੩ ਟਾਕਾਰ			
	੩੯੧੦੪ ਟਾਕਾਰ		੩੯੧੦੪ ਟਾਕਾਰ			
੧੦੨	੪੦੧੦੫ ਏਪਾਰ	੩੯੧੦੨ ੧੦੧੧੧	੪੦੧੦੫ ਏਪਾਰ	੩੯੧੦੩ ੧੦੧੧੧	੪੯੧੦੧ ੧੦੧੧੧	੩੯੧੦੩
					੩੯੧੦੨	...

क्रम- सं. या	सूत्रपाठ	शंकरः	भास्कर	रामानुजः
१०३	ज्योतिर्दशनात्	४०१०३ १११११	४०१०३ १११११	४११०६ १०१२२
१०४	आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्	४११०४ १२१११	४११०४ १२१११	४२१०७ १११३१
१०५	सुषुप्त्युत्क्रान्तोर्भेदेन	४२१०५ १३१२१	४२१०५ १३१२१	४३१०८ १११३२
१०६	पत्यादिशब्देभ्य	४३१०६ १३१२२	४३१०६ १३१२२	४४१०९ १११३३

द्वितीयपादान्ताधिकरणसख्या
आदितोऽधिकरणसख्या—

+ १८
३६

+ १८
३६

+ १७
२८

चतुर्थः पादः

१०७	आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न गरीर- रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दशयति च	१११०७ ११७१	१११०७ ११७१	११११० ११७१
१०८	सृष्टं तु तदर्हत्वात् × सृष्टं तदर्हत्वात् (श्रीप०)	२११०८ ११७२	२११०८ ११७२	२११११ ११७२
१०९	तदधीनत्वात्पर्ययत × तदधीनत्वात्पर्ययत (श्रीप०)	३११०९ ११७३	३११०९ ११७३	३१११२ ११७३
११०	ज्येष्ठावयवनाम	४१११० ११७४	४१११० ११७४	४१११३ ११७४
१११	यद्वर्तते चेन्न प्राज्ञो ऽपि प्रकरणान्	५११११ ११७५	५११११ ११७५	५१११४ ११७५

	निम्नवाकः	मध्यमः	श्रीकण्ठः	श्रीपतिः	पञ्चमः	विज्ञानमिच्छुः	पञ्चदशः
१०३	४११२०६ १०३१०	४०११०३ ११११११	४१११०६ १०११११	४०११०४ ११११११	४०११०२ ११११११	४०११०३	४०११०४
१०३	४२११०३ १०३३११	४१११०३ १०३१११	४२११०३ १०३३११	४१११०५ १०३१११	४१११०३ १२३१११	४१११०४	४१११०
१०१	४३११०८ १०३३१२	४२११०५ १३३१११	४३११०८ ११३३१२	४२११०३ १३३३११	४२११०३ १३३३११	४२११०	४२११०६
१०६	४४११०६ १०३३१३	४३११०६ १४३१११	४४११०६ १०३३१३	४३११०३ १३३३१२	४३११०५ १३३३१०	४३११०६	४३११०३
	+१७ २७	+१६ ३३	+२१ ३०	+१८ ३१	+१८ ३१		

१०५	११११० ११३११	११११०३ ११६१	११११० ११३११	११६०८ ११३११	११६०६ ११३११	१११०३	१११०८
१०८	२११११ ११३१२	२११०८ ११६१२	२११११ ११३१२	२११०६ ११३१२	२११०३ ११३१२	२११०८	२११०६
१०६	३१११२ ११३१३	३११०६ ११६१३	३१११२ ११३१३	३१११० ११३१३	३११०८ ११३१३	३११०६	३१११०
११०	४१११३ ११३१४	४१११० ११६१४	४१११३ ११३१४	४११११ ११३१४	४११०६ ११३१४	४१११०	४११११
१११	५१११४ ११३१५	५११११ ११६१५	५१११४ ११३१५	५१११२ ११३१५	५१११० ११३१५	५११११	५१११२
११२	६१११५ ११३१६	६१११३ ११६१६	६१११५ ११३१६	६१११३ ११३१६	६११११ ११३१६	६१११२	६१११३

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर	भास्कर	रामानुजः
११३	महद्वच	७११३ १७७	७११३ १७७	७११६ १७७
	X महत्वाच्च (भा० पाठान्तरः)	
११४	चमसवदविशेषात्	८११४ २३१	८११४ २३१	८११७ २३१
	X चमसवदविशेषाच्च (भा० पाठान्तरः)
११५	ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयते एके	९११५ २३२	९११५ २३२	.
	X ज्योतिरुपक्रमात्तु (रा०, म०, व०, वि०)	...		९११८ २३२
	X ज्योतिरुपक्रमात्तथा (श्रीप०)
११६	कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोध.	१०११६ २३३	१०११६ २३३	१०११६ २३३
	X देशाय मध्वादि (वल०)
११७	न सख्योपसग्रहादपि नानामावादति- रेकाच्च	११११७ ३३१	११११७ ३३१	१११२० ३३१
	X अहणादपि (श्रीप०)
११८	प्राणादयो वाक्यशेषात्	१२११८ ३३२	१२११८ ३३२	१२१२१ ३३२
	X वाक्यविशेषात् (श्रीप०)
११९	ज्योतिषैकेषामसत्यत्वे	१३११९ ३३३	१३११९ ३३३	१३१२२ ३३३
	X असत्यन्ये (श्रीप०)
१२०	कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यय- दिष्टोक्ते	१४१२० ४२१	१४१२० ४२१	१४१२३ ४२१
	X—दिषु यथाव्यय (श्रीप०)

निम्नार्कः	मध्य	धीव ५३	धीवति	पक्षम	विमानमिक्षु	बलदेव
११३ ७११६ ११७७	८११४ ११६८	७११६ ११७७	७११४ ११७७	७११२ ११७७	७११३	७११४
११४ ८११७ ८११७	९११५ ११६९	८११७ ८११७	८११५ ८११७	८११३ ८११७	८११४ ..	८११५
११५ ९११८ ९११७		९११८ ९११७			९११४ ९११५ ..	९११६
११६ १०११९ १०११३	११११७ १०११७	१०११९ १०११३	१०११७ १०११३	१०११५ १०११३	१०११६	१०११७
११७ १११२० ११११७	१२११८ ११११७	१११२० ११११७		११११६ ११११७	११११७	११११८
११८ १२१२१ १२११७	१३११९ १२११७	१२१२१ १२११७		१२११८ १२११७ १२११६ १२११७	१२११८	१२१२९
११९ १३१२२ १३११३	१४१२० १३११३	१३१२२ १३११३		१३११८ १३११७ १३११६ १३११७	१३११९	१३१२०
१२० १४१२३ १४११४	१५१२१ १४११७	१४१२३ १४११४		१४१२० १४११९ १४११८ १४११९	१४१२०	१४१२१

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्कर	रामानुजः
१२१	समाकर्षात्	१५१२१ ४२२	१५१२१ ४२२	१५१२४ ४२२
१२२	जगद्वाचित्वात्	१६१२२ ५३३१	१६१२२ ५३३१	१६१२५ ५३३१
१२३	जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्तद्- व्याख्यातम्	१७१२३ ५३३२	...	१७१२६ ५३३२
	X लिङ्गादिति (म०, व०)
	X जीवमुख्य व्याख्यातमन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके (भा०)	...	१७१२३ ५३३२	..
१२४	अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्याना- भ्यामपि चैवमेके	१८१२४ ५३३३	...	१८१२७ ५३३३
	X अन्यार्थस्तु (वल०)			
१२५	वाक्यान्वयात्	१९१२५ ६४४१	१८१२४ ६४४१	१९१२८ ६४४१
१२६	प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गामाश्मरश्च	२०१२६ ६४४२	१९१२५ ६४४२	२०१२९ ६४४२
	X लिङ्गमित्याश्मरश्च (वि०)
१२७	उत्कमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः	२११२७ ६४४३	२०१२६ ६४४३	२११३० ६४४३
१२८	अवस्थितेरिति काराकृत्वा	२२१२८ ६४४४	२११२७ ६४४४	२२१३१ ६४४४
१२९	प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादध्यान्तानुपरोधात्	२३१२९ ७५५१	२२१२८ ७५५१	२३१३२ ७५५१
१३०	अभिधोपदेशाच्च	२४१३० ७५५२	२३१२९ ७५५२	२४१३३ ७५५२
	X अभिधोपदेशाच्च (श्रीप०)
१३१	साक्षाच्चोभयाम्नात्	२५१३१ ७५५३	२४१३० ७५५३	२५१३४ ७५५३

નિબંધક	મધ્ય	શ્રીકૃષ્ણ	શ્રીવલિ	પદ્મ	વિજ્ઞાનમિત્ર	કલદેવ
૧૨૧	૧૫૧૨૨૪ ધારા	૧૫૧૨૨૨ ' ૧૮૧	૧૫૧૨૨૪ ધારા	૧૫૧૨૨૨ ધારા	૧૫૧૨૨૦ ' ૧૧૧	૧૫૧૨૨૧ ૧૫૧૨૨૨
૧૦૦	૧૬૧૨૨૫ ' ૧૩૧	૧૭૧૨૨૩ ' ૧૮૨	૧૬૧૨૨૫ ધારા	૧૬૧૨૦૩ ' ૩૧	૧૬૧૨૨૧ ધારા	૧૬૧૨૨૨ ૧૬૧૨૨૩
૧૦૩	૧૭૧૨૨૬ ધારા		૧૭૧૨૨૬ ધારા	૧૭૧૨૨૪ ધારા		૧૭૧૨૨૩ ૧૭૧૨૨૪
		૧૮૧૨૨૪ ધારા			૧૭૧૨૨૨ ધારા	
૧૨૪	૧૮૧૨૨૭ ધારા	૧૯૧૨૨૫ ' ૧૮૪	૧૮૧૨૨૭ ધારા	૧૮૧૨૨૨ ધારા	૧૮૧૨૨૩ ધારા	૧૮૧૨૨૪ ૧૭૧૨૨૫
૧૨૫	૧૯૧૨૨૮ ' ૧૩૧	૨૦૧૨૨૬ ' ૧૧૫	૧૯૧૨૨૮ ધારા	૧૯૧૨૨૬ ધારા	૧૯૧૨૨૪ ધારા	૧૯૧૨૨૫ ૧૯૧૨૨૬
૧૨૬	૨૦૧૨૨૯ ધારા	૨૧૧૨૨૭ ધારા	૨૦૧૨૨૯ ધારા	૨૦૧૨૨૭ ધારા	૨૦૧૨૨૫ ધારા	૨૦૧૨૨૭ ૨૦૧૨૨૬
૧૨૭	૨૧૧૨૩૦ ધારા	૨૨૧૨૨૮ ' ૧૮૭	૨૧૧૨૩૦ ધારા	૨૧૧૨૨૮ ધારા	૨૧૧૨૨૬ ધારા	૨૧૧૨૨૭ ૨૧૧૨૨૮
૧૨૮	૨૨૧૨૩૧ ધારા	૨૩૧૨૨૯ ધારા	૨૨૧૨૩૧ ધારા	૨૨૧૨૨૯ ધારા	૨૨૧૨૨૭ ધારા	૨૨૧૨૨૮ ૨૨૧૨૨૯
૧૨૯	૨૩૧૨૩૨ ધારા	૨૪૧૨૩૦ ધારા	૨૩૧૨૩૨ ધારા	૨૩૧૨૩૦ ધારા	૨૩૧૨૨૮ ધારા	૨૩૧૨૨૯ ૨૩૧૨૩૦
૧૩૦	૨૪૧૨૩૩ ધારા	૨૫૧૨૩૧ ધારા	૨૪૧૨૩૩ ધારા		૨૪૧૨૨૯ ધારા	૨૪૧૨૩૦ ૨૪૧૨૩૧
			૨૫૧૨૩૧ ધારા			
૧૩૧	૨૫૧૨૩૪ ધારા	૨૬૧૨૩૨ ધારા	૨૫૧૨૩૪ ધારા	૨૫૧૨૩૨ ધારા	૨૬૧૨૩૦ ધારા	૨૫૧૨૩૧ ૨૫૧૨૩૨

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्करः	रामानुजः
१३२	आत्मकृतेः परिणामात्	२६१३२ ७५५४	२५१३१ ७५५४	...
	X आत्मकृतेः (रा०, श्री०)	२६१३५ ७६५४
	X परिणामात् (रा०, श्री०)	२७१३६ ७६५५
१३३	योनिश्च हि गीयते	२७१३३ ७५५५	२६१३२ ७५५५	२८१३७ ७६६६
१३४	एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	२८१३४ ८१११	२७१३३ ८१११	२६१३८ ८१११
	तृतीयपादान्ताधिकरणसंख्या	३१	३१	२८
	आदितीऽधिकरणसंख्या	३६	३६	३६

द्वितीयाध्यायः १ पा० ।

१३५	स्मृत्यनवकारादोषप्रसंग इति चेन्नान्य- स्मृत्यनवकारादोषप्रसंगात्	११३५ १२२१	११३४ १२२१	११३६ १२२१
१३६	इतरेषा चानुपलब्धे	२१३६ १२२२	२१३५ १२२२	२१४० १२२२
१३७	एतेन योग प्रत्युक्त	३१३७ २१११	३१३६ २१११	३१४१ २१११
१३८	न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् + दृश्यते तु (म०)	४१३८ ३८११ ...	४१३७ ३८११ ..	४१४२ ३८११ ..
१३९	अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगत- तिभ्याम्	५१३९ ३८२२	५१३८ ३८२२	५१४३ ३८२२
१४०	दृश्यते तु X दृश्यते च (म०)	६१४० ३८२३ ...	६१३९ ३८२३ ..	६१४४ ३८२३
१४१	असदितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्	७१४१ ३८२४	७१४० ३८२४	७१४५ ३८२४
१४२	अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम्	८१४२ ३८२५	८१४१ ३८२५	८१४६ ३८२५

निष्कार्क	मथ	धीकम्	धीपति	पथम	विमानमिच्छुः	यलयेय
१३२	रदा१३५ प्रा१३११	रदा१३३ दा१३५	रदा१३५ दा१३५	रदा१३३ दा१३५	रदा१३३ दा१३३	रदा१३३
१३३	रदा१३६ प्रा१३१०	रदा१३४ दा१३५	रदा१३७ दा१३६	रदा१३४ दा१३५	रदा१३७ दा१३६	रदा१३४
१३४	रदा१३७ प्रा१३१३	रदा१३५ दा१३१	रदा१३८ दा१३१	रदा१३५ दा१३१	रदा१३७ दा१३६	रदा१३५
	३७ ३०	३३ ४०	३२ ३६	३१ ३६	३१ ३६	
१३५	११३८ ११३१	११३६ ११३१	११३६ ११३१	११३६ ११३१	११३४ ११३१	११३६
१३६	२१३६ ११३२	२१३७ ११३०	२१३० ११२२	२१३७ ११३२	२१३५ २१३१	२१३६
१३७	३१३० २१३१	३१३८ ११३३	३१३१ २१३१	३१३८ २१३१	३१३६ ३१३१	३१३७
१३८	४१३१ ३१३१	४१३६ २१३१	४१३० ३१३१	४१३६ ३१३१	४१३७ ४१३१	४१३६
१३९	५१३२ ३१३२	६१३१ ३१३१	७१३३ ३१३२	८१३० ३१३२	९१३८ ४१३२	११३६
१४०	६१३३ ३१३३		६१३४ ३१३३	६१३१ ३१३३	६१३६ ४१३३	६१३०
		७१३२ ३१२२				
१४१	७१३४ ३१३४	८१३३ ४१३१	७१३५ ३१३४	७१३२ ३१३४	७१३० ५१३१	७१३१
१४२	८१३५ ३१३५	६१३४ ४१३२	८१३६ ४१३१	८१३३ ३१३५	८१३१ ५१३२	८१३३

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर	भास्कर	रामानुजः
१४३	न तु दृष्टान्ताभावात् X न च दृष्टान्ताभावात् (श्रीप०)	६।१४३ ३।८६	६।१४२ ३।८६	६।१४७ ३।६६
१४४	स्वपक्षदोषाच्च X स्वपक्षे दोषाच्च (वल, नि०)	१०।१४४ ३।८।७	१०।१४३ ३।८।७	१०।१४८ ३।६।७
१४५	तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मुक्षप्रसग. X मप्यविमोक्षप्रसग. (शं, व०, वि०) X तर्काप्रतिष्ठानादपि (रा०) X तर्काप्रतिष्ठानात् (श्री०) X अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मु- क्षप्रसगः (रा, श्री०)	११।१४५ ३।८।८	११।१४४ ३।८।८ ११।१४६ ३।६।८ .. १२।१५० ३।६।६
१४६	एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः X शिष्टा अपरिग्रहा (म०)	१२।१४६ ४।१।१	१२।१४५ ४।१।१	१३।१५३ ४।१।१
१४७	भोक्तापत्तेरविमोग श्रेत् स्याल्लोकवत्	१३।१४७ ५।१।१	१३।१४६ ५।१।१	१४।१५२ ५।१।१
१४८	तदेनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य	१४।१४८ ६।७।१	१४।१४७ ६।७।१	१५।१५३ ६।६।१
१४९	माने चोपलब्धे	१५।१४९ ६।७।२	१५।१४८ ६।७।२	१६।१५४ ६।६।२
१५०	सत्त्वाच्चापरस्य X सत्त्वाच्चापरस्य (रा०, श्री० श्रीप०)	१६।१५० ६।७।३	१६।१४९ ६।७।३	.. १७।१५५ ६।६।३
१५१	असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्	१७।१५१ ६।७।४	१७।१५० ६।७।४	..

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर	भास्कर.	रामानुज'
	X असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्त- रेण वाक्यशेषाद् युक्तोः शब्दान्त- राच्च (रा०, नि०, श्री०)		..	१८१५६ ६६४
१५२	युक्तो शब्दान्तराच्च	१८१५२ ६७५	१८१५१ ६७५	-
१५३	पटवच्च	१८१५३ ६७६	१८१५२ ६७६	१८१५७ ६६५
१५४	यथा च प्राणादि X यथा च प्राणादिः (वल०)	२०१५४ ६७७	२०१५३ ६७७	२०१५८ ६६६
१५५	इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोष- प्रसक्ति.	२११५५ ७३१	२११५४ ७३१	२११५६ ७३१
१५६	अधिकं तु भेदनिर्देशात्	२२१५६ ७३२	२२१५५ ७३२	२२१६० ७३२
१५७	अश्मादिवच्च तदनुपपत्ति.	२३१५७ ७३३	२३१५६ ७३३	२३१६१ ७३३
१५८	उपसहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि X चेत् क्षीरवद्धि (म०)	२४१५८ ८३१	२४१५७ ८३१	२४१६२ ८३१
१५९	देवादिवदपि लोके	२५१५९ ८३२	२५१५८ ८३२	२५१६३ ८३२
१६०	कृत्प्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दकोपो वा X- निरवयवशब्द (वि०) X चत्वशब्दव्याकोपो वा (वल०)	२६१६० ९३१	२६१५९ ९३१	२६१६४ ९३१
१६१	श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	२७१६१ ९३२	२७१६० ९३२	२७१६५ ९३२
१६२	आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि	२८१६२ ९३३	२८१६१ ९३३	२८१६६ ९३३

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्करः	रामानुजः
१६३	स्वपक्षदोषाच्च X स्वपक्षे दोषाच्च (नि०, बल०)	२६।१६३ ६।४।४	२६।१६२ ६।४।४	२६।१६७ ६।६।४
१६४	सर्वोपेता च तद्दर्शनात् X सर्वोपेता च सा तद्दर्शनात् (नि०)	३०।१६४ १०।२।१	३०।१६३ १०।२।१	३०।१६ ६।६।५
१६५	विकरणत्वात्नेति चेत् तदुक्तम्	३१।१६५ १०।२।२	३१।१६४ १०।२।१	३१।१६ ६।६।६
१६६	न प्रयोजनवत्त्वात्	३२। ६६ ११।२।१	३२।१६५ ११।२।१	३२।१७। १०।५।१
१६७	लोकेवतु लीलाकैवल्यम्	३३।१६७ ११।२।२	३३।१६६ ११।२।२	३३।१७। १०।५।२
१६८	वैषम्यनैर्घृष्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति	३४।१६८ १२।३।१	३४।१६७ १२।३।१	३४।१७० १०।५।३
१६९	न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् X न कर्मविभागा (व०) X अकस्माद् विभागा (भा०) X न कर्माविभागादिति चेन्नानादि- त्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च (रा०, नि०, श्री०) X न कर्मविभागादिति चेन्नानादित्वा- प्युपपद्यते चानुपलभ्यते च (श्रीप०)	३५।१६९ १२।३।२
१७०	उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च	३६।१७० १२।३।३	३६।१६९ १२।३।३	३५।१७३ १०।५।४
१७१	सर्वधर्मोपपत्तेश्च चतुर्थपादान्ताधिकरणसंख्या आदितोऽधिकरणसंख्या	३७।१७१ १३।१।१	३७।१७० १३।१।१	३६।१७४ १०।५।५
		३६ ५२	३६ ५२	३६ ४६

	निम्नार्कः	मध्यः	धीक ७७	धीपति	चलम	विमानमिक्षुः	चलशेष
१६३	३०११६५ २८११६५ ६१६१४	३०११६५ ८५५३	२६११६७ ६१६१४	२६११६४ ६८५४	२६११६२ १११६६	२६११६३	२६११६४
१६४	३०११६६ २६११६६ ६१६१५	३०११६६ ८५५४	३०११६६ ६१६१५	३०११६६ ६८५५	३०११६३ १२१८१	३०११६४	३०११६५
१६५	३०११६७ ६१६१६	३२११६७ ८५५५	३२११६६ ६१६१६	३२११६६ ६८५६	३२११६४ १२१८२	३२११६५	३२११६६
१६६	३२११६८ १०१५११	३३११६८ ६१२११	३२११७० १०१२११	३०११६७ ६८५७	३२११६ १२१८३	३२११६६	३२११६७
१६७	३२११६९ १०१५१२	३४११६९ ६१२१२	३३११७१ १०१२१२	३३११६७ ६८५८	३३११६६ १२१८४	३३११६७	३३११६७
१६८	३३११७० १०१५१३	३४११७० १०१३११	३४११७२ १११३११	३४११६९ १०१२११	३४११६७ १२१८५	३४११६७	३४११६९
१६९		३६११७१ १०१३१२			३६११६८ १२१८६	३६११६९	३६११७०
	३४११७१ १०१५१४		३५११७३ १११३१२				
				३६११७० १०१२१२			
१७०		३७११७२ १०१३१३			३६११६९ १२१८७	३६११७०	३६११७१
१७१	३६११७२ १०१५१५	३८११७३ १११३१३	३६११७४ १११३१३	३६११७१ १११३१३	३७११७० १२१८८	३७११७१	३७११७०
	३७ ५२	३८ ५३	३९ ५४	३९ ५४	३९ ५३		

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्करः	रामानुजः
	द्वितीयाध्याय द्वितीयः पादः ।			
१७२	रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्	११७२ ११७१	११७१ ११७१	...
	X रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च (रा०, श्री, श्रीप०)	११७५ ११६१
१७३	प्रवृत्तेश्च	२१७३ ११७२	२१७२ ११७२	...
१७४	पयोऽभुवच्चेत् तत्रापि	३१७४ ११७३	३१७३ ११७३	२१७६ ११६२
१७५	व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्	४१७५ ११७४	४१७४ ११७४	३१७७ ११६३
१७६	अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्	५१७६ ११७५	५१७५ ११७५	४१७८ ११६४
१७७	अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् (शं०, मा०, नि०, म०, व०, वि०, वल०)	६१७७ ११७६	६१७६ ११७६	...
१७८	पुरुषारम्भवदिति चेत् तथापि	७१७८ ११७७	७१७७ ११७७	५१७९ ११६५
	X पुरुषारम्भवच्चेत्तथापि (वि०)
१७९	अगित्वानुपपत्तेश्च	८१७९ ११७८	..	६१८० ११६६
	X अगित्वानुपपत्ते (भा०, म०)	...	८१७८ ११७८	...
१८०	अन्यथानुमितौ च ज्ञानशक्तिवियोगात्	९१८० ११७९	..	७१८१ ११६७
	X मितौ शक्ति (भा०)	..	९१७९ ११७९	...
	X मितौ च ज्ञानशक्ति (श्री० श्रीप०)
	X अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् (रा०, श्री०, श्रीप०) १७७	८१८२ ११६८
१८१	विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्	१०१८१ ११७९०	१०१८० ११७९०	९१८३ ११६९

निम्नार्क	मध्य	शीकण्ठ	शीपति	पक्षम	पिधानमिक्षु	बलदेय
१७२ ११२७३ ११२०१	११२७४ ११४११		११२७ ११६११		११२७१ ११६११	११२७२ ११७७३
१७३ २१२७४ ११२०२	२१२७५ ११४१२	--		२१२७२ ११६१२	२१२७३ ११६१३	२१२७४ ११७७४
१७४ ३१२७५ ११२०३	३१२७६ ११४१३	२१२७६ ११६१२	२१२७३ ११६१२	३१२७३ ११६१३	३१२७४ ११६१४	३१२७५ ११७७५
१७५ ४१२७६ ११२०४	४१२७७ ११४१४	३१२७७ ११६१३	३१२७४ ११६१३	४१२७४ ११६१४	४१२७५ ११६१५	४१२७६ ११७७६
१७६ ५१२७७ ११२०५	५१२७८ ११४१५	४१२७८ ११६१४	४१२७५ ११६१४	५१२७५ ११६१५	५१२७६ ११६१६	५१२७७ ११७७७
१७७ ६१२७८ ११२०६	६१२७९ ११४१६			६१२७६ ११६१६	६१२७७ ११६१७	६१२७८ ११७७८
१७८ ७१२७९ ११२०७	७१२८० ११४१७	५१२७९ ११६१५	६१२७६ ११६१५	७१२७७ ११६१६	७१२७८ ११६१७	७१२७९ ११७७९
१७९ ८१२८० ११२०८		६१२८० ११६१६	६१२७७ ११६१६	८१२७८ ११६१७	८१२७९ ११६१८	८१२८० ११७८०
१८० ९१२८१ ११२०९	९१२८२ ११४१८			९१२७९ ११६१८	९१२८० ११६१९	९१२८१ ११७८१
		७१२८१ ११६१७	७१२७८ ११६१७			
		८१२८२ ११६१८	८१२७९ ११६१८			
१८१ १०१२८२ ११२०१०	१०१२८३ ११४१९	९१२८३ ११६१८	९१२८० ११६१८	१०१२८० ११६१९	१०१२८१ ११६२०	१०१२८२ ११७८२

क्रौंमक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर.	भास्कर	रामानुजः
१८२	महद्वीर्णवद् वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्	११११८२ २१११	११११८२ २१११	१०११८४ २१०१
१८३	उभयथापि न कर्मातस्तदभाव	१२११८३ ३१११	१२११८२ ३१११	११११८५ २१०२
१८४	समवायाम्युपगमाच्च साग्यादनवस्थिते	१३११८४ ३११२	१३११८३ ३११२	१२११८६ २१०३
१८५	नित्यमेव च भावात्	१४११८५ ३११३		१३११८७ २१०४
	X नित्यमेव भावात् (भा०)	.	१४११८४ ३११३	...
१८६	रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्	१५११८६ ३११४	१५११८५ ३११४	१४११८८ २१०५
१८७	उभयथा च दोषात्	१६११८७ ३११५	१६११८६ ३११५	१५११८९ २१०६
१८८	अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा	१७११८८ ३११६	१७११८७ ३११६	१६११९० २१०७
१८९	समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्ति	१८११८९ ४११०१	१८११८८ ४११०१	१७११९१ ३११०१
१९०	इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्र- निमित्तत्वात्	१९११९० ४११०२
	X प्रत्ययमन्यत्वादुपपन्नमिति चेन्न संज्ञातभावानिमि (भा०)	.	१९११८९ ४११२	...
	X प्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न सघात- भावानिमि (रा०, नि०, श्री०, श्रीप०)	१८११९२ ३११०२
१९१	उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२०११९१ ४११०३	२०११९० ४११०३	
	X पूर्वविरोधात् (रा०)	...		१९११९३ ३११०३
१९२	असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा	२१११९२ ४११०४	२१११९१ ४११०४	...
	X रोधौ (रा०)	...		२०११९४ ३११०४
१९३	प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिर- विच्छेदात्	२२११९३ ४११०५	.	२१११९५ ३११०५
	X प्राप्तिरसम्भवः (भा०)	...	२२११९२ ४११०५	...

निम्नार्कः	मध्य	धीकण्ड	धीपति	पहम	पिधानमिस्तु	यलदेय
१८२ ११११८३ राजा१	११११८४ दाजा१	१०११८४ राजा१	१०११८१ राजा१	११११८२ दाजा१	११११८०	११११८३
१८३ १२११८४ राजा२	१२११८५ दाजा२	११११८५ राजा२	११११८२ दाजा१	१२११८२ दाजा२	१२११८३	१२११८४
१८४ १३११८५ राजा३	१३११८६ दाजा३	१२११८६ राजा३	१२११८३ दाजा२	१३११८३ दाजा३	१३११८४	१३११८५
१८५ १४११८६ राजा४	१४११८७ दाजा४	१३११८७ राजा४	१३११८४ दाजा३	१४११८४ दाजा४	१४११८५	१४११८६
१८६ १५११८७ राजा५	१५११८८ दाजा५	१४११८८ राजा५	१४११८५ दाजा४	१५११८५ दाजा५	१५११८६	१५११८७
१८७ १६११८८ राजा६	१६११८९ दाजा६	१५११८९ राजा६	१५११८६ दाजा५	१६११८६ दाजा६	१६११८७	१६११८८
१८८ १७११८९ राजा७	१७११९० दाजा७	१६११९० राजा७	१६११८७ दाजा६	१७११८७ दाजा७	१७११८८	१७११८९
१८९ १८११९० राजा८	१८११९१ दाजा८	१७११९१ राजा८	१७११८८ दाजा७	१८११८८ दाजा८	१८११८९	१८११९०
१९०	१९११९२ दाजा९			१९११८९ दाजा८	१९११९०	१९११९१
		१८११९२ दाजा८	१८११८९ दाजा७			
१९१ १९११९२ राजा९	२०११९३ दाजा९	१९११९३ दाजा९	१९११९० दाजा८	२०११९० दाजा९	२०११९१	२०११९२
१९२ २१११९३ राजा१०	२१११९४ दाजा१०	२०११९४ दाजा१०	२०११९१ दाजा९	२१११९१ दाजा१०	२१११९२	२१११९३
१९३ २२११९४ राजा११	२२११९५ दाजा११	२१११९५ दाजा११	२१११९२ दाजा१०	२२११९२ दाजा११	२२११९३	२२११९४

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	रांकरः	भास्कर	रामानुजः
१६४	उभयथा च दोषात्	२३१६४ ४१०६	...	२३१६६ ३१०८
१६५	आकारो चाविशेषात्	२४१६५ ४१०७	२३१६३ ४१०६	२३१६७ ३१०७
१६६	अनुस्मृतेश्च	२४१६६ ४१०८	२४१६४ ४१०७	२४१६८ ३१०८
१६७	नासतोऽदृष्टत्वात्	२६१६७ ४१०९	२५१६५ ४१०८	२५१६६ ३१०९
१६८	उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः	२७१६८ ४१०१०	२६१६६ ४१०९	२६१६७ ३१०१०
१६९	नामाव उपलब्धे	२८१६९ ५१०१	२७१६७ ५१०१	२७१६९ ४१०१
२००	वैधर्म्याच्च न भवमादिवत्	२९१७० ५१०२	२८१६८ ५१०२	२८१७० ४१०२
२०१	न भावोऽनुपलब्धे	३०१७१ ५१०३	२९१६९ ५१०३	२९१७१ ४१०३
२०२	क्षणिकत्वाच्च X क्षणिकत्वात् (नि०)	३११७२ ५१०४
२०३	सर्वथानुपपत्तेश्च (२०२) क्षणिकत्वाच्च (श्रीप०)	३२१७३ ५१०५	३०१७४ ५१०४ ...
२०४	नैकस्मिन्नसम्भवात्	३३१७४ ६१०१	३०१७० ६१०१	३११७५ ६१०१
२०५	एवं चात्माऽकारं यम् + शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वात् (श्रीप०)	३४१७५ ६१०२ ...	३११७१ ६१०२ ...	३२१७६ ६१०२
२०६	न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः	३५१७६ ६१०३	३२१७२ ६१०३	३३१७७ ६१०३
२०७	अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविरोध X द्विशेषात् (म०)	३६१७७ ६१०४ ...	३३१७३ ६१०४ ...	३४१७८ ६१०४ ...

निम्ब्याकं	मन्थ	थीकण्ड	थीपति	पल्लम	विष्णानमिस्तु	बलवेध
१६४	२३११६५ ३११ १६	२३११६६ जाला६	२२११६६ ३८६	२२११६३ ३११०६	२३ १६३ ३११०६	२३११६४ २३११६५
१६५	२३११६६ ३११०७	२३११६७ जाला७	२३११६७ ३०८७	२३११६४ ३११०७	२३११६४ ३११०७	२३११६५ २३११६६
१६६	२ ११६७ ३११ १८	२ ११६८ ७८१८	२३११६८ ३१८८	२३११६५ ३११०८	२ ११६५ ३११०८	२ ११६६ २५११६७
१६७	२३११६८ ३११०८	२३११६९ जाला९	२५११६९ ३१२१	२ ११६६ ३११०९	२३११६६ ३११०९	२ ११६७ २३११६८
१६८	२३११६९ ३११०९	२३११७० जाला१०	२३११७० ३१२२	२३११६७ ३ ११०१०	२३११६७ ३११०१०	२३११६८ २३११६९
१६९	२८१२०० ३११५११	२८१२०१ ला३३	२३१२०१ ५३३३	२३११६८ ५३३३	२८११६८ ५१ ११	२८११६९ २८१२००
२००	२६१२०१ ३ १५ १२	२६१२०२ ला३४	२८१२०२ १ ३३३	२८११६९ ५३३३	२६११६९ ५१ १२	२६१२०० २६१२०१
२०१	३०१२०२ ३११५१३	३०१२०३ ला३५	२६१२०३ १३३३	२६१२०० ५३३३	३०१२०० ५१ १३	३०१२०१ ३०१२०२
२०२		३११२०४ ला३६			३११२०१ १ १३	३११२०२ ३११२०३
२०३	३११२०३ ३११५१४	३२१२०५ ला३७	३११२०३ ला३७	३०१२०१ ला३७	३२१२०२ ५१ १५	३२१२०३ ३२१२०४
२०४	३३१२०५ ला३८	३३१२०६ ला३८	३११२०५ ला३८	३२१२०३ ला ११	३३१२०३ ला३८	३३१२०४ ३३१२०५
२०५	३४ २०६ ला३९	३३१२०७ ला३९	३२१२०६ ला३९	३३१२०३ ला २	३३१२०४ ला३९	३३१२०५ ३३१२०६
२०६	३ १२०७ ला४०	३ १२०८ ला४०	३३१२०७ ला४०	३२१२०६ ला १४	३५१२०५ ला४०	३ १२०६ ३ १२०७
२०७	३६१२०८ ला४१		३३१२०८ ला४१	३३१२०७ ला १५	३६१२०६ ला४१	३६१२०७ ३६ २०८
		३६१२०९ ला४२				

व्याससम्मत-ब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णयः (२ पाः)

१३०

क्रमिक-
संख्या

सूत्रपाठः

शंकरः

भास्कर.

रामानुज'

२२० शब्दाच्च

४२२०
१७४

४२१४
१७४

...

२२१ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दात्

५२२१
१७५

५२१५
१७५

४२२०
१६४

२२२ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य

६२२२
१७६

६२१६
१७६

X प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य
(श्री०)

...

...

X प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् (रा०, श्री०)

...

..

५२२१
१६५

X शब्देभ्य (रा०, श्री०)

..

..

६२२२
१६६

२२३ यावद्विकार तु विभागो लोकवत्

७२२३
१७७

७२१७
१७७

७२२३
१६७

X यावद्विकारस्तु विभागो लोकवत्
(वल०)

...

...

२२४ एतेन मातरिश्वा व्याख्यात.

८२२४
२११

८२१८
२११

८२२४
१६८

२२५ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः

९२२५
३११

९२१६
३११

९२२५
१६६

२२६ तेजोऽतस्तथा ह्यर्ह

१०२२६
४११

१०२२०
४११

१०२२६
२८१

२२७ आप.

११२२७
५११

११२२१
५११

११२२७
२८२

२२८ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्य

१२२२८
६११

१२२२२
६११

...

X शब्दान्तरादिभ्यः (म०)

...

...

...

X पृथिवी (रा०, नि०, श्री०)

...

...

...

X अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्य. (रा०, श्री०)

...

...

...

X पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः (नि०)

...

...

...

...

६२२२८
२८३

१३२२६
२८४

...

निम्बार्क	मध्व	श्रीकण्ठ	शोपथि	वल्लभ	विज्ञानसिद्ध	बल्लभ
२२०	४१२२२ १।७।४			४१२१६ १।७।४	४१२२०	
२२१	४१२२१ १।१।५।४	४१२२३ १।७।५	४१२२० १।७।४	४१२२० १।६।४	४१२२१ १।७।५	४१२२१
२२२	४१२२२ १।१।५।५	४१२२४ १।७।६		४१२२१ १।७।६	४१२२२	४१२२२
			४१२२१ १।३।५			
		४१२२१ १।७।४				
		४१२२२ १।७।६				
२२३	४१२२३ १।१।५।६	७ २२५ १।७।७	७ २२३ १।७।७	४१२२२ १।६।६	७ २२२ १।७।७	७ २२३
						४१२२३
२२४	७ २२४ १।१।५।७	८ २२६ २।१।१	८ २२४ २।१।१	७ २२३ २।२।१	८ २२३ २।१।१	८ २२४
२२५	८ २२५ १।१।५।८	९ २२७ ३।१।१	९ २२५ ३।१।१	८ २२४ २।२।२	९ २२४ ३।१।१	९ २२५
२२६	९ २२६ १।१।५।९	१० २२८ ४।१।१	१० २२६ ४।१।१	९ २२५ ३।१।१	१० २२५ ४।१।१	१० २२६
२२७	१० २२७ १।१।५।०	११ २२९ ५।१।१	११ २२७ ४।१।२	१० २२६ ४।१।१	११ २२६ ५।१।१	११ २२७
२२८			११ २२७ ५।१।१	११ २२७ ६।१।१	१२ २२८	११ २२८
	१२ २२९ ६।१।१					
	११ २२८ १।१।५।१	१२ २२८ ४।१।३				
		१३ २२९ ४।१।४				
१२ २२९ १।१।५।२						

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्कर	रामानुजः
२२६	तदभिध्यानादेव तु तल्लिगात् सः	१३२२६ ७।१।१	१३२२३ ७।१।१	१४२३० २।८।५
२३०	विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च	१४२३० ८।१।१	१४२२४ ८।१।१	१५२३१ २।८।६
	X उपपद्यते (व०)
	X पारम्पर्येण क्रमोऽत उपपद्यते (श्री०)
२३१	अन्तराविज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिगा- दिति चेन्नविशेषात्	१५२३१ ६।१।१	५२२३१ ६।१।१	६२३२२ २।८।७
२३२	चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यप- देशो भाक्तः स्तद्भावभावित्वात्	१६२३२ १०।१।१	१६२२६ १०।१।१	...
	X—व्यपदेशोऽभाक्तः (रा०, श्री०, वल०)	१७२३३ २।८।८
२३३	नात्माश्रुतेर्नित्वत्वाच्च ताभ्यः	१७२३३ ११।१।१	१७२२७ ११।१।१	१८२३४ ३।१।१
	X नात्माऽश्रुते (नि०, वि०)
२३४	शोऽत एव	१८२३४ १२।१।१	१८२२८ १२।१।१	१९२३५ ४।१।१
	+ युक्तेश्च (म०)
२३५	उत्कान्तिगत्यागतीनाम्	१९२३५ १३।१।१	१९२२६ १३।१।१	२०२३६ ४।१।२
२३६	स्वत्मना चोत्तरयोः	२०२३६ १३।१।२	२०३३० १३।१।२	२१२३७ ४।१।३
२३७	नापुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात्	२१२३७ १३।१।३	२१२३१ १३।१।३	२२२३८ ४।१।४
२३८	स्वशब्दोन्मानाभ्या च	२२२३८ १३।१।४	२२२३२ १३।१।४	२३२३९ ४।१।५
२३९	अविरोधश्चन्दनवत्	२३२३९ १३।१।५	२३२३३ १३।१।५	२४२४० ४।१।६
२४०	अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमा- द्भदि हि	२४२४० १३।१।६	२४२३४ १३।१।६	२५२४१ ४।१।७

निम्न्याकः	मध्य	धीकण्ड	धीपति	वक्षम	विज्ञानमिक्तु	यल्लेध
रव६	१३२२३० १११५१३	१३२२३१ ७१११	१३२२३० ३५५५	१२२२२८ ६१११	१३२२२८ ७१११	१३२२२६ १२२२२६
रव०	१३२२३१ १११५१३	१३२२३२ ८१११		१३२२२६ ७१११		१३२२३० १३२२३०
			१५२२३१ ५१११		१३२२२६ ८१११	
रव१	१५२२३२ १११५१५	१३२२३३ ६१११	१३२२३२ ५१११	१३२२३० ८१११	१५२२३० ६१११	१५२२३१ १३२२३१
रव२	१६२२३३ २१११	१६२२३४ ६१११		१५२२३१ ६१११	१६२२३१ ६१११	१६२२३२ १६२२३२
			१७२२३३ ६१११			१५२२३२
रव३		१७२२३४ १०१११	१८२२३४ ७११११	१६२२३१ १०१११	१७२२३२ १०१११	१६२२३३ १६२२३३
	१७२२३४ २०११२				१७२२३३	
रव४	१८२२३५ ३११११	८२२३६ ११११११	१९२२३५ ८११११	१७२२३३ १११११	१८२२३३ १११११	१८२२३४ १७२२३४
		१९२२३७ १२१८११				
रव५	१९२२३६ ४११११	२०२२३८ १२१८१२	२०२२३६ १३११११	१८२२३४ १२११११	१९२२३४ १२११०१	१९२२३५ १८२२३५
रव६	२०२२३७ ५१११२	२१२२३६ १२१८१३	२१२२३७ १३१११२	१९२२३५ १२१११२	२०२२३५ १२११०२	२०२२३६ १९२२३६
रव७	२१२२३८ ६१११३	२२२२३० १२१८१४	२२२२३८ १४१११३	२०२२३६ १२१११३	२१२२३६ १२११०३	२१२२३७ २०२२३७
रव८	२२२२३९ ७१११४	२३२२३१ १२१८१५	२३२२३६ १४१११४	२१२२३७ १२१११४	२२२२३७ १२११०४	२२२२३८ २१२२३८
रव९	२३२२४० ८१११५	२४२२३२ १२१८१६	२४२२४० १४१११५	२२२२३८ १२१११५	२३२२३८ १२११०५	२३२२३९ २२२२३९
रव०	२४२२४१ ९१११६	२५२२३३ १२१८१७	२५२२३१ १४१११६	२३२२३९ १२१११६	२४२२३९ १२११०६	२४२२४० २४२२४०

क्रमिक- र्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्कर	रामानुजः
२४१	गुणाद्वा लोकवत् X गुणाद् वा आलोकवत् (भा०, रा०, श्री०)	२५२४१ १३१४७
२४२	व्यतिरेको गन्धवत् X व्यतिरेकोगन्धवत्तथा च दर्शयति (रा०, म०, श्रीप०) X व्यतिरेकोगन्धवत्तयाहि दर्शयति (नि०, श्री०, वल०)	२६२४२ १३१४८	२६२३६ १३१४८	... २७२४३ ४१४६
२४३	तथा च दर्शयति	२७२४३ १३१४६	२७२३७ १३१४६	...
२४४	पृथगुपदेशात्	२८२४४ १३१४१०	२८२३८ १३१४१०	२८२४४ ४१४१०
२४५	तद्गुणसारत्वात् तद्गुणपदेन प्राज्ञवत् X सारत्वात्तद् (रा०, वल०)	२९२४५ १३१४११	२९२३६ १३१४११	... २९२४५ ४१४११
२४६	यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्	३०२४६ १३१४१२	३०२४० १३१४१२	३०२४६ ४१४१२
२४७	पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् X पुंस्त्वादिवत्त्वस्य (रा०, वि०)	३१२४७ १३१४१३	३१२४१ १३१४१३	... ३१२४७ ४१४१३
२४८	नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतर- नियमो वान्यथा X प्रसंगोऽन्तर (रा०)	३२२४८ १३१४१४	३२२४२ १३१४१४	... ३२२४८ ४१४१४
२४९	कर्षा आरब्धवत्त्वात्	३३२४९ १४७१	३३२४३ १४७१	३३२४९ ५७१
२५०	वितारोपदेशात् X अपादनात् वितारोपदेशश्च (ग०, श्री०, श्रीप०)	३४२५० १४७२	३४२४४ १४७२	... ३४२५० ५७२

निम्बार्क	मध्य	धीकण्ड	धीपति	पञ्चम	विष्णामसिद्ध	बलदेव
२४१	रदारधर धार्शुत	रदारधर रदारधर		रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर
		रदारधर धार्शुत				
२४२				रदारधर रदारधर	रदारधर	
	रदारधर धार्शुत		रदारधर रदारधर			रदारधर
२४३				रदारधर रदारधर	रदारधर	
२४४	रदारधर धार्शुत	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर
२४५	रदारधर धार्शुत	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर
२४६	रदारधर धार्शुत	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर
२४७	रदारधर धार्शुत	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर
२४८	रदारधर धार्शुत	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर
२४९	रदारधर धार्शुत	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर
२५०	रदारधर धार्शुत	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर रदारधर	रदारधर

क्रमिका- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर	भास्कर.	रामानुजः
२५१	उपादानात्	३५२५१ १४७७३	३५२४५ १४७७३	...
२५२	व्यपदेशञ्च क्रियाया न चेन्निर्देशविपर्ययः	३६२५२ १४७७४	३६२४६ १४७७४	३६२५१ ५७७३
२५३	उपलब्धिवदनियम	३७२५३ १४७७५	३७२४७ १४७७५	३६२५२ ५७७४
२५४	शक्तिविपर्ययात्	३८२५४ १४७७६	३८२४८ १४७७६	३७२५३ ५७७५
२५५	समाध्यभावाच्च	३९२५५ १४७७७	३९२४९ १४७७७	३८२५४ ५७७६
२५६	यथा च तक्षोभयथा	४०२५६ १५१११	४०२५० १५१११	३९२५५ ५७७७
	X तक्षोभयता (नि०)
२५७	परात्तु तच्छ्रुतेः	४१२५७ १६२२१	४१२५१ १६२२१	४०३५६ ६२२१
३५८	कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिसिद्धावैय- थ्यादिभ्यः	४२२५८ १६२२२	४२२५२ १६२२२	४१२५७ ६२२२
	X प्रतिवेधा (म०)
२५९	अथो नानाव्यपदेशादन्था चापि दास- कितवादिस्त्वमधीयत एके	४३२५९ १७११११	४३२५३ १७११११	४२२५८ ७११११
	X दास (वल०)
२६०	मन्त्रवर्णाच्च	४४२६० १७१११२		..
	X मन्त्रवर्णात्. (भा०, रा०, नि०, म०, श्री०, श्रीप०, व०, वि०, वल०)	...	४४२५४ १७१११२	४३२५९ ७१११२
२६१	अपि च स्मर्यते	४५२६१ १७१११३
	X अपि स्मर्यते (भा०, रा० म०, व०, वल०)	...	४५२५५ १७१११३	४४२६० ७१११३

નિમ્બ્યાકાં	મધ્વ	ધ્રીકષ્ઠ	ધ્રોપતિ	પદ્મમ	વિજ્ઞાનમિશ્રુ	વલ્લભેય
૨૫૧	રૂપાર૫૧ પાટાર	રૂપા ૭૩ ૧૭ાર૦રિ		રૂપા ૫૦ ૧ધાટાર	રૂપાર૫૧	રૂરાર૫૦
૨૫૨	રૂપાર૫૨ ધાટાષ	રૂરાર૫૪ ૧૭ાર૦ષ	રૂપાર૫૧ ૧૦ાઝાર	રૂરાર ૪૬ ૧રૂાઝાર	રૂરાર ૫૧ ૧ધાટાષ	રૂરાર ૫૨ રૂપાર૫૧
૨૫૩	રૂરાર ૫૨ પાટાપ	રૂરાર૫૫ ૧૭ાર૦પ	રૂરાર૫૨ ૧૦ાઝાષ	રૂરાર ૫૦ ૧રૂાઝાષ	રૂરાર ૫૨ ૧ધાટાપ	રૂરાર૫૩ રૂપાર૫૨
૨૫૪	રૂરાર ૫૪ પાટાવ	રૂરાર૫૬ ૧૭ાર૦વ	રૂરાર૫૩ ૧૦ાઝાપ	રૂરાર ૫૧ ૧રૂાઝાવ	રૂરાર ૫૩ ૧ધાટાવ	રૂરાર ૫૪ રૂરાર ૫૩
૨૫૫	રૂરાર૫૫ પાટાઝ	રૂરાર૫૭ ૧૭ાર૦ઝ	રૂરાર ૫૪ ૧૦ાઝાવ	રૂરાર ૫૦ ૧રૂાઝાવ	રૂરાર ૫૪ ૧ધાટાઝ	રૂરાર ૫૫ રૂરાર૫૩
૨૫૬		રૂરાર૫૮ ૧૭ાર૦ઠ	રૂરાર ૫૫ ૧૦ાઝાઝ	રૂરાર૫૩ ૧રૂાઝાઝ	રૂરાર ૫૧ ૧ધાટાઠ	રૂરાર ૫૬ રૂરાર ૫૫
	રૂરાર૫૬ પાટાઠ					
૨૫૭	રૂરાર૫૭ ધારાર	રૂરાર૫૯ ૧૭ાર૦ધ	રૂરાર ૫૬ ૧૧ારાર	રૂરાર૫૪ ૧ધારાર	રૂરાર ૫૨ ૧ધારાર	રૂરાર૫૭ રૂરાર૫૬
૨૫૮	રૂરાર૫૮ ઝારાર		રૂરાર૫૭ ૧૧ારાર	રૂરાર૫૫ ૧ધારાર	રૂરાર ૫૭ ૧ધારાર	રૂરાર૫૮ રૂરાર૫૭
		રૂરાર૬૦ ૧૭ાર૦ધ				
૨૫૯	રૂરાર૫૯ ધારાર	રૂરાર૬૧ ૧ઠારાર	રૂરાર૫૮ ૧૧ારાર	રૂરાર૫૬ ૧ધારાર	રૂરાર૫૮ ૧ધારાર	રૂરાર૫૯ રૂરાર૫૮
૨૬૦						
	રૂરાર૬૦ ધારાર	રૂરાર૬૨ ૧ઠારાર	રૂરાર૫૯ ૧૧ારાર	રૂરાર૫૭ ૧ધારાર	રૂરાર૫૯ ૧ધારાર	રૂરાર૬૦ રૂરાર૫૯
૨૬૧	રૂરાર૬૧ ધારાર		રૂરાર૬૦ ૧૧ારાર	રૂરાર૫૮ ૧ધારાર		
		રૂરાર૬૩ ૧ઠારાર			રૂરાર૬૦ ૧ધારાર	રૂરાર૬૦

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर.	भास्कर.	रामानुज.
२६२	प्रकाशादिवन्नैवं परः X वस्तु नैवं परः (रा०, नि०, श्री०, श्रीप०)	४६२६२ १७११४	४६२५६ १७११४	... ४५२६१ ७११४
२६३	स्मरन्ति च	४७२६३ १७११५	४७२५७ १७११५	४६१६२ ७११५
२६४	अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योति- रादिवत्	४८२६४ १७११६	४८२५८ १७११६	४७२६३ ७११६
२६५	असन्ततेश्चाव्यतिकरः	४९२६५ १७११७	४९२५९ १७११७	४८२६४ ७११७
२६६	आभास एव च X आभासा एव वा (भा०) X आभासा एव च (रा०, नि०, श्री०)	५०२६६ १७११८	... ५०२६० १७११८ ४९२६५ ७११८
२६७	अदृष्टानियमात्	५१२६७ १७११९	५१२६१ १७११९	५०२६६ ७११९
२६८	अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् X अभिसन्ध्यादिष्वप्येवम् (वि०)	५२२६८ १७१११०	५२२६२ १७१११०	५१२६७ ७१११०
२६९	प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् X प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात् (रा० श्रीप०) पृथपादान्ताधिकरणसंख्या आदितोऽधिकरणसंख्या-	५३२६९ १७११११	५३२६३ १७११११ ५२२६८ ७११११
	द्वितीयाध्याय चतुर्थपादः ।			
२७०	तथा प्राण	१२७० १४११	१२६४ १४११	१२६९ १३११

सिन्धुवार्क	मध्यः	श्रीकण्ठ	श्रीपति	वल्लभ	विष्णानमिधुः	धनुर्वेत्
२६२	अकारद्वय १८८८४			अकारद्वय १६११८	अकारद्वय	अकारद्वय
	अकारद्वय ८११४	अकारद्वय १२११४	अकारद्वय १५११४			
२६३	अकारद्वय ८११५	अकारद्वय १८८८५	अकारद्वय १२११५	अकारद्वय १५११५	अकारद्वय १६११५	अकारद्वय
२६४	अकारद्वय ८११६	अकारद्वय १८८८६	अकारद्वय १२११६	अकारद्वय १५११६	अकारद्वय १६११६	अकारद्वय
२६५	अकारद्वय ८११७	अकारद्वय १८८८७	अकारद्वय १२११७	अकारद्वय १५११७	अकारद्वय १६११७	अकारद्वय
२६६		अकारद्वय १८८८८		अकारद्वय १५११८	अकारद्वय १६११८	अकारद्वय
	अकारद्वय ८११८	अकारद्वय १२११८				
२६७	अकारद्वय ८११९	अकारद्वय १८८८९	अकारद्वय १२११९	अकारद्वय १५११९	अकारद्वय १६११९	अकारद्वय
२६८	अकारद्वय ८११२०	अकारद्वय १८८९०	अकारद्वय १२१२०	अकारद्वय १५१२०	अकारद्वय १६१२०	अकारद्वय
					अकारद्वय	
२६९	अकारद्वय ८११२१	अकारद्वय १८८९१	अकारद्वय १२१२१	अकारद्वय १५१२१	अकारद्वय १६१२१	अकारद्वय
			अकारद्वय १५१२१			
	अकारद्वय ८२	अकारद्वय ७१	अकारद्वय ७४	अकारद्वय ७५		
२७०	अकारद्वय १२७०	अकारद्वय १२७१	अकारद्वय १२७२	अकारद्वय १२७३	अकारद्वय १२७४	अकारद्वय

क्रैमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्कर	रामानुज'
२७१	गौप्यसम्भवात् X गौप्यसम्भवात् तत्प्राक्श्रुतेश्च (रा० श्री० श्रीप०) + प्रतिज्ञानुरोधाच्च (म०)	२१२७१ ११४१२	२१२६५ ११४१२	२१२७० ११३१२ ..
२७२	तत्प्राक्श्रुतेश्च	३१२७२ ११४१३	३१२६६ ११४१३	
२७३	तत्पूर्वकत्वाद् वाच	४१२७३ ११४१४	४१२६७ ११४१४	३१२७१ ११३१३
२७४	सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च X सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च हस्तादयस्तु स्थितोऽतो नैवम् (श्रीप०)	५१२७४ २१२११ ...	५१२६८ २१२११ ...	४१२७१ २१२११ ...
२७५	हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्	६१२७५ २१२१२	६१२६९ २१२१२	५१२७३ २१२१२
२७६	अणवश्च	७१२७६ ३११११	७१२७० ३११११	६१२७४ ३१२११
२७७	श्रेष्ठश्च	८१२७७ ४११११	८१२७१ ४११११	७१२७५ ३१२१२
२७८	न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्	९१२७८ ५१४११	९१२७२ ५१४११	८१२७६ ४१४११
२७९	चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः X शिष्यादिभ्यः (भा०)	१०१२७९ ५१४१२	९१२७७ ४१४१२ ..
२८०	अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति	१११२८० ५१४१३	१११२७४ ५१४१३	१०१२७८ ४१४१३
२८१	पंचवृत्तिर्भनौवद् व्यपदिश्यते	१२१२८१ ५१४१४	१२१२७५ ५१४१४	१११२७९ ४१४१४
२८२	अणुश्च	१३१२८२ ६११११	१३१२७६ ६११११	१२१२८० ५११११
२८३	ज्योतिराद्यधिष्ठान तु तदा मननात् X ज्योतिराद्यधिष्ठान तदा मननात् प्राण- वर्ता शब्दात् (रा० श्री० श्री०)	१४१२८३ ७१३११ ...	१४१२७७ ७१३११ ...	१३१२८१ ६१२११

निम्नार्कः	मध्य	धीकण्ड	धीपति	पहम	विशानमिष्टु	पलदेव
२७१	२२७१ ११४२	२२७३ १३३२			२२७० ११४२	२२७०
			२२७० १३३२	२२६८ १३३२		
		३२७४ १३३३				
२७२	३२७२ ११४३	३२७५ १३३३		३२७१ ११४३	३२७२	३२७१
२७३	३२७३ ११४४	३२७६ १३३३	३२७१ १३३३	३२६९ १३३३	३२७२ ११४४	३२७२
२७४	३२७४ ११४५	३२७७ १३३३	३२७२ १३३३		३२७३ ११४५	३२७३
			३२७० १३३३			
२७५	३२७५ ११४६	३२८० १३३३	३२७३ १३३३	३२७१ १३३३	३२७४ ११४६	३२७४
२७६	३२७६ ११४७	३२८५ १३३३	३२७४ १३३३	३२७२ १३३३	३२७५ ११४७	३२७५
२७७	३२७७ ११४८	३२९० १३३३	३२७५ १३३३	३२७३ १३३३	३२७६ ११४८	३२७६
२७८	३२७८ ११४९	३२९५ १३३३	३२७६ १३३३	३२७४ १३३३	३२७७ ११४९	३२७७
२७९	३२७९ ११५०	३३०० १३३३	३२७७ १३३३	३२७५ १३३३	३२७८ ११५०	३२७८
२८०	३२८० ११५१	३३०५ १३३३	३२७८ १३३३	३२७६ १३३३	३२७९ ११५१	३२७९
२८१	३२८१ ११५२	३३१० १३३३	३२७९ १३३३	३२७७ १३३३	३२८० ११५२	३२८०
२८२	३२८२ ११५३	३३१५ १३३३	३२८० १३३३	३२७८ १३३३	३२८१ ११५३	३२८१
२८३	३२८३ ११५४	३३२० १३३३	३२८१ १३३३	३२७९ १३३३	३२८२ ११५४	३२८२
			३२८२ १३३३	३२८० १३३३		

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्कर	रामानुज'
२८४	प्राणवता शब्दात्	१५२८४ ७३२	१५२७८ ७३२	.
२८५	तस्य च नित्यत्वात्	१६२८५ ७३३	१६२७६ ७३३	१४२८२ ६२२
	X तस्य नित्यत्वात् (नि०)
२८६	इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्	१७२८६ ८३१	१७२८० ८३१	१५२८३ ७२१
	X तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदे (श्रीप०, व०)
२८७	भेदश्रुतेः	१८२८७ ८३२	१८२८१ ८३२	...
	X भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च (रा०, नि०, श्री०)		..	१६२८४ ७२२
	X भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च (श्रीप०)	
२८८	वैलक्षण्याच्च	१६२८८ ८३३	१६२८२ ८३३	.
२८९	सज्ञामूर्तिकृमिस्तु त्रिवृतकुर्वत उपदेशात्	२०२८९ ९३१	२०२८३ ९३१	१७२८५ ८३१
२९०	मासादिभौम यथाशब्दमितरयोश्च	२१२९० ९३२	२१२८४ ९३२	१८२८६ ८३२
२९१	वैशेष्यात् तद्व्यादस्तद्व्याद	२२२९१ ९३३	२२२८५ ९३३	१६२८७ ८३३
	X वैशेष्यात् तद्व्याद. (नि०)
	सप्तमपादान्ताधिकरणसंख्या	७७	७७	६१
	आदितोऽधिकरणसंख्या	८६	८६	६६
	तृतीयोऽध्याय प्रथमपाद ।			
२९२	तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति सपरिप्वक्त प्रश्ननिरूपणाम्याम्	१२९२ १७१	१२८६ १७१	१२८८ १७१

निम्नार्क	मध्य	श्रीकण्ठा	श्रीपति	घल्लम	विधानमिच्छु	फलशेष
२८४ १५१२८४ ५५५२	१६१२८७ १०१३१०			१५१२८३ ७०११	१५१२८४	१५१२८३
२८५	१७१२८८ १०१३३३	१६१२८२ ६१११	१६१२७६ ५११०	१६१२८४ ७११२	१६१२८५	१६१२८४
	१६१२८७ ५५५३					
२८६ १७१२८६ ५५५४	१८१२८६ १११३११	१५१२८३ ५१११			१७१२८६	१७१२८५
			१६१२८० ६१११	१७१२८८ ८१११		
२८७	१६१२९० १११३१२			१८१२८६ ८११२	१८१२८७	१८१२८६
	१८१२८७ ५५५५	१६१२८४ ७११२				
			१५१२८१ ६११२			
२८८	२०१२६१ १११३१३			१६१२८७ ८११३	१६१२८८	१६१२८७
२८९ १६१२८८ ६१११	२११२६२ १०११११	१७१२८५ ८१११	१६१२८२ ७१११	२०१२८८ ६१११	२०१२८९	२०१२८८
२९० २०२८६ ६११२	२२१२६३ १३११११	१८१२८६ ८११२	१७१२८३ ७११२	२११२८९ १०११११	२११२९०	२११२८९
२९१ २११२९० ६११३	२३१२६४ १३१११२	१६१२८७ ८११३	१८१२८४ ७११३	२२१२९० १०१११२		२२१२९०
					२२१२९१	
५६ ६२	८२ ९५	७१ ७६	७४ ८१	७५ ८५		
२९२ ११२६१ ११७११	११२६५ ११११११	११२८८ ११७११	११२८५ ११७११	११२६१ ११७११	११२६२	११२६१

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठ	शंकर	भास्कर	रामानुज
२६३	आत्मकत्वात् भूयस्त्वात्	२२६३ १७२	..	२२८६ १७२
	X आत्मकत्वात् भूयस्त्वात् (भा०)	...	२२८७ १७२	..
२६४	प्राणगतेश्च	३२६४ १७३	३२८८ १७३	३२६० १७३
२६५	अन्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्	४२६५ १७४	४२८६ १७४	४२६१ १७४
	X अन्यादिश्रुतेरिति (ब०)
२६६	प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्ते	५२६६ १७५	५२६० १७५	...
	X प्रथमे श्रवणादितिः (रा०, म० ब० वि०)	५२६२ १७५
२६७	अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणा प्रतीतेः	६२६७ १७६	६२६१ १७६	६२६३ १७६
२६८	भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति	७२६८ १७७	...	७२६४ १७७
	X भाक्तं चाऽनात्म—(भा०)	...	७२६२ १७७	...
	X—तथा वा दर्शयति (श्रीप०)
२६९	कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्या यथेतमनेव च	८२६९ २४१	...	८२९५ २४१
	X यथेतमनेवम् (भा०)	...	८२६३ २४१	..
	X कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृति- भ्याम् (म०, बल०)
	X यथेतमनेव च (म०, बल०)
३००	चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्ण्णि- जिनि	९३०० २४२	९२६४ २४२	..
	X इति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति— (रा०, म०, श्री० श्रीप० बल०)	९२६६ २४२

નિઃશ્વાર્કઃ	મધ્ય	શ્રીકળ્પઃ	શ્રીપદ્મિ	પાદમ	વિમાનમિત્રુ	વલ્લ્વ
૨૬૩	૨૧૨૬૨ ૧૧૭૨	૨૧૨૬૬ ૨૧૧૧	૨૧૨૮૬ ૧૧૭૨	૨૧૨૮૬ ૧૧૭૨	૨૧૨૬૨ ૧૧૭૨	૨૧૨૬૨ ૨૧૨૬૨
૨૬૪	૩૧૨૬૩ ૧૧૭૩	૩૧૨૬૭ ૩૧૧૧	૩૧૨૬૦ ૧૧૭૩	૩૧૨૮૭ ૧૧૭૩	૩૧૨૬૩ ૧૧૭૩	૩૧૨૬૩ ૩૧૨૬૩
૨૬૫	૪૧૨૬૪ ૧૧૭૪	૪૧૨૬૮ ૪૧૧૧	૪૧૨૬૧ ૧૧૭૪	૪૧૨૮૮ ૧૧૭૪	૪૧૨૬૪ ૧૧૭૪	૪૧૨૬૪ ૪૧૨૬૪
૨૬૬	૫૧૨૬૫ ૧૧૭૫	..	૫૧૨૬૨ ૧૧૭૫	૫૧૨૮૬ ૧૧૭૫	૫૧૨૬૫ ૧૧૭૫	૫૧૨૬૫ ૫૧૨૬૫
૨૬૭	૬૧૨૬૬ ૧૧૭૬	૬૧૨૬૦ ૬૧૧૧	૬૧૨૬૩ ૧૧૭૬	૬૧૨૬૦ ૧૧૭૬	૬૧૨૬૬ ૧૧૭૬	૬૧૨૬૬ ૬૧૨૬૬
૨૬૮	૭૧૨૬૭ ૧૧૭૭	૭૧૨૦૧ ૭૧૧૧	૭૧૨૬૪ ૧૧૭૭	..	૭૧૨૬૭ ૧૧૭૭	૭૧૨૬૭ ૭૧૨૬૭
૨૬૯	૭૧૨૬૧ ૧૧૭૭
૨૭૦	૮૧૨૬૮ ૨૧૪૧	..	૮૧૨૬૫ ૨૧૪૧	૮૧૨૬૨ ૨૧૪૧	૮૧૨૬૮ ૨૧૪૧	૮૧૨૬૮ ૮૧૨૬૮
૨૭૧
૨૭૨	..	૮૧૨૦૨ ૮૧૧૧	૮૧૨૬૮
૨૭૩	..	૯૧૨૦૩ ૯૧૧૧	૯૧૨૬૯
૨૭૪	૯૧૨૬૯ ૨૧૪૨	૯૧૨૬૯ ૨૧૪૨	૯૧૨૬૯
૨૭૫	..	૧૦૧૨૦૪ ૧૦૧૧૧	૧૦૧૨૬૬ ૨૧૪૨	૧૦૧૨૬૩ ૨૧૪૨	..	૧૦૧૨૦૦

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्कर	रामानुजः
३०१	आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् X आनर्थिक्यमिति (श्रीप०)	१०३०१ २४३३ ...	१०२६५ २४३३ ..	१०२६७, २४३३ .
३०२	सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः X एव तु वादरि. (भा०) X एवेति वादरि (श्रीप०)	११३०२ २४३४ ...	११२६६ २४३४	११२६८ २४३४ ...
३०३	अनिष्टादिकारिणामपि श्रुतम्	१२३०३ ३१०१	१२२६७ ३१०१	१२२६६ ३१०१
३०४	सयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् X-तद्गतिदर्शनात् (नि०, श्री, बल०)	१३३०४ ३१०२ ...	१३२६८ ३१०२ .	१३३०० ३१०२
३०५	स्मरन्ति च	१४३०५ ३१०३	१४२६६ ३१०३	१४३०१ ३१०३
३०६	अपि च सप्त X अपि सप्त (भा०, म०, नि०, श्रीप०, व, बल०)	१५३०६ ३१०४ ...	१५३०० ३१०४	१५३०२ ३१०४ .
३०७	तत्रापि च तद्व्यापारादविरोध. X तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः (रा०, श्रीप०)	१६३०७ ३१०५ ...	१६३०१ ३१०५	१६३०३ ३१०५
३०८	विधाकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् X विधाकर्मिणो (श्रीप०)	१७३०८ ३१०६ ...	१७३०२ ३१०६ ..	१७३०४ ३१०६ ...
३०९	न तृतीये तथोपलब्धे	१८३०९ ३१०७	१८३०३ ३१०७	१८३०५ ३१०७
३१०	स्मरन्तेऽपि च लोके	१९३१० ३१०८	१९३०४ ३१०८	१९३०६ ३१०८
३११	दर्शनाच्च	२०३११ ३१०९	२०३०५ ३१०९	२०३०७ ३१०९

	मिन्वाकः	मध्य	धीकण्ड	मीपति	पहम	विमानमिस्तु	बलवेध
३०१	१०३०० रा३०३	११३०५ १०३०२	१०२६७ रा३०३	१०२६४ रा३०३	१०३०० रा३०३	१०३०७	११३०१
३०२	११३०१ रा३०४	१२३०६ १०३०३	११२६८ रा३०४		११३०१ रा३०४	११३०२	१२३०२
३०३	१२३०२ रा३०५	१३३०७ ११३०४	१२२६९ रा३०५	१२२६६ रा३०५	१२३०२ रा३०५	१२३०३	१३३०३
३०४		१४३०८ ११३०५		१३२६७ रा३०६	१३३०३ रा३०६	१३३०४	
३०५	१३३०३ रा३०६	१४३०९ ११३०६	१३३०० रा३०६	१४२६८ रा३०६	१४३०४ रा३०६	१४३०५	१५३०५
२०६			१५३०२ रा३०७			१५३०६	
३०७	१५३०५ रा३०७	१६३१० १२३०७		१५२६९ रा३०७	१५३०५ रा३०७		१६३०६
३०८	१६३०६ रा३०८	१७३११ १३३०८	१६३०३ रा३०८	१७३०० रा३०८	१६३०६ रा३०८	१६३०७	१७३०७
३०९	१७३०७ रा३०९	१८३१२ १४३०९	१७३०४ रा३०९	१७३०१ रा३०९	१७३०७ रा३०९	१७३०८	१८३०८
३१०	१८३०८ रा३१०	१९३१३ १५३१०	१८३०५ रा३१०	१८३०२ रा३१०	१८३०८ रा३१०	१८३०९	१९३०९
३११	१९३०९ रा३११	२०३१४ १६३११	१९३०६ रा३११	१९३०३ रा३११	१९३०९ रा३११	१९३१०	२०३१०
३१२	२०३१० रा३१२	२१३१५ १६३१२	२०३०७ रा३१२	२०३०४ रा३१२	२०३१० रा३१२	२०३११	२१३११

व्याससम्पत्त ब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णयः (२ पाः)

श्लोक-
संख्या

संख्या

शंकर

भास्कर

रामानुज

३२	सुखोऽयं ब्रह्मसूत्रोऽयं तदर्थोऽयं	२२३३२ ३२०१०	२२३०६ ३२०१०	२२३०८ ३२०१०
	५ सुखोऽयं ब्रह्मसूत्रोऽयं - (म०, व०)
	५ सुखोऽयं ब्रह्मसूत्रोऽयं - (म०)
३३	सुखोऽयं ब्रह्मसूत्रोऽयं तदर्थोऽयं	२२३३३ ३२११
	५ सुखोऽयं ब्रह्मसूत्रोऽयं - (म०, म, ति०, श्री०, श्रीप० च०)	२२३०६ ३२११
	५ सुखोऽयं ब्रह्मसूत्रोऽयं - (म० भा०, व०, वि०)	२२३३३ ३२११	२२३०७ ३२११	.
३४	सुखोऽयं ब्रह्मसूत्रोऽयं तदर्थोऽयं	२३३३४ ३२११	२३३०८ ३२११	२३३१० ३२११

निम्न्याकं	मध्य	श्रीकण्ठ	श्रीपति	पञ्चम	विष्णानमिक्षु	बलवैध
३१२ २१३११ ३१०१०	२२३१६ १५५५४ २३३१७ १५५५	२१३०८ ३१०१०	२१३०५ ३१०१०		२१३१२	२२३१२
३१३				२१३११ ५३३१		
	२२३१२ ५३३१	२५३१८ १६३११	२६३०६ ५३३११	२२३०६ ५३३११		२३३१३
				२२३१२ ५३३१	२२३१३	
३१४	२३३१३ ५३३१	२५३१६ १७३११	२३३१० ५३३११	२३३०७ ५३३११	२३३१३ ५३३१	२३३१४
३१५						
	२५३१४ ५३३१	२६३२० १८३११	२४३११ ६३३११	२५३०८ ६३३११	२५३१४ ६३३११	२५३१५
३१६	२५३१५ ५३३१	२७३२१ १८३२२	२५३१२ ६३३२२	२५३०६ ६३३२२	२५३१५ ६३३२२	२६३१६
३१७	२६३१६ ५३३१	२८३२२ १६३११	२६३१३ ६३३२२	२६३१० ६३३२२	२६३१६ ७३३११	२७३१७
३१८	२७३१७ ५३३१ +६२ ६६	२६३२३ २०३११ +६५ ११५	२७३१४ ६३३१४ +७६ ८५	२७३११ ६३३१४ +८१ ८७	२७३१७ ७३३२२ +८५ ६२	२८३१८
३१९	१३३१८ १३३१	१३३२४ १३३११	१३३१५ १३३११	१३३१२ १३३११	१३३१८ १३३११	१३३१६
३२०	१३३१९ १३३२०	१३३२५ १३३२०	१३३१६ १३३२०	१३३१३ १३३२०	१३३१९ १३३२०	१३३२०
३२१	१३३२० १३३२१	१३३२६ १३३२१	१३३१७ १३३२१	१३३१४ १३३२१	१३३२० १३३२१	१३३२१

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्का	रामानुज.
३२२	सूचकस्य हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः X राचक्षते तद्विदः. (भा०)	४३२२ १६६	... ४३१५ १६६	४३१८ १६६
३२३	परामिध्यानापु तिरोहितं ततोद्यस्य वन्ध- विपर्ययौ X ध्यान तु तिरो (भा०) X ध्यानात्तिरो (श्रीप०)	५३२३ १६५	... ५३१६ १६५	५३१६ १६५
३२४	देहयोगाद् वा सोऽपि	६३२४ १६६	६३१७ १६६	६३२० १६६
३२५	तदभावो नाडीषु तच्छूतेरात्मनि च	७३२५ २२१	७३१८ २२१	७३२१ २२१
३२६	अतः प्रबोधोऽस्मात्	८३२६ २२२	८३१६ २२२	८३२२ २२२
३२७	स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः X स एव च कर्मानु- (म० वि०)	९३२७ ३११	९३२० ३११	९३२३ ३११
३२८	मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात्	१०३२८ ४११	१०३२१ ४११	१०३२४ ४११
३२९	न स्थानतोऽपि परस्योमयलिगं सर्वत्र हि	११३२९ ५११	११३२२ ५११	११३२५ ५११
३३०	न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् X भेदादिति चेन्न—(भा० रा०, नि० श्री० श्रीप०)	१२३३० ५११	... १२३२३ ५१२	... १२३२६ ५१२
३३१	अपि चैवमेके	१३३३१ ५११	१३३२४ ५१२	१३३२७ ५१२
३३२	अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् X अरूपवदेव तत्प्रधानत्वात् (भा०) + अस्थूलमनणुह्रस्वमदीर्घमशब्दमस्प- र्शमरूपमव्ययम् (भा०)	१४३३२ ५११	... १४३२५ ५१२	... १४३२८ ५१२

निम्बार्क	सम्पा	धीकण्ड	धीपति	पल्लभ	विद्यानमिच्छुः	थलवेद्य
३२२	धा३२१ गदा४	धा३२७ गधा४	धा३१८ हदा४	धा३१५ गदा४	धा३२१ गदा४	धा३२० धा३२०
३२३	धा३२० हदा७	धा३२८ रा११	धा३१६ हदा५		धा३२२ हदा५	धा३२३ धा३२३
			धा३१६ हदा५			
३२४	धा३२३ हदा६	धा३२६ रा११	धा३२० गदा६	धा३१७ हदा६	धा३२३ गदा६	धा३२४ धा३२४
३२५	धा३२४ रा३१	धा३३० धा११	धा३०१ रा२१	धा३१८ रा२१	धा३२४ रा११	धा३२५ धा३२५
३२६	धा३२७ रा३२	धा३३१ धा११	धा३२२ रा२२	धा३१६ रा२२	धा३२५ रा३१	धा३२६ धा३२६
३२७	धा३२६ रा३३		धा३२३ रा११	धा३२० रा११	धा३२६ रा३२	धा३२७ धा३२७
	धा३३२ धा११					धा३२७
३२८	धा३२७ रा११	धा३३३ धा११	धा३२४ धा११	धा३२१ धा११	धा३२७ रा३३	धा३२८ धा३२८
३२९	धा३२८ धा२०१	धा३३४ धा३१	धा३२५ धा२०१	धा३२२ धा२०१	धा३२८ धा३१	धा३२९ धा३२९
३३०		धा३३५ धा३२			धा३२९ धा३२	धा३३० धा३३०
	धा३२९ धा२०२		धा३२६ धा२०२	धा३२३ धा२०२		
३३१	धा३३० धा२०३	धा३३६ धा३३	धा३२७ धा२०३	धा३२४ धा२०३	धा३३० धा३३	धा३३१ धा३३१
३३२	धा३३१ धा२०४	धा३३७ धा३१	धा३२८ धा२०४	धा३२५ धा२०४	धा३३१ धा५१	धा३३२ धा३३२

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्कर	रामानुजः
३३३	प्रकाशवच्चवैयर्थ्यम् X प्रकाशवद्वा वैयर्थ्यात् (भा०) X प्रकाशवच्चवैयर्थ्यात् (रा०, नि०, श्री०, श्रीप०, वि०)	१५३३३ ५१११५ १६३३७ ५१२१६ १५३२६ ५१५५
३३४	आह च तन्मात्रम्	१६३३४ ५१११६	१७३२८ ५१२१७	१६३३० ५१५१६
३३५	दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते X अदर्शयति चाथो—(श्रीप०)	१७३३५ ५१११७ .	१८३२६ ५१२१८ ...	१७३३१ ५१५१७ ...
३३६	अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्	१८३३६ ५१११८	१९३३० ५१२१६	१८३३२ ५१५१८
३३७	अम्बुवद्ग्रहणात् न तथात्वम् X अम्बुवद्ग्रहणात् तथात्वम् (भा०)	१९३३७ ५१११६ २०३३१ ५१२१०	१९३३३ ५१५१६ ..
३३८	वृद्धिहासमावत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्ज- स्यादेवम् X सामञ्जस्यादेव (भा०) X वृद्धिहासमावत्वमन्तर्भावादुभयसाम- ञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च (रा० श्रीप०) X वृद्धिहासमावत्वमन्तर्भावादुभयसाम- ञ्जस्यादेव दर्शनाच्च (श्री०)	२०३३८ ५१११० २१३३२ ५१२११ २०३३४ ५१५१०
३३९	दर्शनाच्च	२१३३९ ५११११	२२३३३ ५१२१२	
३४०	प्रकृतैतावत्त्व हि प्रतिषेधति ततो प्रवीति च भूय	२२३४० ६१११	२३३३४ ६१११	२१३३५ ५१५११
३४१	तदव्यक्तमाह हि	२३३४१ ६११२	२४३३५ ६११२	२२३३६ ५१५१२

ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ: ੩ ਆ: ੨ ਆ

੧੫੩

ਨਿਯਮਾਂ:	ਸੰਖ	ਥੀਪ ਠ:੩:	ਥੀਪਠਿ	ਥਲਸ	ਥਿਠਾਮਠਿਠੁ	ਥਲਥਥ
੩੩੩	੧੫੩੩੮ ਠਾਠਾ੨		--	੧੫੩੩੭ ਠਾਠਾ੨	੧੫੩੩੩	੧੫੩੩੩
	੧੫੩੩੨ ਠਾਠਾਠ	੧੫੩੨੬ ਠਾਠਾਠ	੧੫੩੨੬ ਠਾਠਾਠ			
੩੩੪	੧੬੩੩੩ ਠਾਠਾਠ੬	੧੬੩੩੬ ਠਾਠਾ੩	੧੬੩੩੦ ਠਾਠਾਠ੬	੧੬੩੨੭ ਠਾਠਾਠ੬	੧੬੩੩੩ ਠਾਠਾ੩	੧੬੩੩੪ ਠਾਠਾ੩੪
੩੩੫	੧੭੩੩੪ ਠਾਠਾਠ੭	੧੭੩੩੪੦ ਠਾਠਾਠ੪	੧੭੩੩੩ ਠਾਠਾਠ੭		੧੭੩੩੪ ਠਾਠਾਠ੪	੧੭੩੩੫ ਠਾਠਾ੩੫
			੧੭੩੨੮ ਠਾਠਾਠ੭			
੩੩੬	੧੮੩੩੫ ਠਾਠਾਠ੮	੧੮੩੩੪ ਠਾਠਾਠ੯	੧੮੩੩੨ ਠਾਠਾਠ੮	੧੮੩੨੬ ਠਾਠਾਠ੮	੧੮੩੩੫ ਠਾਠਾਠ੮	੧੮੩੩੬ ਠਾਠਾਠ੮
੩੩੭	੧੯੩੩੬ ਠਾਠਾਠ੯	੧੯੩੩੪੨ ਠਾਠਾਠ੯	੧੯੩੩੩ ਠਾਠਾਠ੯	੧੯੩੩੦ ਠਾਠਾਠ੯	੧੯੩੩੬ ਠਾਠਾਠ੯	੧੯੩੩੭ ਠਾਠਾਠ੯
੩੩੮	੨੦੩੩੭ ਠਾਠਾਠ੧੦	੨੦੩੩੪ ਠਾਠਾਠ੧੧			੨੦੩੩੭ ਠਾਠਾਠ੧੦	੨੦੩੩੮ ਠਾਠਾਠ੧੦
			੨੦੩੩੯ ਠਾਠਾਠ੧੦			
		੧੦੩੩੪ ਠਾਠਾਠ੧੦				
੩੩੯	੨੧੩੩੮ ਠਾਠਾਠ੧੧	੨੧੩੩੪ ਠਾਠਾਠ੧੨			੨੧੩੩੮ ਠਾਠਾਠ੧੧	੨੧੩੩੯ ਠਾਠਾਠ੧੧
੩੪੦	੨੨੩੩੯ ਠਾਠਾਠ੧੨	੨੨੩੩੪ ਠਾਠਾਠ੧੩	੨੨੩੩੫ ਠਾਠਾਠ੧੩	੨੨੩੩੨ ਠਾਠਾਠ੧੩	੨੨੩੩੯ ਠਾਠਾਠ੧੩	੨੨੩੪੦ ਠਾਠਾਠ੧੩
੩੪੧	੨੩੩੪੦ ਠਾਠਾਠ੧੩	੨੩੩੩੪ ਠਾਠਾਠ੧੪	੨੩੩੩੬ ਠਾਠਾਠ੧੪	੨੩੩੩੩ ਠਾਠਾਠ੧੪	੨੩੩੪੦ ਠਾਠਾਠ੧੪	੨੩੩੪੧ ਠਾਠਾਠ੧੪

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठ	शंकर	भास्करः	रामानुजः
३४२	अपि च सराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् X अपि सराधने (भा०, रा०, नि०, म०, श्री०, व०, वि०, बल०) X अपि सराधने प्रत्यक्षानुमानाभावात् (श्रीप०)	२४३४२ ६१५३ २५३३६ ६१६३ २३३३७ ५१५१३
३४३	प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् X प्रकाश्यादि (नि०) X प्रकाशवच्चावैशेष्यम् (म०) X प्रकाशवच्चावैशेष्यात् (वल०) X प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् (म०, वल०)	२५३४३ ६१६४	२६३३७ ६१६४	२४३३८ ५१५१४
३४४	अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम्	२६३४४ ६१६५	२७३३८ ६१६५	२५३३६ ५१५१५
३४५	उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् X उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवत् (भा०)	२७३४५ ६१६६ २८३३६ ६१६६	२६३४० ६१६१ ..
३४६	प्रकाशाश्रयवद् वा तेजस्त्वात्	२८३४६ ६१६७	२९३४० ६१६७	२७३४१ ६१६२
३४७	पूर्ववद् वा	२९३४७ ६१६८	३०३४१ ६१६८	२८३४२ ६१६३
३४८	प्रतिषेधाच्च	३०३४८ ६१६९	३१३४२ ६१६९	२९३४३ ६१६४
३४९	परमर्तः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशोभ्यः + दर्शनात् (म०)	३१३४९ ७७१ ...	३२३४३ ७६१	३०३४४ ७७१
३५०	सामान्यात्	३२३५० ७७२	३३३४४ ७६२	३१३४५ ७७२

નિમ્ન્યાઈ	મધ્ય	ધીવણ્	ધીપતિ	પદ્મ	વિમાનમિત્રુ	ચલદેવ
૩૪૨	૨૫૩૫૧ ધાર૦૧૬	૨૫૩૫૭ ૧૫૧૧૨	૨૩૩૩૭ ૬૧૬૩૩		૨૫૩૫૧ ૫૧૧૦	૨૫૩૫૭ ૨૫૩૫૭
			૨૩૩૩૫ ૬૧૧૩			
૩૪૩		૫૩૩૮ ૬૧૬૧૩	૨૫૩૩૫ ૬૧૧૪	૨૧૩૫૭ ૮૩૩૧	૨૫૩૫૩	..
	૨૧૩૫૭ ધાર૦૧૧૫					
	૨૧૩૫૮ ૧૫૧૧૩					૨૫૩૫૩
		૨૬૩૫૬ ૧૫૧૧૪				૨૬૩૫૪
૩૪૪	૨૬૩૫૩ ધાર૦૧૧૬	૨૭૩૦ ૧૫૧૫૪	૨૧૩૩૬ ૬૧૬૧	૨૧૩૩૬ ૬૧૧૦	૨૬૩૫૩ ૮૩૩૨	૨૭૩૦૪ ૨૭૩૫૧
૩૪૫	૨૭૩૫૪ ધાર૦૧૧૭	૨૧૩૧ ૧૫૧૧૧	૨૬૩૫૦ ૬૧૬૧૬	૨૬૩૩૭ ૭૧૧૧	૨૭૩૫૪ ૮૩૩૩	૨૭૩૫૧ ૨૮૩૦૬
૩૪૬	૨૮૩૫૫ ધાર૦૧૧૮	૨૬૩૫૨ ૧૫૧૫૦	૨૭૩૫૧ ૬૧૬૧૭	૨૭૩૩૮ ૭૧૧૧	૨૮૩૫૫ ૬૩૩૧	૨૮૩૦૬ ૨૬૩૫૭
૩૪૭	૨૬૩૫૬ ધાર૦૧૧૯	૩૦૩૩૩ ૧૫૧૪૩	૨૮૩૫૨ ૬૧૬૧૮	૨૮૩૩૯ ૭૧૧૨	૨૬૩૫૬ ૬૩૩૦	૨૯૩૫૭ ૩૦૩૫૮
૩૪૮	૩૦૩૫૭ ધાર૦૧૨૦	૩૧૩૫૪ ૧૫૧૪૪	૨૬૩૫૩ ૬૧૬૧૯	૨૬૩૫૦ ૭૧૧૪	૩૦૩૩૭ ૬૩૩૩	૩૦૩૫૮ ૩૧૩૫૬
૩૪૯	૩૧૩૫૮ ૫૧૧૧૧	૩૨૩૫૫ ૧૬૩૩૧	૩૦૩૫૪ ૭૧૧૧	૩૦૩૫૧ ૮૧૧૧	૩૧૩૫૮ ૧૦૩૧	૩૧૩૫૬ ૩૨૩૫૦
		૩૩૩૫૬ ૧૬૩૩૨	:			..
૩૫૦	૩૨૩૫૬ ૩૧૧૧૨		૩૧૩૫૫ ૭૧૧૨	૩૧૩૫૨ ૮૧૧૨	૩૧૩૫૬ ૧૦૫૧૨	૩૨૩૫૦ ૩૩૩૫૧

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर'	भास्कर'	रामानुजः
३५१	बुद्धयर्थं पादवत्	३३३५१ ७७३	३४३४५ ७६३	३२३४६ ७७३
३५२	स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्	३४३५२ ७७४	...	३३३४७ ७७४
३५३	उपपत्तेश्च	३५३४६ ७६५	३५३४६ ७६४	३४३४८ ७७५
३५४	तथान्यप्रतिषेधात्	३६३५४ ७७६	३६३४७ ७६५	३५३४९ ७७६
	X तथान्यप्रतिषेधाच्च (वि०)
३५५	अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः	३७३५५ ७७७	३७३४८ ७६६	३६३५० ७७७
	X गायामयशब्दादिभ्यः (म०)
३५६	फलमत उपपत्तोः	३८३५६ ८४१	३८३४९ ८४१	३७३५१ ८४१
३५७	श्रुतत्वाच्च	३९३५७ ८४२	३९३५० ८४२	३८३५२ ८४२
३५८	धर्म जैमिनिरत एव	४०३५८ ८४३	४०३५१ ८४३	३९३५३ ८४३
३५९	पूर्व तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् नवमपादान्ताधिकरणसंख्या आदितोऽधिकरणसंख्या	४१३५९ ८४४ + ६२ १००	४१३५२ ८४४ + ६२ १००	४०३५४ ८४४ + ७५ ८३
तृतीयाध्याये तृतीयपाद				
३६०	सर्ववेदीन्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्	१३६० १४१	१३५३ १४१	१३५५ १५१
३६१	भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि	२२६१ १४२
	X भेदान्नेति चेतु म्यादेकस्यामपि (भा०)	...	२३५४ १४२	...
	X भेदान्नेति चेटेकस्यामपि (रा०, नि० म० श्रीप०, व०)	२३५६ १५२
	X भेदादिति चेतुसकस्यामपि (पल०)

निम्ब्याकः	मध्य	श्रीकण्ठ	श्रीपति	चन्द्रम	विज्ञानमिक्षु	चलद्वैव
३५१ ३३३५० ७१११३	३४३५७ १६३३३	३२३५६ ७५३३	३२३५३ ८५३३	३३३५० १०७३३	३३३५१	३४३५२
३५२ ३४३५१ ७१११४	३५३५८ १७२२१	३३३५७ ७५३४	३३३५४ ८५३४	३४३५१ १०७३४	३४३५२	३५३५३
३५३ ३५३५२ ५१११५	३६३५९ १७२२२	३४३५८ ७५३५	३४३५५ ८५३५	३५३५२ १०७३५	३५३५३	३६३५४
३५४ ३६३५३ ५१११६	३७३६० १८१११	३५३५९ ८५३६	३५३५६ ९५३६	३६३५३ १०७३६		३७३६५
..					३६३६४	
३५५ ३७३६४ ५१११७		३६३६० ८५३६	३६३६७ ९५३६	३७३६४ १०७३७	३७३६५	३८३६६
	३८३६१ १६३६१					
३५६ ३८३६५ ७१११८	३९३६२ २०३६१	३७३६१ ९५३६	३७३६८ १०७३६	३८३६५ १११३६	३८३६६	३९३६७
३५७ ३९३६६ ५१११९	४०३६३ २०३६२	३८३६२ ९५३६	३८३६९ १०७३६	३९३६६ १११३६	३९३६७	४०३६८
३५८ ४०३६७ ५११२०	४१३६४ २०३६३	३९३६३ ९५३६	३९३६० १०७३६	४०३६७ १११३६	४०३६८	४१३६९
३५९ ४१३६८ ५११२१	४२३६५ २०३६४	४०३६४ ९५३६	४०३६१ १०७३६	४१३६८ १११३६	४१३६९	४२३६०
	+६६ ७१	+११५ १३५	+८७ ९४	+१३२ १०३		
३६० ४३६९ १५३१	४३६९ १५३१	४३६९ १५३१	४३६९ १५३१	४३६९ १५३१	४३६०	४३६१
३६१		४३६९ १५३०			४३६१	
४३६० १५३२	४३६७ १५३२		४३६३ १५३२	४३६० १५३२		

क्रमिक-
संख्या

सूत्रपाठः.

शंकरः

भास्कर

रामानुजः

३६२	स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽ- धिकाराच्च सववच्च तन्नियमः	३३६२ १४३३
X	स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽ- धिकाराच्च सल्लिगवच्च तन्नियमः (भा०)	..	३३५५ १४३३	
X	स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽ- धिकाराच्च सववच्च तन्नियमः (रा०, नि०)	३३५७ १५३३
X	स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचाराधि- काराच्च सववच्च तन्नियमः (श्रीप०)
X	स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेऽ- धिकाराच्च सववच्च तन्नियमः (ब०)
X	स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारे- ऽधिकाराच्च (म० बल०)			...
X	सल्लिवच्च तन्नियमः (म०)
X	सववच्च तन्नियम (बल०)		...	
३६३	दर्शयति च	४३६३ १४४४	४३५६ १४४४	४३५८ १५४४
३६४	उपसंहारोऽर्थाभेदाद् विधिशेषवत् समाने च	५३६४ २१११	५३५७ २१११	५३५६ १५५५
X	विधिशेषवत् समो न च (श्रीप)
३६५	अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्	६३६५ ३३३१	६३५८ ३३३१	६३६० २४३१
X	अन्यथात्वं च शब्दा (म०)
३६६	न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयत्वादिवत्	७३६६ ३३३२	७३५६ ३३३२	७३६१ २४३२
३६७	सज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि	८३६७ ३३३३	८३६० ३३३३	८३६२ २४३३
३६८	व्याप्तेश्च समञ्जसम्	९३६८ ४१११	९३६१ ४१११	९३६३ २४३४
X	प्राप्तेश्च समञ्जसम् (म०)

निम्नार्क	मध्यः	श्रीकण्ठ	श्रीपति	वल्लभ	विमानमिश्रः	वल्लभ
बदर		३३५७ ११४३			३३६२	
--					--	
३३६१ ११५३			३३५४ ११५३		३३६१ ११५३	
	३३६८ ११५३				--	३३६३
	३३६६ ११५४					३३६४
३३६३	३३६२ ११५४	३३७० ११५५	३३५८ ११४४	३३५५ ११५४	३३६२ ११५४	३३६३ ११५५
३३६४	३३६३ ११५५	३३७१ ११४१	७३५६ २१११		३३६३ ११५५	३३६६
			३३५६ ११५५			
३३६५	३३६४ ११४१	३३६० ३३३१	३३५७ २१४१	३३६४ ११५६	३३६५	३३६७
	३३७२ २१४२					
३३६६	३३६५ २१४२	३३७३ २१४३	३३६१ ३३३२	३३५८ २१४२	३३६० ११५७	३३६६ २१४६
३३६७	३३६६ २१४३	३३७४ ११४४	३३६२ ३३३३	३३५९ २१४३	३३६६ ११५८	३३६७ २१४७
३३६८	३३६७ २१४४	३३७५ ३३३३	३३६३ ३३३३	३३६० २१४४	३३६७ ११५९	३३६८ ११५९
	३३७५ ३३३३					३३७०

श्रुति- क्रमांख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्करः	रामानुजः
३६६	सर्वाभेदादन्त्रेभे	१०३६६ ५१११	१०३६२ ५१११	१०३६४ ३१११
३७०	आनन्दादयः प्रधानस्य	११३७० ६३११	११३६३ ६३११	११३६५ ४१७१
३७१	प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे	१२३७१ ६३१२	१२३६४ ६३१२	१२३६६ ४१७२
३७२	इतरे त्वर्थसामान्यात्	१३३७२ ६३३३	१३३६५ ६३३३	१३३६७ ४१७३
३७३	आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	१४३७३ ७२११	१४३६६ ७२११	१४३६८ ४१७४
३७४	आत्मशब्दाच्च	१५३७४ ७२१२	१५३६७ ७२१२	१५३६६ ४१७५
३७५	आत्मगृहीतिरितरदुत्तरात्	१६३७५ ८२११	...	१६३७० ४१७६
	X आत्मगृहीतेरितरदुत्तरात् (भा०)	...	१६३६८ ८२११	...
३७६	अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्	१७३७६ ८२१२	१७३६६ ८२१२	१७३७१ ४१७७
३७७	कार्याख्यानादपूर्वम्	१८३७७ ९१११	१८३७० ९१११	१८३७२ ५१११
३७८	समान एव चाभेदात्	१९३७८ १०१११	१९३७१ १०१११	१९३७३ ६१११
३७९	सम्बन्धोदेवमन्यत्रापि	२०३७९ ११३३१	२०३७२ ११३३१	२०३७४ ७३३१
३८०	न वा विशेषात्	२१३८० ११३३२	२१३७३ ११३३२	२१३७५ ७३३२
	X न वाऽविशेषात् (वि०)
३८१	दर्शयति च	२२३८१ ११३३३	२२३७४ ११३३३	२२३७६ ७३३३
३८२	समृतिद्युव्याप्तयपि चातः	२३३८२ ११३३३	...	२३३७७ ८१३३
	X समृतिवद् व्याप्तयपि चातः (भा०)	...	२३३७५ ११३३३	...

નિમ્ન્યાકઃ	મધ્ય	શીકળ	શીપતિ	વલ્લમ	ધિશાનમિશ્નુ	બલદેવ
૩૬૬	૧૦૩૬૮ ૩૧૧૧	૧૧૩૬૬ ૪૧૧૧	૧૦૩૬૪ ૫૧૧૧	૧૦૩૬૧ ૩૧૧૧	૧૦૩૬૮ ૧૧૫૧૦	૧૦૩૬૬ ૧૧૩૬૭
૩૬૭	૧૧૩૬૬ ૪૧૧૧	૧૨૩૬૭ ૫૧૧૧	૧૧૩૬૫ ૬૧૧૧	૧૧૩૬૨ ૪૧૧૧	૧૧૩૬૬ ૧૧૫૧૧	૧૧૩૬૭ ૧૨૩૬૨
૩૬૮	૧૨૩૬૭ ૫૧૧૧	૧૩૩૬૮ ૬૧૧૧	૧૨૩૬૬ ૭૧૧૧	૧૨૩૬૩ ૫૧૧૧	૧૨૩૬૭ ૧૧૫૧૨	૧૨૩૬૭ ૧૩૩૬૩
૩૬૯	૧૩૩૬૭ ૬૧૧૧	૧૪૩૬૮ ૭૧૧૧	૧૩૩૬૭ ૮૧૧૧	૧૩૩૬૪ ૬૧૧૧	૧૩૩૬૭ ૧૧૫૧૩	૧૩૩૬૨ ૧૪૩૬૪
૩૭૦	૧૪૩૬૭ ૭૧૧૧	૧૫૩૬૮ ૮૧૧૧	૧૪૩૬૮ ૯૧૧૧	૧૪૩૬૫ ૭૧૧૧	૧૪૩૬૭ ૧૧૫૧૪	૧૪૩૬૩ ૧૫૩૬૭
૩૭૧	૧૫૩૬૭ ૮૧૧૧	૧૬૩૬૮ ૯૧૧૧	૧૫૩૬૬ ૧૦૧૧૧	૧૫૩૬૬ ૮૧૧૧	૧૫૩૬૭ ૧૧૫૧૫	૧૫૩૬૪ ૧૬૩૬૬
૩૭૨	૧૬૩૬૭ ૯૧૧૧	૧૭૩૬૮ ૧૦૧૧૧	૧૬૩૬૭ ૧૧૧૧૧	૧૬૩૬૭ ૯૧૧૧	૧૬૩૬૭ ૧૧૫૧૬	૧૬૩૬૭ ૧૭૩૬૭
..						
૩૭૩	૧૭૩૬૭ ૧૦૧૧૧	૧૮૩૬૮ ૧૧૧૧૧	૧૭૩૬૭ ૧૨૧૧૧	૧૭૩૬૮ ૧૩૧૧૧	૧૭૩૬૭ ૧૧૫૧૭	૧૭૩૬૬ ૧૮૩૬૮
૩૭૪	૧૮૩૬૭ ૧૧૧૧૧	૧૯૩૬૮ ૧૨૧૧૧	૧૮૩૬૭ ૧૩૧૧૧	૧૮૩૬૬ ૧૪૧૧૧	૧૮૩૬૭ ૧૧૫૧૮	૧૮૩૬૭ ૧૯૩૬૬
૩૭૫	૧૯૩૬૭ ૧૨૧૧૧	૨૦૩૬૮ ૧૩૧૧૧	૧૯૩૬૭ ૧૪૧૧૧	૧૯૩૬૭ ૧૫૧૧૧	૧૯૩૬૭ ૧૧૫૧૯	૧૯૩૬૮ ૨૦૩૬૮
૩૭૬	૨૦૩૬૮ ૧૩૧૧૧	૨૧૩૬૮ ૧૪૧૧૧	૨૦૩૬૭ ૧૫૧૧૧	૨૦૩૬૭ ૧૬૧૧૧	૨૦૩૬૮ ૧૧૫૨૦	૨૦૩૬૬ ૨૧૩૬૮
૩૭૭	૨૧૩૬૮ ૧૪૧૧૧	૨૨૩૬૮ ૧૫૧૧૧	૨૧૩૬૭ ૧૬૧૧૧	૨૧૩૬૭ ૧૭૧૧૧	૨૧૩૬૮ ૧૧૫૨૧	૨૧૩૬૬ ૨૨૩૬૮
૩૭૮	૨૨૩૬૮ ૧૫૧૧૧	૨૩૩૬૮ ૧૬૧૧૧	૨૨૩૬૭ ૧૭૧૧૧	૨૨૩૬૭ ૧૮૧૧૧	૨૨૩૬૮ ૧૧૫૨૨	૨૨૩૬૬ ૨૩૩૬૮
૩૭૯	૨૩૩૬૮ ૧૬૧૧૧	૨૪૩૬૮ ૧૭૧૧૧	૨૩૩૬૭ ૧૮૧૧૧	૨૩૩૬૭ ૧૯૧૧૧	૨૩૩૬૮ ૧૧૫૨૩	૨૩૩૬૬ ૨૪૩૬૮
૩૮૦	૨૪૩૬૮ ૧૭૧૧૧	૨૫૩૬૮ ૧૮૧૧૧	૨૪૩૬૭ ૧૯૧૧૧	૨૪૩૬૭ ૨૦૧૧૧	૨૪૩૬૮ ૧૧૫૨૪	૨૪૩૬૬ ૨૫૩૬૮
૩૮૧	૨૫૩૬૮ ૧૮૧૧૧	૨૬૩૬૮ ૧૯૧૧૧	૨૫૩૬૭ ૨૦૧૧૧	૨૬૩૬૭ ૨૧૧૧૧	૨૬૩૬૮ ૧૧૫૨૫	૨૬૩૬૬ ૨૬૩૬૮
૩૮૨	૨૬૩૬૮ ૧૯૧૧૧	૨૭૩૬૮ ૨૦૧૧૧	૨૬૩૬૭ ૨૧૧૧૧	૨૭૩૬૭ ૨૨૧૧૧	૨૭૩૬૮ ૧૧૫૨૬	૨૭૩૬૬ ૨૭૩૬૮

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठ	शंकर	भास्कर.	रामानुज
३८३	पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्	२४३८३ १३१११
	X पुरुषविद्यायामपि—(भा०, रा०, नि०, म०, श्री०, श्रीप०)		२४३७६ १३१११	२४३७८ ६१११
३८४	वेधादर्थभेदात्	२५३८४ १४१११	२५३७७ १४१११	२५३७६ १०१११
३८५	हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छ- न्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्	२६३८५ १५१११	२६३७८ १५१११	२६३८० १११११
३८६	साम्पराये तर्त्तव्यामावात्तथा ह्यन्ये	२७३८६ १६१११	२७३७६ १६१११	२७३८१ १२१११
३८७	छन्दत उमयाविरोधात्	२८३८७ १६११२	२८३८० १६११२	२८३८२ १२११२
३८८	गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोध.	२९३८८ १७१११	२९३८१ १७१११	२९३८३ १२११३
३८९	उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्	३०३८९ १७११२	३०३८२ १७११२	३०३८४ १२११४
३९०	अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाम्याम्	३१३९० १८१११	...	३१३८५ १३१११
	X अनियम सर्वासाम (भा०, व०, वि०)		३३३८३ १८१११	..
	X सर्वेषामविरोधाच्छब्दानु- मानाम्याम् (म० वल०)
३९१	यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्	३२३९१ १९१११	३२३८४ १९१११	३२३८६ १३११२
३९२	अक्षरधिया त्ववरोध. सामान्यतद्भा- वाभ्यामौसदपवत्तदुक्तम्	३३३९२ २०१११	...	३३३८७ १४१११
	X अक्षरधिया त्वविरोध. सामान्य—(भा०)		३३३८५ २०१११	
	X अक्षरधिया त्ववरोधः सामान्यतस्तद्भा- वामावाभ्यामौपासनवत्तदुक्तम् (व०)
३९३	इयदा मननात्	३४३९३ २११११	..	३४३८८ १४११२
	X इषदा मननात् (भा०)	..	३४३८६ २११११	...

निम्त्याक	मथ	धीकण्ड	धीपति	पलम	यिमानमिथुः	पलयेव
३८३				२५३८० १५११	२५३८१	२५३८२
	२५३८० १५११	२५३८० १५११	२५३८० १५११	२५३८० १५११		
३८४	२५३८३ १५११	२५३८३ १५११	२५३८३ १५११	२५३८३ १५११	२५३८४	२५३८५
३८५	२५३८४ १५११	२५३८४ १५११	२५३८४ १५११	२५३८४ १५११	२५३८५	२५३८६
३८६	२५३८५ १५११	२५३८५ १५११	२५३८५ १५११	२५३८५ १५११	२५३८६	२५३८७
३८७	२५३८६ १५११	२५३८६ १५११	२५३८६ १५११	२५३८६ १५११	२५३८७	२५३८८
३८८	२५३८७ १५११	२५३८७ १५११	२५३८७ १५११	२५३८७ १५११	२५३८८	२५३८९
३८९	२५३८८ १५११	२५३८८ १५११	२५३८८ १५११	२५३८८ १५११	२५३८९	२५३९०
३९०	२५३८९ १५११	२५३८९ १५११	२५३८९ १५११	२५३८९ १५११	२५३९०	२५३९१
				२५३९० १५११	२५३९१	२५३९२
३९१	२५३९० १५११	२५३९० १५११	२५३९० १५११	२५३९० १५११	२५३९१	२५३९२
३९२	२५३९१ १५११	२५३९१ १५११	२५३९१ १५११	२५३९१ १५११	२५३९२	२५३९३
३९३	२५३९२ १५११	२५३९२ १५११	२५३९२ १५११	२५३९२ १५११	२५३९३	२५३९४

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्कर	रामानुजः
३६४	अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः	३५३६४ २२२२१
	X अन्तरा भूतग्रामवद् इति चेतदुक्तम् (म०)
	X अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनोऽन्यथा- भेदानुपपत्तिरिति चेतोपदेशान्तरवत् (भा०)	...	३५३६७ २२२११	...
	X अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनोऽन्यथा- भेदानुपपत्तिरिति चेतोपदेशवत् (रा०, श्री०, श्रीप०)	३५३६६ १५३११
	X अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनोऽन्यथा- भेदानुपपत्तिरिति चेतोपदेशान्त- रवत् (नि०)
३६५	अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेतोपदेशा- न्तरवत्	३६३६५ २२२२२
	X रिति चेतोपदेशवत् (म०)
३६६	व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत्	३७३६६ २३१११	३६३६८ २३१११	३६३६० १५३१२
	X विशिषन्ति हीतरवत् (श्रीप०)
३६७	सैव हि सत्यादयः	३८३६७ २४१११	३७३६९ २४१११	३७३६१ १५३१३
३६८	कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः	३९३६८ २५१११	३८३७० २५१११	३८३६२ १६३११
	X कामादितरत्र तत्र (म०)
	X कामादयस्तत्र तत्र चायतनादिभ्यः (श्री०)
३६९	आदरादलोपः	४०३६९ २६२२१	३९३७१ २६२२१	३९३६३ १६३१२
४००	उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्	४१४०० २६२२२	४०३७२ २६२२२	४०३६४ १६३१३

निम्बार्क	मध्य	श्रीकण्	श्रीपति	पल्लव	विधानमिक्षु	यलईय
३६४	३६१४०१ २१३३२			३५३६३ १२३३१	३५३६४	३६३६६
		३५३६६ २१३३१	३५३६६ १५३३१			
३६५	-			३६३६४ १२३३२	३६३६५	३७३६७
	३७३६७ २१३३३					
३६६	३६३६४ १५३३२	३६३६७ २१३३१	३६३६७ २१३३२	३६३६७ १५३३२	३७३६६	३८३६८
			३६३६७ १५३३२			
३६७	३७३६५ १५३३१	३६३६७ २३३३१	३७३६९ २२३३१	३७३६८ १५३३३	३८३६६ १३३३१	३८३६७
				३८३६६ १३३३१		३९३६६
३६८	३८३६६ १६३३१	३८३६७ २५३३१		३८३६८ १६३३१	३९३६७ १३३३२	४०३६८
	४०३६७ २५३३१		३८३६९ २३३३१			
३६९	३९३६७ १६३३२	४१३६७ २५३३२	३९३६९ २५३३१	३९३६७ १६३३२	४०३६८ १५३३१	४०३६९
					४१३६९	४१३७१
४००	४०३६८ १६३३३	४२३६७ २५३३३	४०३६४ २५३३१	४०३६९ १६३३३	४१३६९ १५३३२	४१३७०
					४१३७०	४२३७२

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्करः	रामानुजः
४०१	तन्निर्द्धारणाऽनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्य- प्रतिबन्धफलम्	४२४०१ २७११	४१३६३ २७११	४१३६५ १७११
	X पृथक्कृत्य [पृथग्ब्रह्म] प्रतिबन्ध- फलम् (रा० पाठान्तरम्)
	X तन्निर्द्धारणाऽनियमस्तद्दृष्टेः (रा० पाठान्तरम्)
	X तन्निर्द्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धफलम् (म०)
४०२	प्रदानवदेव तदुक्तम्	४३४०२ २८११	४२३६४ २८११	४२३६६ १८११
	X प्रदानवदेव हि तदुक्तम् (म०)
४०३	लिंगमूयस्वात् तद्धि वलीयस्तदपि	४४४०३ २६११	४३३६५ २६११	४३३६७ १६११
४०४	पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत्	४५४०४ २६१२	४४३६६ २६१२	४४३६८ २०७१
	X पूर्वविकल्पप्रकरणात् (वि०)
४०५	अतिदेशाच्च	४६४०५ २६१३	४५३६७ २६१३	४५३६६ २०७२
४०६	विधैव तु निर्धारणात्	४७४०६ २६१४	४६३६८ २६१४	
	X विधैव तु निर्धारणात् दर्शनाच्च (रा०, नि०, श्री०, श्रीप०)	४६४०० २०७३
४०७	दर्शनाच्च	४८४०७ २६१५	४७३६६ २६१५	...
४०८	श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः	४९४०८ २६१६	४८४०० २६१६	४७४०१ २०७४
४०९	अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम्	५०४०९ २६१७	४९४०१ २६१७	४८४०२ २०७५
	X अनुबन्धादिभ्यः (म० बल०)
	X प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टिश्च तदुक्तम् (म०, बल०)

નિમ્વાક:	મવ્ય	ધોજગડા	ધોવલિ	વલ્લમ	પિામમિતુ	વલવ્ય
૪૦૧	૪૦૩૬૬ ૧૩૧૧	૪૦૩૬૬ ૨૬૧૧૧	૪૦૩૬૭ ૧૩૧૧	૪૦૩૬૦ ૧૫૧૧૧	૪૦૩૬૦	૪૦૩૬૦૩
	૪૦૩૬૦ ૨૧૧૧				..	
૪૦૨	૪૦૩૬૦ ૧૮૧૧૧	૪૦૩૬૬ ૨૩૧૧૧	૪૦૩૬૩ ૧૮૧૧૧	૪૦૩૬૦ ૧૬૧૧૧	૪૦૩૬૦૨	૪૦૩૬૦૪
	૪૦૩૬૦ ૨૬૧૧૧					
૪૦૩	૪૦૩૬૦ ૧૬૧૧૧	૪૦૩૬૭ ૨૧૧૧૧	૪૦૩૬૪ ૧૬૧૧૧	૪૦૩૬૦૨ ૧૩૧૧૦૧૧	૪૦૩૬૦૩	૪૦૩૬૦૫
૪૦૪	૪૦૩૬૦ ૨૦૧૧૧	૪૦૩૬૪ ૨૧૧૧૧	૪૦૩૬૮ ૨૬૧૧૧	૪૦૩૬૫ ૨૦૧૧૧	૪૦૩૬૦૩ ૧૩૧૧૦૧૨	૪૦૩૬૦૬
					૪૦૩૬૦૪	
૪૦૫	૪૦૩૬૦ ૨૦૧૧૨	૪૦૩૬૪ ૨૧૧૧૨	૪૦૩૬૬ ૨૬૧૧૨	૪૦૩૬૫ ૨૦૧૧૨	૪૦૩૬૦૪ ૧૩૧૧૦૧૩	૪૦૩૬૦૭
૪૦૬		૪૦૩૬૩ ૨૬૧૧૨			૪૦૩૬૦ ૧૩૧૧૦૧૪	૪૦૩૬૦૬
	૪૦૩૬૦૪ ૨૦૧૧૩	૪૦૩૬૦ ૨૬૧૧૩	૪૦૩૬૭ ૨૦૧૧૩			
૪૦૭		૪૦૩૬૪ ૨૬૧૧૫			૪૦૩૬૦૬ ૧૩૧૧૦૧૫	૪૦૩૬૦૭
૪૦૮	૪૦૩૬૦ ૨૦૧૧૪	૪૦૩૬૫ ૩૦૧૧૧	૪૦૩૬૦ ૨૬૧૧૪	૪૦૩૬૮ ૨૦૧૧૪	૪૦૩૬૦૭ ૧૩૧૧૦૧૬	૪૦૩૬૦૮
૪૦૯	૪૦૩૬૦ ૨૦૧૧૪	૪૦૩૬૦ ૨૬૧૧૫	૪૦૩૬૬ ૨૦૧૧૫	૪૦૩૬૦ ૧૩૧૧૦૧૭	૪૦૩૬૦૮	૪૦૩૬૦૯
	૪૦૩૬૦૪ ૩૦૧૧૧					૪૦૩૬૧૧
	૪૦૩૬૦૭ ૩૦૧૧૧					૪૦૩૬૧૨

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर	भास्कर	रामानुजः
४१०	न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः	५१४१० २६६६८	५०४०२ २६६६८	४६४०३ २०७७६
४११	परेण च शब्दस्य ताद्विध्य भूयस्त्वात् त्वनुबन्धः	५२४११ २६६६६	५१४०३ २६६६६	५०४०४ २०७७७
	X परेण शब्दस्य (श्रीप०)
४१२	एक आत्मन शरीरे भावात्	५३४१२ ३०२२१	५२४०४ ३०२२१	५१४०५ २१२२१
४१३	व्यतिरेकस्तद्भावामावित्वात् तूपलब्धिवत् X व्यतिरेकस्तद्भावमावित्त्व (मा०, रा०, नि०, म०, श्री०, वल०)	५४४१३ ३०२२२
४१४	अंगाववद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम्	५५४१४ ३१२२१	५४४०६ ३१२२१	५३४०७ २२२२१
४१५	मन्त्रादिवद् वाऽविरोधः X मन्त्रादिवद् वा विरोधः (म०, व०, वल०)	५६४१५ ३१२२२	५५४०७ ३१२२२	५४४०८ २२२२२
	X मन्त्रादिवद् वा विरोधः (म०, व०, वल०)
४१६	भूम्नः क्रतुवज्जथायस्त्वं तथाहि दर्शयति X तथाच दर्शयति (म०) X तदा हि दर्शयति (श्रीप०)	५७४१६ ३२२२१	५६४०८ ३२२२१	५५४०९ २३२२१
	X तथाच दर्शयति (म०)
	X तदा हि दर्शयति (श्रीप०)
४१७	नाना शब्दादिभेदात्	५८४१७ ३३२२१	५७४०९ ३३२२१	५६४१० २४२२१
४१८	विकल्पोऽविगिष्टफलत्वात् X विकल्पो विगिष्टफलत्वात् (म०, व०)	५९४१८ ३४२२१	५८४१० ३४२२१	५७४११ २५२२१
	X विकल्पो विगिष्टफलत्वात् (म०, व०)
४१९	काम्यास्तु यथाकाम समुच्चीयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात्	६०४१९ ३५२२१	५९४११ ३५२२१	५८४१२ २६२२२
४२०	अंगेषु यथाश्रयभाव	६१४२० ३६२२१	६०४१२ ३६२२१	५९४१३ २६२२२

નિન્માર્કઃ	મષ્વ	ઘોકખ્ઠ	ઘીપતિ	વહમ	વિશામમિષ્ઠુ	વલલેવ
૪૧૦	૪૬ા૪૦૭ ર૦ા૭દ	૫૩ા૪૧૮ રૂ૩ા૧૧	૪૬ા૪૦૩ ર૬ા૭ાદ	૪૬ા૪૦૦ ર૦ા૭ાદ	૫૧ા૪૦૬ ૧૭ા૧૦૮	૫૧ા૪૧૦ ૫૩ા૪૧૩
૪૧૧	૫૦ા૪૦૮ ર૦ા૭ા૭	૫૪ા૪૧૬ રૂ૪ા૧૧	૫૦ા૪૦૪ ર૬ા૭ા૭		૫૨ા૪૧૦ ૧૭ા૧૦૬	૫૨ા૪૧૧ ૫૪ા૪૧૪
૪૧૨	૫૧ા૪૦૬ ર૧ા૨ા૧	૫૫ા૪૨૦ રૂ૫ા૨ા૧	૫૧ા૪૦૫ રૂ૦ા૨ા૧	૫૧ા૪૦૨ ર૧ા૨ા૧	૫૩ા૪૧૧ ૧૭ા૧૦૧૦	૫૩ા૪૧૨ ૫૫ા૪૧૫
૪૧૩				૫૨ા૪૦૩ ર૧ા૨ા૨	૫૪ા૪૧૨ ૧૮ા૩ા૧	૫૪ા૪૧૩ ૫૬ા૪૧૬
	૫૦ા૪૧૦ ર૧ા૨ા૨	૫૬ા૪૨૨ રૂ૫ા૨ા૨	૫૨ા૪૦૬ રૂ૦ા૨ા૨			
૪૧૪	૫૩ા૪૧૧ ર૨ા૨ા૨	૫૭ા૪૨૨ રૂ૬ા૨ા૧	૫૩ા૪૦૭ રૂ૧ા૨ા૧	૫૩ા૪૦૪ ર૨ા૨ા૧	૫૫ા૪૧૩ ૧૮ા૩ા૨	૫૫ા૪૧૪ ૫૭ા૪૧૭
૪૧૫	૫૪ા૪૧૨ ર૨ા૨ા૨		૫૪ા૪૦૮ રૂ૧ા૨ા૨	૫૪ા૪૦૫ ર૨ા૨ા૨		૫૬ા૪૧૫ ૫૮ા૪૧૮
		૫૮ા૪૨૩ રૂ૬ા૨ા૨			૫૬ા૪૧૪ ૧૮ા૩ા૩	
૪૧૬	૫૫ા૪૧૩ ર૩ા૧ા૧		૫૫ા૪૦૬ રૂ૨ા૧ા૧		૫૭ા૪૧૫ ૧૬ા૧ા૧	૫૭ા૪૧૬ ૫૬ા૪૧૯
		૫૬ા૪૨૪ રૂ૭ા૧ા૧		૫૫ા૪૦૬ ર૩ા૧ા૧		
૪૧૭	૫૬ા૪૧૪ ર૪ા૧ા૧	૬૦ા૪૨૫ રૂ૮ા૧ા૧	૫૬ા૪૧૦ રૂ૩ા૧ા૧	૫૬ા૪૦૭ રૂ૪ા૧ા૧	૫૮ા૪૧૬ ર૦ા૧ા૧	૫૮ા૪૧૭ ૬૦ા૪૨૦
૪૧૮	૫૭ા૪૧૫ ર૫ા૨ા૧		૫૭ા૪૧૧ રૂ૪ા૧ા૧	૫૭ા૪૦૮ ર૫ા૨ા૧		૫૬ા૪૧૮ ૬૧ા૪૨૧
		૬૧ા૪૨૬ રૂ૬ા૧ા૧			૫૬ા૪૧૭ ર૧ા૧ા૧	
૪૧૯	૫૮ા૪૧૬ ર૫ા૨ા૨	૬૨ા૪૨૭ ૪૦ા૧ા૧	૫૮ા૪૧૨ રૂ૫ા૧ા૧	૫૮ા૪૦૬ ર૫ા૨ા૨	૬૦ા૪૧૮ ર૨ા૧ા૧	૬૨ા૪૨૨
૪૨૦	૫૬ા૪૧૭ ર૬ા૬ા૧	૬૩ા૪૨૮ ૪૧ા૪ા૧	૫૬ા૪૧૩ રૂ૬ા૬ા૧	૫૬ા૪૧૦ ર૬ા૨ા૧	૬૧ા૪૧૬ ર૩ા૨ા૧	૬૦ા૪૧૬ ૬૩ા૪૨૩

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर	भास्कर	रामानुजः
४२१	शिष्टेश्च	६२।४२१ ३६।६।२	६१।४१३ ३६।६।२	६०।४१४ २६।६।२
४२२	समाहारात्	६३।४२२ ३६।६।३	६२।४१४ ३६।६।३	६१।४१५ २६।६।३
४२३	गुणसाधारण्यश्रुतेश्च	६४।४२३ ३६।६।४	६३।४१५ ३६।६।४	६२।४१६ २६।६।४
४२४	न वा तत्सहमावाश्रुतेः X न वाऽतत्सहमावश्रुते. (म०) X न वा तत्सहभावोऽश्रुते. (नि०)	६५।४२४ ३६।६।५	६४।४१६ ३६।६।५	६३।४१७ २६।६।५
४२५	दर्शनाच्च दशमपादान्ताधिकरणसंख्या आदितोऽधिकरणसंख्या	६६।४१५ ३६।६।६ १०० १३६	६५।४१७ ३६।६।६ १०० १३६	६४।४१८ २६।६।६ ८३ १०६
तृतीयाध्याये चतुर्थपाद ।				
४२६	पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायण.	१।४२६ १।१७।१	१।४१८ १।१७।१	१।४१६ १।२०।१
४२७	शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः	२।४२७ १।१७।२	२।४१६ १।१७।२	२।४२० १।२०।२
४२८	आचारदर्शनात्	३।४२८ १।१७।३	३।४२० १।१७।३	३।४२१ १.२०।३
४२९	तच्छ्रुते. X तच्छ्रुतेश्च (वि०)	४।४२९ १।१७।४ ...	४।४२१ १।१७।४ ...	४।४२२ १।२०।४ ..
४३०	समन्वारम्भणात्	५।४३० १।१७।५	५।४२२ १।१७।५	५।४२३ १।२०।५
४३१	तेद्वतो विधानात् X तत्त्वतो विधानात् (श्री५०)	६।४३१ १।१७।६ ...	६।४२३ १।१७।६ ...	६।४२४ १।२०।६ ...
४३२	नियमाच्च X नियमात् (श्री०, श्री५०)	७।४३२ १।१७।७ ...	७।४२४ १।१७।७ ...	७।४२५ १।२०।७ ...

निम्नार्था	मध्य	शीकण्डः	धीवति	पङ्कम	विशाममिष्ठु	पलदेव
४२१ द्वा०४१८ २६६१२	द्वा०४२६ ४११४१०	द्वा०४१४ ३६६२	६० ४११ ०६१२२	६२/४२० २३/२१२	६१/४२०	६४/४२४
४२२ ६१ ४१९ २६६१३	६५/४३० ४११४३	६१/४१५ ३६६१३	६१/४१२ २०/०११	६३ ४२१ २४/०११	६२ ४२१	६५/४२५
४२३ ६२ ४२० २६६१४	६६/४३१ ४११४४	६२ ४१६ २६६१४	६२/४१३ २०/१२२	६४/४२२ २४/११०	६३ ४२२	६६ ४२६
४२४		६३/४१७ ३६६१५	६३ ४१४ २८/१११	६५/४२३ २५/१११	६४ ४२३	६७ ४२७
	६७/४३० ४२/१११					
	६३/४२२ २६६१५					
४२५	६८/४३३ ४२/११२	६४/४१८ ३६६१६	६४/४१७ २८/११०	६६/४२४ २५/११०	६५/४२४	६८/४२८
	७१ ९७	१३७ १७७	९४ १३०	९७ १२५	१०३ १२८	
४२६ १ ४२३ ११००१	१/४३४ १/९११	१/४१९ १/२०१	१/४१६ १/१६१	१ ४२७ १/२४१	१/४२५	१/४२९
४२७ २/४०४ १/१००२	२/४३५ १/९१२	२/४२० १/१७२	२/४१७ १/१६२	२/४२६ १/२४२	२/४२६	२ ४३०
४२८ ३ ४२७ १/२०१३	३/४३६ १/९१३	३/४२१ १/१७३	३/४१८ १/१६३	३/४२७ १/२४३	३/४२७	३/४३१
४२९ ४/४२६ १/२०१४	४/४३७ १/९१४	४/४२२ १/१७४	४/४१९ १/१६४	४/४२८ १/२४४		४/४३२
					४/४२८	
४३० ५/४२७ १/२०१५	५/४३८ १/९१५	५/४२३ १/१७५	५/४२० १/१६५	५/४२९ १/२४५	५/४ ९	५/४३३
४३१ ६/४२८ १/१०१६	६/४३९ १/९१६	६/४२४ १/१७६		६/४३० १/२४६	६/४३०	६/४३४
			६/४२१ १/१६६			
४३२ ७/४२९ १/२०१७	७/४४० १/९१७			७/४३१ १/२४७	७/४३१	७/४३५
		७/४२५ १/१७७	७/४२२ १/१६७			

श्लोक- सं. सं.	श्रवणपाठ	शंकरः	भास्कर	रामानुज.
४३३	अविशोपदेयान तु वादाख्यण्यैवं तद्दर्शनात्	८।४३३ १।२।७।८		८।४३६ १।२।७।८
	X वादाख्यण्यैव तद्दर्शनात् (भा०)	...	८।४३५ १।२।७।८	...
४३४	तुल्य तु दर्शनम्	९।४३४ १।२।७।९	९।४३६ १।२।७।९	९।४३७ १।२।७।९
	X तुल्य दर्शनम् (व०)
४३५	असाधिका	१०।४३५ १।२।७।१०	१०।४३७ १।२।७।१०	१०।४३८ १।२।७।१०
	X असाधिका (श्रीप०)

निम्पाकं	मन्व	श्रीकण्ठ	ओपति	यल्लम	विभानमिदु	मल्लदेव
ध३३ दा३३० ११२०८	दा३३१ ११६८	दा३३५ ११७८	दा३३३ ११६८	दा३३२ ११२५८	दा३३२	दा३३६
ध३३	दा३३२ ११६६	दा३३७ ११७६	दा३३४ ११६६		दा३३३	दा३३७
				दा३३३ ११२५६		
ध३५ १०४३२ ११२०१०	१०४३३ २३३१	१०४२८ ११७१०		१०४३४ ११०५१०	१०४३४	१०४३८
			१०४२५ ११६१०			
ध३६ १११३३ ११२०११	११४४४ २३३०	११४२६ ११७११	११४२६ ११६११	११४३५ ११२५११	११४३५	११४३६
ध३७ १२४३४ ११२०१२	१२४३५ २३३३	१२४३० ११७१२	१२४२७ ११६१२	१२४३६ ११२५१२	१२४३६	१२४४०
ध३८ १३४३५ ११२०१३	१३४३६ ३३३१	१३४३३ ११७१३	१३४२८ ११६१३	१३४३७ ११२५१३	१३४३७	१३४४१
ध३९ १४४३६ ११२०१४	१४४३७ ४३०१	१४४३२ ११७१४	१४४२६ ११६१४	१४४३८ ११२५१४	१४४३८	१४४४२
ध४० १५४३७ ११२०१५	१५४३८ ४३०२	१५४३३ ११७१५		१५४३९ ११२५१५	१५४३९	१५४४३
			१५४३० ११६१५			
ध४१ १६४३८ ११२०१६	१६४३९ ४३०३	१६४३४ ११७१६	१६४३१ ११६१६	१६४४० ११२५१६	१६४४०	१६४४४
					१७४४१	
ध४२ १७४३९ ११२०१७	१७४४० ४३०४	१७४३५ ११७१७	१७४३२ २३३१	१७४४१ ११२५१७	१८४४२	१७४४५
ध४३ १८४४० ११२०१८	१८४४१ ४३०५			१८४४२ ११२५१८	१८४४३	१८४४६
		१८४३६ २३३१	१८४३३ २३३२			

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्कर	रामानुजः
४४४	अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः	१६।४४४ २।३।२	१६।४३६ २।३।२	१६।४३७ १।२०।१६
४४५	विधिर्वा धारणात्	२०।४४५ २।३।३	२०।४३७ २।३।३	२०।४३८ १।२०।२०
४४६	स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् X—चेन्न पूर्वत्वात् (श्रीप०)	२१।४४६ ३।२।१ ...	२१।४३८ ३।२।१ ...	२१।४३६ २।२।१ ...
४४७	भावशब्दाच्च	२२।४४७ ३।२।२	२२।४३६ ३।२।२	२२।४४० २।२।२
४४८	पारिल्वार्थी इति चेन्न विगोषितत्वात् X पारिल्वार्थ इति चेन्न विशेषितत्वात् तथा चैकवाक्योपबन्धात् (भा०)	२३।४४८ ४।२।१	२३।४४१ ३।२।१ ..
४४९	तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् X तथा चैकवाक्योपबन्धात् (म०, श्रीप०)	२४।४४९ ४।२।२	२४।४४२ ३।२।२
४५०	अतएव चाग्नीन्धनार्धनपेक्षा	२५।४५० ५।१।१	२४।४४१ ५।१।१	२५।४४३ ४।१।१
४५१	सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् X—यज्ञादिश्रुतिरश्ववत् (बल०)	२६।४५१ ६।२।१	२५।४४२ ६।२।१	२६।४४४ ५।१।१ ...
४५२	शमदमाद्युपेत. स्यात्तथापि तु तद्विधे- स्तदंगतया तेषामवस्थानुष्ठेयत्वात् X—तथापि तु विधेस्तदंग—(भा०) X—तेषामप्यवस्थानुष्ठेयत्वात् (रा०, श्री०) X शमाद्युपेतः स्यात् तेषामप्यव- (श्रीप०) X—तथापि तद्विधे (वि०) X शमदमाद्युपेतस्तु स्यात्—(बल०)	२७।४५२ ६।२।२ २६।४४३ ६।२।२ ..	२७।४४५ ६।१।१

निम्बार्क	मन्थः	धीकण्ड	द्योपति	यल्लम	बिम्बानमिस्तुः	यल्लदेव
४४४	१६।४४१ १।२०।१६	१६।४५० ४।२०।६	१६।४३७ २।३।२	१६।४३४ २।४।३	१६।४४३ १।२४।१६	००।४४४ १६।४४७
४४५	२०।४४२ १।२०।२०	२०।४५३ ४।२०।७	२०।४३८ २।३।३	२०।४३५ २।४।४	२०।४४४ १।४।२०	०१।४४५ २०।४४८
४४६	२१।४४३ २।२।१	२१।४५४ ४।२०।८	२१।४३६ ३।२।१	२१।४३६ ३।२।१	२१।४४५ १।२४।२१	००।४४६ २१।४।६
४४७	२२।४४४ २।२।०	२२।४५५ ४।२०।९	२२।४४० ३।२।२	२२।४३७ ३।२।२		२३।४४७ २२।४५०
४४८	२३।४४५ ३।२।१	२३।४५६ ४।२०।१०	२३।४४१ ४।२।३	२३।४३८ ४।२।३	२२।४४६ १।२४।२२	-४।४४८ ०३।४४१
४४९	२४।४४६ ३।२।२		२४।४४२ ४।२।३		२३।४४७ १।२४।२३	२५।४४६ २४।४५२
४५०	२५।४४७ ४।२।३	२५।४५७ ४।२०।११		२५।४३६ ४।२।३		
४५०	२५।४४७ ४।३।१	२५।४५८ ४।२०।१२	२५।४४३ ५।१।१	२५।४४० ५।१।१	२४।४४८ १।२४।२४	२६।४५० २५।४५३
४५१	२६।४४८ ४।३।२	२६।४५९ ४।२०।१३	२६।४४४ ६।१।१	२६।४४१ ६।१।१	२५।४४६ २।६।१	२७।४५१ २६।४५४
४५२	२७।४४९ ४।३।३	२७।४६० ४।२०।१४			२६।४५० २।६।२	
			२७।४४५ ७।१।१			
				२७।४४२ ७।१।१		
					२८।४५२	
						२७।४५५

क्रमिके- संख्या	सूत्रपाठ.	शंकर	भास्कर.	रामानुज.
४५३	सर्वान्प्रानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् X सर्वान्प्रानुमति. प्राणा-- (वल०)	२८४५३ ७४११	२७४४४ ७४१२	२८४४६ ७४११
४५४	अवाधाच्च	२९४५४ ७४१२	२८४४५ ७४१२	२९४४७ ७४१२
४५५	अपि च स्मर्यते X अपि स्मर्यते (रा०, म०, श्रीप०, व०, वल०)	३०४५५ ७४१३	२९४४६ ७४१३	...
४५६	शब्दश्चातोऽकामकारे X शब्दाश्चातोऽकामकारे (म०, वल०)	३१४५६ ७४१४	३०४४७ ७४१४	३१४४९ ७४१४
४५७	विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि	३२४५७ ८४११	३१४४८ ८४११	३२४५० ८४११
४५८	सहकारित्वेन च	३३४५८ ८४१२	३२४४९ ८४१२	३३४५१ ८४१२
४५९	सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् X सर्वथापि तु त एवो--(म०) X सर्वथापि तत्र बोभय--(वल०)	३४४५९ ८४१३	३३४५० ८४१३	३४४५२ ८४१३
४६०	अनभिभव च दर्शयति	३५४६० ८४१४	३४४५१ ८४१४	३५४५३ ८४१४
४६१	अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः	३६४६१ ९४११	३५४५२ ९४११	३६४५४ ९४११
४६२	अपि च स्मर्यते X अपि स्मर्यते (भा०, रा० म०, श्रीप०, व०, वल०)	३७४६२ ९४१२
४६३	विशेषानुग्रहश्च X विशेषा अनुग्रह च (म०)	३८४६३ ९४१३	३७४५४ ९४१३	३८४६६ ९४१३

निम्नार्कः	मथ्य	धीकण्ड	धीपति	यक्षम	विधानमिष्टु	मलव्य
४५३	२८४५० पा४१	२८४६१ पा२०१५	२८४७६ दा४१	२८४८३ दा४१	२८४९१ रा६३	२८४९३ २८४९६
४५४	२८४५१ पा४२	२८४६२ पा२०१६	२८४७७ दा४२	२८४८४ दा४२	२८४९२ रा६४	२८४९४ २८४९७
४५५	३०४५२ पा४३		३०४७८ दा४३			३०४९५ ३०४९८
४५६	३१४५३ पा४४		३१४७९ दा४४	३१४८६ दा४४	३१४९४ रा६६	३१४९६ ३१४९९
४५७	३२४५४ दा४५	३२४६५ पा२०१९	३२४७० दा४५	३२४७७ दा४५	३२४८५ रा६७	३२४९७ ३२४९०
४५८	३३४५५ दा४६	३३४६६ पा२०२०	३३४७१ दा४६	३३४७८ दा४६	३३४८६ रा६८	३३४९८ ३३४९१
४५९	३४४५६ दा४७		३४४७२ दा४७	३४४७९ दा४७	३४४८७ रा६९	३४४९९ ३४४९२
४६०	३५४५७ दा४८	३५४६८ पा२०२२	३५४७३ दा४८	३५४८० दा४८	३५४८८ रा६९	३५४९० ३५४९३
४६१	३६४५८ दा४९	३६४६९ पा२०२३	३६४७४ रा०४९	३६४८१ रा०४९	३६४८९ रा६९	३७४९१ ३६४९४
४६२	३७४५९ दा५०		३७४७५ रा०४९			३८४९२ ३७४९५
४६३	३८४६० दा५१		३८४७६ रा०४९	३८४८३ रा०४९	३८४९१ रा६९	३९४९३ ३८४९६

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर	भास्करः	रामानुजः
४६४	अतस्त्वितरज्ज्यायो लिंगाच्च	३६।४६४ ६।४।४	३८।४५५ ६।४।४	३६।४५७ ६।४।४
X	अतस्त्वितरज्ज्यायो लिंगात् (नि०)
४६५	तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्द्रूपामावेभ्यः	४०।४६५ १०।१।१	.	.
X	तद्भूतस्य तू तद्भावो नियमा- त्द्रूपामावेभ्यः (म०)
X	नियमात् तद्रूपामावेभ्यः (-भा०, रा०, नि०, श्री०,)	...	३६।४५६ १०।४।१	४०।४५८ १०।४।१
X	जैमिनिरपि (व०)
X	तद्भूतस्य नातद्भावो नियमात्- तद्रूपा (वि०)
४६६	न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद- योगात्	४१।४६६ ११।२।१	४०।४५७ ११।१।१	४१।४५६ १०।४।२
X	पतनानुमानात्तदयोगात् (वल०)
X	अपि यजनानुमानात् (वि०)
४६७	उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् X उपपूर्वमपीत्येके (रा०, म०, श्री०, श्रीप०,)	४२।४६७ ११।२।२
४६८	वहिस्तूमयथापि स्मृतेराचाराच्च X वहिस्तूमयथा स्मृते—(भा०, वल०)	४३।४६८ १२।१।१	...	४३।४६१ १०।४।४
४६९	स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	४४।४६९ १३।३।१	४२।४५६ १३।२।१	४४।४६२ ११।२।१
४७०	आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते X परिक्रियते (नि०, व०, वि०, वल०)	४५।४७० १३।३।२	४३।४६० १३।२।२	४५।४६३ १३।२।२

નિશ્ચારક	મધ્ય:	થીકબ્ડ	થીપતિ	યલ્લમ	વિશ્વાનમિત્રુ	વલ્લદેવ
૪૬૪	રૂદા ૭૨ ૫૭૩૬	રૂદા૫૭૭ ૧૦૪૫	રૂદા૫૭૫ ૧૦૪૫	રૂદા૭૬૨ ૩૮૮	૫૦૪૬૫	રૂદા૫૬૭
૪૬૫			૫૦૪૫૫ ૧૧૫૧			૫૦૪૬૮
	૫૦૪૭૩ ૫૭૩					
	૫૦૪૬૨ ૮૫૧	૫૦૪૭૮	૧૧૫૧		રૂદા૫૬૩ ૫૧૧	૫૧૫૬૫
૪૬૬	૫૧૫૬૩ ૮૫૨	૫૧૫૭૫ ૬૩૧	૫૧૫૫૬ ૧૧૫૨	૫૧૫૫૬ ૧૧૫૨	૫૦૪૬૫ ૫૨૧	૫૧૫૬૬
						૫૨૧૬૬
૪૬૭	૫૨૫૬૫ ૮૫૩	૫૨૫૭૫ ૬૩૨	૫૨૫૭૦ ૧૧૫૩	૫૨૫૫૭ ૧૧૫૩	૫૧૫૬૫ ૫૨૨	૫૨૫૭૦
૪૬૮	૫૩૫૬૫ ૮૫૪	૫૩૫૭૬ ૬૩૩	૫૩૫૬૧ ૧૧૫૪	૫૩૫૫૮ ૧૧૫૪	૫૨૫૬૬ ૬૫૧	૫૩૫૬૮
						૫૩૫૭૨
૪૬૯	૫૪૫૬૬ ૬૨૧	૫૪૫૭૭ ૭૩૧	૫૪૫૬૨ ૧૨૧૧	૫૪૫૫૬ ૧૨૩૧	૫૩૫૬૭ ૬૫૨	૫૪૫૬૬
૪૭૦		૫૫૫૭૮ ૭૩૨	૫૫૫૬૩ ૧૨૧૨	૫૫૫૬૦ ૧૨૩૨		૫૫૫૭૦
	૫૫૫૬૭ ૬૨૨			૫૫૫૬૮ ૬૫૩	૫૬૧ ૭૦	૫૫૫૭૩

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्कर.	रामानुजः
४७१	श्रुतेश्च	४६४७१ १३३३
४७२	सहकार्यन्तरविधि. पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्	४७४७२ १४३३१	४७४६१ १४३३१	४६४६४ १२३३१
	X पक्षेण तृतीयं (श्रीप०)
४७३	कृत्स्नमावाप्तु गृहिणोपसहारः	४८४७३ १४३३२	४५४६२ १४३३२	४७४६५ १२३३२
४७४	भौनवदितरेषामप्युपदेशात्	४९ ४७४ १४३३३	४६४६३ १४३३३	४८४६६ १२३३३
४७५	अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्	५०४७५ १५१११	४७४६४ १५१११	४९४६७ १३१११
४७६	ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	५१४७६ १६१११		.
	X ऐहिकमप्रस्तुत—(भा०, रा०, म०, श्री०, श्रीप०, ब० वि०, बल०)	...	४८४६५ १६१११	५०४६८ १४१११
	X ऐहिकमप्रस्तुते (नि०)
४७७	एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते- स्तदवस्थावधृतेः	५२४७७ १७१११	४९४६६ १७१११	५१४६६ १५१११
	X मुक्तिफलानियम (नि०)
	एकादशपादान्ताधिकरणसंख्या	+ १३६	+ १३६	+ १०९
	आदितोऽधिकरणसंख्या	१५३	१५३	१२४
	चतुर्थाध्याये प्रथमपाद			
४७८	आवृत्तिसकृदुपदेशात्	१४७८ १२११	१४६७ १२११	१४७० १२११
४७९	लिगाच्च	२४७९ १२२२	२४६८ १२२२	२४७१ १२२२
४८०	आत्मेति तूपागच्छन्ति ग्राहयन्ति च	३४८० २१११	३४६९ २१११	३४७२ २१११
४८१	न प्रतीके न हि स	४४८१ ३१११	४४७० ३१११	४४७३ ३२११

નિમ્નાક	મધ્ય	ઓકળ	ઓપતિ	યક્ષમ	વિજ્ઞાનમિથુ	યલવેય
૪૭૧			૪૬૫૬૧ ૧૨૩૩૩	૪૫૫૬૬ ૬૫૫૫	૪૭૫૭૧	૪૬૫૭૪
૪૭૨	૪૬૫૬૮ ૧૦૩૧	૪૬૫૭૬ ૭૩૩	૪૬૫૬૪ ૧૩૧૧૧	૪૭૫૭૦ ૭૩૧૧	૪૬૫૭૨	૪૭૫૭૫
			૪૭૫૬૨ ૧૩૧૧૧			
૪૭૩	૪૭૫૬૬ ૧૦૩૩૨	૪૭૫૮૦ ૮૧૧૧	૪૭૫૬૫ ૧૪૧૧૧	૪૮૫૬૩ ૧૩૧૧૨	૪૭૫૭૧ ૮૫૫૧	૪૬૫૭૩ ૪૮૫૭૬
૪૭૪	૪૮૫૭૦ ૧૦૩૩૩	૪૮૫૮૧ ૮૧૧૨	૪૮૫૬૬ ૧૫૧૧૧	૪૬૫૫૫ ૧૪૧૧૧	૪૮૫૭૨ ૮૫૫૨	૫૦૫૭૪ ૪૬૫૭૭
૪૭૫	૪૬૫૭૧ ૧૧૧૧૧	૪૬૫૮૨ ૬૧૧૧	૪૬૫૬૭ ૧૫૧૨૨	૫૦૫૬૫ ૧૫૧૧૧	૪૬૫૭૩ ૮૫૫૩	૫૧૫૭૫ ૫૦૫૭૮
૪૭૬		૫૦૫૮૩ ૧૦૧૧૧	૫૦૫૬૮ ૧૬૧૧૧	૫૧૫૬૬ ૧૬૧૧૧	૫૦૫૭૪ ૮૫૫૪	૫૨૫૭૬ ૫૧૫૭૬
	૫૦૫૭૨ ૧૨૧૧૧					
૪૭૭	૫૧૫૮૪ ૧૧૧૧૧	૫૧૫૬૬ ૧૬૧૨૨	૫૨૫૬૭ ૧૭૧૧૧	૫૧૫૭૫ ૬૧૧૧	૫૩૫૭૭	૫૨૫૮૦
	૫૧૫૭૩ ૧૨૧૨૨					
	+ ૬૭ ૧૦૬	+ ૧૭૭ ૧૮૮	+ ૧૩૦ ૧૪૬	+ ૧૨૫ ૧૪૩	૧૨૮ ૧૩૭	
૪૭૮	૧૧૫૭૪ ૧૨૧૧૧	૧૧૫૮૫ ૧૨૧૧૧	૧૧૫૭૦ ૧૨૧૧૧	૧૧૫૬૮ ૧૨૧૧૧	૧૧૫૭૬ ૧૨૧૧૧	૧૧૫૭૮ ૧૧૫૮૧
૪૭૯	૨૧૫૭૫ ૧૨૧૨૨	૨૧૫૮૬ ૧૨૨૨	૨૧૫૭૧ ૧૨૨૨	૨૧૫૬૬ ૧૨૨૨	૨૧૫૭૭ ૧૨૨૨	૨૧૫૭૯ ૨૧૫૮૨
૪૮૦	૩૧૫૭૬ ૨૨૧૧૧	૩૧૫૮૭ ૨૨૧૧૧	૩૧૫૭૨ ૨૨૧૧૧	૩૧૫૭૦ ૨૨૧૧૧	૩૧૫૭૮ ૨૨૩૧૧	૩૧૫૮૦ ૩૧૫૮૩
૪૮૧	૪૧૫૭૭ ૩૨૧૧૧	૪૧૫૮૮ ૩૨૧૧૧	૪૧૫૭૩ ૩૨૧૧૧	૪૧૫૭૧ ૩૨૧૧૧	૪૧૫૭૬ ૨૨૩૨૨	૪૧૫૮૧ ૪૧૫૮૪

क्रमिके- सख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्करः	रामानुज
४८२	ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्	५४८२ ४११	५४७१ ४११	५४७४ ३२२
४८३	आदित्यादिमतयश्चाग उपपत्ते.	६४८३ ५१११	६४७२ ५१११	६४७५ ४१११
४८४	आसीनः सम्भवात्	७४८४ ६४११	७४७३ ६४११	७४७६ ५५११
४८५	ध्यानाच्च	८४८५ ६४१२	८४७४ ६४१२	८४७७ ५५१२
४८६	अचलत्व चापेक्ष्य	९४८६ ६४१२	९४७५ ६४१३	९४७८ ५५१३
४८७	स्मरन्ति, च	१०४८७ ६४१४	१०४७६ ६४१४	१०४७९ ५५१४
४८८	यत्रैकाग्रता तत्राविरोधात् X तत्र विरोधात् (भा०)	११४८८ ७१११	...	११४८० ५५१५
४८९	आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् X आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् (रा०)	१२४८९ ८१११	१२४७८ ८१११	...
४९०	तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदशात्	१३४९० ९१११	१३४७९ ९१११	१३४८२ ७१११
४९१	इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु X इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु (नि०)	१४४९१ १०१११	१४४८० १०१११	१४४८३ ८१११
४९२	अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधे.	१५४९२ १११११	१५४८१ १११११	१५४८४ ९१११
४९३	अग्निहोत्रादि तु तत्कार्याथैव तद्दर्शनात् X तत्तत्कार्याथैव तद्दर्शनात् (वि०)	१६४९३ १२२२१	१६४८२ १२२२१	१६४८५ १०३२१
४९४	अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयो X अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयो (म०)	१७४९४ १२२२२	१७४८३ १२२२२	१७४८६ १०३२२
	

	निम्नार्काः	मध्य	श्रीकण्ठः	श्रीपति	वल्लभ	विशानमिक्षु	वल्लभ
४८२	पा४७८ शरार	पा४८६ धारा	पा४७४ धारा	पा४७२ शरार	पा४८० शरार	पा४८२	पा४८५
४८३	दा४७६ धारा	दा४६० धारा	दा४७५ धारा	दा४७३ धारा	दा४८१ शरार	दा४८३	दा४८६
४८४	जा४८० पादा	जा४६१ धारा	जा४७६ दा४१	जा४७४ पादा	जा४८२ शरार	जा४८४	जा४८७
४८५	दा४८१ पादा	दा४६२ धारा	दा४७७ दा४१	दा४७५ पादा	दा४८३ शरार	दा४८५	दा४८८
४८६	दा४८२ पादा	दा४६३ धारा	दा४७८ धारा	दा४७६ पादा	दा४८४ शरार	दा४८६	दा४८९
४८७	१०४८३ पादा	१०४६४ दा४१	१०४७६ दा४१	१०४७७ पादा	१०४८५ शरार	१०४८७	१०४९०
४८८	११४८१ पादा	११४६५ दा४१	११४८० धारा	११४७८ पादा	११४८६ धारा	११४८८	११४९१
४८९	१२४८५ पादा	१२४६६ धारा	१२४८१ धारा	१२४७९ पादा	१२४८७ धारा	१२४८९	१२४९२
४९०	१३४८६ दा४१	१३४६७ धारा	१३४८२ धारा	१३४८० दा४१	१३४८८ दा४१	१३४९०	१३४९३
४९१		१४४६८ धारा	१४४८३ धारा	१४४८१ धारा	१४४८९ धारा	१४४९१	१४४९४
	१४४८७ दा४१						
४९२	१५४८८ दा४१	१५४६९ धारा	१५४८४ धारा	१५४८२ धारा	१५४९० धारा	१५४९२	१५४९५
४९३	१६४८९ धारा	१६४७० धारा	१६४८५ धारा	१६४८३ दा४१	१६४९१ धारा		१६४९६
						१६४९३	
४९४	१७४९० धारा		१७४८६ धारा	१७४८४ दा४१	१७४९२ धारा	१७४९४	१७४९७
		१७४७१ धारा					

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकर	भास्कर	रामानुज.
४६५	यदेव विद्ययेति हि	१८४६५ १३१११	..	१८४८७ १०३३३
४६६	भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते	१२४६६ १४१११	१८४८४ १३१११	..
X	क्षपयित्वाथ संपद्यते (रा०, नि०, श्री०, श्रीप०, ब०, बल०)	१६१०८८ १११११
X	क्षपयित्वाथ सपत्स्यते (म०)
	द्वादशपादान्ताधिकरणसंख्या- आदितोऽधिकरणसंख्या	+ १५३ १६७	+ १५३ १६६	+ १२४ १३५

चतुर्थाध्याये द्वितीय-पाद ।

४६७	वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च	१४६७ १२२१	१४८५ १२२१	१४८६ १२२१
४९८	अतएव च सर्वाप्यनु	२४६८ १२२२	२४८६ १२२२	..
X	अतएव सर्वाप्यनु (रा०, नि०, श्रीप०, मतान्तरे व० वि०)	२४६० १२२२
४६६	तन्मन प्राण उत्तरात्	३४६६ २१११	३४८७ २१११	३४६१ २१११
५००	सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	४४५०० ३३३१	४४८८ ३३३१	४४६२ ३१११
X	सोऽध्यक्षेण (श्री०)
५०१	भूतेषु तच्छ्रुते	५१५०१ ३३३२	..	५४६३ ४२२१
X	भूतेष्वत श्रुते (भा०, वि,)	..	५४८६ ३३३२	...
५०२	नैकस्मिन् दर्शयतो हि	६४५०२ ६३३३	६४९० ३३३३	६४६४ ४२२२
५०३	समाना चानृत्युपकमादिमृतत्वं चानुपोष्य	७४५०३ ४१११	७४६१ ४१११	७४६५ ५०३१
५०४	तदापीते. ससारव्यपदेशात्	८४५०४ ५४४१	८४६२ ५४४१	८४६६ ५४४२

निम्नार्कः	मध्य	श्रीकण्ठ	श्रीपति	सुभ	विमानमिथु	बलदेव
४६५ १८४६१ ११११	१८५०२ ८७६	१८४८७ १२७३३	१८४८५ १३३३	१८४६३ ७३३३	१८४६५	१८४८८
४६६ १११११ १०१११	११११०३ ८७७	११११८८ १३३३३	११११८६ १०१११	११११६३ ७३३३	११११६६	११११६६
+ १०६ ११६	+ १८८ १६६	+ १४६ १५६	+ १४२ १५२	+ १३७ १४७		
४६७ ११४६३ ११११	११५०४ ११११	११४८६ ११११	११४८७ ११११	११४६५ ११११	११४६७	११५००
४६८ २१४६४ ११११	२१५०५ ११११	२१४६० ११११	२१४८८ ११११	२१४६६ ११११	२१४६८	२१५०१
४६९ ३१४६५ ११११	३१५०६ २१११	३१४६१ २१११	३१४८९ २१११	३१४६७ ११११	३१४६९	३१५०२
५०० ४१४६६ ११११	४१५०७ ३१११	४१४६२ ३१११	४१४९० ३१११	४१४६८ ११११	४१५००	४१५०३
५०१ ५१४६७ ११११	५१५०८ ४१११	५१४६३ ३१११	५१४९१ ४१११	५१४६९ २१११	५१५०१	५१५०४
५०२ ६१४६८ ११११	६१५०९ ५१११	६१४६४ ३१११	६१४९२ ४१११	६१५०० २१११	६१५०२	६१५०५
५०३ ७१४६९ २१११	७१५१० ६१११	७१४६५ ४१११	७१४९३ ५१११	७१५०१ ३१११	७१५०३	७१५०६
५०४ ८१५०० २१११	८१५११ ६१११	८१४६६ ४१११	८१४९४ ५१११	८१५०२ ३१११	८१५०४	८१५०७

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्करः	रामानुजः
५०५	सुद्धम प्रमाणतश्च तयोपलब्धे	६५०५ ५४३२	६४६३ ५४३२	६४६७ ५४३२
	X सुद्धमप्रमाणश्च (बल०)
५०६	नोपमर्दनात्	६०५०६ ५४३३	६०४६४ ५४३३	६०४९८ ५४३४
५०७	अस्यैव चोपपत्तरेप ऊष्मा	६१५०७ ५४३४	६१४६५ ५४३४	...
	X चोपपत्तेरूप (श्रीप०)
	X—चोपपत्तेरूपमा (रा०, नि०, म०)	६१४६६ ५४३५
	X तस्यैव चोपपत्तरेप ऊष्मा (बल०)
५०८	प्रतिपेधादिति चेन्न आरीरात्	६२५०८ ६३३२
	X प्रतिपेधादिति चेन्न आरीरात् स्पष्टो पिकेपाम् (भा०, रा०, नि०, श्री०, श्रीप०)		६२४६६ ६३३२	६२५०० ५४३६
५०९	स्पष्टो पिकेपाम्	६३५०९ ६३३२
	X स्पष्टो पिकेपाम् (बल०)
			

निम्नार्क	मध्य	धीकच्छ	धीपति	घनम	विमानमिस्तु	पलद्वय
५०५	६५०१ राजा	६५१२ दादा	६५६७ दादा	६५६५ दादा	६५०३ दादा	६५०५ ६५०८
५०६	१०५०२ राजा	१०५१३ दादा	१०५६८ दादा	१०५६६ दादा	१०५०४ दादा	१०५०६ १०५०९
५०७			११५६६ दादा	११५६७ दादा	११५०५ दादा	११५०७
	११५०३ राजा	११६१४ दादा				११५१०
५०८		१२५१५ दादा		१२५०६ दादा	१२५०८	१२५११
	१२५०४ राजा		१२५०० दादा	१२५६८ दादा		
५०९		१३५१६ दादा			१३५०७ दादा	१३५०९
						१३५१२।
५१०	१३५०५ राजा	१३५१७ दादा	१३५०१ दादा	१३५६६ दादा	१३५०८ दादा	१३५१० १३५१३
५११	१३५०६ राजा	१३५१८ दादा	१३५०२ दादा	१३५०० दादा	१३५०९ दादा	१३५११ १३५१४
५१२	१३५०७ राजा	१३५१९ दादा	१३५०३ दादा	१३५०१ दादा	१३५१० दादा	१३५१२ १३५१५
५१३	१३५०८ राजा	१३५२० दादा	१३५०४ दादा	१३५०२ दादा	१३५११ दादा	१३५१३ १३५१६
५१४	१३५०९ राजा	१३५२१ दादा	१३५०५ दादा	१३५०३ दादा	१३५१२ दादा	१३५१४ १३५१७

व्याससंगत-ब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णयः (२ पाः)

१८८

क्रमिक-
संख्या

सूत्रपाठः

शंकरः

भास्करः

रामानुजः

५१५

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देह-
भावित्वात् दर्शयति च

१६५१५
१०२२

१६५०२
१०२२

१६५०६
१०११

X निशि नेति चेन्न संबन्धात् (म०)

...

...

...

X यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च(म०)

...

...

...

५१६

अतश्चायनैऽपि दक्षिणे ।

२०५१६
११२१

१६५०३
११२१

१६५०७
११२१

५१७

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते

२१५१७
११२२

२०५०४
११२२

२०५०८
११२२

X योगिनः प्रतिस्मर्यते- (रा०, नि०,
म०, श्री०, श्रीप०)

...

...

...

त्रयोदशादान्ताधिकरणसंख्या
आदितोऽधिकरणसंख्या

+ १६७
१७८

+ १६६
१७७

+ १३५
१४६

चतुर्थाध्याये तृतीयपाद्

५१८

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः

१५१८
११११

१५०५
११११

१५०६
११११

५१९

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्

२५१६
२१११

२५०६
२१११

२५१०
२१११

X वायुमब्दाद्- (म०)

...

...

...

५२०

तदितोऽधिवर्णः संबन्धात्

३५२०
३१११

३५०७
३१११

३५११
३१११

X तदितोऽधिवर्णः- (म०, श्री०,
श्रीप०)

...

...

...

+ वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती (व)

..

..

५२१

आतिवाहिकास्तल्लिगात्

४५२१
४२११

४५०८
४२११

४५२२
४२११

X आतिवाहिकस्तल्लिगात् (म०)

...

...

...

५२२

उभयव्यामोहात्सिद्धेः

५५२२
४२१२

...

...

निम्नार्क	मध्य	शीकण्ड	शीपति	यत्नम	विमानमिष्टुः	फलदेय
५१५	१८५१० ५३३१	१८५०६ ८२२२	१८५०४ १०१११	१८५१३ ७३३१	१८५१५	१८५१८
	१८५२२ ८५३३ २०५२३ ८५३४					
५१६	१८५११ ५३३२	१८५२४ ८५३५	१८५०७ ८२२१	१८५०५ ११२२१	२०५१४ ७३३२	२०५१६ २०५१८
५१७				२१५१५ ७३३३	२१५१७	२१५२०
	२०५१२ ५३३३	२२५२५ १०१११	२०५०८ ८२२२	२०५०६ ११२२२		
	+ $\frac{११६}{१२४}$	+ $\frac{१९६}{२०६}$	+ $\frac{१५६}{१६८}$	+ $\frac{१५२}{१६३}$	+ $\frac{१४५}{१५१}$	
५१८	१५१३ ११११	१५२६ ११११	१५०९ ११११	१५०७ ११११	१५१६ ११४१	१५१८ १५२१
५१९	२५१४ २१११		२५१० २१११	२५०८ २१११	२५१७ ११४२	२५१९ २५२२
		२५२७ २१११				
५२०	३५१५ ३१११				३५१८ ११४३	३५२० ३५२३
		३५२८ ३१११	३५११ ३१११	३५०८ ३१११		
					३५१६ ११४४	..
५२१	४५१६ ४१११		४५१२ ४१११	४५१० ४१११	४५२० ४३३१	४५२१ ४५२४
		४५२६ ४१११				
५२२		५५३० ४११२		६५२२ ४३३३	६५२१ ४३३२	५५२२ ५५२५

क्रमिक संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्करः	रामानुजः
५२३	वैधुतेनैव ततस्तच्छ्रुतोः	६५२३ ४३३३	५५०६ ४३२२	५५१३ ४३२२
५२४	कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तः	७५२४ ५८११	६५१० ५१०१	६५१४ ५१०१
५२५	विशेषितत्वाच्च	८५२५ ५८१२	७५११ ५१०२	७५१५ ५१०२
५२६	सामीप्यात् तद् व्यपदेश	९५२६ ५८१३	८५१२ ५१०३	८५१६ ५१०३
	X सामीप्यात् तदुपदेशः (निर्०)
५२७	कार्यात्यये तद्व्यक्षेण सहातः परमभि- धानात्	१०५२७ ५८१४	९५१३ ५१०४	
	X परमविधानात् (रा०)	..		९५१७ ५१०४
५२८	स्मृतेश्च	११५२८ ५८१५	१०५१४ ५१०५	१०५१८ ५१०५
५२९	परं जैमिनिर्मुल्यत्वात्	१२५२९ ५८१६	११५१५ ५१०६	११५१९ ५१०६
५३०	दर्शनाच्च	१३५३० ५८१७	१२५१६ ५१०७	१२५२० ५१०७
५३१	न च कार्ये प्रतिप्रत्यमिसन्धिः	१४५३१ ५८१८	१३५१७ ५१०८	
	X न च कार्येप्रत्यमिसन्धिः (रा०, श्री०, श्रीप०)		...	१३५२१ ५१०८
५३२	अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उमयथाऽदोषात् तत्कतुश्च	१५५३२ ६३३१	१४५१८ ५१०९	...
	X उमयथा च दोषात् (रा०, म०, श्री०, श्रीप०, बल०)	१४५२२ ५१०९
५३३	विशेष च दर्शयति	१६५३३ ६३३२	१५५१९ ५१०१०	१५५२३ ५१०१०
	चतुर्दशपादान्ताधिरणसंख्या आदितोऽधिकरणसंख्या	+ १७८ १८४	+ १७७ १८२	+ १४६ १५१

निम्बान	मण्य	भीषण	घोषणि	पत्रम	विनामिष्ठु	यन्त्रव
५२३	५१ १७ ५१२२	६५३१ ५१११	७१२३ ५१२२	५१ १७ ५१३७	७१२० २१३३	६१ २३ ६१ २६
५२४	७१२८ ५१०१	७१३२ ६१०१	६५३४ ५१०१	७५२३ ५१०१	८५२३ ३१८१	७१२४ ७१२७
५२५	७५३१ ५१०२	८१ ३३ ६१०१	७११५ ०१०२	८११४ ५१०२	६१२४ ३१८२	८१२५ ८१२८
५२६	८१२० ५१०३	६५३४ ६१०३	८११६ ५१०३	६५१५ ५१०३	७०१२५ ३१८३	६१२६ ६१२९
५२७	६१ २ ५१०४	६०१३५ ६१०४	६११७ ५१०४	७०५१६ ५१०४	६१५२६ ३१८४	६०१०७ ६० ३०
५२८	६०५२२ ५१०५	६११ ३६ ६१०५	६०५१८ ५१०५	६१११७ ५१०५	६०५०७ ३१८५	६११२८ ६११३१
५२९	६११०३ ५१०६	६२५३७ ६१०६	६२५१६ ५१०६	६०५१८ ५१०६	६३१२८ ३१८६	६२५२९ ६०५३०
५३०	६२५२४ ५१०७	६३५३८ ६१०७	६२५१० ५१०७	६३५१६ ५१०७	६४१२६ ३१८७	६३५३० ६३५३३
५३१	६३१ २५ ५१०८	६४१ ३६ ६१०८			६५१३० ३१८८	६४१३१ ६४१३४
			६३१२७ ५१०८	६४ ७० ५१०८		
५३२	६४५२६ ५१०९				६६१३१ ५१०९	६४५३२
		६५१ ४० ६१०९	६४५२२ ५१०९	६५ २१ ५१०९		६५५३५
५३३	६५५२७ ५१०१०	६६१ ४१ ६१०१०	६५५२३ ५१०१०	६६५२२ ५१०१०	६७५३२ ४१०१	६६५३६ ६६५३९
	+ १२४ १२६	+ २०६ २१२	+ १६८ १७३	+ १६३ १६८	+ १५१ १५५	

क्रमिक-
संख्या

सूत्रपाठः

शंकर.

भास्कर.

रामानुजः

चतुर्थाध्याये चतुर्यपाद.

५३४	संपधाविर्भावः स्वेनशब्दात्	१५३४ १३३१	१५२० १३३१	१५२४ १३३१
	X सपधाविहाय (म०)
५३५	मुक्तः प्रतिज्ञानात्	२५३५ १३३२	२५२१ १३३२	२५२५ १३३२
५३६	आत्मा प्रकरणात्	३५३६ १३३३	३५२२ १३३३	३५२६ १३३३
५३७	अविभागेन दृष्टत्वात्	४५३७ २१११	४५२३ २१११	४५२७ २१११
५३८	ब्राह्मेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः	५५३८ ३३३१	५५२४ ३३३१	५५२८ ३३३१
५३९	चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यैडु- लोमिः	६५३९ ३३३२		६५२९ ३३३२
	X चितिमात्रेण (भा०, म०, श्री०)		६५२५ ३३३२	
५४०	एवमप्युपन्यासात् पूर्वमावादविरोधं वादरायणः	७५४० ३३३३	७५२६ ३३३३	७५३० ३३३३
५४१	संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः	८५४१ ४३३१	८५२७ ४३३१	...
	X संकल्पादेव तच्छ्रुतेः (रा०, नि०, बल०)	...		८५३१ ४३३१
५४२	अतएव चानन्याधिपतिः	९५४२ ४३३२	९५२८ ४३३२	९५३२ ४३३२
	X अतएवानन्याधिपतिः (वि०)	...		
५४३	अमावं वादरिराह ह्येवम्	१०५४३ ५५२	१०५२९ ५५५१	१०५३३ ५५५१
	X अमावे वादरिराह ह्येवम् (बल०)

निम्नार्कः	मध्य	श्रीफण्ड	श्रीपति	पञ्चम	विश्वानमिष्ट	षडश
५३४	१५२८ १३३१	१५२४ १३३१	१५२३ १३३१	१५२३ १३३१	१५२४	१५२७
	१५४७ १३३१					
५३५	२१०६ १३३२	२१०३ १३३२	२१०२ १३३२	२१०२ १३३२	२१०३	२१०६
५३६	३०३० १३३३	३०२४ १३३३	३०२५ १३३३	३०२५ १३३३	३०२६	३०२९
५३७	४०३१ २१३१	४०२५ २१३१	४०२६ २१३१	४०२६ २१३१	४०२७	४०३०
५३८	५०३३ ३१३१	५०२८ ३१३१	५०२९ ३१३१	५०२९ ३१३१	५०३०	५०३३
५३९	६०३३ ३१३२		६०२८ ३१३२	६०२८ ३१३२	६०२९	६०३२
	६०४७ ५३३२	६०२९ ३३३२				
५४०	७०३४ ३१३३	७०२८ ३१३३	७०३० ३३३३	७०२९ ३१३३	७०३०	७०३३
५४१	८०३६ ३१३३	८०३१ ३१३३	८०३० ३१३३	८०३० ३१३३	८०३१	८०३४
५४२	९०३६ ३१३४					९०३६
५४३	१००३६ ३१३५	१००३० ३१३५	१००३२ ३१३५	१००३१ ३१३५	१००३१	१००३५
					१००३३	..
५४४	१००३७ ३१३६	१००३५ ३१३६	१००३६ ३१३६	१००३६ ३१३६	१००३६	१००३६

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठ	शंकर	भास्कर	रामानुज
५४४	भावे जैमिनिर्विकल्पामननात्	११५४४ ५५२	११५३० ५५२	११५३४ ५७२
	X विकल्पामननात् (म०)
	X भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् (वि०)
	X आह ह्येवं जैमिनिर्विकल्पामननात् (बल०)
५४५	द्वादशोहवदुभयविध वादरायणोऽतः	१२५४५ ५५३	१२५३१ ५५३	१२५३५ ५७३
५४६	तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः	१३५४६ ५५४	१३५३२ ५५४	१३५३६ ५७४
	X तस्य भावे (श्रीप०)
५४७	भावे जाग्रद्वत्	१४५४७ ५५५	१४५३३ ५५५	१४५३७ ५७५
५४८	प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति	१५५४८ ६२१	१५५३४ ६२१	१५५३८ ५७६
५४९	स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृत हि	१६५४९ ६२२	१६५३५ ६२२	१६५३९ ५७७
	X अन्यतरापेक्षमाविष्कृत हि (बल०)
	X स्वापसम्पत्त्यो (वि०)
५५०	जगद्व्यापारवर्ज प्रकरणादसन्निहितत्वात्	१७५४० ७६१	१७५३६ ७६१	१७५४० ६६१
	X जगद्व्यापारवर्जम् (म०)
	X प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च (म०)
५५१	प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाविकारिक- मण्डलस्योक्तेः	१८५५१ ७६२	...	१८५४१ ६६२
	X प्रत्यक्षोपदेशान्नेति (मा०, नि०, श्रीप०, बल०)	...	१८५३७ ७६२	...

निम्पारक	मयमा	श्रीकण्ड	श्रीपति	पञ्चम	पितृनामिकु	यल
५४४	१११५३८ श्रीगणेश	१११५३८ श्रीशार	१११५३३ श्रीशार	१११५३३ श्रीशार	१११५३३ श्रीशार	१११५३३
५४५	१११५३९ श्रीगणेश	१११५३९ श्रीशार	१११५३९ श्रीशार	१११५३९ श्रीशार	१११५३९ श्रीशार	१११५३९
५४६	१११५४० श्रीगणेश	१११५४० श्रीशार	१११५४० श्रीशार	१११५४० श्रीशार	१११५४० श्रीशार	१११५४०
५४७	१११५४१ श्रीगणेश	१११५४१ श्रीशार	१११५४१ श्रीशार	१११५४१ श्रीशार	१११५४१ श्रीशार	१११५४१
५४८	१११५४२ श्रीगणेश	१११५४२ श्रीशार	१११५४२ श्रीशार	१११५४२ श्रीशार	१११५४२ श्रीशार	१११५४२
५४९	१११५४३ श्रीगणेश	१११५४३ श्रीशार	१११५४३ श्रीशार	१११५४३ श्रीशार	१११५४३ श्रीशार	१११५४३
५५०	१११५४४ श्रीगणेश	१११५४४ श्रीशार	१११५४४ श्रीशार	१११५४४ श्रीशार	१११५४४ श्रीशार	१११५४४
५५१	१११५४५ श्रीगणेश	१११५४५ श्रीशार	१११५४५ श्रीशार	१११५४५ श्रीशार	१११५४५ श्रीशार	१११५४५

क्रमिक- संख्या	सूत्रपाठः	शंकरः	भास्कर	रामानुजः
५५२	विकारवर्ति च तथाहि स्थितिमाह	१६।५५२ ७।६।३	१६।५३८ ७।६।३	१६।५४३ ६।६।३
	X विकारवर्ति च तथाहि दर्शयति(म०)	
५५३	दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने	२०।५५३ ७।६।४	२०।५३६ ७।६।४	२०।६४३ ६।६।४
	X स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने (म०)
५५४	भोगमात्रसाम्यलिंभाच्च	२१।५४४ ७।६।५	...	२१।५४४ ६।६।५
	X भोगमात्रसाम्यं लिंभाच्च (मा०)	...	२१।५४० ७।६।५	
५५५	अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् पञ्चदशपादान्ताधिकरण संख्या आदितोऽधिकरण संख्या	२२।५५५ ७।६।६ + १८४ १६१	२२।५४१ ७।६।६ + १८२ १८६	२२।५४५ ६।६।६ + १५१ १५७

दिन व	मास	शुक्रवा	शनिदि	रा १	विमानिका	व १५
३३२ ४८		३३२ ४८	३३२ ४८	३३२ ४८	३३ ३	३३२ ४८
५ ५०३		३ १३	५०३	३३		
	५०३					
	३५४					
६ ५०३/४९		६ ४९	६ ४९	६ ४ ३	६ ४ ३	६ ४ ३
५ ३		३ ५४	३ ५४	५ ४ ४	५ ४ ३	५ ४ ३
	५ ४ ३					
	३१२ ३३					
	३१३ ३					
७ ४ ३१ ४९	३ ४ ३	३ ४ ४ ९	३ ४ ४ ९	३ ४ ४ ३	३ ४ ४ ३	३ ४ ३
५ ४ ९	३ ९	३ ५ ९	५ ९	५ ४ ९	५ ४ ४	५ ४ ३
८ ४ ४ ९	३ ४ ४ ९	३ ४ ४ ९	३ ४ ४ ९	३ ४ ४ ९	३ ४ ४ ९	३ ४ ४ ९
४ ४ ९	४ ४ ९	४ ४ ९	४ ४ ९	४ ४ ९	४ ४ ९	४ ४ ९
९ ४ ९	४ ९	४ ९	४ ९	४ ९	४ ९	४ ९
३	३ ३	३ ३	३ ३	३ ३	३ ३	३ ३

—

एतत्सरणितः प्रथमतः अवगम्यते

शंकरमतेन	५५५	सूत्राणि	१९१	अधिकर
भास्करमतेन	५४१	"	१८९	"
रामानुजमतेन	५४५	"	१५७	"
निम्बार्कमतेन	५४९	"	१३५	"
मध्वमतेन	५६४	"	२२३	"
श्रीकण्ठमतेन	५४५	"	१८१	"
श्रीपतिमतेन	५४४	"	१७४	"
वल्लभमतेन	५५४	"	१६०	"
विज्ञानमिश्रमतेन	५५५	"	न निर्णीतानि	
बलदेवमतेन	५५८	"	इति ।	

एव च दृश्यते ब्रह्मसूत्रार्थविषये न कोऽपि अन्येन केनापि सह ऐकमत्यं भजते इति । एतादृशे मतभेदे दृष्टे आशंक्यते ब्रह्मसूत्रग्रन्थस्य व्याससम्मत अर्थः न केनापि कृतः, कृतश्चेत् नान्यैः स व्याससम्मतत्वेन अनुमोदितः अभवत् कदाचिदपि । अथवा न कोऽपि व्याससम्मतसूत्रार्थम् आविष्कर्तुं शक्नुवति इति । किम् अधिकं भविष्यत्कालेऽपि कोऽपि तथा कर्तुं शक्नुयात् इत्यपि न आशास्महे । सर्वे भाष्यकारैः एतादृशयुक्तिनैपुण्येन सूत्रार्थयोजना कृता, यत्तस्य दोषप्रदर्शनम् असाध्यमेव प्रतिभाति । एतदपि पुनर्दशसंख्यकमुद्रितभाष्यालोचन-फलमेव । बहूनि अमुद्रितानि भाष्यादीनि इदानीमपि उपलभ्यन्ते, यथा यादवप्रकाशभाष्यम्, नील-कण्ठभाष्यम् इत्यादीनि, तेषु सर्वेषु दृष्टेषु व्याससम्मतभाष्यनिर्णयाशाः समूलधातु विहन्यते एव । यः कोऽपि सम्प्रदायप्रवर्तकः अभवत्, स एव ब्रह्मसूत्रभाष्यं रचयामास, स एव व्यासवाक्यैः स्वमत-प्रामाण्यं दृढयामास । एव च तस्य भाष्यमपि अनन्यसाधारणं जातम्, न केनापि सह तस्यापि मतैक्यम् अभवत् । एव च व्याससम्मतभाष्यविनिर्णयाशाः सुदूरपराहता एव भवति । सूत्रपाठे, अतिरिक्तसूत्रग्रहणे, गृहीतसूत्रवर्जने, सूत्रद्वयसंयोगे, सूत्रविभागे, सूत्रपाठकमे, तेन सूत्रसंख्यायाः, ततश्च अधिकरणरचनायाः सर्वत्र एतादृशः भ्रंशः मतभेदो जातः, यत् सूत्रार्थे व्याससम्मतनिरूपणं नितरां सुदुष्करमेव । तथापि आशामरीचिका दुष्परिहरणीया । श्रुत्येकपरायणव्यासस्य मतावगतिं विना न किञ्चित् अस्माकं श्रुतिगणपराणां सन्तोषम् आवहति । अतोऽत्र प्रथमं पन्था अग्रम् एकं अस्माभिः अवलम्ब्यते यद् विभिन्नभाष्यकारैः यादृशः सूत्रपाठादिकः गृहीतः ततस्तैः तदनुसरणेन यादृशाधिकरणरचना कृता सा अधिकरणरचना अधिकसम्मत्या यदि व्याससम्मतत्वेन

स्वीकृता स्यात्, तदा तादृशाधिस्वरणरानुश्रुतं भाष्यं व्यास-सम्मतभाष्यमिति भवितुम् उचितम् इति । तत्र द्वितीयं पद्या योऽत्र अस्माभिः अत्र यते, तस्य तु अधिकसम्मताधिकरणरानुश्रुतं नियमाधिस्वरणरूप इति । स नियमो यत्र भाष्ये यथा यथा अन्तर्हितं स्यात् तथा तथा तत्र भाष्यं व्याससम्मतम् इति भवितुम् युक्तम् । अनेन पथिद्वयं व्याससम्मतभाष्यनिर्णय फलं चित् सम्भवयेदिति न असंगतदृशानम् । अतोऽत्र त अस्माकम् आद्या सुदूरपराहता इति मन्यते ।

अधिस्वरणरचनाऽरचनाविधिगुणाऽगुणविचारः ।

तत्र प्रथमेन पथा इदानीम् अत्र अधिस्वरणरचनाविधौ अधिकसंमतिनिर्णयार्थं मतमेतेन सर्वेषाम् अधिस्वरणरचनारूपानां समाहारं क्रियते । एतद्व्यतिरिक्तं द्वितीयां मरणिं पृष्ठा विरच्यते अपश्चात् । तत्र प्रथमं कश्चिन्निमित्तम् । तत्र प्रथमं कश्चिन्निमित्तम्, द्वितीये कश्चिन्निमित्तम्, तृतीये कश्चिन्निमित्तम्, चतुर्थे कश्चिन्निमित्तम्, अधिस्वरणरचनानुश्रुतभाष्यनामानि, चतुर्थे कश्चिन्निमित्तम्, अधिस्वरणरचनानुश्रुतभाष्याणां सन्त्या, पंचमं कश्चिन्निमित्तम्, अधिस्वरणरचनाप्रतिशुभाष्याणां सन्त्या, षष्ठं कश्चिन्निमित्तम्, अधिस्वरणरचनाप्रतिशुभाष्याणां सन्त्या इत्याम्यन्ति ।

तत्र त्रयोऽनां भाष्याणां मध्ये अष्ट भाष्याणि विवेचितानि । विज्ञानभिर्नुमान्यं चन्द्रेण भाष्यं च न परिगणितम् । यत्तन्मन्त्रो मुद्रितभाष्यमध्ये अधिस्वरणानि न प्रदर्शितानि । किं च तथा आनुश्रुतमपि अत्र अपरं कारणम् । अतः अधिस्वरणरचनाविचारे तत्र भाष्यद्वयं परित्यक्तमिति

द्वितीया सरणिः

अधिकरणरचनाऽरचनाजन्य-गुणानुपातिर्णयार्था ।

सूत्राणि	अधिकरण- रचनायाम् अनुकूल-भाष्य- नामानि	रचिताधिकरणसंख्या	अधिकरण- रचनायाम् प्रतिकूलभाष्य- नामानि
११			
१ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।१	सर्वमतेन	८ ०	०
२ जन्माद्यस्य यतः ।२	"	८ ०	०
३ शास्त्रयोर्नित्वात् ।३	श०, भा०, रा०, म०, नि०, श्री०, श्रीप०	७ १	व०
४ तत्तु समन्वयात् ।४	श०, भा०, रा०, म०, श्री०, श्रीप०, व०	७ १	नि०
५ ईक्षतेर्नाशब्दम् ।५	सर्वमतेन	८ ०	०
६ आनन्दमयोऽभ्यासात् ।१२	"	८ ०	०
७ नेतरोऽनुपपत्तेः ।१६	श्री०	१ ७	श०, भा०, रा०, म०, नि०, श्रीप०, व०
८ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ।२०	सर्वमतेन	८ ०	०
९ आकाशस्तल्लिगात् ।२२	"	८ ०	०
१० अतएव प्राणः ।२३	"	८ ०	०
११ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ।२४	"	८ ०	०
१२ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शयति ।२५	म०	१ ७	श०, भा०, रा०, नि०, श्री०, श्रीप०, व०
१३ प्राणस्तथानुगमात् ।२८	सर्वमतेन	८ ०	०
१२			
१४ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ।१	"	८ ०	०
१५ अनुपपत्तेस्तु न गारीरः	श्री०	१ ७	श०, भा०, रा०, नि०, म०, श्रीप०, व०
१६ अल्लविशेषात् ।५	व०	१ ७	श०, भा०, रा०, नि०, म०, श्री०, श्रीप०
१७ अत्ता चराचरग्रन्थात् ।९	सर्वमतेन	८ ०	०
१८ गुहा प्रविष्टान्नात्मानो हि तददर्शनान् ।११	श०, भा०, नि०, म०, श्री०, श्रीप०, व०	७ १	रा०

१९ अन्तर उपपत्तो ११३	सर्वमते ।	८ ०	०
२० अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतर ११७	श्री०	१ ७	श०भा०रा०नि० म०श्रीप०व०
२१ अन्तर्याम्यधिदेवाविषु तद्धर्मव्यपदेशात् ११८	सर्वमतेन	८ ०	०
२२ अदृश्यत्वादियुगको धर्मोक्ते १२१	"	८ ०	०
२३ वैश्वानर साधारणशब्दविशेषात् १२४	"	८ ०	०
११३			
२४ द्युम्वाद्यायतने स्वधन्दात् ११	"	८ ०	०
२५ मूमा संभसादाद्युपदेशात् १८	"	८ ०	०
२६ अक्षरमन्त्रान्तधृते ११०	"	८ ०	०
२७ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् स ११३	"	८ ०	०
२८ दहर उपरेभ्य ११४	"	८ ०	०
२९ अनुकृतेस्तस्य च १२२	श०भा०म०श्रीप०व०	५ ३	रा०नि०श्री०
३० शब्दादेव प्रमित १२४	सर्वमतेन	८ ०	०
३१ तदुपर्यपि भाद्रायण सम्भवात् १२६	"	८ ०	०
३२ मष्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनि १३१	रा०	१ ७	श०भा०नि०म० श्री०श्रीप०व०
३३ शुगस्य तदनादरभ्रवणात् तद्वद् धनोत् सूच्यते हि १३४	सर्वमतेन	८ ०	०
३४ कम्पनात् । ३९	"	८ ०	०
३५ ज्योतिर्दर्शनात् १४०	श०भा०म०श्री०श्रीप०व०	६ २	रा०नि०
३६ आकाशोऽर्मान्तरत्वादि व्यपदेशात् १४१	सर्वमतेन	८ ०	०
३७ सुपुस्युक्तान्तोर्मेदेन १४२	श०भा०म०श्रीप०व०	५ ३	रा०नि०श्री०
३८ पत्यादिशब्देभ्य १४३	म०	१ ७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०

११४

३९ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीर-

रूपकविन्यस्तस्युद्गीतेर्द्वयपति च ११

सर्वमतेन ८ ०

१०,

४० चमसम्भवादिशेषात् १८

श०भा०रा०नि०श्री०श्रीप०व० ७ १

म०

- ४१ ज्योतिरूपकमा तु तथाह्यधीयत एके ।९ म० १ ७ श०भा०रा०नि०
श्री०श्रीप०व०
- ४२ न सख्योपसंग्रहादपि नानामावादतिरेकाच्च ।११ सर्वमतेन ८ ० ०
- ४३ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा-
व्यपदिष्टोक्तेः । १४ श०भा०रा०म०श्रीप०व० ६ २ नि०श्री०
- ४४ समाकर्षात् ।१५ म०नि०व० ३ ५ श०भा०रा०श्री०
श्रीप०
- ४५ जगद्वाचित्वात् ।१६ श०भा०रा०नि०श्री०श्रीप०व० ७ १ म०
- ४६ वाक्यान्वयात् ।१९ श०भा०रा०श्री०श्रीप०व० ६ २ म०नि०
- ४७ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानु-
परोधात् ।२३ श०भा०रा०म०श्री०श्रीप०व० ७ १ नि०
- ४८ एतेन सर्वे व्याख्याता
व्याख्याताः ।२८ श०भा०रा०म०श्री०श्रीप० ६ २ नि०व०
२।१
- ४९ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्ना-
न्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् ।१ सर्वमतेन ८ ० ०
- ५० इतरेषा चानुपलब्धेः ।२ व० १ ७ श०भा०रा०नि०
म०श्री०श्रीप०
- ५१ एतेन योगः प्रत्युक्तः ।३ श०भा०रा०नि०श्री०
श्रीप०व० ७ १ म०
- ५२ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं
च शब्दात् ।४ सर्वमतेन ८ ० ०
- ५३ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगातिभ्याम् ।५ म० १ ७ श०भा०रा०नि०
श्री०श्रीप०व०
- ५४ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ।७ म०व० २ ६ श०भा०रा०नि०
श्री०श्रीप०
- ५५ अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमंजसम् । ८ श्री० १ ७ श०भा०रा०नि०
म०श्रीप०व०
- ५६ एतेन शिष्टापरिग्रहा
अपि व्याख्याताः ।१२ श०भा०रा०नि०श्री०
श्रीप०व० ७ १ म०

५७ भोक्तृपत्तोरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् । १३	सर्वमतेन	८	०	०
५८ तदनन्यत्वमारम्भणञ्ज्यादिभ्य । १४	सर्वमतेन	८	०	०
५९ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यरोपात् । १७	य०	१	७	श०भा०रा०नि० म०श्री०श्रीप०
६० इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादि दोषप्रसक्ति । २१	श०भा०रा०नि०म०श्रीप०व०	७	१	श्री०
६१ उपसंहारदर्शनात्नेति चेन्न क्षीरवद्धि । २४	श०भा०रा०नि०श्री०श्रीप०व०	७	१	म०
६२ कृत्स्नमसक्तिरवयवत्व रञ्जकोपो वा । २६	श०भा०रा०नि०श्री०श्रीप०	६	२	म०व०
६३ द्युतेस्तु रञ्जमूलत्वात् । २७	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
६४ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । ३०	श०भा०व०	३	५	रा०नि०म०श्री० श्रीप०
६५ न प्रयोगनवत्त्वात् । ३२	श०भा०रा०नि०म०श्री०	६	२	श्रीप०ष०
६६ वेपथ्यनैर्दृष्येन सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति । ३४	श०भा०म०श्री०श्रीप०	५	३	रा०नि०व०
६७ सर्वधर्मोपपत्तेश्च । ३७ २।२	श०भा०म०श्रीप०	४	४	रा०नि०श्री०व०
६८ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् । १	सर्वमतेन	८	०	०
६९ अन्यत्रामावाच्य न तुणादिवत् । ५	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०ष०
७० अम्युपगमेऽप्यर्थाभावात् । ६	म०	१	७	”
७१ पुरुषात्मवदिति चेत्तथापि । ७	म०व०	२	६	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०
७२ अन्यथानुमितौ च ऋशक्तियोगात् । ९	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०ष०
७३ महद्दीर्घवद् वा ह्रस्वपरिमण्डलम्याम् । ११	सर्वमतेन	८	०	०

७४ उभयथापि न कर्मात्स्तदभावः । १२	श०भा०श्रीप०	३	५	रा०नि०म०श्री०व०
७५ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः । १८	सर्वमतेन	८	०	०
७६ नासतोऽदृष्टत्वात् । २६	म०श्री०	२	६	श०भा०रा०नि० श्रीप०व०
७७ नामाव उपलब्धे । २८	श०भा०रा०श्री०श्रीप०व०	६	२	म० नि०
७८ न भावोऽनुपलब्धे । ३०	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
७९ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च । ३२	रा०श्री०श्रीप०	३	५	श०भा०नि०म०व०
८० नैकस्मिन्नसम्भवात् । ३३	सर्वमतेन	८	०	०
८१ पत्युर्गसामञ्जस्यात् । ३७	"	८	०	०
८२ उपत्यसम्भवात् । ४२	"	८	०	०
२।३				
८३ न विद्यदश्रुतेः । १	"	८	०	०
८४ पतेन मातरिश्वा व्याख्याताः । ८	श०भा०म०श्री०श्रीप०व०	६	२	रा०नि०
८५ अन्तर्गवन्तु सतोऽनुपपत्तेः । ९	श०भा०म०श्री०व०	५	३	रा०नि०श्रीप०
८६ तेजोऽनन्तथा साह । १०	श०भा०रा०म०श्री०श्रीप०व०	७	१	नि०
८७ आष । ११	श०भा०म०श्रीप०व०	५	३	रा०नि०श्री०
८८ पृथिव्यपि काररूपशब्दान्तरेभ्यः । १२	"	५	३	"
८९ तदग्निव्यानादेव तु तद्विगात् स । १३	"	५	३	"
९० विपर्ययेण तु क्रमोऽत				

९६	अतिरेको गन्धवत्तया च दर्शयति । २६।२७	म०	१ ७	शंभा०रा०नि०श्री० । श्रीप०व०
९७	धृग्युपदेशात् । २८	म०	१ ७	"
९८	यावदात्मभावित्वाद्य न दोषस्तद्वर्शनात् । ३०	"	१ ७	"
९९	पुंस्त्वादिबधस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । ३१	"	१ ७	"
१००	कर्त्तृ शाल्कार्यवत्त्वात् । ३३	सर्वमतेन	८ ०	०
१०१	यया च तक्षो भयया । ४०	शंभा०	२ ६	रा०नि०म०श्री० श्रीप०व०
१०२	परात्तु तच्छ्रुते । ४१	शंभा०रा०नि०श्री०श्रीप०व०	७ १	म०
१०३	कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहित- प्रतिपिद्वावैयर्थ्यादिभ्यः । ४२		नि० १ ७	शंभा०रा०म०श्री० श्रीप० व०
१०४	अंशो नाना व्यपदेशादन्यथा चापि दासकृत्वावित्त्वमधीन्यत एके । ४३	सर्वमतेन	८ ०	०
१०५	अदृष्टानियमात् । ५१	म०	१ ७	शंभा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
	२।४			
१०६	तथा प्राण । १	सर्वमतेन	८ ०	०
१०७	सत्त्वाक् श्रुतेभ्यः । ३	म०	१ ७	शंभा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
१०८	तत्पूर्वकत्वाद् वाच । ४	म०	१ ७	"
१०९	सप्तगते विरोपितत्वाद्य । ५	शंभा०रा०म०नि०श्री० श्रीप०	७ १	व०
११०	दस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् । ६	व०	१ ७	शंभा०रा०नि० म०श्री०श्रीप०
१११	अणवश्च । ७	सर्वमतेन	८ ०	०
११२	श्लेषश्च । ८	शंभा०नि०म०श्री०व०	६ ३	रा०श्रीप०

११३ न वायुक्रिये पृथगुप- देशात् । ९	श०भा०रा०श्रीप०	४ ४	नि०म०श्री०व०
११४ चक्षुरादिवत् तु तेत् सह शिष्ट्यादिभ्यः । १०	म०व०	२ ६	श०भा०रा०नि० श्री० श्रीप०
११५ पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते । १२	म०	१ ७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
११६ अणुश्च । १३	श०भा०रा०म०श्री०	५ ३	नि०श्रीप०व०
११७ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदा मननात् । १४	श०भा०रा०नि०म०श्रीप०व०	७ १	श्री०
११८ प्राणवता शब्दात् । १५	व०	१ ७	श०भा०रा०नि० म०श्री०श्रीप०
११९ तस्य च नित्यत्वात् । १६	श्री०	१ ७	श०भा०रा०नि० म०श्रीप०व०
१२० त इन्द्रियाणि तद्व्यपदे- शादन्यत्र श्रेष्ठात् । १७	श०भा०रा०म०श्री० श्रीप०व०	७ १	नि०
१२१ संज्ञामूर्त्तिकलसिस्तु त्रिवृत् कुर्वत उपदेशात् । २०	सर्वमतेन	८ ०	०
१२२ मांसादि भौमं यथाशब्द- मितरयोश्च । २१	म०व०	२ ६	श०भा०रा०नि०श्री० श्रीप०व०
३१			
१२३ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वर्त्का- प्रश्ननिरूपणाम्याम् । १	सर्वमतेन	८ ०	०
१२४ व्याहृमकत्वात् भूयस्त्वात् । २	म०	१ ७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
१२५ प्राणगतेश्च । ३	”	१ ७	”
१२६ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् । ४	”	१ ७	”

१२७ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्ते । ५	म० १ ७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
१२८ अश्रुत्वत्त्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां मतीते । ६	" १ ७	"
१२९ माक्तवाङ्मात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति । ७	" १ ७	"
१३० कृत्वात्ययेऽनुसयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेत्तमनेवं च । ८	सर्वमतेन ८ ० ०	
१३१ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काप्याजिनि । ९	म० १ ७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
१३२ अनिष्टादिकारिणामपि श्रुतम् । १२	सर्वमतेन ८ ० ०	
१३३ अपि च सप्त । १५	म० १ ७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
१३४ तथापि च तद्रूप्यापारादविरोध । १६	" १ ७	"
१३५ विधाकर्माणोरिति त्वमकृतत्वात् । १७	म०व० २ ६	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०
१३६ न पृथीये तयोपलब्धे । १८	म० १ ७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
१३७ पृथीये शब्दावबोध संशोकजस्य । २१	व० १ ७	श०भा०रा०नि० म०श्री०श्रीप०
१३८ तत्त्वसामाख्यापरिष्पत्ते । २२	श०भा०रा०नि०म० श्री०श्रीप० ७ १ ५	व०
१३९ नातिचिरेण विरोधात् । २३	श०भा०रा०म० श्री०श्रीप० ६ २	नि०व०
१४० अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदमिच्छपात् । २४	श०भा०रा०म० श्री०श्रीप०व० ७ १	नि०
१४१ रेत सिग्भोगोऽयम् । २६	म०व० २ ६	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०
१४२ योने शरीरम् । २७	म० १ ७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०

३२

१४३ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ।१	सर्वमतेन	८	०	०
१४४ परामिथ्यानात् त्वातिरोहितं ततो क्षस्य बन्धविपर्ययौ ।५	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
१४५ देहयोगाद् वा सोऽपि ।६	"	१	७	"
१४६ तदभावो नादीपु तच्छ्रुतेरात्मनि च ।७	सर्वमतेन	८	०	०
१४७ अतः प्रबोधोऽस्मात् ।८	म०व०	२	६	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०
१४८ स एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः ।९	श०भा०रा०म० श्री०श्रीप०	६	२	नि०व०
१४९ मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ।१०	श०भा०रा०नि० म०श्री०श्रीप०	७	१	व०
१५० न स्थानतोऽपि परस्योभय- लिङ्ग सर्वत्र हि ।११	सर्वमतेन	८	०	०
१५१ अल्पवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ।१४	म०व०	२	६	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०
१५२ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ।१८	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
१५३ अन्वुवद्ग्रहणात् न तथात्वम् ।१९	म०व०	२	६	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०
१५४ वृद्धिदासमान्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ।२०	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
१५५ प्रवृत्तेनापत्त्वं हि प्रतिप्रेतति ततो ब्रवीति च भूय ।२२	श०भा०म०श्री०श्रीप०	५	३	रा०नि०व०
१५६ तदव्यक्तज्ञाह हि ।२३	म०व०	२	६	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०
१५७ प्रकृत्यन्वयस्यैव पक्षज्ञाया कर्मव्यवहारात् ।२५	व०	१	७	श०भा०रा०नि० म०श्री०श्रीप०
१५८ उक्तवदेषोऽपि तदव्यक्तज्ञात् ।२७	म०म०श्रीप०	३	५	श०भा०नि०श्री०व०

१५०	मरुत्तान्नामयवद् वा तेमन्त्वात् १०८	ष०	१	७	श०भा०रा०नि० म०श्री०श्रीप०
१६०	परमत सेतून्मानसैकधमेदध्यपे दोम्य १३१	सर्वमतेन	८	०	०
१६१	स्थानविरोपान् मनाऽादिवन १३४	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०ष०
१६२	तयान्यमतिरोपात् १३६	म०श्री०श्रीप०	३	५	श०भा०रा० नि०ष०
१६३	अनेन सर्वागतत्पमायामनन्ऽादिष्य १३७	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०ष०
१६४	परमत उपपत्ते १३८	श०भा०रा०म०श्री० श्रीप०ष०	७	१	नि०
	३३				
१६५	सर्वेऽन्तमन्वयं चोदनाद्यविरोपात् ११	सर्वमतेन	८	०	०
१६६	उपमहारोऽथमिन्द्राद् विपिरोपपत्				
	समाने च १५	श०भा०म०श्री०	४	४	रा०नि०श्रीप०ष०
१६७	अन्यथात्वं शब्दादिति चे विरोपात् १६	श०भा०रा०नि०श्री०श्रीप०	६	२	म०ष०
१६८	ध्यातेश्च समजसम् १०	श०भा०म०श्री०	४	४	रा०नि०श्रीप०ष०
१६९	समिन्ऽदन्त्यन्मे ११०	श०भा०रा०नि०म०श्री०श्रीप०	७	१	ष०
१७०	जानन्ऽदय प्रथानस्य १११	"	७	१	ष०
१७१	मियाऽरस्त्वाद्यमासिरपचयापचयी द्वि मेदे ११२	म०श्री०	२	६	श०भा०रा०नि० श्रीप०ष०
१७२	इतरे त्वर्यसामान्यात् ११३	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०ष०
१७३	आध्यानाय प्रयोजन्यमावात् ११४	श०भा०म०श्री०	४	४	रा०नि०श्रीप०ष०
१७४	आत्मगृहीतिरितरवदुपरात् ११६	श०भा०म०ष०	४	४	रा०नि०श्री०श्रीप०
१७५	अन्यत्रादिति चेत्यत्रवधतरणात् ११७	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०ष०
१७६	कार्यान्वयानादपूर्वम् ११८	सर्वमतेन	८	०	०
१७७	समान पर्वं चाभेदात् ११९	श०भा०रा०नि०म०श्री०श्रीप०	७	१	ष०

१७८	सबन्धादेवमन्यत्रापि २०	श०भा०रा०नि०श्री०श्रीप०	६	२	म०व०
१७९	न वा विशेषात् १२१		म०	१	७ श०भा०रा०नि० श्री०श्री०व०
१८०	दर्शयति च १२२		श्री०	१	७ श०भा०रा०नि० म०श्रीप०व०
१८१	समृतिद्युयव्याप्तपि चात. १२३	श०भा०रा०नि०म०श्री०श्रीप०	७	१	व०
१८२	पुरुषविद्यायामिव चेतरेषा- मनामानात् १२४		सर्वमतेन	८	० ०
१८३	वेधादर्थभेदात् १२५		”	८	० ०
१८४	हानौ तृपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्द- स्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् १२६	श०भा०रा० नि०म०श्री०श्रीप०	७	१	व०
१८५	साम्यराये तर्त्तव्यामावात् तथा ह्यन्ये १२७			६	२ म०नि०
१८६	छन्दत उभयाविरोधात् १२८		म०	१	७ श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
१८७	गतेवर्थरत्नमुभयथान्यथा हि विरोध. १२९		श०भा०व०	३	५ रा०नि०म०श्री० श्रीप०
१८८	उपपन्नस्तलक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् १३०		श०भा०व०	१	७ रा०नि०म० श्री०श्रीप०
१८९	अनियम सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाम्याम् १३१		श०भा०रा०म०श्री०व०	६	२ नि० श्रीप०
१९०	यावदधिकारमवस्थितिराधि- कारिकाणाम् १३२		श०भा०नि० म०श्री०श्रीप०व०	७	१ रा०
१९१	अक्षरधिया त्ववरोध सामान्यतद्- भावाम्यामौपसदवत्तदुक्तम् १३३		श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०	७	१ म०
१९२	इयदा मननात् १३४		श०भा०म०	३	५ रा०नि०श्री० श्रीप०व०
१९३	अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मन. १३५		श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०	७	१ म०

१९४ व्यतिहारो विरिषिन्ति हीतरवत् ।३७	श०भा०म०	३	५	रा०नि०श्री० श्रीप०व०
१९५ सैव हि सत्यादय ।३८	श०भा०नि०म०श्री०व०	६	०	रा०श्रीप०
१९६ कामाद्रीतरत्र तत्र चायतनादिभ्य ।३९	श०भा०रा०नि० म०श्री०श्रीप०	७	१	व०
१९७ आदरादलोप ।४०	श०भा०श्री०व०	४	४	रा०नि०म०श्रीप०
१९८ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ।४१	श्री०	१	७	श०भा०रा०नि० म०श्रीप०व०
१९९ तन्निर्द्धारणाऽनियमन्तद्दृष्टे पृथग्य प्रतिबन्धकम् ।४२	सर्वमतेन	८	०	०
२०० प्रदानादेव तदुक्तम् ।४३	"	८	०	०
२०१ लिङ्गामुयम्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ।४४	"	८	०	०
२०२ पूर्वविशेष्य प्ररणात् स्यात् प्रियामानसवत् ।४५	रा०नि०श्री०श्रीप०व०	५	३	श०भा०म०
२०३ विधैव तु निर्द्धारणात् ।४७	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
२०४ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न वाध ।४९	"	१	७	"
२०५ अनुबन्धादिभ्य प्रज्ञान्तरप्रयुक्तवद् दृष्टश्च तदुक्तम् ।५०	"	१	७	"
२०६ न सामान्यादप्युपलब्धेभ्यस्तु न हि लोकापत्ति ।५१	"	१	७	"
२०७ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं मूयस्त्वात्त्वनुबन्ध ।५२	"	१	७	"
२०८ एक आत्मन शरीरे मायात् ।५३	श०भा०रा०नि० म०श्री०श्रीप०	७	१	व०
१०९ व्यतिरेकस्तदुमावामावित्वाच्च तूपलब्धिवत् ।५४	व०	१	७	श०भा०रा०नि० म०श्री०श्रीप०
२१० अंगावबद्धास्तु न शाल्वास्तु हि प्रतिवेदम् ।५५	श०भा०रा० नि०म०श्री०श्रीप०	७	१	व०
२११ भूतं क्रतुवज्ज्वायस्त्वं तस्माद्दिदृशयति ।५७	सर्वमतेन	८	०	०
२१२ नाना शब्दादिभेदात् ।५८	"	८	०	०

२१२ व्याससम्मत-ब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णयः (२यः पादः)

२१३ विकल्पोऽविशिष्टफलेत्वात् ।५९	सर्वमतेन	८	०	०
२१४ काम्यास्तु यथाकामं समुचीयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ।६०	शंभा०म०श्री०व०	५	०	रा०नि०श्रीप०
२१५ अंगेषु यथाश्रयभावः ।६१	सर्वमतेन	८	०	०
२१६ समाहारात् ।६३	श्रीप०व०	२	६	शंभा०रा०नि० म०श्री०
२१७ न वा तत्सहभावाश्रुतेः ।६५	म०व०	२	६	शंभा०रा०नि० श्री०श्रीप०
३।४				
२१८ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वार्द्धरायण ।१	सर्वमतेन	८	०	०
२१९ असार्वत्रिकी ।१०	म०	१	७	शंभा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
२२० नाविशेषात् ।१३	"	१	७	"
२२१ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ।१४	"	१	७	"
२२२ ऊर्द्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि ।१७	श्रीप०	१	७	शंभा०रा०नि० म०श्री०व०
२२३ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ।१८	शंभा०श्री०	३	५	रा०नि०म० श्रीप०व०
२२४ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।२१	शंभा०रा० नि०श्री०श्रीप०	६	२	म० व०
२२५ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ।२३	"	६	२	"
२२६ अतएव चाग्नीन्वनाद्यनपेक्षा ।२५	"	६	२	"
२२७ सर्वापेक्षा च यज्ञादि- श्रुतेरश्वत् ।२६	शंभा०रा० श्री०श्रीप०व०	६	२	म०नि०
२२८ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ।२७	रा०नी०श्रीप०	३	५	शंभा०नि०म०व०
२२९ सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणा- त्यये तद्दर्शनात् ।२८	शंभा०रा०नि०श्री०श्रीप०	६	२	म०व०
२३० विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ।३२	शंभा०रा०नि०श्री० श्रीप०व०	७	१	म०

२३१ सर्वथापि तत्प्रयोमयलिङ्गात् ॥३४	म० १ ७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०ष०
२३२ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे ॥३६	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप० ६ २	म०व०
२३३ तद्भूतस्य तु नातद्भयो जैमिनेरपि नियमा तद्रूपामावेभ्य ॥४०	श०भा०रा० नि०श्री०श्रीप०ष० ७ २	म०
२३४ न चाभिकारिकमपि पतनानुभा नात्तदयोगात् ॥४१	श०भा०म०ष० ४ ४	रा०नि०श्री०श्रीप०
२३५ बहिस्तूमयथापि स्मृतेराचाराद्य ॥४३	श०भा०ष० ३ ५	रा०नि०म०श्री० श्रीप०
२३६ स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय ॥४४	श०भा०रा०नि०म० श्री०श्रीप० ७ १	ष०
२३७ सहकार्यन्तरविधि पक्षे गृहीतं त्सतो विध्यादिवत् ॥४७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०ष० ७ १	म०
२३८ कृत्स्नमावापु गृहीणोपसंहार ॥४८	म०श्रीप०ष० ३ ५	श०भा०रा० नि०श्रीप०
२३९ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥४९	श्री०श्रीप० २ ६	श०भा०रा०नि० म०ष०
२४० अनाविष्णुत्वजनन्वयात् ॥५०	श०भा०रा०नि०म०श्रीप० ६ २	श्री०व०
२४१ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्वचनात् ॥५१	श०भा०रा०नि० म०श्री०श्रीप० ७ १	ष०
२४२ एव मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाव धृतेस्तदवस्थावधृते ॥५२	श०भा०रा० म०श्रीप०ष० ६ २	नि०श्रीप०
२४३ आश्चिरसकृदुपदेशात् ॥१	सर्वमतेन ८ ०	०
२४४ आत्मेति तूपागच्छन्ति आह्वयन्ति च ॥३	" ८ ०	०
२४५ नमस्तीके न हि सा ॥४	श०भा०रा०नि०म०श्री०श्रीप० ७ १	ष०
२४६ अष्टादशस्तुकीर्त्यात् ॥५	श०भा०म०श्री० ४ ४	रा०नि०श्रीप०ष०
२४७ आदित्यादिमतयश्चाह ७५पदे ॥६	सर्वमतेन ८ ०	०
२४८ आसीन सम्भवात् ॥७	श०भा०रा०नि०म०श्री०श्रीप० ७ १	ष०

२४९ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । ११	श०भा०श्री०व०	४	४	रा०नि०म०श्रीप०
२५० आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् । १२	श०भा०रा०म०श्री०व०	६	२	नि०श्रीप०
२५१ यदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् । १३	सर्वमतेन	८	०	०
२५२ इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु । १४	श०भा०रा०श्री०श्रीप०	५	३	म०नि०व०
२५३ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । १५	"	५	३	"
२५४ अग्निहोत्रादितु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । १६	श०भा०रा० नि०श्री०श्रीप०	६	२	म०व०
२५५ अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः । १७	म०व०	२	६	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०
२५६ यदेव विद्ययेति हि । १८	श०नि०	२	६	भा०रा०म०श्री० श्रीप०व०
२५७ भोगेन त्वितरेक्षयित्वा सम्पद्यते । १९	श०भा०रा० नि०श्री०श्रीप०	६	२	म०व०
४।२				
२५८ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । १	सर्वमतेन	८	०	०
२५९ तन्मन प्राण उत्तरात् । ३	श०भा०रा० म०श्री०श्रीप०	६	२	नि०व०
२६० सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । ४	"	६	२	"
२६१ भूतेषु तच्छ्रुतेः । ५	रा०म०श्रीप०व०	४	४	श०भा०नि०श्री०
२६२ नैकस्मिन् दर्शयतीति हि । ६	म०	१	७	श०भा०रा०नि० श्री०श्रीप०व०
२६३ समाना चासृत्पुपक्रमादमृतत्व चानुपोष्य । ७	सर्वमतेन	८	०	०
२६४ तदापीतेः ससारव्यपदेशात् । ८	श०भा०श्री०	३	५	रा०नि०म० श्रीप०व०
२६५ प्रतिषेधादिति चेन्नशरीरात् । १२	श०भा०	२	६	रा०नि०म०श्री० श्रीप०व०
२६६ तानि परे तथा ह्याह । १५	श०भा०रा०नि०म० श्री०श्रीप०	७	१	व०
२६७ अविभागे वचनात् । १६	श०भा०रा०म०श्रीप०व०	६	२	नि०श्री०

२६८	सदाकोऽप्रज्वलन्तन्महासितद्वारो विद्या- सामर्थ्यापच्ये गत्यनुसृष्टियोगाद्य हार्दा नुसृष्टीत अत्रापि यथा ११७	सर्वमतेन	८	०	०
२६९	रन्ध्रयुगारी ११८	शंभांरांश्रींश्रीपंष०	६	२	म०नि०
२७०	निसि नैति चेत्संन्यस्य यावद्- देहमापिन्वाद्दशयति च ११९	रांनिंश्रीपंष०	४	४	शंभांमंश्रीं
२७१	अत्रचायनेऽपि (हि) दक्षिणे १२०	शंभांरांश्रींश्रीपं०	१	३	म०निं०व०
२७२	यागिन प्रति च म्भयते स्मार्त्ते चित्ते १२१	म०	१	७	शंभांरांनिं० श्रींश्रीपं०व०
४१३					
२७३	अचिरादिना तत्रयिते ११	सर्वमतेन	८	०	०
२७४	वायुमन्द्राद्विरोपधिरोगाम्याम् १२	शंभांरांनिं०म० श्रींश्रीपं०	७	१	ष०
२७५	तडितोऽपिवर्ण सम्पन्नात् १३	"	७	१	"
२७६	भातिवाहिकास्त्रक्षिणात् १४	सर्वमतेन	८	०	०
२७७	क्षैणुतेनैव ततस्तच्छ्रुते १६	म०	१	७	शंभांरांनिं० श्रींश्रीपं०ष०
२७८	कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्ते १७	सर्वमतेन	८	०	०
२७९	अमतीकालम्बनाश्रमतीति बादरायण उममयाऽशोपापत्त्रपुरच ११५	शंष०	२	६	भांरांनिं०म० श्रींश्रीपं०
४१४					
२८०	सम्पधाविर्भाव स्वेन शब्दात् ११	सर्वमतेन	८	०	०
२८१	मुक्त प्रतिजानात् १२	म०	१	७	शंभांरांनिं० श्रींश्रीपं०ष०
२८२	आत्मा मकरणात् १३	"	१	७	"
२८३	अविभागेन दृष्टत्वात् १४	शंभांरांनिं०म० श्रींश्रीपं०	७	१	ष०
२८४	प्राज्ञेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्य १५	शंभांरांनिं०म० श्रींष्व०	७	१	श्रीपं०

२८५ सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुते । ८	शंभांरांमंश्रींश्रीपं	६	२	नि०व०
१८६ अतएव चानन्याधिपतिः । ९	म०	१	७	शंभांरांनि० श्रींश्रीप०व०
२८७ अभावं बादरिराह ह्येवम् । १०	शंभांरांनि०मंश्रीं	६	२	श्रीप०व०
२८८ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः । १३	श्रीप०व०	२	६	शंभांरांनि० मंश्रीं०
२८९ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति । १५	शंभांश्रीं०	४	४	रांनि०मंश्रीप०
२९० जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च । १७	सर्वमतेन	८	०	०
२९१ (स्थितिमाह) दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । २०	म०	१	७	शंभांरांनि० श्रींश्रीप०व०
२९२ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् । २२	म०नि०श्रींश्रीप०	४	४	शंभांरां०व०

द्वितीयसरणिसङ्कलनफलम् ।

एव च मतभेदेन यावन्ति अधिकरणानि भवन्ति, तेषां सर्वेषां समाहारे कृते २९२ संख्यकानि अधिकरणानि अभि-
करणानि इति प्रागेव परिगणितानि । तेन २९२ १९१=१०१ स्थलेषु शङ्करमतेन सह
अपरेषां मतभेदः सञ्जात इति स्पष्टम् । तथैव अपरेषाम्

शङ्करमतेन	२९१-१९१=१०१	स्थलेषु मतभेदो जातः
भास्करमतेन	२९२-१८९=१०३	" " "
रामानुजमतेन	२९२-१५७=१३५	" " "
निम्बार्कमतेन	२९२-१३५=१५७	" " "
मध्वमतेन	२९२-२२३=६९	" " "
श्रीकण्ठमतेन	२९२-१८१=१११	" " "
श्रीपतिमतेन	२९२-१७४=११८	" " "
बल्लभमतेन	२९२-१६०=१३२	" " "

तेन मध्वमतेन सह विरोधः सर्वेभ्यः अल्पतमो दृश्यते । यतः तन्मते ६९ स्थलेषु मत-
भेदो जातः इति । ततः मतभेदाल्पत्वं यथाक्रमं शङ्कर-भास्कर-श्रीकण्ठ-श्रीपति-बल्लभ-रामा-
नुज-निम्बार्कदीनामिति दृश्यते । परंतु मध्वमतस्य एतद्दोषाल्पतमत्वं न युज्यते, यतः २९२
अधिकरणमध्येषु ५४ अधिकरणानि केवलं मध्वसम्मतानि । तान्यपि गृहीत्वा मध्वमतेन अधि-

करणानि २२३ सख्यकानि भवन्ति । अत एतस्मात् ५४ अधिकरणेषु विद्युक्तेषु, २२३-
५४=१६९ सख्यकानि भवन्ति । तानि चेत् २९२ सख्यात विद्युक्तानि, तत्र मध्यमते
२९२-१६९=१२३ सख्यकसु स्थलेषु भतभेदो जात इत्येव आयाति । तथा सति शंकर
मतेन सह विरोध स्वल्पतम इति सिद्धम्, तस्य १०१ सख्यकत्वात् । तेन एतदेव आयात यद्
अधिकरणरचनायां शंकरमतेन सह सर्वेषामपि ऐक्यमत्य न तथा अन्येन सह इति । एतस्य
कारणं तस्यैव प्राचीनत्वम् इत्येव कल्प्यते । अत तस्यैव व्याख्यानं सर्वेषाम् अवलम्बनम्
अभवत् ।

अधिकरणसंख्याविरलेपणफलम् ।

अत्र ७५ सूत्रेषु सर्वे अष्टाभिः माप्यकारैः अधिकरणानि रचिणानि, इति तु एतद्विद्वितीय-
सरणित स्पष्टमेव अवगम्यते । तानि च सूत्राणि—

१, २, ५, १२, २०, २२, २३, २४, २८, ३२, ४०, ४४, ४६, ५२, ५५, ६४
७१, ७३, ७६, ७७, ८७, ८६, ९७, १०२, १०४, १०७, ११७, १३५, १३८, १४७,
१४८, १७७, १८२, १८६, २०४, २०८, २१३, २१७, २३४, २४६, २५६, २७०, २७६,
२८६, २९२, २९६, ३०३, ३१६, ३२५, ३२६, ३४६, ३६०, ३७७, ३८३, ३८४, ४०१
४०२, ४०३, ४१६, ४१७, ४१८, ४२०, ४२६, ४३७, ४८३, ४८४, ४६०, ४६७, ५०३,
५१३, ५१८, ५२१, ५२४, ५३४, ५५०=७५ ।

तथा ४३ सूत्रेषु सप्त माप्यकाराः अधिकरणरचनायां सम्मता, तानि च सूत्राणि—

यथा—३, ४, ४२, ११४, १२२, १२६, १३७, १४६, १५५, १५८, २२६, २३३,
२५७, २७४, २८३, २८६, ३१३, ३१५, ३२८, ३५६, २६६, ३७०, ३७८, ३८२, ३८५,
३९१, ३९२, ३९४, ३९८, ४१२, ४१४, ४१७, ४२५, ४२६, ४७२, ४७६, ४८१, ४८४,
५११, ५१६, ५२०, ५३७, ५३८=४३ । तेन एतदेव सूत्रेषु एकमाप्यकार अधिकरण-
रचनाविरोधी । यत अत्र अष्ट माप्याप्येषु विवेचितानि ।

तथा ३५ सूत्रेषु षडमाप्यकाराः अधिकरणरचनायां सम्मता, तानि च सूत्राणि—

यथा—१०३, १२०, १२५, १३४, १६०, १६६, १६६, २२४, २३०, २३५, २७७,
३१४, ३२७, ३६५, ३७२, ३८६, ३९०, ३९७, ४४६, ४४८, ४५०, ४५१, ४५३, ४६१,
४७५, ४७७, ४८६, ४९३, ४९६, ४९६, ५००, ५१२, ५१४, ५११, ५४३=३५ ।

तेन एतदेव सूत्रेषु द्वौ माप्यकारौ अधिकरणरचनाविरोधिनी ।

तथा १६ सूत्रेषु पञ्चमाप्यकाराः अधिकरणरचनायां सम्मता, तद् यथा—८५, १०५,
१६८, २२५, २२७, २२८, २२९, २३१, २३२, २८२, ३४०, ४०४, ४१६, ४६१, ४६२,
५१६=१६ ।

तेन एतेष्वेव सूत्रेषु त्रयो भाष्यकाराः अधिकरणरचनायां विरोधिनः ।

तथा १४ सूत्रेषु चत्वारः भाष्यकाराः अधिकरणरचनायां सम्मताः, तद् यथा १७१, २७८, ३६४, ३६८, ३७३, ३७५, ३६६, ४६६, ४८२, ४८८, ५०१, ५१५, ५४८, ५५५ = १४ ।

तेन एतेष्वेव सूत्रेषु चत्वारः भाष्यकाराः अधिकरणरचनाविरोधिनः ।

तथा १४ सूत्रेषु त्रयो भाष्यकाराः अधिकरणरचनायां सम्मताः, तद् यथा—१२१, १६४, १८३, २०३, ३४५, ३५४, ३८८, ३६३, ३६६, ४४३, ४५२, ४६८, ४७३, ५०४ = १४ ।

तेन एतेष्वेव सूत्रेषु पञ्च भाष्यकाराः अधिकरणरचनाविरोधिनः ।

तथा २१ सूत्रेषु द्वौ भाष्यकारौ अधिकरणरचनायां सम्मतौ, तद् यथा १४१, १७८, १६७, २५६, २७६, २६०, ३०८, ३१७, ३२६, ३३२, ३३७, ३४१, ३७१, ४२२, ४२४, ४७४, ४६४, ४६५, ५०८, ५३२, ५४६ = २१ ।

तेन एतेष्वेव सूत्रेषु षड्भाष्यकाराः अधिकरणरचनाविरोधिनः ।

तथा ७४ सूत्रेषु सप्त भाष्यकाराः अधिकरणरचनायां स्वतन्त्राः । न केनापि सह कस्यापि ऐकमत्यम् ।

तद् यथा—१६, २५, ३४, ३६, ४८, ६४, १०६, ११५, १३६, १३६, १४२, १५१, १६१, १७६, १७७, १८०, २०१, २४२, २४४, २४६, २४७, २५८, २६७, २७२, २७३, २७५, २८१, २८४, २८५, २६३, २६४, ३६५, २६६, २९७, २६८, ३००, ३०६, ३०७, ३०६, ३१२, ३१८, ३२३, ३२४, ३३६, ३३८, ३४३, ३४६, ३५२, ३५५, ३७२, ३७६, ३८०, ३८१, ३८७, ३८६, ४००, ४०६, ४०८, ४०६, ४१०, ४११, ४१३, ४३५, ४३८, ४३६, ४४२, ४५६, ५०२, ५१७, ५२३, ५३५, ५३६, ५४२, ५५३ = ७४ । तेन एतेष्वेव सूत्रेषु सप्त भाष्यकाराः अधिकरणरचनाविरोधिनः ।

एव च अष्ट भाष्यकाराः ७५ सूत्रेषु अधिकरणरचनायां सम्मताः,

”	सप्त	”	४३	”	”
”	”	”	७४	”	अधिकरणरचनाविरोधिनः
”	षट्	”	३५	”	अधिकरणरचनायां सम्मता
”	”	”	२१	”	अधिकरणरचनाविरोधिन
”	पञ्च	”	१६	”	अधिकरणरचनायां सम्मता
”	”	”	१४	”	अधिकरणरचनाविरोधिन
”	चत्वार	”	१४	”	अधिकरणरचनायां सम्मताः
”	”	”	१४	”	अधिकरणरचनाविरोधिन

तथा त्रय माप्यकारा	१४ सूत्रेषु	अधिनृणरचनायां सम्मता
" " "	१६ "	अधिकरणरचनाविरोधिन
" द्वौ माप्यकारी	२१ "	अधिकरणरचनायां स मर्तौ
" " "	३५ "	अधिकरणरचनाविरोधिनी
" एकमाप्यकार	७४ "	अधिकरणरचनायां म्यतन्त्र
" " "	४३ "	अधिनृणरचनाविरोधी

एवं चेद् इदानीं द्रष्टव्यं तानि माप्याणि कानि इति । अष्ट माप्याणि—अग्र सांकर
मान्तरागानुम निम्बार्क मध्य धीरुष्मन्धीपति-यत्तम-माप्याणीति बोद्धव्यम् । यानि सन्तु अत्र
सप्त षष्ठ-पञ्चममृति-संख्यकानि तानि इदानीं निगतव्यानि । तत्र २३ सूत्रेषु अधिकरणस्य
रचनायां तथा ७४ सूत्रेषु अधिकरणस्य अरचनायां सप्त माप्याणि सम्मतानि इति प्रदर्शितम्,
अथुना द्रष्टव्यं तानि कर्तव्यं ।

सप्तानां माप्याणाम् अधिकरणरचनायां दोषाः ।

तथा च सप्तानां माप्याणाम् अधिकरणरचनायामित्यं सूत्राणां विभाग —

- (१) ५३८ सूत्रे द्वांभांरांनि०म०धी०ष० माप्याणामैक्यं शीप माप्यस्य विरोध
- (२) ४२, ३९१ सूत्रयो द्वांभांनि०म०धी०शीप०ष० " रा० " "
- (३) ४, १२९, २१६, २३३, २८६, ३१५, ३५६, सूत्रेषु

द्वांभांरांनि०म०धी०शीप०ष० " नि० " "

(११) ११४, १२२, १३७, १४६, १५८, २५७, ३०२, ३९४, ४५४, ४६५, ४७२ सूत्रेषु

द्वांभांरांनि०म०धी०शीप०ष० माप्याणामैक्यं म०माप्यस्य विरोध

(२) १५५, २८३ सूत्रयो द्वांभांरांनि०म०धीप०व० माप्याणामैक्यं शी०माप्यस्य विरोध

(२०) ३, २७४, ३१३, ३२८, ३६९, ३७०, ३७८, ३८२, ३८५, ३०८, ४१२,

४१४, ४६९, ४७६, ४८१, ४८४, ५११, ५१९, ५२०, ५३७ सूत्रेषु --

द्वांभांरांनि०म०धी०शीप० माप्याणामैक्यं व० माप्यस्य विरोध

४३ समष्टि ।

तेन ४३ सूत्रेषु अल्पसंख्यकगणान्तर्गतत्वात्—

रामानुजमाप्यस्य	॥ २ दोषो भवत	श्रीकृष्णमाप्यस्य	२ दोषा भवत
निम्बार्कमाप्यस्य	॥ ७ दोषा भवन्ति	वल्लभमाप्यस्य	२० दोषा भवन्ति
साध्वमाप्यस्य	॥ ११ दोषा भवन्ति	शीपतिमाप्यस्य	१ दोष भवति ।

समष्टि=४३

तथा च अधिकरणरचनायां शङ्कर-भास्कर-माप्ययोर्दोषामासु, अकाम्यते ।

सप्तानां भाष्याणामधिकरणस्य अरचनायां दोषाः ।

तथैव सप्तानां भाष्याणाम् अधिकरणरचनायाम् इत्थं सूत्राणां विभागः -

- (१) ४४२ सूत्रे शंभा०रा०नि०म०श्री०व० भाष्याणामैक्यं श्रीप० भाष्यस्य विरोधः
 (१) ९४ ,, शंभा०नि०म०श्री०श्रीप०व० ,, रा० ,, ,,
 (१) २५९ ,, शंभा०रा०म०श्री०श्रीप०व० ,, नि० ,, ,,
 (५४) २५, १०६, ११५, १३६, १६१, १७६, १७७, १८०, २०१, २४२, २४४, २४६, २४७, २६७, २७२, २७३, २८१, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, ३००, ३०६, ३०७, ३०६, ३१८, ३२३, ३२४, ३३६, ३३८, ३५२, ३५५, ३७२, ३७६, ३८०, ३८७, ४०६, ४०८, ४०६, ४१०, ४११, ४३५, ४३८, ४३६, ४५६, ५०२, ५१७, ५२३, ५३५, ५३६, ५४२, ५५३ = ५४ सूत्रेषु

- शंभा०रा०नि०श्री०श्रीप०व० भाष्याणामैक्यं म० भाष्यस्य विरोधः
 (७) १६, ३४, ४८, १४२, २८५, ३८१, ४०० सूत्रेषु
 शंभा०रा०नि०म०श्रीप०व० भाष्याणामैक्यं श्री० भाष्यस्य विरोधः
 (१०) ३६, १३६, १५१, २७५, २८४, ३१२, ३४३, ३४६, ३८९, ४१३ सूत्रेषु
 शंभा०रा०नि०म०श्री०श्रीप० भाष्याणामैक्यं व० भाष्यस्य विरोधः

७४ समष्टिः ।

तेन ७४ सूत्रेषु अल्पसख्यकगणान्तर्गतत्वात्

श्रीपतिभाष्यस्य	१	दोषः भवति	माध्वभाष्यस्य	५४	दोषाः भवन्ति
रामानुजभाष्यस्य	१	” ”	श्रीकण्ठभाष्यस्य	७	” ”
निम्बार्कभाष्यस्य	१	” ”	वल्लभभाष्यस्य	१०	” ”
				समष्टिः=७४	

तथा च अधिकरणस्य अरचनायां शङ्कर-भास्करभाष्ययोर्दोषाभावः अवगम्यते ।

षण्णां भाष्याणाम् अधिकरणरचनायां दोषाः ।

तथा च षण्णां भाष्याणाम् अधिकरणरचनायाम्

- (३) १०३, २२४, २३० सूत्रेषु शंभा०म०श्री०श्रीप०व०
 भाष्याणामैक्यं रा०नि० भाष्ययोर्विरोधः
 (१) २३५ सूत्रे शंभा०नि०श्री०श्रीप०व० ,, रा०म० भाष्ययोर्विरोधः
 (२) २७७, ३९७ सूत्रयोः शंभा०नि०म०श्री०व० ,, रा०श्रीप० ,, ,,
 (५) १२५, १९७, ३८६, ४५१, ५१४ सूत्रेषु
 शंभा०रा०श्री०श्रीप०व० ,, नि०म० भाष्ययोर्विरोधः

(३) १२०, ४७७, ५१२ सूत्रेषु शंभांरामं

श्रीपंथं । माप्याणामैक्यं निंश्रीं माप्ययो विरोध

(२) ३९०, ४८९ सूत्रयो शंभांरामंमंश्रींषं " निंश्रीपं " "

(६) १३४, ३१४, ३२७, ४९९, ५००, ५४१ सूत्रेषु

शंभांरामंमंश्रींश्रीपं " निंषं " "

(१०) १६०, ३६५, ३७९, ४४६, ४४८, ४५०, ४५३, ४६१, ४९३, ४९६ सूत्रेषु

शंभांरानिंश्रींश्रीपं माप्याणामैक्यं मंषं माप्ययो विरोध

(१) ४७५ सूत्रे शंभांरानिंमंश्रीपं " श्रींषं " "

(२) १६६, ५४३ सूत्रयो शंभांरानिंमंश्रीं " श्रीपंषं " "

३५ समष्टि ।

एवं च ३५ सूत्रेषु अल्पसंख्यकगणान्तर्गतत्वात्—

रा० नि०	माप्ययो	३ दोषा	नि० षं	माप्ययो	६ दोषा
रा० मं	"	१ दोष	मं षं	"	१० "
रा०श्रीपं	"	२ दोषौ	श्रीं षं	"	१ दोष
निंमं	"	५ दोषा	श्रीपंषं	"	२ दोषौ ।
निंश्रीं	"	३ "		समष्टि	३५
निंश्रीपं	"	२ दोषौ			

एवं च एकैकस्य दोषसंख्या इत्थम्—

रा०—६	मं—१६	श्रीं—४
निं—१९	श्रीपं—६	षं—१९
समष्टि ७० + २ = ३५		

पर्यायां माप्याणाम् अधिकरणस्य अरचनायां दोषा ।

तथैव षष्ठां माप्याणाम् अधिकरणस्य अरचनायाम्—

(२) २५६, ५०८ सूत्रयो रा०निंमंश्रीं

श्रीपंषं माप्याणामैक्यं शंभां माप्ययो विरोध

(१) ४९५ सूत्रे भांरामंश्रींश्रीपंषं " शंनिं " "

(१) ५३२ " भांरानिंमंश्रींश्रीपं " शंषं " "

(२) १९७, ३७१ सूत्रयो शंभांरानिंश्रीपंषं " मंश्रीं " "

(१२) १४१, १७८, २७९, २९०, ३०८, ३१७, ३२६, ३३२, ३३७, ३४१,

४२४, ४९४, सूत्रेषु शंभांरानिंश्रींश्रीपं माप्याणामैक्यं मंषं " "

- (१) ४७४ सूत्रे ज०भा०रा०नि०म०व० भाष्याणामैक्यं श्री०श्रीप० भाष्ययोर्विरोधः
 (२) ४२२, ५४६ सूत्रयो. ज०भा०रा०नि०म०श्री० " श्रीप०व० " " " २१ समष्टि ।

एवं च २१ सूत्रेषु अल्पसंख्यकगणान्तर्गतत्वात्

ज०भा० भाष्ययो	२ दोषौ	म०व० भाष्ययो	१२ दोषा
ज०नि०	१ दोष	श्री०श्रीप०	१ दोषः
ज०व०	१ "	श्रीप०व०	२ दोषौ
म०श्री०	२ दोषौ		समष्टि. २१

एव च एकैकस्य दोषमस्या इत्थम्

ज०	४	नि०	१	श्री०—३	व०	१५
भा०	२	म०	१४	श्रीप०	३	समष्टि.=४२+२=२१

अत्र रामानुजभाष्यस्य दोषाभाव अवगम्यते ।

पंचानां भाष्याणाम् अधिकरणरचनायां दोषाः ।

एवं च एकैकस्य दोषसंख्या इत्यम्—

श०—१	रा०—११	धीप०—३
भा०—१	नि०—१४	व०—७
म०—५	धी०—६	समाधि=४८-३=१६

पंचानां भाष्याणाम् अधिकरणस्य अरचनायां दोषा ।

तथैव पंचानां भाष्याणाम् अधिकरणस्य अरचनायाम्—

(२) ३९३, ३९६ सूत्रयो रा०नि०धी०

धीप०ष० भाष्याणामेक्यं श०भा०म० भाष्याणां विरोध

(२) ४४३, ५०४ " रा०नि०म०धीप०ष० " श०भा०धी० " "

(१) १८३ सूत्रे रा०नि०म०धी०ष० " श०भा०धीप० " "

(३) १६४, ३८८, ४६८ सूत्रेषु रा०नि०म०धी०

धीप०

" श०भा०ष० " "

(१) १२१ सूत्रे श०भा०रा०धी०धीप० " म०नि०ष० " "

(१) ३४५ " श०भा०नि०धी०ष० " रा०म०धीप० " "

(२) २०३, ४५२ सूत्रयो श०भा०मि०म०ष० " रा०धी०धीप० " "

(१) ३५४ सूत्रे श०भा०रा०नि०ष० " म०धी०धीप० " "

(१) ४८३ " श०भा०रा०नि०धीप० " म०धी०ष० " "

१४ समाधि ।

एवं च १४ सूत्रेषु अल्पसंख्यकगणान्तर्गतत्वात्—

श०भा०म०	भाष्याणाम् २	दोषौ	रा०म०धीप०	भाष्याणाम् १	दोष
श०भा०धी०	" २	दोषौ	रा०धी०धीप०	" २	दोषौ
श०भा०धीप०	" १	दोष	म०धी०धीप०	" १	दोष
श०भा०ष०	" ३	दोषा	म०धी०ष०	" १	"
म०नि०ष०	" १	दोष		समाधि=१४	

एवं च एकैकस्य दोषसंख्या इत्यम्—

श०—८	नि०—१	धीप०—५
भा०—८	म०—६	व० ५
रा०—३	धी०—६	समाधि ४९+३=१४

एवं च सप्तानां पञ्चानां च भाष्याणाम् अधिकरणस्य अरचनायाम् अरचनायां च ऐक्यान्वयपर्यालोचनेन ये दोषा प्रतीयन्ते तेषां समाहारे ऋते अथा भवति तद्विद्वम्—

एकैकस्य भाष्यस्य दोषसमष्टिः ।

अधिकरणस्य अरचनाया	अधिकरणस्य रचनाया	दोष-समष्टिः
दोषाः	दोषाः	
शांकरभाष्ये १	१२ (४+८)	१३
भास्करभाष्ये १	१० (२+८)	११
रामानुजभाष्ये १९ (२+६+११)	४ (१+३)	२३
निम्बार्कभाष्ये ४० (७+१९+१४)	३ (१+१+१)	४३
माध्वभाष्ये ३२ (११+१६+५)	७४ (५४+१४+६)	१०६
श्रीकण्ठभाष्ये १२ (२+४+६)	१६ (७+३+६)	२८
श्रीपतिभाष्ये १० (१+६+३)	९ (१+३+५)	१९
वल्लभभाष्ये ४६ (२०+१९+७)	३० (१०+१५+५)	७६
१६१	१५८	३१९

एव चतुर्षु भाष्येषु दोषगुणानां समत्वात् तेषां ग्रहणं न विशेषफलप्रदम् । तेन त्रिद्वयेकसंख्यकभाष्येषु दोषगुणानां ग्रहणमत्र फलोपघायकमेव । तत्र तु दोषगुणानां फलप्रदर्शित-सप्त-षट्-पञ्च-भाष्यानुरूपं, विशेषस्तु अधिकरणरचनाऽरचनयोः दोषगुणसंख्यायां विपर्ययमात्रम् । तेन यत्र अधिकरणरचनायां शांकरभाष्यस्य एकः एव दोषः, अधिकरणस्य अरचनायां च १२ दोषाः, तत्र अधिकरणरचनायां १२ दोषाः, तथैव अधिकरणस्य अरचनायां एको दोषः परिगणनीयः इति ।

सूत्रानुसारेण एकैकस्य भाष्यस्य दोषनिर्णयः ।

अधुना द्रष्टव्यं केषु सूत्रेषु कस्य भाष्यस्य ते दोषाः सजाताः इति ।

शांकरभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायां १ दोषः यथा

(१) ४०४ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ३।३।४५

शांकरभाष्ये अधिकरणस्य रचनायां १२ दोषाः यथा

(१२) १६४ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् २।१।३०

१८३ उभयथापि न कर्मात्तदभावः १।२।१२

२५६ यथा च तक्षोभयथा २।३।४०

३८८ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ३।३।२९

३९३ इयदामननात् ३।३।३४

३९६ व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ३।३।३७

४४३ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ३।४।१८

४६८ बहिस्तुमेवयापि स्मृतेराचाराच्च ३।४।४३

४९५ यदेव विद्ययेति हि ४।१।१८

५०४ तदापीते संसारव्यपदेशात् ४।२।८

५०८ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ४।२।१२

५३२ अमतीकाल्पनामयति चादरायण उभययाऽदोषात् तत्कण्ठ्य ४।३।१५

१२ समष्टि ।

भास्करभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायाम् १ दोषः यथा—

(१) ४०४ पूर्वविकल्प प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ३।३।४५ ।

भास्करभाष्ये अधिकरणस्य रचनायाम्—१० दोषा यथा—

(१०) १६४ सर्वोपेता च तद्वर्शनात् २।१।३०

१८३ उभयत्रापि न कर्मात्स्तदभाव २।२।१२

२५६ यथा ख तक्षोभयथा २।३।४०

३८८ गतेरर्षवत्त्वमुभययान्यथा हि विरोध ३।३।२९

३९३ इयदाभिननात् ३।३।३४

३९६ व्यतिहारो विधिपन्ति हीतरवत् ३।३।३७

४४३ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ३।४।१८

४६८ बहिस्तुमेवयापि स्मृतेराचाराच्च ३।४।४३

५०४ तदापीते संसारव्यपदेशात् ४।२।८

५०८ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ४।२।१२

११ समष्टि ।

रामानुजभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायाम्—१९ दोषा यथा—

(१९) ४२ गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्वर्शनात् १।२।११

८५ अनुकृतेस्तस्य च १।३।२२

१०३ ज्योतिर्वर्शनात् १।३।४०

१०५ सुपुस्युत्क्रान्तोर्भेदेन १।३।४२

१६८ वैपन्यनैर्भृष्ये न सापेक्षत्वात्मा हि दर्शयति २।१।३४

२२४ एतेन मातरिश्वा व्याख्यात २।३।८

२२५ असम्भवस्तु सत्तोऽनुपपत्ते २।३।९

२२७ आप २।२।११

२२८ षड्विध्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्य २।३।१२

- २२९ तदभिध्यानादेव तु तल्लिगात् सः २।३।१३
 २३० विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च २।३।१४
 २३१ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिगादिति चेन्नाविशेषात् २।३।१५
 २३२ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् २।३।१६
 २३५ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् २।३।१९
 २७७ श्रेष्ठश्च २।४।८
 ३४० प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो प्रवीति च भूयः ३।२।२२
 ३९१ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ३।३।३२
 ३९७ सैव हि सत्यादयः ३।३।३८
 ४१९ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ३।३।६०
 रामानुजभाष्ये अधिकरणस्य रचनायाम् ४ दोषाः यथा
 (४) ९४ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनि १।३।३१
 २०३ सर्वथानुपपत्तेश्च २।२।३२
 ३४५ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ३।२।२७
 ४५२ शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ३।४।
 २३ समष्टिः ।
 निम्बार्कभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायाम् ४० दोषाः यथा
 (४०) ४ तत्तु समन्वयात् १।१।४
 ८५ अनुकृतेस्तस्य च १।३।२२
 १०३ ज्योतिर्दर्शनात् १।३।४०
 १०५ सुषुप्त्युत्क्रान्तोर्मेदन १।३।४२
 १२० कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः १।४।१४
 १२५ वाक्यान्वयात् १।४।१९
 १२९ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादध्यान्तानुपरोधात् १।३।४२
 १३४ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः १।४।२८
 १६८ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति २।१।३४
 १९७ नासतोऽदृष्टत्वात् २।२।२६
 २२४ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः २।३।८
 २२५ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः २।३।९
 २२६ तेजोऽतस्तथाह्याह २।३।१०

- ०२७ आप ०३।११ । । । ।
 २२८ पृथिव्यधिकाररूपशब्दीन्तरेभ्य २।३।१२
 २२९ तदभिधानादेव तु तद्विगात् स २।३।१३
 २३० विपर्ययेण तु क्रमोज्ज उपपद्यते च २।३।१४
 २३१ अन्तरा विमानमनसो क्रमेण तद्विगादिति चेन्नाविरोधात् २।३।१५
 ०३३ नाम्नाध्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताम्य २।३।१७ । । । ।
 २८२ अगुष्य २।४।१३
 ०८६ त इन्द्रियाणि तद्रूपपदे सादन्यत्र येष्वात् २।४।१७
 ३१४ नातिचिरेण विरोधात् ३।१।२३
 ३१५ अन्याधिष्ठितेषु पूर्वेष्वभिलषत् ३।१।२४ । । । ।
 ३२७ स एव तु कर्मानुस्मृतिराव्यधिक्य ३।२।०
 ३४० प्रकृतैतावत्त्वं, हि प्रतिश्रुति सन्नो ब्रवीति च श्रूय ३।२।२२
 ३५६ कल्मत उपपत्ते ३।२।३८ । । । ।
 ३८६ साम्प्रदाये तर्च नाम्नात् तथा ह्यन्ये ३।३।२७ । । । ।
 ३९० अनिमग सर्वासामविरोध, शब्दानुमानाम्नात् ३।३।३१ । । । ।
 ४१९ कान्थास्तु यथाकामं समुर्ध्वयेरन् न वा पूर्वैर्हत्वभावात् ३।३।६०
 ४५१ सवपेक्षा च यज्ञादियुतेरश्वत् ३।४।२६ । । । ।
 ४७७ पूर्व मुक्ति कल्पनियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते ३।४।५२
 ४८९ आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ४।१।१२ । । । ।
 ४९१ इतरस्याप्येवमसंश्लेष पाते तु ४।१।१४ । । । ।
 ४९२ अनासव्यकार्ये एव तु पूर्वे तदवधे, ४।१।१५ । । । ।
 ४९९ तन्मन प्राण उपरात् ४।२।३
 ५०० सौडध्यशे तदुपगमादिभ्य ४।२।४
 ५१२ अविभागो वचनात् ४।२।१६ । । । ।
 ५१४ रस्यनुसारी ४।२।१८ । । । । । ।
 ५१६ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ४।२।२०
 ५४१ संख्यादेव तु तच्छ्रुते ४।४।८ । । । ।

निष्कार्कभाष्ये अधिकरणस्य रचनायाम्—३ दोषा यथा—]

- (३) १२१ सभाकर्तात् १।४।१५ । । । ।
 २५९ अर्थो नाम्नापदेशादन्यथा, चापि वास्तविकतवादित्वमधीयत एके २।३।४३

४९५ यदेव विद्येति हि ४११८

४३ समष्टिः ।

मध्वभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायाम् ३२ दोषाः यथा

- (३२) ११४ चमसादिवदविशेषात् ११४८
 १२२ जगद्वाचित्वात् ११४१६
 १२५ वाक्यान्वयात् ११४१९
 १३७ एतेन योगः प्रत्युक्ते. २११३
 १४६ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः २१११२
 १५८ उपसंहारदर्शनात्तेति चेन्न क्षीरवद्धि २११२४
 १६० कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयवत्वशब्दकोपो वा २११२६
 १९७ नासतोऽदृष्टत्वात् २१२२६
 २३२ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्रूपपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् २१३१६
 २३५ उल्कान्तिगत्यागतीनाम् २१३१९
 २५७ परात्तु तच्छ्रुतेः २१३४१
 ३६५ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ३१३६
 ३७९ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ३१३२०
 ३८६ साम्पराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ३१३२७
 ३९२ अक्षरधिया त्ववरोधः सामान्यतद्भावाम्भ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ३१३३३
 ३९४ अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ३१३३५
 ४०४ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रिया मानसवत् ३१३४५
 ४४६ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ३१४२१
 ४४८ पारिल्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ३१४२३
 ४५० अतएव चाधीन्धनाद्यनपेक्षा ३१४२५
 ४५१ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ३१४२६
 ४५३ सर्वात्रानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ३१४२८
 ४५४ अवाधाच्च ३१४२९
 ४६१ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे. ३१४३६
 ४६५ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ३१४४०
 ४७२ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीय तद्भवतो विध्यादिवत् ३१४४७
 ४९१ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ४१११४

४९२ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तद्वये ४।१।१५

४९३ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्याथैव तद्वर्षनात् ४।१।१६

४९६ भोगेन त्वितरे क्षययित्वा सम्पद्यते ४।१।१९

५१४ रस्यनुमारी ४।२।१८

५१६ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ४।२।२०

मास्यमास्ये अधिकरणस्य रचनायाम्—७५ क्षोपा यथा—

(७४) २५ ह्यदोमिधानानेति चेन्न तथा चैतोऽर्पणानिगदात् तथा हि दर्शनम् १।१।२५

१०६ पत्यादिशब्देभ्य १।३।४३

११५ ज्योतिरुपकमा तु तथा क्षयीयत एक १।४।९

१२१ समाकर्षात् १।४।१५

१३९ अमिमानीव्यपदेशस्तु विरोपानुगतिस्याम् २।१।५

१४१ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् २।१।७

१६१ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् २।१।२७

१७६ अन्यत्रामावाध न वृणादिवत् २।२।५

१७७ अस्युपगमेऽप्यर्थाभावात् २।२।६

१७८ पुरुणात्मवदिति चेत्त्रापि २।२।७

१८० अन्यथानुमितौ च श्रुत्याक्वियोगात् २।२।९

१९७ नासतोऽदृष्टत्वात् २।२।२६

२०१ न मासोऽनुपप्लव्ये २।२।३०

२४२ न्यतिरेको गन्धवत् २।३।२६

२४४ धृयगुपदेशात् २।३।२८

२४६ भावदात्मभावित्वाच्च न क्षोपस्तद्वर्षनात् २।३।३०

२४७ पुस्त्यादिवत्त्वस्य सतोऽभिध्वक्तियोगात् २।३।३१

२६७ अदृष्टानियमात् २।३।५१

२७२ त्स्माकश्रुतेभ्य २।४।३

२७३ तत्पूर्वकत्वाद् वाच २।४।४

२७९ चक्षुरादिवत् तत्सह शिथ्यादिभ्य २।४।१०

२८१ पञ्चवृष्टिर्मनोवद् व्यपदिश्यते २।४।१२

२९० मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च २।४।२१

२९३ भ्यात्मकत्वात् मूयत्त्वात् ३।१।२

- २९४ प्राणगतेश्च ३११३
 २९५ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ३११४
 २९६ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ३११५
 २९७ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणा प्रतीतेः ३११६
 २९८ भाक्त वाऽनात्मवित्वात् तथा हि दर्शयति ३११७
 ३०० चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्ण्वाजिनिः ३११९
 ३०६ अपि च सप्त ३१११५
 ३०७ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ३१११६
 ३०८ विधाकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ३१११७
 ३०९ न तृतीये तथोपलब्धेः ३१११८
 ३१७ रेतसिग्योगोऽथ ३११२६
 ३१८ योनेः शरीरम् ३११२७
 ३२३ परामिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ३११२५
 ३२४ देहयोगाद् वा सोऽपि ३११२६
 ३२६ अतः प्रबोधोऽस्मात् ३११२८
 ३३२ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ३१११४
 ३३६ अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् ३१११८
 ३३७ अम्बुवद् ग्रहणात् न तथात्वम् ३१११९
 ३३८ वृद्धिहासभावत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ३११२०
 ३४१ तदव्यक्तमाह हि ३११२३
 ३४५ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ३११२७
 ३५२ स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ३११३४
 ३५४ तथान्यप्रतिषेधात् ३११३६
 ३५५ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ३११३७
 ३७१ प्रियगिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ३११३२
 ३७२ इतरे त्वर्थसामान्यात् ३११३३
 ३७६ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ३११३७
 ३८० न वा विशेषात् ३११२१
 ३८७ छन्दस उभयाविरोधात् ३११२८
 ३९३ इयदात्मननात् ३११३४

- ३९६ ध्यतिदारो विज्ञापन्ति हीतरवत् ३३३७
 ४०६ विषयं तु निर्धारणात् ३३३७
 ४०८ श्रुत्यादिप्रलीयस्ताद्य न घाघ ३३३०
 ४०९ अनुभव्यादिभ्य प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टञ्च तदुक्तम् ३३३५०
 ४१० न सामान्यादिपुनरुत्प्रेर्यस्युत हि लोकापधि ३३३५१
 ४११ परेण च शब्दस्य तद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुभव ३३३५२
 ४२४ न वा तत्सदभावाद्युते ३३३६५
 ४३५ असार्धत्रिकी ३३३१०
 ४३८ नाविरोधात् ३३३१३
 ४३९ स्तुतयेऽनुभविर्वा ३३३१४
 ४५९ सर्वथापि त ण्वोभवलिगात् ३३३३४
 ४८३ आदित्यादिमतवशांग उपपत्ते ३३३६
 ४९४ अतोऽन्याऽपि श्लोकेषामुभयो ३३३१७
 ५०२ नैकस्मिन् दर्शयती हि ३३३१६
 ५१७ योगिन प्रति च स्मर्यते स्मात् चैते ३३३२१
 ५२३ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुते ३३३६
 ५३५ मुक्त प्रतिज्ञानात् ३३३२
 ५३६ आत्मा प्रकरणत्वात् ३३३३
 ५४२ अतएव जानन्याधिपति ३३३९
 ५५३ दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने ३३३२०

१०६ समष्टिः ।

श्रीकण्ठभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायाम्—१२ दोषा यथा—

- (१२) ८५ अनुष्ठतेस्तस्य च ३३३२२
 १०५ सुपुस्त्युक्तान्तोर्मेदेन ३३३४२
 १२० कारणत्वेन चाकाशादियु यथाभ्यदिष्टोके ३३३१४
 १५५ इतद्व्यवदेशाद्विज्ञातकारणादिकीपप्रसक्ति ३३३१९
 २२७ षाप ३३३११
 २२८ प्रथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्य ३३३१२
 २२९ अभिष्यन्नादेव तु तल्लिगात् स ३३३१३
 २३१ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिगादिति चेर्भावविरोधात् ३३३१५

२८३ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् २।४।१४

४७५ अनाविर्णकुर्वन्नन्वयात् ३।४।५०

४७७ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ३।४।५२

५१२ अविभागो वचनात् ४।२।१६

श्रीकण्ठभाष्ये अधिकरणस्य रचनायाम् १६ दोषा यथा

(१६) १६ नेतरोऽनुपपत्तेः १।१।१६

३४ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः १।२।३

४८ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः १।२।१७

१४२ अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम् २।१।८

१९७ नासतोऽदृष्टत्वात् २।२।२६

२०३ सर्वथानुपपत्तेश्च २।२।३२

२८५ तस्य च नित्यत्वात् २।४।१६

३५४ तथान्यप्रतिषेधात् ३।२।३६

३७१ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ३।३।१२

३८१ दर्शयति च ३।३।२२

४०० उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ३।३।४१

४४३ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ३।४।१८

४५२ शमदमाद्युपेतं स्यात्तथापितु तद्विधेस्तदगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ३।४।२

४७४ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ३।४।४९

४८३ आदित्यादिमतयश्चाग उपपत्तेः ४।१।६

५०४ तदापीते. ससारव्यपदेशात् ४।२।८

२८ समष्टिः ।

श्रीपतिभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायाम् १० दोषा यथा

(१०) १६६ न प्रयोजनवत्त्वात् २।१।३२

२२५ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्ते २।३।९

२७७ श्रेष्ठश्च २।४।८

२८२ अणुश्च २।४।१३

३९० अनियमं सर्वासामविरोधं शब्दानुमानाम्याम् ३।३।३१

३९७ मैव हि सत्यादय ३।३।३८

४१९ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ३।३।६०

- ४८९ आभाषणात् तत्रापि हि दृष्टम् ४।१।१०
 ५३८ ब्राह्मेण त्रिभिर्गणित्यासांभ्य ४।४।५
 ५४३ अभाषं वादरिणाद् भेषम् ४।४।१०

धीरतिमान्ये अधिकरणस्य रूपस्य—९ दोषा, यथा—

- (०) १८३ उभयस्यापि न फर्मात्स्तदभाव ३।२।१२
 २०३ सर्वधानुपपत्तेश्च २।२।३०
 ३५५ उभयस्यपदेनात् त्वदिदुपलक्षणे ३।२।२७
 ४२ नान्यप्रतिपत्ता ३।२।३६
 ४४० उच्यते न च शब्दे हि ३।४।१०
 ४४१ शब्दभाष्येन स्यात्तथापि तु तद्विषयदर्शनया तत्रागमरूपेण ३।४।२७
 ४४२ गान्धर्वैरियामप्युपलक्षणात् ३।४।२०
 ५४६ तत्राभाष्ये न यदुपपत्ते ४।२।१३

१९ समष्टि ।

सप्तमभाष्ये अधिकरणस्य अग्न्यायाम्—४६ दोषा, यथा—

- (४६) ३ श्राद्धयोनिस्यात् १।१।३
 १३४ एतेन मय स्यान्धाना व्याजाता १।२।२८
 १६० श्राद्धमग्नित्तिरस्यस्य १०३कोषो वा २।१।२६
 १६६ न प्रयाजतस्त्वात् २।१।३०
 १६८ वैषम्यनृण्ये न साप्यानाद्यथा हि दृश्यति २।१।३४
 २३० चणचरस्यस्यप्यनु स्यान्तृषयेश्च मात्स्न्यमात्रमात्र्यात् २।३।१६
 २७२ मस्यतेरिण्येति २।५।५
 २८२ अगुध २।२।३
 ३१३ तन्माभाष्येति ३।१।२
 ३१४ नातिरिण्येति ३।१।३
 ३२७ स एव तु फर्मानुसृष्टिशब्दविधिम्य ३।२।०
 ३२८ सुप्रेतद्वैमस्यति परिक्षेपात् ३।२।१०
 ३४० प्रष्टवैतावच्य हि प्रतिषेधेति ततो ब्रवीति च नृद ३।२।२२
 ३६५ अन्यथात्वं शब्दविति चेत्तान्तिपत्ता ३।३।६
 ३६० सर्वाभेदान्यत्रमे ३।३।१०

- ३७० आनन्दादयः प्रधानस्य ३३११
 ३७८ समान एवं चाभेदात् ३३१९
 ३७९ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ३३२०
 ३८२ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ३३२३
 ३८५ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ३३२६
 ३९८ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ३३३९
 ४१२ एक आत्मनः शरीरे भावात् ३३५३
 ४१४ अंगावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ३३५५
 ४४६ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ३४२१
 ४४८ पारिल्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ३४२३
 ४५० अतएव चाम्नीन्धनाधनपेक्षा ३४२५
 ४५३ सर्वान्मानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ३४२८
 ४६१ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे ३४३६
 ४६९ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेय ३४४४
 ४७५ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ३४५३
 ४७६ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ३४५१
 ४८१ न प्रतीके न हि सः ४११४
 ४८४ आसीनः सम्भवात् ४११७
 ४९१ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ४११४
 ४९२ अनारब्धकार्य एव तु पूर्वं तदवधेः ४११५
 ४९३ अभिहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ४११६
 ४९६ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ४११९
 ४९९ तन्मनः प्राण उत्तरात् ४२१३
 ५०० सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य ४२१४
 ५११ तानि परे तथा ह्याह ४२१५
 ५१६ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ४२२०
 ५१९ वायुमन्दादविशेषविशेषाम्याम् ४२२२
 ५२० तद्वितोऽधिवरुण सम्भन्वात् ४२२३
 ५३७ अविभागेन दृष्टत्वात् ४२२७
 ५४१ संकल्पादेव तु तन्मृत्युते ४२२८

५४३ अभाव वादरिराह षेयम् ४१११०

षष्ठमभाष्ये अधिकरणस्य रचनायाम्—३० दोषाः, यथा—

(३०) ३६ शब्दविरोधात् ११२५

१२१ समाकर्षात् ११४१५

१३६ इतरेषां चानुपलब्धे २११२

१४१ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् २११७

१५१ अमद्व्यपदेशान्निति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यरोधात् २१११७

१६४ सयोपिता च तदर्शनात् २११३०

१७८ पुरुषान्भवदिति चेत्तथापि २१२७

२७५ हस्तादयस्तु स्थितेऽस्तौ नैयम् २१४६

२७९ चक्षुरादिवस्तु तत्त्वद्विद्विद्यद्विभ्य २१४१०

२८४ भागवती शब्दात् २१४१५

२९० मांसादि भौम यथाशब्दमितरयोश्च २१४११

३०८ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृत्त्वात् ३१११७

३१७ तृतीयशब्दावरोध सरोकजस्य ३११२१

३१७ रेतसिम्योगोऽय ३११२६

३२६ अत प्रयोधोऽस्मात् ३१२८

३३० अल्पवदेव हि स्तम्भान्त्वात् ३१२१४

३३७ अम्बुवदप्रद्वेषात् न तथात्वम् ३१२१९

३४१ तद्व्यक्तमाह हि ३१२३

३४३ प्रकाशादिवश्यावेशेऽप्यं प्रकाशश्च प्रकर्मण्यन्यासात् ३१२२५

३४६ प्रकाशात्प्रवृत्त्यां तेजस्त्वात्, ३१२२८ - , ५

३८८ गतेरर्थवत्त्वमुभयान्यथा हि, विरोध ३१२२९

३८९ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ३१२३०

४१३ स्मृतिरेकस्तद्भावामावित्वात् तूपलब्धिवत् ३१२५४

४२२ समाहारात् ३१२६३

४२४ न वा स्तसहभावान्मुते ३१२६५

४६८ वहिस्तुमयथापि स्मृतेराचाराच्च, ३१४४३

४८३ आदित्यादिमतस्यैव उपपत्तेः, ४१२६

४९४ अतोऽन्यापि षोडशोऽप्युभयो, ४१२१७

५३२ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथा दोषात् तत्कृतुश्च ४।३।१५

५४६ तन्वभावे सन्व्यवदुपपत्तेः ४।४।१३

७६ समष्टि ।

एवं च श० १३, भा० ११, रा० २३, नि० ४३, म० १०६, श्री० २८, श्रीप० १९, व० ७६ दोषाणां समष्टिः ३१९ सख्याः भवन्ति, अधिकरणरचनाऽरचनाविषये । तेन यदि दोषपक्षे अल्पसख्यकगणान्तर्गतत्वं, तथैव गुणपक्षे अधिकसंख्यकगणान्तर्गतत्वं व्याससम्मतैः सन्निकृष्टत्वसूचकं भवेत् तदा

११	दोषत्वात्	भास्करभाष्यस्य	व्यासमतसन्निकृष्टत्वेन	प्रथमं स्थानम्
१३	”	शंकरभाष्यस्य	”	द्वितीयं स्थानम्
१९	”	श्रीपतिभाष्यस्य	”	तृतीयं स्थानम्
२३	”	रामानुजभाष्यस्य	”	चतुर्थं स्थानम्
२८	”	श्रीकण्ठभाष्यस्य	”	पचमं स्थानम्
४३	”	निम्बार्कभाष्यस्य	”	षष्ठं स्थानम्
७६	”	वल्लभभाष्यस्य	”	सप्तमं स्थानम्
१०६	”	माध्वभाष्यस्य	”	अष्टमं स्थानं भवति ।

एतत्तु अधिकरण-रचना-नियम-निरपेक्ष-निर्णय-फलम् । तादृश-नियम-सापेक्ष-निर्णय-फलम् अग्रे प्रदर्शयिष्यते ।

शंकर-भास्करयोर्दोषवैलक्षण्यहेतुः ।

अत्र शंकर-भास्करभाष्ययोर्मध्ये यः प्रमेदः, स तु “यदेव विद्ययेति हि” ४।१।१८ इति सूत्रस्य भास्कराचार्येण वर्जनात्, तथा च “अप्रतीकालम्बनान्नयति” ४।३।१५ इति सूत्रेण शंकरमतेन अधिकरणरचनात् भास्करमतेन तु अरचनात् इति बोद्धव्यम् । परन्तु “यदेव विद्ययेति हि” ४।१।१८ इति सूत्रस्य वर्जने भास्कराचार्येण न किमपि प्राचीनं प्रमाणं प्रदर्शितम्, न वा उपवर्षाचार्यस्य मतमिति उक्तमपि । अत्र तेनोक्तं “यदेव विद्ययेति हि” इति सूत्रं केचित् अधीयते, तत् अनर्थकमिति उपेक्षणीयम् इति । एतेन प्रतीयते भास्कराचार्यस्तु युक्तिबल-नैव भाष्य विरचयामास, न तु उपवर्षाचार्य-भाष्यादिकं दृष्ट्वा इति, अतएतद्वाक्यमप्रमाणम् । तथैव, “अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथाऽदोषात् तत्कृतुश्च” इति सूत्रे अधिकरणरचना समुचितैव प्रतिभाति, यतः ‘वादरायण’ इति प्रथमान्तपदेन, तथा विद्येयभेदेन च वादरायण-मतस्य उक्तत्वात् । नियमोऽयं विशेषनियमसकलनप्रस्तावे प्रदर्शयिष्यते । अतः शंकर-भास्कर-भाष्ययोः अत्र मतभेदः शंकरमतमेव अनुकूलयति । एवं च अधिकरणरचनाऽरचनाविषययोः रामानुजाद्यन्येभ्यः सर्वेभ्यो भाष्येभ्यः शंकर-भास्कर-भाष्यद्वयमेव व्याससम्मतभाष्यमिति सिध्यति ।

अधिकरणरचानुगुणान्तररचना-कौशलाधिकरणपूर्वक माध्याया गुणागुण विवेचनं मन्यस्यास्य तृतीयपादे करिष्यते ।

अधिकरणरचनायां प्रकारान्तरेण दोषगुणनिर्णयः ।

अथ चेत् प्रकारान्तरेण दोषगुणविचार क्रियते, तदा तद्विधम्—

य म्लु ग्नाङ्गी ग्नां विरोधी तस्य द्वागधिक्यम् ।

” ” अन्यत्र सह पञ्चां विरोधी तस्य ततो द्रोपाल्यता ।

” ” अन्यद्वाभ्या सह चतुर्णां विरोधी, तस्य ततोऽपि दोषाल्यता ।

अथ पतदर्थमेका प्रवृत्तीनां विरच्यत, सा इत्थम्—

	एकाकी अधिकरणस्य रचनायाम्	एकाकी अधिकरणस्य अरचनायाम्	अन्यैक्यत्र सह अधिकरणस्य रचनायाम्	अन्यैक्यत्र सह अधिकरणस्य अरचनायाम्	अन्यद्वाभ्यां सह अधिक- रणस्य रचनायाम्	अन्यद्वाभ्यां सह अधिक- रणस्य अर- चनायाम्	समष्टिः
शं०	०	०	०	४	१	८	१३
भा०	०	०	०	२	१	८	११
रा०	२	१	६	०	१८	३	२३
नि०	७	१	१९	१	१४	१	४३
म०	११	५४	१६	१४	५	६	१०६
धी०	२	७	४	३	७	६	२९
धीप०	१	१	६	३	२	७	१८
ष०	५०	१०	१९	१५	७	५	७६
	४३	७४	७०	४२	४८	४०	३१९

एतेन रिकरमास्करमाभ्यस्यो एकाक्यधिकरणरचनाऽरचनाजन्यदोषो नास्ति । अन्यैक्येन सह अधिकरणरचनायां तथैव दोषो नास्ति । परन्तु अधिकरणरचनायां शक्रे चत्वारो दोषा, भास्करे द्वौ दोषौ । तथैव अन्यद्वाभ्यां सह अधिकरणरचनायां अकरे एको दोषः, भास्करेऽपि एको दोषो दृश्यते । तथैव अन्यद्वाभ्यां सह अधिकरणरचनायां शंकरे अष्ट दोषा, भास्करेऽपि तया ।

रामानुजादीनां सर्वेषां एकाक्यधिकरणरचनाऽरचनाजन्यदोषो भवत्येव । तेषां दोषा-

दीनं तुलनायां कृताया श्रीपतिमान्यं श्रेष्ठत्वं सिध्यति, ततो रामानुजभाष्यस्य, ततो निःकार्क-भाष्यस्य तत श्रीकण्ठभाष्यस्य ततो वल्लभभाष्यस्य ततो मध्वभाष्यस्य स्थानम् ।

तेन अकार-भाष्य-भाष्ययोर्यथा व्यासमतमत्रिकृष्टत्वं तथा अन्येषाम् इति सिद्धम् । तत्रापि पुन अकारभाष्यस्यैव श्रेष्ठत्वं । यतो भास्करेण अंकरगृहीत-सूत्रपाठस्वपुनार्थं न किमपि प्रदर्शितं प्रमाणं प्रदर्शितम्, परन्तु भ्रोडावितयुक्तिरेव तत्र तस्य अरणमासीत् । अकारपठित-सूत्रेण तस्यावल्लभनमभवत् इत्येव प्रतिभाति । अन्यथा म्वसम्प्रदायप्रवर्तकोपवर्षानार्थप्रवर्तित-पाठस्य प्रमाणत्वेन प्रदर्शनं कृतमासीत् भास्कराचार्येण । एवं च अधिकरणरचनाजन्यविचारे अकारभाष्यस्य यथा व्याससम्मतत्वं सिध्यति न तथा अन्येषामिति स्थितम् ।

भाष्याणां परस्परसम्बन्ध-निर्णयः ।

उदात्तो भाष्याणां परस्परसम्बन्ध-निरूपणीयः । तत्र द्वितीयायां मरण्याय अस्माभि-
दृश्य- यत्र षट् भाष्यकारा अधिकरणरचनापक्षपातिनः, तथा च अनिकरणरचना-विरोधिनिः, तत्र
रचना-रचनाविरोधिनिः द्वौ द्वौ भाष्यकारौ अभवताम् इति, यथा—अनिकरणरचनाविरोधि-
गर्भितं भाष्ययो ३ सूत्रेषु विरोधो दृश्यते । नि० श्रीप० भाष्ययो २ मन्वयो विरोधो दृश्यते

रा०श्री०श्रीप० भाष्येषु २ सूत्रयो, म०श्री०श्रीप० भाष्येषु १ सूत्रे,
 रा०म०श्रीप० " १ सूत्रे म०श्री०व० " १ "
 म०नि०व० " १ सूत्रे, पेकमत्यं दृश्यते ।

एव च यत्र चत्वारो भाष्यकारा अधिकरणरचना-विरोधिन आसन्, तत्र—

श० भा० म० श्रीप० भाष्येषु १ सूत्रे, श० भा० श्री० व० भाष्येषु ३ सूत्रेषु,
 श० भा० रा० श्रीप० " १ " रा० म० श्रीप० व० " १ सूत्रे,
 श० भा० म० श्री० " ४ सूत्रेषु, रा० नि० श्रीप० व० " १ "
 श० भा० म० व० " २ सूत्रयो म० नि०श्री० श्रीप० " १ "

विरोधो दृश्यते । तथैव तत्र—

रा० नि० श्री० व० भाष्येषु १ सूत्रे, रा० नि० म० श्रीप० भाष्येषु ३ सूत्रेषु,
 नि० म० श्री० व० " १ " श० भा० नि० श्री० " १ सूत्रे,
 रा० नि०श्रीप० व० " ४ सूत्रेषु, श० भा०म० श्री० " १ "
 रा० नि०श्री०श्रीप० " २ सूत्रयो, श० भा० रा० व० " १ "

पेकमत्यं दृश्यते ।

एव च पतेषां भाष्याणां यदि द्वे द्वे कृत्वा विभागं कृतं स्यात्, तदा २८ संख्यक-

भाष्यसुखालै ३१४ सूत्राणि भवन्ति, यथा—

१। म० व० ३२ सूत्राणि	१५। श० श्री० ११ सूत्राणि
२। श० भा० २५ "	१६। श० व० १० "
३। रा० नि० २४ "	१७। म० श्री० ११ "
४। नि० व० २० "	१८। भा० व० ९ "
५। रा० श्रीप० १९ "	१९। म० श्रीप० ८ "
६। नि०श्रीप० १६ "	२०। रा० म० ७ "
७। नि० श्री० १५ "	२१। श्री० व० ७ "
८। नि० म० १४ "	२२। श्री०श्रीप० ७ "
९। भा० श्री० ११ "	२३। श० श्रीप० ३ "
१०। श० म० ११ "	२४। भा० श्रीप० ३ "
११। भा० म० ११ "	२५। श० रा० २ सूत्रे
१२। रा० श्री० ११ "	२६। भा० रा० २ "
१३। रा० व० ११ "	२७। श० नि० २ "
१४। श्रीप० व० ११ "	२८। भा० नि० १ सूत्रम्

समष्टि = ३१४

एतेन प्रतीयते मध्ववल्लभाभाष्ययोः ३१ संख्यकेषु सूत्रेषु साम्यम्, तथा शंकर-
भास्करभाष्यद्वयम् २५ संख्यकेषु सूत्रेषु सम्मतम्, तथा रामानुज-निम्बार्कभाष्यद्वयं २४
संख्यकेषु स्थलेषु अभिन्नम् इत्यादि । तेन मध्ववल्लभयोः यथा धनिष्ठः सम्बन्धः, तथा नान्येषाम्,
तथा शंकर-भास्करयोः यथा सम्बन्धनैकत्वं न तथा अन्येषाम् इति । शिष्टस्थलेषु एवं रीत्या बोद्धव्यम् ।

तथा च परवर्तिनः प्रायेण पूर्ववर्तिनाम् अनुकारिणो भवन्ति इति न्यायेन वल्लभ-
भाष्य यथा मध्वभाष्यस्य अनुगामी न तथा अन्यस्य, मध्वस्य वल्लभात् प्राचीनत्वात्, तथा
भास्करभाष्य यथा शंकरभाष्यस्य अनुसारि न तथा अन्यस्य, शंकरस्य भास्करात् प्राचीनत्वात्,
तथा निम्बार्कभाष्य यथा रामानुजभाष्यानुकारि न तथा अन्यस्य, रामानुजभाष्यस्य निम्बार्क-
भाष्यात् प्राचीनत्वात् इत्यादिकमवगम्यते ।

एवं च यदि एकैकस्य सम्बन्धः यथाक्रम विन्यस्यते तदा इत्थं भाति

(श०) श०	भा०	२५	रा०	व०	११	म०	श्री०	५०	८	
श०	म०	११	रा०	म०	७	(श्री०)	श्री०	व०	७	
श०	श्री०	११	(भा०)	भा०	श्री०	११	श्री०	श्री०	५०	
श०	व०	१०	भा०	म०	११	(नि०)	नि०	व०	२०	
श०	श्री०	३	भा०	व०	९	नि०	श्री०	५०	१६	
श०	रा०	२	भा०	श्री०	३	नि०	श्री०	१५		
श०	नि०	२	भा०	रा०	२	नि०	म०	१४		
(रा०)	रा०	नि०	२४	भा०	नि०	१	(श्री०)	श्री०	व०	११
रा०	श्री०	१९	(म०)	म०	व०	३२	समष्टिः	=	३१४	
रा०	श्री०	११	म०	श्री०	११					

एतेन क कस्य कियत् अनुकरोति, तत् अतिस्पष्टतया प्रतिभाति । तदा च भास्कर
शंकरस्य यथा अनुगामी, निम्बार्कः रामानुजस्य यथा अनुगामी, वल्लभ यथा हि मध्वस्य अनुगामी,
न तथा अपरोऽपरस्येति सिध्यति । एतेनापि शंकरभाष्यस्यैव व्याससम्मत्याधिक्यं निश्चीयते ।

सूत्रेषु पाठभेदजन्यगुणदोषविचारः ।

इदानीं पाठभेदविचारं करणीयम् । अत्रापि अधिकसम्मतः पाठ एव व्याससम्मत
पाठ इति मन्त्रमवलम्ब्य पाठभेदजन्यगुणागुणविचारेण तत्तदनुगुणभाष्याणां व्यासमतसन्निकृष्टत्वं-
विप्रकृष्टत्वे निरूपणीये । तेन यद् भाष्यन् अन्येभ्यः सर्वेभ्यो भाष्येभ्यो व्यासमतसन्निकृष्ट
भविष्यति, तदेव भाष्यं व्याससम्मतमिति प्रहणीयम् । एतदर्थम् अत्र तृतीया सरणिकेका
विरच्यते । एतत् नव प्रथमाया सरण्या विक्षिप्ताकारेण प्रदर्शितम्, तथापि पुनश्च सगृह्य
प्रदर्श्यते बोधसौकर्यार्थम् ।

तृतीया सरणिः ।

पाठभेदप्रदर्शनपरा ।

(१ अ० १ पा०)

- १। (१५) मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते (छ०)
 मान्त्रवर्णिकमेव गीयते (श्लो०)
 मान्त्रवर्णिकमेव च गम्यते (व०)
 (१ अ० २ पा०)
- २। (७) अर्भकौकस्त्वात् तद्द्व्यपदेशात् नेति चेत् निचायकत्वादेव व्योमवद्य (श्ल०)
 —तद्द्व्यपदेशात् नेति चेत्—(मा०)
- ३। (११) गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्शनात् (छ०)
 गुह्याप्रविष्टा—(श्लो०)
- ४। (१६) भुतोपनियत्कगत्यमिधानाद्य (छ०)
 —गत्यमिधानात् (मा०)
- ५। (१८) अन्तर्गम्यभिर्देवादिषु तद्दर्शय्यपदेशात् (छ०)
 —देवाधिलोकादिषु—(मा०, रा०, नि०, श्लो०)
- ६। (१९) न च स्मार्चमतद्दर्शमिल्लपात् (छ०)
 स्मर्याच्छारीरश्च (रा०, श्लो०)
- ७। (२०) शारीरश्चोमयेऽपि हि मेदेनैनमधीमते (छ०)
 उमयेऽपि हि मेदेनैनमधीयते (रा०, श्लो०)
 न शारीरश्चोमयेऽपि हि मेदेनैनमधीयते (नि०)
- ८। (२४) वैस्वानर साधारणशब्दविरोधात् (छ०)
 वैस्वानरसाधारण—(बल०)
- ९। (२६) शब्दादिभ्योऽन्तप्रतिष्ठानाद्य नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात्
 पुरुषमपि चैनमधीयते (छ०)
 —प्रतिष्ठानात्नेति चेन्न—(मा०)
 —प्रतिष्ठानात्नेति चेन्न—पुरुषविधमपि (म०)
 —प्रतिष्ठानात्नेति चेन्न—पुरुषमधीमते (नि०)
 —दृष्ट्युपदेशसम्भवात्—पुरुषविधमपि—(बल०)
- १०। (३१) सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि वर्णयति (श्ल०)
 रतथा वर्णयति (श्लो०)

(१ अ० ३ पा०)

- ११। (२) मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् (श०)
व्यपदेशाच्च (रा०)
- १२। (५) भेदव्यपदेशात् (श०)
भेदव्यपदेशाच्च (रा०, बल०)
- १३। (६) प्रकरणात् (श०)
प्रकरणाच्च (मा०)
- १४। (१५) गतिशब्दाभ्या तथा हि दृष्टं लिं च (श०)
तथा दृष्टं लिं च (बल०)
- १५। (१८) उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु (श०)
उत्तरश्चेदा (श्रीप०)
- १६। (२१) अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् (श०)
अल्पश्रुतेरिति (श्रीप०)
- १७। (२३) अपि च स्मर्यते (शं०)
अपि तु स्मर्यते (नि०)
अपि स्मर्यते (म०, व०, बल०)
- १८। (२६) तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् (शं०)
तदुपर्युपरि (श्रीप०)
तदुपर्यपि च (व०)
- १९। (२७) विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् (श०)
प्रवृत्तेर्दर्शनात् (श्रीप०)
- २०। (२८) शब्द इति चेन्नात प्रभावात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् (श०)
चेन्नान्तप्रभावात् (श्रीप०)
- २१। (२९) अतएव च नित्यत्वम् (श०)
अतएव नित्यत्वम् (नि०)
- २२। (३०) समाननामिरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च (श०)
नामिरूपत्वादावृत्ता (व०)
विरोधदर्शनात् (वि०)
- २३। (३२) ज्योतिषि भावाच्च (श०)
ज्योतिषा भावाच्च (श्रीप०)

- ०४ (३३) मायं जु पादरायणोऽस्मि हि (शं०)
 मायाधु—(भा०, पाठान्तरम्)
 मायन्तु—(बल०)
- ०५ (३४) जुगन्व तदनादरघवेगात् तदाद्रयगात् सूच्यते हि (शं०)
 शुद्रस्य—(भा० पाठान्तरम्)
- ०६ (३५) क्षत्रियन्वगतेषोऽष्टरप्र कैत्रयेन िगान् (शं०)
 क्षत्रियन्वायगतश्च—(रा०, नि०, म०, बल०)
- ०७ (३८) धनजापियय आयप्रतिपधान् मृतश्च (शं०)
 धनजापिययनप्रतिपधान् मृतेश्च (शीप०)
 मृतिश्च (बल०)
- ०८ (३०) कम्पनात् (शं०)
 प्राण कम्पनात् (वि०)
 (१ अ० ४ पा०)
- ०९ (०) सूक्ष्मं तु तद्वत्त्वात् (शं०)
 सूक्ष्मं तद्वत्त्वात् (शीप०)
- ३० (३) तदधीनन्वात्तदर्थेनत् (शं०)
 तदधीनन्वात्तदर्थेनत् (शीप०)
- ३१ (६) तयाणामेव यैवमुपन्यास प्रश्नश्च (शं०)
 तयाणामेवमुपन्यास प्रश्नश्च (ब०)
- ३२ (७) महद्व्यथ (शं०)
 महद्व्यथ (भा० पाठान्तरम्)
- ३३ (८) चमसवदविरोधान् (शं०)
 चमसवदविरोधात् (भा० पाठान्तरम्)
- ३४ (०) ज्योतिरुपनमास्तु तथा क्षयीयत् एक (शं०)
 ज्योतिरुपनमास्तु—(रा०, म०, ब०, वि०)
 ज्योतिरुपनमापथा—(शीप०)
- ३५ (१०) कल्पनोपदेशाच्च मध्यादिष्वविरोध (शं०)
 कल्पनोपदेशाच्च मध्यादि—(बल०)
- ३६ (११) न संख्योपसंमहादपि नानामावादातिरेकाच्च (शं०)
 न संख्योपसंमहादपि—(शीप०)

- ३७। (१२) प्राणादयो वाक्यशेषात् (श०)
वाक्यविशेषात् (श्रीप०)
- ३८। (१३) ज्योतिषैकेषामसत्यत्वे (श०)
मसत्यन्ये (श्रीप०)
- ३९। (१४) कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्ते. (श०)
—चाकाशादिषु तथा व्यप (श्रीप०)
- ४०। (१७) जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत् तद् व्याख्यातम् (श०)
लिङ्गादिति चेत्—(म०, व०)
- ४१। (१८) अन्यार्थं तु जैमिनि प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके (श०)
अन्यार्थस्तु जैमिनि. (बल०)
- ४२। (२०) प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्य (श०)
लिङ्गमित्याश्मरथ्यः (वि०)
- ४३। (२४) अभिधोपदेशाच्च (श०)
अभिधोपदेशाच्च (श्रीप०)
(२ अ० १ पा०)
- ४४। (६) दृश्यते तु (श०)
दृश्यते च (म०)
- ४५। (९) न तु दृष्टान्ताभावात् (श०)
न च दृष्टान्ताभावात् (श्रीप०)
- ४६। (१०) स्वपक्षदोषाच्च (श०)
स्वपक्षे दोषाच्च (नि०, बल०)
- ४७। (११) तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमाग्रनिर्मोक्षप्रसंग (श०)
चेदेवमप्यविमोक्षप्रसंग. (श०, व०,)
- ४८। (१२) एतेन शिष्टापरिश्रहा अपि व्याख्याता. (श०)
एतेन शिष्टा अपिश्रहा (म०)
- ४९। (१६) सत्त्वाच्चापरस्य (श०)
सत्त्वाच्चापरस्य (रा०, श्री०, श्रीप०)
- ५०। (२०) यथा च प्राणादि (श०)
यथा च प्राणादि (बल०)

- ५१। (२४) उपसहारदर्शनाभेति चेन्न क्षीरवद्धि (शं०)
 उपसहारदर्शनाभेति चेत् क्षीरवद्धि (म०)
- ५२। (२६) कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा (शं०)
 —निरवयवशब्दकोपो या (वि०)
 निरवयवशब्दकोपो वा (कल०)
- ५३। (२९) स्वपक्षत्रोपाद्य (शं०)
 स्वपक्ष षोपाद्य (नि०, कल०)
- ५४। (३०) सर्वोपिता च तद्दर्शनात् (शं०)
 सर्वोपिता च सा तद्दर्शनात् (नि०)
- ५५। (३५) न कर्माविभागादिति चेशानादित्वात् (शं०)
 न कर्मविभागादिति—(व०)
 अकस्माद् विभागादिति—(मा०)
 न कर्मविभागादिति चेशानादित्वापि (शीप०)
- ५६। (३६) उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च (शं०)
 उपपद्यते चानुपलभ्यते च (शीप०)
 (२ शं० २ पा०)
- ५७। (७) पुरुषाश्मवर्तन्ति चेत्तथापि (शं०)
 पुरुषाश्मवधेत्तथापि (वि०)
- ५८। (८) अंगित्वानुपपत्तेश्च (शं०)
 अंगित्वानुपपत्ते (मा०, म०)
- ५९। (९) अन्यथानुमितौ च अशक्तिवियोगात् (शं०)
 अन्यथानुमितौ शक्तिवियोगात् (मा०)
 अन्यथानुमितौ च ज्ञानशक्तिवियोगात् (शी०, शीप०)
- ६०। (१४) नित्यमेव च भावात् (शं०)
 नित्यमेव भावात् (मा०)
- ६१। (१९) इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेशोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् (शं०)
 —प्रत्ययमन्वत्त्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावादिनिमित्तत्वात् (मा०)
 —प्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघाताभावादिनिमित्तत्वात् (रा०, नि०, शी०, शीप०)
- ६२। (२०) उचरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् (शं०)
 —पूर्वनिरोधात् (रा०)

- ६३। (२१) असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा (श०)
असति प्रतिज्ञोपरोधौ (रा०)
- ६४। (२२) प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् (श०)
—प्राप्तिरसम्भव. (मा०)
- ६५। (३१) क्षणिकत्वाच्च (श०)
क्षणिकत्वात् (नि०)
- ६६। (३६) अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेष (श०)
—दविशेषात् (म०)
- ६७। (४२) उत्पत्त्यसम्भवात् (श०)
उत्पत्तोरसम्भवात् (श्रीप०)
- ६८। (४३) न च कर्तुः करणम् (श०)
तच्च कर्तुः करणम् (श्रीप०)
(२ अ० ३ प०)
- ६९। (६) प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य (श०)
प्रतिज्ञाहानिर्व्यतिरेकाच्छब्देभ्य (श्रीप०)
- ७०। (७) यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् (श०)
यावद्विकारस्तु विभागो लोकवत् (बल०)
- ७१। (१२) पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्य (श०)
शब्दान्तरादिभ्य. (म०)
- ७२। (१४) विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च (श०)
—उपपद्यते (व०)
पारम्पर्येण क्रमोऽत उपपद्यते (श्री०)
- ७३। (१६) चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् (श०)
व्यपदेशोऽभाक्तः (रा०, श्री०, बल०)
- ७४। (१७) नात्मश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य (श०)
नात्माऽश्रुते (नि०, वि०)
- ७५। (२५) गुणाद् वा लोकवत् (श०)
गुणाद् वा आलोकवत् (भा० रा० श्री०)
- ७६। २७) तथाच दर्शयति (श०)
तथाहि दर्शयति (नि०, श्री०, बल०)

- ७७। (२९) तद्रूपणसारत्वात् तद्रूप्यपदेश मानवत् (झं०)
 धारत्वात् तद्रूप्यपदेश —(रा० षळ०)
- ७८। (३१) पुस्त्वादिषत्त्वस्य सतोऽमित्यक्तियोगात् (झं०)
 पुस्त्वादिषत्त्वस्य (रा०, वि०)
- ७९। (३२) निन्योपल० यनुपल० प्रसंगोऽन्तरनियमो वान्यथा (झं०)
 —प्रसंगोऽन्तर—(रा०)
- ८०। (३४) विहारोपदेशात् (झं०)
 उपादानाद् विहारोपदेशश्च (रा०, श्री०, श्रीप०)
- ८१। (४०) यथा च तस्योभयथा (झं०)
 यथा च तस्योभयता (नि०)
- ८२। (४२) श्रुतप्रयत्नापक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धान्वयर्थ्यादिभ्य (झं०)
 —प्रतिपधावैयर्थ्यादिभ्य (म०)
- ८३। (४३) अंशो नानास्यपदेशादन्यथा चापि क्षक्षितवादित्वमधीयत पके (झं०)
 —दास—(षळ०)
- ८४। (४४) मन्त्रवर्णाद्ये (झं०)
 मन्त्रवर्णात् (मा०, रा०, नि०, म०, श्री०, श्रीप०, ष०, वि०, षळ०)
- ८५। (४५) अपि च स्मर्यते (झं०)
 अपि स्मर्यते (मा०, रा०, म०, ष०, षळ०)
- ८६। (४६) प्रकाशदिवत्त्वे पर (झं०)
 प्रकाशादिवत्त्वे नैवं पर (रा० नि० श्री० श्रीप०)
- ८७। (५०) आमास एव च (झं०)
 आमासा एव वा (मा०)
 आमासा एव च (रा० नि० श्री०)
- ८८। (५२) अमित्सन्ध्यादिष्वपि चैवम् (झं०)
 अमित्सन्ध्यादिष्वप्येवम् (वि०)
- ८९। (५३) प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् (झं०)
 प्रदेशमेवादिति चेन्नान्तर्भावात् (रा०, श्रीप०)
 (२ अ० ४ पा०)
- ९०। (१०) चक्षुरादिवत्त्वे तत्सदृशिष्ट्यादिभ्य (झं०)
 —तत्सदृशिष्ट्यादिभ्य (मा०)

- ९१। (१४) ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् (श०)
ज्योतिराद्याविष्टान तदा मननात् प्राणवता शब्दात् (रा० श्री० श्रीप०)
- ९२। (१६) तस्य च नित्यत्वात् (श०)
तस्य नित्यत्वात् (नि०)
- ९३। (१७) त इन्द्रियाणि तद्दृश्यपदेऽदन्त्यत्र श्रेष्ठात् (श०)
तदिन्द्रियाणि (श्रीप०, व०)
- ९४। (१९) वैलक्षण्याच्च (श०)
वैलक्षण्याच्च (श्रीप०)
- ९५। (२२) वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वाद. (श०)
वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वाद. (नि०)
(३ अ० १ पा०)
- ९६। (२) आत्मकत्वात् भूयत्वात् (श०)
आत्मकत्वात् भूयस्त्वात् (भा०)
- ९७। (४) अन्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् (श०)
अन्यादिश्रुते (व०)
- ९८। (५) प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः (श०)
प्रथमे श्रवणादिति—(रा० म०, व० वि०)
- ९९। (७) भाक्त वाऽनात्मवित्वात्तथा हि दर्शयति (श०)
भाक्त चानात्मवित्वात् (भा०)
—तथा वा दर्शयति (श्रीप०)
- १००। (८) कृतात्पथेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्या यथेतमनेव च (श०)
यथेतमनेवम् (भा०)
- १०१। (९) चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनि. (श०)
चेन्न तदुपलक्षणार्थेति (रा० म० श्री० श्रीप० वल०)
- १०२। (१०) आनर्थिक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् (श०)
आनर्थिक्यमिति (श्रीप०)
- १०३ (११) सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः (श०)
एव तु बादरिः (भा०)
एवेति बादरि (श्रीप०)

- १०४। (१३) संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहो तद्गतिदर्शनात् (शं०)
 —तद्गतिदर्शनात् (नि० श्री० षल०)
- १०५। (१५) अपि च सप्त (शं०)
 अपि सप्त (मा० म० नि० श्रीप० ष०वल०)
- १०६। (१६) तत्रापि च तद्भूमापारादविरोध (शं०)
 तत्रापि तद्व्या— (रा० श्रीप०)
- १०७। (१७) विद्याकर्मगोरिति तु प्रकृतत्वात् (शं०)
 विद्याकर्मिणो— (श्रीप०)
- १०८। (२१) पृथीमशब्दावरोध संशोकजस्य (शं०)
 पृथीये शब्दा— (म० ष०)
- १०९। (२२) तत्सामान्यापत्तिरपरो (शं०)
 तत्सामान्या— (रा० म०नि० श्री०श्रीप० षल०)
 सामीवापत्ति (श० मा० ष० वि०)
- ११०। (२४) अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदमिलापात् (शं०)
 अन्याधिष्ठिते पूर्व— (शं० मा० रा० नि० म०श्री०श्रीप०
 ष०वि०वल०)
- १११। (२६) रेत सिम्भोगोऽथ (शं०)
 रेत सिम्भोगाथ (मा०)
 (३ अ० २ पा०)
- ११२। (४) सूचकस्य हि श्रुतेराचक्षते च तद्विद (शं०)
 —राचक्षते तद्विद (मा०)
- ११३। (५) पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो षस्य बन्धविमर्शयो (शं०)
 —ध्यानं तु तिरोहित— (मा०)
 —ध्यानातिरोहित— (श्रीप०)
- ११४। (९) स एव तु कर्मानुस्मृतिराश्विधिष्य (शं०)
 स एव च कर्मा— (म० वि०)
- ११५। (१२) न मेदादिति चेन्न प्रत्येकमतवृत्तनात् (शं०)
 मेदादिति— (मा० रा० नि० श्री० श्रीप०)
- ११६। (१४) अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् (शं०)
 अरूपवदेव तत्प्रधानत्वात् (मा०)

- ११७ (१५) प्रकाशवच्चवैयर्थ्यम् (श०)
 प्रकाशवद्वा वैयर्थ्यात् (भा०)
 प्रकाशवच्चवैयर्थ्यात् (रा० नि०श्री० श्रीप० वि०)
- ११८ (१७) दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते (श०)
 अदर्शयति चा (श्रीप०)
- ११९ (१९) अम्बुवद् ग्रहणात् न तथात्वम् (श०)
 अम्बुवद् ग्रहणात् तथात्वम् (भा०)
- १२० (२०) वृद्धिहासमाकत्वकमन्तर्मावाद्भयसामञ्जस्यादेवम् (श०)
 सामञ्जस्यादेव (भा०)
 वृद्धिहासमाकत्वकमन्तर्मावाद् (रा० श्रीप०)
- १२१ (२४) अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् (श०)
 अपि संराधने (भा० रा०नि०म० श्री० व०वि० बल०)
 अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभावात् (श्रीप०)
- १२२ (२५) प्रकाशादिवच्चवैरोप्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् (शं०)
 प्रकाशादिवच्चा (नि०)
 प्रकाशवच्चवैरोप्यं (म०)
 प्रकाशवच्चवैरोप्यात् (बल०)
- १२३ (२७) उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् (शं०)
 उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवत् (भा०)
- १२४ (३६) तथान्यप्रतिषेधात् (श०)
 तथान्यप्रतिषेधाच्च (वि०)
- १२५ (३७) अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः (श०)
 गायामयश (म०)
 (३ अ० ३ पा०)
- १२६ (२) भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि (शं०)
 भेदान्नेति चेत् स्यादेकस्यामपि (भा०)
 भेदान्नेति चेदेकस्यामपि (रा० नि० म० श्रीप० व०)
 भेदादिति चेन्नैकस्यामपि (बल०)
- १२७ (३) स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः (श०)
 तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सर्लिंगवच्च तन्नियमः (भा०)

तयात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियम (रा०नि०)

—तयात्वे हि समाचाराधिकाराच्च सववच्च—(श्रीप०)

तयात्वेन समाचारेऽधिकाराच्च—(ष०)

१२८। (५) उपसंहारोऽयमिदं विधिरोपवत्समाने च (झ०)

—विधिरोपवत् समो न च (श्रीप०)

१२९। (६) अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविरोपात् (झ०)

अन्यथात्वं च शब्दादिति—(म०)

१३०। (९) व्याप्तेश्च समञ्जसम् (झ०)

प्राप्तेश्च समञ्जसम् (म०)

१३१। (१६) आत्मगृहीतिरितरवदुचरात् (झ०)

आत्मगृहीतेरितरवदुचरात् (भा०)

१३२। (२१) न वा विरोपात् (झ०)

न वाऽविरोपात् (वि०)

१३३। (२३) संमृतिद्युव्यास्यपि चातः (झ०)

संमृतिवद् व्यास्यपि चातः (भा०)

१३४। (२४) पुरुषविद्यायामिव चेतरेपामनाम्नात् (झ०)

पुरुषविद्यायामपि—(भा० रा० नि० म० श्री० श्रीप०)

१३५। (३१) अनियम सर्वेषामविरोध शब्दानुमानाम्याम् (झ०)

अनियम सर्वासाम—(भा० ष० वि०)

॥विरोधाच्छब्दानुमानाम्याम् (म० बल०)

१३६। (३३) अक्षरधियां त्ववरोध सामान्यतद्भावाभ्यामौपसद्रवधुक्त् (झ०)

अक्षरधियां त्वविरोध—(भा०)

सामान्यतस्तद्भावाभावाभ्याम्—(ष०)

अक्षरधियां त्ववोध—(वि० बल०)

१३७। (३४) इयत्रामननात् (झ०)

ईपवामननात् (भा०)

१३८। (३५) अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मन (झ०)

—वदितिचेष्टदुक्त् (म०)

१३९। (३६) अन्यथा मेवानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् (झ०)

—चेन्नोपदेशवत् (म०)

- सर्वात्रानुमतिः प्राणात्यते (बल०)
- १६५। (३०) अपि च स्मर्यते (शं०)
अपि स्मर्यते (रा० म० श्रीप० व० बल०)
- १६६। (३१) शब्दश्चातोऽकामकारे (शं०)
शब्दश्चातोऽकामचारे (म० बल०)
- १६७। (३४) सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् (शं०)
सर्वथापि तु त एवो (म०)
सर्वथापि तत्र वोभयलिङ्गात् (बल०)
- १६८। (३७) अपि च स्मर्यते (शं०)
अपि स्मर्यते (मा० रा० म० श्रीप० व० बल०)
- १६९। (३८) विशेषानुग्रहश्च (शं०)
विशेषा अनुग्रहं च (म०)
- १७०। (३९) अतस्त्वितरज्ज्यायो लिगाच्च (शं०)
- लिङ्गात् (नि०)
- १७१। (४०) तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्भावाभावेभ्यः (शं०)
तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्भावाभावेभ्यः (म०)
जैमिनेरपि नियमात्तद्भावाभावेभ्यः (मा० रा० नि० श्री०)
जैमिनिरपि (व०)
तद्भूतस्य नातद्भावे जैमिनेरपि नियमात्तद् (वि०)
- १७२। (४१) न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् (शं०)
—पतनानुमानात्तदयोगात् (बल०)
—मपि यजनानुमानात्तदयोगात् (वि०)
- १७३। (४२) उपपूर्वमपि त्वेके भावभजनवत्तदुक्तम् (शं०)
उपपूर्वमपीत्येके भाव (रा० म० श्री० श्रीप०)
- १७४। (४३) बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च (शं०)
बहिस्तूभयथा स्मृते (मा० बल०)
- १७५। (४५) आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तमै हि परिक्रियते (शं०)
परिक्रियते (नि० व० वि० बल०)
- १७६। (४७) सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् (शं०)
पक्षेण तृतीयं (श्रीप०)

- १७७। (५१) ऐहिकमप्यमस्तुतप्रतिपन्थे तदर्शनात् (शं०)
 ऐहिकममस्तुत—(मा०रा०म०श्री०श्रीप०व०वि०ब०)
 ऐहिकममस्तुते— नि०)
- १७८। (५२) एव मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदस्यावधृते (शं०)
 मुक्तिफलानि— नि०)
 (४ अ० १ पा०)
- १७९। (११) यत्रकामता तत्राधियोपात् (शं०)
 —तत्र विरोपात् (मा०)
- १८०। (१२) आभ्रायणात्त्रापि हि दृष्टम् (शं०)
 आभ्रायणात्—(रा०)
- १८१। (१४) इतरस्याप्येवमसंक्षेप पाते तु (शं०)
 इतरस्याप्येवमसंक्षेप—(नि०)
- १८२। (१६) अमिदोत्रादि तु सन्कार्थार्थैव तदर्शनात् (शं०)
 —तु तच्छकार्थार्थैव—(वि०)
- १८३। (१७) अतोऽन्यापि धेकेषामुभयो (शं०)
 अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयो (म०)
- १८४। (१०) मोगेन त्वितरे लपयित्वा सम्पद्यते (शं०)
 —लपयित्वाथ सम्पद्यते (रा०नि०श्री०श्रीप०व०ब०)
 —लपयित्वाथ सम्पत्स्यते (म०)
 (४ अ० २ पा०)
- १८५। (२) अतप्य च सर्वाप्यनु (शं०)
 अतप्य सर्वाप्यनु (रा०नि०व०वि० श्रीप० मत्वात्तरे)
- १८६। (४) सोऽध्यज्ञे तदुपगमादिभ्य (शं०)
 सोऽध्यज्ञेण—(श्री०)
- १८७। (५) मृतेषु तच्छ्रुते (शं०)
 मृतैष्वत श्रुते (मा० वि०)
- १८८। (०) सूक्ष्मप्रमाणतश्च तयोपलब्धे (शं०)
 सूक्ष्मप्रमाणतश्च—(ब०)
- १८९। (११) अस्थिव चोपपत्तरेषु जन्मा (शं०)
 —चोपपत्तरेषु (श्रीप०)

चोपपत्तेरूपमा (रा० नि० म०)

तस्यैव चोप (बल०)

१९०। (१३) स्पष्टो ह्येकेषाम् (श०)

स्पष्टौ ह्येकेषाम् (बल०)

१९१। (१९) निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च (शं०)

निशि नेति चेन्न संबन्धात् (म०)

१९२। (२१) योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्त्ते चैते (शं०)

योगिनः प्रतिस्मर्यते (रा० नि० म० श्री० श्रीप०)

(४ अ० ३ पा०)

१९३। (२) वायुमब्दादविशेषविशेषाम्याम् (शं०)

वायुशब्दाद्—(म०)

१९४। (३) तदितोऽधिवरुण संबन्धात् (शं०)

तदितोऽधिवरुणः (म० श्री० श्रीप०)

१९५। (४) आतिवाहिकास्तल्लिगात् (शं०)

आतिवाहिकस्तल्लिगात् (म०)

१९६। (९) सामीप्यात् तु तद्व्यपदेश. (शं०)

तु तदुपदेश (नि०)

१९७। (१०) कार्यात्यये तद्व्यक्षेण सहातः परमभिधानात्, (शं०)

परमविधानात् (रा०)

१९८। (१४) न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धि. (शं०)

प्रत्यभिसन्धि (रा० श्री० श्रीप०)

१९९। (१५) अप्रतीकालम्बनात्रयतीति वादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च (शं०)

उभयथा च दोषात् तत्क्रतुश्च (रा० म० श्री० श्रीप० बल०)

(४ अ० ४ पा०)

२००। (१) सपद्याविर्भाव स्वेन गब्दात् (शं०)

संपद्याविहाय स्वेन-गब्दात् (म०)

२०१। (६) चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलौमि (शं०)

चितिमात्रेण (भा० म० श्री०)

२०२। (८) सकल्पादेव तु तच्छ्रुते (शं०)

सकल्पादेव तच्छ्रुते (रा० नि० बल०)

- २०३। (९) अतएव चानन्याधिपति (शं०)
 अतएवानन्याधिपति (वि०) -
- २०४। (१०) अमाव्यं यादरिगृहं क्षेत्रम् (शं०)
 अमावे यादरि—(बल०)
- २०५। (११) माव्यं जैमिनिर्विकल्पामननात् (शं०)
 —र्विकल्पाभानात् (म०)
 —जैमिनिनिर्विकल्पामननात् (वि०)
 आह क्षेत्रं जैमिनिर्विकल्पामननात् (बल०)
- २०६। (१३) तन्वमावे स ध्यवदुपपत्ति (शं०)
 तस्य मावे सन्ववदुपपत्ति (शीप०)
- २०७। (१६) स्वाप्यसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्टत हि (शं०)
 स्वापसम्पत्त्यो— वि०)
 स्वापसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्टत हि (बल०)
- २०८। (१८) प्रत्यशोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्ते (शं०)
 प्रत्यशोपदेशात्तेति चेन्ना—(मा० नि० शीप० बल०)
- २०९। (१९) विकारवर्षि च तथा हि स्थितिमाह (श०)
 तथा हि दर्शयति (म०)
- २१०। (२०) दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने (शं०)
 स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं—(म०)
- २११। (२१) मोगमात्रसाम्यलिगाद्य (श०)
 मोगमात्रसाम्यं लिगाद्य (मा०)

अत्र मुद्रितग्रन्थानां संस्करणमेतेन पाठमेवोऽपि परिलक्ष्यते, तत्र ३।१।१३ सूत्रे

य पाठमेव प्रदर्शित, स तु न ग्रहणीय, तदनुसारेण निर्णयकर्त्तुं संशोधनीयम् ।

अत्र संस्करणपाठे	३ सूत्रेषु पाठान्तरम्	श्रीकण्ठपाठे	३९ सूत्रेषु पाठान्तरम्
मास्कर	६० " "	श्रीपति	" ७९ " "
रामानुज	" ५४ " "	वल्लभ	" ३२ " "
निम्बार्क	" ४५ " "	विज्ञानसिद्धि	" ३६ " "
माव्य	" ६२ " "	बलदेव	" ५४ " "

एवं च दृश्यते २११ सूत्रेषु पाठमेव सजात, शिष्टेषु सूत्रेषु (५५५—२११

३४४ सूत्रेषु) सर्वेषाम् ऐकमत्यमिति । तत्र यदि २११ सूत्रेषु सञ्जातपाठभेदस्य विश्लेषणं कृतं स्यात्, तदा बहुषु सूत्रेषु

१। एकैकः आचार्यः स्वातन्त्र्येण पाठभेदकारी,

२। द्वौ मिलित्वा पाठभेदकारिणौ,

३। त्रयो मिलित्वा पाठभेदकारिणः,

४। चत्वारो " "

५। पञ्च " "

६। षट् " "

७। अष्ट " "

८। नव " " इति दृश्यते । तद् यथा—

(१) स्वातन्त्र्येण पाठभेदकारिणः आचार्याः—

केवलं शांकरभाष्ये २६०, ३१५ सूत्रयो एकाकी पाठभेदकारी ।

केवलं भास्करभाष्ये ३५ सूत्रेषु पाठान्तरं वर्तते, तानि सूत्राणि, यथा—३८, ४७, ५७, ६६, १६६, १८०, १८५, १६०, १६३, २६६, २७६, २६३, २६८, २६६, ३०२, ३१७, ३२२, ३२३, ३३२, ३३३, ३३७, ३३८, ३४५, ३६१, ३६२, ३७५, ३८२, ३६२, ३६३, ३६५, ४३३, ४४८, ४५२, ४८८, ५५४ ।

तथा केवलं रामानुजभाष्ये ६ सूत्रेषु पाठान्तरं, तानि च सूत्राणि, यथा—६५, १६१, १६२, २४८, ४८६, ५२७ ।

तथा केवलं निम्बार्कभाष्ये १५ सूत्रेषु पाठान्तरं, तानि च सूत्राणि, यथा ५१, ५७, ८६, ६२, १६४, २०२, २५६, २८५, ३४३, ४२४, ४६४, ४७६, ४७७, ४६१, ५२६ ।

तथा केवलं माध्वभाष्ये ३० सूत्रेषु पाठान्तरं, तानि च सूत्राणि, यथा ५७, १४०, १४६, १५८, २०७, २२८, २५८, ३४३, ३५५, ३६५, ३६८, ३६४, ३९५, ३६८, ४०१, ४०२, ४१६, ४२४, ४५६, ४६३, ४६५, ४६४, ४६६, ५१५, ५१६, ५२१, ५३४, ५४४, ५५२, ५५३ ।

तथा केवलं श्रीकण्ठभाष्ये ३ सूत्रेषु पाठान्तरं, तानि च सूत्राणि, यथा २३०, ३९८, ५०० ।

यथा केवलं श्रीपतिभाष्ये ४४ सूत्रेषु पाठान्तरं, तानि च सूत्राणि, यथा— १५, ४२, ६२, ८२, ८४, ८६, ६०, ६१, ६५, १०१, १०८, १०६, ११०, ११७, ११८, ११६, १२०, १३०, १४३, १६६, १७०, २१३, २१४, २२२, २८८, २९८, ३०१, ३०२, ३०८, ३२३, ३३५, ३४०, ३६०, ३६४, ३६६, ४११, ४१६, ४३१, ४३५, ४४०, ४४६, ४७०, ५०७, ५४६ ।

तथा केवल बलममाप्ये १२ सूत्रेषु पाठान्तर, तानि च सूत्राणि, यथा—१५, ८६, ६३, ११२, १४५, १६६, २३०, २६५, ३६२, ३६२, ४३४, ४६५ ।

तथा केवल विज्ञानमिक्षुमाप्ये १८ सूत्रेषु पाठान्तर, तानि च सूत्राणि, यथा— ६३, १०२, १२६, १६०, १७८, २६८, २६१, ३५४, ३६० ४०४, ४२६, ४५२, ४६५, ४६६, ४६३, ५४२, ५४४, ५४६ ।

तथैव केवल बलदेवमान्ये २४ सूत्रेषु पाठान्तर, तानि च सूत्राणि, यथा—५५, ५७, ७८, ६६, १०१, ११६, १२४, १५४, १६०, २२३, २७६, ३४३, ३६१, ४५१, ४७२, ४५३, ४५१, ४६६, ५०१, ५०७, ५०६, ५४३, ५४४, ५४६ ।

(२) तथा यत्र द्वौ आचार्यौ मिलित्वा पाठमेवकारिणौ, तेषां विवरणम्—

मा०, म०=१७९	१	नि० बल०=१४३, १६३	२
मा० वि०=५०१	१	नि० वि०=२३३	१
मा०बल०=४६८	१	म० ष०=१२३ ३१२, ४१८	३
रा० नि०=३६२-	१	म०वि०=३२७	१
रा० श्री०=५०, ५१	२	म०बल०=३९०, ४५६	२
रा०श्रीष०=२६९, ३०७, ३३८,	३	श्री०श्रीष०=१८०, ४३२	२
रा० वि०=२४७	१	श्रीष० ष०=२८६	१
रा०बल०=६८, २४५	२	वि० बल०=३९२	१

२५×२=५०

— यत्र एकैकस्य माप्यस्य एवं दोषसंख्या स्यात्—

मा०=३	वि०=५	रा०=९	श्री०=४	ष०=४
म०=७	बल०=८	नि०=४	श्रीष०=६	५०

(३) यत्र त्रय आचार्यौ मिलित्वा पाठमेवकारिणस्तेषां विवरणम्—

भा०रा०श्री०=२४१	१	रा०श्री०श्रीष०=१५०, २५०,	
भा०म०श्री०=५३९	१	२८३, ३९५, ४५२, ५३१	६
भा०म०श्रीष०=४४९	१	रा०श्री०बल०=२३२	१
भा०ष०वि०=३१३, ३९०	२	नि०श्री०बल०=३४३, ३०४	२
रा० नि० म०=५०७	१	म०श्री०श्रीष०=५२०	१
रा० नि० श्री०=२६६	१	म० ष० बल०=८६, ४१५	२
रा० नि० बल०=५४१	१		२०

२०×३=६०

२६० व्याससंगत-ब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णयः (२यः पादः)

अत्र एकैकस्य भाष्यस्य एवं दोषसंख्या स्यात्

भा०=५	बल०=६	श्री०=१३	व०=४
म०=६	रा०=११	श्रीप०=८	६०
वि०=२	नि०=५		

(४) यत्र चत्वार आचार्या मिलित्वा पाठभेदकारिणस्तेषां विवरणम्

भा०रा०नि०श्री०=४९,४६५	. २	रा०नि०व०वि०=४९८१
भा०नि०श्रीप०बल०=५५१	...१	रा०म०व०वि०=११५,२९६	२
रा० नि० म०बल०=९८	...१	रा०म०श्री०श्रीप०=४६७	... १
रा०नि०श्री०श्रीप०=१९०,२६२,४४३....३		नि०व०वि०बल०=४७०	...१
	१२×४=४८		१२

अत्र एकैकस्य भाष्यस्य दोषसंख्या एवं स्यात्

भा०=३	बल०=३	श्री०=६	व०=४
म०=४	रा०=१०	श्रीप०=५	४८
वि०=४	नि०=९		

(५) तथा यत्र पंच आचार्या मिलित्वा पाठभेदकारिणस्तेषां विवरणम्

भा०रा०नि०श्री०श्रीप०=३३०	१	रा०नि०श्रीप०वि०	३३३	...१
भा०रा०म०व०बल० =२६१	१	रा०म०श्री०श्रीप०बल०	३००,५३२	२
रा०नि०म०श्री०श्रीप० =५१७	१	रा०म०श्रीप०व०बल०	४५५	१
रा०नि०म०श्रीप०व० =३६१.	१			८
		८×५=४०		

अत्र एकैकस्य भाष्यस्य दोषसंख्या एवं भवेत्

भा०	२	श्री०	५	व०	३	वि०	१
रा०	८	श्रीप०	७	बल०	४		४०
नि०	४	म०	६				

(६) एवं यत्र षट् आचार्या मिलित्वा पाठभेदकारिणस्तेषां विवरणम्

भा०रा०नि०म०श्री०श्रीप०=३८३...१		भा०नि०म०श्रीप०व०बल०=३०६	१
भा०रा०नि०म०श्री० बल०=४१३ . १		रा०नि०श्री०श्रीप०व०बल०=४९५	१
भा०रा०म०श्रीप०व०बल०=४६२ . १		रा०नि०म०श्री०श्रीप०बल०=३१३ . १	६
		६×६=३६	

तेन षकैकस्य भाष्यस्य दोषसंख्या एवं स्यात्—

भा०	४	धी०	४	व०	३	कल०	५	-
रा०	५	शीप०	५	वि०	०		३६	
नि०	५	म०	५					

(८) एवं च यत्र अष्टौ आचार्या मिलित्वा पाठमदकारिणस्तथा विवरणम्—

भा० रा० नि० म० धी० व० वि० कल० ३४०=१

भा० रा० म० धी० शीप० व० वि० कल ४७६=१

$$० \times ८ = १६$$

अत्र षकैकस्य भाष्यस्य एवं दापमंभ्या स्यात्—

भा०	०	धी०	०	व०	०	वि०	०
रा०	२	शीप०	१	कल०	०		१६
नि०	१	म०	०				

(९) तथा च यत्र नव आचार्या मिलित्वा पाठमदकारिणस्तथा विवरणम्—

भा० रा० नि० म० धी० शीप० व० वि० कल०—०६०, ३१५=०

$$० \times ० = १८$$

तेनात्र षकैकस्य भाष्यस्य दापसंख्या एव स्यात्—

भा०	२	नि०	०	धी०	०	व०	०	कल०	०
रा०	२	म०	०	शीप०	०	वि०	०		१८

अत्र यदि षकैकस्य पाठमदसंख्या निरूप्यते तत्रा इत्यमेव फलम्—

	भा०	रा०	नि०	म०	धी०	शीप०	व०	वि०	कल०
(१)	३५	६	१०	३०	३	४४	१२	१८	२५
(२)	३	६	४	७	४	६	४	५	८
(३)	५	११	५	६	१३	८	४	२	६
(४)	३	१०	६	४	६	५	४	४	३
(५)	२	८	४	६	५	७	३	१	४
(६)	४	५	०	५	४		३		५
(८)	३	३	२	३	३	२	३	२	३
(९)	<u>१</u>	<u>१</u>	<u>१</u>	<u>१</u>	<u>१</u>	<u>१</u>	<u>१</u>	<u>१</u>	<u>१</u>
	५६	५३	४५	६२	३९	७८	३४	३३	५४

तत्र यदि अल्पसंख्यकगणान्तर्गतत्वं दोषाय इति कृत्वा विभिन्नभाष्याणां दोषनिरूपणं कृतं स्यात् तदा इयमेव व्यवस्था

अत्र भास्करः	३५	सूत्रेषु	एकाकी	पाठभेदकारी
	३	"	अन्यैकेन सह मिलित्वा	पाठभेदकारी
	५	"	अन्यद्वाभ्या	" " "
	३	"	अन्यत्रिभिः	" " "
एवं च	४६	"	अल्पसंख्यकगणान्तर्गतः सन्	" "
तथा रामानुजः	६	सूत्रेषु	एकाकी	पाठभेदकारी
	९	"	अन्यैकेन सह मिलित्वा	"
	११	"	अन्यद्वाभ्या	" " "
	१०	"	अन्यत्रिभिः	" " "
एवं च	३६	"	अल्पसंख्यकगणान्तर्गतः सन्	"
तथा निम्बार्कः	१५	सूत्रेषु	एकाकी	पाठभेदकारी
	४	"	अन्यैकेन सह मिलित्वा	पाठभेदकारी
	५	"	अन्यद्वाभ्या	" " "
	९	"	अन्यत्रिभिः	" " "
एव च	३३	"	अल्पसंख्यकगणान्तर्गतः सन्	"
तथा मध्व	३०	"	एकाकी	पाठभेदकारी
	७	"	अन्यैकेन सह मिलित्वा	पाठभेदकारी
	६	"	अन्यद्वाभ्या	" " "
	४	"	अन्यत्रिभिः	" " "
एवं च	४७	"	अल्पसंख्यकगणान्तर्गतः सन्	"
तथा श्रीकण्ठः	३	"	एकाकी	पाठभेदकारी
	४	"	अन्यैकेन सह मिलित्वा	पाठभेदकारी
	१३	"	अन्यद्वाभ्या	" " "
	६	"	अन्यत्रिभिः	" " "
एव च	१६	"	अल्पसंख्यकगणान्तर्गतः सन्	"
तथा श्रीपतिः	४४	"	एकाकी	पाठभेदकारी
	६	"	अन्यैकेन सह मिलित्वा	पाठभेदकारी
	८	"	अन्यद्वाभ्या	" " "

	५	सूत्रेषु	अन्यत्रिमि सद् मिलित्वा	पाठभेदकारी
एवं च	६३	"	अल्पसंख्यकगणान्तर्गत सन्	"
तथा पञ्चमः	१२	"	एकाकी पाठभेदकारी	
	४	"	अन्येकेन सद् मिलित्वा	पाठभेदकारी
	४	"	अन्यद्वय्या	" " "
	५	"	अन्यत्रिमि	" " "
एवं च	२४	"	अल्पसंख्यकगणान्तर्गत सन्	"
तथा विज्ञानमिक्षु	१८	"	एकाकी पाठभेदकारी	
	५	"	अन्येकेन सद् मिलित्वा	पाठभेदकारी
	२	सूत्रयो	अन्यद्वय्या	" " "
	४	सूत्रेषु	अन्यत्रिमि	" " "

एवं च	२९	"	अल्पसंख्यकगणान्तर्गत सन्	"
तथा भन्देव	२४	"	एकाकी पाठभेदकारी	
	८	"	अन्येकेन सद् मिलित्वा	पाठभेदकारी
	६	"	अन्यद्वय्या	" " "
	३	"	अन्यत्रिमि	" " "
एवं च	४१	"	अल्पसंख्यकगणान्तर्गत सन्	"
क्षीकरस्तु	६	"	पञ्चगाम् आचार्याणां विरोधी	
	३	"	अष्टाणाम् आचार्याणां विरोधी	
	२	सूत्रयो	नवानाम् आचार्याणां विरोधी	

एवं च ११ सूत्रेषु अल्पसंख्यकदलान्तर्गत सन् पाठभेदकारी ।

अत्र यदि सूत्रपाठभेदे अल्पसंख्यकगणान्तर्गतत्वं दोषाय भवति, तथा च व्यासमतानुसारित्वस्य सूचकं भवति, तदा—

क्षीकरमाप्ये—	११	द्वीपा	श्रीकण्ठमाप्ये—	२६	द्वीपा
मास्करमाप्ये—	४६	"	श्रीपतिमाप्ये—	६३	"
शमानुजमाप्ये—	३६	"	वल्लभमाप्ये—	२४	"
निम्बार्कमाप्ये—	३३	"	विज्ञानमिक्षुमाप्ये—	२९	"
भाष्यमाप्ये—	४७	"	कलदेवमाप्ये—	४१	" भवन्ति ।

एतेन क्षीकरमाप्यभ्येव दोषास्तत्त्वं सिध्यति । ततो वल्लभ-श्रीकण्ठ विज्ञानमिक्षु

निम्बार्क-रामानुज-बलदेव-भास्कर-मध्व-श्रीपतीनामिति पूर्वपूर्वक्रमेण बोद्धव्यम् ।

एतदर्थम् आचार्याणां नामानुसारेण सूत्रविभागो यथा-

शंकरः २६०, ३०६, ३१३, ३१५, ३४२, ३८३, ४१३, ४६२, ४७६, ४९६=१०
सूत्रेषु अल्पसंख्यकदलान्तर्गतः ।

भास्करः ३८, ४७, ४९, ५७, ६९, १६९, १७९, १८०, १८५, २६०, १६३, २४१, २६६,
२७६, २९३, २६८, २६६, ३०२, ३१३, ३१७, ३२२, ३२३, ३३२, ३३३,
३३७, ३३८, ३४५, ३६१, ३६२, ३७५, ३८२, ३६०, ३६२, ३६३, ३६५,
४३३, ४३८, ४४६, ४५२, ४६५, ४६८, ४८८, ५०१, ५३६, ५५१,
५५४=४६ सूत्रेषु अल्पसंख्यकगणान्तर्गतः ।

रामानुजः ४६, ५०, ५१, ६५, ६८, ६८, ११५, १५०, १६०, १६१, १६२, २३२, २४१,
२४५, २४७, २४८, २५०, २६२, २६६, २६६, २८३, २६६, ३०७, ३३८,
३६२, ३९५, ४४३, ४५२, ४६५, ४६७, ४८६, ४६८, ५०७, ५२७, ५३१,
५४१=३६ सूत्रेषु अल्पसंख्यकगणान्तर्गतः ।

मध्वः ५७, ८६, ६८, ११५, १२३, १४०, १४६, १५८, १७६, २०७, २२८, २५८,
२६६, ३१२, ३२७, ३४३, ३५५, ३६५, ३६८, ३६०, ३६४, ३६५, ३६८,
४०१, ४०२, ४१५, ४१६, ४१८, ४२४, ४४६, ४५६, ४५६, ४६३, ४६५,
४६७, ४६४, ४६६, ५०७, ५२५, ५१६, ५२०, ५२१, ५३४, ५३६, ५४४,
५५२, ५५३=४७ सूत्रेषु अल्पसंख्यकगणान्तर्गतः ।

निम्बार्कः ४६, ५१, ५७, ८६, ६२, ६८, १४४, १६३, १६४, १६०, २०२, २३३, २४३,
२५६, २६२, २६६, २८५, ३०४, ३४३, ३६२, ४२४, ४४३, ४६४, ४६५,
४७०, ४७६, ४७७, २६१, ४६८, ५०७, ५२६, ५४१, ५५१=३३ सूत्रेषु
अल्पसंख्यकगणान्तर्गतः ।

श्रीकण्ठः ४६, ५०, ५१, १५०, १८०, १६०, २३०, २३२, २४१, २४३, २५०, २६२,
२६६, २८३, ३०४, ३६४, ३६८, ४३२, ४४३, ४५२, ४६५, ४६७, ५००,
५२०, ५३१, ५३६=२६ सूत्रेषु अल्पसंख्यकगणान्तर्गतः ।

श्रीपतिः १५, ४२, ६२, ८२, ८४, ८६, ९०, ६१, ६५, १०१, १०८, १०६, ११५,
११७, ११८, ११६, १२०, १३०, १४३, १५०, १६६, १७०, १८०, १६०,
२१३, २१४, २२२, २५०, २६२, २६६, २८३, २८६, २८८, २६८, ३०१,
३०२, ३०७, ३०८, ३२३, ३३५, ३३८, ३४२, ३६२, ३६४, ३६५, ३६६,
४११, ४१६, ४३१, ४३२, ४३५, ४४०, ४४३, ४४६, ४४६, ४५२, ४६७,

४७२, ५०७, ५२०, ५३१, ५४६, ५५१=६३ सूत्रेषु अल्पसंख्यक
दलान्तर्गत ।

वल्लभ—१५, ८६, ८६, ९३, ११८, ११५, १२३, १४५, १६५, २३०, २८६, २९५,
२९६, ३१२, ३१३, ३६२, ३६०, ३६२, ४१५, ४१८, ४३४, ४६४, ४७०,
४९८=२५ सूत्रेषु अल्पसंख्यकगणान्तर्गत ।

विज्ञानमिक्षु—६३, १०२, ११५, १२६, १८०, १७८, २३३, २४७, २६८, २६१, २६६,
३११, ३२७, ३५४, ३८०, ३९०, ३९२, ४०४, ४२६, ४५२, ४६५, ४६६,
४७०, ४९३, ४९८, ५०१, ५३२, ५५४, ५५६, =२६ सूत्रेषु अल्पसंख्यक
दलान्तर्गत ।

बल्लभ—५५, ५७, ६८, ७८, ८६, ९६, ९८, १०१, ११६, १२४, १४४, १५३, १६०,
१६३, २२३, २३२, २४३, २४५, २५५, ३०४, ३४३, ३६१, ३६०, ३६२,
४१५, ४५१, ४५२, ४५३, ४५६, ४५६, ४६६, ४६८, ४७०, ५०५, ५०७,
५०६, ५५१, ५५३, ५५४, ५५६, ५५१, =४१ सूत्रेषु अल्पसंख्यकदलान्तर्गत ।

एवं च शंकरभाष्यस्य सूत्रपाठविषये सर्वेभ्योऽपि अल्पदोषत्वात् व्यासमतानुसारित्वं
कल्पयितुं शक्यते । तेन यदि तस्य दोषस्य विल्लेपणं कृतं स्यात्, तदा स एकाकी एक-
स्मिन्नेव सूत्रे अपरेयां विरोधी भवति । अन्यत्र नवसु स्थलेषु तेन सह एक द्वी चत्वार च
आचार्या मिलिता दृश्यन्ते, यथा—

३१५ सूत्रे शंकर	एकाकी अपरेयां विरोधी
३४२ " शंकर शीपतिना	सह मिलित्वा अपरेयां विरोधी
४७६ " " निम्भार्कण	" " " "
२६० " " विज्ञानमिक्षुणा	" " " "
३०६ " " रा०श्री०वि०	" " " "
३८३ " " ष०वि०वल०	" " " "
४६२ " " नि०श्री०वि०	" " " "
३१३ " " मा०व०वि०	" " " "
४१३ " " शीप०व०वि०	" " " "
४९६ " " मा०म०वि०	" " " "

अथुना द्रष्टव्यं कीदृशं स पाठभेद इति—

३०६ सूत्रे शंकरपाठ "अपि च" अन्येषां पाठ "अपि"

३१३ " " 'तत्सामाख्या'— " 'तत्सामाख्या' "

३८३	सूत्रे	शांकरपाठः	“विद्यायामिव”	अन्येषां पाठः	“विद्यायामपि”
४१३	”	”	“तद्वावा”	”	“तद्वाव” —
४६२	”	”	“अपि च”	”	“अपि”
४९६	”	”	“क्षपयित्वा सम्पद्यते”	”	“क्षपयित्वाथ
”	”	”	”	”	“क्षपयित्वाथ सम्पत्स्यते”
२६०	”	”	“मन्त्रवर्णाच्च”	”	“मन्त्रवर्णात्”
३४२	”	”	“अपि च”	”	“अपि”
”	”	”	“अनुमानाभ्याम्”	”	“अनुमानाभावात्”
४७६	”	”	“ऐहिकम्”	”	“ऐहिकमपि”
”	”	”	“अप्रस्तुत”	”	“अप्रस्तुते”
३१५	”	”	“अन्याधिष्ठितेषु”	”	“अन्याधिष्ठिते” तथा च

“च”-कारवर्जनजन्यः पाठभेदः चतुर्षु सूत्रेषु (२६०, ३०६, ३४२, ४६२) ।

“अपि”-वर्जनजन्यः पाठभेदः ४७६ सूत्रे ।

‘इव’-स्थले ‘अपि’-ग्रहणे पाठभेदः ३८३ सूत्रे ।

‘विभक्तिजन्यः पाठभेदः षट्सु सूत्रेषु (३१३, ३१५, ३४२, ४१३, ४९६, ४७६)

शब्दभेदजन्यपाठभेदः ३१३ सूत्रे दृश्यते । अयमेव अधिकरणरचनाऽरचनाजन्य-

दोषगुणनिरूपणानन्तरं पाठभेदजन्यदोषगुणनिर्णयः ।

तथा च दोषसंख्याल्पताक्रमेण परिचयः ।

शांकरभाष्ये	१०	दोषाः	रामानुजभाष्ये	३६	दोषाः
वल्लभभाष्ये	२४	”	बलदेवभाष्ये	४१	”
श्रीकण्ठभाष्ये	२६	”	भास्करभाष्ये	४६	”
विज्ञानमिक्षुभाष्ये	२९	”	माध्वभाष्ये	४७	”
निम्बार्कभाष्ये	३३	”	श्रीपतिभाष्ये	६३	” भवन्ति ।

इदानीं द्रष्टव्यं कस्य केन सह कीदृशः सम्बन्धः । तद् यथा

भा० रा०	१२	रा० म०	१९	नि० व०	१८	श्री० व०	५
भा० नि०	१०	रा० श्री०	३०	नि० वि०	६	श्री० व०	४
भा० म०	१२	रा० श्रीप०	२७	नि० वल०	१५	श्री० वल०	१२
भा० श्री०	११	रा० व०	१२	म० श्री०	१३	श्रीप० व०	९
भा० श्रीप०	९	रा० वि०	८	म० श्रीप०	१५	श्रीप० वि०	३
भा० व०	९	रा० वल०	१७	म० व०	१६	श्रीप० वल०	११

भा० वि० ६	नि० मं० ११	मं० वि० ६	व० वि० ८
भा० ष० १०	नि० श्री० १८	म० ष० १७	व० ष० ११
रा० नि० २२	नि० श्रीप० १४	श्री० श्रीप० २४	वि० ष० ५

अथ यदि मतसाम्याधिक्यकमेण एतेषां विन्यास कृत स्यात् तत्र—

रा० श्री० ३०	म० व० १६	भा० श्री० ११	रा० वि० ८
रा० श्रीप० २७	म० श्रीप० १५	(नि० म० ०—११)	व० वि० ८
श्री० श्रीप० २४	नि० ष० १५	श्रीप० ष० ११	भा० वि० ६
रा० नि० २२	नि० श्रीप० १४	व० ष० ११	म० वि० ६
रा० म० १९	म० श्री० १३	भा० नि० १०	नि० वि० ६
नि० श्री० १८	भा० रा० १२	भा० ष० १०	श्री० व० ५
नि० व० १८	मा० म० १०	भा० श्रीप० ९	वि० ष० ५
रा० ष० १७	रा० व० १२	मा० व० ९	श्री० वि० ४
म० ष० १७	श्री० ष० १२	श्रीप० व० ९	श्रीप० वि० ३ इति।

एतेन प्रतीयते रामानुज-श्रीकण्ठ-भाष्ययोः ३० संख्यकेषु सूत्रेषु साम्यम् । तथा रामानुज-श्रीवक्ति-भाष्ययो २७ संख्यकेषु सूत्रेषु साम्यम् इत्यादि । तत्रश्च श्रीकण्ठ यथा रामानुजस्य अनुगामी, श्रीवक्तिरपि यथा रामानुजस्य अनुसारी, न तथा अपर अपरस्य इति प्रतीयते, एवं च मन्वापक्षया निम्नार्क रामानुजानुगामीत्यपि बुध्यते । एतेन एतेषां समयोऽपि ज्ञायते ।

सूत्रयोगे दोषभूषणनिषेधः ।

इदानीं द्रष्टव्यं सूत्रद्वयैकीकरणफलम् । दृश्यते च संकरपठितसूत्राणां मध्ये बहुषु स्थलेषु मास्कर-रामानुजादिभिः पृथक् सूत्रद्वयम् एकीकृतम् । अत्रापि न केरपि आचार्ये पतदेकीकरणफल विचारितम् । न वा तदर्थं संकरात्पूर्वं किमपि प्राचीनप्रमाणं प्रदर्शितम् । अर्वाचीनैः प्राचीनपाठयोर्ना शोधने परिधर्षने वा प्रवृत्ते प्राचीनतरप्रमाणम् अपेक्षणीयम्—इत्येव उचितम्, तस्य नात्र कृतम् । यत्र कुत्रचित् कश्चिदपि भाष्ये पतद्विषयक किमपि आलोचनं दृश्यते, तस्य स्तोत्रोक्तित्तुक्तिमूलमेव । एतेन अनुमीयते संकरपरमविक्रैः भाष्यद्वयैर्गौ संकर-भाष्यात् प्राचीनतरभाष्यादिकं न दृश्यम् । व्याससम्मतसूत्रपाठयोर्ना विनिर्णये व्यासानुमोदितपाठस्यैव प्रामाण्यं, न तु भाष्यकृतां स्वोद्भाषित-युक्ति-तत्कावोनां, तर्काप्रतिष्ठानात् । अतोऽत्रापि सूत्रद्वयैकीकरणे, अधिकभाष्यकृतां समतिरेव व्यासानुमोदितत्वे प्रमाणत्वेन गृहीतम् । ये खलु अत्र अस्यसस्यकृत्वान्तर्गता आचार्या, तेषां सत्रं दोष एव संजात इत्येव मन्तव्यम् । पतद्वयैकेका सरणि अत्र विरच्यते तत सर्वं ज्ञातव्यं स्पष्टं भविष्यति ।

चतुर्थी सरणिः

सूत्रद्वययोगप्रदर्शनपरा ।

(१ अ० १ पा०)

- २। जन्माद्यस्य यतः }
३। शास्त्रयोनित्वात् }

वल्लभः

(१ अ० ३ पा०)

- ३।६६ नानुमानमतच्छब्दात् }
४।६७ प्राणभृच्च }

रा० श्री०

(२ अ० १ पा०)

- १७।१५१ असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेणवाक्यशेषात् }

- १८।१५२ युक्तेः शब्दान्तराच्च }

रा० नि० श्री०

- ३५।१६९ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् }

- ३६।१७० उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च }

रा० नि० श्री०+श्रीप०

(२ अ० २ पा०)

- १।१७२ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् }

- २।१७३ प्रवृत्तेश्च }

रा० श्री० श्रीप०

(२ अ० ३ पा०)

- ३।२१९ गौण्यसम्भवात् }

- ४।२२० शब्दाच्च }

रा० नि० श्री० श्रीप० बल०

- २६।२४२ व्यतिरेको गन्धवत् }

- २७।२४३ तथा च दर्शयति }

रा० म० श्रीप०+नि० श्री० बल०

- ३४।२५१ विहारोपदेशात् }

- ३५।२५२ उपादानात् }

रा० श्री० श्रीप०

(२ अ० ४ पा०)

- २।२७१ गौण्यसम्भवात् }

- ३।२७२ तत्प्राक्श्रुतेश्च }

रा० श्री० श्रीप०

- ५।२७४ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च }

- ६।२७५ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् }

श्रीप०

- १४।२८३ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदा मननात् }

- १५।२८४ प्राणवता शब्दात् }

रा० श्री० श्रीप०

१८।२८७ मेवश्रुते }
 १९।२८८ वेत्साम्प्याच } रा० नि० श्री०+श्रीप०
 (३ अ० २ पा०)

२०।३३८ वृद्धिदासमाक्त्वमन्तर्माधादुमयसामञ्जस्यादेवम् }
 २१।३३९ दर्शनाच्च } रा०+श्री०
 (३ अ० ३ पा०)

३५।३९४ अन्तरा मृतभ्रामक्त्वात्मन } भा०+रा० श्री० श्रीप०
 ३६।३९५ अन्यथा मेदानुपपत्तेरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् } +नि०
 ४७।४०६ विधौव तु निर्द्धारणात् }
 ४८।४०७ दर्शनाच्च } रा० नि० श्री० श्रीप०
 (३ अ० ४ पा०)

२३।४४८ पारिल्लवार्था इति चेन्न विरोधित्वात् }
 २४।४४९ तथा चैकवाक्योपनन्धात् } मा०
 (४ अ० २ पा०)

१२।५०८ प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् }
 १३।५०९ स्पष्टो ब्रह्मेणाम् } मा० रा० नि० श्री० श्रीप०

एव च यदि माप्यसंख्यानुसारेण सूत्राणां विभाग क्रियते तदा—

(१) मा० ४४८+४४९ रा० श्री० श्रीप० १७२+१७३
 श्रीप० २७४+२७५ (४) रा० नि० श्री० श्रीप० १६९+१७०
 ष० २+३ " २८७+२८८

(२) रा०श्री० ६६+६७ " ४०६+४०७

" ३३८+३३९ (५) मा०रा०नि०श्री०श्रीप० ५०८+५०९

(३) रा०नि०श्री० १५१+१५२ " ३९४+३९५
 रा०श्री०श्रीप० २५१+२५० रा०नि०श्री०श्रीप०+बल ११९+१२०

" २७१+२७२ (६) रा०नि०म०श्री०श्रीप०
 " २८३+२८४ बल० २४२+२४३

तत्रापि एकस्मिन् स्थले यत्र षट् आचार्या सूत्रद्वयैकीकरणे पक्षपातिनः भवन्ति, तत्र सर्वे आचार्या सूत्रपाठविषये न अभिमतत्वावलम्बितः । तत्र ते द्विषा विभक्ता जाता । एकस्मिन् पक्षे रा० म० श्रीप० इति त्रय आचार्या, अन्यस्मिन् पक्षे नि० श्री० बल० इति त्रय आचार्या सूत्रपाठविषये विरोधं चक्षुः । एवं च यत्र षट् आचार्या सूत्रद्वयैकीकरणे अभि

लाषिणः तत्र ते अधिकसंख्यकाः अमवन् । तेन शंकरः, भास्करः, वल्लभः विज्ञानमिक्षुश्च अल्प-
संख्यकाः सन्तः सूत्रद्वयैकीकरणे विरोधिनः इत्येव दृश्यते । एतेषां श० भा० व० वि० नाम
आचार्याणां मध्ये शंकरः भास्करश्च अन्येभ्यः सर्वेभ्यः प्राचीनौ । सूत्रद्वययोगामिलाषिणोऽपि
भवशिष्टाः आचार्याः न प्राचीनतरं प्रमाणं प्रदर्शयामासुः । अतः एतेन अल्पसंख्यकानाम् आचा-
र्याणां शंकर-भास्कर-वल्लभ-विज्ञानमिक्षूणां दोषः न गुरुत्वाय कल्प्यते । ततश्च

भास्करः ३९४, ४४८, ५०८ इति त्रिषु सूत्रेषु सूत्रद्वययोगपक्षपाती, तेन स
दोषी भवति, २४२ सूत्रे योगविरोधित्वात् अल्पसंख्यकगणान्तर्गतः सन् पुनरेव
दोषी भवति ।

रामानुजश्च ६६, १५१ १६९ १७२ २१९ २४२ २५१ २७१ २८३ २८७
३३८ ३९४ ४०६ ५०८ इति १४ सूत्रेषु तथा ।

मध्वस्तु— २४२ सूत्रे एव तथा ।

निम्बार्कश्च १५१ १६९ २१९ २४२ २८७ ३९४ ४०६ ५०८ इति ८
सूत्रेषु तथा ।

श्रीकण्ठस्तु ६६ १५१ १६९ १७२ २१९ २४२ २५१ २७१ २८३ २८७
३३८ ३९४ ४०६ ५०८ इति १४ सूत्रेषु तथा ।

श्रीपतिश्च— १६९ १७२ २१९ २४२ २५१ २७१ २७४ २८३ २८७ ३९४
४०६ ५०८ इति १२ सूत्रेषु तथा ।

वल्लभश्च २ सूत्रे, तेन एकस्मिन् स्थले एव तथा. परन्तु २४२ सूत्रे योगविरोधित्वात्
अल्पसंख्यकान्तर्गतः सन् दोषी ।

विज्ञानमिक्षुस्तु न कुत्रापि सूत्रद्वयैकीकृतवान् । परन्तु २४२ सूत्रे अल्पसंख्यकान्तर्गतत्वात्
सूत्रद्वययोगविरोधी सन् दोषी ।

बलदेवः पुन— २१९, २४२, सूत्रयोः सूत्रद्वययोगपक्षपाती ।

शंकरस्तु २४२ सूत्रे योगविरोधित्वात् अल्पसंख्यकगणान्तर्गतः सन् दोषी भवति । एवं च—

भास्कर ४ स्थलेषु दोषी, तत्र
(३ स्थलेषु योगजन्य,
१ स्थले तद्विरोधजन्य)

श्रीपतिः १२ स्थले दोषी ,,

रामानुज १४ स्थलेषु दोषी

मध्वः १ स्थले ,,

निम्बार्क ८ स्थलेषु ,,

वल्लभ २ स्थलयोः दोषी तत्र—
(१ स्थले योगजन्य, १ स्थले तद्विरोधजन्यः)

बलदेव २ स्थलयोः दोषी ।

विज्ञानमिक्षुः १ स्थले दोषी, योगविरोधजन्यः

श्रीकण्ठः १४ स्थलेषु दोषी

शंकरोऽपि १ स्थले दोषी, योगविरोधजन्यः ।

अत्र शंकर, मास्कर, बह्म, विज्ञानभिक्षुश्च एते चत्वार आचार्या २४२ सूत्रे
अल्पसंख्यकद्रव्यान्तर्गतत्वात् सूत्रद्वययोगविरोधिभ्याश्च दोषिण, अन्ये सर्वे सूत्रद्वययोगजन्यदोषिण
इति विवेकः ।

इदानीं द्रष्टव्यं कस्य केन सह धीद्वय संख्यन्, तद् यथा—

भा० रा० २	रा० म० १	नि० धी० ८
भा० नि० २	रा० धी० १४	नि० धीप० ७
भा० धी० २	रा० धी० ११	नि० वल० २
भा० धीप० २	रा० वल० २	म० धी० १
रा० नि० ८	नि० म० १	म० धीप० १

म० वल० १

धी० वल० २

धी० धीप० १२

धीप० वल० २

अथ यत्रि संस्थाधिक्यकमेण विन्यम्यते तदा इत्थम्—

रा० धी० १४	भा० नि० २	रा० म० १
धी० धीप० १२	भा० धी० २	नि० म० १
रा० धीप० ११	भा० धीप० २	म० धी० १
रा० नि० ८	रा० वल० २	म० धीप० १
नि० धी० ८	नि० वल० २	म० वल० १
नि० धीप० ७	धी० वल० २	
भा० रा० २	धीप० वल० २	

एतेन प्रतीयते श्रीकृष्ण यथा रामानुजानुगामी, श्रीपतिश्च यथा तस्यैवानुसारी,
तथा श्रीपति यथा श्रीकृष्णस्य अनुगामी न तथा अन्य अन्येषाम् । एवं निम्बार्क-श्रीकृष्ण-
धीपरीना मध्ये निम्बार्क यथा रामानुजानुगामी, श्रीकृष्ण तथैव निम्बार्कानुगामी इति । एतेन
पतेषाम् आधिर्भावकालोऽपि निर्णेतुं शक्यते ।

सूत्रविभागे दोषगुणनिर्णयः ।

इदानीं द्रष्टव्यं सूत्रविभागकरणकालम् । तत्र संस्कारपठितानां सूत्राणां चर्चना, बहुभि-
माप्यकारै द्विधा कृतम् । अत्र यदि अल्पसंख्यकगणान्तर्गतत्वं दोषाय भवेत्, तदा विषयेऽस्मिन्
कस्य कति दोषा निर्णेतुं शक्यन्ते । एतदर्थम् आदौ येषां सूत्राणां विभाग, येन भाष्यकारेण
कृतः, तत्प्रदर्शनार्थम् एका सरणि अधस्तात् संकल्प्यते । तद् यथा—

पञ्चगी सरणिः

सूत्रविभागप्रदर्शनपरा ।

(१ अ० ३ पा०)

११३ ३५९८ क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्रस्थेन लिंगात्
{ क्षत्रियत्वावगतेश्च (रा०) क्षत्रियत्वगतेश्च (श्री०)
{ उत्तरत्र चैत्रस्थेन लिंगात् (रा० श्री०)

” ३८१०१ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च
{ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् (रा० नि० श्री०)
{ स्मृतेश्च (रा० नि० श्री०)

(१ अ० पा० ४)

११४ ५१११ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्—
{ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि (म०)
{ प्रकरणात् (म०)

” २६१३२ आत्मकृतेः परिणामात्
{ आत्मकृतेः (रा० श्री०)
{ परिणामात् (रा० श्री०)

११५ १११४५ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्भोक्षप्रसंग—
{ तर्काप्रतिष्ठानादिति (रा० श्री०)
{ अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्भोक्षप्रसंग. (रा० श्री०)

११६ ६१२२२ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य—
{ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् (रा० श्री०)
{ शब्देभ्यः (रा० श्री०)

” १२१२२८ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः—
{ पृथिवी (रा० नि० श्री०)
{ अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः (रा० नि० श्री०)

११७ ८१२९९ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेव च—
{ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् (म० वल०)
{ यथेतमनेव च (म० वल०)

३२ २५३४३ प्रकाशादिवचावैरोप्य प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्—

{ प्रकाशादिवचावैरोप्यम् (म० बल०)
{ प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् (म० बल०)

३३ ३३६२ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराद्य सववच तन्नियम —

{ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराद्य (म० बल०)
{ सववच तन्नियम (म० बल०)

। ” ५०१४०९ अनुबन्धादिभ्य प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम्—

{ अनुबन्धादिभ्य (म० बल०)
{ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् (म० बल०)

४४ १७५५० जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाद्य—

{ जगद्व्यापारवर्जम् म०)
{ प्रकरणादसन्निहितत्वाद्य (म०)

अत्र म० १११, ५५० इति सूत्रद्वये सूत्रविभागपक्षपाती ।

रा० श्री० ९८, १३२, १४५, २२२ सूत्रेषु सूत्रविभागपक्षपातिनी ।

म० बल० २९९, ३४३, ३६२, ४०९ ” ” ”

रा० नि० श्री० १०१, २२८ इति सूत्रद्वये सूत्रविभागपक्षपातिन ।

तेन सर्वे सूत्रविभागकारिण आचार्या अल्पसंख्यकदलान्तर्गतत्वात् दोषिण भवन्ति । तत्रापि—

रामानुज ९८, १०१, १३२, १४५, २२२, २२८ इति षट्सु स्थलेषु सूत्रविभागपक्षपाती ।

श्रीकृष्ण ९८, १०१, १३२, १४५, २२२, २२८ इति षट्सु स्थलेषु सूत्रविभागपक्षपाती ।

निष्कार्क—१०१, २२८ इति द्वयो स्थल्यो सूत्रविभागपक्षपाती ।

मध्व—१११, २९९, ३४३, ३६२, ४०९, ५५० इति षट्सु स्थलेषु सूत्रविभागपक्षपाती ।

बलदेव—२९९, ३४३, ३६२, ४०९ इति चतुर्षु स्थलेषु सूत्रविभागपक्षपाती ।

तेन शंकर, मास्कर, श्रीपति वल्लभ, विश्वनाभिशुद्ध एते पञ्च अधिकसंख्यक-

दलान्तर्गतत्वात् दोषवर्जिता भवन्ति । तेन—

रामानुज—६ स्थलेषु निष्कार्क—२ स्थलयो बलदेव—४ स्थलेषु दोषी भवति ।

श्रीकृष्ण—६ ” मध्व—६ स्थलेषु

श्रुतानी द्रष्टव्यं कस्य केन सह कीदृश सम्बन्ध इति, तद् यथा—

रा० श्री० ६, म० बल० ४, रा० नि० २, नि० श्री० २ स्थलेषु मिलितौ ।

तेन श्रीकृष्ण. यथा रामानुजपक्षपाती बलदेवश्च यथा मध्वस्य न तथा अन्योऽन्येषाम् ।

अतिरिक्तसूत्रग्रहणे दोषगुणनिर्णयः ।

इदानीं द्रष्टव्यम् अतिरिक्तसूत्रग्रहणफलम् । दृश्यते च बहूनि सूत्राणि रामानुजादिभिः अतिरिक्तत्वेन सन्निवेशितानि । तत्रापि तैः न प्रमाणत्वेन प्राचीनतरभाष्यादीनि उद्धृतानि उल्लिखितानि वा । दृश्यते च प्रायेण एतानि अतिरिक्तसूत्राणि शंकरभाष्यान्तर्गत-वाक्य-विशेषा एव । वस्तुतस्तु सम्प्रदायोपदेशम् अन्तरेण बुद्धिबलेन सूत्रार्थनिर्णये प्रवृत्ते सति, एवमेव सम्भाव्यते । यतः भाष्यलक्षणमेव

“सूत्रार्थो वर्णयते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्णयन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः” ॥ इति ।

तेन सूत्रानुरूपेण वाक्येन यत्र भाष्यं रचितम्, तच्च स्ववाक्यं यत्र व्याख्यातमपि भाष्यकृता, तत्र स्वबुद्धिबलेन अलम्बोपदेशेन सूत्रार्थनिर्णये प्रवृत्ते, भाष्यवाक्यमपि सूत्रत्वेन गृहीतम् इत्येव सम्भवति । एतदेव अतिरिक्तसूत्रत्वं शाकरभाष्यपर्यालोचनेन अवगम्यते । स्यादेतत्, अधुना कानि तानि अतिरिक्तसूत्राणि इत्येव आलोचनीयम् ।

पृष्ठी सरणिः

अतिरिक्तसूत्रप्रदर्शनपरा ।

१११ (८क,)	प्रतिज्ञाविरोधात्	रा० नि० श्री० श्रीप०
११२ (१५क, ४६-४७)	अत एव च स ब्रह्म	रा० नि० श्री०
	अत एव च तद् ब्रह्म	नि०
	अत एव स ब्रह्म	श्री०
” (२३क, ५४-५५)	प्रकरणात्	बल०
२११ (४क, १३८-१३९)	दृश्यते तु	म०
२१२ (३४क, २०५-२०६)	शरीराणाञ्चानवस्थितपरिमाणत्वात्	श्रीप०
२१३ (१२क, २२८-२२९)	पृथिवी	रा० नि० श्री०
” (१८क, २३४-२३५)	युक्तेश्च	म०
२१४ (२क, २७१-२७२)	प्रतिज्ञानुरोधाच्च	म०
३११ (२१क, ३१२-३१३)	स्मरणाच्च	म०
३१२ (३१क, ३४९-३५०)	दर्शनात्	म०
३१४ (१६क, ४४१-४४२)	कामकारेण चैके	वि०
४१२ (१९क, ५१५-५१६)	यावद्देहमावित्वाद्दर्शयति च	म०
४१३ (३क, ५२०-५२१)	वरुणाच्चाधीन्द्र-प्रजापती	व०

एवं च श्रीप० २०५ सूत्रात्पर, बल० ५४ सूत्रात्पर, वि० ४४१ सूत्रात्पर,
 व० ५२० सूत्रात्पर, म० १३८, २३४, २७१, ३१२, ३४९, ५१५ सूत्रेभ्य परं,
 १० स्थलेषु अतिरिक्तसूत्रं पठितवान् ।

रा० नि० श्री० ४६, २२८ सूत्राभ्यां परं २ स्थल्यो अतिरिक्तसूत्रं पठितवन्तौ
 रा० नि० श्री० श्रीप० ८ सूत्रात्पर १ स्थले " "

तेन रामानुज—८ फ, ४६-४७, २२८-२२९ इति ३ स्थलेषु अतिरिक्तसूत्रं गृहीतवान्

निम्बार्क—८ फ, ४६-४७, २२८-२२९ " ३ स्थलेषु " "

श्रीकृष्ण—८ फ, ४६-४७, २२८-२१९ " ३ स्थलेषु " "

श्रीपति—८ फ, २०५ २०६ " २ स्थल्यो " "

मध्व—१३८-१३९, २३४ २३५, २७१-२७२ " ३ स्थलेषु " "

३१२-३१३, ३४९ ३५०, ५१५-५१६ " ६ स्थलेषु " "

वल्लभ—५२०-५२१ " १ स्थले " "

विज्ञानमिक्षु—४४१-४४२ " १ " " "

चलदेव—५४-५५ " १ " " "

अत्र अष्ट आचार्या अल्पसंख्यकदलान्तर्गताः सन्त दोषमागिनः सञ्जाताः, तद् यथा—

रामानुज ३ स्थलेषु दोषी मध्व ६ स्थलेषु दोषी

निम्बार्क ३ " " वल्लभ १ स्थले " "

श्रीकृष्ण ३ " " विज्ञानमिक्षु १ " " "

श्रीपति २ स्थल्यो " चलदेव १ " " "

तेन अतिरिक्तसूत्रग्रहणे केवलं शंकर-भास्करौ न दोषमागिनौ दृश्येते । अपरे सर्वे

दोषिण इति प्रतिभाति ।

इदानीं द्रष्टव्यं कस्य केन सह कीदृश सम्बन्ध इति, तद् यथा—

।। रा० नि० ३ नि० श्री० ३ नि० श्रीप० १

रा० श्री० ३ रा० श्रीप० १ श्री० श्रीप० १

एतेन प्रतीयते यथा निम्बार्क रामानुजानुगामी तथा श्रीकृष्णोऽपि, पुनः तथैव श्रीकृष्ण-

निम्बार्कानुगामी इति ।

सूत्रवर्जने दोषगुणनिर्णयः ।

इदानीं द्रष्टव्यं सूत्रवर्जनफलम् । दृश्यते च भास्करादिभि आचार्यैः शंकरपठित-
 सूत्राणि परित्यक्तानि । अप्यापि न माचीन्तरममाणानि प्रवृत्तितानि, । वर्जितसूत्राणि यथा—

सप्तमी भरणिः

सूत्रवर्जनप्रदर्शनपरः ।

२११	६१४०	दृश्यते तु	इति सूत्रं	म०	भाष्ये	वर्जितम्
२१२	४५२१६	विप्रतिषेधाच्च	"	भा०	"	"
३११	२७३१८	योनेः शरीरम्	"	भा०	"	"
३१२	३२३५०	सामान्यात् तु	"	म०	"	"
"	३४३५२	स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्	"	भा०	"	"
३१४	२२१४७	भावशब्दाच्च	"	व०	"	"
"	४२१४६७	उपपूर्वमपि त्वेके	"			
		भावमशनवत् तदुक्तम्	"	भा०	"	"
"	४६१४७१	श्रुतेश्च	"	भा० रा० म० नि० श्री०	"	"
४१३	५५२२	उभयव्यामोहात् तत्सिद्धे.	"	भा० रा० नि० श्री०	"	"

अत्र म० १४०, ३५० इति सूत्रद्वयं, भा० २१६, ३१८, ३५२, ४३७ इति सूत्राणि, व० ४४७ सूत्रम् एवम् एकैकं आचार्यः ७ स्थलेषु पूर्वगृहीतसूत्रं परित्यक्तवान् ।

भा० रा० नि० श्री० ४ आचार्याः ५२२ सूत्रे, अतः १ स्थले गृहीतसूत्रं परित्यक्तवन्तः ।

भा० रा० म० नि० श्री० ५ " ४७१ " " १ " " " " ।

तेन

भास्करः २१६, ३१८, ३५२, ४६७,

४७१, ५२२ इति ६ स्थलेषु

रामानुज- ४७१, ५२२ इति द्वयोः स्थलयोः

मध्वः १४०, ३५०, ४७१ इति ३ स्थलेषु

तेन अल्पसंख्यकगणान्तर्गतत्वात्

रामानुज. २ स्थलयोः

मध्वः ३ स्थलेषु

दोषी भवति ।

निम्बार्कः ४७१, ५२२ इति २ स्थलयोः

श्रीकण्ठः ४७१, ५२२ " २ " "

वल्लभः ४४७ " १ स्थले—

प्राचीनैः गृहीतीनां सूत्राणां वर्जनं कृतवान् ।

निम्बार्कः २ स्थलयोः

श्रीकण्ठः २ स्थलयोः

वल्लभः १ स्थले

भास्कर.— ४ स्थलेषु

अत्र भास्करः ४७१ सूत्रे, रा० म० नि० श्री० इति चतुर्भिः आचार्यैः सह मिलितं दृश्यते । तेन अत्र स समसंख्यकगणान्तर्गतः सन् न दोषभाक् भवति । किन्तु अन्येषु सूत्रेषु अल्पसंख्यकदलान्तर्गतं सन् स चतुर्षु स्थलेषु दोषग्रस्तः जात इति विशेषः ।

इदानीं द्रष्टव्यं फल्य केन सह कीदृश सम्बन्ध इति, तद् यथा—

भा० रा० २ स्थल्यो रा० नि० २ स्थल्यो भा० म० १ स्थले म० धी० १ स्थले
 भा० नि० २ " रा० धी० २ " रा० म० १ " मिलितौ ।
 भा० धी० २ " नि० धी० ० " नि० म० १ "

एतेन रामानुज, निम्बार्क, धीऋष्य भारकरानुगामिन, निम्बार्क धीऋष्य रामा-
 नुजानुगामीति दृश्यते ।

सूत्रक्रमविपर्यये दोषशून्यनिर्णय ।

अनुना द्रष्टव्यं—यत्र क्रम-विपर्ययफलम् । दृश्यते च शंकरपठितसूत्रक्रमस्य चतुर्थे
 स्थले तु अपरै आचार्यै ध्यतिसमं ह्यन, तत्रापि प्राचीनतरप्रमाणं न भ्रमद्यम् । तद् यथा—

अष्टमी सरणिः

सूत्रक्रमविपर्ययप्रदर्शनपरा

शंकरपाठः

२।१

मध्वपाठः

४। न विलक्षणत्वादस्य तयान्वं च शब्दात् ४। न विलक्षणत्वादस्य तयान्वं च शब्दात्
 ५। अमिमानिन्यपदेऽस्तु विरोधानुगतिम्याम् ५। दृश्यते तु
 ६। दृश्यते तु ६। अमिमानिन्यपदेऽस्तु विरोधानुगतिम्याम्
 ७। असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ७। दृश्यते च

८। असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्

शंकरपाठः

२।१

रा० धी० श्रीप० पाठः

४। अन्यत्रामावाध न तृणादिवत् ४। अन्यत्रामावाध न तृणादिवत्
 ५। अम्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ५। पुरुषात्मवदिति चेत्तथापि
 ७। अगित्वानुपपत्तेश्च ७। अगित्वानुपपत्तेश्च
 ७। अन्यथानुमिती च प्रशक्तिवियोगात् ७। अन्यथानुमिती (च) प्रशक्तिवियोगात्
 ८। अम्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ८। अम्युपगमेऽप्यर्थाभावात्
 ९। विप्रतिषेधाद्यासमञ्जसम् ९। विप्रतिषेधाद्यासमञ्जसम्

शंकरपाठः

२।२

श्रीपतिपाठः

३०। न भावोऽनुपलब्धे ३०। न भावोऽनुपलब्धे
 ३१। क्षणिकत्वाच्च ३१। सर्वथानुपपत्तेश्च
 ३२। सर्वथानुपपत्तेश्च ३२। क्षणिकत्वाच्च
 ३३। नैकस्मिन्नसम्भवात् ३३। नैकस्मिन्नसम्भवात्

शंकरपाठः	रा३	रा० श्री० श्रीप०-पाठः
३४। विहारोपदेशात्		३४। रा०श्री०
३५। उपादानात्		३२। श्रीप०
		} उपादानाद् विहारोपदेशश्च
३६। व्यपदेशाच्च क्रियाया न चेन्निर्देशविपर्ययः		३५। रा०श्री०
		३३। श्रीप०
		} व्यपदेशाच्च क्रियाया न चेत् निर्देशविपर्ययः ।

शंकरपाठः	श३	श्रीपतिपाठः
५। उभयव्यामोहात्तिसद्धे		५। वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुते
६। वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतै		६। उभयव्यामोहात्तिसद्धे
अत्र मध्व. रामानुज. श्रीकण्ठ श्रीपतिश्च सर्वे अल्पसंख्यक-दलान्तर्गतत्वाद् दोष-भागिन भवन्ति । तेन		

रा२रा५ रा३रा४	} रामानुज. २ स्थल्योर्दोषी,	रा२रा५ रा३रा४	} श्रीकण्ठ २ स्थल्योर्दोषी
रा१रा४-७ मध्व १ स्थले दोषी,		रा२रा५ रा२रा३० रा३रा४ श३रा५	

अपरे पट् आचार्यां शंकर, भास्कर, निम्बार्क, श्रीपतिः, विज्ञानभिक्षुः, बलदेवश्च तेन दोषवर्जिता भवन्ति ।

उदानां दृष्टव्यम् अत्र कस्य केन सह कीदृश. सम्बन्धः, इति, तद् यथा
 ग० श्री० रा२रा५ सूत्रे, ग०श्रीप० रा२रा५ सूत्रे, श्री०श्रीप० रा२रा५ सूत्रे,
 .. रा३रा४ रा३रा४ रा३रा४ ..

अभिन्नमताः पञ्चमिन्वौ नजानौ ।

तेन द्व निर्गलित फलम्—

ग० श्री० २ स्थल्यो मिलिनौ

ग० श्रीप०

"

द्वितीयपादसमालोचनम् ।

इदानीं यदि अधिकरणरचनानियमनिरपेक्षधिकरणरचनासूत्रपाठसूत्रयोगसूत्रविभागसूत्रप्रदणसूत्रवर्जनसूत्रकमचिपर्ययजन्यन्दोपगुणानां समाहारं कियेत, तदा इत्यमेव फलं दृश्यते—

	अधि करण- रचना- याम्	अधि करण- भाष्य- नायाम्	समाष्टिः	सूत्र पाठे	सूत्र योगे	सूत्र विभाग-	सूत्र प्रदणे	सूत्र वर्जने	सूत्र पिप- पये	समाष्टि दोषाः
शं०	१	१२	१३	१०	१					२४
मा०	१	१०	११	४६	४			४		६५
रा०	१६	४	२३	३६	१४	६	३	२	२	८६
नि०	४०	३	४३	३३	८	२	३	२		६१
म०	३२	७४	१०६	४७	१	६	६	३	१	१७०
श्री०	१२	१६	२८	२६	१४	६	३	२	२	८१
श्लोप०	१०	६	१६	६३	११		२		४	६६
य०	४६	३०	७६	२४	२		१	१	..	१०४
धि०	१	१	१	२९	१		१			३१
वट०	१	१	१	४१	२		१		..	४४
	१६१	१५७	३१६	३५५	५८	२०	२०	१४	९	७९५

अत्र विज्ञानमित्युच्यतेव-भाष्ययो अधिकरणरचनाऽरचनान्यत्रुल्लाफलं न भवति तम् । तयो मुद्रितग्रन्थे अधिकरणनिर्देशस्य असाधितत्वात्, तेन अधिकरणरचनाविषयकविचार अष्टसु भाष्येषु कृत्, पाठमेवादि विचारस्तु वरासु भाष्येषु कृत् इति विवेकः । एव च अध्यानां भाष्याणां मध्ये दोषाणां संख्याधिक्यकम इत्यम्—

सकरभाष्ये २४ दोषाः, श्रीकृष्णभाष्ये ८१ दोषाः, निम्बार्कभाष्ये ९१ दोषाः, वल्लभभाष्ये १०३ दोषाः, भास्कर, ६५ ,, रामानुज ,, ८६ ,, श्रीपति ,, ९८ ,, मच्च ,, १७० ,, ।

तेन सकरभाष्यमेव अत्र दोषरहितत्वात्, व्यासमतसन्निकृष्टं भवति । तत्त. भास्कर-

दीनामिति यथायथं बोद्धव्यम् । एतद् एव अधिकरणरचनानियमनिरपेक्षनिर्णयफलम्, नियम-
सापेक्षनिर्णयफलं तु एतद् ग्रन्थस्य तृतीये पादे प्रदर्शनीयम् ।

इदानीं द्रष्टव्यं प्रागुक्तेषु सप्तसु विषयेषु कस्य केन सह कीदृशो नेदिष्ठो दूरस्थो वा सम्बन्धः इति ।

भाष्य- नामानि	अधिकरण- रचनाऽ- रचनायाम्	सूत्र- पाठे	सूत्र- योगे	सूत्र- विभागे	सूत्र- ग्रहणे	सूत्र- वर्जने	सूत्रक्रम- विपर्यये	समष्टि
शं० भा०	२५	--		--				२५
शं० रा०	२							२
शं० नि०	२							२
शं० म०	११							११
शं० श्री०	११							११
शं० श्रीप	३							३
शं० व०	१०							१०
भा० रा०	२	१२	२			२		१८
भा० नि०	१	१०	२			२		१५
भा० म०	११	१२				१		२४
भा० श्री०	११	११	२			२		२६
भा० श्रीप	३	९	२					१४
भा० व०	९	९						१८
भा० वि०		६						६
भा० बल०		१०						१०
रा० नि०	२४	२२	८	२	३	२		६१
रा० म०	७	१९	१		—	१		२८
रा० श्री०	११	३०	१४	६	३	२	२	६८
रा० श्रीप०	१६	२७	११		१		२	६०
रा० व०	११	१२						२३

अथ यदि एतेषां दोषाणां संख्यानुक्रमेण विन्यासः कृतः स्यात्, तदा—

रा० श्री०	६८	भा० श्री०	२६	भा० नि०	१५	व० वि०	८
रा० नि०	६१	श० भा०	२५	श्री० वल०	१५	नि० वि०	६
रा० श्रीप०	६०	भा० म०	२४	भा० श्रीप०	१४	भा० वि०	६
नि० श्री०	४८	म० श्रीप०	२४	श्रीप० वल०	१३	म० वि०	६
म० व०	४७	रा० व०	२३	श्री० व०	१२	वि० वल०	५
श्री० श्रीप०	४६	म० वल०	२२	शं० म०	११	श्री० वि०	४
नि० श्रीप०	३८	रा० वल०	२०	शं० श्री०	११	श्रीप० वि०	३
नि० व०	३८	श्रीप० व०	२०	व० वल०	११	शं० श्रीप०	३
रा० म०	२८	भा० रा०	१८	शं० व०	१०	शं० रा०	२
नि० म०	२७	भा० व०	१८	भा० वल०	१०	जं० नि०	२
म० श्री०	२६	नि० वल०	१८	रा० वि०	८		

तेन श्रीकण्ठ सर्वेभ्यः रामानुजानुगाभी, ततः निम्बार्कः रामानुजानुगाभी, ततः श्रीपतिः रामानुजानुगाभीति दृश्यते । एवम्—अवशिष्ट बोद्धव्यम् इति । अयमपि आचार्याणां सम्बन्धनिर्णये एकः पन्थाः । एतेन निम्बार्क-श्रीकण्ठ-श्रीपतीनां रामानुजपरमविकत्वमपि अनुमातुं शक्यते ।

एवं च दशानाम् आचार्याणाम् एकैकस्य अल्पसंख्यकगणान्तर्गतत्वात्

१। अधिकरणरचनाऽरचनयो.	५। अतिरिक्तसूत्रग्रहणे
२। पाठभेदे	६। गृहीतसूत्रवर्जने
३। सूत्रद्वययोगे	७। सूत्रक्रमविपर्यये चेति
४। सूत्रविभागे	

एतेषु सप्तसु विषयेषु कति दोषाः भवन्ति, ते च

शंकरे	२४	दोषाः	श्रीकण्ठे	८१	दोषाः
भास्करे	६५	"	श्रीपतौ	९९	"
रामानुजे	८६	"	वल्लभे	१०४	"
निम्बार्के	९१	"	विज्ञानमिक्षौ	३१	"
मध्वे	१७०	"	वल्लभे	४४	"

भवन्ति । तत्रापि दोषसंख्यायाः अल्पाधिक्यतुलनाया कृताया दृश्यते शंकरे २४ दोषाः, अपरेषां सर्वेषां दोषाधिक्यम् इति । तेन शंकरः यथा व्यासमतानुसारी नापरे तथा । अतः शांकरभाष्यं यथा व्याससम्मतं न तथा अन्यानि भाष्याणि भवन्ति इति अवगन्तुं शक्यते । एतच्च सूत्रार्थविचारं विनैव अधिकसंख्यकभाष्यकाराणां सम्मतिक्रमेण निरूपितम् । न तु

अधिकरणरचनानियमाविषयकरणान्तरम् एतत् निरूपणं कृतम् । अग्रे वर्यं त नियमम् आविष्कृत्य विचारयाम, अधिकरणरचनायां फोडसी माप्यकार कियद्रव्यासमतानुसारी इति । अत्र यत् निरूपणं कृतं, तद्यु आपातसंगतमेव, तत् तु स्थूलदृशा कृते स्थूलदृष्टौ वा इति बोद्धव्यम् । यस्तु तस्तु अत्र यो निर्णय कृत, सोऽपि माप्याणां दोषादोपनिर्णये न सम्यक् पन्था भवितुमर्हति । स तु प्रायत्वेन ग्रहणीय एव, यत प्राचीनार्वाचीनयोर्मध्ये सम्प्रतिवाहुष्यमेव अत्र विचारमानदण्डत्वेन गृहीतम् । समशक्तिकानां समविद्यानुद्धिद्वलनीर्याणां समकालीनानां मध्ये विषयविरोध सम्प्रतिवाहुष्यमेव प्रमाणत्वेन ग्रहणीयम्, न तु प्राचीनार्वाचीनयोर्मध्ये सर्वस्मिन् विषये तथा भवितुमुचितम् । अर्वाचीना नियमेन प्राचीनानां द्वायादा मयन्ति, अतस्तेषां मतं प्राचीनानां मतसापत्वं प्राचीनानाम् अनुकरणं वा । तेन योऽयं सम्प्रतिवाहुष्यरूपपन्था अत्र अनु कृत. स न प्रकृतसत्यनिर्णाय अल, स न व्यासमतनिर्णये सम्यक् पन्था । एतेन सम्भावना भिन्नमात्रं विज्ञापयितुं शक्यते । तेन शंकरे ये २४ दोषा प्रदर्शिता, मास्करादीनां मतविरोधित्वात्, मास्करे या ये ६७ दोषा उपस्थापिता रामानुजादीनां मतवैलक्षण्यात्, तत्सर्वम् अर्वा चीनैः प्राचीनमतदूषणम्, प्राचीनतर प्रमाणं विनैव, तेनार्थ निर्णय न संशयानाकुलित । एतेन प्रथम माप्यकार कियद्रव्यासमतानुवर्ती व्यासमतसन्निकृष्ट वा इत्येव ज्ञातुं शक्यते, न तु तस्य दोषसंख्याया सत्यत्वम् अत्रान्तत्वं वा । तथापि अधिकसम्भत्या शंकरमतस्यैव व्यासमतानु वर्त्तित्वं व्यासमतमधिकृष्टत्वं वा यथा स्यात् न तथा अन्ये नाम इत्येव सिध्यति । एवं च शंकरव्याख्याने दोषाणाम् अल्पत्वात् पादार्थनिर्णय यथा शंकरमाप्यत संगच्छते, तथैव व्याससम्मतपादार्थं मरेत् इति युक्तम् । अयं पादार्थ एव पादसंगति, अनया पादसंगत्या अधिकरणार्थं नियम्यते, तत अधिकरणार्थेन सूत्रार्थं निरूपणीय इति एतत्सर्वं प्रागेव उक्तम् ।

अत्र केचित् प्रत्यवतिष्ठन्ते—अधिकरणरचनानियमाविष्करणं न प्रयोजनम् । यत् सूत्रार्थाधीन अधिकरणार्थं, तदधीनश्च पादार्थं । तेन पादार्थेन सूत्रार्थं न निर्णेतव्यं । अन्योन्याभयत्वात् ।

नैतद् युक्तम्, तद्भक्तित्वनिवेदो न शक्यं निवार्यते । अधिकसंख्यकसूत्रैः अधिकरणार्थे निरूपिते तथा अधिकसंख्यकैः अधिकरणैः पादार्थे निरूपिते सति तेन पादार्थेन अथ शिष्टाधिकरणार्थनिर्णय सम्भवति । एव च सूत्रार्थोऽपि निर्णेतव्यं ।

एवं च श्रुतिसंगत्यनुरोधेन सर्वाणि सूत्राणि श्रुत्यर्थपराणि इति कृत्वा अर्थात् श्रुत्यर्थसन्देह निराकरणकानि इति कृत्वा व्याख्येयानि । शास्त्रसंगतिवलेन सर्वाणि सूत्राणि साक्षाद् वा परम्परया वा प्रकृतपादकानि इति कृत्वा योजनीयानि । ततश्च प्रथमाध्यायान्तर्गतसूत्राणि समन्वय साधकानि, द्वितीयाध्यायान्तर्गतसूत्राणि अविरोधबोधकानि, तृतीयाध्यायान्तर्गतसूत्राणि साधनपराणि, तथा चतुर्थीध्यायान्तर्गतसूत्राणि फलज्ञापकानि इति कृत्वा व्याख्येयानि । समन्वयादय अत्र

अध्यायसंगतिरिति उच्यते । पादप्रतिपाद्यविषया एव पादसंगतयः । शांकरमतानुसारेण पाद-
प्रतिपाद्यविषयाः प्रागेव प्रदर्शिताः, ते एवात्र पादसंगतित्वेन ग्रहणीयाः । शांकरव्याख्यानस्यैव
अधिकसम्मतत्वेन दोषाल्पत्वात् । तत्रापि उपलभ्यमानानां भाष्याणां मध्ये प्राचीनतमत्वमपि
शांकरव्याख्यानस्य उत्कर्षसाधकम् । शांकरव्याख्यानादीनां खण्डनाय प्रवृत्तानां भाष्याणां शांकर-
भाष्यादपि प्राचीनतरभाष्यादीनाम् अप्रदर्शनात् अपकृष्टत्वम् इत्यपि अवधेयम् ।

एव च सर्वशास्त्रपारदशा अलौकिक-शक्तिसम्पन्नानाम् आसमुद्र-हिमाचलविश्रान्त-
सम्प्रदायप्रवर्तकानाम् अवतारकल्पानां महात्मनाम् आचार्याणाम् अनुमोदनाधिक्यम् अवलम्ब्य
व्याससम्मतसूत्रार्थनिर्णय समुचित इत्येव अविस्वादिमार्गमेकं परिकल्प्य, शांकरसम्मतपादार्थं
एव व्यासानुमोदिता पादसंगतिरिति उत्पश्यामः ।

इदानीं द्रष्टव्यं कीदृशी सा पादसंगति अधिकरणसंगतिश्च इति, यच्च संगतिद्वयम्
अधिकरणार्थनिर्णयद्वारा सूत्रार्थनिर्णये तथा च व्यासमतविनिर्णये आवश्यकम् । तत्र अधि-
करणसंगतिरत्र बहुविधा, यथा, आक्षेपिकी संगति, उदाहरणसंगतिः, प्रत्युदाहरणसंगति, प्रसंग-
संगति, एकफलत्वसंगतिः, दृष्टान्तसंगति, उपजीव्योपजीवकभावसंगतिः, हेतुहेतुमद्भावसंगति-
रित्याद्याः । एतासां बलाबलविनिर्णयद्वारा सूत्रव्याख्यानयौक्तिकत्वमपि निर्णेतव्यम् । यथा यदि
केनचिद् आचार्येण अधिकरणविशेषस्य पूर्वाधिकरणेन सह सम्बन्धः क्रियते प्रसंगसंगत्या, तदनु-
सारेण अधिकरणान्तर्गतसूत्राप्यपि व्याख्यायन्ते, अन्येन तु तदेव आक्षेपसंगत्या दृष्टान्तसंगत्या
वा कृतं स्यात्, तदा प्रसंगसंगत्यानुसारिव्याख्यानात् अपरव्याख्यानं युक्ततरमिति भवितुम्
उचितम् । प्रसंगसंगत्या दुर्बलत्वात् । एवं च अन्यत्रापि यथासम्भवं बोद्धव्यम् । अतः
अधिकरणसंगतिरपि सूत्रार्थनिर्णये तथा व्यासमतविनिर्णये आवश्यकी । तथैव अधिकरण-
मध्येऽपि, यत्र एकाधिकानि सूत्राणि वर्तन्ते तत्र सूत्राणाम् अर्थनिर्द्धारणे मिथः संगतिरपि उप-
कारिणी भवति । तत्रापि यस्मिन् भाष्ये पूर्वसूत्रेण सह परसूत्रस्य प्रसंगसंगत्या अर्थनिर्द्धारणं
क्रियते, तत्र चेद् भाष्यान्तरे आक्षेपादि-संगत्या अर्थान्तरं निर्दिष्टं स्यात्, तदा एतद् भाष्यान्तर-
व्याख्यानमेव युक्ततरं भवति । यथा आनन्दमयाधिकरणे अष्टानां सूत्राणां मध्ये सप्तमं यत्
“कामाच्च नानुमानापेक्षा” १।१।१८ इति सूत्रं, तस्य वृत्तिकृन्मतेन यद् व्याख्यानं तत्र साख्यमत-
खण्डनात् तत्प्रासंगिकम् इति उक्तं दृश्यते, परन्तु भगवत्पादीयव्याख्याने तत्सूत्रार्थं आक्षेप-
संगत्या सम्बन्ध्यते । अतः अत्र भगवत्पादीयव्याख्यानस्य केवलं संगतिमात्रविचारेण युक्ततरत्वं
कल्पयितुं शक्यते । एव च एतादृशसंगतिविचारस्य महदुपयोगित्वं वर्तते एव ।

परन्तु एतदर्थम् अस्माभिः सूत्रकृताम् अधिकरणसूत्रयोः रचनाकौशलम् अवगन्तव्यम् ।
यतः अधिकरणारम्भोपयो तथा अधिकरणान्तर्गतविषयभेदस्यापि न किमपि निर्द्धानं सूत्रमध्ये
पदसं सूत्रकृद्भिरिति प्रतीयते । विभिन्नभाष्येषु विषयेऽस्मिन् सम्यक् एकमत्यमपि न दृश्यते

एतद्य प्रागेव विस्तरेण प्रतिपादितम् । अतोऽस्मामि अद्युना षोऽप्युपाय निर्णय, येन सूत्र-
कृताम् अधिकरणसूत्रयो रचनाकौशल विज्ञायेत् । नाप्ययं सम्भवति यत् सूत्रकृद्भि न षोऽपि
नियमोऽनुसृत, न चेदं युक्तं यत् सूत्रार्थबुभुक्षुमि पाठकवृन्दै व्याससमातसूत्रार्थं निर्णेतु न
शक्येत इति सूत्रकृतामाशयं सम्भवेत् । अत नूनं किमपि निदर्शनम् अधिकरणसूत्ररचनार्थं
भद्रमेव सूत्रकृद्भि ।

एतदर्थं फतिचित् साधारणनियमा सनिबद्धा अस्मामि पूर्वस्मिन् पादे विशेष
नियमास्तु संग्रहीष्यन्ते इति तत्रैव प्रतिज्ञातमपि । अतोऽद्युना अस्मामि अधिकरणरचनाकौशले
विरोपनियमा आविष्करणीया तृतीयपादे । तैश्च नियमनिबद्धै अधिकरणरचनाऽरचनाजन्य
दोषादोषो निर्णेतव्यौ । नियमनिरपेक्षनिर्णयफलैः सह नियमसापेक्षनिर्णयफले विवेचिते सति
यस्य पक्षे दोषाक्षयता भवेत् स एव पक्षः समीचीनः व्यासमतसम्मतश्च इत्येवं फलशयित्तुं शक्यम् ।
सूत्राणां यादृत्स्वल्पाक्षरत्वं गम्भीरार्थफलत्वं तथा अस्पष्टत्व च प्रतीयते, तेन निसिन्दिग्यतया
व्यासमतनिरूपणं नितरां सदुष्करमेव, अथ किम् असम्भवमेव । विभिन्नाचार्याणां भाष्यरचना
नैपुण्यं युक्तिपरिपाट्यादिकं च यथा अनुवर्तनीयं तथैव अपरिमेयं च । अत व्यासमतसम्भिकृष्टत्व-
निरूपणमेव अत्र प्रयत्नामहे इति यावत् । सूत्रार्थविचारादिकं विना अधिकरणरचनारचना
विचार फथं व्यासमतनिर्णयोपयोगीति अग्रे वक्ष्यते ।

इति श्रीचिद्धानानन्दपुरी-विरचिते व्याससम्मत-सूत्र-भाष्यनिर्णये

द्वितीय पाद ।

इति प्रथमो भागः ।

अथ द्वितीयो भागः

अथ तृतीयः पादः ।

अधिकमम्मतनियमानुमारेण निर्णय ।

भगवद्भ्यामविरचितममृतमन्यस्य तन्नुमोदितमूर्धनिर्णयस्य श्रुति ॥ आख्यायपात्राधि-
 करगादीनां विभागपूर्वकं संगतिनिरूपणम् एकं मुख्यं प्रयोजनं भवति । यस्तु तस्य सा संगति
 तथा अधिकरमविभागाद्य प्रत्येक भाष्यस्य प्रायेण पृथक् पृथक् दृश्यते । अतः तादृशाधिकरण-
 संगतिप्रभृतिनिरूपणेन व्याख्यानमोदितमृततात्पर्यनिर्णयार्थम् आशौ तदनुमोदितं भाष्यं निर्णयम् ।
 तदर्थम् इत्यादि अन्वयम् अधिकरणरचनायाः सूत्ररचनायाश्च विशेषनियमनिश्चय आवि-
 ष्यरणीय । यतः सूत्ररचनायां तथा अधिकरणरचनायामेव व्यासमतस्य वैशिष्ट्यमप्य । यथा
 सम्भवति, न तथा सूत्रार्थविचारे भवितुम् अर्हति, सूत्रार्थस्य सुत्यर्थाधीनत्वात् । श्रुत्य
 नुमाप्येव सूत्रार्थं करणीयं, यतः द्रव्यार्थनिर्णयार्थमेव ऋद्धमन्य रचितं भगवता व्यासदेवेन
 इति हि सर्वान्निश्चितम् । अतो न सूत्रार्थमध्ये व्यासमतवैशिष्ट्यं प्राचुर्येण पूर्णतया वा वर्तते,
 परन्तु सूत्राधिकरणरचनायामेव तत्र । तेन यदि सूत्राधिकरणरचानियमनिश्चयः विनिर्णीता
 स्युः, तदा याममम्मतममृतमन्यनिर्णयप्रयासः अस्माकं फयश्चित् सफलतां प्राप्नुयात् । यतः तैश्च
 नियमैः अत्र विभिन्नाभ्याणां दोषादो निर्णये श्रुते तेषां परमतं व्याख्यानमोदितम् इति फयश्चित्त
 निर्णेतुं शक्यम् । अतः अत्र अधिकरणरचानियमा निरूपणीया मर्वादी । तत्र १ कादश सामान्य
 नियमाः प्रथमपादे मतिबद्धाः, एतन्मते तेषु अत्र मर्तव्याः । तेषाम् अन्येभ्य एते
 विशेषनियमाः अधिकसम्भत्वा मद्गलनीयाः । ततश्च प्रथमतः निरूपितनियमाः पश्चाद् येन यत्र लङ्घि-
 ष्यन्ते तत्र तस्य दोषेण भवितव्यम् इत्येव मन्तव्यम् । अथ यदि पतादृशलङ्घने अधिकसम्भति-
 रेव पुनः आपद्यते—अधिकसम्भत्वा आचार्या यदि पूर्वनिष्पन्ननियमविरोधिनः स्युः, तदा ततोऽपि
 विशेषनियमसंरक्षणेन पूर्वनियमरक्षणं फर्तव्यं, न तु माह्निष्पन्नस्य नियमस्य अग्रहणं विक-
 लनं वा मनुचितं भवेत् । अत्र चेत् विशेषतः नियमसंरक्षणम् अमममवि, तत्र ते एव अधिक-
 संभत्वा आचार्या दुपणीयाः, व्यासमतविमृष्टत्वात् । नात्र संभ्याधिक्येन पूर्वनियमनिष्पन्नस्य
 फलस्य अन्यत्वं करणीयम्, अथवा अधिकसंभ्यकानाम् आचार्याणामपि दोषकल्पनं न
 अमंगलं मन्विति । एवं च अधिकरणरचानियमानाम् अनुसरणानुसरणाम्यां भाष्याणां दोष-
 गुणविनिर्णयः अत्र प्रस्तुयते । पूर्वस्मिन् पादे पतादृशनियमनिरपेक्षैरेव अस्मामि । संभ्याधिक्य-
 सम्भतिरेव भाष्याणां दोषगुणनिर्णयकरत्वेन परिकल्पिता, अत्र तु तृतीये पादे अधिकसम्मत
 नियमसापेक्षै अस्मामि भाष्याणां दोषगुणनिर्णयं करिष्यते । अस्मेव अत्र प्रमेद । तेन मयेकम्
 अधिकरणं पृथक्कृत्वा अवलम्ब्य तदन्तर्गतसूत्राणि एकत्रीकृत्य भाष्याणां परीक्षणम् आरभ्यते ।

अथ समन्वयनाम-प्रथमाध्याये प्रथमपादे
प्रथमं जिज्ञासाधिकरणम् ।

अत्र प्रथमं जिज्ञासाधिकरणम् । तत्र—“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” १।१।१ इति एकेन सूत्रेण एतद् अधिकरणं रचितम् । अत्र सर्वे भाष्यकारां अभिन्नमतावलम्बिनः । सूत्रस्थजिज्ञासापदम् आश्रित्य सर्वसम्मत्या एतस्य “जिज्ञासाधिकरणं” नाम । एव सूत्रपदसाहाय्येन अधिकरण-नाम-करण-रीतिरियं प्रायेण सर्वे आचार्यैः सर्वत्र अनुसृतेति दृश्यते । यत्र कुत्रचित् एतस्य अन्यथात्वं भविष्यति, तत्र तत्र तच्च प्रदर्शनीयम् अस्मामि । तत्र प्रायेण अधिकरणप्रतिपाद्यविषयानुसारेण अधिकरण-नामनिर्देशः परिलक्ष्यते । परन्तु अधिकरणप्रतिपाद्यविषयनिर्देशो विप्रतिप्रत्ति-शंकापत्तेः प्रतिपाद्य-विषयानुसारेण अधिकरण-नाम-निर्देश-करणं सर्वत्र नाधिकैः समाश्रितम् इति । अधिकरणारम्भक-सूत्रपदेन अधिकरण-नाम-निर्देशरहस्यम् इत्येव सम्भाव्यते । अतः अधिकरणनामनिर्देशो अयमेको नियमः कल्पयितुं शक्यते, यत् “सूत्रान्तर्गतपदानुसारेण अधिकरण-नाम-करणं सम्पादनीयम्” इति । अतः इत्येव अत्र एको विशेषनियमो भवतु । इति प्रथमो विशेष-नियमः ।

ततश्च अत्र ग्रन्थाध्यायपादानाम् आरम्भः । अत्र प्रथमसूत्रेण सर्वसम्मत्या अधिकरणारम्भ-दर्शनात् व्यापकारम्भे व्याप्यस्यापि तथोत्वदर्शनात् अपर एको नियमः अत्र कर्तुं शक्यते, यत्—“अध्यायपादानाम् आरम्भे अधिकरणारम्भ-नियमेन करणीयः” । तेनायम् अत्र द्वितीयो विशेष-नियमः भवतु । तेन यस्तु चतुर्थसामान्यनियमः—“सूत्रमध्ये उद्देश्यतया विधेयतया वा निराकाङ्क्ष-प्रथमान्त-पदसत्त्वम् अधिकरणारम्भसूचकम्” इति, भूमिकापादे प्रदर्शितं, तस्य नात्र उपयोगिता । तस्य एतद्द्वितीयनियमव्याप्यत्वात् । अतो “ब्रह्मजिज्ञासा” इति प्रथमान्तपदस्य अत्र अधिकरणारम्भसूचकत्वं न व्याहृतम् । नियमोऽयम् पादमध्ये प्रयोज्यः । द्वितीयविशेष-नियम-बलेन पादारम्भे प्रथमान्तपदाभावेऽपि अधिकरणारम्भः करणीयः— इत्यपि फलबलात् आयातम् । यथा “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्” १।२।१ इत्यत्र अधिकरणारम्भो दृश्यते, प्रथमान्तपदाभावेऽपि । तेन ऊर्ध्वनीयप्रथमान्तपदस्यापि अधिकरणारम्भकत्वम् इति विज्ञेयम् । पञ्चमसामान्यनियमोऽपि अत्र न प्रयोक्तव्यः । तेन अत्र “तद् ब्रह्म” इति प्रथमान्तपदस्य अध्याहर्तव्यत्वेऽपि तद्ब्रह्मदेव न अस्य अधिकरणारम्भकत्वम्, किन्तु पादारम्भादेव अस्य अधिकरणारम्भकत्वम् इति बोद्धव्यम् । इति द्वितीय विशेष-नियमः ।

ततश्च एतत्तृतीयसामान्य-नियम-बलेन अधिकरणसमाप्ति-सूचकनियमोऽपि आविष्कर्तुं शक्यते । स च ‘यावत् अधिकरणारम्भक-तादृश-प्रथमान्तपदघटितं सूत्रं पुनरुपलभ्यते, तावद् आख्याधिकरणम् अन्वयमाप्तम्’ इति । तेनायं तृतीयो विशेषनियमो भवितुम् अर्हति । अनेन अत्र “अथातो ब्रह्म-जिज्ञासा” इति एकेनैव सूत्रेण अधिकरणं रचनीयम् । यतो “जन्मान्तस्य यत्” १।१।२ इति द्वितीय-

सूत्रे "जन्मादि" इति निरपेक्षप्रथमा तपदसत्त्वात् पृथग्गधिकरणारम्भे समुचित । अत "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति एतेन सूत्रेण प्रथमं जिज्ञासाधिकरणं समाप्तम् इति बोद्धव्यम् । इति तृतीय विरोप नियम ।

आचार्याणां मतभेदेन सूत्रार्थभेदात् अधिकरणावयवेष्वपि मतभेद संजात । स तु तच्छ्रुत्वाप्येव्य अवगन्तव्य । तत्र सर्वमाप्यकाराणाम् एतेन सूत्रेण एतदधिकरणरचनायाम् ऐक्यत्वात् न कस्यापि अत्र कश्चित् दोष इति बोद्धव्यम् । १११११

द्वितीय जन्माद्यधिकरणम् ।

जन्माद्यस्य यत् " १११२ इति द्वितीय सूत्रम् । अस्य 'जन्मादि'—यदात् अस्य 'जन्माद्यधिकरणं' नाम । वल्लभभाष्यमतेन "जन्माद्यस्य यत् शास्त्रयोनित्वात्" इत्येव द्वितीय सूत्रम् । अन्येषां सर्वेषां मतेन 'जन्माद्यस्य यत्' इति द्वितीय सूत्रम्, ततश्च "शास्त्रयोनित्वात्" इत्येवं तृतीय सूत्रम् । तथापि सर्वैरेव आचार्यैः अत्र द्वितीयम् अधिकरणं रचितम् । अत्र "जन्मादि" इति प्रथमान्तपदात् तथा "तद् ब्रह्म" इति प्रथमा तपदाध्याहाराद्य अधिकरणारम्भे षरणीयः, चतुर्थ-पंचम-सामान्य-नियमाम्नाम् । अत्र अधिकरणरचना एतत्सामान्यनियमद्वयेनैव समाच्छते । एतत्तर्था चतुर्थ सामान्यनियमो द्रष्टव्य । अधिकरण-समाप्तिस्तु 'शास्त्रयोनित्वात्' इति परसूत्रे 'सर्वानं ब्रह्म' इति प्रथमा तपदाध्याहारस्य आवश्यकत्वत् तत्र च तस्य पृथग्गधिकरणत्वात् षरणीयः । अध्याहृत प्रथमा तपदबलेन तस्य अधिकरणारम्भणीयत्वात् । पञ्चम सामान्यनियमो द्रष्टव्य । वल्लभाचार्यमित्राणां मतानाम् आचार्याणाम् मतेन "शास्त्रयोनित्वात्" इति सूत्रेण तृतीयम् अधिकरणं रचितम् । तेन अधिकसंख्यकाचार्यमतविरोधात् तथा सर्वसंमतनियमविरोधाच्च वल्लभाचार्यमतम् अत्र मत्तोपमिति मन्तव्यम् । तथापि सूत्रद्वयैकीकरणत् तन्मते तृतीयसूत्रे पृथक्त्वात् कव्याहारस्य अनावश्यकत्वात्, अन्येषाम् आचार्याणाम् मते तस्य आवश्यकत्वात्, वल्लभमतस्य उत्कर्षं षरणीयः । परन्तु एतत्सूत्रद्वयस्य स्पष्टार्थविचारेण तथा विषयश्रुतिभेदेन च एतयोः पृथक्सूत्रत्वं सगतम् इति मन्तव्यम् । एतत्तु अत्रे तृतीयाधिकरणविचारप्रसंगे व्यक्तीभवित्वात् । तेन वल्लभ-माप्यस्य अयम् उत्कर्षं लक्षुतां प्रयाति । इदानीम् अस्य अधिकरणावयवादिक विचार्यम्—

अत्र केचित् 'जन्म आद्यस्य यत्' इति पच्छेदम् इच्छन्ति । तत्र सम्भवं । जन्मादि-संसारो आद्यत्वं नास्ति । संसारस्य सादित्वे ऋष्टु वैपम्यनैर्घृष्यदोषापत्तिः । कल्पान्तर्गत-सर्गाया-दित्वकल्पने आदित्वस्य रक्षणिकत्वापत्तिः, आद्यस्य जन्ममात्रकल्पने स्थितिभंगमोचनाय उपलक्षण-वक्तव्यं भवति । यतो वा इमानि" इति विन्यस्तुतौ च मस्वितिलयानाम् उच्छेसो दृश्यते । तेन "जन्मादि" इति आदि-पदेन स्थितिभंगयोः ग्रहणं स्वारसिकमेव । ततश्च आद्यस्य जन्मबोधिका श्रुति-अत्र विषयत्वेन न केनापि परिगृहीता इति । अत एतादृशकारणवृत्त्य् आद्यस्य जन्म इत्येषम्

अर्थकरणं न संगतम् । ततश्च आद्यस्य जन्महेतुत्वं कार्यब्रह्मणोऽपि सत्त्वात् सर्वकारण-कारण-रूप-
त्वेन ब्रह्मणः अत्र न जिज्ञास्यत्वम् आपद्यते । अत ईदृशी व्याख्या नादरणीयेति मन्यामहे । शाक-
रादपि प्राचीनतरस्य व्याख्यानस्य अप्रदर्शितत्वाच्च । अतः एतादृशी व्याख्या न रमणीया इति ।
तथापि अधिकरणरचनायां नात्र कस्यापि कोऽपि दोषः संजातः ।

तृतीयं शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ।

“शास्त्रयोनित्वात्” १।१।३ इति तृतीयं सूत्रम् । अस्य शास्त्रयोनित्व-पदात् अस्य “शास्त्र-
योनित्वाधिकरणं” नाम । वल्लभमित्रानां नवानाम् आचार्याणाम् मते एतेन तृतीयसूत्रेण तृतीयम्
अधिकरणं सम्मतम् । वल्लभमतेन एतत् सूत्रं “जन्माद्यस्य यत्” इति द्वितीयसूत्रस्य शेषविशेष-
मात्रम् । अतः तन्मतेन एतत्सूत्रस्य अधिकरणारम्भकत्वम् असंगतम् । परन्तु तच्च चिन्त्यम् ।
“शास्त्रयोनित्वात्” इति एतत्सूत्रस्य हेतुबोधकाकाररूपत्वात् अन्वयानुरोधात् उद्देश्यविधेयरूप-
त्वेन प्रथमान्तपदाध्याहारः अत्र प्रथमत एव अपेक्षितः । तेन “तद् ब्रह्म सर्वज्ञम्” इत्येवं प्रथमान्त-
पदानि अत्र अध्याहर्तव्यानि इति कल्प्यते । तेन अध्याहृतप्रथमान्तपदबलेन अस्य अधिकरणारम्भ-
कत्वं सगच्छते । एतदपि पञ्चमसामान्यनियमनिरूपणप्रस्तावे वर्णितमेव । एतदर्थं पञ्चम. सामान्य-
नियमो द्रष्टव्यः ।

इदानीं द्रष्टव्यं वल्लभमतेन एतत्सूत्रद्वयस्य एकीकरणं संगतम् असंगतम् वा । तत्र
“शास्त्रयोनित्वात्” इत्येतत्सूत्रस्य हेतुरूपत्वात् अन्वयानुरोधात् आकाक्षानिवृत्तये च उद्देश्यविधेय-
बोधकं पदद्वयमपि आवश्यकम् । तद्वदेतौ सूत्रार्थः न सम्भवति । ततश्च द्वितीयसूत्रीयविधेयात्
अस्य विधेयभेदात् पृथक् सूत्रत्वमेव संगतम् । अतो युक्त्यापि एतस्य पृथक्सूत्रत्व समर्थितमेव ।
ततश्च दशानाम् आचार्याणां मध्ये नवानाम् ऐकमत्यात् पृथक्सूत्रत्वमेव अस्य समर्थयितव्यं
भवति । अतोऽत्र विशेषनियम एक संकलनीय । स च इत्यम्—“उद्देश्यविधेयान्यतरभेदाद्
अधिकरणभेदेन सूत्रभेद साधीयान् । अथवा अधिकरणावयवभेदबोधनात् विधेयभेदाद् वा
सूत्रभेद युक्तः । किंवा अवयवविशेषस्य वैशिष्ट्यसाधनात् सूत्रभेदः करणीयः । अत्र विधेयभेदेन
अधिकरणभेदात् सूत्रभेद युक्तः । तेन वल्लभभाष्यस्य अत्र दोष एव कल्पनीयः । इति चतुर्थ-
विशेष नियमः ।

ततश्च अत्र निम्बार्कमतेनापि सह विरोधो दृश्यते । शंकर भास्कर-रामानुज-मध्व-श्रीकण्ठ-
श्रीपति-वल्लभ-विशानमिक्षु-बलदेव-त्रमुखा भाष्यकाराः सर्वे एकेनैव सूत्रेण अत्र अधिकरणं रचितवन्तः,
निम्बार्कभाष्ये तु “तत्तु समन्वयात्” इति परवर्तिसूत्रमपि एतदधिकरणान्तर्गतं कृतम् । “तत्तु सम-
न्वयात्” इति एकेनैव सूत्रेण निम्बार्काचार्यमित्रैः सर्वे आचार्यैः एकमेव अधिकरणं रचितम् ।
एतस्य अन्यथाचरणेन निम्बार्कभाष्यस्यैव तेन दोषस्पर्शः संजातः—इति कल्पयितुं शक्यते ।

“तत् तु समन्वयात्” इत्यत्र ‘तत्’ इति प्रथमा तत्पदसत्त्वाद् अस्य पृथग् अधिपरणत्वं भगतेमेव । तेन च शास्त्रयोनित्वाधिपरणस्य एषे नैव सूत्रेण समाप्तिरपि सूचिता भवति ।

ततश्च शांकरमाप्यानुसारेण एतस्य शास्त्रयोनित्वाधिपरणस्य वर्णघट्टयं दृश्यते । नैतत् अन्येन कनापि माप्यनारेण श्रुतम् । तेनाऽत्र शांकरभाष्ये दोष दृश्यते कश्चित् । पर तु तत्र दोषत्वेन परिगणनीयं यावज्ज शांकरात्पि प्राचीनतरमाप्यकलेन समर्थितं स्यात् । एषो जानाति सूत्रं क्लृप्तमिव तत्पदधिपरणस्य वर्णघट्टयं नामिधेतमिति । अतोऽत्र शांकरभाष्ये दोषपरत्वेना न भंगता । सूत्राणां महर्षिसूचनम् अन्काराय इति गद्यते सुधीभि बहुभि । एवं च अत्र चतुर्नान्निष्कार्कमप्ययो दोष सूचित इति । १।१।३

चतुर्थं समन्वयाधिकरणम् ।

“तत्तु समन्वयात्” १।१।४ इति चतुर्थं सूत्रम् । अस्य “समन्वय”-पदस्य अस्य समन्वयाधिपरणं नाम । ‘तत्’ इति प्रथमान्तपदाद् अत्र अधिपरणारम्भ निष्कार्कमिधै सर्वे आचार्ये श्रुत । निष्कार्कभाष्ये एतत् सूत्रं शास्त्रयोनित्वाधिपरणान्तर्गतं श्रुतम् । अतः तत्र निष्कार्कमतेन प्रथमान्त पद-प्रति-सामान्य-नियम-रूपनं भवति । तेन इदम् अत्र तस्य दोषाय एव ।

न च अत्र ‘तु’-शब्देन अधिपरणरचनायां प्रथमान्त-पद-प्रति-सामान्य-नियमान्तगत-निरपेक्षत्वस्य व्यापातात्, तेन च प्रथमान्त तत्पदस्य साकोक्षत्वप्रतिपादनात् सूत्रस्य एतस्य अधिपरणारम्भकत्वम् असंगतम् इति वाच्यम् । आशङ्कितपूर्वपक्षीयविधेयस्य पूर्वाधिपरणप्रतिपाद्यत पृथग् विपक्षत्वात् । पूर्वाधिपरणस्य विधेयन्तु “धर्मण सर्वज्ञत्वं शास्त्रप्रमाणकत्वं” च, अत्र तु सर्व-शास्त्रसमन्वितत्वं विधेयम् । अतः अधिपरणावयवमेतत्पदं यथा सूत्रमेतत्, कर्तव्यं तथा विधेयमेतत् अधिपरणमेतदोऽपि परजीम, चतुर्थविधोपनियमता । अतः एतत्सूत्रेण पृथगाधिपरणरचनं सुभंगतमेव । तेन निष्कार्कव्याख्यानम् अधिपरणरचननियमविरुद्धमिति सिद्धयति । न केवलं नियमविरुद्धं, परन्तु भगानाम् आचार्याणाम् अपि विरोधि । यत्र तु “तु”-शब्देन प्रथमान्तपदस्य अधिपरणारम्भकत्वं व्याहृतम्, तत् अत्रे प्रदर्शयिष्यते । अतोऽत्र एक निष्कार्कभाष्यमेव दोषमस्ति इति कल्पयितुं शक्यते । परसूत्रे पृथगाधिपरणारम्भात् एतत्सूत्रान्तम् एतत् अधिपरणम् । एतच्च सर्वोच्यम् ।

अत्रापि शांकरभाष्ये वर्णघट्टयं वर्तते । नान्यै कैरपि एतत् समाचरितम् इत्यपि दृश्यते । रहस्यं तु सूचीभिर्विज्ञेयम् । तथाहि शांकरमतेन कर्मणा सह यथा ज्ञानोपासनयो नेव तथा ज्ञानेन सह उपासनस्यापि भेद स्वीक्रियते । मतान्तरे तु नैतत् अंगीक्रियते । अतः प्रथम-वर्णकेन कर्मणि श्रुतितत्पर्यत्वं निरस्य द्वितीयं तेन ज्ञानस्यैव तत्प्रदर्शितम् इति दिक् १।१।५

पचमम् ईक्षत्यधिकरणम् ।

अत्र “ईक्षतेर्नाशब्दम्” १।१।५ इति सूत्रस्य “ईक्षति”-पदात् अस्य ईक्षत्यधिपरणं नाम ।

अस्मिन् पञ्चमाधिकरणे शाकर-भास्कर-मध्व-वल्लभ-विज्ञानमिक्षु-बलदेवमतेन सप्त सूत्राणि, रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-श्रीपति मतेन तु अष्ट सूत्राणि परिगृहीतानि । “प्रतिज्ञाविरोधात्” इति एकं सूत्रं रामानुजादिमतेन अतिरिक्तं गृहीतम् । एतत्तु शाकर-भास्कर-भाष्यद्वयमध्ये कथञ्चित् स्वपद-वर्णनीयभाष्याशरूपेण दृश्यते । तद् यथा

अत्र शंकरभाष्यम्—“च-शब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चय-प्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत । कारण-विज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातम् इति प्रतिज्ञातम् । ‘उत तम् आदेशम् अप्राक्ष्यः’—इत्यादि ।

अत्र भास्करभाष्यम्—“अतः सच्छब्दवाच्यं चेतनं ब्रह्म इति निश्चीयते, प्रतिज्ञा-विरोधाच्च । ‘उत तम् आदेशम् अप्राक्ष्यः येन अश्रुतं श्रुतं भवति, अमृतं मतम्, अविज्ञातम् विज्ञातम्” इति ।

शाकरभाष्यतः पूर्वतनभाष्यादीनां प्रमाणं विना सूत्रत्वेन अस्य ग्रहणेन स्वपदवर्णनस्य च भाष्यलक्षणत्वात्, तथा हि—

“सूत्रस्थं पदमादाय पदैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥”

इति वचनात्, एतत्सूत्रस्य शाकर-भास्कर-भाष्याशत्वकल्पनं नासंगतम् ।

तानि च अष्टसूत्राणि यथा—

१। ईक्षतेर्नाशब्दम् १११५

२। गौणश्चेन्नात्मशब्दात् १११६

३। तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् १११७

४। हेयत्वावचनाच्च १११८

५। प्रतिज्ञाविरोधात् १११८ (१)

६। स्वाप्ययात् १११९

७। गतिसामान्यात् ११११०

८। श्रुतत्वाच्च १११११

अत्र (१) “ईक्षतेर्नाशब्दम्” १११५ इत्यत्र “अगब्दम्” इति प्रथमान्तपदेन अधिकरणारम्भः संगच्छते । चतुर्थसामान्यनियमो द्रष्टव्यः । अत्र सर्वेषाम् ऐकमत्यं च ।

(२) “गौणश्चेन्नात्मशब्दात्” १११६ इत्यत्र “गौण” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि न केनापि अधिकरणारम्भः कृतः, अतोऽत्र एको विशेषनियमः करणीयः । स च इत्थम् भवेत् “अथ यदि सूत्रमध्ये—“चेत्” “चेन्न” “इति चेन्न” इत्यादिपदसत्त्वं तदा अधिकरणं नारम्भणीयम्” इति । अप्येऽपि प्रायेण एवमेव दृश्यते । अतो यत्र व्यभिचारशंका भवेत्, तत्र विशेषनियमेन सा निवर्तनीया । एतेन अधिकरणारम्भकत्वं निषिद्धम् । इति पञ्चमविशेषनियमः ।

(३) “तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्” १११७ अत्र प्रथमान्तपदोभावात् नात्र अधिकरणारम्भः करणीयः । अत्रापि सर्वेषाम् ऐकमत्यं दृश्यते । अन्वयार्थम् उद्देश्यवियेय-बोधक-प्रथमान्त-पदस्य

आवश्यकत्वेऽपि सूत्रार्थस्य साकारार्थयत्वात् नास्य अधिकरणारम्भत्वं कल्पनीयम्, एतदर्थं चतुर्थसामान्यनियमो द्रष्टव्यः ।

(४) “द्वियत्वावचनाच्च” १११८ एतन्पि तादृशम् । च-कारात् स्वाकारक्षत्वमपि । अतः नाधिकरणारम्भः । चतुर्थसामान्यनियमात् पष्ठविशेषनियमाच्च । पष्ठविशेषनियमस्तु “१११५” मन्व्यसूत्रे द्रष्टव्यः ।

(५) “प्रतिपादविरोधात्” १११० इति एतन्नपि तथा । परन्तु पठसु भाष्येषु न एतत् गृहीतम् । सूत्रमेतत् ॥ करमाप्यान्तविशेषेण ॥ इति प्रतिपादितम् ।

(६) “स्वाप्ययात्” १११९ इत्यपि पूर्ववत् । प्रथमान्तपदमावात् चतुर्थसामान्यनियमात् च नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् ।

(७) “गतिसामान्यात्” १११० एतन्नपि तुल्यम् । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(८) “श्रुतत्वाच्च” ११११ प्रथमान्तपदमावात्, तन्व्याहारेऽपि च-कारात् साकारक्षत्वम्, अनन्तत्वे पूर्ववत् । चतुर्थसामान्यनियमस्तु पष्ठविशेषनियमाच्च । ततश्च इतः परम् “आनन्दमयोऽभ्यासात्” इति सूत्रेण अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगतैव । तेन अधिकरणरचनायाम् अत्र न कस्यापि दोष इति गण्यते ।

पष्ठम् आनन्दमयाधिकरणम् ।

अत्र “आनन्दमयोऽभ्यासात्” १११२ इति सूत्रस्य “आनन्दमय”-यात् अस्य “आनन्दमयाधिकरण” नाम । अस्मिन् अधिकरणे केवलं श्रीकृष्णचार्य्यं विहाय सप्त आचार्या अष्टसूत्राणि गृहीतवन्तः । श्रीकृष्णचार्येण एतदधिकरणं द्विधा विभक्तं कृतं, यथा—प्रथमचतुर्भिः सूत्रैः एकम् अधिकरणम्, अन्तिमचतुर्भिः सूत्रैः अपरम् अधिकरणम् । तानि च अष्ट सूत्राणि यथा—

१। आनन्दमयोऽभ्यासात् १११२	५। नेतरोऽनुपपत्ते १११६
२। विकारशब्दाभेति चेन्न प्राचुर्यात् १११३	६। भेदव्यपदेशाच्च १११७
३। तद्वैतुष्यपदेशाच्च १११४	७। कामाच्च नानुमानप्रपेक्षा १११८
४। मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते १११५	८। असिक्तस्य च तद्योगं शास्ति १११९

अत्र (१) “आनन्दमयोऽभ्यासात्” १११२ इति सूत्रे “आनन्दमय” इति प्रथमान्तपदात् अनेनैव अधिकरणारम्भः मनुचितः । अत्र सर्वेषाम् ऐकमत्यं च दृश्यते । एतदर्थं चतुर्थसामान्यनियमो द्रष्टव्यः ।

(२) “विकारशब्दाभेति चेन्न प्राचुर्यात्” १११३ अत्र सूत्रमध्ये अन्वयार्थम् कस्यचित् प्रथमान्तपदस्य अन्वयाहारेऽपि “इति चेन्न” इति पदात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । एतदर्थं पञ्चमविशेषनियमो द्रष्टव्यः ।

(३) “तद्धेतुव्यपदेशाच्च” १।१।१४ अस्य प्रथमान्तपदाभावात् नाधिकरणारम्भकत्वम् । च-कारात् अध्याहारे कृतेऽपि “तत्”-शब्देन साकाक्षत्वात् न तस्य विभिन्नविधेयबोधकत्वम् । अतो नास्यापि अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्य-नियमः तथा षष्ठविशेषनियमोऽत्र द्रष्टव्यः ।

(४) “मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते १।१।१५ अत्र “मान्त्रवर्णिकम्” इति पदस्य प्रथमान्तत्वेऽपि उद्देश्यविधेयामेदाद् अस्य नाधिकरणारम्भकत्वम् इति । सर्वेषु भाष्येषु एवमेव दृश्यते । न च च-कारस्य समुच्चायकार्यकत्वात् उद्देश्यविधेययोः मध्ये अनुक्तसन्निवेशं शक्यं, तस्य हेतुसमुच्चायकार्यकत्वात् । अतः अत्र कस्यचित् विशेषनियमस्य प्रयोजनं, येन एतादृशस्थले सूत्राणाम् आकारमात्रदर्शनेन तेषाम् अधिकरणारम्भकत्वं वार्येत । स च नियमः इत्यम् भवेत् “चकरादिपदयोगात् अध्याहृतस्य अनध्याहृतस्य वा प्रथमान्तपदस्य सापेक्षत्वे सिद्धे नाधिकरणारम्भकत्वम्” इति । एतेन अत्र प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि अस्य अधिकरणारम्भकत्वं व्याहृतम् । अयं तु चतुर्थसामान्यनियमस्य प्रतिप्रसवः । इति षष्ठः विशेषः नियमः ।

(५) “नेतरोऽनुपपत्तेः” १।१।१६ अत्र “इतरः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तं, तथापि “इतर”-शब्दस्य स्वरूपत एव सापेक्षत्वार्थकत्वात् तत्र युक्तम् । एतेन चतुर्थसामान्यनियमोक्तनिरपेक्षत्वार्थस्य व्याघातो भवति । श्रीकण्ठाचार्यस्तु एतेन पृथग् अधिकरणं रचयाचकार । तत्र सम्यक् । अधिकसम्भतेरभावात्, “इतर”-शब्दस्य सापेक्षत्वबोधकत्वेन युक्तानुपपत्तौ च । तथा च अपर एको नियमोऽत्र आवश्यकः । यथा—“इतरादि-शब्दवत् स्वरूपतः सापेक्षत्वार्थकप्रथमान्तपदस्य न अधिकरणारम्भकत्वम्” इति । अयमपि चतुर्थसामान्यनियमस्य प्रतिप्रसवः । इति सप्तमः विशेषः नियमः ।

(६) “भेदव्यपदेशाच्च” १।१।१७ अत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । प्रथमान्तपदाध्याहारे कृतेऽपि च-कारात् साकाक्षत्वविधानात् तथैव चतुर्थसामान्यनियमात् षष्ठविशेषनियमाच्च न तत् ।

(७) “कामाच्च नानुमानापेक्षा” १।१।१८ अत्र “अनुमानापेक्षा” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि नास्य पृथग् अधिकरणारम्भकत्वम्, एतच्च सर्वसम्मतमेव । “कामाच्च” इत्यत्र ‘च’-शब्दयोगात् साकाक्षत्वविधानात् तन्निषेधः, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(८) “असिन्नस्य च तद्योगं शास्ति” - २।२।१९ अत्र प्रथमान्तपदाभावात् न पृथग् अधिकरणारम्भः । च-कारात् तदध्याहारेऽपि साकाक्षत्वात् तन्निषेधः । षष्ठविशेषनियमात् । परसूत्रे पृथग् अधिकरणारम्भणात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च सुसंगता इति ।

शाकरभाष्ये अत्रापि वर्णकद्वयं दृश्यते । तत्र शाकरभाष्यटीकातः अवगम्यते—वृत्तिकारमतमेव प्रथमवर्णके एकदेशिमतत्त्वेन विवृतम् । स्वमतं च द्वितीये वर्णितम् इति ।

उपवर्ग-बोधयानामुभयोरभरकरनामानुनामि सर्वे वृत्तिकारण मत् व्याख्यानं गृहीतम् । एवं च सर्वत्र वृत्तिकारणमतेषु प्रथमवर्णकप्रतिपादनम् एकदेशितम् । वृत्तिकारोऽपि एकैकाधिको वा इति तु सुप्रतिभिर्यथाप्यम् । सांकरस्य शुक्तिप्रप्य गौटपादसाम्प्रदायिकरत्नेन सांकरव्याख्यानं गौटपादनुमोदितमिति कश्चित् प्रकथ्यते । अयं च वृत्तिकार बोधात्मको वा उपवर्गो वा तत्र निर्णेतुं शक्यते । आपातत यावन्ति प्रमाणानि उपलब्धानि तेभ्य तयो मेद एव प्रतिमाति इति । बोधात्मननुगतनामानुज्याख्यानात् उपवर्गानुगतभारकरव्याख्यानस्य मेदज्ञत्, रामानुजेन भास्करमतस्य स्पष्टनाथ । अत तौ भिन्नी एवेति मन्यते । आस्तां तावत् । अत्र तु अधि-करणरचनायां शीघ्रमाप्यस्यैव दोष, नापरस्य पर्यचित इत्येव बोद्धव्यम् ।

सप्तमम् अन्तरधिकरणम् । १११०

अत्र “अन्तस्तद्वर्मापदे जात” १११० इति सूत्रस्य “अन्तरू”-पदज्ञत् अस्य अन्तरधिकरणं नाम । अग्निम अधिकरणे सर्वे आचार्ये एकमत्येन सूत्रद्वयं गृहीतम् । तद् यथा

१। अन्तस्तद्वर्मापदे जात १११० २। मेदव्यपदे नाथान्य १११० १

अत्र (१) “अन्तस्तद्वर्मापदे जात” इति १११० सूत्रे “अन्तरू” इति प्रथमान्तपदज्ञत् अधिकरणारम्भ चतुर्थसामान्यनियमानुगत एव । नात्र एतत् प्रथमान्तपदस्य मापेक्षत्वसंभवात् । “अन्तरू” इत्यन्तित “अथ य एष अन्तरान्त्ये” इति श्रुते विनयत्वात् । चतुर्थविधोपनियमो द्रष्टव्य । नात्र अधिकरणदोषश्च, परसूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भत्वात् ।

(२) “मेदव्यपदे नाथान्य” इति १११० सूत्रे निरपेक्षप्रथमान्तपदस्य अभावत्वात् नात्र अधिकरणारम्भ समुचित । “अन्य” इति शब्दस्य प्रथमान्तत्वेऽपि तस्य स्वरूपत साकारत्वान् । सप्तमविधोपनियमो द्रष्टव्य । चकारयोगाच्च अध्याहृतस्यापि साकारत्वात् अत्र नाधिकरणारम्भ पक्षविरोपनियमात् । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति संगच्छते । अत्र न कस्यापि माप्यस्य दुष्टत्वम्, अत न कस्यापि दोष ।

अष्टमम् आकाराधिकरणम् । १११०

अत्र “आकारात्मलिगात्” १११० इति पक्षेन सूत्रेण इदम् अधिकरणं रचितं सर्वैरेव भाष्यकारै । अस्य “आकार” इति शब्दात् एतस्य “आकाराधिकरणम्” नाम । परसूत्रेण धृयगाधिकरणारम्भत्वात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति समुचिता । “आकार” इति प्रथमान्तपदज्ञत् अस्य अधिकरणारम्भकत्वम् । एतदर्थं चतुर्थसामान्यनियमो द्रष्टव्य । अत्रापि न कस्यापि दोष । सर्वेषामेव पक्षकत्वात् ।

नवम प्राणाधिकरणम् । १११०

अत्रापि “अतएव प्राण” १११० इति पक्षेनैव सूत्रेण एकम् अधिकरणं रचितं

सर्वैरेव भाष्यकारैः । अस्य सूत्रस्य “प्राण”-शब्दात् एतस्य “प्राणाधिकरणं” नाम । ततश्च “प्राण” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमानुसारेण । परसूत्रे अधिकरणारम्भणात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिरपि संगच्छते । अत्रापि अधिकरणरचनायां न कस्यापि दोषः ।

दशम ज्योतिश्चरणाधिकरणम् १।१।१०

अत्र “ज्योतिश्चरणामिधानात्” १।१।२४ इति सूत्रे “ज्योतिश्चरण”-इति पदात् अस्य “ज्योतिश्चरणाधिकरणं” नाम । मध्वाचार्यमिन्नैः सर्वैः सप्तभिः आचार्यैः अत्र चतुर्भिः सूत्रैः अधिकरणं रचितम् । मध्वाचार्यस्तु केवलं “ज्योतिश्चरणामिधानात्” इति एकेन सूत्रेण एकम् अधिकरणम्, अवशिष्टसूत्रत्रयेण च अपरम् एकम् अधिकरणं रचयामास । तानि च चत्वारि सूत्राणि यथा

१। ज्योतिश्चरणामिधानात् १।१।२४

२। छन्दोमिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात् तथाहि दर्शनम् १।१।२५

३। भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् १।१।२६

४। उपदेशमेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् १।१।२७

अत्र (१) “ज्योतिश्चरणामिधानात्” १।१।२४ इति सूत्रे “ज्योति” इति प्रथमान्तपदात् अनेन अधिकरणारम्भः चतुर्थसामान्यनियमानुगत एव ।

(२) “छन्दोमिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात् तथाहि दर्शनम्” १।१।२५ अत्र दर्शनम् इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि “इति चेन्न” इति पदात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । एतदर्थं पञ्चमविशेषनियमो द्रष्टव्यः । मध्वाचार्येण अत्र अधिकरणरचनात् तस्यैव दोषः, बहुमतविरोधात् चतुर्थसामान्यनियमविरोधाच्च ।

(३) “भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्” १।१।२६ अत्र प्रथमान्तपदामावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । “एवम्” इति न प्रथमान्त, किन्तु द्वितीयान्तमेव । प्रथमान्तस्य अध्याहृतत्वेऽपि चकारेण साकाक्षत्वात् तन्निषेधः, षष्ठविशेषनियमात् इति ।

(४) “उपदेशमेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् १।१।२७ इत्यत्र “इति चेन्न” इति पदात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, पञ्चमविशेषनियमो द्रष्टव्यः । एव च अस्मिन् अधिकरणे मध्वाभाष्यमेव दूषणीयम् । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः सुसंगतेति बोद्धव्यम् ।

एकादशं प्रतदर्नाधिकरणम् १।१।११

अत्र अधिकरणविषयश्रुतिप्रसंगानुसारेण “प्रतदर्नाधिकरणम्” इति अधिकरणनाम । सूत्रपदानुसारेण नामकरणे कृते अस्यापि “प्राणाधिकरणम्” नाम भवितुम् उचितम् । परन्तु नवमम् अधिकरणं तन्नाम्ना प्रसिद्धिं गतं प्रागेव, अतः अत्र अन्यं पन्थाः अवलम्बितः । तेन

नात्र अधिकरणारम्भकृत्यपदानुसारेण नामकरण समुचितम् । अतोऽयं नियमो भवतु—“विरोधे सति प्रतिपाद्याद्यनुसारेण अधिकरणनाम करणीयम्” इति । अयमेव अष्टमो नियमः ।

अत्र सर्वे माप्यकारै चत्वारि सूत्राणि गृहीतानि । तानि च सूत्राणि यथा—

१। प्राणस्तथानुगमात् १।१।२८

२। न चक्रुरत्तोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धमूमा ह्यस्मिन् १।१।२९

३। शास्त्रदृष्ट्या तुपदेशो वामदेववत् १।१।३०

४। जीवमुख्यप्राणलिगाजेति चेन्नोपासार्त्रैवि यान्प्रथितत्वाद्दिह तद्योगात् १।१।३१

अत्र (१) “प्राणस्तथानुगमात्” १।१।२८ इति सूत्रे प्रथमान्त “प्राण”-पदस्य अनेन अधिकरणारम्भ चतुर्थसामान्यनियमानुगत एव ।

(२) “न चक्रुरत्तोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धमूमा ह्यस्मिन्” १।१।२९ अत्र “अध्यात्मसम्बन्धमूमा” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि ‘चेत्’-शब्दात् नाधिकरणारम्भ इति पञ्चमविरोधनियमेन सिध्यति ।

(३) “शास्त्रदृष्ट्या तुपदेशो वामदेववत्” १।१।३० अत्र ‘उपदेश’ इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि नाधिकरणारम्भ करणं कृतम् । अतोऽत्र कश्चिद् अयान्तरविरोधनियमः सकलनीयः, येन नियमानुसारित्वमन्व सिध्येत् । स च नियम एव भवेत्—“यत्र अनिपेधार्थकतुंशब्देन सह प्रथमान्तपदसत्त्वं तत्र तेन नाधिकरणारम्भ करणीयम्” इति । अत्र ‘तुं’-शब्दार्थसंकोचार्थक आशिकनिपेधवाचको वा, अतः नात्र दोषः । “तच्च समन्वयात्” १।१।४ इति सूत्रे य ‘तुं’-शब्दस्य तु सम्पूर्णतया निरपत्ति पूर्वपक्षीयत्वात्, अतः तत्र स तुं-शब्द निपेधार्थकः । अत्र ‘तुं’-शब्देन पूर्वपक्षीयत्वात् न सम्पूर्णतया निरपत्ति, तेन स संकोचार्थकः । इति नवमो नियमः ।

(४) ‘जीवमुख्यप्राणलिगाजेति चेन्नोपासार्त्रैविध्यात्प्रथितत्वाद्दिह तद्योगात्’ १।१।३१ अत्र प्रथमान्तपदानुगमात् नाधिकरणारम्भ पृथक्कृत्या कृतम् । अध्याहारोऽपि उद्देश्यविधेययो न भेदः सम्भवति । अतः नाधिकरणम् आरम्भणीयम् इति । “चेत्”-शब्द-योगाच्च । पञ्चमविरोधनियमात् । अत्रैव सर्वसम्भत्या पादसमाप्ते अधिकरणसमाप्तिश्च सगतेति बोद्धव्यम् । अत्रापि न कस्यचिद् माप्यस्य अधिकरणरचनाजन्यदोषः सजातः ।

इदानीं चिन्तनीयं कथम् अत्र पादसमाप्ति अवगन्तव्या इति । ग्रन्थसमाप्तौ यथा अन्तिमसूत्रस्य द्विर्वचनम् “अनाष्टि शब्दात् अनाष्टि शब्दात्” (४।४।२२) इति, तथा अध्यायसमाप्तौ यथा अन्तिमसूत्रस्य अन्तिमपदस्य अन्वयास ‘पतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता” (२।४।२८) इति च, तथा पादसमाप्तौ न किमपि निदर्शनं दृश्यते । न केनापि माप्यकारेण पददर्थं किमपि उक्तम् । सूत्रार्थाञ्जनेन नास्य निर्णयः सम्भवति । व्याख्याकौशलेन सर्वे सर्वे प्रतिपादयितुं शक्यम् । अतः

सूत्राणाम् आकारमात्रदर्शनेन एतस्य मीमासाया यदि कोऽपि उपायः अस्थास्यत्, तदैव शोभनम् अभविष्यत् । परन्तु एतस्य न किमपि निदर्शनं लभ्यम् । अतोऽत्र कल्प्यते व्यासशिष्यसम्प्रदायक्रमेण शिक्षा एवात्र शरणम् । तेनात्र अनुमीयते—“स्वरितेनाऽधिकारः” इति सूत्रानुसारेण पाणिनीयव्याकरणसूत्रपाठवत् स्वरितादिस्वरयोगेन एतत्सूत्रपाठार्थं कश्चित् नियमः सम्प्रदायमध्ये प्रचलित आसीदिति । एतज्जातीयं अपर कोऽपि नियम अधिकरणशेषार्थं सूत्रशेषार्थं चापि आसीदेव । स च नियम परिवर्तिकाले बौद्धादिविरुद्धमतप्रावल्यात् सर्वेषां विस्मृति गतः । अतएव एतादृशेषु विषयेषु भाष्यकाराणां मतमेदवाहुल्यं सञ्जातम् । तेन व्यासानुमोदितसूत्रार्थनिर्णये व्याससम्प्रदायानुसारि-व्याख्यानाविष्करणमेव मतमेदनिराकरणाय सम्यक् पन्थाः । पादशेषनिर्णयप्रसंगे एतदेव अस्माकं कल्पनम् । अथ कोऽसौ व्यास-सम्प्रदायः कतमत् भाष्यं वा तादृशसम्प्रदायानुसारि इत्यादिकं सर्वम् अग्रे वक्ष्यते ।

प्रथमाध्याय प्रथमपादसमालोचनम् ।

इदानीं द्रष्टव्यम् अनेन निबन्धेन अस्मिन् पादे अधिकरणरचनायाम्

- (१) कति कीदृशाश्च नियमा संकलिताः,
- (२) कति च दोषा कस्य भाष्यस्य कथं संवृत्ताः,
- (३) काश्च श्रुतय कैश्च सूत्रै उपजीव्यत्वेन गृहीताः,
- (४) उपजीव्यश्रुतिवलेन कीदृशी च पादसंगतिः भवितव्या इति ।

एते चत्वारो विषया अत्र क्रमेण प्रदर्शनीयाः । तेन षोडशपादानाम् अन्ते एतेषाम् सर्वेषाम् निरूपणानाम् उपसहारे कृते अधिकरणरचननियमानुसारेण कस्य भाष्यस्य कीदृशं व्यासमतानुसारित्वं तत् अनायासेन अवगन्तुं शक्यम् । अत्र प्रथमं तावत् द्रष्टव्यम्

(१) कति कीदृशाश्च नियमाः संकलिता इति ।

तत्र प्रथमो नियम सूत्रान्तर्गतपदानुसारेण अधिकरणनामकरणं सम्पादनीयम् । (१ म सूत्रम्)

द्वितीयो नियम अत्र्यायपादारम्भे अधिकरण करणीयम् । (१ म सूत्रम्)

तृतीयो नियम यावत् अधिकरणारम्भक-प्रथमान्तपदघटितं सूत्रं पुनरुपलभ्यते तावद् आरब्धाधिकरणम् असमाप्तम् । (१ म सूत्रम्)

चतुर्थो नियम उद्देश्यत्रिवेद्यान्यतरमेदात् सूत्रमेदं तथा अधिकरणमेदोऽपि साधीयान् ।

(३ य सूत्रम्)

पञ्चमो नियम यदि सूत्रमध्ये “चेत्” “नेत्” “इति चेत्” इत्यादि पदसत्त्वं तदा अधिकरणं नारम्भणीयम् । (६ पष्ठ सूत्रम्)

षष्ठो नियम -- च-कार-योगान् प्रथमान्तपदस्य सापेक्षत्वे सिद्धं नाधिकरणारम्भकत्वम् । (१७ अमृ)

सप्तमो नियम—‘इतरा’दिसव्दवत् स्वरूपत सापेक्षार्थकप्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि अधिकरणं नारम्भणीयम् । (१६ श सूत्रम्)

अष्टमो नियम—वाघे सति प्रतिपाद्याद्यनुसारेण अधिकरणनाम करणीयम् । (२८ श सूत्रम्)

नवमो नियम—यत्र अनिपेक्षार्थकत्वं शब्देन सह प्रथमान्तपदसत्त्वं तत्र तेन नाधिकरणारम्भ करणीय । (३० श सूत्रम्)

एते च नव नियमा प्रथमाध्याये प्रथमपादे संकलिता । इदानीं द्रष्टव्यम्—

(२) कति च दोषा कस्य माप्यस्य कथं सधृषा इति ।

पृथीयाधिकरणे “शास्त्रयोनित्वात्” १११३ इति पृथीयसूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां वल्लभमाप्ये दोषः । चतुर्थीधिकरणे “तच्चु समन्वयात्” १११४ इति चतुर्थसूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां निम्बार्कमाप्ये दोषः ।

पष्ठाधिकरणे—“नेतरोऽनुपपत्ते” १११६ इति षोडशसूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां श्रीकण्ठमाप्ये दोषः ।

दशमाधिकरणे—‘छन्दोऽभिधानाभेति चेन्न ” १११२५ इति पञ्चविंशसूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां माप्यमाप्ये दोषः ।

तेन अस्मिन् पादे अधिकरणरचनानियमानुसारेण निम्बार्कमध्वश्रीकण्ठवल्लभमाप्याणाम् एकैकं दोष संजातः ।

तत्र अधिकरणरचनायां श्रीकण्ठमध्वमाप्ययो दोषः, अधिकरणस्य अरचनायां निम्बार्कवल्लभमाप्ययो दोषः । एवं च विभागचित्रम्—

	अधिकरणस्य अरचनायाम्	अधिकरणस्य रचनायाम्
वल्लभमाप्ये	१	० दोष
निम्बार्कमाप्ये	१	० ”
श्रीकण्ठमाप्ये	०	१ ”
मध्वमाप्ये	०	१ ”

अथ द्रष्टव्यं शंकरमाप्यानुसारेण—

(३) काश्च भूतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः इति ।

तत्र प्रथमाधिकरणे—

“अयातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति प्रथमसूत्रे वेदान्तवाक्यविचार विषयत्वेन गृहीतः । तेन ‘आत्मा वा रे द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ (४० २।४।५) इत्याद्या भूतय उपजीव्यत्वेन ग्रहणीया इति ।

द्वितीयाधिकरणे

“जन्माद्यस्य यतः” इति द्वितीयसूत्रे “सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म” (तैः २।१); “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” (तैः ३।२)

तृतीयाधिकरणे

“शास्त्रयोनित्वात्” इति तृतीयसूत्रे “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेद.”
- (बृ २।४।१०) “वाचा विरूप नित्यया” (?)
“तं त्वौपनिषदं पुरुषम्” (बृः ३।१।२६)

चतुर्थाधिकरणे

“तप्तु समन्वयात्” इति चतुर्थसूत्रे सर्वे वेदान्ताः विषयत्वेन गृहीताः ।

पञ्चमाधिकरणे

“ईक्षतेर्नाशब्दम्” इति पञ्चमसूत्रे “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्. तदैक्षत” (छा. ६।१।२,३)
“गौणश्चेन्नात्मशब्दात्” इति षष्ठसूत्रे “तत्तेज ऐक्षत” . “ता आप ऐक्षन्त” (छाः ६।२।३,४)
“सेर्य देवता” (छाः ६।३।२) “अनेन जीवेन आत्मना” (छाः ६।३।२)
“तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्” इति सप्तम सूत्रे “स आत्मा तत्त्वमसि” (छा. ६।८।७) ।
“अथ सम्पत्स्ये” (छा. ६।१।४।२)
“हेयत्वावचनाच्च” इति अष्टमसूत्रे “स आत्मा तत्त्वमसि” (छा. ६।१।६।२)
“स्वाप्ययात्” इति नवमसूत्रे—“सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति” (छा. ६।८।१)
“गतिसामान्यात्” इति दशम सूत्रे “आत्मन आकाश. सम्भूतः” (तैः २।१)
“श्रुतत्वाच्च” इति एकादशसूत्रे “स कारणं कारणाधिपाधिप. न चास्य कश्चित् जनिता न चाधिपः” । (श्रे. ६।९)

षष्ठाधिकरणे

“आनन्दमयोऽभ्यासात्” इति द्वादशसूत्रे “अन्नमय.” (तैः २।१), “अन्योऽन्तर आत्मा आनन्द-
मयः” (तैः २।५), “सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म” (तैः २।१), “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा”
(तैः २।५) “असन्नेव स भवति” (तैः २।६)
“विकारशब्दान्नेति चेन्न”—इत्यादि त्रयोदशसूत्रे—हेतुप्रदर्शनमात्रं कृतम् ।
“तद्धेतुव्यपदेशात्” इति चतुर्दशसूत्रे “एष ह्यैवानन्दयाति” (तैः २।७) “इदं सर्व-
मसृजत” (तैः २।६)
“मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते” इति पञ्चदशसूत्रे “ब्रह्मविद् आप्नोति परम्” “सत्यं ज्ञानम्
अनन्तं ब्रह्म” (तैः २।२)

“नेतरोऽनुपपत्ते” इति षोडशसूत्रे “सोऽफामयत बहुभ्याम् प्रजायया” (तै २।६) (छा ६।२।३)
 “भेदव्यपदेशाच्च” इति सप्तसूत्रे “रसो वेम रसं क्षेत्र्यां लब्ध्वाऽऽनन्ती भवति” (तै २।७)
 कामाक्ष नानुमानापेक्षा” इति अष्टसूत्रे “सोऽफामयत” (तै २।६) “आनन्दो ब्रह्म”
 (तै ३।८)

“अस्मिन्नस्य च तद्योगं नास्ति” इति नवसूत्रे—“यदा क्षेत्र्ये पतस्मिन् अदृश्ये अनन्त्ये
 अनिरुक्ते” (तै २।७)

सप्तमाधिकरणे—

“अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्” इति विंशत्यसूत्रे “अथ य एष अन्तरादित्ये हिरण्यस्य पुरस्य”
 (छा १।६।६) “एष अन्तरक्षिणि” । (१।७।५) ।

“भेदव्यपदेशाच्चान्य” इति एकविंशत्यसूत्रे “य आदित्ये तिष्ठत्” (श्रु ३।७।९) ।

अष्टमाधिकरणे—

“आकाशस्तद्विधात्” इति द्वाविंशत्यसूत्रे “अस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति
 होवाच” (छा० १।९।१) “आकारो क्षेत्र्यस्य” (छा १।९।१)

नवमाधिकरणे—

अतएव” प्राण इति त्रयोविंशत्यसूत्रे “प्रस्तोतया देवता” (छा १।११।४) ‘कतमा सा
 देवतेति प्राण इति होवाच’ (छा १।११।४-५) “प्राणमेवाभिसविशन्ति”
 (छा १।११।५ ‘प्राणं तर्हि चागप्येति’ (छा १।०।३।३।६)

दशमाधिकरणे—

“ज्योतिश्चरणाभिधानात्” इति चतुर्विंशत्यसूत्रे “अथ यदत परो दिवो ज्योति दीप्यते ”
 (छा ३।१३।७) “पान्दोऽस्य सर्वा मृदानि त्रिपादस्यामृत विधि” (छा ३।१३।६)

“छन्दोऽभिधानाच्चेति चेत्—” इत्यादि पञ्चविंशत्यसूत्रे “गायत्री वा इदं सर्वम्” (छा ३।१३।१)
 “एत क्षेत्र्यदृष्ट्या महत्युक्तं” मीमांसने” (पे आ ३।२।३।१२)

“मृतादिपादव्यपदेशोपपत्तेर्धैवम्” इति षड्विंशत्यसूत्रे “चतुष्पदा गायत्री” (छा ३।१३।५)
 “उपदेशमेव ज्ञेयं चेत् ” इत्यादि सप्तविंशत्यसूत्रे हेतुप्रदर्शनमात्रम् ।

एकादशमाधिकरणे—

“प्राणस्तयानुगमात्” इति अष्टाविंशत्यसूत्रे “हिततमं मन्यसे” (कौ ३।१) “अथ खलु
 प्राण एव (कौ ३।३)

“न कर्तुरात्मोपदेशादिति चेत्—” इत्यादि नवविंशत्यसूत्रे “मामेव विजानीहि” (कौ ३।१)
 ‘यान् हि अस्मिन् शरीरे प्राण वसति तावदायुः’ (कौ ३।२) “स एष प्राण
 एव प्रभ्रात्मानन्दोऽमृत” (कौ ३।८)

“शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्” इति त्रिंशत्सूत्रे “मामेव विजानीहि” (कौः ३।१) “अहं मनुभव सूर्यश्च” (वृ. १।४।१०)

“जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्न ” इत्यादि एकत्रिंशत्सूत्रे “वक्तारं विधात्” (कौः ३।८) “इदं शरीरं परिगृह्य उत्थापयति” (कौ. ३।३) “मामेव” “प्राणोऽस्मि” “स एष प्राणः एष प्रज्ञात्मा” (कौ ३।१-८)

इदानीं द्रष्टव्यम् एतादृशसूत्रोपजीव्यश्रुतिबलेन—

(४) कीदृशी अस्य पादसंगति ।

सूत्रस्थपदसन्दर्भेण तथा सूत्रोपजीव्यश्रुतितोत्पर्यसन्दर्शनेन अतिस्पष्टतया प्रतिभाति यद् अत्र—“ब्रह्मात्मापुरुषसदानन्दमयाकाशज्योतिप्राणप्रमृतीनां पदानां ब्रह्मपरत्वेन प्रतिपाद्यते । एतेन एतत्पादप्रतिपाद्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गकेश्रुतिवाक्यानां समन्वयः इति कल्पयितुं शक्यते । अयमेव एतत्पादार्थः शांकरभाष्यानुसारेण तथा अधिकाशमाप्यकारसम्मत्या । मतभेदेन पादार्थादिकं भूमि-कारण-प्रथमपादे एव वर्णितम् । तद् यथा

शांकरमते—सुस्पष्टब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यानां समन्वयः ।

भास्करमते—प्रायेण शांकरमतानुरूपम् ।

रामानुजमते—अस्पष्टतरजीवादिलिङ्गकानि वाक्यानि विचारितानि ।

माध्वमते—नामात्मकानाम् अन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां विष्णौ समन्वयः ।

निम्बार्कमते—जिज्ञास्ये श्रीवासुदेवे श्रुतीनां समन्वयः ।

श्रीकण्ठमते रपष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यविचारः ।

श्रीकरमते—परमशिवब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयामिधानम् ।

एतेषां मतभेदानां सम्यक् पर्यालोचने कृते स्पष्टब्रह्मलिङ्गकश्रुतिवाक्यसमन्वय एव एतत्पादसंगतित्वेन ग्रहणीयः । अनया पादसंगत्या एतत्पादान्तर्गताधिकरणाणि सर्वाणि व्याख्येयानि, ततश्च तादृशाधिकरणार्थानुसारेण सर्वाणि सूत्राप्यपि विवृतव्यानि । एवं च श्रुतिवाक्यानां ब्रह्मण्येव तात्पर्यम् इति प्रदर्शनपरत्वमेव एतत्पादान्तर्गतसूत्रार्थः पर्यवसितः । तेन ब्रह्मणः सगुणत्व-निर्गुणत्वादिकं द्वैतत्वाद्द्वैतत्वादिकमपि नात्र पादे मुख्यत्वेन वर्णनीयम्, किंतु प्रसंगत एवेति बोद्धव्यम् । एवं च “जन्माद्यस्य यतः,, (१।१।२) इति सूत्रतः “आनन्दमयोऽभ्यासात्,, (१।१।१२) इति सूत्रतो वा यदि ब्रह्मणः सगुणत्व प्रतिपादयितुं कोऽपि इच्छेत्, तथैव “नेतरोऽनुपपत्तेः,, (१।१।१६) इति सूत्रात् “भेदव्यपदेशाच्च १।१।१७” इति सूत्राद् वा जीवब्रह्मभेदं प्रतिपादयितुं कोऽपि अभिवाञ्छेत्, तदा तस्य चेष्टा न संगता भविष्यति, एवंजातीयविषयाणामत्र प्रसंगतं उक्तव्यात्, यत्र यन्मुन्यत्वेन उक्तं तदेव तत्र प्रमाणं भवितुम् उचितम् । प्रसंगत उक्तानां गौणप्रमाणत्वम् प्रयोजनानुगेवेन तस्य अन्यथाकरणं न दृषणीयम् । तथापि एतादृशे

प्रसंगाधीनविचारफले आम्रदृश्ये तत्र पान्थगततीनां शास्त्रमगतिव्याप्यत्वात् तादृशविचारफलं शास्त्रसंगतिरूपशास्त्रप्रतिपाद्यविषयानुसृत्य करणीयम् । शास्त्रप्रतिपाद्यत्व च प्रथमपादे भूमिकास्त्ये विवृतम् । तत्र णत्वं शास्त्रस्य निर्विरोधाद्वैतमहापरत्वम् । तस्य पुन प्रतिपान्थमत्र बाहुल्यमेव । अतोऽत्र विरम्यते । तेन पूर्वोद्धृतसूत्रनिवहे प्रमाणं सगुणत्वं तथा जीवस्त्वणो मेवादिकं न कल्पनीयम् ।

इति प्रथमपादोपसंहार

अथ प्रथमाध्याये द्वितीयपाद ।

प्रथम सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम् ।

अत्र सर्वसम्भत्या पादारम्भ इत्यते । अतोऽत्र अधिकरणारम्भं समुचितं । अत्र “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्” ११२१ इति सूत्रस्य “सर्वत्र प्रसिद्ध” नाम्नात् अयं “सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणं” नाम । श्लोक-पठ-पठ-माप्यमित्येषु सर्वेषु भाष्येषु अत्र अष्टसूत्राणि गृहीतानि, श्लोक-पठ-पठ-प्रथम-सूत्रद्वयेन एकम् अधिकरणम्, अश्लोक-पठ-पठ-सूत्रे द्वितीयम् अधिकरणं कृतवान् । बहमभाष्ये तु प्रथमचतुर्भिः सूत्रैः एकम् अधिकरणं, ततः पञ्चमाष्टचतुर्भिः सूत्रैः अन्यं अधिकरणं रचितम् । तानि च अष्टसूत्राणि यथा—

१। सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ११२१ (३२)

२। विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ११२२ (३३)

३। अनुपपत्तेस्तु न शारीर ११२३ (३४)

४। कर्मकर्तृत्वपदेशाच्च ११२३ (३५)

५। शब्दनिरोधात् ११२४ (३६)

६। स्मृतेश्च ११२६ (३७)

७। अर्मकीकत्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न

निचाप्यत्वादेवं व्योमथच्च ११२७ (३८)

८। सम्भोगमाप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्

११२८ (३९)

तत्र (१) ‘सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्’ (११२१) इति सूत्रेण सर्वसम्भत्या पादारम्भत्वात् अधिकरणारम्भं, द्वितीयविशेषनियमानुगत एव । अपि च पूर्वस्मिन् पादे अन्तिमपटसु अधिकरणेषु सर्वत्र प्रमाणं विधेयत्वात् अत्रापि “तद्वद्वत्” इत्येवं पदम् अपि अप्याहर्षव्यम् । तेन अद्याहृतप्रथमान्तपदवलेन पञ्चममामान्यनियमानुसारत अत्रापि अधिकरणारम्भं कल्पयितुं शक्यते । तृतीयविशेषनियमेन नात्र अधिकरणसमाप्तिश्च ।

(२) ‘विवक्षितगुणोपपत्तेश्च’ (११२२) अत्र प्रथमान्तपदाभावात् ‘उपपत्ते’ इति हेतुबोधकपदेन सह स्युच्चयार्थं चकार-योगेन प्रथमान्तपदस्य अप्याहारेऽपि साक्षात्त्व-

विधानात् नाधिकरणारम्भः संगतः । चतुर्थसामान्यनियमात् षष्ठविशेषनियमाच्च । नापि अत्र अधिकरणसमाप्ति, परसूत्रे वह्ना मतेन अधिकरणस्य अनारम्भात् ।

(३) “अनुपपत्तेस्तु न शारीर.” (११२।३) अत्र “शारीर.” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि अनिषेधार्थक-“तु”-शब्दयोगात् नात्र अधिकरणारम्भः समुचितः । नवमविशेषनियमात् । श्रीकण्ठभाष्ये अत्र अधिकरणारम्भः कृतः । नायं तु संगतः । नवमविशेषनियमविरोधात्, भाष्यसप्तकविरोधाच्च, तेन अत्र श्रीकण्ठभाष्यस्यैव दोषः सञ्जातः ।

(४) “कर्मकृत्यव्यपदेशाच्च” (११२।४) अत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । अध्याहृतेऽपि तस्य साकाक्षत्वमेव सिध्यति, न वा तस्य पृथग् विधेयत्वम्, चकारयोगात्, चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(५) “शब्दविशेषात्” ११२।५ अत्रापि प्रथमान्तपदाभावात् नाधिकरणारम्भः संगतः, चतुर्थसामान्यनियमात् । वल्लभभाष्ये तु अत्र अधिकरणारम्भः कृतः, स न सावु चतुर्थसामान्यनियमविरोधात्, भाष्यसप्तकविरोधित्वाच्च । अतोऽत्र वल्लभभाष्यस्य दोषः संवृतः ।

(६) “स्मृतेश्च” (११२।६) अत्रापि पूर्ववत् नाधिकरणारम्भः संगतः इति बोध्यम्, प्रथमान्तपदाभावात् । अध्याहृतेऽपि तस्मिन् चकारात् साकाक्षत्वम् । अतः नाधिकरणारम्भः । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(७) “अर्मकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च” (११२।७) अत्र प्रथमान्तपदाभावात्, “इति चेन्न” इति पदसत्त्वाच्च । पञ्चमविशेषनियमात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चकारात् साकाक्षत्वमपि । चतुर्थसामान्यनियमात्, पञ्चमषष्ठविशेषनियमाभ्याञ्च ।

(८) “सम्मोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्” (११२।८), अत्र “सम्मोगप्राप्तिः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि “इति चेन्न” इति पदसत्त्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । पञ्चमविशेषनियमात् । परसूत्रे सर्वसम्मत्या अधिकरणारम्भणात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगता एव ।

एव च अधिकरणेऽस्मिन् श्रीकण्ठभाष्यस्य तथा वल्लभभाष्यस्य अधिकरणरचनाया दोषः सञ्जातः ।

द्वितीयम् अत्रधिकरणम् ।

“अत्ता चराचरग्रहणात्” (११२।९) इति सूत्रस्य “अत्ता” इति पदात् अस्य “अत्रधिकरण” नाम । रामानुजाचार्य्यमित्तै सर्वे भाष्यकारै अत्र सूत्रद्वयं गृहीतम् । केवलं तेनैव सर्वसम्मतं पर्यर्त्तिसूत्रद्वयात्मकम् अधिकरणमपि अत्र सन्निवेगितम् । तत् च सूत्रं द्वयम्

१। अत्ता चराचरग्रहणात् ११२।९(४०)

२। प्रकरणाच्च ११२।२०(४१)

अत्र (१) “अत्ता चराचरग्रहणात्” (११२।९) इति सूत्रस्य “अत्ता” इति प्रथमान्तपदसत्त्वान् अत्रैव अधिकरणारम्भः संगतः एव । चतुर्थसामान्यनियमो द्रष्टव्यः । अत्र सर्वे भाष्यकारा सम्मतः ।

(२) “प्रकरणाय” (१२।१०) इति सूत्रे प्रथमान्तपदमावात् नात्र अधिकरणारम्भ समुचित । तादृशपदवाचारे ऋतेऽपि चकारस्य हेतुसमुच्चायनत्वेन सांकाशत्वात् नाधिकरणारम्भ भंगच्छते । चतुर्थसामान्यनियमात्, पक्षविशेषनियमाच्च । परसूत्रे पृथगाधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च जाता । तेन एतस्मिन् अधिकरणे रामानुजमाध्यस्यैव दोषस्य साक्षात् । एतच्च अग्रिमाधिकरणे विचारयिष्यते ।

तृतीय गुहानविष्टाधिकरणम् ।

अत्र ‘गुहं प्रविष्टावत्मानौ हि तदर्जनात्’ (१२।११) इति सूत्रस्य “गुहाप्रविष्ट-
गच्छान् अस्य “गुहाप्रविष्टाधिकरणं” नाम । अत्र पक्षल रामानुजमाध्यं विहाय सर्वेषु भाष्येषु सूत्र-
द्वयमेव एतदधिकरणं रचितम् । रामानुजमतेन एतदधिकरणं पूर्वाधिकरणान्तर्गतमेव । तच्च
सूत्रद्वयम्—

१। गुहं प्रविष्टावत्मानौ हि तदर्जनात् (१२।११) (४०)

२। विशेषणाय (१२।११) (४३)

(१) अत्र ‘गुहं प्रविष्टावत्मानौ हि तदर्जनात्’ (१२।११) इति सूत्रे “आत्मानौ”
इति प्रथमान्तपदमत्वात् अधिकरणारम्भः समुचित एव । चतुर्थसामान्यनियमो द्रष्टव्य ।
रामानुजाचार्येण अत्र अधिकरणारचनया न केवलं तस्य आचार्यसत्तकविरोधित्वं, किन्तु चतुर्थ-
सामान्यनियम-रक्षणान्यदोषश्चापि । पूर्वाधिकरणस्य विषयश्रुतित्वात् अस्य विषयश्रुतेर्भेदज्ञत्वं,
विषयमेवायम् । चतुर्थविशेषनियमोऽपि द्रष्टव्य ।

(२) ‘विशेषणाय’ (१२।१२) अत्र प्रथमान्तपदमावात्, चकारेण हेतोरेव स्मृ-
चयकरणत्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात्, पक्षविशेषनियमाच्च । परसूत्रे
पृथगाधिकरणारम्भणाय अत्रैव एतदधिकरणस्य समाप्ति समुचिता सर्वसम्भता च ।

चतुर्थम् अन्तराधिकरणम् ।

अत्र “अन्तर उपपत्ते” (१२।१३) इति सूत्रस्य “अन्तर उपपत्ते” आश्रित्य अस्य “अन्तरा-
धिकरणं” नाम । तत्र दृष्टर-भास्कर-मन्त्र-श्रीपति-श्लोकाचार्ये पञ्चमि सूत्रे अधिकरणं रचितम् ।
रामानुजाचार्यस्तु “अतएव च स ऋक्ष” इति सूत्रं, निम्बार्काचार्यस्तु “अतएव च तद् ऋक्ष” इति
सूत्रम्, अतिरिक्त गृहीत्वा पञ्चमि सूत्रे एतदधिकरणं रचितवन्तौ । श्रीशंकाचार्यस्तु अत्र ‘अत-
एव स ऋक्ष’ इत्येवं सूत्रम् अतिरिक्त गृहीत्वा अन्यथा मतेन यत् अधिकरणरोपसूत्र तत् च वर्ज-
यित्वा पञ्चमि सूत्रे एतदधिकरणं रचयाञ्चकार । तानि च अधिक रणगतानि पञ्च सूत्राणि यथा—

(१) अन्तर उपपत्ते (१२।१३) (४४)

(२) आनान्दिव्यपदेनाच्च (१२।१४) (४५)

(३) सुखविशिष्टामिधानादेव च (१२।१५) (४६)

(४) श्रुतोपनिषत्कगत्यमिधानाच्च (१२।१६) (४७)

(५) अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः (१२।१७) (४८)

अत्र (१) “अन्तर उपपत्तेः” (१२।१३) इति सूत्रे “अन्तरः” इति प्रथमान्तपद-
सत्त्वात् अनेन अधिकरणारम्भ चतुर्थसामान्यनियमानुगत एव, सर्वसम्मतश्च ।

(२) “स्थानादिव्यपदेशाच्च” (१२।१४) अत्र प्रथमान्तपदामावात् नास्य अधि-
करणारम्भकत्वम् । चकारात् हेतुसमुच्चयात् तस्य सम्भावनापि दूरमपास्ता, षष्ठविशेषनियमात् ।

(३) “सुखविशिष्टामिधानादेव च” (१२।१५) एतदपि तथा । इतः परं रामानुज-
निम्बार्क-श्रीकण्ठाचार्यैः “अतएव च स ब्रह्म” अथवा “अतएव च तद् ब्रह्म किंवा “अतएव
स ब्रह्म” इति एकम् अतिरिक्तं सूत्रं गृहीतम् । एतच्च शांकरभाष्ये तदीयवाक्याशार्थिविशेषत्वेन
उपलभ्यते । भास्करभाष्ये तु एवं दृश्यते—“अत्रावसरे अतएव तद् ब्रह्म” इति सूत्रम् अन्ये पठन्ति,
तत् पुनर्गतार्थम् इति अन्ये नामिधीयते” इति । एतेन अनुमीयते अन्यत् भाष्यद्वयं भास्करेण
दृष्टमिति । तत्र एकस्मिन् भाष्ये एतद् अतिरिक्तं सूत्रं गृहीतम् अन्यस्मिन् नेति । भास्करस्तु
ग्रहणविरोधीति । अतिरिक्तसूत्रग्रहणजन्यदोषादोषः यथास्थानं प्रदर्शयिष्यते ।

(४) “श्रुतोपनिषत्कगत्यमिधानाच्च” (१२।१६) एतदपि पूर्ववत् नाधिकरणारम्भकम् ।

(५) “अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः” (१२।१७) अत्र “इतरः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वे-
ऽपि तस्य स्वरूपत सापेक्षत्वबोधकत्वात् हेतुसमुच्चयक-चकार-सत्त्वात्, चतुर्थसामान्यनियमात्,
एव सप्तमविशेषनियमात्, तथा षष्ठविशेषनियमानुसाराच्च नाधिकरणारम्भः संगतः । परसूत्रे
सर्वसम्भवात् आधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च संगता एव । श्रीकण्ठभाष्ये एतेनैव
सूत्रेण पृथगाधिकरणमेकं रचितम् । एतत्तु सप्तमविशेषनियमविरुद्धम् । अत्र तेन “नेतरोऽनुपपत्तेः”
(१२।१६) इति सूत्रीयाधिकरणवत् अधिकरणमेकं पृथक्त्वात् उपन्यस्तम् । एतच्च अपरेषां
सप्तानाम् आचार्याणां मतविरुद्धमेव । अतस्तस्यैव अत्र दोषः सञ्जातः इत्येव कल्पनीयम् ।

पञ्चमम् अन्तर्याम्यधिकरणम् ।

अत्र “अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्” (१२।१८) इति सूत्रस्य “अन्तर्यामी”
इति पदात् अस्य “अन्तर्याम्यधिकरण” नाम । सर्वे भाष्यकारे अस्मिन् अधिकरणे सूत्रत्रयं गृही-
तम् । तानि च त्रीणि सूत्राणि यथा

१। अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् (१२।१८) (४९)

२। न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलाषात् (१२।१९) (५०)

३। शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैवमधीयते (१२।२०) (५१)

अत्र (१) “अ तर्क्याभ्यधिर्वादिषु तद्गर्भध्वपटेश्चात्” (१।२।१८) इति सूत्रस्य “अ-त-र्क्यामी” इति प्रथमान्तपदात् पठेन पृथगधिकरणारम्भ चतुर्थसामान्यनियमागत एव । नात्र कस्यापि मतमेद ।

(२) “न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलाषात्” (१।२।१०) अत्र “स्मार्त्तम्” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चकारयोगात् सापक्षत्वे सिद्धे नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् उचितम् । एतत्तर्क्यपष्ठविरोपनियमो द्रष्टव्य । अत्र रामानुजमतेन धीकष्टमतेन च सह महान् पाठमेव सजात । तन्मते पृथगधिकरणस्य “क्षारीरश्च” इति पदद्वयम् अस्मिन् सूत्रे संयोजितम् । तथापि अधिकरणरचनायां मान्यया जातम् ।

(३) क्षारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेर्ननमधीयते (१।२।२०) अत्र “क्षारीर” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चकारयोगात् तस्य निरपक्षत्ववाधात् पृथगधिकरणरचनायां पष्ठविरोपनियमेन व्याधात सजात । परसूत्रे सर्वसम्भक्त्या पृथगधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति समुचितैव । निम्बार्कमतेन अत्र सूत्रद्वौ नकार पठ्यते । ततोऽपि नाधिकरणरचनव्याधात । एव च अस्मिन् अधिकरणविचारे न कस्यापि दोषस्पर्श । प्राचीनप्रमाणप्रदर्शनं विनैव पटादरापाठमेव साधनं सूत्रव्याख्याने युक्त्यनुसरणप्रवणता सूचयति, नतु सम्प्रदायलब्धव्याख्यानुसरणम् । पाठमेव अन्यदोषादोपविचार अत्रै वक्ष्यते ।

पष्ठम् अदृश्यत्वाद्यधिकरणम् ।

अत्र “अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते” (१।२।२१) इति सूत्रस्य “अदृश्यत्वादि”-यदात् अस्य “अदृश्यत्वाद्यधिकरण” नाम । अत्र बलदेवमित्रै सर्वे माध्यकारै सूत्रत्रयं गृहीतम् । बलदेवाचार्यस्तु “प्रकरणात्” इति एकम् अधिकं सूत्रं गृहीत्वा चतुर्भि सूत्रै एतदधिकरणं रचितवान् । तच्च सूत्रत्रयं यथा—

‘अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते’ (१।२।२१) (५२)

‘विरोपणमेदव्यपदेशान्यां च नेतरौ’ (१।२।२२) (५३)

‘रूपोपन्यासाच्च’ (१।२।२३) (५४)

अत्र (१) अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते” (१।२।२१) इति सूत्रस्य “अदृश्यत्वादिगुणक” इति प्रथमान्तपदात् अनेन अधिकरणारम्भ संगत एष । नात्र कस्यापि मतवैषम्यम् । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(२) “विरोपणमेदव्यपदेशान्यां च नेतरौ” (१।२।२२) अत्र “इतरौ” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि अस्य स्वरूपत सापेक्षत्वत्रोधकत्वात् चकारयोगाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । अत्रापि न कस्यापि मतवैषम्यम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, पष्ठसप्तमविशेषनियमान्याच्च ।

(३) “रूपोपन्यासाच्च” (११२२३) अत्र प्रथमान्तपदानीवात्, तस्य अध्याहारे कृते-
ऽपि चकारयोगेन साकांक्षत्वसिद्धे नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यपष्ठविशेष निय-
मान्याम् । परसूत्रे सर्वसम्भत्या पृथगाधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः सगतैव । नात्र
कन्यापि दोष सञ्जात । बलदेवभाष्ये अतिरिक्तसूत्रग्रहणात् दोषादोषविचार अग्रे वक्ष्यते ।

सप्तमं वैश्वानराधिकरणम् ।

अत्र “वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्” (११२२४) इति सूत्रस्य “वैश्वानरः”-इति
पदात् अस्य “वैश्वानराधिकरण” नाम । ततश्च अस्मिन् अधिकरणे सर्वे भाष्यकारैः नव सूत्राणि
गृहीतानि । तानि च सूत्राणि यथा

(१) वैश्वानर साधारणशब्दविशेषात् (११२२४) (५५)

(२) सन्न्यमाणमनुमानं स्यादिति (११२२५) (५६)

(३) शब्दादिभ्योऽन्तप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि
चैनमधीयते । (११२२६) (५७)

(४) अतएव न देवता भूतं च (११२२७) (५८)

(५) साक्षादप्यविरोधं जैमिनि (११२२८) (५९)

(६) अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य (११२२९) (६०)

(७) अनुस्मृतेर्वादरिः (११२३०) (६१)

(८) सपत्नोरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति (११२३१) (६२)

(९) आमनन्ति चैनमस्मिन् (११२३२) (६३)

अत्र (१) “वैश्वानर साधारणशब्दविशेषात् (११२२४) इति सूत्रस्य “वैश्वानरः”
इति प्रथमान्तपदसत्त्वान् अत्र अधिकरणारम्भः सगतैव, चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(२) “सन्न्यमाणमनुमानं स्यादिति” (११२२५) अत्र “अनुमानम्” इति प्रथमान्त-
पदसत्त्वेऽपि नात्र अधिकरणारम्भः, “स्यादिति” इतिपदात् सापेक्षत्वमिदं । चतुर्थसामान्य-
नियमोक्त्याऽपि तत्रैव, अथवा तु-युक्त-“स्यात्”-शब्दस्य अभावात् नाधिकरणारम्भः ।
अधिकरणविशेषनियमात् ।

(३) “शब्दादिभ्योऽन्तप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुष-
मपि चैनमधीयते (११२२६) इत्यत्र प्रथमान्तपदानीवात्, चेत-शब्दयोगात् नान्य अधिकरण-
ारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, परमविशेषनियमात् ।

(४) “अतएव न देवता भूतं च” (११२२७) इत्यत्र “देवता भूतम्” इति प्रथमान्त-
पदसत्त्वेऽपि न अधिकरणारम्भः, तथा । पृष्ठविशेषनियमात् ।

(५) “साक्षादप्यविरोधं जैमिनि” (१२।२८) इत्यत्र “जैमिनि” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अधिकरणारंभं समुचितं, किन्तु सर्वे मान्यकारे तथा नष्टतम, अतोऽत्र फधिनियमं पठ्य, येन एतदधिकरणं नियमानुगतं भवेत्, अन्यत्र एतन्मन्त्रं च दोषाय भविष्यति । स च नियम इत्थं भवतु—
‘वियमान्तरसूत्रनादते प्रथमान्तनोमपदेन सिद्धान्तपक्षगतं स्वमतानुगुलमतान्तरनापने तथा स्वमतनापने च तत् प्रथमान्तपदस्य नाधिकरणारंभकत्वम् ।’ यथा अत्र “जैमिनि” इति प्रथमान्तपदस्येऽपि नाधिकरणारंभः । एतदर्थं चिन्तनीयमेतत्—तत्र नाम्ना येषाम् आचार्याणां मतादीनाम् उक्तम्, ते च आचार्या (१) जैमिनि (२) आत्मरथ्य, (३) भाद्रि, (४) भाद्रायण, (५) औट्टलोमि, (६) फारहृत्स्न, (७) फार्णाजिनि, (८) आत्रेय—इति अष्टौ । तत्र जैमिनि आत्मरथ्य भाद्रि औट्टलोमि,—एतेषां मतादिकं फचितं सिद्धान्तरूपेण फचितं पूर्वपक्षरूपेण गृहीतम् । भाद्रायणस्य तु मतान्दिकं सर्वत्र सिद्धान्तरूपेण मद्रक्षितम् । फ। एतन्नस्य तथा फार्णाजिने फेवल सिद्धान्तरूपेण, आत्रेयस्य तु फेवल पूर्वपक्षरूपेण गृहीतम् । तस्य विभागश्च इत्थम्—

जैमिनिमतोऽन्त-सिद्धान्तसूत्राणि—५०, ६२, १०४, ४६५ * पूर्वपक्षसूत्राणि—९४,

३५८, ४२७, ४४३ * ५२०, ५३८, * ५४४

आत्मरथ्यमतोऽन्त-सिद्धान्तसूत्र—६०, पूर्वपक्षसूत्र—१२६,

भाद्रिमतेऽन्त-सिद्धान्तसूत्राणि—६१, ३०२, ५२४, *, पूर्वपक्षसूत्र—५४३, *

भाद्रायणमतोऽन्त-सिद्धान्तसूत्राणि—८०, * ९६, ३५९, ४०६, * ४३३, ४४४, * ५३२, * ५४० ५४५

औट्टलोमिमतेऽन्त-सिद्धान्तसूत्र—४७०, पूर्वपक्षसूत्र—१२७, ५३०

फारहृत्स्नमतोऽन्त-सिद्धान्तसूत्र—१०८, पूर्वपक्षसूत्र नास्ति ।

फार्णाजिनिमतोऽन्त-सिद्धान्तसूत्र—३००, पूर्वपक्षसूत्र नास्ति ।

आत्रेयमतोऽन्त-पूर्वपक्षसूत्र—४६९ *, सिद्धान्तसूत्र नास्ति ।

तत्र तारकाचिह्नितसूत्राणि अधिकरणारंभकानि । सूत्रसंख्या च आदित अन्तपर्यन्तं प्रथमं न्यानुसारेण भोक्तव्या । एतन्नियमार्थं विधानियमोऽपि द्रष्टव्यः । तत्र पूर्वपक्षसम्पत्तनियमं सङ्कलितं । एव च आत्मरथ्य औट्टलोमि फारहृत्स्न फार्णाजिनि इति एतेषां चतुर्णां मतैः न एवमपि अधिकरणं रचितम् । तथा च—

जैमिनिरिति नाम्ना अधिकरणानि रचितानि ४६५, ४४३, ५३८ सूत्रैः

भाद्रिरिति नाम्ना अधिकरणानि रचितानि ५२४, ५४३ सूत्राभ्याम् ।

भाद्रायण इति ” ” ” ८९, ४२६ ५७२ सूत्रैः ।

आत्रेय इति ” ” ” ४६९ सूत्रेण । इति दशमो नियमः ।

- (६) “अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य” (११२२९) अत्र “आश्मरथ्य.” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि दशमविशेषनियमानुसारेण नाधिकरणारम्भः ।
- (७) “अनुस्मृतेर्वादरि” (११२३०) अत्र “वादरि.” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि दशमविशेषनियमानुसारेण नाधिकरणारम्भः ।
- (८) “सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति” (११२३१) अत्र “जैमिनि” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि दशमविशेषनियमानुसारेण नाधिकरणारम्भः ।
- (९) “आमनन्ति चैनमस्मिन् (११२३२) अत्र प्रथमान्तपदामावात् नाधिकरणारम्भः, चकारेण अध्याहृतेऽपि साकाक्षत्वार्थकत्वात् तन्निषेधः । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च । पाठ-शेषात् अधिकरणशेषश्च । पादसमाप्तिनिदर्शनं तु प्रथमपादवद् विज्ञेयम् इति ।

प्रथमाध्याय द्वितीयपादसमालोचनम् ।

एतत्पादोपसंहारे अस्माकं प्रागुक्तरीत्या प्रथमपादोपसंहारवत् चत्वारो विषया आलोचनीयाः । ते च

(१) कति कीदृशाश्च नियमा अत्र संकलिताः ।

(२) कति दोषा कस्य भाष्यस्य कथं संवृत्ताः ।

(३) काश्च श्रुतय कैश्च सूत्रैरुपजीव्यत्वेन गृहीताः ।

(४) उपजीव्यश्रुतिवलेन कीदृशी च पादसंगतिर्भवितव्या इति । तत्र प्रथमम्

(१) कति कीदृशाश्च नियमाः अत्र संकलिताः ।

अत्र एक एव नियमः संकलितः । स च “विषयान्तरसूचनादृते प्रथमान्तनामपदेन सिद्धान्तपक्षमृतं स्वमतानुकूलमतान्तरज्ञापने तथा स्वमतज्ञापने च तत्प्रथमान्तपदस्य नाधिकरणारम्भकत्वम्”-इति दशमो नियमः । यथा “साक्षादप्यविरोधं जैमिनि” (११२२८) इत्यादि सूत्रेषु अधिकरणं नास्त्वम् । उदाहृतं द्रष्टव्यम्

(२) कति दोषा कस्य भाष्यस्य कथं संवृत्ताः ।

११२१ अधिकरणे श्रीकण्ठभाष्ये “अनुपपत्तेस्तु न शारीर” इति ११२३ सूत्रे अधिकरणरचनाया दोषः ।

११२१ अधिकरणे ग. ब्र. भाष्ये “अन्वविशेषात्” इति ११२५ सूत्रे अधिकरणरचनाया दोषः ।

११२३ अधिकरणे ग. मानु. भाष्ये “गुह्यं प्रविष्टवान्मानौ” इत्यादि ११२१ सूत्रे अधिकरणस्य अस्तित्वस्य दोषः ।

११२५ कति दशमो श्रीकण्ठभाष्ये “अनवस्थितैरगम्ययाच नेतर” इति (११२१७) सूत्रे अधिकरणरचनाया दोषः ।

तेन जैमिनि पादे अविरोधरचनायानुसारेण ग. मानु. श्रीकण्ठ-ब्रह्मसूत्रभाष्याणां दोषः ।

तत्र श्रीकण्ठमाप्यस्य अधिकरणरचनायां दोषद्वयम्, वल्लभमाप्यस्य अधिकरणरचनायां एको दोषः, रामानुजमाप्यस्य अधिकरणस्य अरचनायाम् एको दोष इति । एवं च—

माप्यनाम	अधिकरणस्य अरचनायां	अधिकरणस्य रचनायाम् ।	
श्रीकण्ठमाप्ये—	०	२	दोषौ
वल्लभमाप्ये—	०	१	दोषः
रामानुजमाप्ये—	१	०	"

अधुना द्रष्टव्यम्—

(३) काश्च भुक्तयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीता

तत्र प्रथमाधिकरणे—

‘सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्’ इति प्रथमसूत्रे—“स ऋतु कुर्वीत” (छा ३।१।४।१) ‘मनो

मय प्राणान्दरीरो मारुप” (छा ३।१।४।२) “सर्वं स्वल् इदं ऋतु” (छा ३।१।४।१)

‘विवक्षितगुणोपपत्तेश्च” इति द्वितीयसूत्रे—‘मारुप स्तयसंकल्प” (छा ३।१।४।२)

‘अनुपपत्तोस्तु न नारीर” इति तृतीयसूत्रे (सैव)

‘कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च” इति चतुर्थसूत्रे—“एवमित प्रेत्यामित्तामितास्मि” (छा ३।१।४।४)

‘शब्दविशेषात्” इति पञ्चमसूत्रे—“अन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्यम्” (छत भा १।०।६।३।२)

‘स्मृतेश्च” इति षष्ठसूत्रे—“ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । ग्रामयन् सर्वभूतेषु

यन्त्रास्त्वानि मायया” (गी १।८।६।२)

‘अर्माकीकल्पात् तद्व्यपदेशाच्च ” इत्यादि सप्तमसूत्रे—“एष मे अत्मान्तर्हृदये”

(छा ३।१।४।३), “अगीयान्” (सैव), आराग्रमात्र (धे ५।८)

‘सम्मोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्” इति अष्टमसूत्रे (सैव)

द्वितीयाधिकरणे—

‘अथाचरचरग्रहणात्” इति नवमसूत्रे—“मस्य ऋतु च क्षत्रं चोमे भवत ओदन (कठ १।२।२।४)

‘मकरणाच्च” इति दशमसूत्रे—“न जायते भ्रियते वा विपश्चित्” (कठ १।२।२।५),

‘क इत्या वेद यत्र स” (कठ १।२।२।५)

तृतीयाधिकरणे—

‘गुहां प्रविष्टायात्मानौ” इत्यादि एकादशसूत्रे—“अतं पिवन्तौ सुष्ठु तस्य लोके (कठ १।३।१)

‘विशेषणाच्च” इति द्वादशसूत्रे—“सोऽध्वन पारमाभोति” (कठ १।३।९), “दिवंमत्वा घृते

हर्षं शोकौ जहाति” (कठ १।२।१।२) ।

चतुर्थाधिकरणे—

‘अन्तर उपपत्ते’ इति त्रयोदश सूत्रे—“अ एषोऽस्मिणि पुरुषो दृश्यते एष अत्मा इति होवाच

“शब्दादिभ्योऽन्त प्रतिष्ठानाद्य” इत्यादि, पद्विशसूत्रे—‘हृदय गाईपत्य” (छा ५।१।८।२)
 “तद् यद् भक्त प्रथमम् आगच्छेत् तद् होमीयम्” (छा ५।१।०।१,); “पुरुषे-
 ऽन्त प्रतिष्ठित षे” शतपथ ब्रा (१।०।६।१।११) ‘मनोमय” (छा ३।१।४।२)
 ‘मनो मन्त्रेऽनुपासीत’ (छा ३।१।८।१) ‘मूर्ध्व सुते आ ।” (छा ५।१।८।२) “एत
 मेव अग्निं वैत्यानर पुरुषविषं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं षे” (शतपथ ब्रा १।०।६।१।११)

“अतएव न देवता मृत च” इति सप्तविंश सूत्रे—(हेतुप्रदर्शनेमेवमात्रम्)

“भाशादप्यविरोधं जैमिनि” इति अष्टाविंश सूत्रे— (”)

“अभिपक्षोरित्यास्मरथ्य” इति अत्रिंश सूत्रे— (”)

“अनुस्यूतेर्वादरि” इति त्रिंश सूत्रे— (”)

“सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि व यिति” इति एकत्रिंशसूत्रे—‘प्रादेवमात्रमिव ह वै देवा
 सुविदिता अभिमम्यन्ता” (शतपथं ब्रा)

“आमनन्ति चैनमस्मिन्” इति द्वात्रिंशसूत्रे—“य एष अनन्तोऽर्थात्क आत्मा सोऽविमुक्ते
 प्रतिष्ठित” (जावाल २)

इदानीं द्रष्टव्यम् एतादृशसूत्रोपजीव्यश्रुतिवलेन—

(४) कीदृशी अस्य पादसंगति ।

अस्मिन् पादे याश्च श्रुतय गृहीता, ता सर्वा शङ्करभाष्यानुसारेणेति अवगन्तव्यम् ।
 भाष्यान्तरे तु अत्र कश्चित् वैषम्यं दृश्यते । अधिकरणविषयनिर्देशो विभिन्नश्रुतीनां गृहीतत्वात् ।
 तेन विभिन्नभाष्याणि स्वस्वमतानुसारेण नासंगतानीति मन्तव्यम् । तथापि शङ्करभाष्यस्य
 प्राचीनत्वात् तदुक्तश्रुतीनामेव प्रायेण सर्वे ग्रहणं कृतम् । अतः तदुक्तपादप्रतिपाद्यमेव संगत
 मित्येव सम्भाष्यते । तन्मते अस्मिन् द्वितीयपादे उपाम्यप्रकवाचकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वय
 कृत इति दृश्यते । भाष्यान्तरेषु अयमेव विषय तावत् किञ्चित्प्रकारान्तरेण परिगृहीत । यदेतत्
 मतान्तरं तत् तु तेषां स्वस्वमतानां तात्त्विकमेदसंरक्षणार्थमेव । तथापि तेषां संग्रहं प्रदश्यते—

शङ्करमते—उपाम्यप्रकवाचकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वय ।

१) भास्करमते प्रायेण शङ्करमतानुरूपम् ।

२) रामानुजमते—युनरस्पष्टजीवादिलिंगाणि वाक्यानि विचारितानि ।

३) मन्वमते—लिङ्गात्मकानामन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दाणां विष्णौ समन्वय ।

निम्बार्कमते—अस्पष्टस्पष्टजीवादिलिंगवाक्यानां तत्र समन्वय ।

४) श्रीकण्ठमते—अतिस्पष्टलिंगवाक्यविचार ।

५) श्रीकरमते—केपाश्चित् अस्पष्टलिंगानां पदानां प्रकृतिपादकत्वम् अर्थान्तरबोधकत्वं वा
 इति सन्देहे परब्रह्मविषयमुपाम्यार्थबोधकत्वम् ।

एतेषां सम्यक् पर्यालोचने कृते तत्त्वतः न महान् मतभेदः परिलक्ष्यते । उपास्यत्वेन ब्रह्मणः शिवविष्णुभाव गृहीत्वैव अयं मतभेदः । अतः अस्पष्टब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यसमन्वयः एव द्वितीयपादार्थः इति वक्तुं शक्यते । अयमेव अत्र पादसंगति । एवं च एतादृशपादसंगत्या एतत्पादीयसूत्राणि व्याख्येयानि । तेन एतत्पादीयसूत्रवलेन यज्जीवजगद्ब्रह्मस्वरूप-निरूपणादिकं तत् तु प्रासङ्गिकमेवेति बोद्धव्यम्, तथैव ब्रह्मणः सगुणत्वनिर्गुणत्वादिकमपि ।

इति प्रथमाध्याये द्वितीयपादोपसंहारः ।

अथ प्रथमाध्याये तृतीयपादः ।

प्रथमं द्युम्बाद्यधिकरणम् ।

अत्र “द्युम्बाद्यायतन स्वशब्दात्” (१३१) इति सूत्रस्य “द्युम्बादि”—शब्दात् अस्य “द्युम्बाद्यधिकरणं” नाम । अत्र सर्वे भाष्यकारैः सप्त सूत्राणि गृहीतानि । केवलं रामानुजाचार्यः तथा श्रीकण्ठाचार्यः तृतीयं “नानुमानमतच्छब्दात्” तथा चतुर्थं “प्राणमृच्च” इत्येतत्सूत्रद्वयम् एकीकृत्य षड्भिः सूत्रैः एतदधिकरणं रचितवन्तौ । तानि च सप्त सूत्राणि यथा

१। द्युम्बाद्यायतन स्वशब्दात् १३१ (६४)	४। प्राणमृच्च	१३१४ (६७)
२। मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् १३२ (६५)	५। भेदव्यपदेशात्	१३१५ (६८)
३। नानुमानमतच्छब्दात् १३३ (६६)	६। प्रकरणात्	१३१६ (६९)
	७। स्थित्यदनाभ्यां च	१३१७ (७०)

तत्र (१) “द्युम्बाद्यायतन स्वशब्दात्” (१३१) इति सूत्रे “द्युम्बाद्यायतनम्” इति प्रथमान्तपदात् पादारम्भाच्च अधिकरणारम्भः संगत एव, द्वितीयविशेषनियमात् ।

(२) “मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्” (१३२) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(३) “नानुमानमतच्छब्दात्” (१३३) इत्यत्र “अनुमानम्” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि नैकस्मिन्नपि भते अधिकरणारम्भः, अतः ‘प्राणमृच्च’ इति परसूत्रस्थ-चकारेण हेतुबोधकप्रवाहपातित्वात्, सापेक्षार्थकत्वकल्पनेन, सप्तदशविशेषनियमेन नाधिकरणारम्भकत्वम् ।

(४) ‘प्राणमृच्च’ (१३१४) इत्यत्र ‘प्राणमृत्’ इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चकारयोगेन सापेक्षत्वसिद्धौ नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । षष्ठविशेषनियमात् । रामानुज-श्रीकण्ठभाष्यानुसारतः एतत्सूत्रं पूर्वसूत्रान्तर्गतमेव कृत्वा पठितम् । अत्र संशयस्य कोटिलयं यत् प्रधानं जीवः ब्रह्म च इति, तदन्तर्गतप्रधानं विहाय प्राणमृत्-शब्देन जीवस्य बोधकत्वात् विधेयभेदः कल्पनीयः । अतः सूत्रभेदः समर्थनीयः । चतुर्थविशेषनियमात् ।

(५) 'भेदव्यपदेशात्' (१३१५) इत्यल प्रथमान्तपदामावात्, अध्याहृतेऽपि तस्य साकंक्षत्वात् हेतुबोधकत्वाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्व समुचितम्, चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(६) 'प्रकरणात्' (१३१६) इत्यलापि पूर्ववत् बोद्धव्यम्, चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(७) 'स्थित्यदनाभ्यां च' (१३१७) इत्यलापि पूर्ववत् बोद्धव्यम् । अध्याहृतेऽपि चकारात् याप, पष्ठविशेषनियमात् चतुर्थसामान्यनियमाच्च । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणम्माप्ति संगता । अधिकरणरचनाविषये नात्र कस्यापि कोऽपि दोष परिलक्ष्यते ।

द्वितीय भूमाधिकरणम् ।

अत्र "भूमा सम्प्रसादाद्ध्युपदेशात्" (१३१८) इति सूत्रस्य "भूमा"—पठम् आश्रित्य अस्य "भूमाधिकरणं" नाम । सर्वे भाष्यकारै अत्र सूत्रद्वयेण अधिकरणं रचितम् । तच्च सूत्रद्वयम्—

१। भूमा सम्प्रसादाद्ध्युपदेशात् (१३१८) (७१)

२। धर्मोपपत्तेश्च (१३१९) (७२)

अत्र (१) "भूमा सम्प्रसादाद्ध्युपदेशात्" (१३१८) इति सूत्रस्य "भूमा" इति प्रथमान्तपदात् अत्र अधिकरणारम्भ सर्वसम्मत, चतुर्थसामान्यनियमानुगतश्च ।

(२) "धर्मोपपत्तेश्च" (१३१९) अत्र प्रथमान्तपदग्रभावात् ततश्च चकारयोगात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम्, पष्ठविशेषनियमात् । परसूत्रेण सर्वमतेन अधिकरणारम्भात् एतदेव एतदधिकरणस्य अन्तिमसूत्रम् इत्यपि मगतमेव । तेन अत्र न कस्यापि अधिकरणरचनाविषये कोऽपि दोष ।

तृतीयम् अक्षराधिकरणम् ।

अत्र "अक्षरमम्बरान्तधृते" (१३११०) इति सूत्रस्य "अक्षर"—रन्त्वात् अस्य "अक्षराधिकरणं" नाम । अत्र सर्वे भाष्यकारै सूत्रत्रयं गृहीतम् एतदधिकरणार्थम् । तच्च सूत्रत्रयं यथा—

१। अक्षरमम्बरान्तधृते १३११० (७३)

२। सा च प्रज्ञासनात् १३१११ (७४)

३। अन्यभाष्यव्यावृत्तेश्च १३११२ (७५)

अत्र (१) "अक्षरमम्बरान्तधृते" (१३११०) इति सूत्रे "अक्षरम्" इति—प्रथमान्तपदसत्त्वात् अत्र अधिकरणारम्भ संगत, नियमानुगत एव, चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(२) 'सा च प्रज्ञासनात्' (१३१११) इति सूत्रे 'सा' इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि नास्म्य-अधिकरणारम्भकत्वम्, चकारयोगात्, पष्ठविशेषनियमात् ।

(३) 'अन्यभाष्यव्यावृत्तेश्च' (१३११२) इत्यल प्रथमान्तपदामावात् चकारयोगाच्च नास्यापि अधिकरणारम्भकत्वम्, पष्ठविशेषनियमात् । परसूत्रे सर्वसम्मत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव

अधिकरणसमाप्तिश्च सुसंगता । तेन अत्र न कस्यापि कोऽपि दोषः अधिकरणरचनाविषये सञ्जातः इति बोद्धव्यम् ।

चतुर्थम् ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।

अत्र 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् स' (१३११३) इति सूत्रस्य 'ईक्षतिकर्म'—पदात् अस्य 'ईक्षतिकर्माधिकरणं' नाम । सर्वमतेन अत्र अनेन एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । तच्च सूत्रम्

'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् स' (१३११३) अत्र 'स' इति प्रथमान्तपदात् अत्र अधिकरणा-रम्भः संगत एव । परसूत्रे पृथग् अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणशेषोऽपि संगत एव । तेन नात्र कस्यापि अधिकरणरचनायाः कोऽपि दोषः ।

पञ्चमं दहराधिकरणम् ।

अत्र 'दहर उत्तरेभ्यः' (१३११४) इति सूत्रस्य 'दहर'—पदात् अस्य "दहराधिकरणं" नाम । शङ्कर-भास्कर-मध्व-श्रीपति-वल्लभाचार्येषु पञ्चसु भाष्येषु अत्र अष्ट सूत्राणि गृहीतानि । रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठभाष्येषु तु परवर्तिं सूत्रद्वयमपि गृहीत्वा दशमिः सूत्रैः अधिकरणमिदं रचितम् । एतेन परवर्तिं सूत्रद्वयेन पृथक् एकम्—अधिकरणं भवति प्रागुक्तशङ्करादिभाष्यकाराणां पञ्चानां मतेभ्यः । तानि च अष्ट सूत्राणि यथा

१। 'दहर उत्तरेभ्यः' १३११४ (७७)

२। 'गतिशब्दाभ्या तथाहि दृष्टं लिंगं च

१३११५ (७८)

३। 'धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः' १३११६

(७९)

४। 'प्रसिद्धेश्च' १३११७ (८०)

५। 'इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात्'

१३११८ (८१)

६। 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु १३११९ (८२)

७। 'अन्यार्थश्च परामर्शः १३१२० (८३)

८। "अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम् १३१२१

(-८४)

अत्र (१) "दहर उत्तरेभ्यः" (१३११४) इति सूत्रस्य "दहर" इति प्रथमान्तपद-सत्त्वात् अस्यैव अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(२) "गतिशब्दाभ्या तथाहि दृष्टं लिंगं च" (१३११५) इत्यत्र "दृष्टं" "लिंगं" इति प्रथमान्तपदद्वयसत्त्वेऽपि नास्य पृथग् अधिकरणत्वम् । चकारयोगेन साक्षात्त्वात् । "तथाहि"—पदेनापि अस्य सापेक्षत्व सूचयत्येव । चतुर्थसामान्यनियमात्, चतुर्थषष्ठविशेषनियमाभ्या च । नास्य अधि-करणारम्भकत्वं संगतम् ।

(३) "धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः" (१३११६) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चकारस्य हेतुसमुच्चायकार्थत्वात् चतुर्थसामान्यनियमात्, तथा षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(४) 'प्रमिद्वेष्य' (१३११७) अत्रापि प्रथमा तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात्, चतुर्थपष्ठविरोपनियमाम्या च ।

(५) "इतरपरामात् स इति चेन्नासम्भवात्" (१३११८) इत्येव 'स' इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि 'इति चेन्न' इति पदसत्त्वात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् तथा पञ्चमविरोपनियमात् । तथापि पञ्चम्य तपदात् प्रथमान्तपदसत्त्वम् अधिकरणारम्भोपकमिति चतुर्दशविरोपनियमात् अधिकरणारम्भ उचित, परन्तु इतरशब्देन साक्षात्क्षयविधानात् अत्र अधिकरणं न आरम्भमिति द्रष्टव्यम् । सप्तमविरोपनियमात्, द्वैतबोधकप्रवाहपतितत्वात् चकारोऽध्याहारेऽपि सप्तदशविरोपनियमेन तस्य निषेधः ।

(६) "उपराधेऽविर्भूतस्वरूपस्तु" (१३११०) इत्यत्र 'आविर्भूतस्वरूप' इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि अनिषेधार्थकत्वं शब्दयोगात् अस्य सापेक्षत्व सिध्यति, तेन अत्रय नाधिकरणारम्भकत्वम्, नवमविरोपनियमात् । 'चित्'-योगाच्च पञ्चमविरोपनियमात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । अत्र भारतीतीर्थमतेन तथा भावतीमतेन तु पृथगधिकरणं स्वीकृतम्, परन्तु तन्नियमविरुद्धमेवेति । प्रतिमाति ।

(७) अन्यार्थश्च परामर्श (१३१२०) इत्यत्र 'अन्यार्थ' तथा 'परामर्श' इति प्रथमान्तपदद्वयसत्त्वेऽपि चशब्दयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, पष्ठविरोपनियमात् ।

(८) "अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम्" (१३१२१) इत्यत्र 'तदुक्तम्' इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि 'इति चेत्' इति पदसत्त्वात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । तदुक्तम्—पदेनापि अस्य सापेक्षत्वम् अवगम्यते च । एतदर्थं 'पञ्चमविरोपनियमो द्रष्टव्यः । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति युक्ता इवेति बोध्यव्यम् । अत्र अधिकरणसमाप्तिस्तु रामानुजनिम्बार्कश्रीकण्ठमतविरोधिनी । तेन 'शङ्कर-मास्कर-मन्व-श्रीपति-कल्मस-सम्भता एव इयं समाप्तिरिति बोद्धव्या ।

पष्ठम् अनुकृत्यधिकरणम् ।

अत्र 'अनुकृतेस्तस्य च' (१३१२२) इति सूत्रस्यात् अनुकृति-इति-शब्दात् अस्य 'अनुकृत्यधिकरणम्' नाम । अत्र रामानुजनिम्बार्कश्रीकण्ठ-मिन्नै पञ्चमि आचार्य्यैः सूत्रद्वयेनैव अधिकरणं रचितम् । तच्च सूत्रद्वयं यथा—

१। अनुकृतेस्तस्य च १३१२२ :-(८५)

२। अपि च स्मर्यते १३१२३—(८६)

अत्र (१) 'अनुकृतेस्तस्य च' (१३१२२) इति सूत्रे प्रथमान्तपदाभावात् चतुर्थसामान्यनियमात् । प्रथमान्तपदस्य आध्याहारेऽपि चकारयोगात्, नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, पष्ठविरोपनियमात् । तथापि पञ्चमि माप्यकारै एतत्सूत्रद्वयेन अधिकरणस्य रचितत्वात् त्रयाणां

मतेन तु अस्य पूर्वाधिकरणान्तर्गतत्वात्, तथा च एतदधिकरणोपजीव्यविषयवाक्यस्य पूर्वाधिकरण-
विषयवाक्यतः मिनत्वात् कञ्चिद् विशेषनियमं विरच्य एतत्सूत्रद्वयस्य पृथगधिकरणत्वं समर्थ-
नीयम् इति युक्तम् । स च नियमो यथा

‘प्रथमान्तपदामावेऽपि उद्देश्यविधेयान्यतरासमुच्चायक-चकारादिशब्दयोगेऽपि एवं च अधि-
करणनिषेधेऽपि विषयश्रुतिभेदात् अधिकरणभेदः करणीयः” इति एकादश नियमः ।

अत्र अधिकसम्मत्या विषयश्रुतिस्तु मुण्डकवचनं ‘न तत्र सूर्यो भाति’ इत्यादि, पूर्वाधि-
करणे तु विषयश्रुतिस्तावत् छान्दोग्यवचनम् ‘यदिदम् अस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरम्’ इत्यादि । एवं
च श्रुतिभेदः तथैव विषयभेदश्च अत्र अतीव स्पष्टः, विभिन्नश्रुत्यर्थमूलकत्वात् । तेन ‘अनुकृते-
स्तस्य च’ इति सूत्रे प्रथमान्तपदामावेऽपि चकारवशात् अध्याहृतप्रथमान्तपदस्य अधिकरणा-
रम्भकत्वनिषेधेऽपि विषयश्रुतिभेदानिवन्धनः अधिकरणभेदः संगच्छते । अतः अत्र रामानुज-
निम्बार्क-श्रीकण्ठभाष्याणां दुष्टत्वम् अनिवार्यम् ।

(२) ‘अपि च स्मर्यते (१३।२३) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् चकारसत्त्वाच्च
नास्य पृथगधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठ विशेषनियमात् च । तथाच अत्रैव अधि-
करणसमाप्तिं बोद्धव्या, परसूत्रे सर्वसम्मत्या अधिकरणारम्भात् ।

सप्तमं प्रमिताधिकरणम् ।

अत्र “शब्दादेव प्रमितः” (१३।२४) इति सूत्रस्य ‘प्रमितः’-पदानुसारेण अस्य “प्रमिता-
धिकरणं” नाम । सर्वे भाष्यकारैः अत्र सूत्रद्वयेन अधिकरणं रचितम् । तच्च सूत्रद्वयम्

१। शब्दादेव प्रमितः १३।२४ (८७)

२। हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् १३।२५ (८८)

(१) अत्र “शब्दादेव प्रमितः” (१३।२४) इत्यत्र ‘प्रमितः’ इति प्रथमान्तपदात्
अस्य अधिकरणारम्भकत्वं सगतं नियमानुगतं च । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(२) “हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्” (१३।२५) अत्र प्रथमान्तपदामावात् चतुर्थ-
सामान्यनियमात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, अष्टादशविशेषनियमो नात्र प्रयोक्तव्यः, प्रथमान्त-
पदामावात् । परसूत्रे सर्वसम्मत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः सगता एव । अतः
नात्र कस्यापि भाष्यस्य कोऽपि दोषः ।

अष्टमं देवताधिकरणम् ।

अस्मिन् अधिकरणे सूत्रपदानुसारेण न नामकरणं, १।१।१ प्रतर्दनाधिकरणवत् । परन्तु
अधिकरणप्रतिपादानुसारेणैव तत् । अत्र रामानुजभाष्यं विहाय सर्वेषु भाष्येषु एतदधिकरणार्थम् अष्ट
श्लोकाणि गृहीतानि । रामानुजभाष्ये तु प्रथमादिभिः पञ्चभिः सूत्रैः एकम् अधिकरणम्, अन्तिम-
सूत्रत्रयेण अन्यदधिकरणं कृतम् । तानि च अष्ट सूत्राणि यथा—

१। तदुपर्यपि चादरायण सम्भवात् १।३।२६	५। समाननामरूपत्वाद्यावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्
(८९)	स्मृतेश्च १।३।३० (९३)
२। विरोध कर्मणीति चेशानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात्	६। म चाप्यममवादनधिकारं जैमिनि
१।३।२७ (९०)	१।३।३१ (९४)
३। शब्द इति चेत्तत प्रमवात् प्रत्यक्षानुमाना	७। ज्योतिषि मावाच १।३।३२ (९५)
म्याम् १।३।२८ (९१)	८। भावं तु चादरायणोऽस्ति हि १।३।३३
४। अतएव च नित्यत्वम् १।३।२० (९२)	(९६)

अत्र (१) 'तदुपर्यपि चादरायण सम्भवात्' (१।३।२६) इत्यत्र 'चादरायण' इति प्रथमान्तपदेन स्वमतवर्णनात् विन्यान्तरस्य सूचनात् च अधिकरणारम्भ संगत एव, पर्युक्त सामान्यनियमात् दशमविधोपनियमाद्य ।

(२) 'विरोध कर्मणीति चेशानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात्' (१।३।२७) अत्र 'विरोध' इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि "इति चेन्न" पञ्चतन्नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । पञ्चमविरोपनियमात् ।

(३) 'शब्द इति चेत्तत प्रमवात् प्रत्यक्षानुमानाम्याम्' (१।३।२८) इत्यत्र 'शब्द' इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि इति चेन्न पञ्चतन्नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, पञ्चमविरोपनियमात् ।

(४) "अतएव च नित्यत्वम्" (१।३।२९) इत्यत्र "नित्यत्वम्" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि च सञ्ज्ञात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । षष्ठविधोपनियमात् ।

(५) 'समाननामरूपत्वाद्यावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च' (१।३।३०) इत्यत्र "अविरोध" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि च सञ्ज्ञायोगात् हेतुबोधकत्वाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, षष्ठविरोपनियमात् ।

६। "मच्चान्निप्रसम्मवादनधिकारं जैमिनि" (१।३।३१) इत्यत्र "जैमिनि" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि पूर्वपक्षरूपेण मतान्तरज्ञापनात् विन्यान्तरस्य असूचनात् च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । विरोपनियमात् । रामानुजमतेन अधिकरणारम्भात् तदुपपत्त्यस्य दोष एव ।

(७) 'ज्योतिषि मावाच' (१।३।३२) अत्र प्रथमा उपदानात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । अध्याहृतेऽपि चकारसत्त्वम् अधिकरणवारकमेव ।

(८) "भावं तु चादरायणोऽस्ति हि" (१।३।३३) अत्र 'चादरायण' इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि तु शब्दयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, अत विन्यान्तरस्य असूचनात् दशमविरोपनियमं वाधित्वा नवमविरोपनियमस्य प्रवृत्तिः । परसूत्रे सर्वसम्भत्या पृथगधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणमस्ति समुचितैव ।

नवमं अपशुद्धाधिकरणम् ।

अत्र 'शुभस्य तदनावरध्वणात् तदाद्रधणात् सूच्यते हि' (१।३।३४) इति अधि

करणारम्भकसूत्रपदात् नास्य नामकरणम्, किन्तु अधिकरणात्पर्यम् अवलम्ब्य तत् । शूद्राणां वेदपूर्वकं ब्रह्मविधायाम् अधिकाराभावबोधनाय अस्य अपशूद्राधिकरण नाम । प्रतर्दनाधिकरण-देवताधिकरणद्वयवत् । रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-वल्लदेव-भिन्नानां सर्वेषां मतेन अस्मिन् अधिकरणे पञ्च सूत्राणि गृहीतानि । रामानुज-श्रीकण्ठ-मते तु सप्त सूत्राणि, द्वितीयं-पञ्चमसूत्रयोः प्रत्येकं द्विधा विभागात्, निम्बार्क-मते वल्लदेव-मते च षट् सूत्राणि, केवलं पञ्चमसूत्रस्य द्विधाकरणात् । तानि च पञ्च सूत्राणि

१। “शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि” १।३।३४ (९७)

२। “क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात्” १।३।३५ (९८)

३। “संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च” १।३।३६ (९९)

४। “तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः” १।३।३७ (१००)

५। “श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च” (१।३।३८) (१०१)

अत्र (१) “शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि” (१।३।३४) इति सूत्रस्य शुक् इति प्रथमान्त-पदात् अनेन अधिकरणारम्भ, चतुर्थसामान्यनियमानुगतः एव ।

(२) “क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात् (१।३।३५) इत्यत्र प्रथमान्त-पदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । अध्याहृतेऽपि चकारः तस्य बाधकः । षष्ठविशेषनियमात् । रामानुज-श्रीकण्ठ-मताभ्याम् एतत् न एकं सूत्रं, किन्तु सूत्रद्वयं, यथा—“क्षत्रियत्वगतेश्च” इति एकम्, “उत्तरत्र-चैत्ररथेन लिंगात्” इति अन्यत् । परन्तु तत्र न प्राचीन प्रमाणं किमपि प्रदर्शितम्; अतः नैतत् समर्थनीयम् । प्राचीनपाठखण्डने प्राचीनतरस्यैव योग्यत्वात् । केवलं युक्त्या वक्तुः अभिप्रायाविष्करणं न सर्वत्र सम्भवति । आकाक्षायां प्रावल्यात् अस्य एकसूत्रत्वमेव युक्तम् । चतुर्थविशेषनियमात् ।

(३) “संस्कारपरामर्शात् तदभिलापाच्च” (१।३।३६) इत्यत्र प्रथमान्त-पदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चकारात् साक्षात्त्वमपि । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(४) “तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः” (१।३।३७) एतदपि तथा । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(५) श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च (१।३।३८) इत्यत्रापि पूर्ववत् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

परसूत्रे अधिकरणारम्भस्य सर्वसम्मतत्वात् अत्रैव अधिकरणसमीप्तिः सगतैव । रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-वल्लदेव-मतेन “श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्” इति एकं सूत्रम् “स्मृतेश्च” इति अपरं सूत्रम् । अत्रापि विभागे न किमपि प्राचीन प्रमाणं प्रदर्शितम् । अत्रापि चतुर्थसामान्यनियमः चिन्तनीयः । एव च पाठान्तरं विहाय एतदधिकरणरचनाया न कस्यापि दोषः सञ्जातः इति ।

दशमम्-कम्पनाधिकरणम् ।

अत्र “कम्पनात्” (११३१९) इति सूत्रात् अस्य “कम्पनाधिकरणं” नाम । रामानुज निम्बार्क-मित्रै सर्वे माप्यकारै अनेन एकेनैव सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । रामानुज-निम्बार्क मतेन तु “ज्योतिर्दर्शनात्” इति परवर्तिस्मृतमपि एतदधिकरणान्तर्गतं कृतम् । तत्र सम्यक्, यत् तत्र अधिकसंस्काराद्यमाप्यकारै पृथगधिकरणं कृतम् । तच्च पुनः नियमानुगतमेव ।

अत्र ‘कम्पनात् (११३१९) इत्यत्र प्रथमान्तपदमावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं समुचितमिति आपातत प्रतिभाति । परन्तु पादसंगतियत्नेन तथा अध्याहृतप्रथमान्तपदसामर्थ्याच्च अत्र अधिकरणारम्भं कर्तुं शक्यते । पञ्चमसामान्यनियमात्, एकारविशेषोपनियमाच्च ।

विज्ञानभिन्नुसम्भतपाठे तु “प्राण” इति एकं अतिरिक्तं शब्दं अत्र परिगृहीतं दृश्यते । तेन अयं अधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव भवति । तथापि तत्र प्राणशब्दपक्षेण प्राचीनतरं प्रमाणं विनैव, तेन तत्र न सम्यक् प्रामाण्यबुद्धि उदेति । तथापि सप्तमसंस्कारके प्रमिताधिकरणे फलवल्ली-श्रुत्युक्तस्य अङ्गुष्ठमात्रपुरुषस्य जीवत्वसंसार्यं निवार्यं शक्यत्वप्रतिपादनात्, एतदधिकरणप्रतिपाद्यमाप्यन्वयं तादृशसंशयनिवार्यत्वात् च अत्र प्राणशब्दस्य अनुपङ्गं न असंगतं भवति । अष्टमदेवताधिकरणेन तथा नवमाप्यङ्गाधिकरणेन व्यवहितमपि एतदधिकरणम् अर्थतः प्रमिताधिकरणसम्पर्कितमेव । प्रसंगसंगत्या अष्टमाधिकरणस्य तथा तस्य दधान्तसंगत्या नवमाधिकरणस्य च अवतारणात् । प्रमिताधिकरणोपजीव्य-फलवल्ली-श्रुतेरपि अस्य उपजीव्यत्वाच्च । अतः प्रथमान्तप्राणपदस्य अयाहारेण अत्र अधिकरणारम्भं संगतं एव । तथैव परसूत्रे अधिकसंभत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च समुचितैव ।

एकादश ज्योतिरधिकरणम् ।

अत्र “ज्योतिर्दर्शनात्” (११३१८०) इति सूत्रस्य “ज्योतिरधिकरणं” नाम । रामानुज निम्बार्कमित्रै सर्वे माप्यकारै अनेन एकेन सूत्रेण एतत् अधिकरणं रचितम् । तयोर्मते एतत् सूत्रं, दशमकम्पनाधिकरणस्य अन्तिमसूत्रम् । परन्तु तत् असंगतम् । “ज्योति” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात्, चतुर्थसामान्यनियमात् । तेन अत्र रामानुजनिम्बार्कस्य माप्यङ्गयमेव दूषणीयम् । परसूत्रे सर्वसंभत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगच्छते ।

द्वादश-अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ।

अत्र “आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्” (११३१८१) इति सूत्रस्य “अर्थान्तरत्वादि-व्यपदेश” इति शब्दात् अस्य “अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणं” नाम । आकाशाधिकरणस्य पूर्वम् उक्तत्वात् अत्र “आकाश”-पदेन न नामकरणम् अस्य अधिकरणस्य । अत्र रामानुज-निम्बार्क-श्रीकृष्णमित्रै शिष्टैः पञ्चमि माप्यकारै अनेन एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । रामानुज-निम्बार्क-श्रीकृष्णमित्रै तु परवर्तिस्मृतमपि एतदधिकरणान्तर्गतमेव दृश्यते ।

अत्र “आकाश” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अत्र अधिकरणारम्भ समुचित एव । चतुर्थसामान्य-
नियमात् । सर्वेषु भाष्येषु नात्र मतान्तरम् । परसूत्रे पञ्चमि भाष्ये अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरण-
समाप्ति मगता एव ।

त्रयोदश सुपुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ।

अत्र “सुपुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन” इति (१।३।४२) सूत्रस्य “सुपुप्त्युत्क्रान्ति”-शब्दात्
अत्र “सुपुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरण” नाम । रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठमित्तै पञ्चमि भाष्यकारै अत्र
अधिकरण रचितम् । रामानुजादीना मतेन एतत् सूत्र तथा परवर्ति सूत्रमपि पूर्वाधिकरणान्त-
र्गतमेव । तदेतत् सूत्रद्वयं

१। सुपुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन (१।३।४२) (१०५) २। पत्यादिशब्देभ्य (१।३।४३) (१०६)

अत्र (१) “सुपुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन” (१।३।४२) इति सूत्रे प्रथमान्तपदामावात्
नाम्य अधिकरणारम्भकत्व सगतम् । तेन रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-मतान्येव अत्र सम्यक् । परन्तु
यत् पञ्चमि आचार्यै, एतस्य अन्यथाकृतम् इति दृश्यते, तेन केनचित् प्रथमान्तपदाध्या-
हारण अस्य अधिकरणारम्भकत्व समर्थनीयम्, पञ्चमसामान्यनियमात् इति युक्त कल्पनम् ।
ततश्च अन्यदपि एकं कारणम् अस्ति अधिकरणभेदाय । पूर्वाधिकरणविषयवाक्यात् अस्य
विषयवाक्यस्य भेदात् “अनुकृत्यधिकरण”वत् एकादशविशेषनियमानुसारेण अस्य पृथगधि-
करणत्व सगतमेव । पूर्वाधिकरणे छान्दोग्यवाक्यस्य विषयवाक्यत्वम् आसीत्, अत्र तु बृह-
दारण्यकवाक्यमेव विषयवाक्यम् । एतदपि पुन रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठभाष्य-सम्मतमेव ।
अन आपातदृष्ट्या रामानुजादीना भाष्याणा सावुत्वेऽपि न क्षोदक्षमत्व तेषाम्, विषय-
भेदात् । तेन रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठभाष्याणामेव दोष सिद्धयति ।

(२) “पत्यादिशब्देभ्य” (१।३।४३) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् नाम्य अधि-
करणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमान्त । पादशेषात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च सुसंगतैव ।
गान्धर्वेन नु अत्र पृथगधिकरण कृतम्, तत्र सगतम्, प्रथमान्तपदघटितत्व-नियमविरोधात् । अतः
एतं गान्धर्वमतान्येव दोष कल्पनीयम् ।

तृतीयपाठमालोचनम्

कति कीदृशाश्च नियमा अत्र सवलित्ता ।

अत्रापि एकादशसूक्त एक एव नियम सकल्पित । स तु “अनुकृतेस्तस्य च” (१।३।२२) इति सूत्रे रचित । स च यथा—“प्रथमात्पदामावेऽपि ऽद्देश्यविधेयान्यतरा ममुच्चायक-द्वलुममुच्चायक-चकारादि । ऽयोगेऽपि एव च अधिपरणनिर्देशेऽपि विनयश्रुतिभेदात् अधिकरणभेद परणीय ’ इति । इतानीं द्रष्टव्यम्—

(२) कति दोषा कस्य भाष्यस्य कथं सधृताः

१।३।६ अधिकरणे रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-भाष्येयु “अनुकृतेस्तस्य च” इति (१।३।२२) सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोष ।

१।३।८ अधिकरणे रामानुजभाष्ये “मध्वादिष्वसम्भवात्तदधिकार जैमिनि” इति (१।३।३१) सूत्रे अधिकरणरचनायां दोष ।

१।३।११ अधिकरणे रामानुज-निम्बार्क-भाष्ययो “ज्योतिर्दशनात्” इति (१।३।४०) सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोष ।

१।३।१३ अधिकरणे रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-भाष्येयु ‘सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन” इति १।३।४२ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोष ।

१।३।१३ अधिकरणे भाष्यभाष्ये “पत्यान्निशब्देभ्य” इति (१।३।४२) सूत्रे अधिकरण रचनायां दोष ।

तेन अधिकरणरचनायां रामानुजभाष्ये एक दोष, माध्वेऽपि एक दोष, तत अधिकरणस्य अरचनायां रामानुजभाष्ये दोषत्रयं, निम्बार्के दोषत्रय, तथा श्रीकण्ठभाष्ये दोषद्वयम् । एवं च—

भाष्यनाम	अधिकरणस्य अरचनायाम्	अधिकरणस्य रचनायाम्
रामानुजभाष्ये	३ दोषा	१ दोष
निम्बार्कभाष्ये	३ दोषा	०
श्रीकण्ठभाष्ये	२ दोषौ	०
माध्वभाष्ये	०	१ दोष

अधुना द्रष्टव्यम्—

(३) काश्च श्रुतय कैश्च सूत्रै उपजीव्यत्वेन गृहीताः ।

तत्र प्रथमाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे—‘धुम्ब आयतर्न स्वशब्दात् १।३।१ इत्यत्र “यस्मिन् शौ पृथिवी चान्तरि क्षम् ओतम् ” (सु २।२।५)

द्वितीयसूत्रे—“मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्” १।३।२ इत्यत्र ‘तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्त परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ (सु ३।२।८)

तृतीयसूत्रे “नानुमानमतच्छब्दात्” (१३३) इत्यत्र “यः सर्वज्ञः स सर्ववित्
यस्य ज्ञानमयं तप” (मुः १११९)

चतुर्थसूत्रे “प्राणमृच्च” (१३४) इत्यत्र श्रुतिः नोद्धृता ।

पञ्चमसूत्रे “भेदव्यपदेशात्” (१३५) इत्यत्र “तमेवैकं जानथ” (मुः २१२५)

षष्ठसूत्रे “प्रकरणात्” (१३६) इत्यत्र “कस्मिन् नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्
भवति” (मुः ११३३)

सप्तमसूत्रे “स्थित्यदनाम्या च” (१३७) इत्यत्र “द्वा सुपर्णा सयुजा.. ” (मुः ३१११)

द्वितीयाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “भूमा सम्प्रसादादव्युपदेशात्” (१३८) इत्यत्र “तरति शोकम् आत्मवित्”
(छाः ७१३) “भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति”
(छाः ७२३१) । “यत्र नान्यत् पश्यति” (छाः ७२४१) “एषः तु वा अति-
वदति यः सत्येन अतिवदति” । (७१६१)

द्वितीयसूत्रे “धर्मोपपत्तेश्च” (१३९) इत्यत्र “यत्र नान्यत् पश्यति” (छाः ७२४१)

तृतीयाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “अक्षरमन्वरान्तधृते.” (१३१०) इत्यत्र “एतद् वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा
अभिब्रूवन्ति अस्थूलम् ” (वृ ३८७-८) “एतस्मिन् नु खलु अक्षरे गार्गी
आकाश ओतश्च प्रोतश्च” (वृ ३८११)

द्वितीयसूत्रे “सा च प्रशासनात्” (१३११) इत्यत्र “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विवृतौ तिष्ठतः” (वृ. ३८९)

तृतीयसूत्रे “अन्यमावव्यावृत्तेश्च” (१३१२) इत्यत्र “तद् वा एतदक्षरं गार्गी
अदृष्ट द्रष्टु (वृ. ३८११)

चतुर्थाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् स” (१३१३) इत्यत्र “यः पुनः एतं त्रिमा-
त्रेण ओमिति एतेन एव अक्षरेण परं पुरुषम् अभिधायीत” (प्रश्नः ५२५)
“परात् परं पुरिशय पुरुषम् ईक्षते” (प्रश्न ५५)

पञ्चमाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “दहर उत्तरेभ्यः” (१३१४) इत्यत्र “अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं
पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन् अन्तराकाश” (छाः ८१११) “यावान् वा अयमा-
काशः तावान् एषोऽन्तर्हृदय आकाशः उभेऽस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समा-
हिते एष आत्मा अपहतपाप्मा” (छाः ८१३)

द्वितीयसूत्रे—“गतिनाब्दाभ्यां तथाहि दृष्ट लिङ् च” (१।३।१५) इत्यत्र—“इमा सर्वा
मजा अद्भरह गच्छन्त्य एत यत्रलोकं न विदन्ति” (छा ८।३।२) ’ सता
सोम्य तत्र सम्पन्नो भवति” (छा ६।८।१)

तृतीयसूत्रे—“घृतेष्व महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धे” (१।३।१६) इत्यत्र “अथ य
आत्मा स सेतु विघृति एषां लोकानाम् असम्भेदाय” (छा ८।४।१) “एष
मृतपाल एष सेतु विपरण” (घृ ४।४।२२)

चतुर्थसूत्रे—“प्रसिद्धेष्व” (१।३।१७) इत्यत्र “आकारो वै नाम नामरूपयो निर्वहिता”
(छा ८।१।४।१)

पञ्चमसूत्रे—‘इतरपरामर्शात् स इति चेत्प्रसम्भवात्” (१।३।१८) इत्यत्र “एष
सम्प्रसाद ’ (छा ८।३।४)

षष्ठसूत्रे—“उपराधेदाविर्भूतस्वरूपस्यु” (१।३।१९) इत्यत्र “य एष अक्षिणि पुर्यो
दस्यते” (छा ८।७।४) “परं ज्योति उपसंपद्य स्वेन रूपेण अभिनिप्यद्यते”
(छा ८।३।४)

सप्तमसूत्रे—“अन्यार्थश्च परामर्श” (१।३।२०) इत्यत्र ‘सम्प्रसाद” “अभिनिप्यद्यते”
(छा ८।३।४)

अष्टमसूत्रे—“अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम्” (१।३।२१) इत्यत्र ‘दहरोऽस्मिन्न तराकाश”
(छा ८।१।१)

पञ्चाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे—“अनुभूतेस्तस्य च” (१।३।२२) इत्यत्र “परं ज्योतिरूपसंपद्य” (छा
८।३।४) “तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योति” (कठ २।५।२५) “आयुर्ह उपासतेऽमृ-
तम्” (घृ ४।४।१६) “न तत्र सूर्यो माति न चन्द्रतारकम्” (मु २।२।१०)
“तमेव मान्तमनुमाति सर्वं तस्य मास्य सर्वमिदं विमाति” । (मु २।२।१०)

द्वितीयसूत्रे—“अपि च सम्पद्यते” (१।३।२३) इत्यत्र “न तद् मास्यते सूर्यो न
शनाहो न पाषक (गी १।५।६) यद्वादित्यगतं तेजो षगद्मास्यतेऽस्मिन्”
(गीता १।५।२)

सप्तमाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे—“शब्दादेव प्रमित” (१।३।२४) इत्यत्र “अङ्गुष्ठमात्र पुर्य्य ज्योतिरिवा-
धुमक.” (कठ २।४।१३) “ईशानो मृतमव्यस्य” (कठ २।४।१३)

द्वितीयसूत्रे—‘वृषपेक्षया तु मनुष्याधिकारात्” (१।३।२५) इत्यत्र श्रुति नोद्धृता ।

अष्टमाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे “तदुपर्यपि वादरायण समवात्” (१।३।२६) इत्यत्र “तत् यो यो देवाना प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् (वृ १।४।१०)

द्वितीयसूत्रे “विरोध कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्” (१।३।२७) इत्यत्र “स एकधा भवति त्रिधा भवति” । (छा ७।२।६२)

तृतीयसूत्रे “शब्द इति चेन्नातः प्रभवत् प्रत्यक्षानुमानाम्याम्” (१।३।२८) इत्यत्र “एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत” (अथर्ववेदः १) “वेदशब्देभ्य एवादौ” (महाशा मो २३।५६)

चतुर्थसूत्रे “अतएव च नित्यत्वम्” (१।३।२९) इत्यत्र श्रुति. नोद्धृता ।

पञ्चमसूत्रे “समाननामरूपत्वाच्चवृत्तावेप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च” (१।३।३०) इत्यत्र-“घाता यथा पूर्वमकल्पयत्” (नारायणोपनिषत् २३, ऋग्वेदः १०।१९०।३) “यथर्तुष्वृत्तुलिगानि नाना रूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ (स्मृति १)

षष्ठसूत्रे “मन्वादिष्वसम्मवादनधिकार जैमिनि.” (१।३।३१) इत्यत्र “असौ वा आदित्यो देवमधु” (छा. ३।१।१) “आदित्यो ब्रह्म इत्यादेश” (छा ३।१।११)

सप्तमसूत्रे “जोतिषि भावाच्च” (१।३।३२) इत्यत्र श्रुति नोद्धृता ।

अष्टमसूत्रे “भाव तु वादरायणोऽस्ति हि” (१।३।३३) इत्यत्र श्रुति. नोद्धृता ।

नवमाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि” (१।३।३४) इत्यत्र- “अहहारे त्वा शूद्र तवैव सह गोमिरस्तु” (छा ४।२।३)

द्वितीयसूत्रे “क्षलियत्वगतेश्चोत्तरल चैत्ररथेन लिगात्” (१।३।३५) इत्यत्र (ताण्ड्य. ब्रा० २०।१।२।५, छा. ४।३।५ वचनानि)

तृतीयसूत्रे “संस्कारपरामर्गात् तदभावामिलापाच्च” (१।३।३६) “तं होपनिन्ये” (शतपथ ब्रा १।१।५।३।३) “अधीहि भगव इति होपससाद” (छा ७।१।१)

“न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति” (मनु १०।१।२।६)

चतुर्थसूत्रे “तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्ते” (१।३।३७) इत्यत्र (छा ४।१।५)

पञ्चमसूत्रे “श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च” (१।३।३८) इत्यत्र “अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुम्या श्रोत्रप्रतिपूरणम्” (गौतमसंहिता २२ अ) “तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्” (तै स ७।१।१।६) “न शूद्राय मतिं दद्यात्” (मनु ४।८०) “द्विजातीनामध्ययनमिज्यादानम्” (मनु १।८९) “पद्भु ह वा एतच्छशानं यच्छूद्र ” (तै सं ७।१।१।६)

तथा च एतेषां सम्यक् पर्यालोचने कृते तत्त्वतः न महान् मतभेदः परिलक्ष्यते । अतः अत्र शाङ्कर-भास्कर-सम्मत-पदार्थ एव अत्र पादसंगतित्वेन ग्रहणीय इति युक्तम् । तयोः प्राचीनत्वात् । एव च एतादृशपादसंगत्या एतत्पादीयसूत्राणि व्याख्येयानि । तेन एतत्पादीय-सूत्रवलेन जीव-जगद्-ब्रह्म-स्वरूपनिरूपणादिकं प्रासंगिकमित्येव बोद्धव्यम्, ब्रह्मबोधकास्पष्ट-श्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय एव मुख्य तात्पर्यम् ।

इति प्रथमाध्याये तृतीयपादोपसंहारः ।

अथ प्रथमाध्याये चतुर्थपादः ।

प्रथमम् आनुमानिकाधिकरणम् ।

अत्र “आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च” (११४१) इति सूत्रस्य “आनुमानिकम्” इति पदम् अवलम्ब्य अस्य “आनुमानिकाधिकरणं” नाम । तत्र माध्व-भाष्य-मित्तेषु सर्वेषु भाष्येषु सप्त सूत्राणि गृहीतानि । माध्वभाष्ये तु परवर्त्यधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् अत्र गृहीतम्, तथा पञ्चमं सूत्रं द्विषा विभज्य अस्मिन् अधिकरणे नव सूत्राणि संगृहीतानि । तानि च सप्त सूत्राणि यथा

- १। “आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक-
विन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ११४१ (१०७)
- २। “मदम् तु तदर्हत्वात्” ११४२ (१०८)
- ३। “तदर्थान्नादर्थवत्” ११४३ (१०९)
- ४। “जयन्वावचनाच्च” ११४४ (११०)

- ५। “वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्”
११४५ (१११)
- ६। “त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च”
११४६ (११२)
- ७। “महदुवच” ११४७ (११३)

(५) 'वदतीति चेत् प्रानो हि भ्रूणत्वात्' (११४५) अत्र "माञ्ज" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि "इति चेत्" पदात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । पञ्चमविरोपनियमात् । माञ्चभाष्ये तु "तत्पूर्वं द्विधा कृतम् । अधिकममर्थनामावात् तत् न सगतम् । चतुर्थविरोप नियमश्चात्र चिन्तनीय ।

(६) "त्रयाणामेव चैवमुपन्यास प्रदन्ध" (११४६) अत्र "उपन्यास" तथा "प्रदन्ध" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चकारयोगात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । पष्ठविरोपनियमात् ।

(७) "महद्वच" (११४७) अत्र प्रथमान्तपाठानामावात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । महद्वच् इत्यस्य प्रथमान्तत्वस्वरूपेऽपि चकारयोगात् नाधिकरणारम्भ, पष्ठविरोपनियमात् । परसूत्रे बहुसम्भवाधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति सगतेव । अत्र माञ्चमतेन न समाप्ति, परन्तु परसूत्रे एव तथा ।

द्वितीय चमसाधिकरणम् ।

अत्र "चमसव-विरोधात्" (११४८) इति सूत्रस्य 'चमस'-तद्वत्त्वात् अस्य 'चमसाधिकरणं' नाम । माञ्चमिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु अत्र सूत्रत्रय गृहीतम् । माञ्चमतेन तु 'चमसव-विरोधात्' इति सूत्रम् पूर्वाधिकरणान्तर्गतं कृतम् । सिद्धसूत्रद्वयेन द्वितीयाधिकरणं रचितम् । तच्च सूत्र त्रय यथा—

१। 'चमसवदविरोधात्' ११४८ (११४)

२। "ज्योतिरूपकमा तु तथा ह्यधीमते एके" ११४९ (११५)

३। 'कल्पनोपदेसाच्च भाष्यान्विदविरोध' ११४१० (११६)

(१) अत्र 'चमसवदविरोधात्' (११४८) इति सूत्रे प्रथमान्तपदानामावात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् समुचितम्, तथापि माञ्चभाष्यमिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु तथा एव कृतत्वात् प्रथमान्तोद्देश्यपदमेकम् अध्याहृत्य अथवा चमसवत् शब्दस्य प्रथमान्तत्वान्मुपगमेऽपि अधिकरणारम्भं कर्तुं शक्यते । यत् सर्वे भाष्यकारैः अत्र "अजा"-शब्दस्य मक्षबोधकत्वं वर्णितम् । एव च उपजीव्य श्रुतिमेवात्, पूर्वाधिकरणात् विधेयमेवाद्यच्च अस्य पृथगाधिकरणत्वमपि समर्थयितुं शक्यम् । एतदर्थम् एकादशविरोपनियमो द्रष्टव्यः । सूत्राक्षरमात्रावलम्बनेन अस्य पूर्वाधिकरणाङ्गत्वं सगच्छते । तथा च भाष्यभाष्यस्य युक्ततरत्वं तत्र कल्पनीयम् । परन्तु अधिकविरोधात् तत्र भ्रूणीयम् । अतः अस्मिन् सूत्रे अधिकरणस्य अरचनार्था माञ्चभाष्यस्यैव दोष सञ्जात इति बोद्धव्यम् ।

(२) ज्योतिरूपकमा तु तथा ह्यधीमते एके" ११४९ अत्र "ज्योतिरूपकमा" तथा 'एके' इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अत्र पृथगाधिकरणं सम्भाव्यते, परन्तु अनिपेधार्थक-"तु"—शब्दशब्द तस्य बाधात् सञ्जात, नवमविरोपनियमात् इति । माञ्चभाष्ये तु अत्र पृथगाधिकरणं कृतम् । तेन अत्र अधिकरणरचनार्था पुनस्तस्यैव दोषः ।

(३) कल्पनोपदेशोच्चमध्वादिवदविरोधः” इति १।४।१० सूत्रे प्रथमान्तपदात् अस्य पृथगधिकरणारम्भकत्वं संगतम्, तथापि च-शब्द-योगेन सापेक्षत्वसाधनात् तस्य व्याघात सञ्जात, पष्ठ-विशेषनियमादिति । अतः परं सर्वसम्मत्या पृथगधिकरणारम्भात् अत्रैव एतदधिकरणसमाप्तिः ।

तृतीयं संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।

अत्र ‘न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च” इति (१।४।११) सूत्रस्य “संख्योपसंग्रह”-शब्दात् अस्य “संख्योपसंग्रहाधिकरणं” नाम । निम्बार्क-श्रीकण्ठमित्रैः सर्वैः भाष्यकारैः अत्र सूत्रत्रयं गृहीतम् । निम्बार्कभाष्ये सूत्रचतुष्टयं, तथा श्रीकण्ठभाष्ये सूत्रपञ्चकम् अत्र गृहीतं दृश्यते । तच्च सूत्रत्रयं यथा

१। “न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च” १।४।११ (११७)

२। “प्राणादयो वाक्यशेषात्” १।४।१२ (११८)

३। “ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने” १।४।१३ (११९)

अत्र (१) “न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च” इति (१।४।११) सूत्रे प्रथमान्तपदाभावात् नात्र अधिकरणारम्भः समुचितः । तथापि सर्वैः भाष्यकारैः तथैव कृतम् इति दृश्यते । प्रथमान्तपदाध्याहारेणापि तत्र सम्भवति, चकार-योगात् । अतः अत्र एको नियमसङ्कलनीयः, येन एतादृशस्थले नियमानुगतत्वं सम्भवेत् । स च नियमः इत्थं भवतु

“प्रथमान्तपदाभावेऽपि यत्र “अपि” “च” “वा”-प्रभृतिप्रसंगान्तरत्वबोधकशब्देन उद्देश्यविधेयान्यतरभेदः प्रसज्येत, तत्र पृथगधिकरणं युक्तम् ।” अत्र “अपि”-शब्देन पूर्वोक्तात् अन्यविषयत्वं सूचयति । अतः एतत्सूत्रस्य पृथगधिकरणत्वं संगच्छते । यद् वा श्रुतिभेदेन विधेयभेदात्, एकादशविशेषनियमानुसारेण, तथा द्वादशविशेषनियमानुसारेण अस्य पृथगधिकरणत्वं युक्तम् ।

(२) “प्राणादयो वाक्यशेषात्” (१।४।१२) इति सूत्रे “प्राणादयो” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं समुचितमेव, परन्तु नैकस्मिन्नपि भाष्ये एतत् कृतं दृश्यते । तेन “वाक्यशेषात्” इति पदस्य “इतरादि” शब्दवत् स्वरूपतः सापेक्षार्थकत्वात् प्राणादयो इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्; सप्तमविशेषनियमात् ।

(३) ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने” (१।४।१३) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । अपितु “एकेषाम्” इति पदेन प्रकृतत्वस्य बोधनत्वात् नास्य पृथगधिकरणत्वसूचकत्वम् । परसूत्रेण निम्बार्क-श्रीकण्ठ-मित्र-सर्वैः भाष्यकारैः अधिकरणस्य रचितत्वात् एतेनैव अधिकरणसमाप्तिः सुसंगता ।

चतुर्थं कारणात्वाधिकरणम् ।

अत्र “कारणात्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्ते” इति (१।४।१४) सूत्रस्य

कारणत्व”-शब्दात् अस्य ‘कारणत्वाधिकरण’ नाम । अत्र निम्बार्क-मध्व-श्रीकण्ठमिश्रेषु सर्वेषु भाष्येषु सूत्रद्वयं गृहीतम् । तच्च सूत्रद्वयम्—

१। “कारणत्वेन चाकारादिषु यथाव्यपदिष्टोक्ते” १।१।१४ (१२०)

२। ‘समाकर्पात्’ १।१।१५ (१२१)

अत्र (१) ‘कारणत्वेन चाकारादिषु यथाव्यपदिष्टोक्ते’ इति (१।१।१४) सूत्रे प्रथमान्तपदानामावात् नास्य अधिकरणारम्भपक्ष युक्तम् । निम्बार्क-श्रीकण्ठभाष्यद्वये न तथा कृतम् । निम्बार्कमतेन अत्रैव तृतीयाधिकरणस्य समाप्तिः, माध्वमते तु अनेन एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम्, तेन तन्मतेऽपि अत्रैव अधिकरणस्य समाप्तिः दृश्यते । श्रीकण्ठमतेन तु इतोऽपि परस्मिन् सूत्रे तस्यैव तृतीयाधिकरणस्य समाप्तिः परिलक्ष्यते । तथापि पष्णां भाष्याणां मतेन अनेनैव अधिकरणारम्भात् प्रथमान्तपदाध्याहारेणैव तथा करणीयम् । तेन अधिकरणस्य अरचनार्थां निम्बार्क-श्रीकण्ठभाष्यद्वयमेव दोषमागू भवति, पञ्चमसामान्यनियमात् । च शब्देन प्रसंगमेदात् च द्वादशविरोपनियमात् ।

(२) “समाकर्पात्” (१।१।१५) इत्यत्र प्रथमान्तपदानामावात् नास्य अधिकरणारम्भपक्ष युक्तम् चतुर्थसामान्यनियमात् । निम्बार्क-मध्व-श्रीकण्ठमतेषु तु अनेन पृथक् पृथक् अधिकरणाम् आरब्धम् । तेन अधिकसंस्पर्शकमतविरोधात् तेषामेव दोषः । तथा च अधिकसम्भत्वा अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः समुचित्वा ।

पञ्चम बालाक्यधिकरणम् ।

अत्र प्रथमं सूत्रं “जगद्वाचित्वात्” (१।१।१६) । अत्र सूत्रपदानुसारेण नास्य नामकरणम्, किन्तु उपजीव्यद्युत्यनुसारेणेति । मध्वाचार्य्यमिश्रैः सर्वैः भाष्यकारैः “जगद्वाचित्वात्” इति सूत्रेण अधिकरणारम्भः कृतः । मध्वमतेन तु “समाकर्पात्” इति पूर्वस्मात् सूत्रात् अधिकरणम् आरब्धम् । तच्च अधिकरणम् अष्टमि सूत्रैः रचितम् । “अवस्थितेरिति काचकृत्का” (१।१।२२) इत्येव तत्र अन्तिमसूत्रम् । निम्बार्कमतेन “जगद्वाचित्वात्” इति सूत्रात् त्रयोदशमि सूत्रे एतदधिकरणं रचितम् । तन्मते अस्य अन्तिमं सूत्रं “एतेन सर्वे व्याख्याता याख्याता” इति पदरोपसूत्रम् । तेन अत्र ‘जगद्वाचित्वात्’ इति सूत्रात् एतत्पदरोपपर्यन्तं शङ्कर-मास्कर-रामानुज-श्रीकण्ठ-श्रीपतिमतेषु अधिकरणचतुष्टयम् । निम्बार्कमतेन एकमेव अधिकरणं, मध्व-श्रीकण्ठमतेन अधिकरणत्रयमिति दृश्यते । विस्तारस्तु अन्यस्य अन्य द्वितीयपादे प्रथमसरणिमध्ये द्रष्टव्यः । तथा च शङ्करादिपष्णां मतेषु तच्च सूत्रत्रयम्—

१। “जगद्वाचित्वात्” १।१।१६ (१२२)

२। “जीवमुल्लयप्राणलिङ्गान्नेति चेत् तद् व्याख्यातम्” १।१।१७ (१२३)

३। “अन्यार्थं तु जैमिनि प्रथमव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके” १।१।१८ (१२४)

अत्र (१) “जगद्वाचित्वात्” (१।४।१६) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं समुचितमिति । तथापि अधिकसंख्यकैः भाष्यकारैः तथैव कृतम्, अतः पञ्चमसामान्यनियमानुसारेण प्रथमान्तपदाध्याहारेण एतत्सम्पादनीयम् इति बोद्धव्यम् । विषयश्रुतिभेदाच्च, एकादशविशेषनियमात् । माध्वभाष्ये एतस्य अन्यथाकरणात् तथाच अत्र अधिकरणस्य अनारम्भात् तस्य दोष एव सञ्जातः इति ।

(२) “जीवमुख्यप्राणलिगान्नेति चेत् तद् व्याख्यातम्” (१।४।१७) अत्र “तद् व्याख्यातम्” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि “इति चेत्” इति पदात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, पञ्चमविशेषनियमात् । भास्करमते तु परसूत्रेण सह मिलित्वा एतत् एकं सूत्रम् इति दृश्यते । ततः तु अधिकमतविरुद्धम्, दर्शितं च एतत् सूत्रद्वयैकीकरण-प्रसंगे ।

(३) अन्यार्थं तु जैमिनि प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि “चैवमेके” (१।४।१८) इत्यत्र “जैमिनि” तथा “एके” इति प्रथमान्तपदद्वयसत्त्वेऽपि नामपदेन स्वसिद्धान्तानुकूलमतान्तरज्ञापनात् विषयान्तरस्य असूचनाच्च, दशमविशेषनियमात्, तथा “तु”-शब्दयोगात् अर्थतश्च सापेक्षत्वबोधकत्वात् नवमविशेषनियमात् नास्यापि अधिकरणारम्भकत्वम् । परसूत्रेण अधिकरणारम्भे षण्णां सम्मतत्वात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगच्छते ।

षष्ठं वाक्यान्वयाधिकरणम्

अत्र “वाक्यान्वयात्” इति (१।४।१९) सूत्रात् अस्य “वाक्यान्वयाधिकरण” नाम । तत्र निम्बार्क-माध्व-मिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु सूत्रचतुष्टयं गृहीतम् । निम्बार्कमतेन एतत् सूत्र “वालाक्यधिकरण” नामपूर्वाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रम्, माध्वमतेन तु पूर्वं “समाकर्षा”-त्याधिकरणस्य पञ्चमं सूत्रं भवति । तच्च सूत्रचतुष्टयं

१। “वाक्यान्वयात्” १।४।१९ (१२५)

२। “प्रतिज्ञासिद्धेर्लिगमाद्भ्रमश्च” १।४।२० (१२६)

३। “उत्क्रमिष्यत एवभावादित्यौडुलोमिः” १।४।२१ (१२७)

४। “अवस्थितेरिति काशकृत्स्न” १।४।२२ (१२८)

अत्र (१) “वाक्यान्वयात्” इति (१।४।१९) सूत्रे प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं सगतम् । तथापि विषयश्रुतिभेदात् अधिकरणारम्भस्य बहुसम्मतत्वात् प्रथमान्तपदान्याहारेण तस्य सागत्यम् कल्पनीयम् । पञ्चमसामान्यनियमात् एकादशविशेषनियमाच्च । निम्बार्क-माध्वमतद्वयेन तु अधिकरणस्य अनारम्भात् तयोः दुष्टत्वम् ।

(२) “प्रतिज्ञासिद्धेर्लिगमाद्भ्रमश्च” (१।४।२०) इत्यत्र “लिगम्” तथा “आद्भ्रमश्च” इति प्रथमान्त-पदद्वयसत्त्वेऽपि पूर्वपक्ष-पेण परमतवर्णनान्न विषयान्तरस्य असूचनाच्च न अस्य अधिकरणारम्भकत्वम् । एतदर्थं दशम विशेषनियमं स्मर्तव्यम् ।

(४) “आत्मकृते. परिणामात्” (१।४।२६) इत्यत्रापि प्रथमान्तपदामावात् तथैव; चतुर्थसामान्यनियमात् । अत्र रामानुज-श्रीकण्ठ-भाष्यद्वयमध्ये सूत्रद्वयं पठितम् । “आत्मकृते” इति एकं सूत्रं, “परिणामात्” इति अपरं सूत्रम् इति । तत् तु अधिकसम्मत्या असंगतमेव इति वक्तव्यम् । च-कारामावात् हेतुद्वयस्य साकाक्षत्वात् च पृथक्करणं न युक्तम् । चतुर्थनियमश्च अत्र चिन्तनीयः ।

(५) “योनिश्च हि गीयते” (१।४।२७) इत्यत्र “योनिः” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । परन्तु च-शब्दयोगात् षष्ठविशेषनियमात् तस्य निषेध इति बोद्धव्यम्, त्रयोदशविशेषनियमबोधितातिरिक्तविषयस्य असूचनात् । हि-शब्देन एतत्सूत्रार्थस्य हेतुबोधकत्वमपि सूचयति, षष्ठविशेषनियमात् । हेतोः समुच्चायकत्वे चकारस्य हेतुबोधक-प्रथमान्तपदस्यापि नाधिकरणारम्भकत्वम् । परसूत्रे प्रायेण सर्वे अधिकरणस्य आरब्धत्वात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिं समुचिता एवेति कल्प्यते ।

अष्टमं सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ।

अत्र “एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः” (१।४।२८) इति सूत्रस्य “सर्वे” तथा ‘व्याख्याता’ इति पदद्वयात् अस्य “सर्वव्याख्यानाधिकरण” नाम । अत्र निम्बार्क-बल्लभमित्रैः सर्वैः भाष्यकारैः अनेन एकनैव सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । निम्बार्कमतेन एतत् सूत्रं “वालाक्याख्य”-पञ्चमाधिकरणस्य त्रयोदशसूत्रम्, बल्लभमतेन तु “प्रकृत्यधिकरण” नाम अष्टमाधिकरणस्य षष्ठं सूत्रम् ।

अत्र “सर्वे व्याख्याताः” इति प्रथमान्तपदद्वयात् अधिकरणारम्भः युक्तः । चतुर्थ-सामान्य-नियमात् । निम्बार्क-बल्लभ-भाष्यद्वये तस्य अन्यथाकरणात् तद्व्याख्यद्वयमेव दोषभाग् भवति । सूत्र-पदस्य अभ्यासात् अत्रैव यथा अध्यायसमाप्तिं तथा पादसमाप्तिः, तथैव अधिकरणसमाप्तिश्च ।

चतुर्थपाद-समालोचनम् ।

इदानीं एतत्पादोपसंहारे अस्माकं प्रागुक्तरीत्या प्रथमादिपादोपसंहारवत् चत्वारो विषया आलोचनीयाः, ते च

१। कति कीदृशाश्च नियमाः अत्र सङ्कलिताः ।

२। कति दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृताः ।

३। काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः ।

४। उपजीव्यश्रुतिबलेन कीदृशी च पादसंगतिः उचिता इति ।

तत्र तावत् प्रथमं आलोच्यम्

(१) कति कीदृशाश्च नियमाः अत्र संकलिताः ।

अस्मिन् पादे अतिरिक्तनियमद्वयं सङ्कलितम् । तत्र तावत् प्रथमं “न संख्योपसंभ्रवात्” (१।४।११) इत्यादि सूत्रे द्वादशविशेषनियमं सङ्कलितं । स च “यत्र” “अपि” प्रभृति-प्रसंगान्तर-

बोधकत्वेन उद्देश्यविधेयान्यतरस्मात् भेदप्रसज्येत, तत्र पृथगधिकरणमन्तन्मिति ।”

द्वितीयम् “प्रकृतिश्च प्रतिग्राह्यन्तानुपरोधात्” (११४२३) इति सूत्रे उद्योदराविशेषनियमरूपणमङ्गलितम् । स च—‘चकारेण प्रागुक्तोद्देश्यविधेयातिरिक्तविषयस्य उद्देश्यविधेयत्रिोपणम्भरणमत्रित्वे । ऐतो ममुद्यये वा नाम्यधिकरणारम्भमाधनत्वम्” इति ।

इत्यानी द्रष्टव्यम्—

(२) कति दोषाः यस्य माप्यस्य कच सधृत्ता

तत्र ११४० अधिकरणे माप्यमाप्ये “नमसवन्विोपात्” इति (११४०) सूत्राधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

पुनर्तत्रैव ११४० अधिकरणे माप्यमाप्ये “ज्योतिरस्यमात्तु” इति (११४०) सूत्राधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत ११४४ अधिकरणे निम्बार्कश्रीकृष्णमाप्ययो ‘कारणन्वनचाकाशात्पि’ इति (११४१४) सूत्राधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

पुनर्तत्रैव ११४४ अधिकरणे निम्बार्कमाप्यवल्लभमाप्येषु ‘ममाकर्षात्’ इति (११४१५) सूत्राधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत ११४५ अधिकरणे माप्यमाप्ये “जगन्वाचित्वात्” इति (११४१६) सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत ११४६ अधिकरणे निम्बार्कमाप्यमाप्ययो ‘वाक्यावयात्’ इति (११४१९) सूत्राधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत ११४७ अधिकरणे निम्बार्कमाप्ये “प्रकृतिश्च प्रतिग्राह्यन्तानुपरोधात्” इति (११४२३) सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत ११४८ अधिकरणे निम्बार्कवल्लभमाप्ययो “एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता” इति (११४२८) सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तेन अधिकरणरचनायां माप्यमाप्ये दोषद्वयम्, तथा निम्बार्कवल्लभमाप्ययो प्रत्येकम् एकैकदोषः । तत्रैव अधिकरणस्य अरचनायां माप्यमाप्ये दोषत्रयम्, निम्बार्कमाप्ये दोषचतुष्टयम्, श्रीकृष्णमाप्ये एकौ दोषः, वल्लभमाप्ये च एकौ दोष इति परिलक्ष्यते । एवं च—

माप्यनाम	अधिकरणस्य अरचनायां	अधिकरणस्य अरचनायां
माप्यमाप्ये	२ दोषौ	३ दोषा
निम्बार्कमाप्ये	४ दोषा	१ दोष
वल्लभमाप्ये	१ दोष	१ दोष
श्रीकृष्णमाप्ये	१ दोष	० । इति ।

अधुना द्रष्टव्यम्

३। काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः

तत्र प्रथमाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “आनुमानिकमप्येकेषाम् ” (१।४।१) सूत्रे “महत. परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष परः” (कठ १।३।१०), “आत्मानं स्थिनं विद्धि अरीरं स्थमेव तु” (कठ १।३।३)
द्वितीयसूत्रे “सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्” (१।४।२) सूत्रे “गोमि श्रीगीत मत्सरम्”
(ऋ. सं ९।४.६।४)

तृतीयसूत्रे “तदधीनत्वादर्थवत्” (१।४।३) सूत्रे “माया तु प्रकृतिं विद्धि मायिनं तु महेश्वरम्” (श्वेः ४।१०)

चतुर्थसूत्रे “ज्ञेयत्वावचनाच्च” (१।४।४) सूत्रे श्रुति नोद्धृता

पञ्चमसूत्रे “वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्” (१।४।५) इत्यत्र “महतः परं ध्रुवं निचाय्य” (कठ १।३।११), “पुरुषान्न पर किञ्चित्” (कठ १।३।११)

षष्ठसूत्रे “त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च” (१।४।६) इत्यत्र “स त्वमग्निम्” (कठ १।१।१३), “थेयं प्रेते विचिकित्सा” (कठ १।१।१०), “अन्यत्र धर्मात्”
(कठ १।२।१४)

सप्तमसूत्रे “महद्वच्च” (१।४।६) इत्यत्र “बुद्धेरात्मा महान् पर” (कठ १।३।१०)

द्वितीयाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “चमसवदविषेधात्” (१।४।८) इत्यत्र “अजामेका लोहितशुपलकृष्णा”
(श्वेः ४।५)

द्वितीयसूत्रे “ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके” (१।४।९) इत्यत्र “यदग्ने रोहितं रूपम्” (छा. ६।४।१)

तृतीयसूत्रे “कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः” (१।४।१०) इत्यत्र “असौ वा आदित्यो देवमधु” (छा. ३।१।१)

तृतीयाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “न संख्योपसंग्रहादपि नानामावां दतिरेकाच्च” (१।१।११) इत्यत्र “यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः” (वृः ४।४।१७)

द्वितीयसूत्रे “प्राणादयो वाक्यशेषात्” (१।१।१२) इत्यत्र “प्राणस्य प्राणम् उत चक्षुषश्चक्षुः”
(वृः ४।४।२८)

तृतीयसूत्रे “ज्योतिषैकेषामसत्यज्ञे” (१।१।१३) इत्यत्र “तद्देवा ज्योतिषा ज्योतिः”
(वृः ४।४।१६)

चतुर्थाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे— कारणात्वेन आकाराद्विषु यथाव्यपदिष्टोक्ते” (११११४) इत्यत्र ‘आत्मन आकारा सम्भूत’ (तै २।१) “तत् तेनोऽञ्जत” (छा ६।२।३)

द्वितीयसूत्रे— ‘समाकारात्’ (११११५) इत्यत्र “असदेवेदमम आसीत्” (छा ३।१०।१, ६।२।१, तै २।७)

षष्ठमाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे— ‘जगदवाचित्वात्’ (११११६) इत्यत्र “ब्रह्म ते ‘मवाणि’ (कौ ४।१८), यो वै वालोक एतेषां पुरुषाणां कृता यस्य वै तव कर्म स वै वेदितव्य” (कौ ४।१८), “एवमेवैष प्रजात्मैतैरात्मभिर्मुक्तैः” (कौ ४।१९)

द्वितीयसूत्रे— ‘जीवमुत्प्राणालिङ्गात्तेति चेत् तद्व्याख्यातम्’ (११११७) इत्यत्र ‘प्राणमन्थनं हि मोम्य मन (छा ६।८।२)

तृतीयसूत्रे— ‘अन्यार्थं तु जैमिनि’ (११११७) इत्यत्र “कैप एतद्वात्यके पुरुषोऽस्यपिष्ट क्वा एतद्भुत्” (कौ ४।१९), “यदा सुप्तं स्वप्नं न कश्चन पत्यति अथ अस्मिन् प्राण एवेकधा भवति” (कौ ४।१०), “य एष विज्ञानमयं पुरुषं कैप तद्वभूत् कुत एतद्भवात्” (ष २।१।१६), “य एषोऽतर्हृदय आकारास्तस्मिन्भेते” (ष २।१।१७)

पष्ठाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे— ‘वाक्यान्वयात्’ (११११९) इत्यत्र “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्तव्य” (ष २।४।५, ४।४।६)

द्वितीयसूत्रे— ‘प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गाभास्मरथ्य’ (१११२०) इत्यत्र “आत्मनि विशाते सर्वमिदं विशातं भवति” (ष ४।५।६), “इदं सर्वं यदयमात्मा” (ष ४।५।७)

तृतीयसूत्रे— ‘उत्कमिष्यत एवमावादिष्यौकुलोमि’ (१११२१) इत्यत्र “एष सम्प्रसादो ऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय” (छा ८।१२।३)

चतुर्थसूत्रे— ‘अवस्थितेरिति काशकृत्स्न’ (१११२२) इत्यत्र “अनेन जीवेनानुपानु-प्रविश्य नामरूपं व्याकरवाणि” (छा ६।३।२), “धीरो नामानि कृत्वा अभिवदन् यदास्ते” (तै आ ३।१२।७)

सप्तमाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे— ‘प्रकृतित्थं प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ (१११२३) इत्यत्र ‘तदैक्षत अहं बहु म्याम्’ (छा ६।२।३), “यिनाश्रुतं श्रुतं भवति” (छा ६।१।३), “यथा सोम्यैकेन श्रुत्पिण्डेन सर्वं शृण्व्यं विज्ञातं स्यात्” (छा ६।१।४)

द्वितीयसूत्रे “अभिध्योपदेशाच्च” (१।४।२४) इत्यत्र “सोऽकामयत बहु स्याम् इति”

(तै २।६) “तदैक्षत बहु स्या प्रजायेय (छा ६।२।३)

तृतीयसूत्रे ‘साक्षाच्चोभयान्नात्’ (१।४।२५) इत्यत्र “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि

आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” (छा १।९।१)

चतुर्थसूत्रे “आत्मकृते. परिणामात्” (१।४।२६) इत्यत्र “तदात्मान स्वयमकुरुत”

(तै २।७), “सच्च त्यच्चाभवत्” (तै. २।६)

पञ्चमसूत्रे “योनिश्च हि गीयते” (१।४।२७) इत्यत्र “यद्भूतयोनि परिपश्यन्ति” ।

(मु १।१।६), “यथोर्णनामि सृजते गृह्णते च” (मु १।१।७)

अष्टमाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता” (१।४।२८) इत्यत्र “अप्य इवेमा धाना”

(छाः ६।१।२।१-३), “असदेवेदमत्र आसीत्” (छा ३।१।९।१), “स्वभावमेके”

(श्वे १।२) इति ।

इदानीं द्रष्टव्यम् एतादृशसूत्रोपजीव्यश्रुतिवलेन

(४) कीदृशी अस्य पादसंगति ।

अत्र याश्च श्रुतयः सूत्रोपजीव्यत्वेन प्रदर्शिताः ताः सर्वा शाङ्करभाष्यानुमता । भाष्यान्तरे

अत्र सर्वथा न ऐक्यं दृश्यते । तथापि मतान्तरीयभाष्यभेदेन यथा पादप्रतिपाद्यरूपाः पादसंगतयः कलयन्ते, ताश्च अत्र प्रदृश्यन्ते

शाङ्करमते अव्यक्तादिसन्दिग्धपदमात्राणामेव समन्वयः ।

भास्करमते शाङ्करमतानुरूपम् ।

रामानुजमते स्पष्टतरजीवादिर्लिंगकानि वाक्यानि विचारितानि ।

निम्बार्कमते कापिलतन्त्रसिद्धाब्रह्मात्मकप्रधानाद्विप्रतिपादकवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः ।

माध्वमते अन्यत्रैव प्रसिद्धानां शब्दानां विष्णौ समन्वयः ।

श्रीकण्ठमते अस्पष्टलिंगवाक्यविचारः ।

श्रीपतिमते क्वचित् शारवासु प्रधानजगत्कारणत्वप्रतिपादकशब्दानां- स्पष्टार्थकथनम् ।

एतेषां पादप्रतिपादानां पर्यालोचने कृते तत्त्वतः नारित महान् मतभेद इत्येव

प्रतीयते । तत्त्वविषये साम्प्रदायिकसिद्धान्त एव अत्र मतभेदेहेतुः । अन्यथा नूनम् अत्र एतादृश

स्वल्पोऽपि मतभेदः न स्यात् । तथापि पादोऽयं ब्रह्मणि श्रुतीनां समन्वयप्रदर्शनार्थं प्रधानमल-

निवर्द्धणन्यायेन श्रुतिसाहाय्येन प्रधानस्य अश्रौतत्वप्रतिपादनेन जगत्कारणत्वखण्डनपर एवेति

चोद्भव्यम् । अत्र न कस्यापि मतविरोधः वर्तते । एव च एतत्पादप्रतिपाद्यरूपपादसंगत्यनुमा-

रणं सर्वाणि एतत्पादोपजीव्यकरणानि व्याख्येयानि । परन्तु तथापि अधिकरणसंगत्यायाम्,

अधिकरणारम्भसूत्रनिर्णये, अधिकरणान्तर्गतसूत्रसंख्यायां च, अस्मिन् पादे यादृशमत-
भेदबाहुल्यं दृश्यते, तादृशं न प्रथमाधिपादन्ये दृश्यते । विचित्रं बुद्धिकौशलं भाष्यकाराणां,
यत् ते श्रुतिनाम्नाध्यायपादसंगतिचतुष्टयमपि अनुसृत्यैव तादृशं व्याख्यानमेतत् कृतवन्तः ।
तेषां सर्वानां सूत्रार्थवर्गनं विचारणैरुपुष्यञ्च अस्वप्डनीयमिव प्रतिभाति । तथापि अधिकरणरचना-
विषयसंख्यासम्भवं फौशलम् अत्र अवलम्ब्य सूत्रार्थविचारं किञ्चैव सूत्रश्रुतसम्मतभाष्य-
निर्णयप्रयासमात्रम् अत्र कृतम् इति ।

प्रथमाध्यायसमालोचनम् ।

एव च यत् तादृशान्तर्गतपादचतुष्टयस्य समालोचनकालम् अत्र समाहित्यते, तत्र तत्र
इत्येव भवति—

भाष्यनाम	प्रथमपादे		द्वितीयपादे		तृतीयपादे		चतुर्थपादे		समाहितोपा
	अधिकरणरचनायां त्रोषा	अधिकरणरचनायां त्रोषा	अधिकरणरचनायां त्रोषा	अधिकरणरचनायां त्रोषा	अधिकरणरचनायां त्रोषा	अधिकरणरचनायां त्रोषा	अधिकरणरचनायां त्रोषा	अधिकरणरचनायां त्रोषा	
महर्षि	०	०	०	०	०	०	०	०	०
भारतर्षि	०	०	०	०	०	०	०	०	०
रामानुज	०	०	०	१	१	३	०	०	५
निम्बार्क	०	१	०	०	०	३	१	२	७
मच्च	१	०	०	०	१	०	२	३	७
श्रीकण्ठ	१	०	२	०	०	५	०	१	६
श्रीपति	०	०	०	०	०	०	०	०	०
वल्लभ	०	१	१	०	०	०	१	१	२
समष्टि	२	२	३	१	२	८	६	७	३१

एव च एकत्रिंशत्दोषाणां संक्षिप्तविभागः

रामानुजभाष्ये	५	दोषा	तत्र अधिकरणस्य रचनाया	१	अधिकरणस्य अरचनाया	४
निम्बार्कभाष्ये	९	"	"	१	"	८
माध्वभाष्ये	७	"	"	४	"	३
श्रीकण्ठभाष्ये	६	"	"	३	"	३
वल्लभभाष्ये	४	"	"	२	"	२

अत्र केवलं शङ्कर-भास्कर-श्रीपतिभाष्येषु दोषाभाव इति ।

ये च त्रयोदश नियमाः अत्र सङ्कलिता तेषाम् अयं संक्षेपः । तत्र

प्रथमनियमः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति १।१।१ सूत्रे सङ्कलितः, यथा—सूत्रपदद्वारा अधिकरणनामकरणम् ।

द्वितीयनियमः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति १।१।१ सूत्रे सङ्कलितः, यथा “अध्याय-पादारम्भे अधिकरणारम्भ करणीयः ।”

तृतीयनियमः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति १।१।१ सूत्रे सङ्कलितः, यथा पुनः तादृशप्रथमान्तपदप्राप्तिपर्यन्तम् अधिकरणस्थितिः ।”

चतुर्थनियमः “शास्त्रयोनित्वात्” इति १।१।३ सूत्रे संकलितः, यथा “चकारादिपदेन अन्यथा वा उद्देश्यविधेयान्यतरमेदात् सूत्राधिकरणमेदौ” ।

पञ्चमनियमः “गौणश्चेन्नात्मशब्दात्” इति १।१।६ सूत्रे संकलितः, यथा “चेत्, चेत्” इत्यादि पदात् सूत्रस्य नाधिकरणारम्भकत्वम्” ।

षष्ठनियमः “मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते” इति १।१।१५ सूत्रे संकलितः, यथा “चकार-योगात् प्रथमान्तपदस्य साकाक्षत्वे नाधिकरणारम्भकत्वम्” ।

सप्तमनियमः “नेतरोऽनुपपत्तेः” इति १।१।१७ सूत्रे संकलितः, यथा “इतरादि-शब्देन साकाक्षत्वे नाधिकरणारम्भकत्वम्” ।

अष्टमनियमः “प्राणस्तथानुगमात्” इति १।१।२८ सूत्रे संकलितः, यथा “विरोधे सति प्रतिपाद्यानुसारेण अधिकरणनाम साधनीयम्” ।

नवमनियमः “शास्त्रदृष्ट्या तृपदेगो वामदेववत्” इति १।३।३० सूत्रे संकलितः, यथा “अनिषेधार्थक-तु-शब्दयोगेन प्रथमान्तपदस्य नाधिकरणारम्भकत्वम् ।

दशमनियमः “साक्षाद्ध्यविरोध जैमिनि” इति १।२।२८ सूत्रे संकलितः, यथा “प्रथमान्तनामपदेन मतान्तरज्ञापने नाधिकरणारम्भकत्वम् ।

एकादशनियमः “अनुकृतेस्तस्य च इति १।३।२२ सूत्रे संकलितः, यथा “नियमान्तरेण अधिकरणनिषेधेऽपि विषयश्रुतिमेदात् अधिकरणमेदः” ।

द्वादशनियम "न संख्योपसंभवादपि" इति १।४।११ सूत्रे संकलितं यथा—“अपि च”
प्रमृति शब्देन प्रसंगान्तरत्वे अधिकरणारम्भकत्वम् ।

त्रयोदशनियम "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा" इति १।४।२३ सूत्रे संकलितं, यथा—चकारेण
उद्देश्यविधेयान्तरविरोधणस्य हेतुममुच्ये वा नाधिकरणारम्भकत्वम् ।

एते एव प्रथमाध्याये संकलिता नियमाः । विस्तरस्तु यथास्थानं द्रष्टव्यं ।
ध्वानो द्रष्टव्यम्—केषु सूत्रेषु कस्य माप्यस्य कियत-संख्यक दोष संजात इति—

शास्त्रयोनित्वात् १।१।३ सूत्रे वल्लभमाप्यस्य	अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।	१
तत्र तु समन्वयात् १।१।४ सूत्रे निम्बार्कमाप्यस्य	" " "	१
नेतरोऽनुपपत्तेः १।१।६ सूत्रे श्रीकण्ठमाप्यस्य	अधिकरणस्य रचनायां दोषः	१
छन्दोभिधानात् इत्यादि १।१।२५ सूत्रे भाष्यमाप्यस्य	" " "	१
अनुपपत्तेस्तु न शारीर १।२।३ सूत्रे श्रीकण्ठमाप्यस्य	" " "	१
शब्दविरोधात् १।२।५ सूत्रे वल्लभमाप्यस्य	" " "	१
गुह्यं प्रविष्टावात्मानो १।२।११ सूत्रे रामानुजमाप्यस्य	अधिकरणस्य अरचनायां दोषः	१
अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतर १।२।१७ श्रीकण्ठमाप्यस्य	अधिकरणस्य रचनायां दोषः	१
अनुकृतेस्तस्य च १।३।२२ सूत्रे रा, नि, श्री-माप्याणां	अधिकरणस्य अरचनायां दोषाः ३	
मध्यादिष्वसम्भवाद्गणिकारं जैमिनि १।३।३१ रा-माप्यस्य	अधिकरणस्य रचनायां दोषः	१
ज्योतिर्दर्सनात् १।३।४० सूत्रे रा, नि-माप्ययो	अधिकरणस्य अरचनायां दोषौ २	
सुपुत्पुवृक्षान्तोमेटेन १।३।४२ सूत्रे रा, नि, श्री-माप्याणां	अधिकरणस्य अरचनायां दोषाः ३	
पत्यादिशब्देभ्यः १।३।४३ सूत्रे म-माप्यस्य	" रचनायां दोषः	१
चमीसत्रदविरोधात् १।४।८ सूत्रे म-माप्यस्य	" अरचनायां "	१
ज्योतिरूपकमा तु तथाश्चधीयते १।४।० सूत्रे म-माप्यस्य	" रचनायां "	१
कारणत्वेन चाकाशाद्यपु १।४।१४ नि, श्री-माप्ययो	" अरचनायां दोषौ २	
समाकर्त्वात् १।४।१५ सूत्रे नि, म, व माप्याणां	" रचनायां दोषाः ३	
जगद्वाचित्वात् १।४।१६ सूत्रे म-माप्यस्य	" अरचनायां दोषः	१
धात्वान्ध्यात् १।४।१९ सूत्रे नि, म-माप्ययो	" " दोषौ २	
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्ता १।४।२३ सूत्रे नि माप्यस्य	" " दोषः	१
एतेन सर्वे व्याख्याता १।२।४८ सूत्रे नि, व, माप्ययो	" " दोषौ २	

समाप्ति ३१

तथा च प्रथमाध्यायस्य १३४ मन्त्राणां मध्ये एकविंशतिसूत्रेषु पञ्चानां माप्याणां एकत्रिंशत्

दोषा मजाताः ।

एवं च येषु सूत्रेषु प्रत्येकं भाष्यस्य दोषाः तानि सूत्राणि यथा

बलमस्य दोषाय शस्त्रयोनित्वात् १११३	अनुकृतेस्तस्य च ११३२२
शब्दविशेषात् ११२१५	सुषुप्त्युत्क्रान्तोर्भेदेन ११३१४२
समाकर्षात् ११४१५	कारणत्वेन चाकाशा ११४१४
एतेन सर्वे व्याख्याता ११४२८	मध्वस्य दोषाय छन्दोमिधानात् १११२५
निम्बार्कस्य दोषाय—तत् तु समन्वयात् १११४	पत्यादिशब्देभ्य ११३१४३
अनुकृतेस्तस्य च ११३२२	चमसवदविशेषात् ११४१८
ज्योतिर्दर्शनात् ११३१४०	ज्योतिरूपक्रमा तु ११४१९
सुषुप्त्युत्क्रान्तो ११३१४२	समाकर्षात् ११४१५
कारणत्वेन चाकाशा ११४१४	जगद्वाचित्वात् ११४१६
समाकर्षात् ११४१५	वाक्यान्वयात् ११४१९
वाक्यान्वयात् ११४१९	रामानुजस्य दोषाय गुहा प्रविष्टावात्मानौ ११२१११
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा ११४२३	अनुकृतेस्तस्य च ११३२२
एतेन सर्वे व्याख्याता ११४२८	मध्वादिष्वसम्भवात् ११३३१
श्रीकण्ठस्य दोषाय नेतरेऽनुपपत्ते ११११६	ज्योतिर्दर्शनात् ११३१४०
अनुपपत्तेस्तु न शारीर ११२१३	सुषुप्त्युत्क्रान्तोर्भेदेन ११३१४२
अनवस्थितेरसम्भवाच्च ११२१७	समष्टिः ३१

एव च अधिकरणरचनानियमानुसारेण विभिन्नभाष्याणां पर्यालोचने कृते शाङ्कर-भास्कर-श्रीपति-भाष्याणामेव व्यासमतसन्निकृष्टत्वम् उपलभ्यते । रामानुज-निम्बार्क-मध्व-श्रीकण्ठ-बलम-भाष्याणां दोषसद्भावात् व्यासमतप्रकृष्टत्व कल्पनीयम् इति । अधिकरणरचनानियम-निरपेक्ष-दोषविचारस्तु द्वितीयपादे कृत ।

॥ इति श्रीचिद्धनानन्दपुरीविरचिते व्याससम्मतब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णये

प्रथमाध्याय ॥

अथ अविरोधनाम द्वितीयाध्याये प्रथमपादे

प्रथम स्मृत्यधिकरणम्

अत्र “स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात्” इति (२।१।१) सूत्रस्य स्मृतिपदम् अवलम्ब्य अस्य “स्मृत्यधिकरणं” नाम । माच्च-बलममाप्यभिज्ञेषु सर्वेषु भाष्येषु अत्र सूत्रद्वयं गृहीतम् । माच्चमते तु सूत्रत्रयम्, बलममते च एकमेव । तच्च सूत्रद्वयम्—

१। स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् २।१।१। (१३५)

२। “इतरेषां चानुपलब्धे” २।१।२ (१३६)

अत्र (१) “स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात्” इति (२।१।१।) सूत्रे स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति प्रथमान्तपदम् । तत्सत्त्वेऽपि “इति चेन्न” इति पदात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तं, पञ्चमविरोपनियमात् । तथापि सर्वमतेनैव अध्यायारम्भात् द्वितीय विरोपनियमेन अस्य अधिकरणारम्भकत्वं समुचितमेव ।

(२) “इतरेषां चानुपलब्धे” २।१।२ (१३६) इति सूत्रे प्रथमान्तपदमावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । हेतुबोधक चकारयोगात् च तथा । परसूत्रे अधिकसम्भत्वा अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति संगता । बलममतेन तु अनेनैव पक्षस्य अधिकरणस्य रचनायां सर्वमतविरोधात् नियमविरोधाच्च तस्यैव दोष गणनीयः ।

द्वितीय योगप्रत्युत्पत्त्यधिकरणम् ।

अत्र “एतेन योग प्रत्युक्त” २।१।३ (१३७)—सूत्रस्य ‘योग’ तथा “प्रत्युक्त” इति पदार्थां अस्य “योगप्रत्युत्पत्त्यधिकरणं” नाम । मच्चाचार्य्यभिज्ञै सर्वै भाष्यकारै अनेन एकेन सूत्रेण एतद् द्वितीयम् अधिकरणं रचितम् । माच्चभाष्ये तु एतत् सूत्रं प्रथमाधिकरणस्य अन्तिमं सूत्रम् ।

अत्र “योग” तथा “प्रत्युक्त” एतत्प्रथमान्तपदद्वयसदृमावात् अनेन पृथगाधिकरण-रचनं समुचितमेव, चतुर्थसामान्यनियमिमात् । पूर्वस्मिन् सूत्रे ‘इतरेषां’ पदेन योगमतस्य ग्रहणेऽपि पुन महणात् अस्य विषयान्तरत्वं सूचितं भवति । अत अस्य पृथगाधिकरणत्व युक्तमेव । तेन अधिकसम्भत्वात् नियमविरुद्धत्वाच्च माच्चभाष्यस्यैव अत्र अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ।

तृतीय विलक्षणत्वाधिकरणम् ।

अत्र “न विलक्षणत्वादस्य तत्रात्वं च शब्दात्” २।१।४ (१३८) इति सूत्रस्य “विलक्षणत्व” शब्दात्, अस्य “विलक्षणत्वाधिकरणं” नाम । अत्र शब्द-मास्कर-निष्कार्क-श्रीपति-भाष्येषु अष्ट सूत्राणि गृहीतानि । रामानुजभाष्ये “तर्कप्रतिष्ठानात्” इत्यादिसूत्रस्य द्विजाकरणात् नचमि सूत्रैरेव एतदधिकरणं सङ्कलितम् । माच्चभाष्ये सूत्रद्वयेन, श्रीकृष्णभाष्ये सूत्रचतुष्टयेन, तथा क्लृप्तभाष्ये सूत्रत्रयेण एतदधिकरणं रचितम् । तच्च सूत्राष्टकम्—

१। न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्
२। ११४ (१३८)

२। अभिमानीव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्
२। ११५ (१३९)

३। दृश्यते तु २। ११६ (१४०)

४। असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् (२। ११७
१४१)

५। अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम् २। ११८
(१४२)

६। न तु दृष्टान्ताभावात् २। ११९ (१४३)

७। स्वपक्षदोषाच्च २। ११९० (१४४)

८। तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेद्

एवमप्यनिर्माक्षप्रसंगः २। ११९१
(१४५)

अत्र (१) “न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्” २। ११४ (१३८) इति सूत्रस्य “तथात्वम्” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगच्छते, चतुर्थसामान्य-नियमात् । “तथात्वं” पदस्य स्वरूपतः साकाक्षत्वं कल्पयितुं शक्यम्, “तत्” शब्दस्य पूर्वप्रकृता-पेक्षत्वात् । अतः सप्तमविशेषनियमात् अधिकरणारम्भः न युज्यते इति चेत् ? न, अव्यवहित-पूर्वाधिकरणे योगमतस्य प्रत्युक्तत्वात्, “तथात्वं” पदेन तत्पूर्वप्रकृतसार्वभ्यमतरखण्डन पुनः प्रस्तूयते । सार्वभ्यमतरस्य योगप्रत्युक्त्यधिकरणेन व्यवहितत्वेऽपि सार्वभ्यमतेन सह साकाक्षत्वं न व्याहृतम् । अतः अत्र पृथगधिकरणारम्भः संगच्छते । माध्वमते तु एतदनन्तरं तृतीयं “दृश्यते तु” इति एकं सूत्रं पठ्यते । तच्च सर्वमतविरुद्धं प्राचीनतरप्रमाणविरहितं च । तत्रैव तन्मतेन एतदधिकरणस्य समाप्तिरपि ज्ञाप्यते ।

(२) “अभिमानीव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्” २। ११५ (१३९) अत्र “अभिमानी-व्यपदेशः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि “तु”-शब्दयोगात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं वाधितम् । नवमविशेषनियमात् । माध्वमते अत्र तृतीयाधिकरणस्य आरम्भात् दोषः, सर्वमतविरोधात् ।

(३) “दृश्यते तु” २। ११६ (१४०) अत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भ-कत्वम् । चतुर्थसामान्य-नवमविशेषनियमाभ्याम् । माध्वमते तु अत्र “दृश्यते च” इत्येकं सूत्रं पठ्यते । तत्रैव तन्मतेन द्वितीयाधिकरणसमाप्तिः । तदपि सर्वमतविरोधि ।

(४) “असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्” २। ११७ (१४१) अत्र “असत्” इति-प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि “इति चेन्न” पदयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । पञ्चमविशेष-नियमात् । माध्वमतेन अत्र चतुर्थाधिकरणस्य रचनाया तथा बलमेन पञ्चमाधिकरणस्य रचनात् द्वावेव अत्र दोषभाजौ भवतः ।

(५) “अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम्” २। ११८ (१४२) अत्र “असमञ्जसम्” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वम् युक्तम् । श्रीकण्ठभाष्ये तथैव कृतम् । परन्तु “तद्व-त्प्रसंगात्” इत्यत्र तत्पदात् साकाक्षत्वविधानात् सप्तमविशेषनियमेन एतस्य अधिकरणारम्भकत्वं व्याहृतम् । एव च सर्वमतविरोधादपि अत्र श्रीकण्ठभाष्यस्यैव अधिकरणरचनाया दोषः प्रसज्यते ।

(६) "न तु ह्यन्तामावात्" २।१।९ (१४३) अत्र प्रथमान्तपदीमावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतम्, चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(७) "स्वपक्षदोषाच्च" २।१।१० (१४४) अत्रापि पूर्ववत् बोध्यव्यम्, चतुर्थसामान्य नियमात्, पक्षविरोपनियमाच्च ।

(८) "तर्कप्रतिष्ठानाप्यन्यथानुमेयमिति चेद् एवमप्यनिर्भोक्षप्रसंग" २।१।११ (१४५) अत्र "अनिर्भोक्षप्रसंग" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि "इति चेत्"-पदयोगात् नास्य अधिकरणा रम्भकत्वम् युक्तम् । पञ्चमविरोपनियमात् । रामानुजभाष्ये तथा श्रीकण्ठभाष्ये च एतत्सूत्रं द्विषा विमर्श कृत इक्ष्यते, तत्र युक्तम्, अतिरिक्तविषयस्य अपूचनात् । चतुर्थविरोपनियमश्चिन्तनीय । परसूत्रे प्रायेण सर्वसम्भत्या पृथगधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणस्य समाप्ति स्मृतिवै । एवम् अत्र शङ्करदीनां मते श्रुतीयाधिकरणं समाप्तम् । माध्वमते परसूत्रे चतुर्थाधिकरणं समाप्तम् । श्रीकण्ठ-मतेन चतुर्थाधिकरणं, तथा बल्लभमतेन पञ्चमाधिकरणं समाप्तम् इति बोद्धव्यम् ।

चतुर्थं शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ।

अत्र "एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता" २।१।१२ (१४६) इति सूत्रस्य "शिष्टा परिग्रहा" इति पत्रात् अस्य 'शिष्टापरिग्रहाधिकरणं' नाम । अत्र भाष्यभाष्यमित्येषु सर्वेषु भाष्येषु एतेन एकेनैव सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । भाष्यभाष्ये तु एतत् सूत्रं चतुर्थाधिकरणस्य पठं तथा अन्तिमं सूत्रम् ।

अत्र "शिष्टापरिग्रहा" तथा 'व्याख्याता' इति प्रथमान्तपदद्वयात् अस्य अधिकरणारम्भ-कत्वं संगतमेव, चतुर्थसामान्यनियमात् । परसूत्रे सर्वे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणस्य समाप्तिश्च सुसंगता एव । तेन अत्र अधिकरणस्य अरचनया भाष्यभाष्यस्यैव दोषः ।

पञ्चम भोक्त्रापत्यधिकरणम् ।

अत्र "भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत्" २।१।१३ (१४७) इति सूत्रस्य "भोक्त्रापत्ति" इति पदत् अत्र "भोक्त्रापत्यधिकरणं" नाम । अत्र सर्वे भाष्यकारैः अनेन एकेनैव सूत्रेण एतद् अधिकरणं रचितम् ।

अत्र "अविभाग" इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतम्, किन्तु 'चेत्'-शब्दयोगात् तस्य बाध, पञ्चमविरोपनियमात् । तथापि सर्वे अत्र अधिकरणं रचितम्, अतोऽत्र एक नियम सङ्गृह्येयं येन एतस्य नियमानुगत्य संरक्षितं स्यात् । स च इत्थं भवतु । "चेत्, इति चेत्" प्रभृति पदसत्त्वेऽपि यत्र शङ्काभागे पञ्चम्यन्तप्रथमान्तपदद्वयसत्त्वम्, तत्र अधिकरणारम्भ युक्तः इति चतुर्थविरोपनियमः ।

"अत्र भोक्त्रापत्ते" इति पञ्चम्यन्तपदात् "अविभाग" इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अत्र अधिकरणरचना संगच्छते एव । ततश्च "भोक्त्रापत्ते" इति पदात् प्रसंगान्तरत्वं सूचितमेव इति

स्पष्टम् । परवर्तिसूत्रे सर्वसम्मत्या पृथगधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः । पूर्वसूत्रे “व्याख्यातम्”-पदेन अधिकरणसमाप्तिसूचनादपि अत्र अधिकरणारम्भः संगच्छते । पञ्चदश-विशेषनियमात् । नात्र ऊनविंशविशेषनियमस्य प्रयोगसम्भावना, तस्य विशेषरूपत्वात् ।

षष्ठम् आरम्भणाधिकरणम् ।

अत्र “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” २।१।१४ (१४८) इति सूत्रस्य आरम्भण-शब्दात् अस्य “आरम्भणाधिकरण” नाम । तत्र श्रीकण्ठ-बल्लभमित्तै सर्वैः अत्र सप्त सूत्राणि गृही-तानि । तत्रापि रामानुज-निम्बार्कभाष्ययोः चतुर्थं पञ्चमं च सूत्र एकीकृत्य सप्त सूत्राणि पट्यु सूत्रेषु परिणमितानि । श्रीकण्ठभाष्ये परवर्तिनः अधिकरणस्य सूत्रत्रयं गृहीत्वा नवसूत्राणि तथा बल्लभभाष्ये प्रथमत्रीणि सूत्राणि गृहीतानि इत्ययमेव अत्र विशेष । तेन श्रीकण्ठभाष्ये अत्र अधिकरणद्वयम् एकीकृतम् । बल्लभभाष्ये तु एकम् अधिकरण द्विधा कृतम् इति फलम् । तानि च सप्त सूत्राणि

१। “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः”

२।१।१४ (१४८)

२। “भावे चोपलब्धेः” २।१।१५ (१४९)

३। “सत्त्वाच्चावरस्य” २।१।१६ (१५०)

४। “असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण

वाक्यशेषात्” २।१।१७ (१५१)

५। “युक्तेः शब्दान्तराच्च” २।१।१८ (१५२)

६। “पट्युच्च” २।१।१९ (१५३)

७। “यथा च प्राणादि” २।१।२० (१५४)

अत्र (१) “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” २।१।१४ (१४८) इति सूत्रे “तद-नन्यत्वम्” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगच्छते । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(२) “भावे चोपलब्धेः” २।१।१५ (१४९) अत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधि-करणारम्भकत्व युक्तम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(३) “सत्त्वाच्चावरस्य” २।१।१६ (१५०) इत्यपि पूर्ववत् अगसूत्रम्, चतुर्थ-सामान्यनियमात् ।

(४) “असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्” २।१।१७ (१५१) इति अत्रापि प्रथमान्तपदाभावः । ततश्च “इति चेन्न” पदानां सत्त्वम् । अतः अस्य अंगसूत्रत्व-मेव सगतम् । चतुर्थसामान्य-पञ्चमविशेषनियमाभ्याम् । रा-नि-श्री-भाष्येषु परसूत्रेण सह एतत् सूत्रं पठ्यते, तत्र युक्तम्, पृथक्कृत्या अतिरिक्तविषयस्य सूचनात् । चतुर्थविशेषनियमः द्रष्टव्यः । तथापि तेषां मते षड्भिः सूत्रैः एतदधिकरणं रचितम् । बल्लभमते तु अत्र नवमम् अधिकरणम् आरब्धम् । तदपि नियमविरुद्धम् । तेन अत्र अधिकरणरचनायां तस्य अयं एकः दोषः सञ्जातः ।

(५) “युक्तेः शब्दान्तराच्च” २।१।१८ (१५२) अत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात् तथा षष्ठविशेषनियमाच्च । रा, नि, श्री मतेषु एतत् सूत्रं पूर्वसूत्रेण सह पठितं दृश्यते ।

(६) 'पटवच्च' २।१।१० (१५३) एतस्यापि पूर्ववत् अगसूत्रत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, पष्ठविशेषनियमाच्च ।

(७) "यथा च प्राणादि" २।१।२० (१५४) अत्र 'प्राणादि' इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चकारयोगात् 'यथा' ।०नेन साक्षात्त्वविधानाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात् तथा पष्ठविशेषनियमात् च । परसूत्रे अधिकसम्भृत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः । श्रीकृष्णमाप्ये परवर्तिषु सूत्रद्वयमपि एतदधिकरणान्तर्गतं कृतं दृश्यते ।

सप्तमम् इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।

अत्र "इतरव्यपदेशाद्विज्ञाताकरणादिदोषप्रसक्ति" २।१।२१ (१५५) इति सूत्रस्य "इतरव्यपदेश" शब्दोऽस्य "इतरव्यपदेशाधिकरण" नाम । तत्र मच्च-श्रीकृष्ण-मित्तैः सर्वे माप्यकारैः सूत्रत्रयं गृहीतम् । माप्यमतेन तत्र षट् सूत्राणि, श्रीकृष्णमतेन च एतदधिकरणपूर्वाधिकरणान्तर्गतमेव कृतम् । तच्च सूत्रत्रयम्—

(१) इतरव्यपदेशाद्विज्ञाताकरणादिदोषप्रसक्ति २।१।२१ (१५५)

(२) अधिकं तु मेदनिर्देशात् २।१।२२ (१५६)

(३) अन्मादिवच्च तदनुपपत्ति २।१।२३ (१५७)

अत्र (१) "इतरव्यपदेशाद्विज्ञाताकरणादिदोषप्रसक्ति" २।१।२१ (१५५) इत्यत्र "विज्ञाताकरणादिदोषप्रसक्ति" इति प्रथमान्तपदान्त अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव । चतुर्थसामान्यनियमात् । श्रीकृष्णमाप्ये तु तत्र कृतम् अत तस्यैव दोषः ।

(२) "अधिकं तु मेदनिर्देशात्" २।१।२२ (१५६) इत्यत्र "अधिकम्" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि "तु" शब्दयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, नवमविशेषनियमात् ।

(३) "अन्मादिवच्च तदनुपपत्ति" २।१।२३ (१५७) इत्यत्र "अनुपपत्ति" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि "च" शब्दयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । पष्ठविशेषनियमात् । परसूत्रे सवसम्भृत्या पृथगाधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

अष्टमम् उपसहारदर्शनाधिकरणम् ।

अत्र "उपसहारदर्शनाभेति चेन्न क्षीरवद्धि" २।१।२४ (१५८) इति सूत्रस्य 'उपसहारदर्शनाधिकरण' नाम । मच्च-मल्लमभिः सर्वे माप्यकारैः अत्र सूत्रद्वयं गृहीतम् । मध्येन तु अत्र अधिकरणं न आरब्धम् । तन्मतेन एतत् सूत्रं पूर्वाधिकरणस्य सूत्रपट्कान्तर्गतं चतुर्थं सूत्रम् । मल्लममाप्ये तु अत्र षट् सूत्राणि गृहीतानि । तच्च सूत्रद्वयम्—

(१) "उपसहारदर्शनाभेति चेन्न क्षीरवद्धि" २।१।२४ (१५८) --

(२) "दिवादिष्वपि लोके" २।१।२५ (१५९) --

अत्र (१) "उपसहारदर्शनाभेति चेन्न क्षीरवद्धि" २।१।२४ (१५८) इत्यत्र

“उपसंशरदर्शनात्” इति पञ्चम्यन्तपदात् प्रथमान्तपदस्य अन्वयानुरोधात् अध्याहर्तव्यत्वे अधिकरणारम्भः समुचितः, चतुर्दर्शविशेषनियमात्, पञ्चमविशेषनियमात् च “इति चेन्न” इति पदसत्त्वस्थं न तद्वाधिकत्वम्, पञ्चमविशेषनियमात् । तेन च अत्र अधिकरणारम्भः संगच्छते । माध्वभाष्ये अनेन सूत्रेण अधिकरणस्य अनारम्भात् तस्य दोषप्रसंगाः ।

(२) “देवादिवदपि लोके” २।१।२५ (१५९) इत्यत्र “देवादिवद्” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । “अपि”-शब्देन तस्य साकाक्षत्वविधानात् । निरपेक्षप्रथमान्तपदस्य एव अधिकरणारम्भकत्वम् । परसूत्रे सर्वे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिरिति ।

नवमम् कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ।

अत्र “कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा” २।१।२६ (१६०) इति सूत्रस्य “कृत्स्नप्रसक्ति”-पदात् अस्य “कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणं” नाम । अत्र शङ्करभाष्ये तथा भास्कर-भाष्ये सूत्रचतुष्टयं गृहीतम् । रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-भाष्येषु षट् सूत्राणि, तथैव श्रीपतिभाष्ये अष्ट सूत्राणि गृहीतानि । माध्वभाष्ये एतत् सूत्रं षट्सूत्रात्मकपूर्वाधिकरणस्य अन्तिमं सूत्रम् । बल्लभभाष्ये तु एतत् सूत्रम् षट्सूत्रात्मकपूर्वाधिकरणस्य तृतीयं सूत्रम् इति बोद्धव्यम् । तत्र शङ्कर-भास्करभाष्यसम्भर्तं सूत्रचतुष्टयं यथा

१। “कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा” २।१।२६ (१६०)

२। श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् २।१।२७ (१६१)

३। आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि २।१।२८ (१६२)

४। स्वपक्षदोषाच्च २।१।२९ (१६३)

अत्र (१) “कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा” २।१।२६ (१६०) इति सूत्रस्य “कृत्स्नप्रसक्ति” तथा “शब्दकोप” इतिप्रथमान्तपदद्वयात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव । वा-शब्देन नात्र तस्य प्रथमान्तपदद्वयस्य साकाक्षत्वविधानं शङ्कनीयम् । अर्थानुरोधात् । चतुर्थ-सामान्यनियमात् । माध्व-बल्लभभाष्यद्वयमध्ये अधिकरणस्य अनारम्भात् तयोरेव दोषभावत्वम् ।

(२) “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्” २।१।२७ (१६१) अत्र प्रथमान्तपदामावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । केवलं माध्वभाष्ये अधिकरणारम्भात् तस्यैव दुष्टत्वम् । तु-शब्देनापि व्याधातात् नवमविशेषनियमात् च ।

(३) “आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि” २।१।२८ (१६२) अत्र “विचित्रा.” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि च-शब्दयोगात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं सर्वसम्भत्या निषिध्यते । चतुर्थ-सामान्यनियमात् तथा षष्ठविशेषनियमात् ।

(४) “स्वपक्षदोषाच्च” २।१।२९ (१६३) अत्र प्रथमान्तपदामावात् पूर्ववत्

नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, पष्ठविशेषनियमाच्च । परसूत्रे माप्य-
प्रयेण पृथगाधिकरणारम्भात् अत्र अधिकरणसमाप्तिकल्पनं न समुचितम्, माप्यपञ्चकविरोधात् ।
तथापि प्राचीनसम्मतत्वात् न उपक्षनीयं तत् इति । किञ्च पम्सूत्रे विषयान्तरसूचनात् तस्य
पृथगाधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव ।

दशम सर्वोपेताधिकरणम् ।

अत्र "सर्वोपेता च तदर्शनात्" २।१।३० (१६४) इति सूत्रस्य 'सर्वोपेता'-पदात्
अस्य "सर्वोपेताधिकरणं" नाम । अत्र शाङ्कर-भास्कर-माध्यम-श्री-पति-भाष्येषु सूत्रद्वयं गृहीतम् । षष्ठम
भाष्ये तु अष्ट सूत्राणि गृहीतानि । रामानुज-निम्बार्क-भाष्य-श्री-पति-भाष्येषु नात्र आधि-
करणं रचितम् । अत्र एतत्सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरणान्तर्गतमेव इति दृश्यते । तच्च सूत्रद्वयम्—

(१) 'सर्वोपेता च तदर्शनात्' २।१।३० (१६४)

(२) "विकरणत्वाधेति चेत् तदुक्तम्" २।१।३१ (१६५)

अत्र (१) सर्वोपेता च तदर्शनात्" २।१।३० (१६४) इति सूत्रे "सर्वोपेता" इति
प्रथमान्तपदसत्त्वात्, चतुर्थसामान्यनियमात्, अस्म्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । पष्ठविशेष
नियमानुसारेण चकारस्य सद्बोधकत्वेऽपि त्रयोदशविशेषनियमात् तस्य निषेध । तेन रु, नि,
म, धी, धीप-भाष्येषु अधिकरणस्य अनारम्भात् तेषामेव दुष्टत्वम्, संख्याविरोधादपि नियम-
विरोधस्य प्रावक्ष्यात् । किञ्च विषयान्तरस्य सूचनात् अत्र अधिकरणारम्भ संगच्छते एव ।

(२) "विकरणत्वाधेति चेत् तदुक्तम्" २।१।३१ (१६५) इत्यत्र "तदुक्तम्" इति
प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात् अधिकरणारम्भ संगत, तथापि "नेति चेत्" इति पदस्य
सत्त्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, पञ्चमविशेषनियमात् । परसूत्रे अधिकरणत्वात् आधिकरणा-
रम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति संगच्छते । श्रीपति-भाष्ये तथा षष्ठम-भाष्ये नात्र अधिकरण-
समाप्तिं हृत्ता । अत्र "तदुक्तम्" इति पदमपि अधिकरणसमाप्तिज्ञापकम् इत्यादि कल्पयितुं शक्यते ।

एकादश प्रयोजनवत्ताधिकरणम् ।

अत्र "न प्रयोजनवत्त्वात्" २।१।३२ (१६६) इति सूत्रस्य "प्रयोजनवत्त्व" इति शब्दात्
अस्य 'प्रयोजनवत्ताधिकरणं' नाम । अत्र शाङ्कर-भास्कर-भाष्य-श्री-पति-भाष्येषु सूत्रद्वयं गृहीतेम्,
रामानुज-निम्बार्क-भाष्ये तु सूत्रपञ्चकं गृहीतम् । श्रीपति-षष्ठम-भाष्ययो अत्र न अधिकरणं
रचितम् । तच्च सूत्रद्वयम्—

(१) "न प्रयोजनवत्त्वात्" २।१।३२ (१६६)

(२) "लोकषणु लील्यकैवल्यम्" २।१।३३ (१६७)

अत्र (१) "न प्रयोजनवत्त्वात्" २।१।३२ (१६६) इति सूत्रे - प्रथमान्तपदभाषात्
नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । तथापि पण्णां भाष्याणां तथाकरणात्

केनचित् नियमसङ्कलेन एतस्य नियमानुगतत्वं साधनीयम् । स च नियम एवं भवतु

“यत्र पूर्वसूत्रे व्याख्यातम्” “तदुक्तम्” एवंविध प्रसंगसमाप्तिरूचकं पद, तत्र निर-
पेक्षत्वबोधकत्वे सति अधिकरणारम्भ. करणीय । इति पञ्चदशविशेषनियम ।

अत्र पूर्वसूत्रे “तदुक्तम्” इति पद दृश्यते, अतोऽत्र अधिकरणारम्भ समुचित एव । न च
“जीवमुख्यप्राणलिगात्रेति चेत् तद्व्याख्यातम्” १।४।१७ (१२३) इत्यत्र परसूत्रेण अधि-
करणारम्भप्रसंग इति वाच्यम्, तत्र “अन्यार्थस्तु जैमिनि” इत्यादि परसूत्रस्य तु-शब्देन निरपेक्षत्व-
बोधकत्वाभावात् । अतः अत्र श्रीपति-ब्रह्म-भाष्ययो. दोषः, ताभ्यां अधिकरणस्य अरचितत्वात् ।

(२) “लोकवत्तु लीलकैवल्यम्” २।१।३३ (१६७) इत्यत्र “कैवल्यम्” इति प्रथमान्त-
पदसत्त्वेऽपि नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, अनिपेक्षार्थक तु-शब्दयोगात् । नवमविशेषनियमात् ।
परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणस्य आरम्भान् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः समुचिता ।

द्वादश वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ।

अत्र “वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति” २।१।३४ (१६८) इति सूत्रस्य
“वैषम्यनैर्घृण्ये”-इति शब्दात् अस्य “वैषम्यनैर्घृण्याधिकरण” नाम । अत्र गाङ्कर-भास्कर-भाष्य-श्रीकण्ठ-
भाष्येषु सूत्रत्रय गृहीतम् । श्रीपतिभाष्ये तु सूत्रद्वयम् । रामानुज-निम्बार्क-ब्रह्म-भाष्येषु नात्र अधिकरणं
रचितम् । तत्र रामानुज-निम्बार्क-भाष्ययो एतत् सूत्रं पञ्चसूत्रात्मक-दशमाधिकरणस्य तृतीयं सूत्रम् ।
ब्रह्मभाष्ये तु अष्टसूत्रात्मक-द्वादशाधिकरणस्य पञ्चमं सूत्रम् इति दृश्यते । तच्च सूत्रत्रयम्

(१) “वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति” २।१।३४ (१६८)

(२) “न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्” २।१।३५ (१६९)

(३) “उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च” २।१।३६ (१७०)

अत्र (१) “वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति” २।१।३४ (१६८) इति सूत्रे
“वैषम्यनैर्घृण्ये” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वम् सगतम् । चतुर्थसामान्य-
नियमात् । रामानुज-निम्बार्क-ब्रह्म-भाष्येषु अधिकरणस्य अनारम्भात् तेषां दोषेण भवितव्यम् ।

(२) “न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्” २।१।३५ (१६९) अत्र प्रथमान्त-
पदाभावात्, चतुर्थसामान्यनियमात् “इति चेन्न” पदसत्त्वाच्च नात्र अधिकरणारम्भः समुचितः ।
पञ्चमविशेषनियमात् । रा-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु एतत् सूत्रं परसूत्रेण सह पठ्यते । तत्र सम्यक्,
विषयवाहुल्यात् । चतुर्थविशेषनियमाच्च ।

(३) “उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च” २।१।३६ (१७०) अत्र प्रथमान्तपदाभावात् “च”-
योगात् ततः “अपि” योगात् च न अधिकरणारम्भः युक्तः । चतुर्थसामान्यनियमात् षष्ठविशेषनियमाच्च ।
श्रीपतिमतेन एतत्सूत्रस्य पूर्वसूत्रशेषत्वं, चतुर्थविशेषनियमात् तत्र सगतम्, परसूत्रे चतुर्थं भाष्येषु
पृथगधिकरणारम्भात् अधिकरणस्य समाप्तिः कल्पयितुं शक्यते ।

त्रयोदश सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् । —

अत्र “सर्वधर्मोपपत्त्येव” २।१।३७ (१७१) इति सूत्रस्य ‘सर्वधर्मोपपत्ति’-शब्दात्
 कस्य ‘सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणं’ नाम । अत्र शास्त्र-मास्कर-माच्च-श्रीपति-माप्येषु अनेन एकेन सूत्रेण
 एतद् अधिकरणं रचितम् । रामानुज निम्बार्क-श्रीकण्ठ-वल्लभ माप्येषु अस्य पूर्वाधिकरणान्तर्गतत्वात्
 नात्र अधिकरणं रचितम् ।

अत्र प्रथमान्तपदभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । चतुर्थसामान्यनियमात् ।
 तस्य अध्याहारे कृतेऽपि चकारयोगात् पठविशेषनियमेन तस्य वाधा भवति । तेन श-मा
 म-श्रीप-माप्याणां दोषेन भवितव्यम् । तथापि यद्यपि अत्र सूत्रार्थ अपि अवलम्ब्येत तदा तेषां
 समर्थनं कर्तुं शक्यते । किञ्च यत् पूर्वं सूत्रम् “उपपद्यते चापि उपलब्धयेत च” इति, तत्र “च-
 कार” तत् “अपि”-शब्द, तत् समुच्चयार्थक “चकार”-एवं पदत्रयं दृश्यते, अत एतेन वक्तव्य-
 परिसमाप्ति सूच्यते । यत् लोके त्रिकृतत्ववर्णनं वक्तव्यसमाप्तिसूचकम् इति प्रसिद्धम् । अतः पूर्व-
 सूत्रे एव अधिकरणसमाप्तिं कल्प्यते । अतः षोडशविशेषनियमात् अधिकरणारम्भं युक्तं ।
 ततश्च सूत्रार्थवलम्बने कृते “सर्वधर्म” इति पदेन प्रागुक्तविचाराणाम् उपसंहार अत्र क्रियते
 इत्यपि बुध्यते । तेन उपसंहाररूप-पृथग्विषयस्य सूचनात् अत्र पृथगाधिकरणं भवितुं उचितम् ।
 एवं च अत्र एकं नियमोपि भवितुम् अर्हति । स च यथा—

“यत्र हेतुत्रयं चकारादिपदेन समाह्वियते तत्र अधिकरणसमाप्तिकल्पनम् उचितम् ।”
 इति षोडश विशेषनियमः ।

तथा सति अत्र श-नि-श्री-म-माप्याणि अधिकरणस्य अरचनायां दोषग्रस्तानि भवन्ति ।
 पञ्चमपादसमालोचनम् ।

इदानीं द्रष्टव्यम् अनेन निबन्धेन अस्मिन् पादे अधिकरणरचनायां—

- (१) कति कीदृशाश्च नियमाः अत्र संकलिताः
- (२) कति दोषा कस्य माप्यस्य कथं संबुधाः
- (३) काश्च द्युतय कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः
- (४) उपजीव्यधृतियत्वेन कीदृशी च पादसंगति, इति ।

एते चत्वार विषया अप्यस्तात् क्रमेण पूर्ववत् प्रदर्शनीयाः । तत्र प्रथमं तावत्—

(१) कति कीदृशाश्च नियमाः अत्र संकलिताः

इति द्रष्टव्यम् । तथा सति अस्मिन् पादे अतिरिक्तं यत् नियमत्रयं संकलितम्, ते च नियमा यथा—
 चतुर्दशनियम—“चेत्” “इति चेन्न” प्रभृतिशब्दसत्त्वेऽपि यत्र उपरमार्गे, निराकाङ्क्ष-
 मयमान्तपदसत्त्वम् अथवा तादृशपदाध्याहारप्रयोजनं, तत्र अधिकरणारम्भं युक्तम् ।” एतेदर्थं—
 “मोक्षत्रापक्षेरेषिमागश्चेत् स्थालोकवत्” इति २।१।३३ (१४७) सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

पञ्चदशानियम "यत्र पूर्वसूत्रे "व्याख्यातम्" "तदुक्तम्" एवंविध प्रसंग-समाप्तिसूचकं पद, तत्र निरपेक्षत्वत्रोधकत्वे सति अधिकरणारम्भः करणीयः" । एतदर्थं "न प्रयोजनवत्त्वात्" २।१।३२ (१६६) इति सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

षोडशानियमः "यत्र हेतुत्रयं चकारादिपदेन समाह्रियते तत्र अधिकरणसमाप्तिकल्पनम् उचितम्" । एतदर्थं "सर्वधर्मापपत्तेश्च" २।१।३७(१७१) इति सूत्रं द्रष्टव्यम् । इदानीं द्रष्टव्यम्—

(२) कति दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृत्ताः

तत्र २।१।१ अधिकरणे बल्लभभाष्ये "इतरेषा चानुपलब्धेः" २।१।२ सूत्रेण अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

२।१।२ अधिकरणे माध्वभाष्ये "एतेन योगः प्रत्युक्तः" २।१।३ सूत्रेण अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।१।३ अधिकरणे माध्वभाष्ये "अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्या" २।१।५ सूत्रेण अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

२।१।३ अधिकरणे मध्व-बल्लभ-भाष्ययोः "असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्" २।१।७ सूत्रेण अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

२।१।३ अधिकरणे श्रीकण्ठभाष्ये "अपितौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम्" २।१।८ सूत्रेण अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

२।१।४ अधिकरणे माध्वभाष्ये "एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः" २।१।१२ सूत्रेण अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।१।६ अधिकरणे बल्लभभाष्ये "असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्" २।१।१७ सूत्रेण अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

२।१।७ अधिकरणे श्रीकण्ठभाष्ये "इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः" २।१।२१ सूत्रेण अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।१।८ अधिकरणे माध्वभाष्ये "उपसहारदर्शान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि" २।१।२४ सूत्रेण अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।१।९ अधिकरणे मध्व-बल्लभ-भाष्ययोः "कृत्स्नप्रसक्तिः निरवयवत्वशब्दकोपो वा" २।१।२६ सूत्रेण अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।१।९ अधिकरणे माध्वभाष्ये "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" २।१।२७ सूत्रेण अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

२।१।१० अधिकरणे "सन्-नि-श्री-श्रीष-भाष्येषु "मवोपिता च तदर्शनात्" २।१।३० सूत्रेण अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।१।११ अधिकरणे श्रीपति-वल्लभ-माप्ययो "न प्रयोजनवत्त्वात्" २।१।३२ सूत्रेण अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।१।१२ अधिकरणे रा-नि-च-माप्येषु "वैषम्यनैर्दृष्ये न सापेक्षत्वात्-तथाहि वर्क्षयति" २।१।३४ सूत्रेण अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।१।१३ अधिकरणे रा-नि-श्री-च-माप्येषु, "सर्वधर्मोपपत्तेश्च" २।१।३७ सूत्रेण अधिकरणस्य अरचनायां दोषः । एव च—

माप्यनाम	अधिकरणस्य अरचनायां	अधिकरणस्य रचनायां
वल्लभमाप्ये	४ दोषा	३ दोषा
माचमाप्ये	५ "	३ "
श्रीकण्ठमाप्ये	३ "	१ दोषः
रामानुजमाप्ये	३ "	०
निम्बार्कमाप्ये	३ "	०
श्रीपतिमाप्ये	२ दोषौ	०

इति वक्तुं शक्यते । तेन शङ्कर-मास्कर-माप्ययो दोषाभावः । इदानीं द्रष्टव्यम्—

(३) काश्च भूतयः कैश्च सूत्रैः षष्ठीव्यत्ययेन गृहीताः

तत्र प्रथमाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे—'स्मृत्यनवकारादोपपत्तयः' (२।१।१) इत्यादौ स्मृतिवाक्यं "तस्मादव्यक्त-मुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" इति (महाभा शा मो ३३।५।३१), ऋषिं प्रसूतं कपिलं" (श्लो ५।२), "यद् वै किंच मगुरवदत् तद्भूमेयजम्" (तै सं २।२।१।०।२) 'सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि" (मनु १।२।११)

द्वितीयसूत्रे—"इतरेषां चानुपलब्धे" (२।१।२) इत्यत्र सांख्यस्मृतिप्रसिद्धमहद्वादिबोधक-वाक्यानि । "प्रकृतेर्महान् ततोऽर्द्धकार" (सां का २२)

द्वितीयाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे—"पतेन योगः प्रत्युक्त" (२।१।३) इत्यत्र, 'योगस्मृतिप्रसिद्धप्रधानतत्त्वैर्धर्म्य-वाक्यानि । "अथ तत्त्वदर्शनीयामो योग" (योगशास्त्रं) "नावेदविन्मनुते त इहन्ताम्" (तै शा ३।१।२।१।७)

तृतीयाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे—"न विरक्षणत्वावस्थं तथात्वं च शब्दात्" (२।१।४) इत्यत्र "विज्ञानं चाविज्ञानं चामर्कम्" (तै २।६.१)

द्वितीयसूत्रे—"अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां" (२।१।५) इत्यत्र 'ति हेमे प्राणाः

अहंश्रेयसे विवदमानाः” (वृ: ६।१।७), “अभिर्वाग् भूत्वा मुखं प्रीविशत्”
(तै: आ २।४।२।४)

तृतीयसूत्रे “दृश्यते तु” (२।१।६) इत्यत्र “को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्” । “इयं
विसृष्टिर्यत आबभूव” (ऋ: सं: १।३।०।६), “अचिन्त्याः खलु ये भावाः” (महाभा:
वनपर्व) “अव्यक्तोऽयम्” (गीता २।२।५)

चतुर्थसूत्रे “असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्” (२।१।७) इत्यत्र “तस्मात् असतः सत्
जायेत” (छा: ६।२।१) “कुतस्तु खलु सौम्य एवं स्यात् इति होवाच कथम्
असत. सत् जायेत” (छा: ६।२।२)

पञ्चमसूत्रे “अपितौ तद्वत्प्रसगादसमञ्जसम्” (२।१।८) इत्यत्र युक्तिमात्रप्रदर्शनम् ।

षष्ठसूत्रे “न तु दृष्टान्तभावात्” (२।१।९) इत्यत्र “अनादिमायया सुतो यदा जीव. प्रबुध्यते”
(गौडपा: का: १।१।६) “इमा. सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य” (छा: ६।२।२-३)

सप्तमसूत्रे “सपक्षदोषाच्च” (२।१।१०) इत्यत्र युक्तिमात्रप्रदर्शनम् ।

अष्टमसूत्रे “तर्काप्रतिष्ठानात् ” (२।१।११) इत्यादौ “प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च
विविधागमम्” (मनु १।२।१०५), “आर्षं धर्मोपदेशं च” (मनु १।२।१०६)

चतुर्थाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः” (२।१।१२) इत्यत्र युक्तिमात्रप्रदर्शनम् ।

पञ्चमाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत्” (२।१।१३) इत्यत्र “तत् सृष्ट्वा तदेवानु-
प्राविशत्” (तै. २।६)

षष्ठाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” (२।१।१४) इत्यत्र “वाचारम्भणं विकारो नाम-
धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” (छा: ६।१।१) “एतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा”
(छा: ६।८।७) “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” (मुण्डक २।२।११)

द्वितीयसूत्रे “भावे चोपलब्धेः” (२।१।१५) इत्यत्र युक्तिमात्रप्रदर्शनम् ।

तृतीयसूत्रे “सत्त्वाच्चावरस्य” (२।१।१६) इत्यत्र “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्”
(छा: ६।२।१) “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्” (वृ: १।४।१०-११)

चतुर्थसूत्रे “असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वीक्यशेषात्” (२।१।१७) इत्यत्र “असद्
वा इदमग्र आसीत्” (छा: ३।१।९।१) “तत् सद्व आसीत्” (छा: ३।१।९।१)

पञ्चमसूत्रे “युक्ते. शब्दान्तराच्च” (२।१।१८) इत्यत्र “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्”
(छा: ६।२।१) “येनाश्रुतं श्रुतं भवति” (छा: ६।१।३) -

षष्ठसूत्रे—‘पटवच’ (२।१।१९) इत्यत्र युक्तिमात्रप्रदर्शनम् ।

सप्तमसूत्रे—‘यथाच प्राणादि’ (२।१।२०) इत्यत्र ‘येनाद्युतं द्युतं’ (छ ६।१।३)

सप्तमाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे—‘इतरभ्यपदेनाद्विताकरणादिवदोपमसक्ति’ (२।१।२१) इत्यत्र ‘तत्त्वमसि’ (छा० ६।८।७), ‘अनेन जीवेन आत्मना अनुप्रविश्य’ (छा० ६।३।२)

‘तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशत्’ (तै २।६)

द्वितीयसूत्रे—‘अधिकस्तु मेदन्निर्देशात्’ (२।१।२२) इत्यत्र ‘आत्मा घारे द्रष्टव्य द्योतव्यो मन्तव्य’ (ष्ट २।४।५)

तृतीयसूत्रे—‘अस्मादिवच तदनुपपत्ति’ (२।१।२३) इत्यत्र हेतुमात्रप्रदर्शनम् ।

अष्टमाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे—‘उपसहारदर्शनात्तेति चेन्न क्षीरवद्वि’ (२।१।४) इत्यत्र—‘न तस्य कार्यं करण च विद्यते’ (श्वे ६।२)

द्वितीयसूत्रे—‘देवादिवदपि लोके’ (२।१।२५) इत्यत्र सैव द्युतिः ।

नवमाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे ‘वृत्तनभसक्तिर्निरवयवत्वान्दकोपो वा’ (२।१।२६) इत्यत्र ‘निष्कलम्’ (श्वे० ६।१०)

द्वितीयसूत्रे—‘द्युतेस्तु शब्दमूलत्वात्’ (२।१।२७) इत्यत्र ‘तावानस्य महिमा’ (छा० ३।१।२।६)

तृतीयसूत्रे—‘आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि’ (२।१।२८) इत्यत्र ‘न तत्र रमा न रमयोगा’ (ष्ट ४।३।१०)

चतुर्थसूत्रे—‘स्वपसदोपाद्य’ (२।१।२९) इत्यत्र हेतुमात्रप्रदर्शनम् ।

दशमाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे—‘सर्वोपिता च तद्दर्शनात्’ (२।१।३०) इत्यत्र ‘सर्वकर्मां सर्वकाम’ (छा० ७।१।४।४)

द्वितीयसूत्रे—‘विकरणत्वात्तेति चेत् तदुक्तम्’ (२।१।३१) इत्यत्र ‘अचक्षुष्कम् अश्रोत्रम्’ (ष्ट ३।८।८) ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता’ (श्वे ३।१९)

एकादशाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे—‘न मयोऽन्यत्त्वात्’ (२।१।३२) इत्यत्र हेतुमात्रप्रदर्शनम् ।

द्वितीयसूत्रे—‘लोकवचु लीलकैमस्यम्’ (२।१।३३) इत्यत्र हेतुमात्रप्रदर्शनम् ।

द्वादशाधिकरणे—

प्रथमसूत्रे—‘वैषम्यनैर्दृष्ट्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति’ (२।१।३४) इत्यत्र ‘पुष्येव साधुकर्म कारयति’ (कौ ३।८)

द्वितीयसूत्रे “न कर्मविभागादिति चेन्नानादित्वात्” (२।१।३५) इत्यत्र—“सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्” (छ. ६।२।१)

तृतीयसूत्रे—“उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च” (२।१।३६) इत्यत्र “घाता यथापूर्वमकल्पयत्” (ऋक् स० १०।१९०।३), “न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सप्रतिष्ठा” । (गीता १५।३), “अनेन जीवेन आत्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ।” (छ. ६।३।२)

त्रयोशाधिकरणे

प्रथमसूत्रे “सर्वधर्मोपपत्तेश्च” (२।१।३७) इत्यत्र “निर्गुणम्” इत्यादि (श्वे. ६।११)
“सर्वज्ञं सर्वशक्ति महामायं च ब्रह्म” (१)

इदानीं द्रष्टव्यम् एतादृशसूत्रोपजीव्यश्रुतिबलेन

(४) कीदृशी अस्य पादसङ्गतिः

अत्र याश्च श्रुतयः सूत्रोपजीव्यत्वेन प्रदर्शिताः ताः सर्वाः शाङ्करमाध्यानुसारताः । भाष्यान्तरे किञ्चित् वैलक्षण्यं वर्तते एव । एवं च मतान्तरीयभाष्यभेदेन यथा पादप्रतिपाद्यरूपाः पाद-संगतयः कल्पन्ते ताश्च अत्र आदौ प्रदर्श्यन्ते—

शङ्करमते “साख्यादिस्मृतिप्रयुक्ततर्कैः वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः” ।

भास्करमते—शङ्करमतानुरूपा ।

रामानुजमते—“साख्यादिस्मृतिभिः वाधस्य परिहारः” ।

निम्बार्कमते—“परैः स्वसिद्धान्ते उद्भाविताः दोषाः निराक्रियन्ते” ।

भट्टमते—“युक्त्यविरोधः” ।

श्रीकण्ठमते—“साख्यादितर्कविरोधशङ्कापूर्वकस्वपक्षस्थापनम्” ।

श्रीपतिमते—“वेदान्तविरुद्धस्मृतिर्तर्कादिनिराकरणपूर्वकं जगज्जन्मादिकारणत्वं परब्रह्म-शिवस्यैव इति प्रतिपादनम् ।

एतेषां पर्यालोचने कृते नात्र कोऽपि मतभेदः परिलक्ष्यते; यद्यपि वैलक्षण्यं तत् तु भाषण-वैचित्र्यमात्रम् । एवं च साख्यस्मृतिविचारमुखेन पादस्य प्रवर्तनात् संक्षेपतः अयं स्मृतिपादः इत्यभिधीयते । पादेऽस्मिन् श्रुतिस्मृत्यादयः ये च तत्र प्रदर्शिताः ते च युक्त्यनुकूलत्वेन परिगृहीताः इति बोद्धव्यम् । युक्तिश्च अनुमवाधीना, यादृशो यस्यानुभव, युक्तिरपि तादृशी तेन प्रदर्श्यते । तेन युक्तिप्रधानः पादोऽयं भवति । अतः द्वैत-द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैताद्वैतादिमतवादिभिः सर्वैः युक्ति-बलेनैव स्व-स्व-मतानुरूपार्थं सूत्राणां योजना कृता । साऽपि एतादृशनैपुण्येन सम्पादिता यत् तासां तारतम्यनिर्णयः सुदुष्कर एव प्रतिभाति । एवं च अत्र सूत्रमात्रं व्यासमतनिरूपणं न सुकरं भवति । द्वैतादिमतवादानां परस्परविरोधात् । तथापि शास्त्रसंगतिबलेन पादोऽयं

निर्विशेषाद्वैतप्रतिपादनपर इति वक्तुं शक्यते । तादृशत्रयैव एतद्व्यवस्थस्य तात्पर्यत्वेन प्रागेव प्रतिपादितत्वात् । पादप्रतिपाद्यस्य शास्त्राध्यायप्रतिपाद्यत्वात्वाच्च ।

अथ यत्रि एतत्पादीयसूत्रार्थकलेनैव शास्त्रतात्पर्यस्यापि सविशेषत्रयपरत्वं प्रतिपादयितुम् इष्यते, तत्रा एतत्पादस्य सूत्रार्थ एवात्र कथञ्चित् संक्षेपत आलोचनीय । तथाहि सूत्रभाष्यपाठतः, ब्रह्मण जगत्सृष्टौ अभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं सूत्रार्थत्वेन प्रायेण सर्वसम्भत्या चफलम्यते । तथाच ब्रह्मण तादृशकारणत्वस्वीकारे तस्य विकारित्वादिकम् अवश्यमाभ्येव भवति । तद्व्याख्याय च वहनि सूत्राणि प्रवृत्तानि सन्त्यपि दोषराज्ञा न निर्मूलतां याति । लौकिकयुक्त्यादिभि तदोपोद्धारस्य असम्भावितत्वम् आराध्य श्रुतिप्रमाणेनैव तदेव साधितम् "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" इत्यत तथापि कार्यमिग्यात्वाद्देते, कार्यस्य प्रातिभासिकत्वं प्रातिविकत्वं वा विना कारणस्य सर्वथा अविकारित्वं न कस्यापि बुद्ध्यात्सु भवति । अतएव 'तदनन्यत्व'-सूत्रेण कार्यकारणयो मेदाभाव प्रतिपाद्य कारणरूपब्रह्मण अविकारित्वं जगत मिथ्यात्वं च सिद्धान्तितम् । अयमेव एतत्पदार्थत्वेन सूत्रवृत्तां आशय इत्येव कल्पनं समीचीनमिति प्रतिमाति । कार्यकालेऽपि कार्यकारणयोरभेदकल्पनं कार्यस्य कल्पितत्वं प्रातिविकज्मित्तत्वं विना कथमपि न सम्भवति । लोके तु कार्यकाले कार्यकारणयो कथञ्चित् भेद एव स्वीक्रियते । अन्यथा व्यवहारस्य अनुपपत्तिर्दुर्वारा । 'तदनन्यत्व'-सूत्रलक्षिता "मृचिकेत्येव सत्यम्" इति श्रुति एव कारणेन कार्यस्यैव मिथ्यात्वं प्रतिपादयति । तेन च निर्विशेषाद्वैतसिद्धान्त एव अत्र उपदिष्ट इत्येव अनुमीयते । अत सूत्रार्थमात्रालोचनेन एतत् पादस्य निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादनपरत्वं मेव सिद्धयति । तत्रैव अस्य अविरोधाध्यायस्य प्रथमे पादे कीदृशोऽविरोध प्रदर्शित, कीदृक् च अविरोधप्रदर्शनकौशलम् अवलम्बित सूत्रकृद्भगवता यासेन एतदपि अवगन्तव्यम् । तत्र प्रथमं तावत् युक्तिकर्माभ्यां परकृताक्षेपपरिहाररूपम्, द्वितीयं तु परमतेषु मतभेदप्रदर्शनरूपम्, तृतीयं तु परमतस्य अश्रीतत्वप्रतिपादनं, चतुर्थं दोषसाध्यप्रदर्शनम् एतत्पादीयसूत्राणां विस्तरेणो वृत्ते एतदेव कौशलचतुष्टयम् अविरोधप्रदर्शनार्थम् अवलम्बितम् इति दृश्यते । एतत् सर्वम् अस्मिन् पादे, अविरोधप्रदर्शनकौशलमिति अवगन्तव्यम् । तेन च स्वपक्षस्थापनपरोऽप्यं पाद इत्यपि अभिधीयते । द्वितीये तु पादे युक्तिकर्माभ्यां एव परपक्षप्रत्याख्यानं कृतम् । यत बहव मतवादिन सन्ति, ये खलु श्रुतिसिद्धान्तपूर्वपक्षभूतमतादिक श्रुतित स्वमतवीकत्वेन अथगम्य श्रुतिमपि अवजानन्ति । तेषां मतनिरसनं युक्तिकर्माभ्यामेव (करणीयम् । अतः, पादोऽसौ परपक्षस्य गहनपर इत्युच्यते । एवम् अत्र अविरोधाध्याये प्रथमादिपादद्वयेन स्वपक्षस्थापनपरपक्षस्य गहनद्वारा वेदान्त-सिद्धान्त एव प्रतिष्ठापितः । श्रुतिनिरपेक्षविचार-शीलानां जीवजगद्ब्रह्मस्वरूपादिविषये अयमेव अध्याय आश्रयणीयः ।

इति द्वितीयाध्याये प्रथमपादोपसंहारः ।

(३) 'पयोन्मुचयत् तत्रापि' २।२।३ (१७४) इत्यत्र 'पयोन्मुचत्' इति पदात् तथा पद्यमानान्यनियमान् प्रथमान्तपदस्य अ याहारे कर्त्तव्येऽपि "चेत्" शब्दयोगात् अधिकरणारम्भं वाधित । पद्यमपि उपनियमात् ।

(४) 'व्यतिरेकानग्मितेरचानपदान्वात्' २।२।४ (१७५) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात् पद्यविरोपनियमात् च ।

(५) "अन्यत्रामासाध न वृणादिवत्" २।२।५ (१७६) इत्यत्र "वृणादिवत्" इति पदात् प्रथमान्तपदा याहारे कर्त्तव्येऽपि चत्वारयोगात् अधिकरणारम्भ न भंगच्छते, पद्यमामान्यनियम पद्यविरोपनियमेन वाधित । भाष्यभाष्ये अत्र अधिकरणस्य रचनायां दोष ।

(६) "अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्" २।२।६ (१७७) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् "अपि" शब्दयोगात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम्, पद्यमसामान्यनियम पद्यविरोपनियमेन वाधित । भाष्यभाष्ये तु अधिकरणस्य रचनायां दोष । रा-श्री-श्रीप-मतेषु नवमसूत्रात् परस्य इदं सूत्रं पठ्यते । एतत् तु सूत्रं मविपर्ययप्रस्तात्रे प्रदर्शितम् ।

(७) "युक्तान्तरादिति चेत् तत्रापि" २।२।७ (१७८) इत्यत्र 'युक्तान्तरवत्' इति पदात् प्रथमान्तपदायाहारे कर्त्तव्येऽपि चेत् शब्दयोगात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वं समुचितम्, पद्यमामान्यनियम पद्यमपि उपनियमेन वाधित । भाष्यभाष्ये तथा बहमभाष्ये तु अधिकरणारम्भान् संयोरेव दोष ।

(८) "अंगित्वानुपपत्तेरव" २।२।८ (१७९) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चत्वारयोगात् । पद्यमामान्यनियम पद्यविरोपनियमेन वाधित ।

(९) "अन्यथानुमितौ च प्रत्यक्षविद्योगात्" २।२।९ (१८०) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । पद्यमसामान्यनियम पद्यविरोपनियमेन वाधित । भाष्यभाष्ये अधिकरणारम्भात् तस्यैव दोष । इत् पर रा-श्री-श्रीप-मतेषु "अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्" इति एकं सूत्रं पठ्यते । परन्तु न किमपि प्राचीनतरप्रमाणं प्रदर्शितम् ।

(१०) "विप्रतिपद्याचाममजसम्" २।२।१० (१८१) इत्यत्र "असमञ्जसम्" इति प्रथमान्तपदात् अम्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तं, किन्तु चेत् शब्दयोगात् तस्य निषेध । चतुर्थसामान्यनियम पद्यविरोपनियमेन वाधित । परसूत्रे सर्वसम्भवात् अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणमपि संगता । एवं च भाष्यभाष्यस्य चत्वार दोषा, बहमस्य तु एक एव इति अस्मिन् अधिकरणे दृश्यते ।

द्वितीय महद्दीर्घाधिकरणम्

अत्र "महद्दीर्घाधिकरणं वा ह्रस्वपरिमण्डलम्याम्" २।२।११ (१८२) इति सूत्रस्य 'महद्दीर्घं'-शब्दात् अस्य 'महद्दीर्घाधिकरणं' नाम । तत्र शङ्कर-भास्कर-श्रीपति-भाष्येषु एतेन

एकेन सूत्रेण एतद्द्वितीयम् अधिकरणं रचितम् । रामानुज-निम्बार्क-मध्व-श्रीकण्ठ-वल्लभ-भाष्येषु एतदारभ्य सप्त सूत्राणि अस्मिन् द्वितीयाधिकरणे गृहीतानि । तेन शङ्कर-भास्कर-श्रीपतिमतेषु अन्यैः षड्भिः सूत्रैः तृतीयम् अन्यत् एकम् अधिकरणं कृतम् ।

अत्र “महद्दीर्घवत्” इति पदात् यत् प्रथमान्तपदम् अध्याहर्तव्यम् भवति, तद्वलेनैव अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगच्छते । पञ्चमसामान्यनियमात् । तथाच अत्रैव अधिकरणसमाप्तिरपि, “उभयथापि न कर्मातस्तदभावः” इति परसूत्रे “कर्म” तथा “तदभावः” इति प्रथमान्तपदद्वय-सत्त्वेन तत्रैव पृथगधिकरणारम्भस्य समुचितत्वात्, तृतीयविशेषनियमात् । अत्र शङ्करादीनां त्रयाणाम् अल्पसंख्यकगणान्तर्गतत्वात् रामानुजादीनां पञ्चानाञ्च अधिकसंख्यकगणान्तर्गतत्वात् शङ्करादीनां त्रयाणामेव दोषेण भवितव्यम् । सत्यम् । तथापि शङ्करादीनां त्रयाणां नियमानुसारित्वात् रामानुजादीनां पञ्चानां नियमविरुद्धत्वात् रामानुजादीनां पञ्चानामेव दुष्टत्वं कल्पनीयम् । दोषग्रस्तानां सख्याधिक्यं न दोषस्य गुणत्वाय भवति । अतः शङ्करादीनाम् व्यासमतसन्निकृष्टत्वं सिद्धयति ।

ततश्च अत्र शङ्करादीनां मतेन एतत् सूत्रं स्वपक्षस्थापनपरत्वेन व्याख्यातम्, रामानुजादीनां मतेन तु परपक्षखण्डनपरत्वेन । तेन शङ्करादीनां मतेन एतस्य पूर्ववर्तिस्मृति-पादान्तर्गतत्वं समुचितं भवति, रामानुजादीनां मतेन तु एतस्य एतत्परपक्षखण्डनपरपादान्तर्गतत्वमेव युक्तम् । अतः शङ्करादीनां मतेन अत्र पादसंगतिः लघिता भवति, रामानुजादीनां मतेन तु न तथा । तथापि “महद्दीर्घवद् वा” इत्यादिसूत्राक्षरमात्रदर्शनेन एतस्य खण्डनपरत्वं न प्रतिभाति, परन्तु परपक्षाक्षेपवारकत्वरूप-स्वपक्षस्थापनपरत्वम् एव प्रतीयते । एतत्पादीय-विशेषत्वसूचकाधिकरणारम्भक-न-कारादि-निषेधबोधक-पदाभावात् वत्-कारस्य प्रयोगदर्शनाच्च । एतत्शङ्कावारणाय रामानुजादिमतेन “विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्” इति सूत्रात् निषेधबोधकम् “असमञ्जसम्” इति पदस्य अनुषङ्गं कृत्वा एतत्सूत्रस्य निषेधार्थकत्वं विहितं, तदनुयायिसूत्रार्थं च कृतम् । तद् यथा “अतः ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुह्रस्वोत्पत्तिवत् अन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वम् असमञ्जसम् इत्येव सूत्रार्थं” । परन्तु तत्र संगतम् । अधिकरणारम्भे यत्र अनुषंगः प्रयोजनं भवति, तत्र पूर्वाधिकरणारम्भकसूत्रादेव तत् करणीयम् । अत्र तत्र कृतम् । ततश्च एतत्सूत्रस्य उपसंहारार्थबोधकत्वं रामानुजमतेन सिद्धयति । “अन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वम्” इत्युक्तेः । तथा सति ततः न अन्या असमञ्जसप्रदर्शनप्रचेष्टा संगच्छते । किन्तु “उभयथापि” इत्यादिसूत्रव्याख्या-नावतरणिकायां “वि.मन्यद् असमञ्जसम्” इत्येवं उक्तम् । एवं च उपसंहारानन्तरम् अन्यासामञ्जस्य-वर्णनं कृतम् । एतत्तु नैव संगतम् । समाप्तपुनरास्तत्वदोषापत्तेः । अतः एतत्सूत्रस्य षड्भिः परवर्ति-सूत्रैः सह एकाधिकरणत्वं न संगतम्, न वा परपक्षखण्डनपरत्वेन व्याख्यानं न समीचीनम् इति प्रतिभाति । किञ्च अत्र अधिकसम्मतेषु सर्वेषु अधिकरणारम्भकसूत्रेषु क्वचित् “न”-कार, क्वचित् “असमञ्जसम्”, क्वचित् “अभावः”, क्वचित् “अप्राप्ति” इत्यादिनिषेधबोधक-शब्दप्रयोग इत्येते ।

अत्रु न तथा किमपि दृश्यते । अत सूत्राक्षरमात्रत एव एतत् “महद्दीर्घवत्” इत्यादिसूत्रं न परपक्षम्बन्धनपरम् इति स्पष्टम् । सूत्रकारस्यैव अयमेव अमिधाय इति गम्यते ।

रामानुजभाष्येऽपि अत्र पादमगति अन्यथा अपि अस्मिन् पादान्तिममारे पादमगति लक्षिता एव इति दृश्यते । यत् उत्पत्त्यधिकरणे तत्र पाञ्चरात्रमत-स्थापनं कृतम् । परमत स्वरूपपादे णत्त्वं तु नैव युक्तं भवति । प्रायेण सर्वे भाष्यकारे एतेन पाञ्चरात्रमतस्य शाक्तमतस्य वा दुष्टत्वं लक्षितं पृथक् । अत रामानुजमतप्रस्थापितानाम् अत्र एतदर्थं शंकरमतदूषणं न रोमनम् इति । तत्र च षट्सूत्रस्य शंकरमतप्रस्थापने या पुनरुक्तिर्योपापत्ति प्रदर्शिता, “न विलक्षणत्वादि” सूत्रेण तथोक्तं, सा अपि न संगता, यत् तत्र न वैरोपिकमतम् अवलम्ब्य जगत चेतन कारणत्वे वाचा उपस्थापिता, कार्य्य कारण-सजातीय गुणोत्पाद वैरोपिकं स्वीक्रियते, तदनुसारेण वैरोपिकमतस्वरूपान्तात् प्राक् जगत चेतनस्योत्पादकत्वनाकारणाय “विद्यापरिग्रह”-सूत्रस्य प्रपञ्च-रूपा षट्सूत्रस्य अवतारेण अत्रैव आवश्यकं । आर्द्रा आ मरक्षणां तत् पराकमणम् इति न्यायात् । अत रामानुजानां ध्यायान न अत्र ममर्थयितुं शक्यते—इत्येवं मन्यते । तेन अत्र सप्तभि सूत्रे अधिकरणद्वय-रचनमेव संगतं भवति ।

तृतीय परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ।

अत्र सूत्रपदानुसारेण नास्य अधिकरणस्य नाम । यत् सूत्रम् अत्र “उभयथापि न कर्मा तस्तदभाव” इति । किन्तु अधिकरणप्रतिपाद्यानुसारेण अयं नामकरणं जातम्, यथा १।१।११ मतवर्तनाधिकरणं, १।३।१९ अपद्यद्व्याधिकरणं, १।४।६ बालक्यधिकरणम् इति । अत्र शंकर-मास्कर-श्रीपति-भाष्येषु षट् सूत्राणि गृहीतानि, रामानुज निम्बार्क-मन्त्र-श्रीकण्ठ-वल्लभ-भाष्येषु पूर्वोक्त महद्दीर्घ-सूत्रेण सह सप्त सूत्राणि गृहीतानि । तेन तेषां मते एतानि षट् सूत्राणि महद्दीर्घाधिकरणान्तर्गतानि एव भवन्ति । जगद्व्यापिनां त्रयाणां मते तु पृथगधिकरणम् इति । तानि च षट् सूत्राणि यथा—

१ “उभयथापि न कर्मा तस्तदभाव”	४ । “रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्”
१।१।११ (१८३)	२।२।१५ (१८६)
६ “समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते”	५ । “उभयथा च दोषात्” २।२।१६ (१८७)
१।१।१३ (१८४)	६ । “अपरिग्रहाच्चत्पन्तमन्येषां” २।२।१७ (१८८)
३। “नित्यमेष च भावाद” २।२।१४ (१८५)	

अत्र (१) “उभयथापि न कर्मा तस्तदभाव” १।३।१२ (१८३) इति सूत्रे ‘कर्म्म’ तथा “तदभाव” इति प्रथमान्तपदद्वयसत्त्वात् चतुर्थसामान्यनियमात् अधिकरणारम्भ संगत एव । विशेषान्तरात् तथा अपि-शब्दात् । पठविशेषनियमेन नास्य वाध । द्वावशविशेष नियमात् । राम-नि-श्री-व इति पञ्चसु भाष्येषु षट् सूत्रं पूर्वाधिकरणान्तर्गतं कृतम्, नात्र

अधिकरणम् आरब्धम् । अत्र तेषां संख्याधिक्येऽपि नियमविरुद्धत्वात् तेषां दोषेण भवितव्यम् ।

(२) “समयान्मुपगमाच्च साम्यादनवस्थिते.” २।२।१३ (१८४) इत्यत्र प्रथमान्त-पदामावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(३) “नित्यमेव च भावात्” २।२।१४ (१८५) इत्यत्र नित्यम् इति प्रथमान्तपद-सत्त्वेऽपि चकारयोगात्, चतुर्थसामान्यनियमस्य षष्ठविशेषनियमेन वाधात् अस्यापि नाधिकरणा-रम्भकत्वम् ।

(४) “रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्” २।२।१५ (१८६) इत्यत्र “विपर्ययः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चकारयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनिय-मस्य षष्ठविशेषनियमेन वाध ।

(५) “उभयथा च दोषात्” २।२।१६ (१८७) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमस्य षष्ठविशेषनियमेन वाधः ।

(६) “अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा” २।२।१७ (१८८) इत्यत्र “अनपेक्षा” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चकारयोगात् षष्ठविशेषनियमेन चतुर्थसामान्यनियमस्य वाधात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । परसूत्रे सर्वसम्भत्या अधिकरणरचनात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगतैव ।

चतुर्थं समुदायाधिकरणम् ।

अत्र “समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः” २।२।१८ (१८९) इति सूत्रस्य “समुदाय”-पदात् अस्य समुदायाधिकरणं नाम । अत्र शंकर-रामानुज-श्रीपति-वल्लभ-भाष्येषु दश सूत्राणि, भास्करभाष्ये नव सूत्राणि, “उभयथा च दोषात्” इति शंकर-पठित-षष्ठसूत्रस्य वर्जनात्, माध्वभाष्ये अष्ट सूत्राणि, निम्बार्कभाष्ये पञ्चदश सूत्राणि शंकरानुमोदित-परवर्त्यधिकरणस्य अस्मिन्नेव अन्तर्भावित् ; श्रीकण्ठभाष्ये माध्वभाष्यवत् अष्ट सूत्राणि गृहीतानि, शंकरोक्तस्य णतदधिकरणस्य अत्र द्विधाकृतत्वात् । तानि च दश सूत्राणि

१। “समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः”

२।२।१८ (१८९)

२। “इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेतोत्पत्तिमात्र-

निमित्तत्वात्” २।२।१९ (१९०)

३। “उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्” २।२।२०

(१९१)

४। “अनति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा”

२।२।२१ (१९२)

५। “प्रतिसख्याऽप्रतिसख्यानिरोधाप्रतिरवि-

च्छेदात्” २।२।२२ (१९३)

६। “उभयथा च दोषात्” २।२।२३ (१९४)

७। “आकाशे चाविशेषात्” २।२।२४ (१९५)

८। “अनुस्मृतेश्च” २।२।२५ (१९६)

९। “नासतोऽदृष्टत्वात्” २।२।२६ (१९७)

१०। “उदासीनानामपि चैवंसिद्धिः” ०।२।२७

(१९८)

अत्र (१) “समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः” २।२।१८ (१८९) इत्यत्र “तदप्राप्तिः”

इति प्रथमान्तपदमत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । 'अवि'-
शब्द नात्र बाधक, प्रसंगमेतात्, अत्र ह्यविशिरोपनियम द्रष्टव्य ।

(२) "इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्त्वात्" २।२।१० (१९०)
इत्यत्र प्रथमान्तपदमावात् "चेत्" शब्दस्य योगाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामा-
न्यनियमात्, पष्ठमविशेषनियमाच्च ।

(३) "उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्" २।२।२० (१९१) इत्यत्रापि तथा, चतुर्थं
सामान्यनियमात्, पष्ठविशेषनियमाच्च ।

(४) "अमति प्रतिजोपरोधो यौगपद्यन्यथा" २।२।२१ (१०२) इत्यत्र "प्रतिजो-
परोध" तथा "यौगपद्यम्" इति प्रथमान्तपदमत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वम् उचितम्,
किन्तु एकस्मिन्नपि भाष्ये नैतत् दृश्यते । अतः "अन्यथा" इति पाठप्रथमान्तपदद्वयस्य निराका-
शत्वस्य ध्यायात् धल्पयित्वा नास्य अधिकरणारम्भकत्व समर्थनीयम् । चतुर्थसामान्यनियमात्,
सप्तमविशेषनियमाच्च ।

(५) "प्रतिसंन्यासप्रतिमान्यानिरोधाभ्राप्तिरविच्छेदात्" २।२।२२ (१९३) इत्यत्र
"अभ्राप्ति" इति प्रथमान्तपदमत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्व युक्तम्, किन्तु एकस्मिन्नपि भाष्ये
नैतत् दृश्यते, अतः "अभ्राप्ति" इति पदेनैव साक्षात्सत्त्वं धल्पयित्वा नास्य अधिकरणारम्भकत्वं
समर्थनीयम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, सप्तमविशेषनियमाच्च ।

(६) "उभयथा च दोषात्" २।२।२३ (१९४) इत्यत्र प्रथमान्तपदमावात् नास्य
अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, पष्ठविशेषनियमाच्च । भास्करभाष्ये सूत्रमेतत्
न दृश्यते । तत्र प्राचीनं प्रमाणं न किमपि प्रदर्शितम् ।

(७) "आफो चाविशेषात्" २।२।२४ (१९५) इत्यत्र प्रथमान्तपदमावात् नास्य
अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, पष्ठविशेषनियमाच्च ।

(८) "अनुस्यूतेश्च" २।२।२५ (१९६) इत्यत्रापि तथा । चतुर्थसामान्यनियमात्,
पष्ठविशेषनियमाच्च ।

(९) "नामतोऽदृष्टत्वात्" २।२।२६ (१९७) इत्यत्रापि तथा । पूर्वापरसूत्रे चकार-
सत्त्वात् साक्षात्सत्त्वं सिद्धम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, सप्तमविशेषनियमाच्च । भास्करभाष्ये तथा
श्रीकण्ठभाष्ये पदेन पृथगधिकरणस्य आरम्भात् तयोरेव दोषः ।

(१०) "उदासीनानामपि चैवसिद्धि" २।२।२७ (१९८) इत्यत्र "सिद्धि" इति प्रथमान्तपदमत्त्वात्
अधिकरणारम्भं समुचितं, चतुर्थसामान्यनियमात् । तथापि अपि शब्दयोगात् तथा चकारयोगात्
तस्य निषेधः, पष्ठविशेषनियमात् न परसूत्रे सर्वसम्भत्वा अधिकरणारम्भात् अशेष-अधिकरणसमाप्ति
संगता भवति ।

पञ्चमम् अभावाधिकरणम् ।

अत्र “नामाव उपलब्धे” २।२।२८ (१९९) इति सूत्रस्य अभावपदात् अस्य “अभावाधिकरण” नाम । अत्र शकरभाष्ये तथा बल्लभभाष्ये पञ्च सूत्राणि गृहीतानि, भास्करभाष्ये तेषां मध्ये “क्षणिकत्वाच्च” तथा “सर्वथानुपपत्तेश्च” - इति अन्तिमसूत्रद्वयवर्जनात् त्रीणि सूत्राणि, रामानुजभाष्येऽपि “क्षणिकत्वाच्च” इति चतुर्थसूत्रवर्जनात् - पञ्चमसूत्रेण पृथगाधिकरणकरणात् त्रीणि सूत्राणि, निम्बार्कभाष्ये तथा माध्वभाष्ये अत्र अधिकरणं न कृतं, श्रीकण्ठभाष्ये तथा श्रीपतिभाष्ये रामानुजभाष्यवत् त्रीणि सूत्राणि एव गृहीतानि । तानि च पञ्च सूत्राणि

१। “नामाव उपलब्धे” २।२।२८ (१९९)	४। “क्षणिकत्वाच्च” २।२।३१ (२०२)
२। “वैधर्म्याच्च न स्वमादिवत्” २।२।२९ (२००)	५। “सर्वथाऽनुपपत्तेश्च” २।२।३२ (२०३)
३। “न भावोऽनुपलब्धे” २।२।३० (२०१)	

(१) अत्र “नामाव उपलब्धे” २।२।२८ (१९९) इति सूत्रे “अभावः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अत्र अधिकरणारम्भः स्यात् एव । चतुर्थसामान्यनियमात् । अत्र माध्वनिम्बार्कभाष्ययोः अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

(२) “वैधर्म्याच्च न स्वमादिवत्” २।२।२९ (२००) इत्यत्र “स्वमादिवत्” इति पदात् प्रथमान्तपदस्य अव्याहारस्य कर्तव्यत्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात्, चकारात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, षष्ठविशेषनियमात् ।

(३) “न भावोऽनुपलब्धे” २।२।३० (२०१) इत्यत्र “भावः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि माध्वभाष्ये विना कुत्रापि अधिकरणं न रचितम् । अतः अस्य साक्षात्क्षत्वम् अनुमाय सप्तानां भाष्याणां समर्थनं करणीयम् । माध्वभाष्ये अधिकरणरचनायां माध्वभाष्यस्यैव दोषः कल्पनीयः । एवं च अत्र एको नियमः कर्तुं शक्यते, स यथा

“यत्र पूर्वापरसूत्रयोर्मध्ये चकारयोगो भवेत्, तत्र मध्यपतितसूत्रस्य साक्षात्क्षत्वम् अनुमाय अङ्गसूत्रत्वं कल्पनीयम्” । इति सप्तदशविशेषनियमः ।

अत्र “वैधर्म्याच्च न स्वमादिवत्” तथा “क्षणिकत्वाच्च” इति अत्र अस्य पूर्वापरसूत्रद्वयम् । उभयत्र चकारात् तन्मध्यवर्ति “न भावोऽनुपलब्धे” इति सूत्रस्य न अधिकरणारम्भकत्वम् इति सिध्यति ।

(४) “क्षणिकत्वाच्च” २।२।३१ (२०२) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमात् । एतत् सूत्रं भा-रा-श्री-श्रीप-भाष्येषु परित्यक्तम् । अतः तेषां मते सूत्रत्रयेणैव एतदधिकरणम् विरचितम् ।

(५) “सर्वथानुपपत्तेश्च” २।२।३२ (२०३) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् षष्ठविशेषनियमाच्च । भास्करभाष्ये एतदपि परित्यक्तम् ।

रा-श्री-श्रीप-माप्येषु अत्र पृथगधिकरणकरणात् तेषां चतुर्णां मतेषु प्रथमान्तसूत्रत्रयेण एत-
दधिकरणं रचितम् । अतः रा-श्री-श्रीप-माप्याणामेव पृथगधिकरणान्ते षोडशे, प्रथमान्तपदमावात् ।
परसूत्रे सर्वसम्भवात् पृथगधिकरणरचनात् अत्रैव अधिकरणमाप्तिः ।

पष्ठम् एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम्

अत्र "नेकस्मिन्नसम्भवात्" २।२।३३ (१०४) इति सूत्रस्य "एकस्मिन्नसम्भवात्"
इति पदत् अस्य "एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणं" नाम । तत्र श्रीपतिभिरेषु सर्वेषु माप्येषु
अस्मिन् अधिकरणे चत्वारि सूत्राणि गृहीतानि । श्रीपतिमाप्ये 'सरीराणाञ्चानवस्थितपरिमाण-
त्वात्' इति एकं सूत्रम् अतिरिक्तं पठित्वा पञ्चसूत्राणि कृतानि, यथा—

१। "नेकस्मिन्नसम्भवात्" २।२।३३ (२०४)	४। "अन्यावस्थितेष्वोममनित्पत्वाद्-
विरोध" २।२।३६ (२०७)
२। "एवं चात्माऽकात्स्न्यम्" २।२।३४ (२०५)	
३। "न च पर्यायादप्यविरोधो
विकारादित्य" २।२।३५ (२०६)	

अत्र (१) "नेकस्मिन्नसम्भवात्" २।२।३३ (२०५) इत्यत्र प्रथमान्तपदमावात्
नास्य अधिकरणारम्भकत्वमेव युक्तम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । तथापि सर्वे माप्यकारैः तथा
कृतत्वात् परधर्मिसूत्रद्वये चकारयोगात् अत्र षोडशे विधेयनियमेन अधिकरणारम्भः सम्भवेन्नियः ।

अत्र "न भावोऽनुपलब्धे" २।२।३० "क्षणिकत्वाच्च" २।२।३१ 'सर्वेषामनुपपत्तेश्च'
२।२।३२ इति सूत्रेषु चकारद्वयेन द्वैतत्रयस्य समुच्चयात् अस्य पूर्वसूत्रेण पूर्वाधिकरणसमाप्ते
अस्य पृथगधिकरणारम्भकत्वं सङ्गच्छते । तेन अत्र भावमावादिभ्यः विरुद्धधर्मः अत्र प्रथमान्त-
पदत्वेन ग्रहणीयः । एतौ च भावभावौ पूर्वाधिकरणस्य 'नामात् उपलब्धे' तथा "न भावोऽनुप-
लब्धे" इति सूत्रद्वयात् लभ्यौ । विरुद्धधर्मस्यैव एकस्मिन् असम्भाव्यता, अतः अर्थतोऽपि
तादृशप्रथमान्तपदस्यैव लग्नः ।

(२) "एवं चात्माऽकात्स्न्यम्" २।२।३४ (२०५) इत्यत्र "अकात्स्न्यम्" इति प्रथ-
मान्तपदसत्त्वेऽपि चकारात् अधिकरणारम्भः निषिद्धः । चतुर्थसामान्यनियमात् पष्ठविशेषनियमाच्च ।

(३) "न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादित्य" २।२।३५ (२०६) इत्यत्र अवि-
रोध" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चकारात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनिय-
मात् तथा पष्ठविशेषनियमात् ।

(४) "अन्यावस्थितेष्वोममनित्पत्वाद्विरोध" २।२।३६ (२०७) इत्यत्र "अविरोध"
इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चकारयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । पष्ठविशेषनियमात् तथा
चतुर्थसामान्यनियमात् । परसूत्रे अधिकसम्भवात् अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति-
संगच्छते ।

सप्तमं पत्यधिकरणम् ।

अत्र “पत्युरसामञ्जस्यात्” २।२।३७ (२०८) इत्यस्य सूत्रस्य “पति”-शब्दम् अवलम्ब्य अस्य “पत्यधिकरणं” नाम । तत्र शंकर-निम्बार्क-मध्व-श्रीपति-वल्लभभाष्येषु पञ्च सूत्राणि गृहीतानि, भास्कर-रामानुज-श्रीकण्ठ-भाष्येषु “सम्बन्धानुपपत्तेश्च” इति सूत्रस्य वर्जनात् चत्वारि सूत्राणि गृहीतानि । तानि च पञ्च सूत्राणि.

१। “पत्युरसामञ्जस्यात्” २।२।३७ (२०८)	४। “करणवच्चेन्न भोगादिभ्य” २।२।४० (२११)
२। “सम्बन्धानुपपत्तेश्च” २।२।३८ (२०९)	५। “अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता च” २।२।४१ (२१२)
३। “अधिष्ठानानुपपत्तेश्च” २।२।३९ (२१०)	

अत्र (१) “पत्युरसामञ्जस्यात्” २।२।३७ (२०८) इति सूत्रे प्रथमान्तपदामावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्व युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । तथापि सर्वे भाष्यकारैः तथा कृतत्वात्, कस्यचित् प्रथमान्तपदस्य अध्याहारेण अधिकरणारम्भ समर्थनीय । अत्र पादस्य अस्य खण्डनपरत्वेन पूर्वाधिकरणात् यथा नकारस्य अनुसङ्गः कर्तव्य, तथा असामञ्जस्यसिद्धये एकस्यैव पत्युः ब्रह्मणः जगन्निमित्तमात्रत्वम् इत्यर्थकम् एक प्रथमान्तपदम्, पूर्वाधिकरणस्य “एकस्मिन् भावामावौ” इतिवत् अध्याहर्तव्यम् । एवं च अत्र अधिकरणारम्भः संगच्छते । तेन सूत्रार्थः—पत्युः जगन्निमित्तमात्रत्व न असामञ्जस्यात् इति । अथवा पूर्वाधिकरणस्य अन्तिमसूत्रद्वये चकारद्वयात् “अन्त्यावस्थितेश्च” इत्यादि सूत्रेण अधिकरणसमाप्ते अतः पृथगाधिकरणारम्भः संगत इति । षोडशविशेषनियमात् ।

(२) “सम्बन्धानुपपत्तेश्च” २।२।३८ (२०९) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमात् च । इदं तु सूत्रं भास्कर-रामानुज-श्रीकण्ठभाष्येषु परित्यक्तम्, प्राचीनतरप्रमाणप्रदर्शनं विना ।

“अधिष्ठानानुपपत्तेश्च” २।२।३९ (२१०) इत्यत्रापि प्रथमान्तपदामावात् अधिकरणारम्भः न युक्तः । चतुर्थसामान्यनियमात् तथा षष्ठविशेषनियमात् ।

(४) “करणवच्चेन्न भोगादिभ्य” २।२।४० (२११) इत्यत्र “करणवत्” इति पदात् कस्मिंश्चित् प्रथमान्तपदे अध्याहर्तव्येऽपि “च्चेन्न” पदात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । पञ्चमविशेषनियमात् ।

(५) “अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा” २।२।४१ (२१२) इत्यत्र “अन्तवत्त्वम्” तथा “असर्वज्ञता” इति प्रथमान्तपदद्वयात् अत्र पृथग् अधिकरणारम्भः युज्यते, चतुर्थसामान्यनियमात्; किन्तु अर्थानुरोधात् तथा “वा”-शब्देन साकाक्षत्वविधानात् अधिकरणारम्भः न करणीयः, सप्तमविशेषनियमात् । ततश्च परवर्तिसूत्रेण सर्वसम्भत्या पृथगाधिकरणारम्भात् अत्र एव अधिकरणस्य समाप्तिः संगच्छते ।

अष्टमम् उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् ।

अत्र "उत्पत्त्यसम्भवात्" २।२।४२ (२१३) इति सूत्रस्य "उत्पत्त्यसम्भव" इति पश्चात् अस्य "उत्पत्त्यधिकरण" नाम । तत्र भास्करभित्तेषु सर्वेषु भाष्येषु चत्वारि सूत्राणि गृहीतानि । भास्करभाष्ये "विभक्तिपेयाद्य" इति सूत्रस्य वर्जनात् श्रीभेष सूत्राणि तत्र गृहीतानि, तानि च चत्वारि सूत्राणि यथा—

१। "उत्पत्त्यसम्भवात्" २।२।४२ (२१३)	}	३। "विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेध" २।२।४४ (२१५)
२। "न च कर्तुं करणम्" २।२।४३ (२१४)		४। "विभक्तिपेयाद्य" २।२।४५ (२१६)

अत्र (१) 'उत्पत्त्यसम्भवात्' २।२।४२ (२१३) इति सूत्रे प्रथमान्तपदमावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, तथापि सर्वे भाष्यकारैः तथा कृतत्वात् अत्र प्रथमान्तपदम् एकम् उद्गीयम् । पञ्चममामान्यनियमात् । किं तत् पदम् ? तत्र पादस्यास्य परमतत्त्वपण्डनपरत्वेन पूर्वाधिकरणवत् अत्र ण्को नकार अनुसञ्जनीय । अत उत्पत्तेः नियमात् उत्पत्तिरेव अत्र पूर्वपक्षत्वेन आनङ्किता । अत प्रश्न—कस्य उत्पत्तिविधायिनी शङ्का, यस्या अत्र नियमः ? स च शङ्काविषय अत्र जीव । यत पूर्वाधिकरणात् प्रक्षयण जगदुपादाननिमित्तकारणत्वे सिद्धे किं जगदन्तर्गतजीवस्यापि उत्पत्तिं तथामृतमक्षण जायते, न वा ? इति जिज्ञासा स्वामाविकी । वेत्ति च मागधतपाश्चर्यादिमतेषु जीवस्य उत्पत्तिवर्णनम् । अत सूत्रं—"न जीवोत्पत्ति उत्पत्त्यसम्भवात्" इति, तेन "जीवोत्पत्ति" इति अध्याहृतप्रथमान्तपदेन अत्र अधिकरणारम्भ संगच्छते एव । रामानुजभाष्ये अस्मिन् अधिकरणे स्वमतस्यापनं कृतं दृश्यते, तदर्थं च तन्मते अत्र प्रथमादिसूत्रद्वयं पूर्वपक्षसूत्रम्, अन्तिमद्वयं तु सिद्धान्तसूत्रं कृतम् । निम्बार्क-मध्व-बलदेव-भाष्येषु अत्र शाक्यमतत्त्वपण्डनं कृतम् । परन्तु तदर्थं न किमपि प्राचीनप्रमाणं प्रदर्शितं केनापि । अत तत्र रामानुजभाष्ये पादसंगतिरुद्घनस्य दोषः प्रसज्यते । निम्बार्कदीनां भाष्येषु तथा न सम्भवति, तेषां त्वपण्डनपरत्वात् । तथापि पुरुषम् अन्तरेण शक्ति उत्पत्ति न सर्वेषां शाक्यानां सिद्धान्तं तस्या अनित्यत्वस्वीकारात् । नित्यत्वे तु न उत्पत्ति सम्भवति । अत तेषां मतेन सूत्रयोजना न सुष्ठु भवेत् ।

(२) "न च कर्तुं करणम्" २।२।४३ (२१४) इत्यत्र 'करणम्' इति प्रथमान्त-पदसत्त्वेऽपि नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । चकार-योगात् । चतुर्थसामान्यनियमात्, तथाप्य विशेषनियमात् ।

(३) "विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेध" २।२।४४ (२१५) इत्यत्र "तदप्रतिषेध" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि "वा" शब्देन साकाशत्वविधानात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थ सामान्यनियमात्, पक्षविरोधनियमाच्च ।

(४) “विप्रतिपेवाच्च” २।२।४५. (२१६) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणरचनम् । चतुर्थ्यनामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमात् च । पादसमाप्ते अत्रैव अधिकरण-
न्यासि । भास्करभाष्ये सूत्रमेतत् परित्यक्तम्, न तु किमपि प्राचीनप्रमाणं प्रदर्शितम् ।

षष्ठपादसमालोचनम् ।

उदान्तो द्रष्टव्यम् अनेन निबन्धेन अस्मिन् पादे अधिकरणरचनाया—

(१) कति कीदृशाश्च नियमा अत्र सङ्कलिताः ।

(२) कति च दोषा कस्य भाष्यस्य कथं सवृत्ताः ।

(३) काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः ।

(४) उपजीव्यश्रुतिवलेन कीदृशी च पादसङ्गतिः ।

एते चत्वारः विषयाः अद्यत्वात् क्रमेण प्रदर्शनीयाः । तत्र प्रथमं तावत्

(१) कति कीदृशाश्च नियमा अत्र सङ्कलिताः

इति द्रष्टव्यम् । अत्र तु एकः एव अतिरिक्तः नियमः सङ्कलितः । स खलु अत्र सत्यया-
सम्बन्धः, तथा च

तत्रैव २।२।५ अधिकरणे माध्यमाप्ये “न भावोऽनुपपत्ते” इति २।२।३० सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव २।२।५ अधिकरणे रा-श्री-श्रीप-माप्येऽनु “सर्वधानुपपत्तेश्च” इति २।२।३२ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः । एवं च—

माध्यमानाम्	अधिकरणस्य अरचनायां	अधिकरणस्य रचनायां
मा २माप्ये	० दोषो	६ दोषा
षष्ठममाप्ये	१ दोषः	१ दोषः
रामानुजमाप्ये	१ “	१ “
निम्बार्कमाप्ये	२ दोषौ	०
श्री+पठमाप्ये	१ दोषः	० दोषौ
श्रीपतिमाप्ये	१ “	०

इति वक्तुं शक्यते । तथा च द्रष्टार-भास्कर-माध्ययो दोषोऽप्याय । इदानीं द्रष्टव्यम्—

(३) काश्च भूतयः कैश्च मूर्तैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः

तत्र (१) प्रथमाधिकरणे प्रथमसूत्रे “रचनानुपपत्तेश्चानुमानम्” इत्यत्र नैकापि श्रुतिः उपजीव्यत्वेन गृहीता । अयं उपजीव्यं साम्योक्त-प्रधानानुमानमेव । एव च अस्मिन् पादे सर्वेषु अधिकरणेषु तथा सर्वेषु सूत्रेषु भायेण श्रुतिवाक्यादिकं न अनन्वितम्, किन्तु युक्तिमात्रम् । केवलं “पथोन्ववधेत् तत्रापि” इति (२।२।३) सूत्रे “योऽप्यनुपपत्तेश्च” (वृ ३।७।४) इति एकं श्रुतिवाक्यं उद्धृतं दृश्यते । किन्तु युक्तिमात्रस्य अवलम्बने अत्र श्रुतिसंगतिः व्याहृत्यते । तस्य युक्तं, तस्या सर्वमगतिस्थापकतमत्वात्, शास्त्रस्यास्य श्रुतिमीमांसासम्बन्धात्, श्रुतीनां सर्वजानाकारत्वाच्च । लोकेऽपि न एकोऽपि मतवादी दृश्यते, यस्य वीजं न वेदमध्ये वर्तते । किम् अधिकम् सर्वेषां श्रुतिसम्पर्कविरहितत्वं मन्यमानानां पाश्चात्पर्यदर्शनिकानामपि यावन्तं मतवादाच्च वर्तन्ते, तेषां सर्वेषां मिद्धान्तवीजं वेदमध्ये एव उपलभ्यते । पुद्गलमतां विदुषां प्रयत्नेन तानि च वीजानि महापादपत्त्वेन परिणतानि इति एतावन्मात्रम् । अतः कल्प्यते एतत्पादीयमतवादानां वीजं श्रुतिमध्ये पूर्वपक्षरूपेण वर्तते एव । तेन तदनुकूलं श्रुतयः एव एतत्पादीयाधिकरणानां विषयत्वेन कल्पयितुं शक्यन्ते । तथा सति अत्र पादे श्रुतिसंगतिः न दुर्लभा भवति । वस्तुतस्तु एतत्पादस्य प्रथमाधिकरणं साम्यमेतत्सम्बन्धनपरम् । पूर्वपक्षत्वेन तस्य मते श्रुतिमध्ये वर्तते, एतच्च ईदृश्याधिकरणादिषु स्पष्टतया प्रतिपातम् । अतः साम्योक्त्यापिततर्के अपि श्रुतिसंगतिः कथं न स्थास्यति । एवं च अत्र श्रुतिसंगतिः वर्तते एव । अतः (२) द्वितीयाधिकरणे वैरोपिकाक्षेपपरिहारः, (३) तृतीयाधिकरणे तन्मतसम्बन्धनम् । परमायुवादसम्बन्धनमतवीजमपि श्रुतिमध्ये लभ्यते । छान्दोग्ये षष्ठमपाठके द्वादशसंख्ये अजिमादीनां प्रसंगात् । श्वेताश्वतरोपनिषद् “कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा मृतानि योनिः पुरुष

इति चिन्त्यम्” इति १।२ वाक्यस्य, तथा “असद् वा इदमग्र आसीद्” इति (तै. २।७।१) वाक्यस्य च “भूतानि”-पदात् तथा “असत्”-पदाच्च वैशेषिकमतवीजस्य लभ्यमानत्वात् । “भूतानि”-पदात् परमाणुवाद, तथा “असद्” इति पदात् असत्कार्यवाद. एव तन्मतस्य बीजत्वेन उपलभ्यते । अत अत्रापि श्रुतिसंगतिः न दुर्लभा । (४) चतुर्थाधिकरणे बौद्धानां सर्वास्तित्ववादखण्डनं कृतम् । दृश्यानां क्षणिकत्वप्रतिपादनमेव तेषाम् आशयः । तच्च क्षणिकत्वं दृश्यानाम् अनित्यत्वबोधक-श्रुतिवाक्यानां विकृतिरूपमेवेति कल्पयितुं शक्यते । मतं च एतत् वैशेषिकाणामेव विद्यान्तरम् । बौद्धा हि निरन्वयविनाशपक्षपातिनः वैनाशिकाः । वैशेषिकास्तु अर्द्धवैनाशिकाः मान्त्रयविनाशवादिन इत्येव तयोः भेदः इति सूत्रभाष्यत अवगम्यते । तथापि वैशेषिका वेदप्रामाण्यवादिन, अत तत्रापि श्रुतिसंगतिः न दुर्लभा । (५) पञ्चमाधिकरणे विज्ञानवादिबौद्धमतखण्डनं तथा शून्यवादिमतखण्डनं च । एतन्मतबीजं “विज्ञानेनैव विजानाति” (छा ७।७।१) “विज्ञानमानन्दः ब्रह्म” (वृ ३।१।२८) “असद् वा इदमग्र आसीत्” (छा ३।१।२।१) इत्याद्याः श्रुतयः इति वक्तुं शक्यते । (६) षष्ठाधिकरणम् जैनमतखण्डनपरम् । तदपि दृश्यानाम् अनिर्वचनीयत्वबोधकश्रुतिवाक्यत उद्भूतम् इति कल्पयितुं शक्यते । अनैकान्तिकत्वस्य स्थूलतः अनिर्वचनीयत्वान्तर्गतत्वात् । विष्णुपुराणे बौद्धजैनमतोत्पत्तिः यथा वर्णिता, ततोऽपि तन्मतद्वयस्य वेदमूलकत्व-कल्पने न कापि बाधा दृश्यते । अतः तन्मतद्वयेऽपि श्रुतिसंगतिः वर्तते एव । अतः (७) सप्तमाधि-धिकरणे पाशुपतमतखण्डनपरम् । एतन्मतबीजं “पतिं पतीनां परमं परस्तात्” (श्वेः ६।७) “न तस्य कश्चिन् पतिरस्ति लोके” (श्वेः ६।९) “उमापतिं पशुपतिं” (नृः ताः १।६) “सर्वेश्वर ईशः पशुपतिः, समारी जीव एव पशु” (जावालयुनिपत्) इत्यादिश्रुतिभ्य उपलभ्यते । अत्र एकस्मात् पतिशब्दात् ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वम् अतिस्पष्टतया अवगम्यते । तेषां मतं तु केवलम् अधिष्ठाता ईश्वरः जगत् नोपादानमिति एवं निमित्तकारणवादरूपम् । अत अत्रापि श्रुतिसंगतिः न दुर्लभा । ततश्च (८) अष्टमम् अधिकरणम् । तत्र जीवाद्युत्पत्तिवादि-पाञ्चरात्रमतं भागवतमतं च खण्डितम् । एतदेव चतुर्व्यूहमतम् इत्येव अभिधीयते । तन्मतबीजमपि उपनिषद्येव उपलभ्यते । ननु-ईश्वरकथा त्रिशीखत्रात्मगोपनिषदि (१) श्लोके दृश्यते । महामारते शान्ति-पर्वणि नारायणीयपर्वान्याये ३३९, अष्टाये जीवाद्युत्पत्तिवादिपाञ्चरात्रमतमेकम् उपलभ्यते । ननु यथा

‘नित्यं हि नाग्निं जगति भूतं न्यावरजंगमम् । ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ॥३२
सर्वभूतान्मृतो हि वासुदेवो महाबलः । पृथिवीवायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ३३
ते समेता महात्मान् अग्निमिति मज्जितम् । तदा विद्यति यो ब्रह्मब्रह्म्यो लघुविक्रमः ॥ ३४
उत्पन्न एव भवति अग्निं नेष्टयन् प्रभुः । न विना धातुमंघान् अग्निं भवति कश्चिन् ॥३५
न च जीव विना ब्रह्मन् ब्रह्मब्रह्मैष्टयन्भुतः । न जीव परिमन्थान् शेष नङ्कपण प्रभु ॥३६

स मनः सर्वमृतानां प्रद्युम्न परिप्लव्यते । तस्मात् प्रसूतो यः कर्त्ता कारणं कार्यमेव च ॥३८
तस्मात् सर्वं सम्भवति जगतः स्थावरजंगमम् । सोऽनिरुद्धः स ईशानोऽव्यक्तः स सर्वकर्म्मसु ॥३९
यो यानुदेवो भगवान् क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः । नेयः स एव राजेन्द्र जीवः सङ्कर्षणं प्रभु ॥४०
सङ्कर्षणप्रद्युम्नो मनोमृतः स उच्यते । प्रद्युम्नात् योऽनिरुद्धस्तु मोऽहङ्कारः स ईश्वरः ॥ ४१

अत्र यानुदेवात् संकर्षणरूपस्य जीवस्य तत्र प्रद्युम्नरूपस्य मन्त्रस्य, तत्र अनिरुद्धरूपस्य अहं-
कारस्य उदपत्तिः वर्णिता । एतदेव महाभारतोक्तपाञ्चरात्रमतम् । इहानीं ये पाञ्चरात्रमतप्रतिपादक-
ग्रन्थान्ये उपलभ्यन्ते, तत्र जीवादीनाम् उदपत्तिप्रधानम् अनुपलभ्य रामानुजाचार्यादिभिः शांकर-
मन्त्रोपरि य आशयः श्रुतः, स तु न समीचीन इति प्रतिभाति । साङ्ख्यभाष्ये जीवाद्युत्पत्तिवादि-
पाञ्चरात्रमतस्यैव स्पष्टानान्, महाभारतस्य प्रामाण्याधिक्याच्च । एव च अत्रापि श्रुतिसंगतिः वर्तते ।

एवं च पात्रे अस्मिन् सवत्र श्रुतिसंगतिः वर्तते एवेति मन्यामहे । भाष्यदृष्टिम् अप्रवृत्ति-
तायामपि तस्यां तत्र प्रानं न तेषां सम्भितिरिदम् । तथा च तर्कभेदेनैव अत्र परपक्षः स्पष्टतो-
ऽपि अत्र यादृश्य श्रुतयः उपजीव्यत्वेन अयन्मनीत्या भवितुम् अर्हन्ति, ता सर्वा स्वस्यायासैर्नैव
संग्रहणीया उपनिबन्धनार्थं प्रेषावन्ति इति मन्यामहे ।

इहानीं द्रष्टव्यम् एतादृशाधिकरणतानुपबन्धनेन—

(४) कीदृशी अस्य पादसंगतिः भवितुमुचिता ।

एतद् हि षष्ठमपानोपमहारप्रस्तावे भाषेण वर्णितमेव । तथापि द्वितीयम् एकम् एव अधि-
करणं विहाय सत्रेषु अधिकरणेषु परमतस्वपठनमेव श्रुतम् इति दृश्यते । तदपि सूत्रश्रुतां परमत-
सहिष्णुतां न सूचयति । परन्तु तेषां सम्भारप्रदर्शनामिलापप्रकर्षमात्रम् । तथा च विभिन्नभाष्य-
श्रुतां मतेन एतत्पादस्य यत् प्रतिपद्यं तद् अत्र प्रदर्श्यते—

शांकरमतेन सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनेन वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः ।

भारकरमतेन—भाषेण तथैव ।

रामानुजमतेन—त्रैलोक्यतर्काणां वेदान्तवाक्यानुसारिभिः सत्तर्कैः निराकरणम् ।

निम्बार्कमतेन—रौक्थमुक्तीनाम् आमासत्वप्रदर्शनरूपपरपक्षस्वपठनम् ।

मध्वमतेन साम्याविरोधः ।

श्रीकृष्णमतेन—सांख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम् ।

श्रीकरमतेन सांख्यादिदुर्धावनिरसनेन मुमुक्षुणां शुद्धवैदिकमार्गनिष्ठत्वस्यैव दृढीकरणम् ।
वस्तुतः सर्वमतेनैव एतत्पादप्रतिपद्यं परमतस्वपठनमेव । तेन एतत्पादसंगतिरपि
परमतस्वपठनात्मिका इत्येव बोद्धव्यम् । तथा सति जनमा संगत्या एतत्पादस्याधिकरणानि
तथैव सर्वाणि सूत्राणि अपि व्याख्येयानि । सतश्च पाठोऽस्मिन् अधिकरणानां विषयवाक्यत्वेन
नैकमपि श्रुतिवाक्यं केनापि भाष्यकारेण प्रदर्शितम् । तथापि यदि पूर्वमीमांसावत् श्रुतिमीमांसा

एतत्तन्निर्णयः प्रयोजनं भवेत्. येन च श्रुतिमगतिरेव सर्वापेक्षया व्यापकसंगतित्वेन परि-
 गृहीतं स्यात्तदाऽऽह. तदा सर्वेषु अधिकरणेषु विषयरूपेण श्रुतिवाक्यादिकं कथं न उपलभनी-
 यम् । अतएव एतत्पर्याय-सांगम्य-वैशेषिक-बौद्ध-जैन-पाशुपत-पाञ्चरात्रमतानां बीजभूतं श्रुति-
 वाक्यं न दुर्लभम् । यद्यि श्रुतिरेव सर्वजानाकरत्वेन स्वीक्रियते, यदि श्रुतिरेव ब्रह्मणैव कल्पदौ-
 मन्तुस्यमानजे वर्तमानकृष्णवद्वारादिशिशार्थं प्रचारिता, तदा सर्वेषाम् अतीतानागतवर्तमान-
 संन्यासानां बीजभूतं श्रुतिवाक्यं पूर्वपक्षत्वादिरूपेण प्रासंगिकरूपेण वा श्रुतिमध्येषु प्रापणीयम् एव ।
 अतएव अत्रान्तर्गतमपि तत्र तेषाम् सिद्धान्तविरुद्धमिति मन्तुम् उचितम् । एतदपि अत्र
 निन्दनीयम् । इति षष्ठपादममालोचनम् ।

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादोपसंहारः ।

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयपादः ।

नत्र अधिकरणम् आरभ्यम् । अतः "गौणी" इति शब्दस्य साक्षात्त्वं फलपयित्वा मतम्
विशेषनियमात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वं युज्यते । रा नि-श्री-श्रीप-व-उ-म-भाष्येषु परसूत्रमपि
पतनसूत्रस्य शेषत्वेन पश्यते, तत्र न युक्तं, चकारेण हेतुमेव सूचनान् । चतुर्थविशेषनियमात् ।

(४) "रा-उ-म" २३३४ (२००) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् न अस्यापि अधि-
करणारम्भकत्वम् । चतुर्थमामान्यनियमान् पृथग्विशेषनियमाच्च । रा नि-श्री-श्रीप-व-उ-म-भाष्येषु
पतस्य पूर्वसूत्रोक्तत्वं दृश्यते । तत्र न युक्तम्, चकारेण हेतुमेव सूचनान् चतुर्थविशेषनियमाच्च ।
तेषां मते चकारान् "गौणी" इति शब्दस्य अधिकरणारम्भकत्वं यादृश्यते इति योद्धव्यम् ।

(५) "मा-प-न-प्र-स-प-न" २३३५ (२०१) इत्यत्र "प्रस-प-न-व-त"
इति शब्दान् प्रथमान्तपदस्य अपादाशरे फलस्येऽपि चकारान् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम्
चतुर्थमामान्यनियमान् । पृथग्विशेषनियमाच्च । तु-उ-जित प्रथमान्तपदात् स्यात् । उ-व-त्त्वं नाधि-
करणारम्भकत्वं उ-व-त्त्वं विशेषनियमाच्च ।

(६) "प्रतिज्ञागानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य" २३३६ (२०२) इत्यत्र "प्रतिज्ञागानि"
इति प्रथमान्तपदस्येऽपि अत्र पृथगधिकरणारम्भकत्वं मनुचितम् । चतुर्थमामान्यनियमात् ।
किन्तु न येनापि तथा कृतम् । अतः "प्रतिज्ञागानि" इति शब्दस्य साक्षात्त्वं फलपयित्वा
मतप्रसङ्गीयम् । सममपि विशेषनियमान् । ततश्च अत्र रा-श्री-भाष्यद्वयमध्ये "शब्देभ्य"
इति पदेन पृथक् णकं सूत्रं कृतम् । एतदर्थं चतुर्थमामान्यनियमं चिन्तनीयम् । चकारान्-
भावान् न अन्यन्तपृथग्विद्युत्त्वम्, अतः पृथक्करणं न युक्तम् ।

(७) "यान्दुवितारं तु विभागो लोकवन्" २३३७ (२०३) इत्यत्र "विभाग"
इति प्रथमान्तपदस्येऽपि चतुर्थमामान्यनियमान् "तु" शब्दयोगात् तस्य साक्षात्त्वं
साधितम्, नवमविशेषनियमात् । अतः नात्र पृथगधिकरणारम्भकत्वं संगच्छते । परसूत्रे पङ्क्ति-
भाष्यकारे अधिकरणस्य आरभ्यत्वात् अत्रैव अधिकरणमस्ति संगच्छते । रामानुजभाष्ये
इतः परं सूत्रद्वयम् अत्र गृहीतम् । तथा निम्बार्कभाष्ये इतः परं अष्ट सूत्राणि अत्र गृहीतानि ।
तेन तयो मते नात्र अधिकरणमस्ति इति योद्धव्यम् ।

द्वितीय मातरिश्वाधिकरणम् ।

अत्र 'पतेन मातरिश्वाध्याख्यात' २३३८ (२२४) इति सूत्रस्य 'मातरिश्वा' इति पवात्
अस्य 'मातरिश्वाधिकरणं' नाम । तत्र रामानुजनिम्बार्कश्रीपतिभाष्यभिन्नेषु सर्वत्र एतदेव एकं
सूत्रं गृहीतम् । रामानुजमतेन तथा निम्बार्कमतेन एतत् सूत्रं पूर्वाधिकरणान्तर्गतमेव कृतम् ।
श्रीपतिमतेन तु परवर्तिनसूत्रेण सह तथाच सूत्रद्वयेनैव एतदधिकरणं रचितम् । अत्र "मातरिश्वा"
इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव, चतुर्थमामान्यनियमात् । तथैव
च कृतं सर्वं भाष्यकारैः । परसूत्रे अधिकरणस्यैव अधिकरणारम्भकत्वं अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च

सगच्छते । तेन रामानुज-निम्बार्कभाष्ययोः अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषेण भवितव्यम् ।

तृतीयम् असंभव-अधिकरणम् ।

अत्र “असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः” २।३।९ (२२५) इति सूत्रस्य “असंभवः” इति पदात् अस्य “असंभवाधिकरणम्” नाम । तत्र रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्यमित्त्रेषु सर्वेषु भाष्येषु एतदेव एकं सूत्रं गृहीतम् । रामानुजभाष्ये तु एतत् प्रथमाधिकरणस्य नवानां सूत्राणां मध्ये अन्तिमं सूत्रम् । निम्बार्कभाष्ये एतत् हि प्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशानां सूत्राणां मध्ये अष्टमं सूत्रम् । श्रीपतिभाष्ये च एतच्च द्वितीयाधिकरणस्य अन्तिमं सूत्रम् । अत्र “असंभवः” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव, चतुर्थसामान्यनियमात् । तु शब्दस्य निषेधार्थकत्वात् “तत् तु समन्वयात्” इतिवत् नास्य अधिकरणारम्भकत्वे व्याघातः सञ्जातः । नवमविशेषनियमात् अष्टादशविशेषनियमाच्च । परसूत्रेण अधिकसंख्यकैः भाष्यकारैः अधिकरणस्य आरब्धत्वात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः । तेन रा-नि-श्रीप-भाष्याणाम् अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

चतुर्थं तेजोऽधिकरणम् ।

अत्र “तेजोऽतस्तथा ह्याह” २।३।१० (२२६) इति सूत्रस्य “तेजः” पदात् अस्य इति । “तेजोऽधिकरणम्” नाम । तत्र रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-मित्त्रेषु भाष्येषु एतेनैव एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । रामानुजभाष्ये तस्य द्वितीयाधिकरणस्य अष्टानां सूत्राणां मध्ये एतद् हि प्रथमं सूत्रम्, निम्बार्कभाष्ये तस्य प्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशानां सूत्राणां मध्ये एतद् हि नवमं सूत्रम् । श्रीपति-भाष्ये तस्य चतुर्थाधिकरणस्य पञ्चानां सूत्राणां मध्ये एतदेव प्रथमं सूत्रम् । अत्र “तेजः” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं, चतुर्थसामान्यनियमानुगतमेव । “अतः” इति शब्दस्य अत्र हेत्वर्थकत्वस्य अभावात् नात्र साकाक्षत्वं शकनीयम् । परसूत्रे अधिकसंख्या अधिकरणस्य आरम्भदर्शनात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च सगच्छते । तेन अत्र अधिकरणस्य अरचनायां निम्बार्कभाष्यस्यैव दोषसंस्पर्शः सञ्जातः ।

पञ्चमम् अवधिकरणम् ।

अत्र “आपः” २।३।११ (२२१) इति सूत्रस्य “अप्” शब्दात् अस्य “अवधिकरणम्” नाम । तत्र रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-मित्त्रेषु भाष्येषु सर्वत्र एतदेव एकं सूत्रं गृहीतम् । रामानुज-मतेन एतत् सूत्रं तस्य द्वितीयाधिकरणस्य अष्टसु सूत्रेषु मध्ये द्वितीयं सूत्रम् । निम्बार्कमतेन तु एतत् सूत्रं तस्य प्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशसु सूत्रेषु मध्ये दशमं सूत्रम् । तथैव श्रीकण्ठमतेन एतत् सूत्रं तस्य चतुर्थाधिकरणस्य पञ्चसु सूत्रेषु मध्ये द्वितीयं सूत्रम् । अत्र “आपः” इति प्रथमान्त-पदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं समुचितमेव । चतुर्थसामान्यनियमात् । तेन रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठभाष्याणां अधिकरणस्य अरचनेन दोषः । परसूत्रे अधिकसंख्या अधिकरणार-म्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

पठ पृथिव्यधिकाराधिकरणम् ।

अत्र “पृथिव्यधिकारस्य ऽन्तरेभ्यः” २।३।१२ (२२८) इति सूत्रस्य “पृथिव्यधिकार”-पठस्य “पृथिव्यधिकाराधिकरण” नाम । तत्र रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-मित्रेण-माप्येषु सर्वत्र पठदेव एक सूत्रं पठदधिकरणार्थं गृहीतम् । तत्र “पृथिवी” इति एक सूत्रं रा-नि-श्री-माप्येषु दृश्यते, ततः “अधिकाररूपजन्तरेभ्यः” इति द्वितीयं सूत्रं रा-श्री-माप्यमध्ये दृश्यते । निम्बार्क-माप्ये तु “पृथिव्यधिकाररूपजन्तरेभ्यः” इति अपरं सूत्रम् । एवं च रा-नि-श्री-माप्येषु पठदसूत्रद्वयेन अधिकरणं न रचितम् । “पृथिवी” इति सूत्रं तु रामानुजमतेन द्वितीयाधिकरणस्य अष्टानां सूत्राणां मध्ये तृतीयं सूत्रम्, निम्बार्कमतेन तु प्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशानां सूत्राणां मध्ये एकादशं सूत्रम् । तथा श्रीकण्ठमतेन चतुर्थाधिकरणस्य सूत्रपञ्चममेव तृतीयं सूत्रं भवति । “अधिकाररूपजन्तरेभ्यः” इति सूत्रं च रामानुजमतेन द्वितीयाधिकरणस्य अष्टानां सूत्राणां मध्ये चतुर्थं सूत्रम्, श्रीकण्ठमतेन तु चतुर्थाधिकरणस्य पञ्चानां सूत्राणां मध्ये चतुर्थं सूत्रम् । “पृथिव्यधिकाररूपजन्तरेभ्यः” इति सूत्रं तु निम्बार्कमतेन प्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशानां सूत्राणां मध्ये एकादशं सूत्रम् इति विवेकः ।

अत्र “पृथिवी” इति सूत्रं प्रथमा तदपदसत्त्वात् अधिकरणस्य आरम्भं युक्तं । रा-नि-श्री-माप्याणि दुष्टानि तदकारणात् । निम्बार्कमते “पृथिवी” तथा “पृथिव्यधिकाररूपजन्तरेभ्यः” इति सूत्रद्वयमाप्ये पृथक्प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि अधिकरणस्य अनारम्भात् पुनरपि दोषापत्तिः । तेन निम्बार्कमते अपर एक अतिरिक्त दोषः भवति । एवं च “पृथिव्यधिकाररूपजन्तरेभ्यः” इति सूत्रे “पृथिवी” इति प्रथमा तदपदसत्त्वात् रा-मा-श्रीक-माप्येषु अधिकरणारम्भं संगच्छते एव । चतुर्थसामान्यनियमात् । अत्र सूत्रविभागं न युक्तं, आकांक्षाप्रावृत्त्यात्, चतुर्थविशेषनियमात् । परसूत्रे अधिकसम्भृत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगतापि ।

सप्तमं तदभिध्यानाधिकरणम् ।

अत्र तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् “स” २।३।१३ (२२९) इति सूत्रस्य “तदभिधान”-जन्तरेभ्यः अस्म्य “तदभिध्यानाधिकरण” नाम । तत्र रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-माप्यमित्रेण सर्वत्र पथेन सूत्रेण पठदधिकरणं रचितम् । रामानुजमतेन एतत् सूत्रं तदीयं द्वितीयाधिकरणस्य अष्टसु सूत्रेषु पञ्चमं सूत्रम् । निम्बार्कमतेन तदीयं प्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशसु सूत्रेषु त्रयोदशं सूत्रम् । श्रीकण्ठमतेन तदीयं चतुर्थाधिकरणस्य पञ्चसु सूत्रेषु पञ्चमं सूत्रम् ।

अत्र “स” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अनैतं अधिकरणारम्भं संगच्छते, चतुर्थसामान्यनियमात् । “सु”-शब्दस्य तत्र न बाधकत्वं, निषेधार्थकत्वात् । नवमविशेषनियमात् नात्र उक्तपूर्वं पक्षस्य-शङ्का कर्तव्या, तेन अष्टदशविशेषनियमात् न बाधा । परसूत्रे अधिकसम्भृत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगतैव । तेन अत्र रा-नि-श्री-माप्याणि अधिकरणस्य अरचनया दोषप्रस्तानि इति वक्तुं शक्यते ।

अष्टमं विपर्ययाधिकरणम् ।

अत्र “विपर्ययेण तु क्रमोऽतः उपपद्यते च” २।३।१४ (२३०) इति सूत्रस्य “विपर्यय”-शब्दात् अस्य “विपर्ययाधिकरणं” नाम । अत्र रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठभाष्यमित्येषु सर्वत्र एतद् एकमेव सूत्रं गृहीतम् । तत्र रामानुजमतेन तदीय-द्वितीयाधिकरणस्य अष्टानां सूत्राणां मध्ये एतत् हि षष्ठं सूत्रम् । निम्बार्कमतेन तु तदीय-प्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशानां सूत्राणां मध्ये एतत् हि चतुर्दशसूत्रम् । श्रीकण्ठमतेन तदीय-पञ्चमाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये एतत् तु प्रथमं सूत्रम् । अत एतेन सूत्रेण अधिकरणस्य अनारम्भात् रामानुज-निम्बार्कभाष्यद्वयं दोषग्रस्तम् ।

अत्र “क्रमः” इति प्रथमान्तपदात् चतुर्थसामान्यनियमात् अधिकरणारम्भः सगत एव । तथापि “तु च” इति पदद्वयात् नवमविशेषनियमात् तथा षष्ठविशेषनियमात् द्वादशविशेषनियमाच्च अत्र अधिकरणारम्भे बाधा न शङ्कनीया । तु-शब्दस्य-पूर्वपक्षीय-शङ्कावारणार्थत्वात् नवमविशेषनियमात् चकारस्य हेतोरेव समुच्चयार्थत्वात् द्वादशविशेषनियमात् । अत्र अष्टादशविशेषनियमोऽपि द्रष्टव्यः । परसूत्रे अधिकसम्मत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च संगतैव इति सिद्धयति ।

नवमम् अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ।

अत्र “अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिगादिति चेन्नाविशेषात्” २।३।१५ (२३१) इति सूत्रस्य “अन्तरा”शब्दात्, तथा “विज्ञान”शब्दात् अस्य “अन्तराविज्ञानाधिकरणं” नाम । तत्र गकर-भास्कर-श्रीपति-भाष्येषु एतेन एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । मध्व-वल्लभ-भाष्यद्वयमध्ये सूत्रद्वयेन । रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठभाष्येषु अधिकरणं न रचितम् । अत्र रामानुजमतेन तदीय-द्वितीयाधिकरणस्य अष्टानां सूत्राणां मध्ये एतद् सप्तमं सूत्रम् । निम्बार्कमतेन तदीय-प्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशानां सूत्राणां मध्ये एतद् हि अन्तिमं सूत्रम् । श्रीकण्ठमतेन तदीय-पञ्चमाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये अन्तिमं सूत्रम् । तेन अधिकसम्मत्या अनेन अधिकरणस्य आरम्भात् अत्र अधिकरणस्य अरचनायां रा-नि-श्रीभाष्याणां दोषः ।

अत्र “विज्ञानमनसी” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अनेन अधिकरणारम्भः समुचित एव, चतुर्थसामान्यनियमात् । तथापि सूत्रमध्ये “इति चेन्न” इति वाक्याशात् नात्र अधिकरणम् आरम्भनीयम्, पञ्चमविशेषनियमात् । परन्तु अधिकरणरचनायाम् अष्टानां भाष्याणां मध्ये पञ्चानां ऐक्यमत्यात् अरचनायां तु त्रयाणाम् असम्मतेश्च केनचिद् विशेषनियमेनैव अधिकरणरचनमेव समर्थनीयम् । स च चतुर्दशविशेषनियमः प्रागेव कृतः । यथा “प्रथमान्तपदात् परं यदि पञ्चम्यन्तपदसत्त्वं, ततः परं यदि ‘इति चेन्न’ इति पदं, तदा अधिकरणारम्भः समुचित एव” इति । एवं चेत् अत्र “विज्ञानमनसी” इति प्रथमान्तपदात् परं “तल्लिगात्” इति पञ्चम्यन्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युज्यते एव । न च “इतरपरामर्शात् स इति चेन्न असम्भवात्” १।३।१८ इति सूत्रे “इतरपरामर्शात्” इति पञ्चम्यन्तपदात् “स” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि

अधिकरणस्य अनारम्भात् दोष इति वाच्यम्, अत्र 'इतर' शब्देन साक्षात्त्वस्य विधानात् । न वा 'तत्राप्रतिष्ठानात्पि अन्यथानुमेयमिति चेद् एवमपि अनिमोक्षप्रसगात्' २।१।११ इति सूत्र "तत्राप्रतिष्ठानाद्" इति पक्षम्यन्तपदात् "अन्यथानुमेयम्" इति प्रथमान्तपदमन्त्येऽपि अधिकरणस्य अनारम्भात् दोष म्यात् इति वाच्यम् । तत्र "अपि" शब्देन हेतोरेव स्मृषयात् साक्षात्त्वस्य विहितत्वात् । "मोक्षप्राप्येरेविभागधेत् स्याल्लोकवत्" २।१।३३ इति सूत्र तु अत्र अनुशुभमव । यद्यपि "उपसृष्टदर्शनात्तति चेन्नक्षीरवद्भि" २।१।२४ इति सूत्रे प्रथमान्तपदमन्त्येऽपि अधिकरणस्य आरम्भात् प्रकृतनियमस्य प्रतिशूल्य प्रसज्येत, तथापि तत्र आवस्यक-प्रथमान्तपदस्य अन्याहर्तव्यत्वात् न दोष—इत्येव कल्पनीयम्, चतुर्दशविधनियमात् इति । परस्य अधिकरणस्य आरम्भात् अत्र अधिकरणसमाप्तिं पुज्यते एव । तेन अत्र अधिकरणस्य अरचनायां रा-नि-श्रीमाभ्याणां दोष इति प्रागेव उक्तम् ।

दशम चराचरव्यपाथयाधिकरणम्

अत्र "चराचरव्यपाथयस्तु म्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्" २।३।१६ (२३२) इति सूत्रस्य "चराचरव्यपाथय" इति पदात् अयं "चराचरव्यपाथयाधिकरणम्" नाम । अत्र शङ्कर-भास्कर-निम्बार्क-श्रीकृष्ण-श्रीपति-भाष्येषु अधिकरणम् आरब्धम् । तत्र शङ्कर-भास्कर-श्रीकृष्ण-श्रीपति-भाष्येषु एतन्मम एतद् एकमेव सूत्रं गृहीतम् । निम्बार्कभाष्ये तु एतद्व्यपदेशस्य सूत्रं गृहीतम् । रामानुज-मन्त्र-वल्लभभाष्येषु किन्तु अधिकरणं न रचितम् । रामानुजभाष्ये एतद् द्वितीय-द्वितीयाधिकरणस्य अष्टमं सूत्रम् । मन्त्र-वल्लभभाष्यत्रयमध्ये तृतीय-नवमाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् ।

अत्र "चराचरव्यपाथय" "तद्व्यपदेश" "भाक्त" इति प्रथमा-तदवयवस्य सत्त्वात् अनेनच अधिकरणारम्भ संगत । चतुर्थसामान्यनियमात् । तु-शब्दस्य निषेधार्थकत्वेन न्यमविरोध नियमात् । अनुक्तपूर्वपक्षत्वमपि अत्र साधकम् । अथादशविशेषनियमात् अधिकरणारम्भ संगत एव । अथवा प्रथमान्तपदात् "तु शब्दपुष्क-स्यात्"-शब्दसत्त्वम् अधिकरणारम्भकम्" इति अनविरोधनियमात् अधिकरणारम्भ युक्त । तेन रा-मन्त्र-भाष्येषु अधिकरणस्य अनारम्भात् तेषामेव दोष ।

एकादशम् आत्माधिकरणम् ।

अत्र "नात्माद्युतेर्नित्यत्वाच्च ताम्य" २।३।१७ (२३३) इति सूत्रस्य "आत्मा" इति पदात् अयं "आत्माधिकरणम्" नाम । तत्र निम्बार्क-भाष्यमिश्रेषु सर्वत्र इति एकैव सूत्रं एतदधिकरणं रचितं दृश्यते । निम्बार्क-भाष्ये एतत् सूत्रं तद्व्यपदेश-द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम्, तेन तत्र एतेन अधिकरणं न रचितमेव ।

अत्र "आत्मा" इति प्रथमान्तपदात् अयं अधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव, चतुर्थसामान्यनियमात् । न च चकार-सत्त्वम् अयं तादृशत्वे बाधकम् इति वाच्यम्, यच्छिरोधनियमात्, ततश्च

च-कारेण विशेषणान्तरत्वविधानात् त्रयोदशविशेषनियमात् अधिकरणारम्भः सगच्छते । तेन निम्बार्कभाष्यस्यैव अधिकरणस्य अरचनाया दोषप्रसक्तिः । परसूत्रे अधिकसम्मत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः सगता ।

दादशं ज्ञाधिकरणम्

अत्र “ज्ञोऽत एव” २।३।१८ (२३४) इति सूत्रस्य “ज” इति पदात् अस्य “ज्ञाधिकरण” नाम । अत्र रामानुजभाष्य-भिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु एतद् एकमेव सूत्रं गृहीतम् । रामानुजभाष्ये तदीय-चतुर्थाधिकरणस्य चतुर्दशसु सूत्रेषु मध्ये एतत् तु प्रथमं सूत्रम् । तेन सर्वसम्मत्या अत्रैव अधिकरणारम्भः समुचितः भवति ।

अत्र “ज्ञः” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वः सङ्गच्छते । चतुर्थसामान्यनियमात् । परवर्तिसूत्रेण अधिकसंख्यकभाष्येषु पृथगधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिरपि युज्यते । माध्वभाष्ये अतः परं “युक्तेश्च” इति एकम् अतिरिक्तं सूत्रं पठितम् इति दृश्यते । तच्च तस्य द्वादशाधिकरणस्य अष्टसु सूत्रेषु प्रथमं सूत्रम् । तेन तत्र अधिकरणस्य रचनाया तस्य एकः अपरः दोषः सजातः ।

त्रयोदशम् उत्क्रान्तिगत्यधिकरणम् ।

अत्र “उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्” २।३।१९ (२३५) इति सूत्रस्य “उत्क्रान्तिगति-” इति शब्दात् अस्य “उत्क्रान्तिगत्यधिकरण” नाम । अत्र गंकर-भास्कर-भाष्य-द्वयमध्ये चतुर्दश सूत्राणि गृहीतानि । रामानुजभाष्ये तदीय-चतुर्थाधिकरणस्य चतुर्दशानां सूत्राणां मध्ये एतदेव द्वितीयं सूत्रम् । पूर्वसूत्रेण अधिकरणस्य आरब्धत्वात्, नवमदशमसूत्रद्वयस्य एकीकरणाच्च । निम्बार्कभाष्ये तु तदीय-चतुर्थाधिकरणस्य त्रयोदशानां सूत्राणां मध्ये एतद्धि प्रथमं सूत्रम् । अत्रापि नवमं दशमं च सूत्रद्वयम् एकीकृतम् । माध्वभाष्ये तदीय-द्वादशाधिकरणस्य अष्टानां सूत्राणां मध्ये एतदेव द्वितीयं सूत्रम् । तन्मते इतः पूर्वं “युक्तेश्च” इति एकम् अधिकं सूत्रं पठितं, तेनैव अधिकरणस्य आरब्धत्वात् । नवम-दशम-सूत्रद्वयस्य एकीकरणात् च श्रीकण्ठभाष्ये तदीय-नवमाधिकरणस्य त्रयोदशानां सूत्राणां मध्ये एतद्धि प्रथमं सूत्रम् । अत्रापि नवमं दशमं च सूत्रद्वयम् एकीकृतम् । श्रीपतिभाष्ये च तदीय-द्वादशाधिकरणस्य त्रयोदशानां सूत्राणां मध्ये एतच्च प्रथमं सूत्रम् । अत्रापि नवमं दशमं च सूत्रद्वयम् एकीकृतम् । वल्लभभाष्ये तदीय-द्वादशाधिकरणस्य दशानां सूत्राणां मध्ये एतच्च प्रथमं सूत्रम् । अत्रापि नवमं दशमं च सूत्रद्वयम् एकीकृतम् । एवं च अधिकरणारम्भविषये रामानुज-माध्व-भिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु एकमेव वर्तते । तेन रामानुज-माध्व-भाष्यद्वयमेव अत्र अधिकरणस्य अरचनाया दोषभाग् भवति । नूनम् अत्र प्रथमान्तपदाभावात् अधिकरणं न आरम्भणीयम् । तत् कथं षट् भाष्यकाराः अधिकरणरचनापक्षपातिनः जाताः ? अत्र उच्यते सूत्रस्य सम्बन्धबोधकषष्ठ्यन्तत्वात् “स्वात्मना चोत्तरयो” इति परसूत्रस्यापि

तथात्वात् ततश्च "नायुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात्" इति तत्परवर्तिसूत्रे अणुपवाच्यजीवेन सह सम्बन्धपरणात् "उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् अणु जीव" इत्येव समग्रसूत्रं भवति । एवं "अणु जीव" इति प्रथमान्तपदद्वयस्य ऊहनीयत्वात् अत्र अधिकरणारम्भं सगच्छते । रामानुजभाष्ये पतनसूत्रस्य पूर्वाधिकरणात्त्वात् "विशेषमेवात अधिकरणमेव" इति नियमस्य लक्षणं कृतं स्यात्, तत्र युक्तम्, चतुर्थविशेषनियमात् । ततश्च अधिकरणमते प्रथमम् आरभ्य दृष्टा मूत्राणि पूर्वपक्षेन योजितानि । रामानुजमते तु तानि सर्वाण्येव सिद्धान्तसूत्राणि । परन्तु तथा सति "तद्गुणामारत्वात् तु" इत्याद्येकादशसूत्रस्य तु नञस्य पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थत्वं व्याह्रियते । पतनस्य भौतिकृत्य सुधीमि विभाव्यम् । यस्तुतस्तु आत्मनः अणुत्वविमुक्तवादद्वयं प्रति आग्रहानामग्रहाम्ना मेव अयं मतमेव सजात, न तु सूत्रान्तरानुसारतः । सूत्रान्तरानुसृत्य तु शास्त्रभाष्यस्यैव इति प्रतिभाति । तानि च चतुर्दश सूत्राणि—

१। उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् २। ३। १० (२३५)	१। "तथा च न ज्ञायति" २। ३। १७ (२४३)
२। "स्वा मना चोत्स्रयो" २। ३। १० (२३६)	१०। "वृथयुपदेशात्" २। ३। २८ (२४४)
३। "नायुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात्" २। ३। २१ (२३७)	११। "तद्गुणसारत्वात् तु तद्गुणपदेशे भागवत् २। ३। २९ (२४५)
४। "स्वरलोन्मानाम्या च" २। ३। २२ (२३८)	१२। "भावत्माभावित्वाच्च न दोस्तदर्शनात्" २। ३। ३० (२४६)
५। "अविरोधधर्मानवत्" २। ३। २३ (२३९)	१३। "मुस्त्वानिवत् तस्य सतोऽस्मिन्धिक्योगात्" २। ३। ३१ (२४७)
६। "अवस्थितिर्वैप्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्भूति हि" २। ३। २४ (२४०)	१४। "नियोपलभ्यनुपुलब्धिप्रसंगोऽन्यतर नियमो धान्यथा २। ३। ३२ (२४८)
७। "गुणाद् वा लोकावत्" २। ३। २५ (२४१)	
८। "व्यतिरेको गन्धवत्" २। ३। २६ (२४२)	

अत्र (१) "उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्" २। ३। १० (२३५) इति सूत्रे प्रथमान्तपदवाच्येऽपि अयं पद्यन्तत्वात् तृतीयसूत्रस्य "अणु" इति प्रथमान्तपदेन सह सम्बन्धेन प्रथमान्तपदस्य ऊहनीयत्वात् अधिकरणारम्भं पञ्चमसामान्यनियमेन सगच्छते । रामानुजभाष्ये तथात्वस्य अङ्गत्वात् तयोरेव दोषः ।

(-) "स्वात्मना चोत्स्रयो" २। ३। १० (२३६) इत्यत्र प्रथमान्तपदभावात् तथा पूर्वसूत्रानुरूपं परसूत्रस्य "अणु" इति पदेन सह सम्बन्धात् चकाराच्च अयं पूर्वसूत्रारब्धाधिकरणस्य अङ्गसूत्रत्वमेव संगतम्, साक्षात्त्वात्, चतुर्थसामान्यनियमात्, पञ्चविशेषनियमात् ।

(३) "नायुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात्" २। ३। २१ (२३७) इत्यत्र "अणु" इति प्रथमान्तपदभावात् ततश्च "अतच्छ्रुते" इति पञ्चम्यन्तपदस्य विद्यमानत्वात् अयं अधिकरणारम्भकत्वम् "इति चेन्न" इति अधिकरणारम्भकवाचकपदस्य सत्त्वेऽपि संगच्छते । चतुर्दश

विशेषनियमात् । परन्तु तत्रात्र सम्भवेत् , “अणु” इति पदस्य पूर्ववर्तिन “उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्” इति षष्ठ्यन्तसूत्रस्य सम्बन्धिघटकत्वात् आकाक्षापरिपूरकत्वाद् वा , “उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्” इति सूत्रस्य अधिकरणारम्भकत्वसम्पादनाय प्रवृत्तस्य नोचितं स्वस्य पृथगधिकरणारम्भकत्वम् । अतो न चतुर्दशविशेषनियमस्य व्याघातः । ततश्च न एकस्मिन्नपि भाष्ये अस्य अधिकरणारम्भकत्वं दृश्यते । अतः नासंगतम् एतादृशकल्पनम् । चतुर्थसामान्यनियमं द्रष्टव्यं , तथा पञ्चमचतुर्दशविशेषनियमौ द्रष्टव्यौ ।

(४) “स्वशब्दोन्मानाम्या च” २।३।२२ (२३७) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् अध्याहृतेऽपि चकारयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् तथा षष्ठविशेषनियमात् ।

(५) “अविरोधश्चन्दनवत्” २।३।२३ (२३९) इत्यत्र प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् , चन्दनदृष्टान्तेन अविरोधसाधनात् । कस्य केन सह अविरोध इति आकाक्षायां सूत्रस्य साकाक्षत्वं सिद्धयति । चतुर्थसामान्यनियमात् ततः सप्तमविशेषनियमात् च नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् ।

(६) “अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्घृदि हि” २।३।२४ (२४०) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् ततश्च “इति चेन्न” इति पदस्य सत्त्वात् नास्यापि अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् , पञ्चमविशेषनियमाच्च ।

(७) “गुणाद् वा लोकवत्” २।३।२५ (२४१) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । तादृशपदस्य अध्याहारेऽपि “वा” शब्देन विकल्पविधानात् अत्र साकाक्षत्वं कल्पयितुं शक्यम् । षष्ठविशेषनियमात् ।

(८) “व्यतिरेको गन्धवत्” २।३।२६ (२४२) इत्यत्र “व्यतिरेक” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । माध्वभाष्येऽपि तथैव कृतमिति दृश्यते । परन्तु सप्तसु भाष्येषु नैतत् कृतम् । अतः “व्यतिरेक”-शब्देन कस्य व्यतिरेक इत्येव साकाक्षत्वं कल्पयित्वा अधिकरणारम्भस्य अनौचित्यं कल्पनीयम् , सप्तमविशेषनियमात् । अतः माध्वभाष्ये अधिकरणारम्भात् दोषः । तन्मते अत्र त्रयोदशविकरणस्य आरम्भः । रा-नि-म-श्री-श्रीप-भाष्येषु एतत्सूत्रशेषत्वेन परसूत्रं पठ्यते । तत्र युक्तम् । चकारात् पृथग्हेतुत्वस्य सूचनात् , चतुर्थसामान्यनियमाच्च ।

(९) “तथा च दर्शयति” २।३।२७ (२४३) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । अध्याहारेऽपि चकार एव तस्य बाधकः । चतुर्थसामान्यनियमात् , षष्ठविशेषनियमात् च । रा-नि-म-श्री-श्रीप-भाष्येषु एतत्सूत्रं पूर्वसूत्रस्य शेषतया पठितम् । तत्रापि नि-श्री-बल-भाष्येषु चकारस्थाने हिकारस्य पाठः दृश्यते । माध्वभाष्ये पूर्वसूत्रस्य अंगतया अनेन अधिकरणम् आरब्धम् । एतस्य पूर्वसूत्रागतत्वं न युक्तम् इति तृक्तमेव । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(१०) “पृथगुपदेशात्” २।३।२८ (२४८) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावत् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् , चतुर्थसामान्यनियमात् । तेन मान्यभाष्ये अत्र अधिकरणारम्भस्तु तस्मिन्नेषाम् कल्प्यते ।

(११) “तन्गुणसारत्यात् तु तन्व्यपदेशात् प्राजवत्” २।३।२९ (१४५) इत्यत्र “तन्व्यपदेश” इति प्रथमान्तपदमत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्व युक्तमपि “तु” संबन्धेन निषेधार्थं केन तस्य व्याघातः । अतोऽत्र अधिकरणारम्भ ममुचितः । तथापि अत्र पूर्वपक्षस्य ऽक्तत्वात् स न कर्तव्यः । अनुक्ते पूर्वपक्षे यथा “तत् तु समन्वयात्” इत्यत्र “तु” संबन्धस्य निषेधार्थकत्वे अधिकरणारम्भस्य अनापकत्वम् । अन्यत्र यथा उक्तपूर्वपक्षे, अनिषेधार्थकत्वे वा तु शब्दस्य अधिकरणारम्भे बाधकत्वम् इत्येव धोद्वयम् । तथाच अत्र नियम — “उक्तपूर्वपक्षे प्रथमान्तपदेन सह निषेधार्थकन्तु शब्दस्य न अधिकरणारम्भकत्वम्” इति अष्टादशविशेषनियमः, अत्र भाष्ये अधिकरणस्य आरम्भात् तस्य अत्र द्रोप कल्पनीयः ।

(१२) “यावद्गतमभाषित्वाद्य न द्रोपस्तद्दर्शनात्” २।३।३० (२४६) इत्यत्र “द्रोप” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्व युक्तम् । परं तु चकारस्य योगात् तत्रापि । चतुर्थसामान्यनियमात् पष्ठविशेषनियमाच्च । मान्यभाष्ये अत्र अधिकरणस्य रचनायां द्रोप कल्प्यः ।

(१३) “पुस्त्रादिवत् तस्य सतोऽस्मिन्व्यक्तियोगात्” २।३।३१ (२४७) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावत् नास्य अधिकरणारम्भकत्व युक्तम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । मान्यभाष्ये अत्र पृथगधिकरणकरणात् द्रोपो धार्यः ।

(१४) “नित्योपलब्धे यनुपलब्धिव्यप्रसंगोऽन्यतरनियमो वान्यथा” २।३।३२ (२४८) इत्यत्र “नित्योपलब्धे यनुपलब्धिव्यप्रसंग” तथा “अन्यतरनियम” इति प्रथमान्तपदद्वयात् अत्र अधिकरणारम्भस्य संगच्छते, चतुर्थसामान्यनियमात् । किन्तु “वा”-संबन्धेन विकल्पविधानात् तथा अन्यथा “शब्देनापि साकारस्य कल्पनीयत्वात् । पष्ठविशेषनियमात् स न कर्तव्य इति कल्प्यते । परसूत्रे सर्वमन्वया पृथगधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिकल्पनं संगतमेव । एवं च अस्मिन् अधिकरणे—

रामानुजभाष्ये	अधिकरणस्य अरचनायां	एको द्रोप	रचनायां	दोषामाद्य
मान्यभाष्ये	”	”	”	चत्वारो दोषा
अष्टमभाष्ये	”	”	”	दोषामाद्य

अन्येषां ऽन्यत्र दोषामाद्य इति विज्ञेयम् ।

चतुर्दश कर्त्रधिकरणम् ।

अत्र “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” २।३।३३ (२४९) इति सूत्रस्य “कर्त्ता” इति पदात् अस्य “कर्त्रधिकरणम्” नाम । तत्र शंकर-भाष्य-रामानुज-श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्येषु सप्त-सूत्राणि, निम्नार्क

वल्लभ-भाष्यद्वयमध्ये अष्ट सूत्राणि, माध्वभाष्ये तु दश सूत्राणि गृहीतानि । तानि च सप्त सूत्राणि यथा

१। “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” २।३।३३ (२४९)	५। “उपलब्धिवदनियम” २।३।३७ (२५३)
२। “विहारोपदेशात्” २।३।३४ (२५०)	६। “शक्तिविपर्ययात्” २।३।३८ (२५४)
३। “उपादानात्” २।३।३५ (२५१)	७। “समाध्यभावाच्च” २।३।३९ (२५५)
४। “व्यपदेशाच्च क्रियाया न चेन्निर्देशविपर्यय” २।३।३६ (२५२)	

अत्र (१) “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” २।३।३३ (२४९) इति सूत्रे “कर्त्ता” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्व सगतम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । सर्वसम्मतं च एतत् ।

(२) “विहारोपदेशात्” २।३।३४ (२५०) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नात्र अधिकरणारम्भ संगच्छते, कृतमपि तथैव सर्वेषु भाष्येषु । चतुर्थसामान्यनियमात् । रा-श्री-श्रीप-भाष्येषु एतत्सूत्रस्य परसूत्राङ्गत्व साधितम् । तत्र युक्तम्, हेतोरेव उक्तत्वात्, चतुर्थविशेषनियमात् ।

(३) “उपादानात्” २।३।३५ (२५१) इत्यत्रापि तथैव, चतुर्थसामान्यनियमात् । रा-श्री-श्रीप-भाष्येषु एतत्सूत्रम् पूर्वसूत्रेण सह विपर्यस्तकमेण पठितम् “उपादानाद् विहारोपदेशात्” इति । नापि अत्र किमपि प्राचीनपाठादिकं प्रदर्शितम् । ततश्च एतत्सूत्रद्वयस्य एकीकरणं न युक्तम् । पृथग्हेतो निर्देशात् । चकाराभावेऽपि न क्षतिः, परसूत्रात् तस्य अत्र ऊहनीयत्वं कल्पयितुं शक्यते । हेतुप्रदर्शनप्रवाहपतितत्वात् । अत एतयो एकसूत्रत्वं न युक्तम् । चतुर्थविशेषनियमात् ।

(४) “व्यपदेशाच्च क्रियाया न चेन्निर्देशविपर्यय” २।३।३६ (२५२) इत्यत्र “निर्देशविपर्यय” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अनेन अधिकरणारम्भ सगतः, तथापि न एकस्मिन्नपि भाष्ये तथा कृतम् । अतः चकारयोगात् “चेत्” शब्दसत्त्वाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् इत्येव कल्पनीयम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, पञ्चमषष्ठनियमाभ्यां च ।

(५) “उपलब्धिवदनियम” २।३।३७ (२५३) इत्यत्र “अनियमः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अधिकरणारम्भ संगच्छते । परन्तु कुत्रापि भाष्ये तत्र दृश्यते, अतः “अनियमः” इति पदेन साक्षात्त्वं कल्पयित्वा तद्वारणं कर्तव्यम् । सप्तमविशेषनियमात् ।

(६) “शक्तिविपर्ययात्” २।३।३८ (२५४) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । तथैव कृतमिति सर्वेषु भाष्येषु दृश्यते ।

(७) “समाध्यभावाच्च” २।३।३९ (२५५) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावाद् नात्र अधिकरणम् आरब्धम् सर्वेषु भाष्येषु । चकारात् अध्याहारेऽपि तन्निषेधः । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च । परसूत्रेण शाकर-भास्कर-भाष्यद्वये-अधिकरणारम्भात् अत्र अधिकरणसमाप्ति

तयो मत्तत्र संगच्छते । गति श्री-श्रीप-च-भाष्येषु परवर्तिभूतमपि एतदधिकरणान्तर्गतं दृश्यम् । भाष्याप्ये तु परवर्तिमत्तद्वयमपि तथा दृश्यम् । अत्र अधिकरणरचनाऽरचनान्य न कस्यापि दोषोऽस्ति संजातः ।

पञ्चदश तत्त्वाधिकरणम् ।

अत्र "यथा च तक्षोभयथा" ३।३।१० (३५६) इति सूत्रस्य "तथा" इति परम्य मत्त्वान् अन्वय 'तत्त्वाधिकरणं' नाम । तत्र शङ्कर-भास्कर-भाष्यद्वयमध्ये एतेन एकत्र सूत्रेण एतदधिकरणं रचितमिति दृश्यते । रामानुजभाष्ये तु एतत् हि तदीयपञ्चमाधिकरणस्य सप्तसु सूत्रेषु अन्तिमं सूत्रम् । निम्बार्कभाष्ये तदीयपञ्चमाधिकरणस्य अष्टसु सूत्रेषु एतत् च अष्टमं सूत्रम् । भाष्यभाष्ये तद्व्यतिरिक्तं ॥३५७॥मध्ये दृश्यसु सूत्रेषु एतत् हि अष्टमं सूत्रम् । श्रीकृष्णभाष्ये तदीयपञ्चमाधिकरणस्य सप्तसु सूत्रेषु एतत् अन्तिमं सूत्रम्, श्रीपतिभाष्ये तदीयपञ्चमाधिकरणस्य सप्तसु सूत्रेषु एतत् अन्तिमं सूत्रम् । तथैव बहुभूतभाष्ये तदीयचतुर्दशमाधिकरणस्य अष्टसु सूत्रेषु एतत् अन्तिमं सूत्रम् । तत्र रा-श्री-श्रीप-भाष्येषु 'विहारो पदेऽस्ति' तथा "उपादानान् इति सूत्रद्वयस्य एकीकरणात् एतदधिकरणस्य सप्तसम्यक्-सूत्रमवश्यम् । निम्बार्क-शङ्कर-भाष्यद्वयमध्ये तथा अन्तरणात् तदीयाधिकरणस्य अष्टसंख्यक-यथा मन्वन् इति विज्ञेयम् । एष च अस्मिन् सूत्रे शङ्कर-भास्कर-मिना पद-भाष्यकारा एकमेतावन्मिन् १ तत्र शङ्कर-भास्कर-भाष्ययोरैव दुष्टत्वं कल्पनीयम् ।

अत्र "तक्षा इति प्रथमान्तपदस्य मत्त्वान् चतुर्भसामान्यनियमात् यद्यपि अधिकरणारम्भ-मुचित एष तथापि चकारयोगान् तथा 'यथा'-पदेन प्रकृतस्य दृष्टान्तमत्त्वात् नात्र अधिकरणारम्भ-संगच्छते, पक्षविरोधनियमात् । परन्तु तथापि अस्ति अत्र कश्चिद्-विशेषः । तथाहि पूजाधिकरणे बुद्धे 'कर्तृत्वं निरस्य जीवान्मनः कर्तृत्वं च्यवसा-पितम् इत्यत्र-सप्तममेव एकमस्यम् । तत्रपरमेव यत् "यथा च तक्षोभयथा" इति उक्त-मवेत्, तथा किं चिन्तनीयम् । आत्मनः तादृशकर्तृत्वप्रसंगाद् अनन्तरं तद्विषयिणी या एव-भवाविकी आकांक्षा जिज्ञासा वा भवति, सा यत् "यथा च तक्षा उभयथा" इति वाक्येन-अभिव्यक्तं भवति, तथा तस्य कर्तृत्वस्य प्रसारतामात्रम् अत्र उच्यते—इत्येव कल्पनीय-मेव तत्र ज्ञेयं तस्य कर्तृत्वं तक्षण-उभयसिद्धकर्तृत्ववत् कर्तृत्वम् इत्येव अत्र बोद्धव्यम् । अतः अत्र विधेयविशयिणी अतिरिक्ता काचित् कथा प्रस्तुता । तेन च अतिरिक्तविषयत्वेन विधेय-मेव प्रथमं प्रथमाधिकरणत्वं युक्तमेव । प्रस्तुतस्तु "यथा च" पदेन स अतिरिक्त-विषय-पूर्व-अत्र प्रस्तुयते इत्येव स्पष्टम् । चतुर्भसामान्यविरोधनियमान्वा तथा पञ्चदशविरोधनियमाच्च । अत्र-शङ्कर-भास्कर-भाष्यद्वयमेव अत्र संगतं भवति । अपरे सर्वे अत्र अधिकरणस्य अरचनायां दोषप्रस्ता-इत्येव समीचीनमिति प्रतिमाति । यद्यपि निर्णयोऽयम् अधिकमतविरोधी, तथापि युक्त्युपेतत्वात्

तस्य निर्दोषत्वमेव वक्तव्यम् । “युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि” इति प्रसिद्धेः । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिरिति । एवं च अत्र रा-नि-म-श्री श्रीष-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ।

षोडशं परायात्ताधिकरणम् ।

अत्र “परात् तु तच्छ्रुते” २।३।४१ (२५७) सूत्रस्य “परात्” इति पदात् अस्य “परायात्ताधिकरणं” नाम । तत्र निम्बार्क-माध्वभाष्य-मित्रेषु भाष्येषु सूत्रद्वयं गृहीतम् । निम्बार्क भाष्ये अनेन एकैवैव सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । माध्वभाष्ये तु तदीयसप्तदशाधिकरणस्य दशसु सूत्रेषु एतत् नवमं सूत्रमा तच्च सूत्रद्वयं

(१) “परात् तु तच्छ्रुते.” २।३।४१ (२५७)

(२) “कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः” २।३।४३ (२५८)

अत्र परात् तु “तच्छ्रुते” २।३।४१ (२५७) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं, तथापि तत् तु समन्वयात् इति सूत्रवत् तु शब्दस्य अनुक्तपूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थं कन्यात् प्रकृतं “जीवकर्तृत्वादि” इति एकं पदम् अनुसज्जनीयम् प्रतियोगिजानं विना निषेधस्य अनुपपत्तेः । तेन माध्वभाष्ये अत्र अधिकरणस्य अनारम्भात् तस्यैव दोषः कल्प्यते । पञ्चम-सामान्य नियमात् तथाअष्टादशविशेषनियमात् ।

(२) “कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः” २।३।४३ (२५८) इत्यत्र “कृतप्रयत्नापेक्ष” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि पूर्वपक्षव्यावर्तक-तु-शब्दयोगादपि उक्तपूर्वपक्षत्वात् अधिकरणारम्भ प्रतिषिध्यते । चतुर्थसामान्यनियमात् अष्टादशविशेषनियमाच्च । नवमविशेष-नियमोऽपि द्रष्टव्यः । निम्बार्कभाष्ये अत्र अधिकरणारम्भात् तस्यैव दोषः । परसूत्रे सर्वत्र अधिकरणारम्भान् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः सज्जतैव । एवं च अस्मिन् अधिकरणे माध्वभाष्यस्य अतिरिक्तस्य अरचनाया एक दोषः, निम्बार्कभाष्ये अधिकरणस्य रचनायाम् एक दोषः ।

सप्तदशम् अंशाधिकरणम् ।

(७) 'असन्ततेष्वाव्यतिकर' २३।४०

(= ६५)

(१०) "अमिस व्यादिष्यपि चैवम्"

२३।५० (२६७)

(८) 'आमास एव च' २३।५० (२६६)

(११) "प्रदेष्टादिति चेतान्तर्भावात्"

(९) "अदृष्टानियमात्" २३।५१ (२६७)

२३।५३ (२५९)

अत्र (१) "अशो नानाव्यपदेशान्यथा चापि दाशकितयादित्वम् अधीयत एके" २३।४३ (२५९) इति सूत्रस्य 'अश' इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अनेन अधिकरणारम्भसंगत एव । चतुर्थसामान्यनियमात् । सर्वेषां च अत्र ऐकमत्वम् । "अन्यथा चापि" इत्यादिपदै साक्षात्त्वस्य अविधानात् न बाधितम् । प्रयोदशविशेषनियमात् ।

(२) 'मन्त्रवर्णाद्य' २३।४४ (२६०) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् तथैव चकार सत्त्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् पष्ठविशेषनिबन्धाच्च ।

(३) 'अपि च स्मर्यते' २३।४५ (२६१) इत्यत्र तथैव । चतुर्थसामान्यनियमात् पष्ठविशेषनियमाच्च ।

(४) मका '।।दिवर्जैव पर' २३।४६ (२६२) इत्यत्र 'पर' इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् यद्यपि अधिकरणारम्भसंगतः चतुर्थसामान्यनियमात् तथापि 'एव' इति शब्देन पदस्य साक्षात्त्वसाधनात् नात्र अधिकरणारम्भसंगच्छते । सप्तमविशेषनियमात् ।

(५) "स्मरन्ति च" २३।४७ (२६३) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । अव्याहारेऽपि चकारस्य बाधकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् पष्ठविशेषनियमाच्च ।

(६) "अनुगापरिहारौ देहसम्भन्धाज्ज्योतिरादिवत्" २३।४८ (२६४) इत्यत्र 'अनुगापरिहारौ' इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि सर्वस मत्या एव नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् 'वत्'-शब्दयोगात् अर्थतः प्रसंगतश्च साक्षात्त्वसिद्धेः । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(७) "असन्ततेष्वाव्यतिकर" २३।४९ (२६५) इत्यत्र "अव्यतिकर" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात् चकारस्य योगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् पष्ठविशेषनियमात् । "अव्यतिकर" शब्दस्य अर्थतः तथा प्रसंगतश्च साक्षात्त्वम् । अतः न अधिकरणारम्भः ।

(८) 'आमास एव च' २३।५० (२६६) इत्यत्र 'आमास' इति प्रथमान्तपदसत्त्वे अपि चकारयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् तथा पष्ठविशेषनियमात् ।

(९) "अदृष्टानियमात्" २३।५१ (२६७) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् चतुर्थसामान्यनियमात् । माध्वभाष्ये अधिकरणारम्भात् तस्यैव दोषः ।

(१०) 'अमिसव्यादिष्यपि चैवम्' २३।५२ (२६८) इत्यत्र "पवम्" इति प्रथमान्त-

पदसत्त्वेऽपि अस्य साकाक्षार्थकत्वात् नात्र अधिकरणारम्भ करणीय । सप्तमविशेषनियमात् ।
चकारयोगात् अपि नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, पप्रविशेषनियमाच्च ।

(११) “प्रकाशादिति चेन्नान्तर्भावात्” २।३।५३ (२६९) इत्यत्र प्रथमान्तपदा-
भावात् तथैव “इति चेत्” इति पदसत्त्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमान्
पञ्चमविशेषनियमाच्च । सर्वसम्मत्या पादशेषाच्च अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च सगतैव । एवं च अत्र
केवल भाष्यभाष्यस्य अधिकरणरचनायां दोषः एक एव ।

सप्तमपादोपसंहारः.

इदानीं द्रष्टव्यम् अनेन निबन्धेन अस्मिन् पादे अधिकरणरचनाया

(१) कति कीदृशाश्च नियमा अत्र सङ्कलिता.

(२) कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृत्ता

(३) काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीता

(४) उपजीव्यश्रुतिवलेन कीदृशी च पादसगति भवितुम् उचिता इति ।

एते च चत्वारो विषयाः अधस्तात् क्रमेण प्रदर्शनीयाः । तत्र प्रथमं तावत्

(१) कति कीदृशाश्च नियमाः अत्र सङ्कलिताः ।

अत्र नियमद्वयमेव अतिरिक्तं सङ्कलितम्, यथा

अष्टादश नियम “प्रथमान्तपदात् परं यदि पञ्चम्यन्तपदसत्त्वं ततः परं यदि “इति-
चेन्न” इति पदं, तदा अधिकरणारम्भं समुचितं. एव” । एतदर्थम् “अन्तरा विज्ञानमनसी” इत्यादि
२।३।१५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

ऊनविंश. नियम “उक्तपूर्वपक्षे प्रथमान्तपदेन सह निषेधार्थक-तु-शब्दस्य न अधि-
करणस्य आरम्भकत्वम्” । एतदर्थं “तद्गुणसारत्वात्” इत्यादि २।३।२९. सूत्रं द्रष्टव्यम् इति ।

इदानीं द्रष्टव्यम्

(२) कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृत्ताः

तत्र २।३।२ अधिकरणे रा-नि-भाष्ये “एतेन मातरिश्वा व्याख्याता” इति २।३।८ सूत्रे
अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।३ अधिकरणे रा-नि-श्रीप-भाष्येषु “असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्ते.” इति २।३।९ सूत्रे-
अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।४ अधिकरणे निम्बार्क-भाष्ये “तेजोऽतस्तथा ह्याह” इति २।३।१० सूत्रे अधिकर-
णस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।५ अधिकरणे रा-नि-श्री-भाष्येषु “आप” इति २।३।११ सूत्रे अधिकरणस्य
अरचनायां दोषः ।

२।३।६ अधिकरणे रा-नि-श्री-भाष्येषु "पृथिव्यधि+रन्व्यधन्-न्तरेभ्य" इति २।३।१० मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।६ अधिकरणे निम्वाकभाष्ये तदीये "पृथिवी" इति मन्त्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।७ अधिकरणे रा-नि-श्री-भाष्येषु "अभि यानादेय तु तद्धिज्ञात् म" इति २।३।१३ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।८ अधिकरणे रा-नि-मान्ययो "प्रिस्वयेत्र तु क्रमोऽन उरस्यते च" इति २।३।१४ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।९ अधिकरणे रा-नि-श्री-भाष्येषु "अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तद्धिज्ञात् म" इति २।३।१५ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।१० अधिकरणे रा-म-श्री-भाष्येषु "चराचरव्यपाद्यस्तु स्यात् तन्व्यधनेऽनो भाक्त रत्नूमायमाधिव्यात्" इति २।३।१६ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।११ अधिकरणे निम्वाकभाष्ये ना मा धृतोर्निन्वत्याद्य ताम्य" इति २।३।१७ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।१२ मन्त्राध्याये अधिकरणे "युक्तश्च इति २।३।१८ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।१३ अधिकरणे रा-म-भाष्ययो "नमन्तिगयागतीनाम" इति २।३।१९ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव भाष्यमात्रे "स्यतिरेको गधवत्" इति २।३।२० मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव भाष्यमात्रे "पृथगुपदेनात्" इति २।३।२१ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव भाष्यमात्रे 'तद्गुगमारस्यात् तु तद्व्यपदे । प्राग्वत्" इति २।३।२२ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव भाष्यमात्रे "यावदान्ममोक्तित्वाद्य न दोस्तद् नात्" इति २।३।२३ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव भाष्यमात्रे "पुंस्त्वान्वित तस्य सतोऽमिव्यक्तियोगात्" इति २।३।२४ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।२५ अधिकरणे रा-नि-म-श्री-श्रीप-व-भाष्येषु "यथा च तक्षोमयथा" इति २।३।२५ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।३।२६ अधिकरणे भाष्यमात्रे "परात् तु तच्छ्रुते" इति २।३।२६ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव निम्वाकभाष्ये "कृतप्रयत्नापन्नस्तु विहितप्रतिपिदावैय र्थादिभ्य" इति २।३।२७ मूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

रा३।१७ अधिकरणे माध्वभाष्ये “अनिष्ठयियमात्” इति रा३।५१ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

एवं च पादेऽस्मिन् भाष्याणां दोषसमाहारे कृते दृश्यते

भाष्यनाम	अधिकरणस्य अरचनायां	अधिकरणस्य रचनायां
माध्वभाष्ये	६ दोषाः	४ दोषाः
बल्लभभाष्ये	१ दोषः	२ दोषौ
निन्दार्कभाष्ये	२ दोषौ	१० दोषाः
रामानुजभाष्ये	०	१० „
श्रीपतिभाष्ये	०	२ दोषौ
श्रीकण्ठभाष्ये	०	५ दोषाः

इति वक्तुं शक्यते । तथा च पादेऽस्मिन् शाङ्कर-भास्कर-भाष्ययोः दोषामावः ।

इदानीं द्रष्टव्यम्

(३) काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः ।

प्रथमाधिकरणे

न “वियदश्रुतेः” रा३।१ सूत्रे “तत् तेजोऽसृजत्” (छाः ६।२।३) “आत्मम् आकाश सम्भूतः” (तैः २।१)

“शब्दाच्च” रा३।४ सूत्रे “वायुश्चान्तरिक्षं च एतदमृतम्” (वृ. २।३।३)

“स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्” रा३।५ सूत्रे “अन्नं ब्रह्म” (तैः ३।२।१) “आनन्दो ब्रह्म” (तैः ३।६।१)

“प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः” रा३।६ सूत्रे “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” (छाः ६।२।१)

“एतद्वात्म्यमिदं सर्वम्” (छाः ६।८।७) “तत् तेजोऽसृजत्” (छाः-६।२।३)

द्वितीयाधिकरणे

“एतेन मातिरश्वा व्याख्यातः” रा३।८ सूत्रे “आंकाशाद् वायुः (तैः २।१), सैषानस्त-
मिता देवता यद् वायुः (वृ. १।५।२२)

तृतीयाधिकरणे

“असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः” रा३।९ इति सूत्रे “न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः” (श्वे० ६।९) “त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः” (श्वेः ४।३)

चतुर्थाधिकरणे

“तेजोऽतस्तथा ह्याह” रा३।१० इति सूत्रे “वायोरग्निः (तै. २।१) “तत् तेजोऽसृजत्” (छा. ६।२।३) ।

पञ्चमाधिकरणे—

“आप” २।३।१ इति सूत्रे “अमेराप” (तै २।१) “तदपोऽसृजत” (छा ६।२।३)

षष्ठाधिकरणे—

“पृथिव्यधिकाररूपान्दान्तरम्य” २।३।१२ इति सूत्रे “अद्म्य पृथिवी” (तै २।१)

“ता अन्नमसृजन्त” (छा ६।२।४) “तत् तेजोऽसृजत” (छा ६।२।३) “यत्
शृष्णं तदम्य” (छा ६।३।२) ।

सप्तमाधिकरणे—

“तदग्निस्थानादेव तु तल्लिगात् स” २।३।१३ इति सूत्रे “आकाशाद् वायु” (तै २।१)

“य पृथिव्यां तिष्ठन्” (श्रु ३।७।३) ।

अष्टमाधिकरणे—

“यिपर्ययेण तु प्रमोऽत उपपद्यते च” २।३।१४ इति सूत्रे “यन् प्रयन्ति अग्निं यिचन्ति”

(तै ३।१)

नवमाधिकरणे—

“अन्तरा विज्ञाननमी क्रमेण ताल्लिगादिति चेन्नाविरोधात्” २।३।१५ इति सूत्रे

“एतस्माज्जायते प्राण (मु २।१।३)”

दशमाधिकरणे—

“चराचरव्यपाद्यस्तु स्यात् तदन्यपदेशो भाकस्तद्भावभावित्वात्” २।३।१६ इति सूत्रे

“न जीवो भ्रियते (छा ६।१।१।३)

एकादशाधिकरणे—

“नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाद्य चात्म्य” २।३।१७ इति सूत्रे “सर्व एत आत्मनो व्युत्थरन्ति”

(श्रु २।१।२०) “स या एष महानज आत्मा” (श्रु ८।८।२२) “अजो नित्य”

(कठ. २।१७)

द्वादशाधिकरणे—

“ज्ञोऽत एव” २।३।१८ इति सूत्रे “आत्मैवास्त्य ज्योति” (श्रु ४।३।१) ‘पर्यंशुस्तु”

(श्रु १।४।७)

त्रयोदशाधिकरणे—

“उत्कान्तिगत्यागतीनाम्” २।३।१९ इति सूत्रे ‘सर्वव्यापी” (श्वे ६।११) “एष

अणुरात्मा” (मु ३।१।९) “अस्माच्छरीरादुत्कामति” (कै २।९) “चन्द्रमसमेव ते

सर्वे गच्छन्ति” (कै २।२) “तस्मात्प्रोक्तात् पुनरेति” (श्रु ४।४।६)

‘नाणुरत्तदश्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्” २।३।११ इति सूत्रे “सर्वव्यापी” (श्वे ६।११)

“स्वशब्दोन्मानाम्यां च” २।३।२२ इति सूत्रे “एषोऽगुरात्मा” (मु ३।१।९) “वाल-
ग्रशतभागस्य” (स्वे ५।८)

“अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद् हृदि हि” २।३।२४ इति सूत्रे “हृद्यन्तर्ज्योति”
(वृ. ४।३।७)

“तथा च दर्शयति”-२।३।२७ इति सूत्रे “आलोमभ्य आनखात्रेभ्यः” (छा. ८।८।१)
“पृथगुपदेशात्” २।३।२८ इति सूत्रे “प्रज्ञया शरीर समारुह्य” (कौ ३।६)

“यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तर्हर्गनात्” २।३।३० इति सूत्रे “स समानः सन्नमौ
लोकानुसञ्चरति” (वृ. ८।३।७)

“नित्योपलब्धेनुपलब्धियप्रसगोऽन्यतरनियमो चान्यथा” २।३।३२ इति सूत्रे “काम-
संकल्प” (वृ. १।५।३)

चतुर्दशोधिकरणे

“विहारोपदेशात्” २।३।३४ इति सूत्रे “स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते” (वृ. २।१।१८)

“उपादानात्” २।३।३५ इति सूत्रे “प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय” (वृ. २।१।१७)

“व्यपदेशाच्च क्रियाया न चेन्निरदेशविपर्ययः” २।३।३६ इति सूत्रे “विज्ञानं यजं तनुते”
(तै २।५।१)

“समाध्यभावाच्च” २।३।३९ इति सूत्रे “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” (वृ. २।४।५)

पञ्चदशोधिकरणे-

“यथा च तक्षोभयथा” २।३।४० इति सूत्रे “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” (वृ. ४।३।१५)

षोडशोधिकरणे

“परात् तु तच्छ्रुते” २।३।४१ इति सूत्रे “एष ह्येव साधु कर्म कारयति” (कौ. ३।८)

“कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः” २।३।४२ इति सूत्रे “ज्योतिष्ठोमेन
यजेत” (तै ब्रा १) “ब्राह्मणो न हन्तव्य” (श्रुति. १)

सप्तदशोधिकरणे

“अंशो नानाव्यपदेशान्यथा चापि दागकित्वादित्वमधीयत एके” २।३।४३ इति सूत्रे
“तत्त्वमसि” (छा. ६।८।७) “य आत्मनि तिष्ठन्” (वृ. मांध्य) “ब्रह्म दाशा
ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवा.” (श्रुतिः १)

“मन्त्रवर्णाच्च” २।३।४४ इति सूत्रे “पादोऽस्य विश्वा भूतानि” (छा. ३।१।२।६)

“अपि च स्मर्यते” २।३।४५ इति सूत्रे “ममैवाशो जीवलोके जीवभूतः सनातन” (गी. १।५।७)

“स्मरन्ति च” २।३।४७ इति सूत्रे—“तत्र य परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।

न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा” (महा भा १।२।३।४।५)

‘अनुभापरिहारौ देहसम्पन्नाज्ज्योतिरादिवत्’ २।३।४८ इति सूत्रे “नान्य अतोऽस्ति द्रष्टा” (पृ ३।७।२३)-

इदानीं द्रष्टव्यम् एतादृशसूत्रोपजीव्यश्रुतिक्रमेण

(४) कीदृशी अस्य पादसंगतिः

अत्र दृश्यते—प्रथमादिनवानां अधिकरणानां मध्ये, “अन्तरा विनाशमनभी क्रमेण तल्लि-
गादिति चेन्नाविरोधात्” इति पञ्चदशसूत्रपर्यन्तं मूलभौतिकोत्पत्तिविषयक-श्रुतिविरोध मीमां-
सित, दशमाधिकरणम् आरभ्य सप्तमं अधिकरणपर्यन्तं च, तेन च पादान्तपर्यन्तं जीवोत्-
पत्ति-सूत्र-सम्बन्धादिविषयक-श्रुतिविरोध परिहृत इति । तर्कपाठ-नाम पूर्वस्मिन् पादे अश्रीतानां
सांख्यादिमतवादिनां मतविरोध तर्कयुक्तवह्निर्भूततया निराकृत, अतुना श्रुतीनां मध्येऽपि
परस्परविरोधाभावं प्रदर्शयितुं पादोऽयं प्रारब्ध इति च । तथापि विभिन्नमाप्यकृतां मते यथा
एतत्पादप्रतिपाद्यं भवति तदपि अधस्तात् प्रदर्शयते—

श्रीकरमते—पूर्वभागेन पञ्चमहाभूतश्रुतीनाम्, उत्तरभागेन च जीवश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहार ।

भास्करमते—शास्करमतानुसूपम् ।

निम्बार्कमते—ब्रह्मकार्यविषयवाद्युत्पत्तौ जीवविषये च श्रुतीनाम् अविरोधप्रदर्शनम् ।

रामानुजमते—आकारादे कार्यत्वनिष्पन्नम् ।

माच्चमते—केवलश्रुत्यविरोध ।

श्रीकृष्णमते—श्रुतिवाक्यानां परस्परविरोधपरिहार ।

श्रीपतिमते—श्रुतीनाम् अन्योन्यविरुद्धत्वद्योतनात् जगत ब्रह्मकारणत्वशङ्कानिरसनम् ।

एतेषां पर्यालोचने कृते नात्र विशेषण मतभेद आप्यकृतां मध्ये दृश्यते इत्येव अवगम्यते ।

इति सप्तमपादसमालोचनम् ।

इति द्वितीयाध्याये तृतीयपरिधोर्परिहार ।

अथ द्वितीयाध्याये चतुर्थपाद ।

प्रथम प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्

अत्र “तथा प्राणा” २।४।१ (२७०) इति सूत्रस्य “प्राणा” इति पदात् तस्यो पादप्रति-
पादानुसारत अस्य “प्राणोत्पत्त्यधिकरणं” नाम । सत्र शीकर-भास्कर-निम्बार्क-माप्येषु अस्मिन्
अधिकरणे चत्वारि सूत्राणि, रामानुज-माच्च-श्रीकृष्ण-श्रीपति-माप्येषु त्रीणि सूत्राणि, द्वितीय
तृतीय-सूत्रयो एकीकरणात् । तथैव वल्लभमाप्ये षष्ठं सूत्राणि गृह्येतामि, परसूत्रस्यापि ग्रहणात् ।
सत् च सूत्रचतुष्टयम्—

२१ "हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्" २।४।६ (२७५)

अत्र (१) "सप्त गतेविशेषितवाद्य" २।४।५ (२७४) इति सूत्रे "सप्त" इति प्रथमान्तपदान् अस्म्य अधिकरणारम्भकत्वं नियमानुगतमेव । चतुर्थसामान्यनियमात् । चकारात् अद्याद्वतस्य प्रथमान्तपदस्यापि तवात्वं वाधितम् । परविशेषितनियमात् । बल्लभमाप्त्ये अनेन अधिकरणस्य अरचनायां दोषः । चकारस्य हेतुसमुच्चयकत्वेन न वाधकत्वं तदा । तत्र शीपतिभाष्ये परसूत्रस्य एतत्तत्पूर्वागतं दृश्यते । तत्र युक्तं । तु शब्देन हेतोः पृथक्त्वविधानात् । चतुर्थविशेषनियमान् ।

(२) 'हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्" २।४।६ (२७५) इत्यत्र हस्तादयम्" इति प्रथमान्तपदात् अस्म्य अधिकरणारम्भकत्वं प्रसज्यते, चतुर्थसामान्यनियमात्, तथापि सकोचार्यकस्य अथवा अनिपेक्षार्यकस्य तु शब्दस्य योगात् तत्र संगच्छते, नवमविशेषनियमात् । अत्र बल्लभभाष्ये अत्र अधिकरणारम्भात् दाप । शीपतिभाष्ये एतत्तत्पूर्वद्वयम् एकीकृत्य एकमेव अधिकरणं कृतम् । तेन तस्य सूत्रद्वयैककरणजन्य दोषः, अधिकसम्भवेरभावात्, चतुर्थविशेषनियमाच्च । न तु अधिकरणरचनाऽरचनाजन्यदोषोपापत्तिः ।

तृतीय प्राणाणुत्वाधिकरणम् ।

अत्र "अणवश्च" २।४।७ (२७६) इति सूत्रस्य अणु-यदात् ततश्च अस्म्य प्रतिपाधानुसारेण अस्म्य 'प्राणाणुत्वाधिकरणम्' नाम । तत्र शङ्कर-भास्कर-निम्बार्क-मल्ल-श्रीकण्ठ-वल्लभभाष्येषु एतेन एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । रामानुज-शीपतिभाष्ययोः तु सूत्रद्वयं गृहीतम् ।

अत्र 'अणवः' इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अत्र अधिकरणारम्भः संगतः । चकारयोगात् नाम्य तत्र वाचकं किञ्चित्, यत् अत्र विधेयमेव सूच्यते । चतुर्थविशेषनियमात्, तयोदशविशेषनियमाच्च । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

चतुर्थं प्राणैश्वर्याधिकरणम्

अत्र "श्रेष्ठश्च" २।४।८ (२७७) इति सूत्रस्य श्रेष्ठ-यदात् ततश्च तात्पर्यानुसारेण अस्म्य 'प्राणैश्वर्याधिकरणम्' नाम । तत्र शङ्कर-भास्कर-भाष्ययोः एतेन एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । रामानुज-श्रीपतिभाष्ययोः तदीयतृतीयाधिकरणस्य एतद्विद्वि अन्तिमं सूत्रम् । तत्र न अनेन अधिकरणम् आरब्धम् । शङ्कर-भास्कर-भाष्यद्वयवत् निम्बार्क-मल्ल-श्रीकण्ठ-वल्लभभाष्येषु तु अधिकरणम् आरब्धम् । तथापि निम्बार्कभाष्ये एतद्विद्वि तदीयचतुर्थाधिकरणस्य पञ्चसु सूत्रेषु प्रथमं सूत्रम् । माध्वभाष्ये तदीयपञ्चाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये प्रथमं सूत्रम् । श्रीकण्ठभाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य पञ्चसु सूत्रेषु प्रथमं सूत्रम् । वल्लभभाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये प्रथमं सूत्रं भवति । शङ्कर-भास्कर-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-वल्लभ-भाष्येषु एतच्च चतुर्थाधिकरणम् ।

तत्र “श्रेष्ठः” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युज्यते एव । चकारस्य विधेयभेदबोधकत्वात् नात्र अधिकरणारम्भे बाधा कापि वर्तते । चतुर्थसामान्यनियमात् त्रयोदशविशेषनियमाच्च । अत्र रामानुज-श्रीपति-भाष्यद्वयमध्ये अधिकरणस्य अनारम्भात् तयोरेव दोषः । परसूत्रे चतुर्षु भाष्येषु अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

पञ्चमं वायुक्रियाधिकरणम्

अत्र “न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” २।४।९ (२७८) इति सूत्रस्य “वायुक्रिये” पदात् अस्य “वायुक्रियाधिकरण” नाम । तत्र शंकर-भास्कर-रामानुज-श्रीपति-भाष्येषु अत्र अधिकरणं रचितम् । शंकर-भास्कर-मतद्वये तु एतत् पञ्चमम् अधिकरणम् । रामानुज-श्रीपतिमते च चतुर्थम् अधिकरणम् । शंकर-भास्कर-रामानुजभाष्येषु अत्र चत्वारि सूत्राणि गृहीतानि । श्रीपतिभाष्ये तु पञ्च सूत्राणि गृहीतानि । निम्बार्कभाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य षट्सु सूत्रेषु एतत् द्वितीयं सूत्रम्, माध्वभाष्ये तदीयषष्ठाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये एतद् हि द्वितीयं सूत्रम् । श्रीकण्ठभाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य पञ्चसु सूत्रेषु द्वितीयं सूत्रम् । श्रीपति-भाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य पञ्चसु सूत्रेषु एतत् प्रथमं सूत्रम् । वल्लभभाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् इति विशेषः । तेन निम्बार्क-माध्व-श्रीकण्ठ-वल्लभ-भाष्येषु अधिकरणस्य अनारम्भात् तेषामेव दोषस्पर्शः । तानि च सूत्रचतुष्टयम्

१। “न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” २।४।९ (२७८)	३। अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति २।४।११ (२८०)
२। चक्षुरादिवत् तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः २।४।१० (२७९)	४। पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते २।४।१२ (२८१)

अत्र (१) “न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” २।४।९ (२७८) इत्यत्र “वायुक्रिये” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं नियमानुगतम् एव । चतुर्थसामान्यनियमात् । नि-म-श्री-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

(२) “चक्षुरादिवत् तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः” २।४।१० (२७९) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्- । चक्षुरादिवत् इत्यतः प्रथमान्तपदस्य अध्याहारेऽपि शङ्कानिरासक-तु-शब्दयोगात् न तत्सिद्धिः । चतुर्थसामान्यनियमात् । त्रयोदशविशेषनियमाच्च । माध्व-वल्लभभाष्यद्वयमध्ये अधिकरणारम्भात् तयोरेव दोषः ।

(३) “अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति” २।४।११ (२८०) इत्यत्र “दोषः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि हेतुसमुच्चायकचकारस्य सत्त्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । तच्च सर्वसम्मतमेव । चतुर्थसामान्यनियमात् षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(४) “पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते” २।४।१२ (२८१) इत्यत्र “पञ्चवृत्ति” इति

प्रथमान्तपदान् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, तथापि पूर्वोपरसूत्रे च कारात् साक्षात्त्वं प्रसक्ते नास्य तथात्वं संगतम् । चतुर्थसामान्यनियमात् सतदशविरोपनियमाच्च । परसूत्रे पक्षसु भाष्येऽपि अधिकरणारम्भात् अर्धव अधिकरणसमाप्ति मगच्छते । भाष्यभाष्ये अत्र अधिकरणस्य आरम्भान् तस्य शेष ।

षष्ठ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ।

अत्र “अणुश्च” २।१।३ (२८२) इति सूत्रस्य “अणु” शब्दात् तथा तात्पर्यानुरोधात् अस्य “श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणं” नाम । तत्र शंकर-भास्कर-रामानुज-मच्च-श्रीकण्ठ भाष्येषु अधिकरणस्य आरम्भम् । तत्र शंकर-भास्कर-रामानुज-मच्च-भाष्येषु एतेन एतेन सूत्रेण पतदधिकरणं रचितम् । श्रीकण्ठभाष्ये तु पतदारस्य सूत्रद्वयेण पतदधिकरणम् । ततश्च रामानुजभाष्ये तदीयपक्षमाधिकरणस्य, माच्चभाष्ये तदीयनवमाधिकरणस्य, तथा श्रीकण्ठभाष्ये तदीयपक्षमाधिकरणस्य एतत् सूत्रम् इति बोद्धव्यम् । श्रीकण्ठभाष्ये तु तदीयनवमाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये एतदेव प्रथमं सूत्रम् । निम्बार्कभाष्ये तदीयचतुर्थीधिकरणस्य षष्ठसु सूत्रेषु पतद्वि अन्तिमं सूत्रम् । श्रीपतिभाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य षष्ठसु, सूत्रेषु पतदेव षष्ठमं सूत्रम् । तथैव बल्लभभाष्ये तदीयपक्षमाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रेषु पतदि चतुर्थं सूत्रम् । तेन निम्बार्क-श्रीपति-बल्लभ-भाष्येषु एतेन अधिकरणस्य अनारम्भात् शेष एव फलनीय ।

अत्र “अणु” इति प्रथमान्तपदस्य मत्वात् अधिकरणारम्भं समुचितम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । शंकरयोगस्तु नात्र तस्य व्याधातन, विधेयभेदस्य सूचनात् । प्रयोदशविरोपनियमात् । परसूत्रे अधिकरणस्य अधिकरणस्य आरम्भात् अर्धव अधिकरणस्य समाप्तिश्च संगच्छते ।

सप्तमं ज्योतिराद्यधिकरणम्

अत्र “ज्योतिराद्यधिकरणं तु तदामननात्” २।१।४ (२८३) इति सूत्रस्य ज्योतिरादिपदान् अस्य “ज्योतिराद्यधिकरणं” नाम । तत्र शंकर-भास्कर-मच्च-भाष्येषु सूत्रत्रयं गृहीतम् । रामानुज-श्रीपति-भाष्यद्वयमध्ये सूत्रद्वयम्, प्रथमद्वितीयसूत्रयो एकीकरणात् । निम्बार्कभाष्ये षष्ठसूत्राणि, बल्लभभाष्ये एकमेव सूत्रम् । श्रीकण्ठभाष्ये तु एतेन अधिकरणं न रचितम् । तत्र तदीयपक्षमाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये एतद्वि अन्तिमं सूत्रं भवति । एव च एक श्रीकण्ठभाष्ये विहाय सर्वेषु भाष्येषु अत्र अधिकरणं रचितम् । तानि च सूत्रत्रयम्—

१ । ज्योतिराद्यधिकरणं तु तदामननात् । २ । “प्राणवता शब्दात्” २।१।५ (२८४)
 --- २।१।४ (२८३) । ३ । “तस्य च नित्यत्वात्” २।१।६ (२८५)

(१) अत्र “ज्योतिराद्यधिकरणं तु तदामननात्” २।१।४ (२८३) इत्यत्र “ज्योतिराद्यधिकरणम्” इति प्रथमान्तपदस्य मत्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तमेव । चतुर्थसामान्य-

नियमात् । तु-शब्देन न तस्य व्याघात, निषेधार्थकत्वात् तस्य । अष्टादशविशेषनियमात् । रा-श्री-श्रीप-भाष्येषु परसूत्रमपि अनेन सह पठितं दृश्यते । तज्जनित-दोषगुणविचार प्रागेव कृत, अत्र नात्र पुनर्विचार्यते । परन्तु तत्र युक्तम् । चतुर्थविशेषनियमात् । श्रीकण्ठभाष्ये अधिकरणस्य अनारम्भात् तस्यैव दोष. इति कल्प्यते ।

(२) “प्राणवता शब्दात्” गी० १५ (२८४) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । बलभभाष्ये तु अधिकरणस्य रचनाया तस्यैव दोष । रा-श्री-श्रीप-भाष्येषु एतत्सूत्रस्य पूर्वसूत्राङ्गत्व दृश्यते, तत्र सम्यक् । पर-सूत्राय-च-कारस्य अध्याहर्तव्यत्वात् हेतो पार्थक्यविधानात् च । चतुर्थविशेषनियमात् ।

(३) “तस्य च नित्यत्वात्” गी० १६ (२८५) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । च-कारस्य न बाधकत्वम्, षष्ठविशेषनियमात् । श्रीकण्ठभाष्ये अधिकरणस्य रचनाया दोष । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति. सगता । एवं च अत्र श्रीकण्ठभाष्यस्य दोषद्वयम्, बलभभाष्यस्य तु एक एव ।

अष्टमम् इन्द्रियाधिकरणम्

अत्र ‘त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्’ गी० १७ (२८६) इति सूत्रस्य “इन्द्रियाणि”-पदान् अस्य “इन्द्रियाधिकरण” नाम । तत्र शाकर-भास्कर-माध्व-बलभ-भाष्येषु त्रीणि सूत्राणि गृहीतानि । रामानुज-श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्येषु सूत्रद्वयं गृहीतम्, द्वितीयतृतीयसूत्र-द्वयस्य एकीकरणात् । निम्बार्कभाष्ये अत्र अधिकरणं न आरब्धम् । तन्मते तदीयपञ्चमा-धिकरणस्य पञ्चसु सूत्रेषु एतद्वि चतुर्थं सूत्रम् । रामानुज-श्रीकण्ठ-भाष्ययोः सप्तमाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये एतच्च प्रथमं सूत्रम् । माध्वभाष्ये एकादशाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये एतद्वि प्रथमं सूत्रम् । श्रीपतिभाष्ये तदीयषष्ठाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये एतच्च प्रथमं सूत्रम् । बलभभाष्ये अष्टमाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये एतच्च प्रथमं सूत्रम् । तानि च त्रीणि सूत्राणि

१ । ‘त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र । २ । “श्रेष्ठश्रे” गी० १७ / (२८६)

(३) “वैश्वान्त्याय २।४।१० (२८८) इत्यत्र प्रथमान्तपदामाधात् नास्य अधिकरणारम्भन्यम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । च कारोऽपि न साधक , पष्ठविंशतनियमात् । रा नि-श्री धीप-मतेषु प्लान्गुत्तम पृथसूनस्य रोसतया पठितम् । सत्त युक्तम् । तत्र हेतुश्च उक्त एव । चतुर्थविंशतनियमात् । परसूत्रे अधिनसम्भन्त्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरण समाप्ति संगता एव ।

नवम सप्तमूर्त्तिवल्गुपत्यधिकरणम्

अत्र “सप्तमूर्त्तिवल्गुपत्यधिकरणम् त्रिष्टुतुर्गत उपदेशात्” २।४।२० (२८०) इति सूत्रस्य “संज्ञा मूर्त्तिवल्गुपत्यधिकरणम्” इति पदान् अग्य “संज्ञामूर्त्तिवल्गुपत्यधिकरणम्” नाम । अत्र मध्य वल्लभ मित्रेषु भाष्येषु सर्वत्र सत्रप्रथम गृहीतम् । नपरन्थास्वरन्माप्ययो नवमाधिकरणस्य षष्ठत् प्रथम सूत्रम् । शान्तानुगम्याये तद्विधायमाधिकरणस्य प्रथमं मत्रम्, निम्नार्कभाष्ये तद्विधायमाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । भाष्यभाष्ये तद्विधायमाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । धीकण्ठभाष्ये तद्विधायमाधिकरणस्य प्रथमं मत्रम् । धीपतिभाष्ये तद्विधायमाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । वल्लभभाष्ये तद्विधायमाधिकरणस्य प्रथम सूत्रम् इति विशेष । तानि च त्रीणि सूत्राणि—

१ । संज्ञामूर्त्तिवल्गुपत्यधिकरणम् त्रिष्टुतुर्गत उपदेशात् २।४।२० (२८०)		३ । “घोष्यात् तु तद्वाद्यस्तद्वाद्य” २।४।२२ (२९१)
२ । “मासादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च” २।४।२१ (२९०)		

अत्र (१) “संज्ञामूर्त्तिवल्गुपत्यधिकरणम् त्रिष्टुतुर्गत उपदेशात्” २।४।२० (२८०) इति सूत्रस्य “संज्ञामूर्त्तिवल्गुपत्यधिकरणम्” इति प्रथमान्तपदात् अत्र अधिकरणारम्भ संगत एव । चतुर्थसामान्यनियमात् । तु सन्दोऽपि न साधक , उक्तपूर्वपक्षत्वात् । अष्टादशविंशतनियमात् । सर्वैश्च तथैव कृतम् ।

(२) “मासादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च” २।४।२१ (२९०) इत्यत्र “मासादि भौमं” इति प्रथमान्तपदद्वयमत्त्वात् यद्यपि अधिकरणारम्भे सङ्गत एव, चतुर्थसामान्यनियमात्, तथापि चकारयोगात् तस्य न तथात्वम् । पष्ठविंशतनियमात् । मन्व-वल्लभ-न्माप्यद्वयमध्ये अनेन पृथगधिकरणस्य रचनायां तयोरेव दोष ।

(३) “घोष्यात् तु तद्वाद्यस्तद्वाद्य” २।४।२२ (२९०) इत्यत्र “तद्वाद्य” इति प्रथमान्तपदात् अत्र अधिकरणारम्भे यद्यपि संगच्छते, चतुर्थसामान्यनियमात्, तथापि तु सन्देह तस्य व्याघात सङ्गात् इति बोद्धव्यम् । नवमविशेषनियमात् । अत्र तद्वाद्य इति पदस्य द्विरुक्तत्वात् अत्रैव अन्वयसमाप्ति , सुतरां पादसमाप्तिरपि इति ।

अष्टमपादोपसहार ।

इदानीं द्रष्टव्यम् अनेन निबन्धेन अस्मिन् पाठे अधिकरणरचनायां—

- (१) कति कीदृशाश्च नियमा अत्र संकलिताः
 (२) कति च दोषा कस्य भाष्यस्य कथं संवृत्ताः
 (३) काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः
 (४) उपजीव्यश्रुतिबलेन कीदृशी च पादसंगतिः समुचिता इति ।

एते च चत्वारः विषया अधस्तात् क्रमेण प्रदर्श्यन्ते । तत्र प्रथमस्तावत्

(१) कति कीदृशाश्च नियमा अत्र संकलिताः ।

अत्र न एकोऽपि नूतनः नियमः संकलितः । अतः न एतत् अत्र आलोचनीयम् ।

(२) कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृत्ताः ।

तत्र २।४।१ अधिकरणे माध्वभाष्ये “तत् प्राक्श्रुतेश्च” इति २।४।३ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “तत्पूर्वकत्वाद् वाचः” इति २।४।४ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

२।४।२ अधिकरणे वल्लभभाष्ये “सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च” इति २।४।५ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव वल्लभभाष्ये “हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्” इति २।४।६ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

२।४।४ अधिकरणे रा-श्रीप-भाष्यद्वये “श्रेष्ठश्च” इति २।४।८ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।४।५ अधिकरणे म-नि-श्री-व-भाष्येषु “न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” इति २।४।९ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव म-व-भाष्यद्वये “चक्षुरादिवत् तु तत्सहशिष्टादिभ्यः” इति २।४।१० सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “पञ्चवृत्तिर्मनोवद्भ्यपदिश्यते” इति २।४।१२ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

२।४।६ अधिकरणे नि-श्रीप-व-भाष्येषु “अणुश्च” इति २।४।१३ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

२।४।७ अधिकरणे श्रीकण्ठभाष्ये “ज्योतिरविष्टानं तु तदामननात्” इति २।४।१४ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव वल्लभभाष्ये “प्राणवता गन्दात्” इति २।४।१५ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव श्रीकण्ठमाप्य “तस्य च निष्पत्वात्” इति २।४।१६ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां षोष ।

२।४।८ अधिकरणे निम्बार्कमाप्य “त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशान्यत्र श्रेष्ठत्वं” इति २।४।१७ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां षोष ।

२।४।९ अधिकरणे मध्व-बल्लभ-माप्ययो “मासादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च” इति २।४।११ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां षोष ।

एवं च पादे अस्मिन् माप्याणां दोषसमाहारे कुन्ते दृश्यते—

माप्यनाम	अधिकरणस्य अरचनायां	अधिकरणस्य रचनायां
माध्वमाप्ये	१ दोष	५ दोषा
बल्लभमाप्ये	३ दोषा	४ ”
रामानुजमाप्ये	१ दोष	० ”
श्रीपतिमाप्ये	२ दोषौ	० ”
निम्बार्कमाप्ये	३ दोषा	० ”
श्रीकण्ठमाप्ये	२ दोषौ	१ दोष

इति वक्तुं शक्यते । तथा च पादे अस्मिन् शङ्कर-भास्कर-माप्ययो दोषाभावो दृश्यते ।
इदानीं द्रष्टव्यम्—

(३) काश्च भुत्वय कंश्च सूत्रे उपजीव्यत्वेन गृहीता ।

मध्यमाधिकरणे—

‘तथा प्राणा’ २।४।१ इति सूत्रे ‘एतस्माज्जायते प्राणो मन’ (सु ३।१।३)

“अपमो वाव तेऽग्रे असदासीत्” (१)

“तत् प्राक् भुतेश्च” २।४।३ इति सूत्रे ‘एतस्माज्जायते प्राणो मन’ (सु ३।१।३)

तत्पूर्वकत्वाद् वाच” २।४।४ इति सूत्रे “तत् तेजोऽसृजत” (छा ६।१।३) “अभयं

हि सोम्य मन आपोमय प्राणस्तेजमयी वाक्” (छा ६।४।५)

द्वितीयाधिकरणे—

“सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च” २।४।५ इति सूत्रे “सप्त प्राणा प्रभवन्ति तस्मात्” (सु २।१।८)

“सप्त वै शीर्यन्त्या प्राणा” (१)

“हस्ताद्यस्तु स्थितेऽतो नैवम्” २।४।६ इति सूत्रे “हस्तौ वै ब्रह्म” (बृ ३।।८),

‘प्राणमनूत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्कामन्ति” (बृ ४।४।१), “स यज्ञेय चाक्षुष

पुत्र्य” (बृ ४।४।१), “दशमे पुत्र्य प्राणा आत्मैकादशन्ते यद्य अस्मात् शरीरात्

मर्त्याद् उत्कामन्ति अथ रोदयन्ति” (बृ ३।१।४) ।

तृतीयाधिकरणे

“अणवश्च” २४१७ इति सूत्रे “प्राणा. सर्वेऽनन्ता.” (१)

चतुर्थाधिकरणे

“श्रेष्ठश्च” २४१८ इति सूत्रे “एतस्माज्जायते प्राण.” (सु. २११३) “आनीदवातम्”
(ऋक् ८।७।७)

पञ्चमाधिकरणे

“न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” २४१९ इति सूत्रे “यः प्राणः स वायु.” (१), “एतस्मा-
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” (सु. २११३) “सवायुना ज्योतिषा”
(छा. ३।१।८।४)

“अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति” २४११ इति सूत्रे “तान् वरिष्ठः प्राण उवाच
मा मोहम् आपद्यथ अहमेव एतत् पञ्चधा आत्मानं प्रविमज्य एतद्वाणम्
अवष्टभ्य विधारयामि ।” (प्रश्न. २।३)

षष्ठाधिकरणे

“अणुश्च” २४१३ इति सूत्रे “सम एमि. त्रिमि लोकै.” (वृ १।३।२२)

सप्तमाधिकरणे

“ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्” २४१४ इति सूत्रे “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा” (ऐ. २।४)
“चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति” (वृ. ३।२।५)

प्राणवता गन्दात्” २४१५ इति सूत्रे “स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुः” (छा. ८।१।२।४)

अष्टमाधिकरणे

“त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्” २४१७ इति सूत्रे “एतस्माज्जायते
प्राणो मनः.” (सु. २११३), “त एतस्यैव सर्वे रूपम् अभवन्” (वृ. १।५।२।१)

“भेदश्च्युते.” २४१८ इति सूत्रे “अथ हेममासन्यं प्राणमूचु” (वृ. १।३।२)

नवमाधिकरणे

“सर्वाभूतिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्” २४२० इति सूत्रे “अनेन जीवेन
आत्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” (छा. ६।३।२), “आकाशो ह वै
नाम नामरूपयोर्निर्वेहिता” (छा. ८।१।४।१) “तासा त्रिवृत त्रिवृतम् एकैका
करवाणि” (छा. ६।३।२)

“मात्माहि भौमं यथागन्धमितरयोश्च” २४२१ इति सूत्रे “अन्नम् अगितं त्रेधा
त्रिवीथने तस्य य स्थविष्ठो धातुस्तन् पुरीषं भवति, यो मध्यम तन्मामं
योऽणिष्ठ तन्मन (छा. ६।५।१) ।

इहानी द्रष्टव्यम् एतादृशोपजीव्यश्रुतिश्रुतेन—

(४) कीदृशी अस्य पादसगति

अध्यायस्य अयं तृतीयचतुर्थपादौ मूलभौतिकोत्पत्त्यान्वियये श्रुतीनां परस्परविरोध परिहाराय—इति भागवत् उक्तम् । तेन पूर्वपादे मूलभौतिकश्रुतिविरोधं विधूय अस्मिन् पादे भौतिकेन्द्रियादि-विषयकश्रुतिविरोधं निराहृत्य इत्येव दृश्यते । एव च भाष्यवृत्तां मध्ये अत्र न विरोधमन्वयते मज्जान् । तथापि तेषां पालप्रतिपादानि अद्यस्तावत् प्रदर्श्यन्ते—

शांकरमते—श्रुति श्रुतीनां विरोधपरिहार

भास्करमते—प्रायेण तर्धव

रामानुजमते—इन्द्रियादे कार्यत्वनिष्पन्नम्

निम्बार्कमते—जीवविवेकश्रुतीनाम् अविरोधप्रदर्शनम्

मध्वमते—श्रुतिकश्रुत्यविरोध

श्रीकृष्णमते—भौतिकोत्पत्तिश्रुतिविरोधपरिहार

श्रीकरमते—जीवस्य श्रद्धाकार्यत्वोऽपि चेतनत्वात् अनन्यत्वस्वामाविक्रमिक्तत्वत्तत्त्वस्वरूपत्वानां प्रदर्शनेन तस्य तस्मिन्गरीरत्व प्रतिपादनम् । इति ।

अत्र यो विरोधत मेद् प्रदृश्यत स तु मध्वमते तथा श्रीकरमते एव । तथापि मध्वमते आपातत मेदमत्वेऽपि फलत न अनन्यत्व इति तैर्यथाभाष्यादित प्रतीयते । श्रीकरभाष्यस्य गतिसु चिन्तनाया । तत्र जीवविषयकप्रसंगादिकं बाहुल्येन सन्निकृष्टम्—इति सूत्रभाष्यात् अवगम्यते । एवं च योऽयम् अत्र मतमेद्, स तु उपक्षणीय एव प्रतिभाति । मतविषये जलम्यमाने, तस्य अन्यकारणेन कथञ्चिद् अपूर्वत्वसाधनं न दुष्करं, सम्प्रदायरक्षणार्थं स्वमततन्नात अभ्यप्रदर्शनं यत्र प्रयोजनं भवेत् । अतः भाष्याणां व्याममत्तसन्निकृष्टत्वविचारे प्राचीनत्वं प्राचीनमूलकत्वम् एतदुभयं स्मरणीयम् इति दिक् । इति अष्टमपादसमालोचनम् ।

द्वितीयाध्यायसमालोचनम् ।

एव च एतद् व्यायस्य चतुर्थ पादेषु यत् प्रतिपादितं तमा यद्य प्रथमाध्याये आलोचितं तस्य पर्यालोचने कृते विभिन्नश्रुतिवाक्योत्पत्त्यस्यमीमांसा एव एतद्ग्रन्थस्य प्रयोजनमिति अतिस्पष्टतया प्रतिभाति । नात्र सूत्रकारस्य स्वकीयमतप्रदर्शनस्यैव काचिदपि प्रदृश्यते । श्रुतीनाम् अभिन्नत्व तथा व्यक्तिविरोधोद्भावितमतानां अप्रामाणिकत्वं ग्रन्थस्यास्य हृदयमूलमन्त्रं वा । अतः प्रथमाध्याये श्रुतीनां समन्वये साधिते, तत्र सम्भावितविरोधपरिहारार्थं अयं द्वितीय अध्यायः । स्वमतवर्णनान्तरं परमतत्वपठनं विना स्वमतवर्णनं न समर्थात् । यथा इतरमेवमुभापकं लक्षणं वस्तुनिषये सम्बद्धं कौशलं तदभिधानं तत्त्ववर्णनाय, यथा रजतशानार्थिने रजतत्वपठं प्रदर्श्यं सीसकवर्णादिधातुभेदोऽपि तस्मै विज्ञापनीयं, सीसकवर्णादिविषु

रजतभ्रमवारणाय, तथा स्वपक्षस्थापनानन्तर परपक्षनिरसनमपि प्रयोजन स्वपक्षदार्ढ्याय, सम्भाविताऽप्रत्याशितभ्रान्तिनिवारणाय च । अतः अस्मिन् द्वितीये अध्याये परपक्षखण्डनद्वारा अविरोधप्रदर्शनं, अतीव युक्तियुक्तम् आजानिकाक्षानुरूपं च । तेन अय्य-प्रथमे पादे स्वमतो-परि परकृताक्षेपस्य युक्तिबलेनैव निरसनं कृतं, द्वितीये पादे 'विपस्य विषमौषधम्' इतिवत् युक्तिवादिना परेषा मते युक्तिविरोधस्यैव प्रदर्शनं कृतं, तृतीये चतुर्थे च पादद्वये परोद्भावित-श्रुतिविरोधस्यापि निराकरणं कृतम् । स्वमतसमर्थनासमर्थस्य परमतेनापि परमतपरामवप्रचेष्टा-निरसनवत् । अत युक्तमेतत् विरोधपरिहारप्रदर्शनम् एतद् द्वितीयाध्यायस्य ।

एवं च यदि एतदध्यायान्तर्गतपादचतुष्टयस्य समालोचनफलम् अत्र समाह्रियते तदा तद् इत्थमेव भवति

भाष्यकारा	प्रथमपादे		द्वितीयपादे		तृतीयपादे		चतुर्थपादे		
	अधिकरण-		अधिकरण-		अधिकरण-		अधिकरण-		
	रच- नाया- दोषः	अरच- नाया- दोषः	रच- नाया- दोषः	अरच- नाया- दोषः	रच- नाया- दोषः	अरच- नाया- दोषः	रच- नाया- दोषः	अरच- नाया- दोषः	
शङ्कर	०	०	०	०	०	०	०	०	०
भास्करः	०	०	०	०	०	०	०	०	०
रामानुजः	०	३	१	१	१०	०	०	१	१६
निम्बार्क	०	३	०	२	१०	२	०	३	२०
मध्व	३	५	६	२	४	६	५	१	३२
श्रीकण्ठः	१	३	२	१	५	०	१	२	१५
श्रीपतिः	०	२	०	१	२	०	०	२	७
वल्लभ	३	४	१	१	२	१	४	३	१९
समष्टि	७	२०	१०	८	३३	९	१०	१२	१०९

एवं च -

रामानुजभाष्ये	१६	दोषाः	तत्र रचनाया	११	अरचनाया	५	दोषा
निम्बार्क	२०	"	"	१०	"	१०	"
मध्व	३२	"	"	१८	"	१४	"
श्रीकण्ठ	१५	"	"	९	"	६	"
श्रीपति	७	"	"	२	"	५	"
वल्लभ	१९	"	"	१०	"	९	"

एतेन केवलं शंकरभास्करभाष्ययोः दोषामात्र ।

- “उपसंहारदर्शनात्नेति चेन्न क्षीरवद्धि” २।१।२४ सूत्रे मध्वस्य अधिकरणानारम्भात् दोषः १
- “कृतस्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा” २।१।२६ सूत्रे मध्ववल्लभयोः अधिकरणस्य अरचनाया दोषः २
- “श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्” २।१।१७ सूत्रे मध्वस्य अधिकरणारम्भात् दोषः १
- “सर्वोपेता च तद्दर्शनात्” २।१।३० सूत्रे रा-नि-म-श्री-श्रीप-भाष्येषु अधिकरणस्य अना-रम्भात् दोषः ५
- “न प्रयोजनवत्त्वात्” २।१।३२ सूत्रे श्रीपति-वल्लभभाष्ययोः अधिकरणस्य अरचनाया दोषः २
- “वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति” २।१।३४ सूत्रे रा-नि-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ३
- “सर्वधर्मोपपत्तेश्च” २।१।३७ सूत्रे रा-नि-श्री-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ४
- “अन्यत्रामात्राच्च न तृणादिवत्” २।२।५ इति सूत्रे मध्वभाष्ये अधिकरणरचनाया दोषः १
- “अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्” २।२।६ सूत्रे मध्वभाष्ये अधिकरणस्य रचनाया दोषः १
- “पुरुषाश्मवत् इति चेत् तथापि” २।२।७ सूत्रे मध्ववल्लभभाष्ययोः अधिकरणारम्भात् दोषः २
- “अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्” २।२।९ सूत्रे मध्वभाष्यस्य अधिकरणरचनाया दोषः १
- “उभयथापि न कर्मात्स्तदभावः” २।२।१२ सूत्रे रा-म-नि-श्री-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ५
- “नासतोदृष्टत्वात्” २।२।२६ सूत्रे म-श्री-भाष्ययोः अधिकरणस्य रचनाया दोषः २
- “नाभाव उपलब्धे” २।२।२८ सूत्रे मध्वनिम्बार्कभाष्यद्वये अधिकरणस्य अरचनाया दोषः २
- “न भावोऽनुपलब्धे” २।२।३० सूत्रे मध्वभाष्ये अधिकरणस्य रचनाया दोषः १
- “सर्वथानुपपत्तेश्च” २।२।३२ सूत्रे रा-श्री-श्रीप-भाष्येषु अधिकरणस्य रचनाया दोषः ३
- “एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः” २।३।८ सूत्रे रा-नि-भाष्ययोः अधिकरणस्य अरचनाया दोषः २
- “असम्भवस्तु-सतोऽनुपपत्ते” २।३।९ सूत्रे रा-नि-श्रीप-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ३
- “तेजोऽतस्तथाह्लाह” २।३।१० सूत्रे निम्बार्कभाष्यस्य अधिकरणस्य अरचनाया दोषः १
- “आप” २।३।११ सूत्रे रा-नि-श्री-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ३
- “पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्य” २।३।१२ सूत्रे रा-नि-श्री-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ३
- “पृथिवी” इति २।३।११ सूत्रे निम्बार्कस्य अधिकरणस्य अरचनाया दोषः १
- “तदभिध्यानादेव तु तल्लिगात् स” इति २।३।१३ सूत्रे रा-नि-श्री-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ३

- “विपर्ययेण तु क्रमोऽन उपपद्यते च” इति २।३।१४ सूत्रे रा नि-माप्ययो अधि-
करणस्य अरचनायां दोष २
- “अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिगादिति चेश्राविशेषात्” इति २।३।१५ सूत्रे
रा नि-धी-माप्येषु अधिकरणस्य अरचनायां दोष ३
- “चराचरव्यप्रायस्यस्तु ग्यात् तद्द्रव्यपदेजो माकस्तद्भावमावित्वात्” इति २।३।१६ सूत्रे
रा-म-व-माप्येषु अधिकरणस्य अरचनायां दोष ३
- “नात्माध्रुतेर्नित्य-याश्च ताम्य” २।३।१७ सूत्रे निम्बार्क-माप्यस्य अधिकरणस्य
अरचनायां दोष १
- “युक्तेश्च” इति मच्चमाप्यानुसारेण २।३।१९ सूत्रे म-व-माप्ये अधिकरणरचनायां
दोष १
- “उपमान्तिगत्यागतीनाम्” इति २।३।१९ सूत्रे रा-म-माप्ययो अधिकरणस्य
अरचनायां दोष २
- “व्यतिरेको गन्धवत्” इति २।३।२६ सूत्रे मच्चमाप्ये अधिकरणस्य रचनायां दोष १
- “वृषगुणपदेनात्” इति २।३।२८ सूत्रे मच्चमाप्ये अधिकरणस्य रचनायां दोष १
- “तन्गुणसारत्वात् तु तद्द्रव्यपदेन प्राजवत्” इति २।३।२९ सूत्रे बलममाप्ये
अधिकरणरचनायां दोष १
- “यावन्नाममावित्वाश्च न दोषस्तद्दर्शनात्” २।३।३० सूत्रे मच्चमाप्ये अधि-
करणस्य रचनायां दोष १
- “पुस्तान्वित् तस्य सतोऽभिध्याक्तियोगात्” २।३।३१ सूत्रे मच्चमाप्ये अधि-
करणस्य रचनायां दोष १
- “यथा च तत्रोभयथा” २।३।४० सूत्रे रा-नि-म-धी-श्रीष-व-माप्येषु अधिकरणस्य
अरचनायां दोष ६
- परात् तु तच्छ्रुते” २।३।४१ सूत्रे मच्चमाप्ये अधिकरणस्य अरचनायां दोष १
- “श्रुतप्रयत्नापेक्षस्तु निहितप्रतिपिज्ञावैपर्यादिभ्य” इति २।३।४२ सूत्रे निम्बार्क-
माप्ये अधिकरणस्य रचनायां दोष १
- “अदृष्टानियमात्” इति २।३।५१ सूत्रे मच्चमाप्ये अधिकरणस्य रचनायां दोष १
- “तत् प्राक्श्रुतेभ्य” इति २।४।३ इति २।४।३ सूत्रे मच्चमाप्ये अधिकरणस्य
रचनायां दोष १
- “तत् पूर्वकृत्वाद् घाच” २।४।४ सूत्रे मच्चमाप्ये अधिकरणस्य रचनायां दोष १
- “सप्त गतेर्विपितत्वाच्च” इति २।४।५ सूत्रे बलममाप्ये अधिकरणस्य अरचनायां दोष १

“हस्ताद्यस्तु स्थितेऽतो नैवम्” २।१।६ सूत्रे ब्रह्मभाष्ये अधिकरणस्य रचनाया दोषः १
“श्रेष्ठश्च” इति २।१।८ सूत्रे रा-श्री-भाष्ययो. अधिकरणस्य अरचनाया दोषः २
“न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” इति २।१।९ सूत्रे नि-म-श्री-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ४
“चक्षुरादिवत् तु तत्सहस्रिष्टादिभ्य” इति २।१।१० सूत्रे म-त्र-भाष्ययो. अधि-करणस्य रचनाया दोषः २
“पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिष्यते” २।१।११ सूत्रे मध्वभाष्ये अधिकरणस्य रचनाया दोषः १
“अणुश्च” इति २।१।१३ सूत्रे नि-श्रीप-त्र-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ३
“ज्योतिर्गद्यधिष्ठान तु तदामननात्” इति २।१।१४ सूत्रे श्रीकण्ठभाष्ये अधिकरणस्य अरचनाया दोषः १
“प्राणवता गण्डात्” इति २।१।१५ सूत्रे ब्रह्मभाष्ये अधिकरणस्य रचनाया दोषः १
“तस्य च नित्यत्वात्” इति २।१।१६ सूत्रे श्रीकण्ठभाष्ये अधिकरणस्य रचनाया दोषः १
“त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्” २।१।१७ सूत्रे निम्बार्कभाष्ये अधिकरणस्य अरचनाया दोषः १
“मामादि भौम यथागण्डमितरयोश्च” इति २।१।२१ सूत्रे म-त्र-भाष्ययो. अधि-करणस्य रचनाया दोषः २

समष्टि. १०९

एवं च येषु सूत्रेषु प्रत्येक भाष्यस्य दोषा ते तावद्, यथा	
ब्रह्मस्य दोषाय इतरेषां चानुपलब्धे. २।१।२	चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्य-
असद्विति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् २।१।७	पदेशो भाक्तस्तद्भावित्वात् २।३।१६
असद्व्यपदेशादिति चेन्न	तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः
धर्मान्तरेण वाक्यगोपात् २।१।७	प्राजवत् २।३।२९
कृत्स्नप्रगक्तिर्निर्वचयन्वचण्ड-	यथा च तक्षोभयथा २।३।४०
कोपो वा २।१।२६	सप्त गतिर्विगोपितत्वाच्च २।१।५
न प्रयोजनवत्त्वं २।१।३२	हस्ताद्यस्तु स्थितेऽतो नैवम् २।१।६
वैषम्यनैर्वाप्ये न भाष्यत्वात् तथाहि	न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् २।१।९
दर्शयति २।१।३४	चक्षुरादिवत् तु तत्सहस्रिष्टा-
सर्वभर्त्सोपपत्तेश्च २।१।३७	दिभ्यः २।१।१०
पुनराह. इति चेन्न तथापि २।१।७	अणुश्च २।१।१३
इन्द्रियाणि न इन्द्रियान्तरेण २।१।९	प्राणवता गण्डात् २।१।१५

मन्वस्य दोषाय—	—
मासादिभौमं यथा । ऽमितरयोश्च २।१।२१	१९
मन्वस्य दोषाय—एतेन योग प्रयुक्त २।१।३	
अभिमानिव्यपदेशस्तु विरोधानु	
गतिभ्याम्	२।१।५
अमद्वितितेक्ष प्रतिपत्तमात्रत्वात् २।१।७	
एतेन सिद्धापरिग्रहा अपि गन्ध्याता २।१।११	
उपमहास्येनापितेचेन क्षीरवद्धि २।१।२४	
इन्द्रप्रसक्तिनिर्णयवत्त्वशब्द	
कोपो वा	२।१।२६
श्रुतेस्तु धर्ममूलत्वात्	२।१।७
मन्वपिता च तद्दर्शनत्वात्	२।१।३०
अन्यत्रामावाच न तृणादिवत्	२।१।७
अभ्युत्थंभेऽप्यर्थमावात्	३।१।६
पुरुषात्मवदिति चेत् तथापि	२।१।७
अन्यथानुमितौचनशक्तिविभोगात् २।१।९	
उभयथापि न कर्मात्स्तदभाव २।१।१०	
नामतोऽदृष्टत्वात्	२।१।२६
नामाव उपलब्धे	२।१।२८
न भावोऽनुपलब्धे	२।१।३०
चराचर वपाश्चयस्तु स्यात् तद्-	
व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव	
भावित्वात्	२।३।१६
युक्तेश्च	२।३।१० (तृतीयम्)
उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्	२।३।१९
व्यतिरेको गन्धवत्	२।३।२६
पृथगुपदेशात्	२।३।२८
यावत्प्रत्यभाविताश्च न दोष	
स्तर्द्धर्णत्वात्	२।३।३०

मन्वस्य दोषाय—पुंस्त्वादिवत्	
त्वम्य मतोऽभिध्यक्तियोगात् २।३।३१	
यथा च तक्षोमयथा	२।३।४०
परात् तु तद्भ्रुते	२।३।४१
अदृष्टानियमात्	२।३।५१
तद्भाक्भ्रुतेश्च	२।४।३
तद्पूर्वकत्वाद् वाच	२।४।४
न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्	२।४।९
चभ्युत्थदिवत् तु तत्सहस्रिष्टादिव्य	२।४।१०
पञ्चवृत्तिर्मनोवत् व्यपदिश्यते	२।४।१२
मामादि भौमं यथाराऽमितरयोश्च	२।४।२१
	३२

श्रीकण्ठस्य दोषाय—

अपीतौतद्वत् प्रमंगादसमञ्जसम् २।१।८	
इतरव्यपदेशात् श्रिताकरणादि	
दोषप्रसक्ति	२।१।२१
सर्वोपेता च तद्दर्शनात्	२।१।३०
सर्वधर्मापपत्तेश्च	२।१।३७
उभयथापि न कर्मात्स्तदभाव २।१।१०	
नामतोऽदृष्टत्वात्	२।३।२६
सर्वथानुपपत्तेश्च	२।३।३०
आप	२।३।११
पृथि अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्य २।३।१२	
तदभिध्यानादेव तु तल्लिगात् स २।३।१३	
अन्तरा विज्ञानमन्मी क्रमेण तल्लिगा	
द्विति चेन्नाविशेषात्	२।३।१५
यथा च तक्षोमयथा	२।३।४०
न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्	२।४।९

श्रीकण्ठस्य दोषाय

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् २।४।१४
तस्य च नित्यत्वात् २।४।१६
१५

रामानुजस्य दोषाय

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् २।१।३०
वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्
तथाहि दर्शयति २।१।३४
सर्वधर्मोपपत्तेश्च २।१।३७
उभयथापि न कर्मात्तदमाव २।२।१२
सर्वथानुपपत्तेश्च २।२।३२
एतेन मातरिश्वा व्याख्याताः २।३।८
असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः २।३।९
आपः २।३।११
पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः २।३।१२
तदभिध्यानादेव तु तल्लिगात् सः २।३।१३
विपर्ययेण तु क्रमोऽत-
उपपद्यते च २।३।१४
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण
तल्लिगात् इति चेत्तदविशेषात् २।३।१५
चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो
मात्कस्तदमावमावित्वात् २।३।१६
उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् २।३।१९
यथा च तक्षोभयथा २।३।४०
श्रेष्ठश्च २।४।८
१६

निम्बार्कस्य दोषाय

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् २।१।३०
वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि
दर्शयति २।१।२४
सर्वधर्मोपपत्तेश्च २।१।३७

निम्बार्कस्य दोषाय

उभयथापि न कर्मात्तदमावः २।२।१२
नामाव उपलब्धेः २।२।२८
एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः २।३।८
असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः २।३।९
तेजोऽतस्तथा ह्याह २।३।१०
आपः २।३।११
पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः २।३।१२
पृथिवी (२।३।११) तदीयम्
तदभिध्यानादेव तु तल्लिगात् सः २।३।१३
विपर्ययेण तु क्रमोऽत २।३।१४
उपपद्यते च २।३।१४
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण
तल्लिगादिति चेत्तदविशेषात् २।३।१५
नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य २।३।१७
यथा च तक्षोभयथा २।३।४०
कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रति-
षिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः २।३।४२
न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् २।४।९
अणुश्च २।४।१३
त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशाद-
न्यत्र श्रेष्ठात् २।४।१७
२०

श्रीपतेः दोषाय

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् २।१।३०
न प्रयोजनवत्त्वात् २।१।३२
सर्वथानुपपत्तेश्च २।२।३२
असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः २।३।९
यथा च तक्षोभयथा २।३।४०
श्रेष्ठश्च २।४।८
अणुश्च २।४।१३
७

१९+३२+१५+१६+२०+७ = १०९

एवं च अधिकरणरचनानियमानुसारेण विभिन्नमाध्यायाणां पर्यालोचने कृते चकर
भास्कर भाष्यद्वयस्यैव व्यासमतसन्निकृष्टत्वम् एव उपलभ्यते ।

अथ अत्र अधिकरणागविषये किञ्चित् अवधातव्यम् अस्ति । तद् यथा—प्रथमाध्याये
चतुर्थे पादेष्वेव श्रुतिवाक्यानि विनयत्वेन उद्धृतानि एवेति दृश्यते । अत्र तु द्वितीया
ध्याये तत्प्रथमाया अन्यथा परिलक्ष्यते । यथा प्रथमपृतीयचतुर्थपादेषु विनयत्वेन न किञ्चिदपि
श्रुतिवाक्यं प्रदर्शितम् । तत्र फेवल श्रुतिस्मृती अवलम्ब्य समन्वयविरोध एव शङ्कित,
तत संशयपूर्वपक्षसिद्धेऽन्तपक्षमात्रं उक्तं, परन्तु द्वितीये पादे सांख्यादिमतवादानां विनयत्वेन
वर्णनं कृतम् इति । एतेन समन्वयाविरोधमध्ये कीदृशं भेदं कल्पनीयं तद् बोद्धुं शक्यते ।
इति द्वितीयाध्यायसमालोचनम् ।

इति श्रीचिदम्बानन्दपुरीधिरचिते व्याससम्मतप्रकृतसूत्रमाध्यायनिर्णये द्वितीय अध्याय ।

अथ साधननामतृतीयाध्याये प्रथमपादे

प्रथम तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।

अत्र “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक् प्रश्ननिरूपणान्याम्” ३१११ (२९२) इति
सूत्रस्य “तदन्तरप्रतिपत्ति”-मन्दात् अस्य “तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणं” नाम । तत्र भाष्यमाध्यायिनेषु
सर्वेषु भाष्येषु सप्त सूत्राणि गृहीतानि । भाष्यभाष्ये अनेन एकेनैव सूत्रेण तस्य प्रथमाधिकरण
रचितम् । वस्तुतस्तु एतैः सप्तभिः सूत्रैः भाष्यभाष्ये सप्त अधिकरणानि भवन्ति । अस्तु
तावत् तानि च सप्त सूत्राणि—

१ । “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्
प्रश्ननिरूपणान्याम्” ३१११ (२९२)	५ । “प्रथमेऽवधेयत्वादिनि चैव ता
एव श्रुतपक्षे” ३११५ (२९६)
२ । “आत्मकत्वात् तु मूलस्त्वात्” ३११२ (२९३)	६ । “अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणा
प्रतीते” ३११६ (२९७)
३ । “भाष्यगतेषु” ३११३ (२९४)	७ । “भाक् वाऽनात्मवित्त्वात् तथाहि
दर्शयति” ३११७ (२९८)
४ । “अप्रमाद्विगतियुतेरिति चैव
भाष्यत्वात्” ३११४ (२९५)	

अत्र (१) ‘तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक् प्रश्ननिरूपणान्याम्’ ३१११ (२९२)
इति सूत्रे अध्यायारम्भात् तथा च ‘सम्परिष्वक्’ इति प्रथमान्तपदाच्च अत्र अधिकरणा-
रम्भ संगत एव । चतुर्थसामान्यनियमात्, पञ्चमविरोधनियमात् च ।

(२) ‘आत्मकत्वात् तु मूलस्त्वात्’ ३११२ (२९३) इति सूत्रे प्रथमान्तपदाभावात्
नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात्, नवमविरोधनियमात् च । भाष्यभाष्ये तदीय-
द्वितीयाधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

(३) 'प्राणगतेश्च' ३११३ (२९४) इति सूत्रे प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । चकाराच्च निषेधः, पष्ठविशेषनियमात् । माध्वभाष्यस्य तदीयतृतीयाधिकरणस्य रचनाया दोषः ।

(४) "अभ्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्" ३११४ (२९५) इति सूत्रे प्रथमान्त-पदाभावात्, तथैव "इति चेन्न" इति पदसत्त्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्य-नियमात् पञ्चमविशेषनियमाच्च । माध्वभाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य रचनाया दोषः ।

(५) "प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः" ३११५ (२९६) इति सूत्रे 'ता' इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि "इति चेन्न" पदस्य सत्त्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्य-नियमात्, पञ्चमविशेषनियमाच्च । माध्वभाष्ये तदीयपञ्चमाधिकरणस्य रचनाया दोषः ।

(६) "अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणा प्रतीतेः" ३११६ (२९७) इति सूत्रेऽपि तथैव । माध्वभाष्ये तदीयषष्ठाधिकरणस्य रचनाया दोषः, चतुर्थसामान्यनियमात्, पञ्चमविशेषनियमाच्च ।

(७) "भाक्त वाऽनात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति" ३११७ (२९८) इति सूत्रे "भाक्तम्" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि प्रसंगान्तरत्वावोधक-"वा"-शब्दवशात् तस्य निषेधः, चतुर्थसामान्य-नियमात्, पष्ठविशेषनियमाच्च । माध्वभाष्ये तदीयसप्तमाधिकरणस्य रचनाया दोषः । परसूत्रे सर्व-सम्पत्त्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः सगता । एव च अस्मिन् अधिकरणे माध्वभाष्ये अधिकरणस्य रचनाया सप्त दोषाः भवन्ति ।

द्वितीय कृतात्ययाधिकरणम् ।

अत्र "कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्या यथेतमनेव च" ३११८ (२९९) इति सूत्रस्य "कृतात्यय"-शब्दात् अस्य "कृतात्ययाधिकरण" नाम । तत्र माध्वभाष्यमित्रेषु सर्वेषु भाष्येषु अस्मिन् अधिकरणे चत्वारि सूत्राणि गृहीतानि । माध्वभाष्ये अस्य प्रथमसूत्रस्य पूर्वार्द्धेन अष्टमम् अधिकरण उत्तरार्द्धेन नवमम् अधिकरण रचितम् इति दृश्यते । तानि च चत्वारि सूत्राणि

१ । "कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्या यथेतमनेव च" ३११८ (२९९)

२ । "चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्णाजिनि." ३११९ (३००)

३ । "आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्" ३१११० (३०१)

४ । "सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरि." ३११११ (३०२)

अत्र (१) "कृतात्यये अनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्या यथेतमनेव च" ३११८ (२९९) इति सूत्रे "अनुशयवान्" इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वम् उचितम्, चतुर्थ-सामान्यनियमात् । चकारात् न विधेयान्तरत्वे बाधा, त्रयोदशविशेषनियमात् । तथैव सर्वे कृतं च । मध्ववलदेव-भाष्यद्वये "यथेतमनेव च" इति अपर सूत्रम् । तत्र युक्तम्, आरोहोर्वरोऽरुपगतिसामान्यस्य वर्णनेन विधेयामेदात् । चतुर्थविशेषनियमात् ।

(२) “अक्षणादिति चे रोपलक्षणार्थति फाप्पोजिनि” ३।१।० (३००) इत्यत्र “उपलक्षणार्थं” तथा “फाप्पोजिनि” इति प्रथमा तप-द्वयमन्त्वेऽपि (चतुर्थसामान्यनियमात्), “इति चैत्र” इति पदात् पञ्चमविशेषनियमात्, तथा तेन सिद्धान्तानुवृत्तमन्तान्तरप्र-र्णात्, धरा-विशेषनियमात् नात्र अधिकरणपरम्भ मंगत । मात्रमात्रे अधिकरणपरचनार्था तेन च तदीय-दशमाधिकरणस्य मूत्रत्रयमध्ये अन्य प्राथम्यत्वात् ढोप ।

(३) “आनर्थक्यमिति चैत्र तदपक्षत्वात्” ३।१।१० (३०१) इत्यत्र “आनर्थक्यम्” इति प्रथमान्तपदमन्त्वेऽपि (चतुर्थसामान्यनियमात्) ‘इति चैत्र’ इति पदात् पञ्चम-विशेषनियमात् नास्य अधिकरणपरम्भकत्वम् ।

(४) “सुवृत्तदुप्लृते ऽप्येति तु घादरि” ३।१।११ (३०२) इत्यत्र “सुवृत्तदुप्लृते” इति प्रथमान्तपदमन्त्वेऽपि “घादरि” इति अनेन स्वसिद्धान्तानुवृत्तमन्तान्तरनिर्देशात् विषयान्तरा-भेदाच्च, तथा तु शब्दयोगाच्च नास्य अधिकरणपरम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, तथा नवम-दशमविशेषनियमाभ्याम् । परमूत्रे मयसम्भत्या अधिकरणपरम्भात्, अत्रैव अधिकरणमभिधि स्मृता ।

तृतीयम् अनिष्टादिकार्यधिकरणम्

अत्र “अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्” ३।१।१२ (३०३) इति सूत्रस्य “अनिष्टा-दिकारिणाम्” इति पदात् अस्य “अनिष्टादिकार्यधिकरणम्” नाम । तत्र मध्व-वृद्धम-भिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु दृश्यं सूत्राणि गृहीतानि । माध्वभाष्ये तर्कयैका-शाधिकरणे सूत्रत्रयं ब्रह्ममन्त्राभ्यां तु सूत्रसंख्यकम् इति भेदः । तानि च दश सूत्राणि—

१ । “अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्” ३।१।१२ (३०३)	६ । “विषयाय र्भगोरिति तु मृत्तत्वात्” ३।१।१७ (३०८)
२ । ‘संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तन्गतिदर्शनात्” ३।१।१३ (३०४)	७ । ‘न तृतीये तत्रोपलब्धे’ ३।१।१८ (३०९)
३ । “स्मरन्ति च” ३।१।१४ (३०५)	८ । “स्मर्यतेऽपि च लोभे” ३।१।१९ (३१०)
४ । “अपि च मत्त” ३।१।१५ (३०६)	९ । “दशनाथ” ३।१।२० (३११)
५ । “तत्रापि च तन्वापारादविरोध” ३।१।१६ (३०७)	१० । “तृतीयशब्दावरोधे सरोकजस्य” ३।१।२१ (३१२)

—तत्र (१) अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्” ३।१।१२ (३०३) इत्यत्र “श्रुतम्” इति प्रथमा तपदात् अस्य अधिकरणपरम्भकत्वं युक्तम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । तथैव दृष्टं सर्वेषु, “अपि च” पदार्था विधेयान्तरस्य बोधनात्, द्वादशविशेषनियमाच्च ।

(२) “संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तन्गतिदर्शनात्” ३।१।१३ (३०४) इत्यत्र “आरोहावरोहौ” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् चतुर्थसामान्यनियमात् अधिकरणम् आर मणीयम् ।

परन्तु तु-शब्दयोगात् तस्य निषेधः । तु-शब्दस्य पूर्वपक्षनिषेधार्थत्वेऽपि उक्तपूर्वपक्षत्वात् । अष्टादशविशेषनियमात् ।

(३) “स्मरन्ति च” ३१११४ (३०५) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् चकारसत्त्वाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(४) “अपि च सप्त” ३१११५ (३०६) इत्यत्र “सप्त” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अधिकरणारम्भकत्वं स्यात्, किन्तु अपि-पदात् चकारसत्त्वाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठत्रयोदशविशेषनियमाभ्याम् । माध्वभाष्ये तदीयद्वादशाधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

(५) “तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः” ३१११६ (३०७) इत्यत्र “अविरोधः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अधिकरणारम्भकत्व युक्तम्, परन्तु चकारस्य सत्त्वात् तस्य निषेधः, चतुर्थसामान्यनियमात् षष्ठविशेषनियमाच्च । माध्वभाष्ये तदीयत्रयोदशाधिकरणस्य आरम्भात् दोषः । अविरोधपदात् अपि निषेधः । सप्तमविशेषनियमात् ।

(६) “विधाकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्” ३१११७ (३०७) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् तथा तु-शब्दयोगाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, नवमविशेषनियमाश्च । माध्वभाष्ये तदीयचतुर्दशाधिकरणस्य आरम्भात् तथा वल्लभभाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य आरम्भात् तयोरेव दोषः ।

(७) “न तृतीये तद्योपलब्धे” ३१११८ (३०९) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं, चतुर्थसामान्यनियमात् । माध्वभाष्ये तदीयपञ्चदशाधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

(८) “स्मर्यतेऽपि च लोके” ३१११९ (३१०) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च । अत्र ऐकमत्यं च सर्वेषाम् ।

(९) “दर्शनाच्च” ३११२० (३११) इत्यत्रापि तथैव । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(१०) “तृतीयशब्दावरोधः सङ्गोक्तस्य” ३११२१ (३१२) इत्यत्र “तृतीयशब्दावरोधः” इति प्रथमान्तपदात् अधिकरणारम्भकत्वम् अस्य युक्तं, किन्तु सप्तमसूत्रे “न तृतीये तद्योपलब्धे” इति तृतीयशब्दस्य उक्तत्वात् अस्य साकाक्षत्व सिद्धयति । अतः अधिकरणारम्भकत्वम् अस्य न युज्यते, चतुर्थसामान्यनियमात् । वल्लभभाष्ये तदीयपञ्चमाधिकरणस्य आरम्भात् तस्य दोषः । परसूत्रे प्रायेण सर्वे अधिकरणस्य रचनात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगच्छते । एवं च अस्मिन् अधिकरणे अधिकरणरचनाया मध्वस्य चत्वारः दोषाः, वल्लभस्य दोषद्वयम् ।

चतुर्थं स्वाभाव्यापत्यधिकरणम्

अत्र “तत्सामाख्यापत्तिरूपपत्ते” ३११२२ (३१३) इति सूत्रस्य “सामाख्यापत्ति” इति पदात्

अस्य "स्वामाव्यापत्तधिकरणं" नाम । तत्र निम्बार्क-वल्लभमित्तेषु सर्वेषु एतेषु माप्येषु एकमेव सूत्रेण पतदधिकरणं रचितम् । निम्बार्कमाप्ये पत्सूत्राणि गृहीतानि । वल्लभमाप्ये तु तदीय पञ्चमाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये एतद्वि द्वितीयं सूत्रम् ।

अत्र "तत्तन्माव्यापत्ति" इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तं, चतुर्थं सामान्यनियमात् । वल्लभमाप्ये तु अधिकरणस्य अनारम्भात् तस्य दोषः । परसूत्रे अधिकैः भाष्यकारैः अधिकरणस्य रचनायाम् अप्यधिकरणमस्ति संगच्छते ।

पञ्चमं नातिचिराधिकरणम्

अत्र "नातिचिरेण विनोपात्" ३।१।७३ (३१४) इति सूत्रस्य "नातिचिरेण" पदेन अस्य "नातिचिराधिकरणं" नाम । तत्र निम्बार्क-वल्लभ-माप्यमित्तेषु सर्वत्र एतम् एकमेव सूत्रम् अत्र गृहीतम् । निम्बार्कमाप्ये एतद्वि तदीयचतुर्थाधिकरणस्य पत्सु सूत्रेषु द्वितीयं सूत्रम् । वल्लभमाप्ये एतच्च तदीयपञ्चमाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये तृतीयं सूत्रम् । तेन निम्बार्क-वल्लभ-भाष्यद्वयमध्ये अनेन अधिकरणस्य अनारम्भात् तयोरेव दोषः ।

अत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं, चतुर्थसामान्यनियमात्, परसु अष्टानां भाष्यार्णां मध्ये पत्सु माप्येषु तथाहृत्तात्वात् पूर्वसूत्रात् तत्तन्माव्यापत्ति इति प्रथमान्तपदम् अस्ति समर्थनीयम् इति उचितम् । पञ्चमसामान्यनियमात् । तथा सति विधेयमेवात् अनेन अधिकरणारम्भः संगच्छते, एकादशविशेषनियमात् । परसूत्रे सर्वे अधिकरणस्य आरम्भकत्वात् अत्रैव तस्य भवति कल्पते ।

षष्ठम् अन्याधिष्ठिताधिकरणम्

अत्र "अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदमिलपात्" ३।१।२४ (३१५) इति सूत्रस्य "अन्याधिष्ठित"-पदात् अस्य "अन्याधिष्ठिताधिकरणं" नाम । तत्र र्वापरनामानुज-श्रीकण्ठ-श्रीपति-माप्येषु चत्वारि सूत्राणि गृहीतानि, भाष्यरमाप्ये सूत्रत्रयम्, "योने शरीरम्" इति सूत्रस्य वर्धनात्, निम्बार्क-माप्ये एतत् सूत्रं तदीयचतुर्थाधिकरणस्य पत्सु सूत्रेषु तृतीयं सूत्रम् । भाष्यमाप्ये तदीयाष्टादशाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये एतद्वि प्रथमं सूत्रम् । वल्लभमाप्ये तदीयषष्ठाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये प्रथमं सूत्रम् । तानि च चत्वारि सूत्राणि—

१ । "अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदमिलपात्"	३ । "रेतसिग्योगोऽथ" ३।१।२६
३।१।२४ (३१५)	(३१७)
२ । "अनुदमिति चेन्न शब्दात्"	४ । "योने शरीरम्" ३।१।२७ (३१८)
३।१।२५ (३१६)	

अत्र (१) 'अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदमिलपात्' ३।१।२४ (३१५) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात्, तथापि अधिकैः तथा हृतम्,

अतः “तत्सामाव्यापत्तिः” इत्येकस्य पदस्य अनुपगं कृत्वा अनेन अधिकरणारम्भः करणीयः । पञ्चमसामान्यनियमात् एकादशविशेषनियमाच्च । निम्बार्कभाष्ये तस्य अकरणात् दोषः ।

(२) “अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्” ३।१।२५ (३१६) इत्यत्र “अशुद्धम्” इति प्रथमान्त-पदसत्त्वेऽपि “इति चेन्न” पदसत्त्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तं पञ्चमविशेषनियमात् ।

(३) ‘रेतसिग्योगोऽथ’ ३।१।२६ (३१७) इत्यत्र “रेतसिग्योग” इति प्रथ-मान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । तथापि अधिकै तथा न कृतम् । अतः “अथ”-शब्दस्य आनन्तर्यार्थत्वात् अस्य साकाक्षत्वकल्पयित्वा तत्र युक्तमिति मन्तव्यम्; सप्तमविशेषनियमात् । मध्व-ब्रह्म-भाष्यद्वयमध्ये अधिकरणस्य रचनायां तयोरेव दोषः ।

(४) “योने गरीरम्” ३।१।२७ (३१८) इत्यत्र “गरीरम्” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं कल्पनीयम्, तथापि मध्वभिन्नेन केनापि तथा न कृतम्, अतः योने-शब्दात् पूर्वसूत्रस्थरेत-शब्दात् च साकाक्षत्वकल्पयित्वा अधिकरणस्य अनारम्भः युक्तः, चतुर्थसामान्यनियमात् इति एव समुचितम् । अतः माध्वभाष्ये दोषः । भारकरभाष्ये युक्तिमात्रस्य बलेन एतत् सूत्रपरित्यक्तं, प्राचीनप्रमाणप्रदर्शनं विनैव ।

नवमपाद-समालोचनम्

इदानीं द्रष्टव्यम् अनेन निबन्धेन अस्मिन् पादे अधिकरणरचनायाः

१ । कति कीदृशाश्च नियमाः अत्र सङ्कलिताः

२ । कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृताः

३ । काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः

४ । उपजीव्यश्रुतिबलेन कीदृशी च पादसंगतिर्भवितुम् उचिता इति ।

एते च चत्वारः विषयाः अधस्तात् क्रमेण प्रदर्श्यन्ते, तत्र प्रथमः तावत्—

(१) कति कीदृशाश्च नियमाः अत्र संकलिताः ।

परंतु अत्र न कोऽपि नूतनो नियमः सङ्कलितः । अतः विषयान्तरम् आलोच्यम् ।

(२) कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृताः ।

तत्र ३।१।१ अधिकरणे माध्वभाष्ये “व्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात्” इति ३।१।२ सूत्रे अधिकरणरचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “प्राणगतेश्च” इति ३।१।३ सूत्रे अधिकरणरचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “अन्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्” इति ३।१।४ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः” इति ३।१।५ सूत्रे अधि-करणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “अद्भुतत्वानिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीते” इति ३११६ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “भाक्तं वाऽनात्मविश्वात् तथाहि दर्शयति” इति ३११७ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

३११७ अधिकरणे माध्वभाष्ये “परणादिति चेन्नोपलक्ष्यार्थेति काष्ठीजिनि” इति ३११९ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

३११३ अधिकरणे माध्वभाष्ये “अपि च सप्त” इति ३१११५ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “तत्रापि च तद्भ्यापारादविरोध” इति ३१११६ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव मध्व-वल्लभ-भाष्ययो ‘विचारु र्मजोरिति तु मकृतत्वात्’ इति ३१११७ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “न तृतीये तथोपलभ्यते” इति ३१११८ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव चक्षुभभाष्ये “तृतीयशब्दग्रथरोध संशोकमस्य” इति ३११२१ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

३११४ अधिकरणे वल्लभभाष्ये ‘तदसामान्यापक्षिरूपधे’ इति ३११२२ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३११५ अधिकरणे मध्व-वल्लभ-भाष्ययो “नातिचिरेण विरोधात्” इति ३११२३ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३११६ अधिकरणे निम्बार्कभाष्ये “अन्याधिष्ठिते तु पूर्ववदभिलाषत्” इति ३११२४ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३११६ अधिकरणे मध्व-वल्लभ-भाष्ययो ‘रेत सिग्भोगोऽय’ इति ३११२६ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव “योने शरीरम्” इति ३११२७ सूत्रे मध्वभाष्ये अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

एवं च पादेऽस्मिन् माध्वागां दोषसमाहारे कृते दृश्यते—

भाष्यनाम	अधिकरणस्य अरचनायां	अधिकरणस्य रचनायां
माध्वभाष्ये	१ दोष	१३ दोषा
निम्बार्कभाष्ये	१ - ”	० - ” -
वल्लभभाष्ये	२ दोषौ	३ - ”

उति यत्तु दृश्यते । तथा च पादेऽग्निम् अक्षर-भास्कर-गमानुज-श्रीकण्ठ-श्रीकरभाष्येषु
श्रीरामच दृश्यते ।

इदानीं द्रष्टव्यम्

(३) काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यन्वेन गृहीताः ।

प्रथम विस्तरणे

तदन्तर्गतिसौ र्वति नपरिष्वक्त प्रदन्तिव्यपणाभ्याम् ३।११ इति सूत्रे “देत्य यथा
पञ्चान्यम् आहुतौ आप पुरुषवचसो भवन्ति” (छाः ५।३।३) “इति तु पञ्चम्याम्
आहुतौ आपः पुरुषवचसो भवन्ति” (छा ५।२।१)

‘प्रथमनेत्रं’ ३।१।३ इति सूत्रे “तमुत्कामन्तम्” (बृ ४।१।२)

अग्न्यग्निगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्” ३।१।४ इति सूत्रे “मृतस्य अग्नि वागप्येति
यत् प्राग” (बृ ३।२।१३) “ओषधीर्लोमानि” (बृ ३।२।१३)

‘प्रथमेऽश्वगादिति चेन्न ता एव भूपपत्ते” ३।१।५ इति सूत्रे “तस्मिन् एतस्मिन्
जगौ देवाः श्रद्धा जुहति” (छा ५।१।२) “आपो ह्यस्मै श्रद्धा मंनमन्ते” (१)

“अश्रुतवान इति चेत्रेष्टादिकाग्निर्गां प्रतीति” ३।१।६ इति सूत्रे “अथ य इमे त्राम इष्टा-
पुर्गं दत्तम् इति उपासते ते धूमम् अभिमंभवन्ति” (छा ५।१।०।३)

‘नक्त वाऽनात्मचित्तम् तथाहि दर्शयति” ३।१।७ इति सूत्रे “तद्देवानाम् अन्नं तं देवा
मभ्यन्ति” (छा ५।१।०।४) “स्वर्गकामो यजेत” (१), “अथ योऽन्वां देवानाम्

“संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्” ३१११३ इति सूत्रे ‘अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुन पुन चरमापद्यते मे” (कठ २१६)

‘निष्कामणोरिति तु प्रष्टुतत्वात्” ३१११७ इति सूत्रे अथ एतयो पयोर्न कतरेपचने तानि इमानि क्षुद्राणि अमृत् आवर्षीनि मृतानि भवन्ति” (छा ५११०८) ‘चन्द्रमममेव ते सर्वे गच्छन्ति’ (कौ ११७)

“न पृतोये तथोपलब्धे” ३१११८ इति सूत्रे “पञ्चम्याम आहुतौ आप पुत्र्यवचसो भवन्ति” (छा ५१३३) “जायस्व भ्रियस्व इति एतत् पृतीयं स्थानम्” (छा ५११०८)

“तृतीयचन्द्रारोप संज्ञोकजम्” ३११२१ इति सूत्रे “श्रीण्येव वीजानि भवन्ति आपृष्टं जीवजम् उर्मिजम्” (छा ६३११)

चतुर्थाधिकरणे—

“तत्सामान्यापत्तिरुच्यते” ३११२२ इति सूत्रे “अथ एतमेव अन्धानं पुन निवर्षन्ते यथेतम् आकाशम् आकाशाद् वायुं वायुर्भूत्वा घृमो भवति घृमो भूत्वा अन्नं भवति, अन्नं भूत्वा मेघो भवति, मेघो भूत्वा प्रवर्षति” (छा ५११०५)

पञ्चमाधिकरणे—

नातिचिरेण विगोपात्” ३११२३ इति सूत्रे “अतो वै सल्ल दुर्निष्पतरम्” (छा ५११०६)

षष्ठ्याधिकरणे—

“अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदमिन्नापत्” ३११२४ इति सूत्रे “त इह श्रीह्रियवा ओपभिवन-स्यतय तिलमासा इति जायन्ते” (छा ५११०६) ‘रमणीयचरणा” (छा ५११०७)

“रेतसिगूयोगोऽथ” ३११२६ इति सूत्रे “यो रेत सिद्धति तद्भूय एव भवति” (छा ५११०६)

“योने शरीरम्” ३११२७ इति सूत्रे ‘रमणीयचरणा” (छा ५११०७) इति ।

इदानीं द्रष्टव्यम् एतादृशसूत्रोपजीव्यश्रुतिभ्येन—

(४) कीदृशी अस्य पादसगतिः भवितुम् उचिता ।

उदाहृतश्रुतिसन्दर्भेण जीवानां परलोकगमनप्रकार, संसारे पुनरागमनक्रम, तथा तदनुयायिककर्मणां स्वर्गादिक च अवगम्यते । एवं च जीवानां गत्यागतिपर्यालोचनस्य दोहात्मनो भेदज्ञानं कर्मफलभोगे अनित्यताबोध ततश्च वैराम्बोदय, तेन नित्यात्मज्ञानामि-
ल्लभ्य स्वामाविकं फलम् । अत एतदेव एतद्ग्रन्थतात्पर्यमृताद्वैतब्रह्मज्ञानसाधनस्य प्रथमं

मोक्षानम् । अतएव एतद्व्यायस्य साधनाध्याय नाम भवितुम् अर्हति । परलोकगमना-
गमनादिप्रकारवर्णनस्य आपातदृष्ट्या फलाध्यायविषयत्वेऽपि नात्र अप्रासंगिकत्वम् अप्रामाणिकत्वं
वा कल्पनीयम् ।

उदानां द्रष्टव्यम् विभिन्नभाष्यमध्येषु कथमेतन् उगस्थापित भाष्यकृद्भिः इति । तत्र
शांकरमते जीवस्य परलोकगमनागमनविचारपूर्वकवैराग्यनिरूपणरूपसाधननिर्देशः ।

भांकरमते प्राथेण तथैव ।

रामानुजमते जाग्रदाद्यवस्थावस्थितस्य जीवस्य दोषादिनिरूपणम् ।

निम्बार्कमते ससारस्य दोषानिरूपणेन ततो विरक्तिप्रदुर्गनम् ।

माध्वमते वैराग्यार्थं गत्यादिनिरूपणम् ।

श्रीकण्ठमते उपासकस्य नित्यत्वादियुक्तस्य जीवस्य गत्यागतिनिरूपणम् ।

श्रीकरमते जीवस्य लोकान्तरगमनागमनविचारः ।

एतेषां तात्पर्यपर्यालोचने कृते भाष्याणां मतभेदः नाममात्रे पर्यवस्यति । अन-
पत्तन्पादप्रतिपाद्य तथा च अस्य पादसगतिः वैराग्यनिरूपणरूपा एव वक्तुं शक्यते । एतदनु-
सारेण च एतन्पादीयाधिकरणानि सूत्राणि व्याख्येयानि । इति नवमपादसमालोचनम् ।

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादोपसंहारः ।

(०) “निर्मातारं चैके पुत्रायश्च” ३१२२ (३२०) इत्यत्र “पुत्रायश्च” इति प्रथमान्तपद-सत्त्वेऽपि चकारयोगात् तत्रियथ । चतुर्थसामान्य-गणविशेषनियमान्ध्याम् ।

(३) “मायामात्रं तु फाल्गुन्यनभि नक्तस्यत्पन्नात्” ३१२३ (३२१) इत्यत्र “मा-यामात्रम्” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि निवार्यकं तु शब्दयोगात् अधिकरणारम्भनियम, उक्त पूर्वपक्षत्वात् । चतुर्थसामान्यनियमात् तथा अष्टादशविशेषनियमात् ।

(४) “सूचकश्च हि ध्रुतराजभते च तद्विद” ३१२४ (३२२) इत्यत्र ‘सूचक’ तथा ‘तद्विद’ इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चकारयोगात् अधिकरणारम्भनियम । चतुर्थसामान्य-नियमात्, पक्षयि नियममाद्य ।

(५) “पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य यन्धयिर्ग्ययो” ३१२५ (३२३) इत्यत्र “तिरोहितं” तथा “यन्धयिर्ग्ययो” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि सकोचार्यक-तु-शब्दयोगात् अधिकरणारम्भनियम । चतुर्थसामान्यनियमात्, नवविशेषनियममाद्य । मात्रमाप्ये इति एकेन सूत्रेण तृतीयद्वितीयाधिकरणरचनायां दोष ।

(६) “देहयोगाद् वा मोऽपि” ३१२६ (३२४) इत्यत्र “स’ इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि “अपि” शब्दयोगेन साक्षात्त्वमिद्वे अधिकरणारम्भनियम । चतुर्थसामान्यनियमात्, तथा गणविशेषनियमात् । मात्रमाप्ये इति एकेन सूत्रेण तृतीयद्वितीयाधिकरणस्य रचनात् तस्य दोष । परसूत्रे सवपु भाष्येषु अधिकरणारम्भान् अत्रैव अधिकरणमस्ति ।

द्वितीय तदभाव अधिकरणम्

अत्र ‘तदभावो नाहीतु तच्छ्रुतेरात्मनि च’ ३१२७ (३२५) इति मूकस्य “तदभाव” इति पदान् अयम् “तदभावविकरणं” नाम । तत्र शंकर-भास्कर-नामानुज-श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्येषु सूत्रार्थ, निवारकभाष्ये सत्रार्थ, गण-चङ्गम-भाष्ययो इदम् एवमेव सूत्रम्, तत्रापि मात्रमतेन अत्र चतुर्थाधिकरणम् आरभ्यते इति । तत्र सूत्रार्थ यथा—

१ । “तदभावो नाहीतु तच्छ्रुतेरात्मनि च” ३१२६ (३२५)

२ । “अत प्रबोधोऽस्मात्” ३१२८ (३२६)

तत्र (१) “तदभावो नाहीतु तच्छ्रुतेरात्मनि च” ३१२७ (३२५) इत्यत्र “तदभाव” इति प्रथमान्तपदान् अनेन अधिकरणारम्भ युज्यते एव । तथैव सर्वे कृतम् । चकारेण विशेषमेव सूचनात् हेतोः समुच्चयाद् वा न तेन व्याघातः । चतुर्थसामान्यनियमात् तथा श्रयोदशविशेषनियमाद्य ।

(२) “अत प्रबोधोऽस्मात्” ३१२८ (३२६) इत्यत्र “प्रबोध” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् यद्यपि पृथगाधिकरणारम्भ युक्त एव, तथापि “अत” इति पदेन साक्षात्त्वस्य सूचनात् नरस्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात्, तथा “अत” — “अस्मत्” इति पदात् साक्षात्त्व

विधानात्, अहमविशेषनियमात् च । माध्वभाष्ये तदीयपञ्चमाधिकरणस्य आरम्भात्, तथा बल्लभभाष्ये तदीयतृतीयाधिकरणस्य सूचनात् तयोरेव दोषः । परसूत्रेण षट्सु सूत्रेषु पृथगधिकरणस्य रचितत्वात् अत्रैव अधिकरणमस्ति सगता एव ।

तृतीयं कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम्

अत्र “स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः” श. २।९ (३२७) इति सूत्रस्य “कर्मानुस्मृतिशब्दविधि” इति पदात् अस्य “कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरण” नाम । तत्र अकार-भास्कर-रामानुज-माध्व-श्रीकण्ठ-श्री-पति-भाष्येषु अनेन एकेनैव सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । तत्र माध्वभाष्ये एतद्धि षष्ठम् अधिकरणम्, निम्बार्कभाष्ये एतद्धि तदीय-द्वितीयाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये तृतीयं सूत्रम्, तथा बल्लभभाष्ये एतद्धि तदीयतृतीयाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् इति भेदः ।

अत्र “स” इति प्रथमान्तपदात् अत्र अधिकरणारम्भः सगता । चतुर्यसामान्यनियमात् । तु-शब्दः नात्र वाचकं अनिषेधार्थकत्वात् तस्य, अष्टादशविशेषनियमात् ।

निम्बार्क-बल्लभभाष्यद्वये तु पृथगधिकरणं न रचितम् । तेन तयोः अधिकरणस्य अर-चनायाः दोषः ।

१ । "न ग्दान्तोऽपि परयोऽप्यन्त्या मयत्र हि" ३।१।११ (३२०)	७ । "दर्शयति चाथो अपि म्मर्थ्यते" ३।१।१७ (३३५)
२ । "न नेऽदिति चेत प्रचेरमतद्वचनान्" ३।१।१२ (३३०)	८ । "अन्य चोन्मा सूर्य्यतादिवन्" ३।१।१८ (३३६)
३ । "अपि चैवमत्र" ३।१।१३ (३३१)	९ । "अन्युच-मदपान तु न तथात्यम्" ३।१।१० (३३७)
४ । "अन्यपदेव हि तनप्रधानवान्" ३।१।१४ (३३२)	१० । "वृद्धिहामभावचनन्तर्गाधादुगय सामग्र्यापेयम्" ३।१।२० (३३८)
५ । "प्रकाशवाचैवर्थम्" ३।१।१५ (३३३)	११ । "नान्यथ" ३।१।२१ (३३९)
६ । "अत्र च तन्मात्रम्" ३।१।१६ (३३४)	

अत्र (१) "न ग्दान्तोऽपि परयोऽप्यन्त्या मयत्र हि" ३।१।११ (३२०) इत्यत्र "उभय लिङ्गम्" इति प्रथमा तन्तान् अत्र अधिकरणारम्भ युक्त एव । चतुर्थमामान्यनियमान् अपि पञ्च विधेयभेदस्य सूचकत्वात् । द्वार विधिपनियमात् ।

(२) "न नेऽदिति चेत प्रचेरमतद्वचनान्" ३।१।१२ (३३०) इत्यत्र प्रथमान्तवामामात् चतुर्थमामान्यनियमान् तथा "इति चेत" पञ्चम, पञ्चमविधोपनियमान् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् ।

(३) "अपि चैवमत्र" ३।१।१३ (३३१) इत्यत्र "एक" इति प्रथमान्तपदमत्वेऽपि "अपि च ष्यम्" इति पदनञ्चान् अस्य माक्रानन्त् एवम्, अत्र अन्य नाधिसरणारम्भकत्वम् । चतुर्थमामान्यनियमान् तथा पष्ठविधिपनियमान् ।

(४) "अन्यपदेव हि तनप्रधानवान्" ३।१।१४ (३३२) इत्यत्र "अन्यपदेव" इति पदोत्परशचिन् प्रथमान्तपञ्चम अन्त्यादृष्ट्यत्वेऽपि "हि" शब्देन तथा "तत्" शब्देन साकाक्षत्वस्य प्रसंगान् नान्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थमामान्यनियमान् पञ्चविधोपनियमात् । माध्यमात्प्रे अधिकरणारम्भान् तथा च तदोभयवमाधिसरणस्य चतुर्षु सूत्रेषु अस्य प्राथम्यात् तस्यैव दोष । तथैव पञ्चममात्प्रे अधिकरणारम्भान् तथाच तदीयव्यमाधिकरणस्य पञ्चसु सूत्रेषु अस्य प्राथम्यात् तस्यासि दोष । अत्र आस्करगाप्ये "अस्यूल्लभतप्यद्वयमदीर्यमशब्दमरपरामरूपमव्ययम्" इति पञ्चम अतिरिक्तम् सूत्रं पठितम्, तेन तन्मते अस्मिन् अधिकरणे द्वादश सूत्राणि भवन्ति, तथैव तत्र प्रथमान्तपदसत्त्वात् अधिकरणारम्भस्य संगच्छते, परन्तु तत्र तत्र कृत्-मिति दृश्यते । अत तन्मते अत्र अधिकरणस्य अरचनायां तस्य अयमेक अतिरिक्त दोष संभवति । तथापि सूत्रभेदेन तस्य भाष्यान्त ष्य इति अनुमीयते, लिपिकरनात् तत् सूत्रत्वेन गृहीत इत्येव सम्भवति ।

(५) "प्रकाशवाचैवर्थम्" ३।१।१५ (३३३) इत्यत्र "अवैवर्थ्यम्" इति प्रथमा तपदात् अत्र अधिकरणारम्भ संगच्छते, चतुर्थमामान्यनियमात्, परन्तु चकारनात् तस्य निषेध

कल्पने, षष्ठविशेषनियमात् । म-रा-नि-श्री-श्रीप-वि-पाठे एतस्य अधिकरणारम्भशङ्कापि नोदेति ।
अत्र 'वैयर्थ्यत्' इत्यपि पाठ शङ्करभाष्ये पाठान्तररूपेण दृश्यते ।

(६) "आह च तन्मात्रम्" ३।२।१६ (३३४) इत्यत्र "तन्मात्रम्" इति प्रथमान्तपद-
मत्त्वेऽपि चकार-योगात् अधिकरणारम्भनिषेध । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(७) "दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते" ३।२।१७ (३३५) इत्यत्र प्रथमान्तपदार्थात्
नान्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(८) "अतएव चोपमा सूर्यकादिवत्" ३।२।१८ (३३६) इत्यत्र "उपमा" इति प्रथमा-
न्तपदस्य सत्त्वात् यद्यपि अधिकरणारम्भः सगत, चतुर्थसामान्यनियमात्, तथापि चकार-
योगात् तन्निषेध कल्पनाय, षष्ठविशेषनियमात् । माध्वभाष्ये अनेन अधिकरणारम्भात् दोष ।
तत्र एतत् तदीयद्विधाधिकरणस्य एकमेव सूत्रं च ।

(९) "अधुवदग्रहणात् तु न तथात्वम्" ३।२।१९ (३३७) इत्यत्र "तथात्वम्" इति
प्रथमान्तपदमत्त्वेऽपि अतिवैयर्थ्यकृतु-शब्दात् अधिकरणारम्भनिषेध । चतुर्थसामान्यनियमात्,
नवमविशेषनियमाच्च । मन्ववल्मभाष्ययो अधिकरणारम्भात् तयोरेव दोष । माध्वमते एतत्
सूत्रं तदीयैकादशाधिकरणस्य एकमेव सूत्रम् । वल्ममते तु तदीयषष्ठाधिकरणस्य चतुर्थं
सूत्रं एतद्वि प्रथमं सूत्रम् ।

(१०) "वृद्धिहासमाकत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्" ३।२।२० (३३८) इत्यत्र "वृद्धि-
हासमाकत्वम्" इति प्रथमान्तपदमत्त्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात् तथा "एव" पदेन सांक्षत्व-
प्रसङ्गात् नान्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, सप्तमविशेषनियमात् । माध्वभाष्ये अधिकरणारम्भात्
तस्य दोषप्रसङ्गः । तत्र एतत् सूत्रं तदीयद्वादशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये प्रथमं सूत्रम् ।
रा-श्री-श्रीर-पाठे परसूत्रमपि एतस्य शेषत्वेन गृहीतम् । तत्र युक्तम्, परसूत्रे चकारेण हेतो
विजातीयवैलक्षण्यस्य सूचनात् । चतुर्थविशेषनियमात् ।

तथा पञ्च सूत्राणि गृह्णीतानि । रामानुज-निन्वार्क-ब्रह्मभाष्येषु अधिकरणं न रचितम् । तत्र रामानुजमते एतन् सूत्रं तदीयपञ्चमाधिकरणस्य पञ्चदशसु सूत्रेषु एकादशसूत्रम्, निन्वार्कमते तदीयचतुर्थाधिकरणस्य विंशतिर्मन्व्यकेषु सूत्रेषु द्वादशं सूत्रं, तथैव ब्रह्मभाष्ये तदीयपञ्चाधिकरणस्य धतुर्षु सूत्रेषु चतुर्थं सूत्रम् । तत्र रा-नि-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनायां दोषः । तानि च नव सूत्राणि—

१ । “महत्तैतावत्त्वं हि प्रतिपद्यति ततो
मयीति च मूय” ३१२२२ (३४०)	५ । “अतोऽनन्तेन तथा हि लिंभम्”
३१२१६ (३४४)
२ । “तदव्यक्तमाह हि” ३१२२३ (३४१)	६ । “उभयव्यपदेशात् त्वद्विधुःपदत्वत्”
३१२२७ (३४५)
३ । “अपि च मंराधने मन्वक्षानुमा
नाभ्याम्” ३१२२४ (३४२)	७ । “प्रकाराश्रययद् वा तेजस्त्वात्”
३१२२८ (३४६)
४ । “प्रकारादिवधवैरोप्यं प्रकाराश्र
कर्मण्यभ्यासात् ३१२२५ (३४३)	८ । “पूर्वयद् वा” ३१२२९ (३४७)
	९ । “प्रतिपेयाद्य” ३१२१० (३४८)

तत्र (१) “महत्तैतावत्त्वं हि प्रतिपद्यति ततो मयीति च मूय” ३१२२२ (३४०) इत्यत्र “महत्तैतावत्त्वम्” इति प्रथमान्तपदात् अनेन अधिकरणारम्भ युज्यते, चतुर्थसामान्यनियमात् । हि-कार च-कारश्च नात्र विधेयान्तरस्य बाधनौ, द्वादश-त्रयोदश विरोध-नियमान्याम्, विषयश्रुति भेदात् एकादश-विरोध-नियमाच्च । तेन रा-नि-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनायां दोषः । विधेयान्तरत्वस्य अनङ्गीकारे तेषाम् अदोषत्वं स्यात्, शिष्टानां पञ्चानां भाष्यानामेव दोषः भवेत् । परन्तु विषयश्रुतिभेदः तन्मतेऽपि स्वीकृतः । अतो न शिष्टा दुष्टा । अत्र चतुर्थ-सामान्य-नियम-तथा एकादश-द्वादश-त्रयोदश-विरोध-नियमा द्रष्टव्याः ।

(२) ‘तदव्यक्तमाह हि’ ३१२२३ (३४१) इत्यत्र “तदव्यक्तम्” इति प्रथमान्तपदात् चतुर्थसामान्यनियमेन, अधिकरणस्य आरम्भस्वीयं परन्तु हि-कारेण एतदर्थस्य साक्षात्त्वेन पष्ठ-विरोधनियमात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । भाष्यभाष्ये तथा ब्रह्मभाष्ये अधिकरणस्य आरम्भात् तयोरेव दोषः । एतत् सूत्रम् भाष्यभाष्ये तदीयचतुर्दशाधिकरणस्य पञ्चसु सूत्रेषु प्रथमं सूत्रम्, ब्रह्मभाष्ये तु तदीय-सप्तमाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् ।

(३) “अपि च मंराधने मन्वक्षानुमानाभ्याम्” ३१२२४ (३४२) इत्यत्र प्रथमा-न्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, पष्ठविरोधनियमात् च ।

(४) “प्रकारादिवधवैरोप्यं प्रकाराश्र कर्मण्यभ्यासात्” ३१२२५ (३४३) इत्यत्र “वैरोप्यं” तथा “प्रकाराश्र” इति प्रथमान्तपदद्वयात् अत्र अधिकरणारम्भ-संगच्छते एष, चतुर्थ-सामान्यनियमात्, तथापि च कारद्वयान् तन्निषेधः, पष्ठविरोधनियमात् । ब्रह्मभाष्ये अधिकरणा-

रम्भात् तथा च तदीयाष्टमाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये प्रथमसूत्रत्वेन ग्रहणात् तस्यैव दोषः । माध्वभाष्ये तथा वलदेवभाष्ये एतत् सूत्रं द्विधा विभक्तं दृश्यते । “प्रकाशादिवच्चवैशेष्यम्” इति एकं सूत्रम्, शिष्टम् अपरम् । तत्र युक्तम् । प्रकाशश्च इति च-कारेण हेतोः विजातीय-वैलक्षण्यापत्तेः । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(५) “अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम्” ३१२२६ (३४४) इत्यत्र “लिङ्गम्” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भः संगच्छते, चतुर्थसामान्यनियमात्, किन्तु “अत” “हि” इति शब्दद्वयेन तस्य साकाक्षत्वविधानात् षष्ठ-सप्तम-विशेष-नियमाभ्यां न तथा कर्तव्यम् ।

(६) “उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत्” ३१२२७ (३४५) इत्यत्र “अहिकुण्डल-वत्” इति पदात् कस्यचित् प्रथमान्तपदस्य अध्याहर्तव्यत्वेऽपि चतुर्थ-विशेष-नियमात् अनि-षेधार्थक-तु-शब्दात् तथा हि-शब्दात् अधिकरणारम्भस्य निषेधः । षष्ठ-नवम-विशेष-नियमाभ्याम् । रामानुज-माध्व-श्रीपति-भाष्येषु अधिकरणस्य आरम्भात् तेषामेव दोषः वाच्यः । तत्र रामानुजभाष्ये एतत् सूत्रं तदीय-षष्ठाधिकरणस्य चतुर्षु सूत्रेषु प्रथमं, माध्वभाष्ये तदीय-पञ्चदशाधिकरणस्य सूत्र-चतुष्टयमध्ये एतद्धि प्रथमं सूत्रं, तथैव श्रीपति-भाष्ये तदीय-सप्तमाधिकरणस्य चतुर्षु सूत्रेषु एतच्च प्रथमं सूत्रं भवति ।

(७) “प्रकाशाश्रयवद् वा तेजस्वात्” ३१२२८ (३४६) इत्यत्र विकल्पार्थक-“वा”-शब्दयोगेन साकाक्षत्वविधानात् षष्ठविशेषनियमेन तथा “प्रकाशाश्रयवद्” इत्यनेन कस्यचित् प्रथमान्तपदस्य अध्याहर्तव्यत्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात् अधिकरणारम्भनिषेधः । बल्लभभाष्ये अनेन अधिकरणारम्भात्, तथा च तदीयभाष्ये नवमाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये एतस्य प्राथ-म्यात् तस्य दोषः वक्तव्यः ।

(८) “पूर्ववद् वा” ३१२२९ (३४७) इत्यत्र तथैव । चतुर्थसामान्य-षष्ठविशेष-नियमाभ्याम् ।

(९) “प्रतिषेधाच्च” ३१२३० (३४८) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् नास्य अधिकरणारम्भ-कत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात्, च-कारादपि निषेधः, षष्ठविशेषनियमात् । परसूत्रे अधिक-सम्भत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरण-समाप्तिः संगच्छते ।

सप्तमं पराधिकरणम्

अत्र “परमतः सेतून्मानसं वन्धमेदव्यपदेशेभ्यः” ३१२३१ (३४९) इति सूत्रस्य “परम्” इति शब्दात् अस्य “पराधिकरण”-नाम । तत्र शङ्कर-रामानुज-बल्लभ-भाष्येषु सप्त सूत्राणि गृही-तानि, बल्लभस्य तु एतद्धि दशमम् अधिकरणम् । भास्करभाष्ये षट् सूत्राणि गृहीतानि, “स्थान-विशेषात् प्रकाशादिवत्” इति (३४) सूत्रस्य वर्जनात् । तथा निम्बार्कभाष्ये एकोदश सूत्राणि, तस्य इदं पञ्चमम् अधिकरणम्, माध्वभाष्ये सूत्रत्रय, तस्य एतत् षोडशम् अधिकरणम्, श्रीकण्ठभाष्ये

पञ्च सूत्राणि, तस्य च इदं सप्तमम् अधिकरणम्, तथा श्रीपतिमाप्ये पञ्च सूत्राणि, तस्य तु एतत् अष्टमम् अधिकरणम् । तानि च सप्त सूत्राणि—

१ । "परमत सेतून्मानसम्बन्धमेदव्यपदेशेभ्यः"	५ । "उपपत्तेश्च"	३।२।३५ (३५३)
२ । "सामान्यात् तु"	६ । "तथान्यप्रतिषेधात्"	३।२।३६ (३५४)
३ । "बुद्धयर्थं पादवत्"	७ । "अनेन सर्वगतत्वमायाम- शब्दादिभ्यः"	३।२।३७ (३५५)
४ । "स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्"		
		३।२।३४ (३५२)

अत्र (१) "परमत सेतून्मानसम्बन्धमेदव्यपदेशेभ्यः" ३।२।३१ (३४०) इत्यत्र "परम्" इति प्रथमान्तपदान् अन्य अधिकरणारम्भकत्वं सगतमेव, चतुर्थसामान्यनियमात्, सर्वेषाम् ऐक्यमत्यं च । "अतः" शब्दस्य अत्र हेतुवाचकत्वमावात् न साक्षात्त्व, सप्तमविशेष नियमात् ।

(२) 'सामान्यात् तु' ३।२।३२ (३५०) इत्यत्र प्रथमान्तपदानावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् चतुर्थसामान्यनियमात्, तु शब्दस्य उत्पूर्वपक्षव्यावर्तकत्वात् नाधिकरणारम्भकत्वम्, अष्टादशविशेषनियमात् । माध्वभाष्ये एतत्स्थले "दर्शनात्" इति सूत्रं पठ्यते ।

(३) 'बुद्धयर्थं पादवत्' ३।२।३३ (३५१) इत्यत्र "बुद्धयर्थं" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि अर्थतः साक्षात्त्वविधानात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यस्य विशेषनियमाभ्याम् ।

(४) "स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्" ३।२।३४ (३५२) इत्यत्र "प्रकाशादिवत्" इति पदान् प्रथमान्तपदस्य जघ्याहर्तव्यत्वेऽपि अर्थतः साक्षात्त्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यस्य विशेषनियमाभ्याम् । माध्वभाष्ये अधिकरणारम्भात् तस्य दोषः । तन्मते एतत् दशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये प्रथमं सूत्रम् । भास्करभाष्ये नैतत् सूत्रं पठ्यते ।

(५) "उपपत्तेश्च" ३।२।३५ (३५३) इत्यत्र प्रथमान्तपदानावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । च कदापि निषेधः, पञ्च विशेषनियमात् ।

(६) "तथान्यप्रतिषेधात्" ३।२।३६ (३५४) इत्यत्र प्रथमान्तपदानावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् चतुर्थसामान्यनियमात् । मन्व-श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्येषु तत्करणत्वं दोषः । माध्वभाष्ये एतद्वि तृतीयाष्टमाधिकरणस्य एकमेव सूत्रम् । श्रीकण्ठभाष्ये तृतीयाष्टमाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये प्रथमं सूत्रम्, तथा श्रीपतिभाष्ये तृतीयनवमाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये एतच्च प्रथमं सूत्रम् ।

(७) "अनेन सर्वगतत्वमायाम् शब्दादिभ्यः" ३।२।३७ (३५५) इत्यत्र "सर्वगतत्वम्" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि "अनेन" इति पदेन साक्षात्त्वविधानात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् सप्तमविशेषनियमाच्च । परसूत्रे अधिकसंख्या अधिकरणारम्भात्

अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः । माध्वभाष्ये अधिकरणारम्भात् तस्य दोषः । तत्र एतद्धि तदीयोन-
विंशाधिकरणस्य एकमेव सूत्रम् ।

अष्टमं फलोधिकरणम् ।

अत्र 'फलमत उपपत्ते' ३।२।३८ (३५६) इति सूत्रस्य "फल"-शब्दात् अस्य "फला-
धिकरण" नाम । तत्र केवलं निम्बार्कभाष्यं विहाय सर्वैः अत्र सूत्रचतुष्टयं गृहीतम् । शङ्कर-भास्कर-
रामानुज-मतेषु एतद्धि अष्टमम् अधिकरणम् । निम्बार्कमते पञ्चमाधिकरणस्य एकादशसु सूत्रेषु
अष्टमं सूत्रम्, माध्वमते विंशतितमम् अधिकरणं, श्रीकण्ठमते नवमम् अधिकरणं, श्रीपतिमते
दशमं, तथा वल्लभमते एकादशाधिकरणम् । तानि च सूत्रचतुष्टयम्

१ । "फलमत उपपत्ते" ३।२।३८ (३५६)		४ । पूर्व तु बादरायणो
२ । "श्रुतत्वाच्च" ३।२।३९ (३५७)		हेतुव्यपदेशात् ३।२।४१ (३५९)
३ । "धर्मं जैमिनिरत एव" ३।२।४० (३५८)		

अत्र (१) "फलमत उपपत्ते" ३।२।३८ (३५६) इत्यत्र फलमिति प्रथमान्तपदसत्त्वात्
अत्र अधिकरणारम्भः संगतः एव । चतुर्थ-सामान्य-नियमात् । अत-शब्दस्य अत्र प्रह्लावाचकत्वात्
सप्तम-विशेष-नियमात् न निषेधः । निम्बार्कभाष्ये अधिकरणस्य अनारम्भात् तस्य दोषः ।

(२) 'श्रुतत्वाच्च' ३।२।३९ (३५७) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भ-
कत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात्, च-योगाच्च षष्ठ-विशेष-नियमात् ।

(३) "धर्मं जैमिनिरत एव" ३।२।४० (३५८) इत्यत्र "धर्मं" तथा "जैमिनि" इति
प्रथमान्तपदद्वयस्य सत्त्वेऽपि जैमिनि इति नाम्ना स्वमतप्रतिकूलपरमतस्य निर्देशात्, विधेयभेदा-
भावाच्च, तथैव "अतएव" इति पदेन साक्षात्कविधानात् नात्र अधिकरणारम्भः संगतः, विंशविशेष-
नियमात्, सप्तमविशेषनियमाच्च ।

(४) 'पूर्व तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्' ३।२।४१ (३५९) इत्यत्र "पूर्व" तथा
"बादरायण" इति प्रथमान्तपदद्वयसत्त्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात्, उक्तपूर्वपक्षव्यावर्तक-तु-शब्द-
योगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, विवेयान्तरादृते स्वमतज्ञापनात् च । नवमाष्टादश-विंश-विशेष-
नियमैश्च । पादशेषात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च संगता ।

दशमपादसमालोचनम् ।

इदानीं द्रष्टव्यम् अनेन निबन्धेन अस्मिन् पादे अधिकरणरचनायाम्

(१) कति कीदृशाश्च नियमा अत्र सङ्कलिताः,

(२) कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं सवृत्ताः,

(३) काश्च श्रुतयः केषु सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः

(४) उपजीव्यश्रुतिवर्लेन कीदृशी च पादसंगतिर्भविष्यति इति ।

ण्ते च चत्वारि विद्या अप्यन्तात् प्रमेन प्रदस्यन्ते तत्र प्रथमं तावत्—

(१) कति कीदृशाश्च नियया अत्र सङ्कलिता ।

अत्रापि न कोऽपि नूतन नियम सङ्कलित ।

(२) कति च दोषा कस्य भाष्यस्य कथं सधृता ।

तत्र ३१० अधिकरणे माध्वभाष्ये “पराभिधानत् ‘सु निरोद्धितं ततो ह्यस्य वच्य विपर्ययो’ ३१० सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोष ।

तत्रैव ३१०१ अधिकरणे माध्वभाष्ये “देहयोगान् या मोऽपि” ३१०२ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोष ।

३१०७ अधिकरणे मध्वशङ्करभाष्ययो “अत” प्रसोधोऽन्तात्” ३१०८ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोष ।

३१०३ अधिकरणे निम्बार्कशङ्करभाष्ययो “स एव तु कर्मानुरमृतिशब्दविधिम्य” ३१०९ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोष ।

३१०४ अधिकरणे मध्वशङ्करभाष्ययो “मुग्धेऽर्धस्यपि परिगोपात्” ३१०९ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोष ।

३१०५ अधिकरणे मध्वशङ्करभाष्ययो “अल्पपदेव हि तत्प्रधानत्वात्” इति ३१०९ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोष ।

तत्रैव भारद्वाजाये “अभ्यूलमन्यद्भ्यमदीर्घमशब्दमस्यर्धमल्पमव्ययम्” इति ३१०९ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोष ।

(क) अतिरिक्तसूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोष ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “अतएव षोडशा सूर्यकादिवत्” इति ३१०९ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोष ।

तत्रैव माध्वभाष्ये तथा शङ्करभाष्ये “अभ्युपदप्रदृगात् तु न तथात्वम्” इति ३१०९ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोष ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “शुद्धिदासभाष्यमन्तर्मावाद्युभयसामञ्जसादेवम्” इति ३१०९ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोष ।

३१०६ अधिकरणे शङ्करभाष्येषु “प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो प्रवीति च “शुभ” इति ३१०९ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोष ।

तत्रैव मध्वशङ्करभाष्ययो “तदव्ययम् आह हि” इति ३१०९ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोष ।

तत्रैव शङ्करभाष्ये “प्रकाशादिवधावैरोप्य मकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्” इति ३१०९ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोष ।

तत्रैव रा-म-श्रीप-भाष्येषु “उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत्” इति ३।२।२७ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः । ।

तत्रैव बल्लभभाष्ये “प्रकाशाश्रयवद् वा तेजस्तात्” इति ३।२।२८ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

३।२।७ अधिकरणे माध्वभाष्ये “स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्” इति ३।२।३४ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव म-श्री-श्रीप-भाष्येषु “तथान्यप्रतिषेधात्” इति ३।२।३६ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः” इति ३।२।३७ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

३।२।८ अधिकरणे निम्बार्कभाष्ये “फलमत उपपत्तेः” इति ३।२।३८ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

एवं पादेऽस्मिन् भाष्याणां दोषसमाहारे कृते दृश्यते

भाष्यनाम	अधिकरणस्य अरचनायां	अधिकरणस्य रचनायां
माध्वभाष्ये	०	१२ दोषा
बल्लभभाष्ये	३ दोषा	६ ”
मास्कस्माभ्ये	१ दोष	०
रामानुजभाष्ये	१ ”	१ दोषः
निम्बार्कभाष्ये	३ दोषाः	० ”
श्रीपतिभाष्ये	० ”	२ दोषौ
श्रीकण्ठभाष्ये	० ”	१ दोषः

इति वक्तुं शक्यते तथा च पादेऽस्मिन् शाङ्करभाष्यस्यैव दोषामात्रं । इदानीं द्रष्टव्यम्

(३) काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः ।

प्रथमाधिकरणे-

“सन्ध्ये सृष्टिराह हि” ३।२।१ इति सूत्रे “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” (वृः ४।३।१०) ।

“निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च” ३।२।२ इति सूत्रे “यः एषः सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः” (कः ३।५।८)

“मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्” ३।२।३ इति सूत्रे “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” (वृ ४।३।१०) “न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति”

(वृ ४३१०) “स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय” (वृ ४३१९)

“सूचकश्च हि धृतेराचक्षते च तद्भिद” ३२१४ सूत्रे “यथा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने” (छा ५२।१९)

“परामिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ” ३२।५ इति सूत्रे “ज्ञात्वा षेव सर्वपारापदानि क्षीणं क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रदानि । तस्यामिध्यानात् तृतीयं देहमेदे विस्वैस्त्वय्यं केवलं आप्तकाम (श्रे १।११)

द्वितीयाधिकरणे—

“तदभावो नाहीतु तच्छ्रुतेरात्मनि च” ३२।१० इति सूत्रे “आप्तु तदा नाहीतु सप्तो भवति” (छा ८।६।३) “तामि प्रत्यवष्टप्य पुरीतति शेते” (वृ २।१।१९)

“य एष अन्तर्हृदये आकारास्तस्मिन् शेते” (वृ २।१।१७)

“अत प्रवोशोऽम्मात्” ३२।८ इति सूत्रे “सत आगम्य न विदु मत् आगच्छमहे” (छ ६।१०।२)

तृतीयाधिकरणे—

“स एष तु कर्मानुसृतिशब्दविधिम्य” ३२।९ सूत्रे “पुन प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्र वति बुद्धान्तायैव” (वृ ४।३।१६)

पञ्चमाधिकरणे—

“न स्थानतोऽपि परम्योमयलिङ्गं सर्वत्र हि” ३२।११ इति सूत्रे “सर्वकाम सर्वग ध सर्वरस” (छा ३।१।४।२) “अस्थूलमनयु” (वृ ३।८।८) “अक्षब्दमसर्गमरूपम्” (कठ. ३।१५)

“न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्रवचनात्” ३२।२ इति सूत्रे “यथायमस्यां पृथिव्यां तेजोमय अमृतमय पुरुष” (वृ २।५।१)

“अपि चैवमेके” ३२।१३ इति सूत्रे “मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” (कठ ४।१।१) “नेह नानास्ति किञ्चन” (कठ ४।१।१)

“अरूपधदेव हि तत्प्रधानत्वात्” ३२।१४ इति सूत्रे “अस्थूलम्” (वृ ३।८।८)

“आह च तन्मात्रम्” ३२।१६ इति सूत्रे “स यया सैन्धवमनोऽनन्तरोऽवाह कृत्स्न रसपन एव एषं वा अरे अयमात्मा अनन्तरोऽवाह कृत्स्न मज्ञानघन एष” (वृ ४।५।१३)

“दर्शयति, चाथो अपि स्मर्यते” ३२।१७ इति सूत्रे “अथात् आदेशो नेति नेति” (वृ २।३।६) “अनादिमत् परं ऋष न सत् तन्नासदुच्यते” (गी १।३।१२)

“अतएव चोपमा सूर्यकादिवत्” ३२।१८ इति सूत्रे “यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानो

मिना बहुधैकोऽनुगच्छन् । “उपाधिना क्रियते भेदरूपो देव क्षेत्रोप्येवम-
जोऽयमात्मा” (महाः शा. ८)

“दर्शनाच्च” ३१२२१ सूत्रे “पुरश्चक्रे द्विपद. पुरश्चक्रे चतुष्पद” । पुर. स पञ्चो भूत्वा
पुर. पुरुष आविशत् ॥ (वृ २१५१८)

षष्ठाधिकरणे

“प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय” ३१२२२ इति सूत्रे “द्वे वाव
ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चैवामूर्त्तं च” (वृ. २१३१) “अथात आदेगो नेति नेति”
(वृ २१३६) “न हि एतस्मात् इति नेति अन्यत् परमस्ति” (वृ २१३६)
“अथ नामत्रेयम्” (वृ: २१३६)

“तदव्यक्तमाह हि” ३१२२३ इति सूत्रे “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, नान्यैर्देवैस्तजसा
कर्मणा वा” (सु ३११८)

“अपि च सराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्” ३१२२४ इति सूत्रे “कश्चिद् धीर प्रत्यगात्मान-
सैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ।” (कठ ४१) “य विनिद्रा जितश्वासा
सन्तुष्टा संयतेन्द्रिया. । ज्योति पश्यति युञ्जानस्तस्मै योगात्मने नम ॥”
(महा शा. ४८५४)

“प्रकाशादिवचावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्” ३१२२५ इति सूत्रे “तत्त्वमसि”
(छा ६।८।७)

“अतोऽनन्तेन तथाहि लिगम्” ३१२२६ इति सूत्रे “स यो ह वै तत् परम ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति” (सु: ३१।९)

“प्रतिषेधाच्च” ३१२३० इति सूत्रे “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” (वृ. ३।७।२३) “नेति नेति”
(वृ: २१३६)

सप्तमाधिकरणे

“परमत सेतून्मानसम्वन्धभेदव्यपदेशेभ्य” ३१२३१ इति सूत्रे “अथ य आत्मा स सेतु”
(छा ८।४।१) “ब्रह्म चतुष्पात्” (मा. १२ छा. ३।१।८।२) “प्राज्ञेनात्मना सम्प-
रिष्वक्त.” (वृ ४।३।२१) “शारीर आत्मा” (तै. २।३।१)

“बुद्ध्यर्थं पादवत्” ३१२३३ इति सूत्रे “ब्रह्म चतुष्पात्” (छा. ३।१।८।२)

“उपपत्तेश्च” ३१२३५ इति सूत्रे “स्वमपीतो भवति” (छा. ६।८।१)

“तथान्यप्रतिषेधात्” ३१२३६ इति सूत्रे “आत्मैव अघस्तात्” (छा ७।२।५।२)

“अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्य . ३१२३७ इति सूत्रे “आकाशवत् सर्वगतश्च
नित्य” (शतपथ ब्रा. १) “नित्य. सर्वगत स्थाणु” (गी २।२।४)

अष्टमाधिकरणे—

“श्रुतत्वाच्च” ३।२।३९ इति सूत्रे “स वा एष महानम आत्मा अत्रादो वसुदान”
(वृ ४।४।२४)

“धर्मं जैमिनिरत एव” ३।२।४० इति सूत्रे ‘स्वर्गकामो यजेत’ (२)

“पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात्” ३।२।४१ इति सूत्रे “एष ह्येव साधु कर्म
कारयति” (फौ ३।८) “अत्रादो वसुदान (वृ ४।४।२४) “लभते च
तत कामान् मयैव विहितान् हि तान्” (गी ७।२१)

इदानीं द्रष्टव्यं पताद्वयसूत्रोपनीतश्रुतिबलेन—

(४) कीदृशी अस्य पादसंगतिः ।

उदाहृतश्रुतयः शङ्करमतानुयायिन्यः । माध्यान्तरे अत्र विषये महान् मतभेद एव
दृश्यते । बहुषु स्थलेषु एकमत्यमन्त्रेऽपि स्वन्व सिद्धान्तानुकूल्याय श्रुत्यन्तरं गृहीतम् । पूर्वपूर्व
पादेषु यथा सर्वेषु माध्यान्तरे भागभेदमन्त्रेऽपि प्रायेण मतसाम्यं दृष्टम्, अत्र न तथा । अत्र मत
भेदस्तु उत्तम एव अतीव प्रबलं प्रतीयते । यथा—

शङ्करमते अत्र प्रथमं निर्विशेषत्व-बोधकश्रुतयः संयुद्धता, रामानुजादीनां मते तु सवि
शेषत्व-बोधकश्रुतयः समाश्रिताः । एवं च तत्पारो एव अयं मतभेदः सञ्जातः, अतः
कल्प्यते—एतन्मतभेदमीमांसा सूत्रार्थविचारं विना न सम्भवति । परन्तु सूत्रार्थविचारस्यापि
स्व-स्व-सिद्धान्ताधीनत्वात् ततोऽपि मतभेदमीमांसा सुदूरपरादृतेव प्रतिभाति । तर्कशक्तिबलेन
असम्भावितमपि सम्भावितत्वेन, अर्णगतमपि संगतत्वेन प्रतिपादयितुं शक्यते । अतः अत्र
सूत्रार्थविचारं विहाय अन्यं पन्था अपलम्बनीयम् । स च पन्था अत्र संगति-उत्पत्त्यागतिः ।
सा तु इत्यम्—अध्यायसंगत्यनुरोधेन एतत्पादप्रतिपाद्यं साधनमेव । एतत् तु प्रागेव उक्तम् ।
तदेवात्र संगतत्वेन श्रेयम् । तच्च साधनत्वं सविशेषप्रक्षणि यथा सम्भवति, तथा निर्वि
शेषप्रक्षण्यपि । तेन साधनरूपाधीयमगत्या नायं मतभेदः निराकर्षुं शक्यते । अतः
अध्यायसंगते व्यापकीभूता या शास्त्रसंगतिः तथा समाधायितुं शक्यते नत्रेति अत्र चिन्तनी
यम् । वस्तुतस्तु शास्त्रसंगतिबलेन एतत्पादस्यापि निर्विशेषप्रक्षणपरत्वं साधनीयम् इति
भूमिकाग्रन्थे प्रागेव उक्तम् । तावत्पर्यनिर्णायकलिङ्गबलेन एतच्छास्त्रस्य निर्विशेषप्रक्ष-
णपरत्वप्रतिपादनात् । तथा सति एतत्पादप्रतिपाद्यरूप-यादसंगतिः निर्विशेषप्रक्षणादिशङ्करमत-
सम्भवा इति कल्पयितुम् उचितम् । तथापि अत्र विभिन्नमाध्यायानाम् अनुमोदितम् एतत्
पादप्रतिपाद्यरूप-यादसंगतिं व्यपन्नात् प्रदर्शयति—

शङ्करमते—पूर्वभागेन त्वं-पदार्थस्य, उत्तरभागेन तत्-पदार्थस्य शोधनरूप-साधननिर्देशः ।

भास्करमते—प्रायेण तथैव ।

रामानुजमते पुरुषोत्तमस्य सर्वदा हेय-प्रत्यनीकत्व-कल्याणगुण-नाशाकरत्व-रूपोभयलिङ्गात्-
प्रतिपादनम् ।

निम्बार्कमते विवेकवैराग्यदाढ्याय स्वभावस्थाविचारः ।

माध्वमते भक्तिनिरूपणम् ।

श्रीकण्ठमते जीवावस्था-निरूपण-पूर्वकेध्वर-स्वरूप-लक्षणोक्तिः ।

श्रीपतिमते परमशिव-ब्रह्मस्वरूप-लक्षणादीनि प्रपञ्चितानि ।

अत्र विषयान्तरमेकं विज्ञेय दृश्यते । अत्र साधनाव्याये साधन-वर्णन-प्रसंगेन द्वितीयपादस्य
पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाधिकरणेषु ब्रह्मणः नीरूपभावस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ब्रह्मणः निषेधातीतत्वेन
सत्यत्वस्थापनं तथा ब्रह्मभिन्नस्य अस्तित्वव्यवस्थापनादिकं वर्णितम् । यद्यपि एतत् सर्वं
तत्त्वनिर्णायक-प्रथम-द्वितीयाध्याययोः वक्तव्यं भवति, तथापि यथा एतदध्यायस्य प्रथमपादे
वर्णितं यत् फलवर्णनाङ्गीभूत-परलोक-गमनागमन-प्रकारादिकं, तत् सर्वं वैराग्योत्पादनार्थं
इति कृत्वा साधनत्वेन कल्पनीयं, तथा अत्रापि यत् तत्त्ववर्णनादिकं तत् सर्वं साधनागत्वेन
ग्रहणीयम् । तथा सत्यपि नास्य स्वार्थे तात्पर्यशून्यत्वं शङ्कनीयम् । यत् स्वरूप-चिन्तनमेव
साधनत्वेन अत्र अभिमन्यते । अतः अत्र नास्य अप्रासंगिकत्व न वा अतात्त्विकत्वम् ।

अथ तृतीयाध्याये तृतीयपादः ।

प्रथम सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्

अत्र “सर्ववेदान्तप्रत्यय चोदनाद्यविशेषात्” ३३१ (३६०) इति सूत्रस्य “सर्ववेदान्त-
प्रत्ययम्” इति पदात् अस्य “सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरण” नाम । तत्र शङ्कर-भास्कर-श्रीकण्ठ-
भाष्येषु चत्वारि सूत्राणि, रामानुज-माध्व-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु पञ्च सूत्राणि, तथा बल्लभभाष्ये
पञ्चदश सूत्राणि गृहीतानि । तच्च च सूत्रचतुष्टयम्

१ । “सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्य-
विशेषात्” ३३१ (३६०)

२ । “भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि”

३३२ (३६१)

३ । “स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारे-
ऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियम”

३३३ (३६२)

४ । “दर्शयति च”

३३४ (३६३)

अत्र (१) “सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्” ३३१ (३६०) इत्यत्र “सर्व-
वेदान्तप्रत्ययम्” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् तथा पादारम्भात् अत्र अधिकरणारम्भः संगतः
एव । चतुर्थसामान्यनियमात्, द्वितीयविशेषनियमाच्च ।

(२) “भेदाभेदेति चेन्नैकस्यामपि” ३३२ इत्य । प्रथमान्तपदाम्बावात् तथा “इति चेत्” इति पदाम्बावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, पञ्चमविरोपनियमाच्च भास्करमते अत्र “स्यत्” इति शब्दस्य पाठ दृश्यते । तथा सति ज्ञानविरोपनियमात् न अधिकरणारम्भे ।

(३) “स्वाध्यायस्य तथान्वेन हि समाचारेऽधिकाराद्य सवयव तन्नियम” ३३३ (३६२) इत्यत्र “तन्नियम” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात्, च-कारयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्व, चतुर्थसामान्यनियमात्, पञ्चमविरोपनियमाच्च । अत्र मच्च-बलदेव-भाष्यद्वयमध्ये “सवयव तन्नियम” इत्यत्रोक्तं सूत्रद्वयं पठितम् । तत्र युक्तम् । “सवयव तन्नियम” इत्यत्र च-कारस्य सत्त्वात्, अत्यन्तं पृथग्विषयस्य सूचनाय । चतुर्थसामान्यनियमात् । चतुर्थपञ्चमविरोपनियमभ्यां च ।

(४) “दर्शयति च” ३३४ (३६३) इत्यत्र प्रथमान्तपदाम्बावात् च-काराद्य नास्य अधिकरणारम्भकत्वं, चतुर्थसामान्यनियमात्, पञ्चमविरोपनियमाच्च । परसूत्रे चतुर्षु भाष्येषु अधिकरणारम्भात् नियमानुगतत्वाच्च अत्रैव अधिकरणमभासि संगता एव ।

द्वितीयम् उपसंहाराधिकरणम्

अत्र “उपसंहारोऽर्थाभेदाद् विविरोपवत् समाने च” ३३५ (३६४) इति सूत्रस्य “उपसंहार” इति पदस्य अस्य “उपसंहाराधिकरण” नाम । तत्र शंकर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु एतत् षष्ठं सूत्रं गृहीत्वम्, माच्चभाष्ये तु सूत्रचतुष्टयमेव । तत्र रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु एतत् सूत्रं तृतीयप्रथमाधिकरणस्य पञ्चमसूत्रेषु पञ्चमं सूत्रम् । बल्लभभाष्ये तृतीयप्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशसु सूत्रेषु एतद्वि पञ्चमं सूत्रम् । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणमभासि ।

तत्र “उपसंहार” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्व युक्तमेव । चकारस्य अत्र विरोपान्तरज्ञापकत्वात् अधिकरणारम्भे न बाधकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठमविरोपनियमाच्च । रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-बल्लभ-भाष्येषु नात्र अधिकरणं रचितम् । अतः रा-नि-श्रीप-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अनारम्भात् तेषामेव दोषः ।

तृतीयम् अन्यथाधिकरणम्

अत्र “अन्यथात्व दाब्दादिति चेन्नाविरोपात्” ३३६ (३६५) इति सूत्रस्य “अन्यथात्वम्” इति पदात् अस्य “अन्यथात्साधिकरण” नाम । अत्र शंकर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु त्रीणि सूत्राणि, रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु चत्वारि सूत्राणि द्वितीयाधिकरणं च, मच्च-बल्लभ-भाष्ययोः अधिकरणं न आरब्धम् । तत्र माच्चभाष्ये एतत् सूत्रं तृतीयद्वितीयाधिकरणस्य चतुर्षु सूत्रेषु द्वितीयं सूत्रम् । तथा बल्लभभाष्ये एतत् सूत्रं तृतीयप्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशसु सूत्रेषु षष्ठं सूत्रम् । तानि च त्रीणि सूत्राणि—

- १ । “अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्” ३३६ (३६५)
 २ । “न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्” ३३७ (३६६)
 ३ । “संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि” ३३८ (३६७)

अत्र (१) “अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्” ३३६ (३६५) इत्यत्र “अन्यथात्वम्” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अत्र अधिकरणारम्भः संगच्छते एव । चतुर्थसामान्यनियमात् । अत्र “इति चेन्न” इति पदात् अपि पञ्चमविशेषनियमात् न तत्त्वे वाधा, प्रथमान्तपदात् परं पञ्चम्यन्तपदं, ततः “इति चेन्न” इति पदस्य सत्त्वात् । चतुर्दशविशेषनियमात् । तेन मध्व-वल्लभ-भाष्ययोः अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

(२) “न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्” ३३७ (३६६) इत्यत्र “परोवरीयस्त्वादिवत्” इति पदात् कस्यचित् प्रथमान्तपदस्य अध्याहर्तव्यत्वेऽपि “न वा” इति पदेन साकाक्षत्वविधानात् चतुर्थसामान्यनियमात् षष्ठविशेषनियमाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् ।

(३) “संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि” ३३८ इत्यत्र (३६७) “तदुक्तं” मिति प्रथमान्त-पदद्वय-सत्त्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात्, “चेत्” इति शब्दयोगात् पञ्चमविशेषनियमात्, तथैव “तदपि” इत्यत्र प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि “अपि” इति शब्दयोगात् साकाक्षत्वविधानात् षष्ठविशेषनियमात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । परसूत्रे चतुर्षु मतेषु अधिकरणारम्भात्, तथैव नियमानुमतत्वेन तादृशाधिकरणारम्भस्य सागत्यात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगता एव ।

चतुर्थं व्याप्त्यधिकरणम्

अत्र “व्याप्तेश्च समञ्जसम्” ३३९ (३६८) इति सूत्रस्य “व्याप्ति”-पदात् अस्य “व्याप्त्यधिकरण” नाम । तत्र शंकर-भास्कर-मध्व-श्रीकण्ठ-भाष्येषु एतेन एकेनैव सूत्रेण अधिकरणं रचितम् । माध्वभाष्ये तृतीयम् अधिकरणम्, शिष्टेषु चतुर्थम् ।

श्रीपति-वल्लभ-भाष्येषु अधिकरणं न आरब्धम् । तेषु भाष्येषु एतत् सूत्रं तदीयद्वितीयाधिकरणस्य चतुर्षु सूत्रेषु चतुर्थं सूत्रम् । वल्लभभाष्ये तु तदीयप्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशसु सूत्रेषु एतद्धि नवमं सूत्रम् ।

अत्र “समञ्जसम्” इति प्रथमान्तपदात् अत्र अधिकरणारम्भः संगच्छते, चतुर्थसामान्यनियमात् । न तु चकार-योगात् तस्य निषेधः । अर्थतः विधेयस्य वैलक्षण्यात् । द्वादशविशेषनियमात् । तेन रा-नि-श्रीप-क-भाष्याणां अधिकरणस्य अरचवाया दोषः । सूत्राक्षरमात्रं तु न दोषः । अर्थसाहाय्यस्य आवश्यकत्वात् दोषः । परसूत्रे सप्तसु भाष्येषु अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगच्छते ।

पञ्चमं सर्वाभेदाधिकरणम्

अत्र “सर्वाभेदोदन्यत्रेभे” ३३१० (३६९) इति सूत्रस्य “सर्वाभेदात्” इति पदात्

अस्य "सर्वोभेदाधिकरणं" नाम । तत्र ये २७ बलमन्माप्य मित्रेषु सर्वत्र अनेन परेनेव सूत्रेण ण्तदधिकरणं रचितम् । बलमभाष्ये तृतीयप्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशसु सूत्रेषु ण्तद्वि दशमं सूत्रम् ।

अत्र "इमे" इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अत्र अधिकरणारम्भ संगत । चतुर्थसामान्य नियमात् । बलमभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायां दोष प्रसंग । परसूत्रे सप्तसु भाष्येषु अधि करणस्य आरम्भान् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति समुचिता एव ।

पष्ठम् आनन्दाद्यधिकरणम्

अत्र "आनन्दाद्य प्रथानस्य" ३३११ (३७०) इति सूत्रस्य "आनन्ददाय"-पदात् अस्य "आनन्दाद्यधिकरणं" नाम । तत्र शंकर-भार-भार-भाष्यद्वयमध्ये सूत्रार्थं रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति भाष्येषु सूत्रसप्तक, मच्च-श्रीकृष्ण-भाष्यद्वये तु एकमेव सूत्रं गृहीतम् । तथापि रा-नि-श्रीफ-भाष्येषु ण्तद्वि चतुर्थम् अधिकरणम् । भाष्यभाष्ये पञ्चमाधिकरणम्, श्रीकृष्णभाष्ये शङ्कर-भास्कर-भाष्यवत् षष्ठाधिकरणं भवति । बलम-भाष्ये तु अधिकरणं नारोप्य, तेन अत्र तस्य दोष । तत्र ण्तन सूत्रं तृतीयप्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशसु सूत्रेषु ण्कादन्तं सूत्रम् । तानि च सूत्रत्रयम्—

१ । "आनन्दाद्य प्रथानस्य" ३३११ (३७०)

२ । "प्रियशिरस्त्वाद्यमाप्तिरपचयापचयौ हि भेदे" ३३१२ (३७१)

३ । "इतरे त्वर्थसामान्यात्" ३३१३ (३७२)

अत्र (१) "आनन्दाद्य प्रथानस्य" ३३११ (३७०) इत्यत्र 'आनन्दाद्य' इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अत्र अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । बलमभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायां दोष ।

(२) "प्रियशिरस्त्वाद्यमाप्तिरपचयापचयौ हि भेदे ३३१२ (३७१) इत्यत्र 'प्रियशिर-स्त्वाद्यमाप्ति' इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अत्र अधिकरणारम्भ उचितः । तथापि 'अमाप्ति' इति ण्त्वात् हि ण्त्वाच्च अर्थतः साकंक्षत्वसिद्धेः नास्य अधिकरणारम्भ संगतः । चतुर्थसामान्य नियमात्, षष्ठ-सप्तम विरोपनियमान्याम् । मच्च-श्रीकृष्ण-भाष्ययो षष्ठ-सप्तमाधिकरणारम्भात् दोष ।

(३) "इतरे त्वर्थसामान्यात्" ३३१३ (३७२) इत्यत्र 'इतरे' इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् चतुर्थसामान्यनियमात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तं, तथापि तस्य स्वरूपतः साकंक्ष-त्वात् सप्तमविरोपनियमात्, ततः तु-शब्द अत्र तस्य व्याघातक, नवमविरोपनियमात् । अतः न अधिकरणारम्भ युक्तः । भाष्यभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायां दोष । परसूत्रे चतुर्थं भाष्येषु अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति कल्प्यते ।

सप्तमम् आध्यानाधिकरणम्

अत्र "आध्यानाय प्रयोजनाभावात्" ३३१४ (३७३) इति सूत्रस्य "आध्यानय"

इति पदात् अस्य “आध्यानाधिकरणं” नाम । तत्र शंकर-भास्कर-मध्व-भाष्येषु सूत्रद्वयं गृहीतम् । माध्वभाष्ये एतत् तु अष्टमम् अधिकरणम् । श्रीकण्ठभाष्ये चत्वारि सूत्राणि गृहीतानि, तत्रापि एतत् अष्टमम् अधिकरणम् । रा-नि-श्रीप-व-भाष्येषु अतिकरणं नारंघम् । तत्र रामानुज-भाष्ये तथा निम्बार्क-भाष्ये श्रीपतिभाष्ये च एतत् सूत्रं तदीयचतुर्थाधिकरणस्य सप्तसु सूत्रेषु चतुर्थं सूत्रम् । वल्लभभाष्ये तु तदीयप्रथमाधिकरणस्य पञ्चदशसु सूत्रेषु चतुर्दशं सूत्रम् ।

तत्र सूत्रद्वयम्

१ । “आध्यानाय प्रयोजनाभावात्” ३३११४ (३७३)

२ । “आत्मशब्दाच्च” ३३११५ (३७४)

अत्र ‘आध्यानाय प्रयोजनाभावात्’ ३३११४ (३७३) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्व युक्तम् । तथापि तस्य ऊहनीयत्वात् तथा पूर्वाधिकरणत विषयश्रुतिभेदात् पञ्चमसामान्यनियमत्, एकादशविशेषनियमाच्च तत् युक्तमेव । तेन “पुरुषः” “अर्थादयः” इत्येवं प्रथमान्तपदमध्याहर्तव्यं भवति । यद्यपि अधिकरणस्य आरम्भे मतभेदस्य समसस्यकत्वं, चत्वारि आरम्भानुकूलानि, चत्वारि च आरम्भप्रतिकूलानि, तथापि रा-नि-श्रीप-भाष्यै सह वल्लभ-भाष्यस्य यादृशम् अनैक्यं, तादृशम् अनैक्यं नात्र दृश्यते । तेन आरम्भप्रतिकूलपक्षेऽपि मतानैक्यात् तत्-पक्षस्य दुर्बलत्वमेव भवति । ततश्च रामानुजादीनां भाष्येषु विषयश्रुते अमेदात् शङ्करादीनां तु भाष्येषु तस्या भेदात् यथा तत्र ज्ञातव्यब्राह्मण्यं, तथा न रामानुजादीनां भाष्येषु दृश्यते, अतः अत्र रा-नि-श्रीप-व-भाष्याणाम् अधिकरणस्य अरचनाया दुष्टत्वकल्पनं युक्तम् ।

(२) “आत्मशब्दाच्च” ३३११५ (३७४) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । च-योगाच्च तथा षष्ठविशेषनियमात् । परसूत्रे चतुर्षु भाष्येषु अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः समाच्छते ।

अष्टमम् आत्मगृहीत्यधिकरणम्

अत्र “आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्” ३३११६ (३७५) इति सूत्रस्य “आत्मगृहीति”-पदात् अस्य “आत्मगृहीत्यधिकरणं” नाम । तत्र शङ्कर-भास्कर-मध्व-वल्लभ-भाष्येषु अधिकरणम् आरंघम् । शङ्कर-भास्कर-वल्लभ-भाष्येषु सूत्रद्वयं गृहीतम्, माध्वभाष्ये तु एकमेव सूत्रम् । शङ्कर-भास्करयोः अष्टमम् अधिकरणम्, मध्वस्य नवमाधिकरणम् । वल्लभस्य तु द्वितीयम् अधिकरणम् । रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्येषु अधिकरणं न आरंघम् । तत्र रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु एतत् सूत्रं तदीयचतुर्थाधिकरणस्य सप्तसु सूत्रेषु षष्ठं सूत्रम्, श्रीकण्ठ-भाष्ये तु तदीयाष्टमाधिकरणस्य चतुर्षु सूत्रेषु तृतीयं सूत्रम् । तत् च सूत्रद्वयम् ।

१ । “आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्” ३३११६ (३७५)

२ । “अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्” ३३११७ (३७६)

अत्र (१) "आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्" ३३११६ (३७५) इत्यत्र "आत्मगृहीति" इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्व युक्तम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । रा नि-श्री-श्रीप-माप्येषु अधिकरणस्य अरचनायां दोष । समस्त्यकत्वेऽपि नियमविरुद्धत्वात् ।

(२) "अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्" ३३११७ (३७६) इत्यत्र प्रथमान्तपदा-मावात् "इति चेत्" इत्यादि पदसत्त्वाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्य-नियमात्, पञ्चमविशेषनियमाच्च । ऊनविशानियमोऽपि अत्र अधिकरणारम्भसाधक । परसूत्रे सर्वसम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणमस्ति । अत्र अनेनैव माप्येषु तृतीय-दशमाधिकरणरचनात् दोष ।

नवम कार्याख्यानाधिकरणम्

अत्र "कार्याख्यानादपूर्वम्" ३३११८ (३७७) इति सूत्रस्य "कार्याख्यानात्" इति पदात् अस्य "कार्याख्यानाधिकरण" नाम । अत्र बलमभिन्नै सर्वे माप्यकारै एतेन एकेन सूत्रेण एतद् अधिकरणं रचितम् । बलमभाष्ये तु अत्र पट् सूत्राणि गृहीतानि । तत्र मास्कर-श्रीकृष्ण-माप्येषु नवमम् अधिकरणम्, रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-माप्येषु पञ्चमम् अधि-करणम् । माप्येषु एकादशाधिकरणम् । बलमभाष्ये तृतीयाधिकरणम् ।

अत्र "अपूर्वम्" इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकर्त्तृ युक्तम्, चतुर्थसामान्य-नियमात् । परसूत्रे सर्वसम्भत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिरपि सगच्छते ।

दशम समानाधिकरणम्

अत्र "समानं एवं चामेवत्" ३३११९ (३७८) इति सूत्रस्य 'समान' इति पदात् अस्य "समानाधिकरण" नाम । तत्र शङ्कर-मास्कर-श्रीकृष्ण-माप्येषु एतत् सूत्रं तदीयदशमाधि-करणस्य एकमेव सूत्रम् । रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-माप्येषु तृतीयपञ्चाधिकरणस्य एतच्च तथैव एकमेव सूत्रम् । माप्येषु द्वादशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये प्रथमं सूत्रम् । तेन बलम-भिन्नेषु सर्वेषु माप्येषु अनेन अधिकरणं रचितम्, केवलं बलमभाष्ये तृतीयतृतीयाधिकरणस्य पट् सूत्रेण एतद्वि द्वितीयं सूत्रम् । तेनात्र अधिकरणस्य अरचनायां बलमभाष्यस्यैव दोष ।

अत्र "समान" "एवम्" इति प्रथमान्तपदद्वयस्य सरवात् अस्य अधिकरणारम्भ-कर्त्तृ युक्तमेव । चतुर्थसामान्यनियमात् । चकारस्य विशेषान्वयत्वबोधनात् न वाचकत्वम् । द्वादशविशेषनियमात् ।

एकादश सम्बन्धाधिकरणम्

अत्र 'सम्बन्धादेवमन्यत्रापि' ३३१२०, (३७९) इति सूत्रस्य "सम्बन्धात्" इति पदात् अस्य "सम्बन्धाधिकरण" नाम । अत्र मच्च-बलम-माप्यभिन्नेषु सर्वत्र माप्येषु अधिकरणं रचितम् । तत्र शङ्कर-मास्कर-रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-माप्येषु सूत्रत्रयं गृहीतम् । श्रीकृष्ण-

भाष्ये सूत्रद्वयं गृहीतम् । शंकर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु एकादशाधिकरणम्, रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु सप्तमम् अधिकरणम् । बल्लभभाष्ये तदीयतृतीयाधिकरणस्य षट्सु सूत्रेषु तृतीयं सूत्रम् । तानि च त्रीणि सूत्राणि

१ । “सम्बन्धादेवमन्यत्रापि” ३३२० (३७९) । ३ । “दर्शयति च” ३३२२ (३८१)
२ । “न वा विशेषात्” ३३२१ (३८०) ।

अत्र (१) “सम्बन्धादेवमन्यत्रापि” ३३२० (३७९) इत्यत्र “एवम्” इति प्रथमान्त-पदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । “अपि” पदम् अत्र न बाधकं, विधेयान्तरस्य ज्ञापनात्, द्वादशविशेषनियमात् । माध्वभाष्ये तथा बल्लभभाष्ये च अधिकरणस्य अकरणात् तयोरेव दोषः ।

(२) “न वा विशेषात्” ३३२१ (३८०) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् च-शब्द-योगाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च । माध्व-भाष्ये अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

(३) “दर्शयति च” ३३२२ (३८१) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् च-शब्दयोगाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च । श्रीकण्ठभाष्ये अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

द्वादशं संभृत्यधिकरणम्

अत्र “संभृतिध्रुव्याप्त्यपि चातः” ३३२३ (३८२) इति सूत्रस्य “संभृति” इति पदात् अस्य “संभृत्यधिकरणं” नाम । अत्र बल्लभ-भाष्यभिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु अधिकरणम् आरब्धम् । तत्र एतत् एकमेव सूत्रं च गृहीतम् । बल्लभ-भाष्ये एतत् सूत्रं तदीयतृतीयाधिकरणस्य षट्सु सूत्रेषु षष्ठं सूत्रम् । शंकर-भास्कर-भाष्ययोः एतद्धि द्वादशाधिकरणम् । रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु अष्टमम् अधिकरणम् । माध्वभाष्ये चतुर्दशाधिकरणम् । श्रीकण्ठ-भाष्ये त्रयोदशाधिकरणम् ।

अत्र “संभृतिध्रुव्याप्ती” इति प्रथमान्तपदात् अत्र अधिकरणारम्भः युक्तः । पृथक् विधेयत्वात् च-कारस्य तथा “अपि-अतः” पदयोरपि तदबाधकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च । बल्लभभाष्ये तदकरणात् दोषः वक्तव्यः । परसूत्रे सर्वेषु भाष्येषु अधिकरणस्य आरब्धत्वात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः युक्ता ।

त्रयोदशं पुरुषविद्याधिकरणम्

अत्र “पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामज्ञानात्” ३३२४ (३८३) इति सूत्रस्य “पुरुष-विद्यायाम्” इति पदात् अस्य “पुरुषविद्याधिकरणं” नाम । तत्र सर्वेषु भाष्येषु एतेन एकेन

सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । तत्र शंकर मास्करयो त्रयोदशम् अधिकरणं, रामानुज-
निम्बार्क-श्रीपति भाष्येषु नवमम् अधिकरणम्, माध्वभाष्ये पञ्चदशम् अधिकरणम्, श्रीकण्ठभाष्ये
चतुर्दशम् अधिकरणम्, बल्लभभाष्ये तु चतुर्थम् अधिकरणम् इति विरोधः ।

तत्र अनुपगणीय प्रथमान्तत्वात् अधिकरणारम्भः संगच्छते । इव-च प्रमृतिपत्रानम्
अत्र अबाधकत्वम्, विरोधान्तरज्ञापनात् । पञ्चमसामान्यनियमात् तथा षष्ठविशेषनियमात् च ।
परसूत्रे तथैव सर्वेषु भाष्येषु अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च ।

चतुर्दश वेधाद्यधिकरणम्

अत्र “वेधाद्यर्थमेवम्” ३।३।२५ (३८४) इति सूत्रस्य “वेधादि” शब्दात् अस्य “वेधाद्य-
धिकरणं” नाम । तत्र सर्वेषु भाष्येषु अत्र अधिकरणम् आरब्धम् । बल्लभभाष्य-भिन्नेषु सर्वेषु
भाष्येषु एतेन एकमेव सूत्रेण एतद् अधिकरणं रचितम् । बल्लभभाष्ये तु सूत्रद्वयेन इति विरोधः ।

अत्र प्रथमान्त-पदाभावात् नारय अधिकरणारम्भकत्वं युक्तं, तथापि सर्वे भाष्यकारैः तथा
कृतत्वात् प्रथमान्तं किमपि ष्ण्णीयम् । तदुक्तेन च अधिकरणम् आरम्भणीयम् इत्येव
समीचीनम् । पञ्चमसामान्यनियमात् । तथापि सर्वस्वीकृत विषय श्रुतिमेव एव अत्र अधिकरणारम्भे
कारणम् इत्येव मन्तव्यम् । एकादशविशेषनियमात् । परसूत्रे बल्लभभिन्नैः सर्वैः अधिकरणस्य
आरब्धत्वात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

पञ्चदश हान्यधिकरणम्

अत्र “हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुर्याच्छब्दस्तुल्युपगानवत् तदुक्तम्” ३।३।२६
(३८५) इति सूत्रस्य “हानौ” इति पदात् अस्य “हान्यधिकरणं” नाम । तत्र बल्लभभिन्नैः सर्वैः
अधिकरणम् आरब्धम् । निम्बार्क-माध्व-भिन्नैः सर्वैः अत्र एकमेव सूत्रं गृहीतम् । अत्र निम्बार्क-
भाष्ये षट् सूत्राणि गृहीतानि । माध्वभाष्ये तु सूत्रद्वयमेव गृहीतम् । शंकर-मास्करमते एतद्वि
पञ्चदशम् अधिकरणम्, रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-मतेषु एतत् तु एकादशम् अधिकरणम् ।
माध्वमते तु सप्तदशम् अधिकरणम् ।

अत्र “तदुक्तम्” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव ।
चतुर्थसामान्यनियमात् । तु-शब्दस्य विरोधान्तरबोधकत्वात् न बाधकत्वम् । नवमविरोध
नियमात् । बल्लभभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायां तस्य दोषो वाच्यः । परसूत्रे षट्सु भाष्येषु
अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगच्छते एव ।

पौडग साम्परायाधिकरणम्

अत्र “साम्पराये तर्कव्यामावात् तथा हान्ये” ३।३।२७ (३८६) इति सूत्रस्य “साम्पराय-
शब्दात् अस्य “साम्परायाधिकरणं” नाम । अत्र निम्बार्क-माध्व-भाष्य-भिन्न-सर्वेषु भाष्येषु अधि-
करणम् आरब्धम् । तत्र शंकर मास्करयो भाष्ययो पौडगाधिकरणे सूत्रद्वयं गृहीतम् । रामानुज-

श्रीपति-भाष्ययोः द्वादशाधिकरणे सूत्रचतुष्टयं गृहीतम् । निम्बार्क-भाष्ये अधिकरणारम्भात् तस्य एकादशाधिकरणस्य सूत्रपट्क-मध्ये द्वितीयं सूत्रम् । माध्वभाष्ये अधिकरणस्य अनारम्भात् तदीय-सप्तदशाधिकरणस्य सूत्रद्वय-मध्ये द्वितीयं सूत्रम् । श्रीकण्ठ-भाष्ये अधिकरणस्य आरम्भात् तस्य एतत् सप्तदशाधिकरणे सूत्रचतुष्टयं गृहीतम्, बल्लभभाष्ये तु षष्ठाधिकरणे सूत्रद्वयं गृहीतम् । तच्च सूत्रद्वयम्

१ । “साम्पराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये” ३३३२७ (३८६)

२ । “छन्दत उभयाविरोधात्” ३३३२८ (३८७)

अत्र (१) “साम्पराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये” ३३३२७ (३८६) इत्यत्र “अन्ये” इति प्रथमान्तपदात् अत्र अधिकरणारम्भः सगतः एव । चतुर्थसामान्यनियमात् । हि-शब्दस्य विधेयान्तरज्ञापनात् अवाधकत्वम् । द्वादशविशेषनियमात् । निम्बार्क-मध्व-भाष्यद्वय-मध्ये अधिकरणस्य अरचनाया दोषः कल्पनीयः ।

(२) “छन्दत उभयाविरोधात्” ३३३२८ (३८७) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । परसूत्रे नियमत्रलादेव अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च संगच्छते । माध्वभाष्ये अत्र अधिकरणस्य रचनात् दोषः ।

सप्तदशं गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम्

अत्र “गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः” ३३३२९ (३८८) इति सूत्रस्य “गतेः अर्थवत्त्वम्” इति पदद्वयात् अस्य “गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम्” नाम । अत्र शङ्कर-भारकर-बल्लभ-भाष्येषु अधिकरणं रचितम्, शिष्टेषु तु न । तत्र शङ्कर-भारकर-भाष्ययोः सप्तदशाधिकरणं, बल्लभभाष्ये तु सप्तमाधिकरणम् । शङ्कर-भारकर-भाष्ययोः सूत्रद्वयं गृहीतम्, बल्लभभाष्ये तु एतत् एकमेव सूत्रम् । रामानुजभाष्ये तथा श्रीपति-भाष्ये एतत् सूत्रं तदीय-द्वादशाधिकरणस्य चतुर्षु सूत्रेषु तृतीयं सूत्रम् । निम्बार्क-भाष्ये तदीयैकादशाधिकरणस्य पट्सु सूत्रेषु चतुर्थं सूत्रम्, माध्वभाष्ये तदीयाष्टादशाधिकरणस्य त्रिषु सूत्रेषु द्वितीयं सूत्रं, श्रीकण्ठ-भाष्ये तदीय-सप्तदशाधिकरणस्य चतुर्षु सूत्रेषु तृतीयं सूत्रम्, बल्लभभाष्ये तु तदीय-सप्तमाधिकरणस्य एकमेव सूत्रम् । तच्च सूत्रद्वयम्

१ । “गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः” ३३३२९ (३८८)

२ । “उपपन्नस्तलक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्” ३३३३० (३८९)

अत्र (१) “गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः” ३३३२९ (३८८) इत्यत्र “अर्थवत्त्वम्” “विरोधः” इति प्रथमान्तपदद्वयात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तमेव, चतुर्थ-सामान्यनियमात् । हि-शब्दस्य विधेयान्तरज्ञापकत्वात् न-वाधकत्वम्, द्वादशविशेषनियमात् । रा-नि-म-श्री-श्रीप-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनायां दोषः । एतेषां संख्याबाहुल्यादपि नियम-विरुद्धत्वात् दोष एव वाच्यः ।

(२) “उपरतस्तल्लभणार्थोपलब्धेर्लोकवत्” ३।३।३० (३८९) इत्यत्र “उपपन्न” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् इति नाम्य अधिकरणारम्भकत्वं, चतुर्थसामान्यनियमात् । यत् “क उपपन्न” इति आकांक्षाया बोधकत्वात् अस्य साकाराक्षत्वं सिद्धयति । सप्तमविरोधनिवृत्त्यात् । बल्लभमाप्ये अधिकरणस्य आरम्भात् दोष वक्ष्य । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमप्ति ।

अष्टादशम् अनियमाधिकरणम्

अत्र “अनियम सर्वानामविरोध शब्दानुमानान्म्याम्” ३।३।३१ (३९०) इति सूत्रस्य “अनियम” इति पदात् अस्य “अनियमाधिकरणम्” नाम । तत्र रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-माप्य-भिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु एतेन एकेनैव सूत्रेण एतद् अधिकरणं रचितम् । अत्रापि रामानुज-माप्ये सूत्रद्वयेन इति चोद्धृत्यम् । शङ्कर-भास्कर-माप्ययो एतद्वि अष्टादशाधिकरणम् । रामानुज-माप्ये त्रयोदशाधिकरणम् । निम्बार्क-माप्ये एकादशाधिकरणस्य षट्सु सूत्रेषु षष्ठं सूत्रम् । भाष्यमाप्ये तथा श्रीकण्ठ-माप्ये ऊनविंशाधिकरणम् । श्रीपति-माप्ये तदीय त्रयोदशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् । बल्लभमाप्ये एतत्तु नवमाधिकरणम् ।

तत्र “अनियम” ‘अविरोध’ इति प्रथमान्तपदद्वयसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । निम्बार्क-श्रीपति-माप्ययो अधिकरणस्य अनारम्भत्वं दोष कल्पनीय । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च संगच्छते ।

ऊनविंश यावदधिकाराधिकरणम्

अत्र “यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्” ३।३।३२ (३९१) इति सूत्रस्य “यावदधिकारम्” इति पदात् अस्य “यावदधिकाराधिकरणम्” नाम । तत्र शङ्कर-भास्कर-निम्बार्क-मञ्ज-श्रीकण्ठ-श्रीपति-बल्लभ-माप्येषु अधिकरणम् आरब्धम् । केवलं रामानुज-माप्ये तत् न कृतम् । तत्र एतत् सूत्रं तदीय त्रयोदशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् । शङ्कर-भास्कर-माप्ययो एतत् ऊनविंशाधिकरणम् । तत्र एतेन एकेनैव सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । निम्बार्क-माप्यस्य एतत् द्वादशाधिकरणम् । अत्रापि एतेन एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं समाप्तम् । भाष्यमाप्यस्य विंशाधिकरणम् । तत्र च सूत्रद्वयेन एतदधिकरणं रचितम् । श्रीकण्ठ-माप्यस्य अष्टादशाधिकरणम् । अत्रापि एतेन एकेनैव सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । श्रीपति-माप्यस्य त्रयोदशाधिकरणम् । तत्र च सूत्रद्वयेन एतदधिकरणं रचितम् । बल्लभ-माप्यस्य एतद्वि पञ्चमाधिकरणम् । अत्रापि एतेन एकेनैव सूत्रेण एतदधिकरणं सङ्कल्पितम् ।

अत्र “अवस्थिति” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव । चतुर्थसामान्यनियमात् । रामानुज-माप्ये अधिकरणस्य अरचनायां तस्य दोष वक्ष्य । श्रीपति-माप्ये अत्र सूत्र-क्रम विपर्यय इति दृश्यते ।

विंशम् अक्षरध्यधिकरणम्

अत्र “अक्षरधिया त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम्” ३।३।३३ (३९२) इति सूत्रस्य “अक्षरधियाम्” इति पदात् अस्य “अक्षरध्यधिकरणं” नाम । तत्र मान्वभाष्य-भिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु अत्र अधिकरणं रचितम् । माध्वमते एतत् सूत्रं तदीय-विंशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् । येषु भाष्येषु अधिकरणं रचितं तत्र शंकर-भास्कर-भाष्ययोः एकं सूत्रं गृहीतम्; रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-श्रीपति-वल्लभ-भाष्येषु सूत्रद्वयं गृहीतम् । एवं च शंकर-भास्करयोः भाष्ययोः विंशाधिकरणम्, रामानुज-श्रीपति-भाष्ययोः चतुर्दशाधिकरणम्, निम्बार्क-भाष्ये त्रयोदशाधिकरणम्, श्रीकण्ठ-भाष्ये विंशाधिकरणम् । वल्लभभाष्ये एकादशाधिकरणम् ।

तत्र “अवरोध” “तदुक्तम्” इति प्रथमान्तपदद्वयात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तमेव । चतुर्थसामान्यनियमात् । तु-शब्दस्य पूर्वपक्षीय-शंकानिरासकत्वात् न तत्र बाधकत्वम्; अष्टादशविशेषनियमात् । तथा सति माध्वभाष्ये अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः कल्पनीयः । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः कल्पयितुं शक्यते ।

एकविंशम् इयदधिकरणम्

अत्र “इयदामननत्” ३।३।३४ (३९३) इति सूत्रस्य “इयत्” इति पदात् अस्य “इयदधिकरणं” नाम । तत्र शंकर-भास्कर-भाष्यद्वये एकविंशाधिकरणे एतद्वि एकमेव सूत्रम् । मान्वभाष्ये एकविंशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये एतच्च प्रथमं सूत्रम् । तेन शंकर-भास्कर-माध्व-भाष्येषु एतेन सूत्रेण अधिकरणम् आरब्धम् । अवशिष्टभाष्येषु तत्र कृतम् । तत्र रामानुज-श्रीपति-भाष्ययोः एतत् सूत्रं तदीय-चतुर्दशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् । निम्बार्क-भाष्ये तदीय-त्रयोदशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् । श्रीकण्ठभाष्ये तदीय-विंशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये एतच्च द्वितीयं सूत्रम् । वल्लभभाष्ये तदीयैकादशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् ।

अत्र “इयत्” इति प्रथमान्तपदात् अधिकरणारम्भः संगतः, चतुर्थसामान्यनियमात् । रा नि-श्री-श्रीप-व-भाष्येषु नियमम् एतम् अननुसृत्य अधिकरणस्य अरचनायां दोषः । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणस्य अरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगच्छते ।

द्वाविंशम् अन्तराधिकरणम्

अत्र “अन्तरा भूतत्रामवत् स्वात्मनः” ३।३।३५ (३९४) इति सूत्रस्य “अन्तरा” इति पदात् अस्य “अन्तराधिकरणं” नाम । शंकर-माध्व-वल्लभ-भाष्यभिन्नेषु सर्वत्र एतत् सूत्रं परवर्ति-सूत्रेण सह एकीकृत्य पठितम् । एवं च शंकरभाष्ये सूत्रद्वयेण एतदधिकरणं रचितम्, भास्करभाष्ये तु तथामिलितेन एकेन सूत्रेण । रामानुज-भाष्ये तथामिलितसूत्रत्रयेण, निम्बार्क-भाष्ये तथैव सूत्रद्वयेन, माध्वभाष्ये अत्र अधिकरणं न रचितम् तत्र तदीयैकविंशाधि-

करणस्य सूत्रत्रयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् । श्रीकण्ठभाष्ये तथामिलितसूत्रद्वयेन, श्रीपतिभाष्ये पुन तथैव सूत्रत्रयेण, बल्लभभाष्ये अमिलितसूत्रत्रयेण एतदधिनरण रचितम् । शङ्करभास्करभाष्ये एतच्च द्विविधाधिकरणम्, रामानुजमते पञ्चदशाधिकरणम्, निम्बार्कमते चतुर्दशाधिकरणम्, श्रीकण्ठमते षड्विंशाधिकरणम्, श्रीपतिमते पञ्चदशाधिकरणम्, तथा बल्लभमते द्वादशाधिकरणं भवति ।

तत्र च सूत्रद्वयम्—

१ । “अन्तरा मृतमामवत् स्वात्मन” ३।३।३५ (३९४)

२ । “अन्यथा मेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेष्टान्तरवत्” ३।३।३६ (३९५)

तत्र (१) “अन्तरा मृतमामवत् स्वात्मन” ३।३।३५ (३९४) इत्यत्र “अन्तरा” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । माध्वभाष्यमिलेषु सर्वत्र तथैव दृश्यम् । अतोऽत्र माध्वस्यैव दोषः । भान्ता-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु परसूत्रमपि एतच्छब्देन पश्यते । तत्र युक्तम् । विजातीयविषयान्तरस्य सूचनात् । चतुर्थविशेषनियमात् ।

(२) “अन्यथा मेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेष्टान्तरवत्” ३।३।३६ (३९५) इत्यत्र मेदानुपपत्ति इति प्रथमान्तरद्वयं सत्त्वात् अपि ‘इति चेत्’ इति पदसत्त्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । पञ्चमविशेषनियमात् । भान्ता-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु एतत्सूत्रस्य पूर्वसूत्रगतत्वं दृश्यते । तत्र युक्तम् । विषयमेतत् चतुर्थविशेषनियमात् । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च सगता । अतः भास्कर-रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्येषु “इति चेत्”-पदद्वयमितिलितसूत्रेण अधिकरणस्य आरम्भात् दोषप्रसक्तिः भवत्येव । तेषु सूत्रद्वयमेलनादेव अयं दोषः सञ्जातः ।

त्रयोविंश व्यतिहाराधिकरणम्

अत्र “व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत्” ३।३।३७ (३९६) इति सूत्रस्य “व्यतिहारः” इति पदात् अस्य “व्यतिहाराधिकरणम्” नाम । तत्र शङ्करभास्करभाष्यभाष्येषु अत्र अधिकरणम् आरम्भम्, सूत्रं च तत्र एकमेव गृहीतम् । शङ्करभास्करभाष्ययो एतद्विंशो-विंशाधिकरणम्, माध्वमते तु द्विविधाधिकरणम् । रामानुज-श्रीपति-भाष्ययो एतत् सूत्रं तदीय-पञ्चदशाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये-द्वितीयं सूत्रम् । निम्बार्कभाष्ये तदीय-चतुर्दशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् । श्रीकण्ठभाष्ये एतत् च तदीयैकविंशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् । तथा बल्लभभाष्ये एतत् सूत्रं तदीय-द्वादशाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् इति विशेषः ।

अत्र “व्यतिहारः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगच्छते ।

चतुर्थसामान्यनियमात्, हि-शब्दस्य विधेयान्तरज्ञापनाच्च, द्वादशविशेषनियमात् । रा-नि-श्री-श्रीप-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनायां दोष, नियमविरुद्धत्वात् । परसूत्रे अधिकरणस्य आरम्भत् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

चतुर्विंशं सत्याद्यधिकरणम्

अत्र “सैत्र हि सत्यादयः” ३।३।३८ (३९७) इति सूत्रस्य “सत्यादि.”-पदात् अस्य “सत्याद्यधिकरण” नाम । तत्र शङ्कर-भास्कर-मतेन एतत् चतुर्विंशधिकरणम्, रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-मतेषु पञ्चदशाधिकरणम्, माध्वमतेन त्रयोविंशाधिकरणम्, श्रीकण्ठमतेन द्वाविंशाधिकरणम् । वल्लभ-मतेन त्रयोदशाधिकरणम् । शंकर-भास्कर-निम्बार्क-मध्व-श्रीकण्ठ-मतेषु अत्र एकमेव सूत्रम् । वल्लभ-मतेन तु सूत्रद्वयम् । श-भा-नि-म-श्री-व-भाष्येषु अत्र अधिकरणम् आरब्धम् । रा-श्रीप-मतद्वये तु अधिकरणं न आरब्धम् । तत्र रामानुज-श्रीपति-भाष्यद्वये एतत् सूत्रं तदीय-पञ्चदशाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये तृतीयं सूत्रम् ।

अत्र “सत्यादयः” इति प्रथमान्तपदात् अधिकरणारम्भं युक्तं, चतुर्थसामान्यनियमात् । हि-शब्दस्य विधेयान्तरत्वज्ञापनाच्च । द्वादशविशेषनियमात् । तेन रामानुज-श्रीपति-भाष्ययोः अधिकरणस्य अरचनायां दोषः सञ्जातः ।

पञ्चविंशं कामाद्यधिकरणम्

अत्र “कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः” ३।३।३९ (३९८) इति सूत्रस्य “कामादि”-शब्दात् अस्य “कामाद्यधिकरण” नाम । तत्र वल्लभ-भाष्य-मित्तेषु सर्वेषु भाष्येषु अत्र अधिकरणं रचितम् वल्लभ-भाष्ये एतत् सूत्रं तदीय-त्रयोदशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् । शङ्कर-भास्कर-मतद्वये एतद्धि पञ्चविंशाधिकरणं, रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु तु षोडशाधिकरणम् । माध्वमते चतुर्विंशाधिकरणम् । तथैव श्रीकण्ठमते त्रयोविंशाधिकरणम् । शङ्कर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु अत्र एकमेव सूत्रं गृहीतम् । रामानुज-निम्बार्क-मध्व-श्रीपति-भाष्येषु सूत्रत्रयम् इति विशेषः ।

अत्र “कामादि” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अत्र अधिकरणारम्भः संगतः एव । चकारस्य न साक्षात्त्वसाधकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च । वल्लभभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायां दोषः । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्र अधिकरणसमाप्तिः ।

षड्विंशम् आदराधिकरणम्

अत्र “आदरादलोपः” ३।३।४० (३९९) इति सूत्रस्य “आदर”-शब्दात् अस्य “आदराधिकरण” नाम । तत्र शंकर-भास्कर-श्रीकण्ठ-वल्लभ-भाष्येषु अधिकरणम् आरब्धम्, शिष्टेषु न । शंकर-भास्कर-वल्लभ-भाष्येषु अत्र सूत्रद्वयं गृहीतम् । श्रीकण्ठ-भाष्ये तु एतदेव एकं सूत्रम् । शंकर-भास्कर-भाष्ययोः षड्विंशाधिकरणम् । श्रीकण्ठभाष्ये चतुर्विंशाधिकरणम् । वल्लभभाष्ये तु

चतुर्थाधिकरणम् । रामानुज निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु तृतीय-पौढ-ताधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये एतद्धि द्वितीयं सूत्रम् । माध्वभाष्ये तृतीय-चतुर्विंशाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् ।

तद्य सूत्रद्वयम्—

१ । “आदरादलोप” ३३३४० (३९९)

२ । “उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्” ३३३४१ ३३३४१ (४००)

अत्र (१) “आदरादलोप” ३३३४० (२९९) इत्यत्र “अलोप” इति प्रथमान्त-पदस्य सत्त्वात् अधिकरणारम्भं युक्तं ष्य, चतुर्थसामान्यनियमात् । तेन रा-न्ति-म-श्रीप-भाष्येषु अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

(२) “उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्” ३३३४१ (४००) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । अतः “अलोप” शब्दस्य साकारत्वात् च । सप्तमविरोधनियमात् । श्रीकृष्णभाष्ये अत्र पञ्चविंशाधिकरणस्य रचनायां दोषः वक्तव्यः । परसूत्रे अधिकमत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च ।

सप्तविंश तन्निर्धारणाधिकरणम्

अत्र ‘तन्निर्धारणानियमस्तद्वदृष्टे पृथग्भूयप्रतिबन्ध फलम्” ३३३४२ (४०१) इति सूत्रस्य “तन्निर्धारण” शब्दात् अस्य ‘तन्निर्धारणाधिकरण’ नाम । तत्र सर्वेषु भाष्येषु अनेन पक्षेनैव सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । जङ्गर-भास्कर-भाष्यद्वये सप्तविंशाधिकरणम् । रामानुज निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु सप्तदशाधिकरणम्, माध्वभाष्ये पञ्चविंशाधिकरणम् । श्रीकृष्ण भाष्ये षड्विंशाधिकरणम्, तथा अक्षमभाष्ये पञ्चदशाधिकरणं भवति ।

अत्र “तन्निर्धारणानियम” “पृथग्भूयप्रतिबन्ध” “फलम्” इति प्रथमान्तपदात् अत्र अधिकरणारम्भं संगतं एव, चतुर्थसामान्यनियमात् । तथैव च सर्वेषु भाष्येषु कृतम्, अतः अत्र न कस्यापि दोषः ।

अष्टाविंश प्रदानाधिकरणम्

अत्र “प्रदानवदेव तदुक्तम्” ३३३४३ (४०२) इति सूत्रस्य ‘प्रदान’ इति शब्दात् अस्य ‘प्रदानाधिकरण’ नाम । तत्र सर्वेषु भाष्येषु एतेन पक्षेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् ।

अत्र ‘तदुक्तम्’ इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् चतुर्थसामान्यनियमिनात् । परसूत्रे सर्वसम्भत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च संगता । अत्रापि न कस्यापि दोषः ।

अनत्रिंश लिंगभूयस्त्वाधिकरणम्

अत्र “लिंगभूयस्त्वात् तद्धि वलीयस्तदपि” ३३३४४ (४०३) इति सूत्रस्य ‘लिंगभूयस्त्व’-शब्दात् अस्य “लिंगभूयस्त्वाधिकरण” नाम । तत्र सर्वेषु भाष्येषु अधिकरणम् आरब्धम् ।

तत्र शंकर-भास्कर-भाष्ययोः नव सूत्राणि गृहीतानि, बल्लभभाष्ये तु दश सूत्राणि । अवशिष्टभाष्येषु एतदेव एकं सूत्रं गृहीतम् । एवं च शंकर-भास्कर-भाष्ययोः ऊनत्रिंशाधिकरणम्, रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु ऊनविंशाधिकरणम्, माध्वभाष्ये सप्तविंशाधिकरणम्, श्रीकण्ठ-भाष्ये अष्टाविंशाधिकरणम् । बल्लभभाष्ये तु सप्तदशाधिकरणम् ।

तानि नव सूत्राणि यथा

१ । “लिंगमूयस्त्वात् तद्धि बलीय-
स्तदपि” ३।३।४४ (४०३)

२ । “पूर्वविकल्प प्रकरणात् स्यात्
क्रिया मानसवत्” ३।३।४५ (४०४)

३ । “अतिदेशाच्च” ३।३।४६ (४०५)

४ । “विधैव तु निर्धारणात्” ३।३।४७ (४०६)

५ । “दर्शनाच्च” ३।३।४८ (४०७)

६ । “श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः”

३।३।४९ (४०८)

७ । “अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्
दृष्टश्च तदुक्तम्” ३।३।५० (४०९)

८ । “न सामान्मादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न
हि लोकापत्ति” ३।३।५१ (४१०)

९ । “परेण च शब्दस्य ताद्विध्य भूय-
स्त्वात् त्वनुबन्ध” ३।३।५२ (४११)

अत्र (१) “लिंगमूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि” ३।३।४४ (४०३) इत्यत्र “बलीय.” तथा “तत्” इति प्रथमान्तपदद्वयसत्त्वात् अधिकरणारम्भ संगतः । चतुर्थसामान्यनियमात् । हि-अपि-शब्दौ न बाधकौ, द्वादशविशेषनियमात् । तथैव कृतं सर्वैः भाष्यकारैः ।

(२) “पूर्वविकल्प प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत्” ३।३।४५ (४०४) इत्यत्र “पूर्वविकल्प.” तथा “क्रिया” इति प्रथमान्तपदद्वयसत्त्वात् अत्रापि अधिकरणारम्भः संगतः । चतुर्थसामान्यनियमात् । तथैव कृतं रा-नि-म-श्री-श्रीप-भाष्येषु । तथापि “स्यात्”-शब्दयोगात् अर्थतः साकाक्षत्वम् अत्र भवत्येव । अत नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । न च “चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावमावित्वात्” २।३।१६ इति सूत्रे श-भा-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु अधिकरणस्य आरम्भात् तस्य व्यभिचारः इति वाच्यम् । तत्र तु-शब्दस्य साकाक्षत्वबाधकत्वात् । नान्यत्र कुत्रापि अधिकसम्भत्या “स्यात्”-शब्दघटितसूत्रस्य अधिकरणारम्भकत्वं दृष्टम् । अतः अत्र एकः नियमः कर्तव्यः, येन अस्य विधेयत्वं स्यात् । स च नियमः एवम् भवतु

“तु-शब्दयुक्त-प्रथमान्तपदात् “स्यात्”-शब्दसत्त्वम् अधिकरणारम्भकम्” इति एकोनविंशः नियमः ।

अत्र “पूर्वविकल्प” इति तु-वर्जित-प्रथमान्तपदात्, तत्र स्यात्-शब्दयोगात् नात्र अधिकरणम् आरब्धम् । तेन रा-नि-म-श्री-श्रीप-भाष्यणा दोषः । न वा “शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्” ३।३।२७ इति सूत्रे व्यभिचारशङ्का ? “तु-स्यात्”-शब्दयोः साक्षाद् योगाभावात् ।

(३) “अतिदे ॥४” ३३१४६ (४०५) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमान्तः पृष्ठविरोधनियमाद्यः ।

(४) “विद्यैव तु निद्वारणात्” ३३१४७ (४०६) इत्यत्र “विद्या” इति प्रथमान्त-पदसन्देहोऽपि तु नन्दयोगात् नान्य अपि रणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमान्तः, नवमविरोध-नियमाद्यः । मात्प्रमाण्ये अपि रणारम्भकत्वो दोषः । अत्र तेन ऊनप्रिणत् अधिकरणं दृश्यम् । रा-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु परब्रह्मस्य पतनमप्ररोपत्वं दृश्यते । तत्र सम्यक् । परमूत्रे च-कारस्य सत्त्वत्वं । चतुर्थविरोधनियमान्तः ।

(५) “दनाद्य” ३३१४८ (४०७) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नाम्य अधिकर-णारम्भकत्वम् । च-कारस्य न द्वायत्वम्, हेतो मनुष्यत्वं । चतुर्थसामान्यनियमान्तः, पृष्ठविरोध-नियमान्तः च । रा-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु पतनमप्ररोपत्वं दृश्यते । तत्र युक्तम्, च-कारात् हेतो विजातीयस्यैव अप्यपि यत्नः । चतुर्थविरोधनियमान्तः ।

(६) “श्रुत्यादिभ-रीयभवाद्य उच्चाप” ३३१४९ (४०८) इत्यत्र “उच्चाप” इति प्रथ-मान्तपदसन्देहोऽपि च-कारेण मात्प्रमाण्यनियमान्तः नाम्य अपि रणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्य-नियमान्तः, पृष्ठविरोधनियमाद्यः । मात्प्रमाण्ये अपि रणारम्भकत्वो दोषः । अत्र तन्मते त्रिणत् अधिकरणम् ।

(७) “अनुबन्धाद्विष्य प्रभान्तरपृथग्व्यवद् दृष्टम् तदुक्तम्” ३३१५० (४०९) इत्यत्र “दृष्ट” तथा “तदुक्तम्” इति प्रथमान्तपदद्वयसन्देहोऽपि च-कारयोगात् नास्य अधिक-रणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमान्तः तथा पृष्ठविरोधनियमाद्यः । मच्च-बन्धेव भाष्यद्वयमध्ये “अनुबन्धाद्विष्य” इति एकं सूत्रम् । इहम् अपरम् । तत्र युक्तम्, विषयसाक्षात्त्वात् चतुर्थ-विरोधनियमो द्रष्टव्यः । तत्रापि ताभ्यामेव अधिकरणद्वयमपि रचितम् । तत तस्य दोषः । तन्मते अत्र एकत्रिणत् तथा द्वित्रिणत् इति अधिकरणद्वयम् । “तदुक्तम्” इति पदात् “विकरणत्वात्तत्रेति चेत् तदुक्तम्” ३३१५१ इतिपत्र अत्र अधिकरणसमाप्ति न कथम् इति चेत् न, अर्थभेदात् परसूत्रे सापक्षत्वस्य बोधनात् च ।

(८) “न सामान्यादप्युपलब्धेर्मुत्सुवन्न द्वि लोकापत्ति” ३३१५१ (४१०) इत्यत्र लोकापत्ति” इति प्रथमान्तपदसन्देहोऽपि अपि” इति पदसत्त्वात्, अर्थत साक्षात्त्वस्य विधानाद्य नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमान्तः, पृष्ठविरोधनियमाद्यः । माच्चगान्ये त्रयस्त्रिणत्तदधिकरणारम्भात् दोषः ।

(९) “परेण च शब्दस्य साद्विष्य मूयस्त्वात् त्वनुबन्ध” ३३१५२ (४११) इत्यत्र साद्विष्यं” तथा “अनुबन्ध” इति प्रथमान्तपदद्वयसन्देहोऽपि च-कारस्य तथा त्व-कारस्य योगात् -अस्य अधिकरणारम्भकत्वं द्वाधितम् । माच्चगान्ये चतुस्त्रिणत्तदधिकरणस्य रचनार्था दोषः ।

परसूत्रे सप्तसु भाष्येषु अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः सगता । एवं च अत्र माध्वभाष्यस्य षट् दोषाः, रा-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु प्रत्येकं एकैकः दोषः ।

त्रिंशत् एकात्म्याधिकरणम्

अत्र “एक आत्मन शरीरे भावात्” ३३५३ (४१२) इति सूत्रस्य “एक आत्मन.” इति पदद्वयात् अस्य “एकात्म्याधिकरण” नाम । अत्र बल्लभभाष्य-भिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु अधिकरणम् आरब्धम् । सूत्रद्वयं च तत्र गृहीतम् । तत्र गंकर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु त्रिंशत् अधिकरणम् । रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु एकविंशतिः अधिकरणम् । माध्वभाष्ये पञ्चत्रिंशत् अधिकरणम् तथा बल्लभभाष्ये सप्तदशाधिकरणम् । तत्र इदं सूत्रम् एतदधिकरणान्तर्गतं दशसु सूत्रेषु दशमं सूत्रम् । तच्च सूत्रद्वयम्

१ । “एक आत्मन शरीरे भावात्” ३३५३ (४१२)

२ । “व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वात् तूपलब्धिवत्” ३३५४ (४१३)

अत्र (१) “एक आत्मन शरीरे भावात्” ३३५३ (४१३) इत्यत्र “एके” इति प्रथमात्पदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । बल्लभ-भाष्ये अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

(२) “व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वात् तूपलब्धिवत्” ३३५४ (४१३) इत्यत्र “व्यतिरेक” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात् तु-शब्दयोगाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वं, नवमविशेषनियमात् । बल्लभभाष्ये अधिकरणस्य रचनायाः दोषः । तत्र एतत् सूत्रं तदीयाष्टादशाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये प्रथमं सूत्रम् । परसूत्रे अधिकसम्मत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः युक्ता एव ।

एकत्रिंशत् अगावद्वाधिकरणम्

अत्र “अगावद्वास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्” ३३५५ (४१४) इति सूत्रस्य “अगावद्वा.” इति पदात् अस्य “अंगावद्वाधिकरण” नाम । तत्र बल्लभ-भाष्यभिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु सूत्रद्वयेन एतदधिकरणं रचितम् । बल्लभभाष्ये एतत् सूत्रं तदीयाष्टादशाधिकरणस्य सूत्रत्रयमध्ये द्वितीयं सूत्रम् । तत्र शङ्कर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु एतद्वि एकत्रिंशद् अधिकरणम् । रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु द्वाविंशाधिकरणम् । माध्वभाष्ये तु षट्त्रिंशदधिकरणम् । तच्च सूत्रद्वयम्

१ । “अगावद्वास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्” ३३५५ (४१४)

२ । “मन्त्रादिवद् वाऽविरोधः” ३३५६ (४१५)

तत्र (१) “अगावद्वास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्” ३३५५ (४१४) इत्यत्र “अगावद्वा” इति प्रथमान्तपदान् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात्:

शब्दस्तु नात्र तस्य बाधक । अष्टादश विशेषनियमात् । “तत् तु समन्वयात्” १।१।४ इति सूत्रवत् अनुक्त-पूर्वपक्ष-व्यावर्तकत्वार्थकत्वात् तु शब्दस्य । बल्लभभाष्ये अधिकरणस्य अनारम्भात् दोष ।

(२) “मन्त्रादिवद् षाडविरोध’ ३।३।५६ (४१५) इत्यत्र “अविरोध’ इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि (चतुर्थसामान्यनियमात्) ‘वा’-शब्देन साक्षात्सिद्धे नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । षडविरोधनियमात् । परसूत्रे सर्वत्र अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिं संगच्छते ।

द्वात्रिंशत् भूमज्यायस्त्वाधिकरणम्

अत्र “भूमि भूज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति” ३।३।५७ (४१६) इति सूत्रम् “भूमि भूज्यायस्त्वं” इति पत्रात् अयम् “भूमज्यायस्त्वाधिकरणम्” नाम । तत्र सर्वेषु भाष्येषु एतेन एतेन सूत्रेण एतदधिकरणम् आरब्धम् । शंकर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु द्वात्रिंशत् त्रिकरणम्, रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु त्रयोविंशदधिकरणम्, भाष्यभाष्ये सप्तत्रिंशत् अधिकरणम्, बल्लभभाष्ये ऊनविंशदधिकरणम् ।

अत्र ‘भूज्यायस्त्वं’ इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव । चतुर्थसामान्यनियमात्, हि शब्दस्य हेतुबोधकत्वाच्च, द्वादशविशेषनियमात् । परसूत्रेण सर्वे अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च संगच्छते ।

त्रयस्त्रिंशत् शब्दादिभेदाधिकरणम्

अत्र “नाना शब्दादिभेदात्” ३।३।५८ (४१७) इति सूत्रस्य ‘शब्दादिभेदात्’ इति पत्रात् अयम् शब्दादिभेदाधिकरणम् नाम । अत्रापि सर्वेषु भाष्येषु एतदेव एक सूत्रं गृहीतम् । तत्र शंकर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु त्रयस्त्रिंशदधिकरणम्, रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु चतुर्विंशदधिकरणम्, भाष्यभाष्ये अष्टत्रिंशदधिकरणम्, बल्लभभाष्ये तु विंशदधिकरणम् ।

“नाना” इति प्रथमान्तपदात् अत्र अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् चतुर्थसामान्यनियमात् । परसूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

चतुस्त्रिंशद् विकल्पाधिकरणम्

अत्र (१) “विकल्पोऽविशिष्टकल्पात्” ३।३।५९ (४१८) इति सूत्रस्य ‘विकल्प’ इति पत्रात् अयम् विकल्पाधिकरणम् नाम । तत्र शंकर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु एतद्विंशदधिकरणम्, रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु तु पञ्चविंशदधिकरणम्, भाष्यभाष्ये ऊनचत्वारिंशदधिकरणम्, तथैव बल्लभभाष्ये एकविंशदधिकरणम् । शंकर-भास्कर-भाष्य-श्रीकण्ठ-बल्लभभाष्येषु एतेन एतेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु सूत्रद्वयेन इति विशेषः ।

अत्र “विकल्पः” इति प्रथमान्तपदात् अधिकरणारम्भः संगच्छते । चतुर्थसामान्य-
नियमात् । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

पञ्चत्रिंशत् काम्याधिकरणम्

अत्र “काम्यास्तु यथाकाम समुच्चीयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात्” ३३६० (४१९) इति
सूत्रस्य ‘काम्या’ इति पदात् अस्य “काम्याधिकरणं” नाम । तत्र शंकर-भास्कर-माध्व-श्रीकण्ठ-
बल्लभ-भाष्येषु अधिकरणम् आरब्धम् रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु तु न । शंकर-भास्कर-
श्रीकण्ठ-भाष्येषु एतद्धि षड्त्रिंशद् अधिकरणं, माध्वभाष्ये चत्वारिंशद् अधिकरणम् । बल्लभभाष्ये तु
द्वाविंशाधिकरणम् । रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु तदीय-षड्त्रिंशाधिकरणस्य सूत्रद्वयमध्ये
एतद्धि द्वितीयं सूत्रमेव भवति । तेन रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु अधिकरणस्य
रचनायां दोषः कल्प्यते ।

अत्र ‘काम्या’ इति प्रथमान्तपदात् अधिकरणारम्भः युक्तः, चतुर्थसामान्यनियमात्
तु-वा-शब्दौ नात्र बाधकौ द्वादशविशेषनियमात्, तथा अष्टादशविशेषनियमात् । परसूत्रे सर्व-
सम्मत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः युक्ता ।

षट्त्रिंशत् यथाश्रयभावाधिकरणम्

अत्र “अगेषु यथाश्रयभावः” ३३६१ (४२०) इति सूत्रस्य “यथाश्रयभावः” इति
पदात् अस्य ‘यथाश्रयभावाधिकरणं’ नाम । अत्र सर्वेषु भाष्येषु अधिकरणारम्भः कृतः ।
शंकर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु एतत् षट्त्रिंशद् अधिकरणम् । रामानुज-निम्बार्क-श्रीपति-भाष्येषु
षड्त्रिंशाधिकरणम्, माध्वभाष्ये एकचत्वारिंशद् अधिकरणम् बल्लभभाष्ये त्रयोविंशाधिकरणम् ।
तत्रापि शंकर-भास्कर-रामानुज-निम्बार्क-श्रीकण्ठ-भाष्येषु अत्र षट् सूत्राणि गृहीतानि । माध्वभाष्ये
चत्वारि सूत्राणि, श्रीपति-बल्लभ-भाष्यद्वये तु सूत्रद्वयम् । तानि च षट् सूत्राणि

१ । ‘अगेषु यथाश्रयभावः’ ३३६१ (४२०)	४ । ‘गुणसाधारण्यश्रुतेश्च’ ३३६४ (४२३)
२ । ‘शिष्टेश्च’ ३३६२ (४२१)	५ । ‘न वा तत्सहभावाश्रुतेः’
३ । ‘समाहारात्’ ३३६३ (४२२)	६ । ‘दर्शनाच्च’ ३३६६ (४२५)

अत्र (१) “अगेषु यथाश्रयभावः” ३३६१ (४२०) इत्यत्र “यथाश्रयभावः” इति
प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वसंगतम् । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(२) ‘शिष्टेश्च’ ३३६२ (४२१) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् च-काराच्च नास्य
अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् षष्ठ्यविशेषनियमाच्च ।

(३) “समाहारात्” ३३६३ (४२२) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधि-
करणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । श्रीपति-बल्लभ-भाष्यद्वये अधिकरणस्य रचनायां
दोषः । अत्र श्रीपतेः षड्त्रिंशाधिकरणम्, बल्लभस्य चतुर्विंशाधिकरणम् ।

(४) 'गुणसाधारण्यध्रुतेषु' ३३१६४ (४२३) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् च-काराच्च नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् पष्ठविशेषनियमाच्च ।

(५) "न वा तत्र महमावाध्रुते" ३३१६५ (४२४) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् वा शब्दयोगाच्च नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् पष्ठविशेषनियमाच्च । मच्च-श्रीपति-बल्लभ-गाप्येषु अधिकरणस्य रचनायां दोषः । माध्यस्य ध्रुवत्वारिंशदधिकरणम् । श्रीपते अष्टाविंशतिधिकरणम् । बल्लभस्य पञ्चविंशतिधिकरणम् इति विशेषः ।

(६) 'दर्शनाच्च' ३३१६६ (४२५) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् च-योगाच्च नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् पष्ठविशेषनियमाच्च । पादोपसहार अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च ।

एकादश-पादोपसहार

इदानीं द्रष्टव्यम् अनेन नियमेन अस्मिन् पादे अधिकरणस्य रचनायां—

(१) कति कीदृशाश्च नियमा अत्र सङ्कलिता ।

(२) कति च दोषा कस्य भाष्यस्य कथं संपृष्टा ।

(३) काश्च द्युतय कैश्च सूत्ररूपजीव्यत्वेन गृहीता ।

(४) उपजीव्यद्युतिरूपेण कीदृशी च पादसंगति रंगता इति ।

एते चत्वार विषया अपस्तात् क्रमेण मदन्त्यन्ते, तत्र प्रथम तावत्—

(१) कति कीदृशाश्च नियमा अत्र सङ्कलिता

अत्र एक एव नियम सङ्कलितः, यथा—

अविंश नियम—“तु” शब्दपरिज्ञित-प्रथमान्तपदात् स्यात्—शब्दसत्त्वं न अधिकरणा रम्भम्” । एतदर्थं 'पूर्वविक्रम्य प्रकरणात् स्यात् क्विपा मानसवत्' ३३१४५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

अधुना द्रष्टव्यम्—

(२) कति च दोषा क य भाष्यस्य कथं संपृष्टा

तत्र ३३१२ अपिकरणे रा-नि-श्री च गाप्येषु “उपसहारोऽयमिदं विधि-शेषकत् समाने च” ३३१५ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३१३ अधिकरणे मच्च-बल्लभ-भाष्ययो “अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नविशेषात्” ३३१६ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३१४ अधिकरणे रा-नि-श्रीप-च-भाष्येषु ‘व्याप्तेषु समजसम्’ ३३१९ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३१५ अधिकरणे बल्लभभाष्ये “सर्वाभिदादन्यत्रेभे” ३३११० इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३६ अधिकरणे बल्लभभाष्ये “आनन्दादयः प्रधानस्य” ३३११ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ।

तत्रैव मध्व-श्रीकण्ठ-भाष्ययोः “प्रियशिरस्त्वाधप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे” ३३१२ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनाया दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “इतरे त्वर्थसामान्यात् ३३१३ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

३३७ अधिकरणे रा-नि-श्रीप-ब-भाष्येषु “आध्यानाय प्रयोजनाभावात्” ३३१४ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३८ अधिकरणे रा-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु “आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्” ३३१६ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्” ३३१७ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३१० अधिकरणे बल्लभभाष्ये “समान एवं चाभेदात्” ३३१९ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३११ अधिकरणे मध्व-बल्लभ-भाष्ययोः “सम्बन्धादेवमन्यत्रापि” ३३२० इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “न वा विशेषात्” ३३२१ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव श्रीकण्ठ-भाष्ये “दर्शयति च” ३३२२ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

३३१२ अधिकरणे बल्लभ-भाष्ये “सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चात्” ३३२३ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३१५ अधिकरणे बल्लभ-भाष्ये “हानौ तूपार्थनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगान-वत् तदुक्तम्” ३३२६ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३१६ अधिकरणे निम्बार्क-मध्व-भाष्ययोः “साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये” ३३२७ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्र माध्वभाष्ये “छन्दतउमयाविरोधात्” ३३२८ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

३३१७ अधिकरणे रा-नि-म-श्री-श्रीप-भाष्येषु “गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोध” ३३२९ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव बल्लभभाष्ये “उपपन्नस्तलक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्” ३३३० इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३१८ अधिकरणे निम्बार्क-श्रीपति-भाष्ययोः “अनियम सर्वेषाम् अविरोधः शब्दानु-मानाभ्याम्” ३३३१ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३३१९ अधिकरणे रामानुजभाष्ये “यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्” ३३३३२ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३३२० अधिकरणे माध्वभाष्ये “अक्षरधियां त्ववरोध सामान्यतद्रूमावाम्यामौपसदवत् तदुक्तम्” ३३३३३ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३३२१ अधिकरणे रा-नि-श्री-श्रीप-व-भाष्येषु “इयदात्मनात्” ३३३३४ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३३२२ अधिकरणे माध्वभाष्ये “अन्तरा भूतप्राभवत् स्वतमन” ३३३३५ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

अत्रैव भा-रा-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु “अन्यथा मेदानुपपत्तिरिति ज्ञेयोपदे-ान्तरवत्” ३३३३६ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३३२३ अधिकरणे रा-नि-श्री-श्रीप-व-भाष्येषु “व्यतिहारो विधिपन्ति हीतरवत्” ३३३३७ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३३२४ अधिकरणे रा-श्रीप-भाष्ययो “सैव हि सत्यादय” ३३३३८ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३३२५ अधिकरणे महामभाष्ये “कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्य” ३३३३९ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३३२६ अधिकरणे रा-नि-म-श्री-व-भाष्येषु “आदरादलोप” ३३३४० इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव श्रीकण्ठभाष्ये “उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्” ३३३४१ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३३२९ अधिकरणे रा-नि-म-श्री-श्रीप-भाष्येषु “पूर्वविकल्प प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत्” ३३३४५ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “विधैव तु निर्धारणात्” ३३३४७ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “श्रुत्यादिबलीस्त्वाद्य न वाद्य” ३३३४९ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “अनुकथाविभ्य प्रशान्तरष्टमकत्ववद् दृष्टव्यं तदुक्तम्” ३३३५० इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “न सामान्यादप्युपल्लोभेर्भृत्युवन्न हि लोकापत्ति” ३३३५१ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात् त्वनुबन्धः” ३३।५२ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनाया दोषः ।

३३।३० अधिकरणे बल्लभभाष्ये “एक आत्मनः शरीरे भावात्” ३.३।५३ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ।

तत्रैव बल्लभभाष्ये “व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वात् तूपलब्धिवत्” ३३।५४ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनाया दोषः ।

३३।३१ अधिकरणे बल्लभभाष्ये “अंगवयवद्वास्तु न गाखासु हि प्रतिवेदम्” ३।६।५५ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३।३५ अधिकरणे रा-नि-श्रीप-भाष्येषु “काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा पूर्व-हेत्वभावात्” ३।३।६० इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३३।३६ अधिकरणे श्रीप-ब-भाष्ययोः “समाहारात्” ३।३।६३ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

तत्रैव म-श्रीप-ब-भाष्येषु “न वा तत्सहभावाश्रुते” ३।३।६५ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

एवं पादेऽस्मिन् भाष्याणां दोषसमाहारे कृते दृश्यते

भाष्यनाम	अधिकरणस्य अरचनाया	अधिकरणस्य रचनाया
भास्करभाष्ये	०	१ दोषः
रामानुजभाष्ये	११ दोषाः	२ दोषौ
निम्बार्कभाष्ये	११ ”	२ ”
श्रीकण्ठभाष्ये	५ ”	५ दोषाः
बल्लभभाष्ये	१५ ”	४ ”
माध्वभाष्ये	७ ”	१२ ”
श्रीपतिभाष्ये	१० ”	४ ”
	५९	३०

इति वक्तुं शक्यते, तथा च पादे अस्मिन् शङ्करभाष्यस्यैव दोषाभावः प्रतीयते ।

इदानीं द्रष्टव्यम्

(३) काञ्च श्रतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वन गृहीताः

तत्र प्रथमाधिकरणे

“सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्” ३।३।१ इति सूत्रे “अभिहोत्रं जुहुयात्” (१) “यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च प्राण वेद” “ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वाना भवति” (वृः ६।१।१)

“भेदानेति चेतैकम्यामपि” ३३२ इति सूत्रे “तस्य अग्निरेव अग्निर्मवति” (वृ ६।२।१४)
 “पश्चामीन् वेत्” (छा ५।१०।१०)

“स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचरेऽधिकाराद्य सववद्य तन्नियम” ३३३ इति सूत्रे
 “नैतद् अचीर्णमतोऽर्षति” (सु ३।२।११)

“दर्शयति च” ३३।४ इति सूत्रे “सर्वं घेत् यत् पदमामनन्ति” (कठ २०।१५)
 “यस्तु एतमेव प्रादेगमात्रम् अग्निविमानम् आत्मानं वैधानम् उपास्ते”
 (छा ५।१८।१)

तृतीयाधिकरणे—

“अन्यथात्त्य शब्दान्ति चेत्प्रविरोधात्” ३३।६ इति सूत्रे “अथ हेममासन्व प्राणम् ऊचु
 त्वं न उद्गाय इति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायत” (वृ १।३।७), “अथ ह
 य प्वाय मुख्य प्राणस्तम् उद्गीयम् उपासां चक्रिरे” (छा १।२।७)

“न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्यादिवत्” ३३।७ इति सूत्रे “ओमिति एतदक्षर उद्-
 गीयम् उपासीत” (छा १।१।१) “त्व न उद्गाय” (वृ १।३।२) “स एष
 परोवरीयान् उद्गीय” (छा १।२।२)

चतुर्थाधिकरणे—

“व्याप्तेश्च समजसम्” ३३।९ इति सूत्रे “ओमिति एतद् अक्षरम् उद्गीयम् उपासीत”
 (छा १।१।१)

“सर्वाभेदादन्यत्रेभे” ३३।१० इति सूत्रे “एवं विद्वत्” (छा १।१।८)

सप्तमाधिकरणे—

“आध्यानाय प्रयोजनाभावात्” ३३।१४ इति सूत्रे “इन्द्रियेभ्य परा षर्था” (कठ. ३।१०)
 “पुराणात् पर किञ्चिद् सा क्राष्टा सा परा गर्ति” (कठ. ३।११)

“आत्मशब्दाच्च” ३३।१५ इति सूत्रे “एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते”
 “हरयते त्वभयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिनः” (कठ ३।१२)

अष्टमाधिकरणे—

“आत्मगृहीतिरितरवदुचरात्” ३३।१६ इति सूत्रे “प्रजापते रेतो देवा” (पैतरेय षार १)
 “आत्मा वा इदमेक एवाम आसीन्नान्यत् किञ्चन मियत्” (पैत १।१), “आत्मन
 आकाश सम्भूतः” (सै २।१।१) “स ईक्षत लोकान् नु स्रजा इति” (पैत १।१)
 “स इमान् लोकान् अभूवत्” (पैत १।२)

“अन्यथात्रिति चेत् स्मावधारणात्” ३३।१७ इति सूत्रे “आत्मा वा इदमेक एवाम
 आसीत्” (वृ -१।४।१) - “कतम आत्मा” (वृ ४।३।७) - “सः वा एष महानज

आत्मा” (वृ: ४।४।२५) “सदेव सोम्येदमत्र आसीत्” (छा: ६।२।१) “स आत्मा तत्त्वमसि” (छा. ६।८।७)

नवमाधिकरणे

“कार्याख्यानादपूर्वम्” ३।३।१८ इति सूत्रे “आचामन्ति” “आचामेत्” “एवंविदशिष्यत्रा-
चामेदशित्वा च आचामेद् एतमेव तदनमनसं कुरुते” (वृ ६।१।१४, छा: ५।२।२)
“द्विजो नित्यम् उपस्पृशेत्” (१)

दशमाधिकरणे

“समान एवं चामेदात्” ३।३।१९ इति सूत्रे “स आत्मानम् उपासीत मनोमयं प्राणशरीरं
भारूपम्” (वृ: माध्य. ५।६।१) “मनोमयोऽयं पुरुष भाः सत्यः” (वृ: ५।६।१)

एकादशाधिकरणे

“दर्शयति च” ३।३।२२ इति सूत्रे “तस्य एतस्य तदेव रूपं यद् अमुष्य रूपम्”
(छा: १।७।५)

द्वादशाधिकरणम्

“संमृतिद्युव्याप्त्यपि चातः” ३।३।२३ इति सूत्रे “ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संमृतानि ब्रह्माग्ने
ज्येष्ठं दिवमाततान” (राणायनीयखिलः) ।

त्रयोदशाधिकरणम्

“पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्” ३।३।२४ इति सूत्रे “पुरुषो वाव यज्ञः” (पैङ्गिरहस्ये)
“तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा” (नारा ८०)

चतुर्दशाधिकरणम्

“वेधाद्यर्थमेदात्” ३।३।२५ इति सूत्रे “सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य” (आयर्वणिकाना-
नाम् उपनिषदारम्भे) “देवा ह वै सत्रं निषेदुः” (काण्वानाम् उपनिषदि
प्रवर्ग्यत्राप्रणम्)

पञ्चदशाधिकरणम्

“दानैतृपायनगव्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युभगानवत् तदुक्तम्” ३।३।२६ इति सूत्रे
“तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः सायुकृत्या द्विपन्तः पापकृत्याम्” (शाक्यायनिन) ।
“अथ इव रोमाणि विध्य पापम्” (छा: ८।१३।१) “तथा विद्वान् पुष्यपापे
विध्य” (मु ३।२।८) “तत् मुकृतदुष्टते विध्युते तस्य प्रिया जातयः मुकृतम्
उपयन्ति अप्रिया दुष्टनम्” (कौ.१।४) । “कुशा वानस्पत्या” (भाह्विनां श्रुतौ)
“देव-ऋषि-पूर्वाणि” (पैङ्गिश्रुतौ) “ममयाविपिते सूर्ये” (तैत्तिरीयकश्रुतौ)
“सन्विज उपगायन्ति” (शाम्भान्तरे), “नाम्चर्युरूपगायति” (तत्रैव)

षोडशाधिकरणम्—

“साम्पराये तर्षध्यामायात् तथा क्षन्त्ये” ३।३।२७ इति सूत्रे “विरजां नदी तां मनसा एव
अप्तेति तत् सुष्टतदुष्टते विधूयते” (कौ १।४) “अथ इव रोमाणि” (छा ८।१३।१)

सप्तदशाधिकरणम्—

‘गतेरर्थवत्त्वमुमयथान्यथा हि विरोध’ ३।३।२९ इति सूत्रे “विद्वान् पुष्यपापे विधूय
निरञ्जन परमं साम्यमुपैति” (मु- ३।१।३)

पञ्चादशाधिकरणम्—

ननियम सर्वेषामविरोध शब्दानुमानाम्याम्” ३।३।३१ इति सूत्रे “तद् य इत्थं
विदु ये च इमे अरभ्ये श्रद्धा तप इति उपासते तेऽर्चिपम् ऋमितंभवन्ति”
(छा ५।१।०।१) “शुश्रूष्यो गती क्षेते नगत शश्वते मते एकया यात्यना-
शृत्तिमन्ययावर्षते पुन” (गी ८।२६)

अविनाधिकरणम्—

‘गवदधिकारमवरियतिराधिकारिकाणाम्” ३।३।३२ इति सूत्रे “अपान्तरतमा नाम
कलिद्धापरयो सन्धौ विष्णुनियोगात् कृष्याद्वैपायन संभवत्” (महा मा शा १)

विंशतिधिकरणम्—

“अक्षरधियां त्ववरोध सामान्यतद्मावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम्” ३।३।३३ इति सूत्रे
“एतद् वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा ऋमिववन्ति अस्युल्मन्यु” (बृ ३।८।८) “यत्
तदद्रेश्यमभाषम्” (मु १।१।५)

एकविंशतिधिकरणम्—

“इयदाभननात्” ३।३।३४ इति सूत्रे “व्या सुपर्णा सयुजा सलाया” (मु ३।१।१) “कृतं
पिवन्तौ” (कठ ३।१)

द्वाविंशतिधिकरणम्—

“अन्तरा मृतमामवत् स्वात्मन” ३।३।३५ इति सूत्रे “समिधो यजति” (१) “यत्
साक्षादपरोक्षम् घृण्य य आत्मा सर्वान्तर” (बृ ३।४।१) “एका देव सर्वमतेषु
गृह” (श्वे ६।१।१)

“अन्यथा मेवानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्” ३।३।३६ इति सूत्रे “तत्त्वमसि”
(छा ६।८।७) “अतोऽन्यदार्चम्” (बृ ३।४।२)

त्रयोविंशतिधिकरणम्—

‘व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत्” ३।३।३७ इति सूत्रे “तद् योऽहं सोऽसौ, योऽसौ
सोऽहम्” (ऐतरेयारण्यक १) ‘त्वमहमसि अहं च त्वमसि” (तदेव १)

चतुर्विंशोऽधिकरणम्

“सैत्र हि सत्यादय” ३३३८ इति सूत्रे “लोकोज्जयति” (वृ: ५।४ १) “हन्ति पाप्मानम्”
 (वृ: ५।३।४) “महद्दयश्च प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म” (वृ: ५।४।१) “तद् यत् तत्
 ज्ञत्यम् असौ स आदित्यः” (वृ ५।४।२)

पञ्चविंशोऽधिकरणम्

“कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्य” ३३३९ इति सूत्रे “दहरोऽस्मिन् अन्तर आकाश.”
 (छा ८।१।१) “य एषोऽन्तर्हृदय आकाश” (वृ ४।४ २२)

षड्विंशोऽधिकरणम्

“आदरादलोप” ३३४० इति सूत्रे “स या प्रथमाम् आहुति जुहुयात् ता जुहुयात्
 प्राणाय स्वाहा” (छा. ५।१९।१) “पूर्वोऽतिथिभ्योऽधीयात्” (जात्रालश्रुतिः)
 “उपस्थितेऽतस्तद्वचनाच्च” ३३४१ इति सूत्रे “तद् यद् भक्त प्रथमम् आगच्छेत्
 तद् होमीयम्” (छा. ५।१९।१)

सप्तविंशोऽधिकरणम्

“तन्निर्वारणानियमस्तदृष्टे. पृथग्यप्रतिबन्ध. फलम्” ३३४२ इति सूत्रे “तेनोभौ कुरुतो
 यश्चैतद् एवं वेद यश्च न वेद” (छा. १।१।१०) “यदेव विद्यया करोति
 श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” (छा. १।१।१०)

अष्टविंशोऽधिकरणम्

“प्रदानवदेव तदुक्तम्” ३३४३ इति सूत्रे “इन्द्राय राजे पुरोडाशमेकादशकपालमि-
 न्द्रायाधिराजाय इन्द्राय स्वराजे”(१) “नाना वा देवता पृथग् ज्ञानात्” (देवताकाण्डे)

ऊनत्रिंशोऽधिकरणम्

“लिंगमूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदाप” ३३४४ इति सूत्रे “तत् पट्त्रिंशत् सहस्राणि
 अप्रश्यद् आत्मनोऽग्नीन् अर्कान् मनोमयान् मनश्चित” (वाजसनेयके अग्नि-
 रहस्ये) “प्राणचितः” (तत्रैव) “यत् किं च इमानि भूतानि मनसा सकल्पयन्ति”
 (तत्रैव)

“पूर्वविकल्प प्रकरणीत् स्यात् क्रिया मानसवत् ३३४५ इति सूत्रे “इष्टकामि अग्निं
 चिनुते” (१) “मनोऽग्रहं गृह्णामि” (१)

“अतिदेशाच्च” ३३४६ इति सूत्रे “एकैक एव तावान् यावानसौ पूर्व” (१)

“विद्यैव तु निर्धारणात्” ३३४७ इति सूत्रे “ते हैते विद्याचित एव” (१)

“श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाध.” ३३४९ इति सूत्रे “विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता
 भवन्ति” (१)

- “अनुचन्धोदिभ्यं प्रजान्तरप्रथक्त्वंवदुद्धृष्व तदुक्तम्” ३।३।५० इति सूत्रे “ति मनसैवा-
 - धीयन्त मनसा चीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त” (१) इति ।
 - “न सामान्यादप्युपलभ्येर्भृत्युवत्रहि लोकापत्ति” ३।३।५१ इति सूत्रे “स एष एव ।
 - मृत्युं य एष एतस्मिन् मण्डले पुर्य” (१) “अभिर्वे मृत्यु (ष्ट ३।२।१०)
 - “असौ वाव लोको गौतम अमिस्तन्यादित्य एव समित्” (छा ५।४।१)

पक्षत्रिंशदधिकरणम्—

“अंगवचद्वास्तु न शास्त्रास्तु हि प्रतिषेधम्” ३।३।५५ इति सूत्रे “उद्गीयम् उपासीत”
 (छा १।१।१)

मन्त्रादिवद् वाऽविरोध” ३।३।५६ इति सूत्रे ‘कुटस्सि” (१)

द्वात्रिंशदधिकरणम्— ।

“भूम्न ऋतुवज्ज्यायस्त्वे तथ्याहि दर्शयति” ३।३।५७ इति सूत्रं क त्वम् आत्मानम् उपास्ते”
 (छा ५।१।२।१)

त्रयस्त्रिंशदधिकरणम्—

“नाना शब्दादिभेदात्” ३।३।५८ इति सूत्रे ‘वेद” “उपासीत” “कृतुं कुर्वीत” (ष्ट)

पञ्चत्रिंशदधिकरणम्—

“काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् वा पूर्वहेत्वभावात्” ३।३।६० इति सूत्रे ‘नाम
 ऋक्षेत्युपासीत” (छा ७।१।५)

षट्त्रिंशदधिकरणम्—

“समाहारात्” ३।३।६३ इति सूत्रे “द्वीसूपदनाद्देवापि दुस्स्वर्गीयम् अनुसमाहरति” (छा १।५।५)
 ‘दर्शनाच्च” ३।३।६६ इति सूत्रे “एवं विद् ह वै ऋक्षायज्ञं यजमानं सर्वाश्च
 सत्विजं अभिरक्षति” (छा ५।१।७।१०)

इनादीं द्रष्टव्यम् एतादृशसूत्रोपनीव्यष्टुत्तिलेन—

(४) कीदृशी अस्य पादमगति

प्रतिषेधम् उदाहृतश्रुतम् तावत् शंकरमाप्यानुयायिन्य, यथा पूर्वपूर्वपादेषु प्रद-
 र्शिता । आप्यान्तरेषु अत्र मतभेदं दृश्यते एव । फलं चाम्य शास्त्रमते मगुण-निर्गुणद्विविध
 ऋक्षोपासनाया । इतस्तत् त्रिंशसाया क्वचित् पक्षीकरणं क्वचित् पृथक्करणं यथायोगमिति ।
 मतान्तरे तु निर्गुणऋक्षसिद्धे मगुणऋक्षोपासनाया एव तथा कृतम् इति विरोध । तेन
 सर्वमतेषु पादैस्मिन् साधनमेव वर्णितं निर्णीतं च । अत्र शंकरमतानुसारेण निर्गुणऋक्षोपास-
 णत्त्वात्प्रत्येकं प्रतिपाद्यं न वा तत् तु शास्त्रसंगत्या निर्णयमिति यथापूर्वस्मिन् पादे प्रद-
 र्शितम् । अत अत्र प्रतिषेध प्रत्यधिकरणं वा माध्य श्रुतय समाश्रिता विभिन्नमाप्येषु ता

खलु सम्प्रदायानुरोधाधीनाः न तु सूत्रार्थानुसारिण्यः । तर्ककौशलेन सर्वं सर्वथैव व्याख्यातुं शक्यते विद्वद्भिः । अतः शास्त्रसंगत्याः एव अत्र शरणं गन्तव्यम् । तत्र निर्गुण-ब्रह्मप्रतिपाद्यत्वम् एतच्छास्त्रस्य युक्तिबलेनैव प्रतिष्ठापितम् इति दृष्टमेव । स्पष्टार्थतः श्रुतीनामपि एतदेव सिध्यति । अतोऽत्र निर्गुणोपासनानिर्णयः नोपेक्षणीयः इति प्रतिभाति । तथापि अधुना विभिन्नभाष्यकर्ता मतेन यथा पादस्यास्य प्रतिपाद्यं तदत्र प्रदर्श्यते

शाङ्करमते समुणविद्यासु गुणोपसंहारस्य निर्गुणे ब्रह्मणि अपुनरुक्तपदोपसंहारस्य च निरूपणद्वारा साधनवर्णनम् ।

भास्करमते प्रायेण तथैव, निर्गुणोपासनं विना ।

रामानुजमते साधनमेदनिरूपणम् ।

निम्बार्कमते ब्रह्मोपासनासु गुणोपसंहारविकल्पनिर्णयाय विद्यामेदविचारः ।

माध्वमते उपासनानिरूपणम् (सर्वपरिज्ञानं प्रथमतः उच्यते अन्ते निर्णयः)

श्रीकण्ठमते उपासनाविशेषाणां गुणोपसंहारः ।

श्रीकरमते परमशिवोपासनविशेषगुणोपलक्षणम् ।

एव च सर्वमतेषु उपासनानिरूपणम् अस्य पादस्य प्रयोजनम् इत्यत्र न कोऽपि विरोधः । इति एकादशपादोपसंहारः ।

अथ तृतीयाध्याये चतुर्थपादः ।

प्रथमं पुरुषार्थाधिकरणम्

अत्र “पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः” ३।४।१ (४२६) इति सूत्रस्य “पुरुषार्थ” पदात् अयम् “पुरुषार्थाधिकरण” नाम । तत्र शाङ्कर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु सप्तदशभिः सूत्रैः, रामानुज-निम्बार्क-भाष्ययोः विंशति सूत्रैः, माध्वभाष्ये नवभिः सूत्रैः, श्रीपति-भाष्ये षोडशभिः सूत्रैः, तथा बल्लभभाष्ये चतुर्विंशति सूत्रैः एतदधिकरणं रचितम् । तानि च सप्तदश सूत्राणि

१ । “पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः” ३।४।१ (४२६)	७ । “तद्वतो विधानात्” ३।४।६ (४३१)
२ । “शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येविति जैमिनि” ३।४।२ (४२७)	८ । “नियमाच्च” ३।४।७ (४३२)
३ । “आचारदर्शनात्” ३।४।३ (४२८)	९ । “अधिकोपदेशात् तु वादरायण-स्यैवं तद्दर्शनात्” ३।४।८ (४३३)
४ । “तेच्छ्रुते” ३।४।४ (४२९)	१० । “तुल्यं तु दर्शनेम्” ३।४।९ (४३४)
५ । “समन्वारम्भणात्” ३।४।५ (४३०)	११ । “असार्वात्रिकी” ३।४।१० (४३५)
	११ । “विभागः गतवत्” ३।४।११ (४३६)

१२ । "अध्ययनमात्रवत्" ३।४।१२ (४३७)	१६ । "उपमर्दं च" ३।४।१६ (४४१)
१३ । "नाविशोपात्" ३।४।१३ (४३८)	१७ । "ऊर्ध्वरेतसु च शब्दे हि"
१४ । "स्तुतयेऽनुमतिर्वा" ३।४।१४ (४३९)	३।४।१७ (४४२)
१५ । "कामकारेण चैके" ३।४।१५ (४४०)	

तत्र (१) "पुरुषार्थोऽत शब्दादिति वादरायण" ३।४।१ (४२६) इत्यत्र "पुरुषार्थ" इति प्रथमान्तपदस्य वादारम्भाच्च समात् एव अधिकरणारम्भः । चतुर्थसामान्यनियमात् द्वितीयविरोपनियमाच्च । स्वमतेन विनयान्तरजापनात् च दशमविरोपनियमात् ।

(२) "शेनत्वात् पुरुषार्थवाद्दो ययान्नेष्विति जैमिनि" ३।४।२ (४२७) इत्यत्र "पुरुषार्थवाद्" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि "जैमिनि" इति नाम्ना प्रतिबुद्धमतान्तरप्रदर्शनात् विरनियमात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् तथा दशमविरोपनियमात् ।

(३) "आचारदर्शनात्" ३।४।३ (४२८) इत्यत्र प्रथमान्तपदमात्रात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(४) "तच्छ्रुते" ३।४।४ (४२९) इत्यत्रापि तथा । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(५) "समन्वारम्भणात्" ३।४।५ (४३०) इत्यत्रापि तथा । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(६) "तद्वृत्तो विधानात्" ३।४।६ (४३१) इत्यत्रापि तथा । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(७) "नियमाच्च" ३।४।७ (४३२) इत्यत्रापि तथा । चकारश्चात्र हेतुस्तुष्टायकः । चतुर्थसामान्यनियमात् पष्ठविरोपनियमाच्च ।

(८) "अधिकोपदेशात् तु सादरायणस्यैव तद्वर्शनात्" ३।४।८ (४३३) इत्यत्र "एवं" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात् उक्तपूर्वपक्षव्यावर्तक-स्तु-शब्दात् अधिकरणारम्भनिषेधः, नवमविरोपनियमात् अष्टमविरोपनियमाच्च । विनयान्तरघटे स्वमतवर्णनात् च, दशमविरोपनियमात् ।

(९) "सुख्यं तु दर्शनम्" ३।४।९ (४३४) इत्यत्र 'सुख्यम्' 'दर्शनम्' इति प्रथमान्तसत्त्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात् अनिषेधार्थक-स्तु-शब्दयोगात् च नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । नवमविरोपनियमात् ।

(१०) "असार्धत्रिकी" ३।४।१० (४३५) इत्यत्र "असार्धत्रिकी" इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात् तत तस्य स्वरूपत साक्षात्त्वमोषकत्वात् नात्र अधिकरणारम्भः । सप्तमविरोपनियमात् । भाष्यभाष्ये सूत्रत्रयात्मक-द्वितीयाधिकरणारम्भात् दोषः ।

(११) "विभाग शतवत्" ३।४।११ (४३६) इत्यत्र प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि 'कस्य-विभाग' इति विभागशब्दस्य स्वरूपत साक्षात्त्वात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् सप्तमविरोपनियमात् च ।

(१२) “अध्ययनमात्रवत्” ३।४।१२ (४३७) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् ।

(१३) “नाविशेषात्” ३।४।१३ (४३८) इत्यत्रापि तथैव । चतुर्थसामान्यनियमात् । माध्वभाष्ये अनेन एकेनैव तदीयतृतीयाधिकरणस्य रचनात् दोषः ।

(१४) “स्तुतयेऽनुमतिर्वा” ४।१।४ (४३९) इत्यत्र “अनुमतिः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात् तथा “वा” शब्देन साकाक्षत्वविधानात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । षष्ठविशेषनियमात् । माध्वभाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य विंशतिसख्यक-सूत्रात्मकाधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

(१५) “कामकारेण चैके” ३।४।१५ (४४०) इत्यत्र “एके” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चकार-योगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(१६) “उपमर्द च” ३।४।१३ (४४१) इत्यत्र “उपमर्द” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि च कारयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(१७) “ऊर्ध्वरेतसु च शब्दे हि” ३।४।१७ (४४२) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् । अध्याहृतेऽपि “च हि” शब्दो वाधकौ, षष्ठविशेषनियमात् । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसामाप्तिश्च युक्ता । श्रीपति-भाष्ये अत्र अधिकरणरचनात् दोषस्पर्श कल्पनीय । तन्मते एतद् हि तदीयद्वितीयाधिकरणस्य चतुर्थसूत्रेषु प्रथमसूत्रम् ।

द्वितीयं परामर्शाधिकरणम्

अत्र ‘परामर्गं जैमिनिरचोदना चापवदति हि’ ३।४।१८ (४४३) इति सूत्रस्य ‘परामर्गम्’ इति पदात् ‘परामर्शाधिकरण’ नाम । तत्र शङ्कर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु अधिकरणम् आरब्धम् । रामानुज-निम्बार्क-मध्व-श्रीपति-वल्लभ-भाष्येषु नारब्धम् । शङ्कर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु तदीयद्वितीयाधिकरणस्य त्रिषु सूत्रेषु एतत् सूत्रं प्रथमं भवति । रामानुज-निम्बार्क-भाष्ययोः प्रथमाधिकरणस्य विंशतिषु सूत्रेषु अष्टादशसूत्रम् । माध्वभाष्ये विंशति-सूत्रात्मक-चतुर्थाधिकरणस्य पञ्चमसूत्रम् । श्रीपति-भाष्ये सूत्रचतुष्टयात्मक-द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयसूत्रम् । वल्लभभाष्ये चतुर्विंशति-सूत्रात्मक-प्रथमाधिकरणस्य अष्टादशसूत्रम् इति । तच्च सूत्रत्रयम्

१ । “परामर्गं जैमिनिरचोदना

चापवदति हि” ३।४।१८ (४४३)

२ । ‘अनुष्ठेय वादरायण

साम्यश्रुते”

३।४।१० (४४४)

३ । “विधिर्वा धारणवत्” ३।४।२० (४४५)

अत्र (१) “परामर्गं जैमिनिरचोदना चापवदति हि” ३।४।१८ (४४३) इत्यत्र ‘परामर्गम्’ इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । चतुर्थसामान्यनियमात्

तथा "नैमिनि" इति प्रथमान्तपदेन स्वमतविरुद्धविषयान्तरस्य ज्ञापनात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगच्छते, दशमविरोपनियमात् । चकारयोगस्य अत्रत्याचोदनाद्हेतुसमुच्चायकत्वम् न पूर्वाधिकरणस्य हेतो, तेन पूर्वाधिकरणस्य अगत्वकल्पनम् एतत्सूत्रस्य न युक्तम् । द्वादशविरोपनियमात् । रा नि-म-श्रीप-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनार्या तेन दोषप्रसंग । तेषां पक्षे तस्याधिक्येऽपि नियमविरुद्धत्वात् दीर्घत्वम् ।

(२) "अनुष्ठेय आ-रायण साम्यद्युते" ३।४।१९ (४४४) इत्यत्र "अनुष्ठेय" तथा "आ-रायण" इति प्रथमान्तपदद्वयसत्त्वेऽपि नास्य अधिकरणारम्भकत्व युक्तं, पूर्वोक्त-नैमिनिमतस्य स्वपठनार्थं आ-रायणमतस्य सूचनात् साकाराक्षत्वसिद्धे दशमविरोपनियमात् ।

(३) "विधिर्वा धारणात्" ३।३।२० (४४५) इत्यत्र "विधि" इति प्रथमान्तपदसत्त्वे अपि चतुर्थसामान्यनियमात्, "घा" शब्देन च साकाराक्षत्वसिद्धे नास्य अधिकरणारम्भकत्वं, षष्ठ विरोपनियमात् । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च ।

तृतीय स्तुतिमात्राधिकरणम् ।

अत्र "स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्" ३।४।२१ (४४६) इति सूत्रस्य "स्तुति मात्रम्" इति पदम् अवलम्ब्य अस्य "स्तुतिमात्राधिकरणम्" नाम । तत्र शंकर-भास्कर-श्रीकृष्ण-भाष्येषु एतत् सूत्रं तदीयसूत्रद्वयात्मक-तृतीयाधिकरणस्य प्रथम सूत्रम् । रामानुज-निम्बार्क-भाष्ययो तदीयसूत्रद्वयात्मक द्वितीयाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । भाष्यभाष्ये तदीयचतुर्थीधिकरणस्य विंशते सूत्राणां मध्ये अष्टम सूत्रम् । बल्लभभाष्ये तदीय प्रथमाधिकरणस्य चतुर्विंशते सूत्राणां मध्ये एकविंशसूत्रम् । तेन अत्र मध्व-वल्लभ-भाष्ययो अधिकरण नान्वयम् । तत् च सूत्रद्वयम्—

"१। स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्" ३।४।२१ (४४६)

२। "भाषशब्दाच्च" ३।४।२२ (४४७)

तत्र (१) "स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्" ३।४।२१ (४४६) इत्यत्र "स्तुति मात्रम्" इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्व चतुर्थसामान्यनियमात् युक्तमपि, "इति चेत्" इति पदसन्दर्भात् तस्य बाधकत्व स्यात्, पञ्चमविरोपनियमात्, तथापि प्रथमान्तपदानन्तर पञ्चम्यन्तपदसत्त्वात् तस्यापि बाधकम्, चतुर्दशविरोपनियमात् । तेन मध्व-वल्लभ-भाष्ययो अधिकरणस्य अनारम्भात् दोष ।

(२) "भाषशब्दाच्च" ३।४।२२ (४४७) इत्यत्र प्रथमा तपवामावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । च-कारस्य हेतुसमुच्चायकत्वात् न बाध, चतुर्थसामान्यनियमात् षष्ठविरोपनियमात् च । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च ।

चतुर्थ पारिप्लवाधिकरणम् ।

। अत्र "पारिप्लवार्या इति चेन्न विशेषितत्वात्" ३।४।२३ (४४८) इति सूत्रस्य "पारिप्ल

वार्था” इति पदात् अस्य “पारिप्लवाधिकरण” नाम । तत्र श-भा-रा-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु अधि-
करणम् आरब्धम्, भास्कर-भिन्न सर्वेषु भाष्येषु सूत्रद्वयं गृहीतम् । भास्करमते द्वितीयसूत्रस्य प्रथ-
मसूत्राङ्गत्वेन पाठात् एतद् अधिकरणं एकेनैव सूत्रेण रचितम् । तेन एतद्धि श भा-श्री-श्रीप-
भाष्येषु चतुर्थाधिकरण रा-नि-भाष्ययोः तृतीयाधिकरणम् । माध्वभाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य
विशते. सूत्राणां मध्ये एतद्धि द्वाविंश सूत्रम् । तत् च सूत्रद्वयम्,

१। “पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्” ३।४।२३ (४४८)

२। “तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्” ३।४।२४ (४४९)

अत्र (१) पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्” ३।४।२३ (४४८) इत्यत्र “पारि-
प्लवार्था” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात् ।
तथापि “इति चेन्न” इति पदसत्त्वं तस्य बाधकम्, पञ्चमविशेषनियमात् । तथापि षण्णां भाष्य-
कृता मते अधिकरणारम्भात् “पारिप्लवार्था” इति पदेन विषयश्रुतिभेदात् अधिकरणारम्भः
कल्पयितुं शक्यते । तेन च एकादशविशेषनियमात् अधिकरणारम्भः सगच्छते एव । तेन मध्व-
वल्लभ-भाष्ययोः अधिकरणस्य अरचनायां दोषः एव वाच्यः । भास्कर-भाष्ये परसूत्रम् अपि एतत्
सूत्रशेषत्वेन पठ्यते । तत्र युक्तम् । यत् परसूत्रे चकारात् हेतोः विजातीयवैलक्षण्यं सूचितम् ।
चतुर्थविशेषनियमात् ।

(२) “तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्” ३।४।२४ (४४९) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् नास्य
अधिकरणारम्भकत्वं, चतुर्थसामान्यनियमात् । चकारयोगाच्च तथा, षष्ठविशेषनियमात् । परसूत्रे
अधिकसम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः । भास्कर-भाष्ये एतत् सूत्र अधि-
करणारम्भक-पूर्वसूत्रस्य अङ्गत्वेन पठितम् इति दृश्यते । तत्र सगतम् । चकारात् हेतोः विजा-
तीयवैलक्षण्यस्य सूचनात् चतुर्थविशेषनियमात् ।

पञ्चमम् अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ।

अत्र “अतएव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा” ३।४।२५ (४५०) इति सूत्रस्य “अग्नीन्धनादि”-पदात्
अस्य “अग्नीन्धनाद्यधिकरण” नाम । तत्र एतत् सूत्र शंकर-भास्कर-श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्येषु पञ्चमा-
धिकरणस्य एकमेव सूत्रम् । रामानुज-भाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य एकमेव सूत्रम् । निम्बार्क-
भाष्ये तदीयसूत्रत्रयात्मक-चतुर्थाधिकरणस्य विशते. सूत्राणां मध्ये द्वादशं सूत्रम् । वल्लभभाष्ये
तु तदीयप्रथमाधिकरणस्य चतुर्विंशते. सूत्राणां मध्ये अन्तिम सूत्रम् । तेन अत्र मध्व-
वल्लभ-भिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु अधिकरणम् आरब्धम् । अत्र “अपेक्षा” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात्
अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । “अतएव च” इति पदौ न बाधकौ,
षष्ठसप्तमविशेषनियमाम्याम् । विवेयभेदात् तु स एव युक्त, त्रयोदशविशेषनियमात् । मध्व-वल्लभ-
भाष्ययोः तदकरणात् दोषः कल्पनीयः । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

षष्ठ सर्वापेक्षाधिकरणम्

अत्र "तथापि न च यथादिधुतेरभवात्" ३।१।२६ (४७१) इति सूत्रस्य "सर्वापेक्षा" इति पदान् अयम् "सर्वापेक्षाधिकरणम्" नाम । तत्र शङ्कर भास्कर-रामानुज-श्रीशुक्ल-श्रीपति चण्डम-भाष्येषु अधिकरणम् आरम्भम्, निम्बार्क-मन्त्र-भाष्ययो जु त आरम्भम् । शङ्कर-भास्कर भाष्ययो षष्ठसूत्रं तदीयसूत्रस्या मठ पष्ठाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । रामानुजभाष्ये अनेनैव षष्ठेन सूत्रेण तदीय षष्ठाधिकरणं संनितम् । निम्बार्कभाष्ये सूत्रस्या एक-तदीयचतुर्थ्याधिकरणस्य षष्ठद्वि द्वितीयसूत्रम् । भास्करभाष्ये तदीयचतुर्थाधिकरणस्य षष्ठसूत्रं मन्त्र-भाष्ययोऽपि सूत्रम् । श्रीशुक्ल-श्रीपति-भाष्ययो जु तदीयषष्ठाधिकरणस्य षष्ठसूत्रं एकं सूत्रम् । चण्डमभाष्ये तदीयद्वितीयाधिकरणस्य षष्ठसूत्रेषु षष्ठद्वि प्रथमं सूत्रम् । तत्र सूत्राय—

१। "तथापि न च यथादिधुतेरभवात्" ३।१।२६—(४७१)

२। "तददमाधुपत न्यात् तथापि तु तद्विस्तृततया
तेषामन्तर्यानुष्ठेयत्वात्" ३।१।२७ (४७२)

तत्र (१) "तथापि न च यथादिधुतेरभवात्" ३।१।२६ (४७१) इत्यत्र 'सर्वापेक्षा' इति प्रथमान्तज्ञानस्य अधिपरिणामरम्भस्य युक्तम् चतुर्थ्यामान्वयित्वमात्रम् । अत्रारस्य शिष्यमेव द्योतकत्वात् न चानन्वयं द्वादशविरोधित्वमात्रम् । निम्बार्क-मन्त्र-भाष्ययो अधिकरणस्य प्रथमा दोष एव सा यः ।

(२) "तददमाधुपत न्यात् तथापि तु तद्विस्तृततया तेषामन्तर्यानुष्ठेयत्वात्" ३।१।२७ (४७२) इत्यत्र "तददमाधुपत" इति प्रथमान्तपदान् अयम् अधिकरणरम्भस्य दुर्धनं चतुर्थ्यामात्रं यनियमात् । तथापि संकोचार्थात्-तु द्वादशस्य विरोध-नवमविरोधनियमात् । अत्रानियमोऽपि न भवोच्यते, तु-न्यात् शब्दयो साक्षाद् योग्याभावात् । सा श्रीशुक्ल-श्रीपति-भाष्येषु अधिकरणस्य आरम्भात् तेषामेव दोषः । रामानुजभाष्ये षष्ठसूत्रं तदीयषष्ठाधिकरणस्य एकमेव सूत्रम्, तथा श्रीशुक्ल-श्रीपति-भाष्ययो तदीयसप्तमाधिकरणस्य एकमेव सूत्रम् इति योऽव्ययम् ।

सप्तम सर्वाज्ञानुमत्याधिकरणम्

अत्र सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तदर्थनात्" ३।१।२८ (४७३) इति सूत्रस्य "सर्वाज्ञानुमति" इति पदान् अयम् "सर्वाज्ञानुमत्याधिकरणम्" नाम । तत्र शङ्कर भास्कर-रामानुज-निम्बार्क-श्रीशुक्ल-श्रीपति-भाष्येषु अत्र अधिकरणम् आरम्भम्, मन्त्र-चण्डम-भाष्ययोस्तु न तथा श्रुतम् । शङ्कर-भास्कर-भाष्येषु तदीयसूत्रचतुष्टयात्मक-सप्तमाधिकरणस्य षष्ठद्वि प्रथमं सूत्रम्, निम्बार्कभाष्ये तथैव सूत्रचतुष्टयात्मक-सप्तमाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम्, श्रीशुक्ल-श्रीपति-भाष्ययोस्तु तथैव तदीयाष्टमाधिकरणस्य तत् इति नेयम् । भास्करभाष्ये च तदीयचतुर्थाधिकरणस्य षष्ठद्वि सूत्राणां मध्ये षष्ठद्वि सूत्रम् । तथा चण्डमभाष्ये तदीयद्वितीयाधिकरणस्य षष्ठसूत्रेषु तृतीयं सूत्रम् इति ।

तच्च सूत्रचतुष्टयम्

१। “सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणायत्यये तद्दर्शनात्” ३।४।२८ (४५३)

२। “अवाधाच्च” ३।४।२९ (४५४)

३। “अपि च स्मर्यते” ३।४।३० (४५५)

४। “शब्दश्चातोऽकामकारे” ३।४।३१ (४५६)

अत्र (१) “सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणायत्यये तद्दर्शनात्” ३।४।२८ (४५३) इत्यत्र “सर्वज्ञानुमतिः” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । चकारेण विधेय-
भेदात् न बाधकत्वम् । द्वादशविशेषनियमात् । मध्व-बल्लभ-भाष्ययोः अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

(२) “अवाधाच्च” ३।४।२९ (४५४) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणा-
रम्भकत्वम् । चकारस्य हेतुसमुच्चयार्थकत्वात् न बाधकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात्, तथा
षष्ठविशेषनियमाच्च ।

(३) “अपि च स्मर्यते” ३।४।३० (४५५) इत्यत्र तथैव । चतुर्थसामान्यनियमात्,
षष्ठविशेषनियमात् च ।

(४) “शब्दश्चातोऽकामकारे” ३।४।३१ (४५६) इत्यत्र “शब्दः” इति प्रथमान्त-
पदादपि चतुर्थसामान्यनियमात्, चकारात् अतः-शब्दाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । षष्ठ-
सप्तमविशेषनियमाभ्याम् । चकारस्य हेतुसमुच्चयार्थकत्वात् । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधि-
करणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः युक्ता एव ।

अष्टमम् आश्रमकर्माधिकरणम्

अत्र “विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि” ३।४।३२ (४५७) इति सूत्रस्य “आश्रमकर्म्म” इति पदात्
अस्य “आश्रमकर्माधिकरणं” नाम । तत्र मध्वमिन्नैः सप्तभिः आचार्यैः अनेन अधिकरणारम्भं
कृतम् । माध्वभाष्ये एतत् सूत्रं तदीयचतुर्थाधिकरणस्य विंशतेः सूत्राणां मध्ये ऊनविंशसूत्रम् ।
शङ्कर-भास्कर-रामानुज-भाष्येषु तदीयाष्टमाधिकरणस्य चतुर्षु सूत्रेषु प्रथमं सूत्रम् । निम्बार्क-
भाष्ये तदीयषष्ठाधिकरणस्य चतुर्षु सूत्रेषु प्रथमं सूत्रम् । श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्ययोः तदीय-
नवमाधिकरणस्य तथैव । बल्लभभाष्ये तु तदीयतृतीयाधिकरणस्य अष्टसु सूत्रेषु प्रथमं सूत्रम् ।
तेन शंकरादिषु पञ्चसु भाष्येषु अत्र चत्वारि सूत्राणि, केवलं बल्लभभाष्ये अष्ट सूत्राणि इति
विशेषः । तच्च सूत्रचतुष्टयम् ।

१। “विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि”

३।४।३२ (४५७)

२। “सहकारित्वेन च” ३।४।३३ (४५८)

३। “सर्वथापि त एवोमयलिङ्गात्”

३।४।३४ (४५९)

४। “अनभिभवं च दर्शयति”

३।४।३५ (४६०)

अत्र (१) “विहितत्वाद्यात्रमकर्मोपि” ३।४।३२ (४५७) इत्यत्र “आद्यमकर्म” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात्, अपि-शब्देन न साकांक्षत्वश्रंका, प्रसंगमेदसूचनात्, द्वादशविशेषनियमात्, अधिकरणानारम्भात् माध्वभाष्ये दोषः ।

(२) “सहकारित्वेन च” ३।४।३३ (४५८) इत्यत्र प्रथमान्तपदामात्रात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात्, पष्ठविशेषनियमाच्च ।

(३) “सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्” ३।४।३४ (४५९) इत्यत्र “ते” इति प्रथमान्तपदात् अधिकरणारम्भोभयत्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात्, “अपि”-“च” पदान्यां नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, पष्ठविशेषनियमात् । माध्वभाष्ये ५।७।१ अधिकरणारम्भात् दोषः ।

(४) “अनमिमव च दर्शयति” ३।४।३५ (४६०) इत्यत्र “अनमिमव” इत्यस्य द्वितीयान्तत्वात् प्रथमान्तपदामात्रात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्यनियमात्, पष्ठविशेषनियमात् च । परसूत्रे षड्मि आचार्य्ये अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च ।

नवमं विधुराधिकरणम्

अत्र “अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे” ३।४।३६ (४६१) इति सूत्रस्यस्य ‘अन्तरा’ इति शब्दस्य अर्थम् अवलम्ब्य एतस्य “विधुराधिकरण” नाम । तत्र सङ्कर-भास्कर-रामानुज-निम्बार्क-श्रीकृष्ण-श्रीपति भाष्येषु चतुर्भिः सूत्रैः एतदधिकरणं रचितम् । मच्च-बल्लभ-भाष्ययोः तु अधिकरणं नारव्यम् । तत्र सङ्कर-भास्कर-रामानुज-भाष्येषु एतद्वि नवमम् अधिकरणं निम्बार्कभाष्ये सप्तमम् अधिकरणं, श्रीकृष्ण-श्रीपति-भाष्ययोस्तु दशमम् अधिकरणम् । माध्व-भाष्ये एतत् सूत्रं तदीये सप्तमि सूत्रे आरब्धस्य पञ्चमाधिकरणस्य तृतीयं सूत्रम्, बल्लभ-भाष्ये तु तदीये अष्टमि सूत्रे आरब्धस्य तृतीयाधिकरणस्य पञ्चमं सूत्रम् । तच्च सूत्रचतुष्टयम्—

१। “अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे”

३।४।३६ (४६१)

२। “अपि च स्मर्यते” ३।४।३७ (४६२)

३। “विशेषानुग्रहश्च” ३।४।३८ (४६३)

४। “अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च”

३।४।३९ (४६४)

अत्र (१) “अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे” ३।४।३६ (४६१) इत्यत्र ‘अन्तरा’ इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात् । ‘च अपि’-पदान्यां पूर्वेषु सह साकांक्षत्वबोधनेऽपि तु शब्देन तद्व्याघातात्, द्वादशाष्टादशविशेषनियमाम्याम् । मच्च-बल्लभ-भाष्ययोः अधिकरणस्य अनारम्भाच्च दोषः ।

(२) ‘अपि च स्मर्यते’ ३।४।३७ (४६२) इत्यत्र प्रथमान्तपदामात्रात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । चतुर्थसामान्यनियमात् पष्ठविशेषनियमात् च ।

(३) “विशेषानुग्रहश्च” ३।४।३८ (४६३) इत्यत्र “विशेषानुग्रह” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चकार-योगेन तस्य हेत्वर्थबोधकत्वात् प्रसंगान्तरत्वाभावात् न अधिकरणारम्भकत्वम्

संगच्छते । एतदर्थं चतुर्थसामान्यनियमः तथा षष्ठविशेषनियमश्च अत्र अनुसंधेयौ ।

(४) “अतस्वितरज्यायो लिगाच्च” ३१४३९ (४६४) इत्यत्र “इतरत्” तथा “ज्यायः” इति प्रथमान्तपदद्वयसत्त्वेऽपि नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । “अतः” “चकारः” तथा “इतरत्” इति शब्दत्रयेण साक्षात्त्वविधानात्, षष्ठसप्तमविशेषनियमाभ्याम् । परसूत्रेण मध्व-मित्तैः सर्वैः अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव समाप्तिः सङ्गच्छते ।

दशमं तद्भूताधिकरणम्

अत्र “तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्कूपामावेभ्यः” ३१४४० (४६५) इति सूत्रस्य ‘तद्भूतस्य’ इति पदात् अस्य “तद्भूताधिकरणं” नाम । अत्र माध्वभाष्यमित्तेषु सर्वेषु भाष्येषु अधिकरणम् आरब्धम् । तन्मते एतत् सूत्रं तदीयपञ्चमाधिकरणस्य सप्तसु सूत्रेषु अन्तिमम् । शङ्कर-भाष्कर-भाष्ययोः एतेन एकेन सूत्रेण दशमम् अधिकरणं रचितम् । रामानुजमते दशमाधिकरणस्य चतुर्षु सूत्रेषु प्रथमं सूत्रम्, निम्बार्कमते अष्टमाधिकरणस्य तथैव । श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्ययोः एकादशाधिकरणस्य तथैव । बल्लभभाष्ये चतुर्थाधिकरणस्य च तथैव । तेन माध्वभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायां दोषः । अत्र “अतद्भावः” इति प्रथमान्तपदात् चतुर्थसामान्यनियमात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । विषयान्तरज्ञापनेन तस्य स्वमतानुकूलजैमिनीयमतत्वात् न दोषः, दशमविशेषनियमात् । अन्यप्रथमान्तपदेन अधिकरणस्य विधानात्, तथा तु-अपि-पदयोः अबाधकत्वात् । द्वादशाष्टादशविशेषनियमाभ्याम् ।

एकादशम् आधिकारिकाधिकरणम्

अत्र “न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात्” ३१४४१ (४६६) इति सूत्रस्य “आधिकारिक”-पदात् अस्य “आधिकारिकाधिकरणं” नाम । तत्र शंकर-भास्कर-मध्व-बल्लभ-भाष्येषु अधिकरणम् आरब्धम् । न तु शिष्टेषु तथा । एतदारभ्य सूत्रद्वयेन एतदधिकरणम् आरब्धम् । शंकर-भाष्कर-भाष्ययोः मध्ये माध्वभाष्ये च एतत् सूत्रं सूत्रत्रयात्मक-षष्ठाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । बल्लभभाष्ये तथैव सूत्रद्वयात्मक-पञ्चमाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । रामानुजभाष्ये सूत्र-चतुष्टयात्मक-दशमाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम् । निम्बार्कभाष्ये सूत्रचतुष्टयात्मकाष्टमाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम् । श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्ययोः सूत्रचतुष्टयात्मकैकादशाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम् । तच्च सूत्रद्वयम्

१। “न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात्” ३१४४१ (४६६)

२। “उपपूर्वमपि त्वेके भावमगनवत् तदुक्तम्” ३१४४१ (४६७)

तत्र (१) “न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात्” ३१४४१ (४६६) इत्यत्र “आधिकारिकम्” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, चतुर्थसामान्यनियमात् ।

“न” “च” “अपि” इति पदानां तस्य न बाधकत्वम्, प्रसंगमेवस्य सूचनात् द्वादशविरोप नियमात् । तेन रा नि-श्री श्रीप-भाष्येषु अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

(२) “उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम्” ३।४।४२ (४६७) इत्यत्र “एके” तथा “भावम्” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि चतुर्थसामान्यनियमात् नाम्य अधिकरणारम्भकत्वम् । “अपि-स्तु” पदान्यां साकाक्षत्वविधानात्, पष्ठविरोपनियमात् तथा नवमविशेषनियमात् । मास्कर-भाष्ये एतत् सूत्रं न पठितम् इति दृश्यते । अत्र ‘तदुक्तम्’ इति पदात् अत्र अधिकरण-समाप्तिरपि कल्पनीया पञ्चदशविशेषनियमात् । “विकरणत्वात्तेति चेत् तदुक्तम्” ३।१।३१ इति सूत्रम् । नात्र “अनुप-धादिभ्यः मगान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम्” ३।३।५० इतिवत् तद्बाधकत्वं कल्पनीयम् । परसूत्रस्य निराकाक्षत्वात् ।

द्वादश विहिरधिकरणम्

अत्र “विहस्तुभयथापि स्मृतेराचाराद्य” ३।४।४३ (४६८) इति सूत्रस्य “विहि” पदात् अस्य ‘विहिरधिकरण’ नाम । तत्र राङ्कर-मास्कर-अङ्गम-भाष्येषु अधिकरणं रचितम्, न तु अन्येषु भाष्येषु इति । अत्र शंकर-मास्कर भाष्ययो एतेन एकेन सूत्रेण द्वादशाधिकरणं रचितम् । बल्लम-भाष्ये तु सूत्रचतुष्टयात्मक-पष्ठाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । रामानुजभाष्ये सूत्रचतुष्टयात्मक-दशमाधि-करणस्य चतुर्थं सूत्रम्, निम्बार्कभाष्ये सूत्रचतुष्टयात्मक-पष्ठाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रम् । माच्चभाष्ये सूत्रत्रयात्मक-पष्ठाधिकरणस्य तृतीयं सूत्रम् । श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्ययो सूत्रचतुष्टया-त्मक-द्वादशाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रम् । अत्र “विहि” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अधिकरणारम्भ युक्त एव, चतुर्थसामान्यनियमात् । तु-शब्दः तु न तस्य बाधक, अनुक्तपूर्वपक्षस्य निषेधात् । अष्टादश विरोपनियमात् । प्रसंगमेदात् “च” “अपि” पदयोरपि न बाधकत्व द्वादशविशेषनियमात् । रा नि-म-श्री-श्रीप-भाष्येषु अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः । तेषाम् अधिकसंख्यकत्वेऽपि नियमानुगतत्वात् ।

त्रयोदश स्वाम्यधिकरणम्

अत्र “स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय” ३।४।४४ (४६९) इति सूत्रस्य स्वामिन” इति पदात् अस्य ‘स्वाम्यधिकरण’ नाम । तत्र बल्लम-भाष्य-भिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु अत्र अधिकरणं रचितम् । बल्लमभाष्ये एतत् सूत्रं सूत्रचतुष्टयात्मक-पष्ठाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम् । शंकर-भाष्ये सूत्रत्रयात्मक-कस्य त्रयोदशाधिकरणस्य, मास्करभाष्ये सूत्रद्वयात्मकस्य त्रयोदशाधिकरणस्य रामानुजभाष्ये सूत्रद्वयात्मकस्य एकादशाधिकरणस्य, निम्बार्कभाष्ये सूत्रद्वयात्मकस्य नवमाधिकरणस्य, माच्च भाष्ये सूत्रत्रयात्मकस्य सप्तमाधिकरणस्य, श्रीकण्ठ-भाष्ये सूत्रद्वयात्मकस्य द्वादशाधिकरणस्य, श्रीपतिभाष्ये सूत्रत्रयात्मकस्य द्वादशाधिकरणस्य, एतत् सूत्रं प्रथमम् । तच्च सूत्रत्रयम्—

१। “स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय”

३। “श्रुतेश्च” ३।४।४६ (४७१)

३।४।४४ (४६९)

२। ‘आर्त्विज्यमित्योङ्गुलोमिस्तस्मै हि

परिक्रियते”

३।४।४५ (४७०)

तत्र (१) “स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय.” ३।४।४४ (४६९) इत्यत्र “आत्रेयः” इति प्रथमान्तपदात् अधिकरणारम्भः संगतः, चतुर्थसामान्यनियमात् । नाम्ना स्वमतप्रतिकूलपरमतनिर्देशेन विषयान्तरज्ञापनेन च स च युक्तः एव, विंशविशेषनियमात् । समग्रसूत्रस्य पूर्वपक्षरूपत्वात् । अतोऽयम् अत्र एको नियमः सङ्कलनीयः ।

“पूर्वपक्षसूत्रीय-प्रथमान्तनामपदेन परमतनिर्देशे कृते तथा विषयान्तरे सूचिते पृथग् अधिकरणारम्भः करणीय” इति ।

अत्र “आत्रेय” इति पदेन विषयान्तरसूचितपूर्वपक्षसूत्ररचनाया अधिकरणारम्भः संगच्छते । तेन बल्लभ-भाष्ये अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ।

(२) “आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते” ३।४।४५ (४७०) इत्यत्र “आर्त्विज्यम्” तथा “औडुलोमि” इति प्रथमान्तपदद्वयात् अत्र अधिकरणारम्भः युज्यते एव, चतुर्थसामान्यनियमात् स्वमतानुकूलपरमतेन विषयान्तरस्य अज्ञापनात् च, दशमविशेषनियमात् ।

(३) “श्रुतेश्च” ३।४।४६ (४७२) इत्यत्र प्रथमान्तपदार्थात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् चतुर्थसामान्यनिययात् । चकारस्य हेतुसमुच्चायकार्यत्वात्, षष्ठविशेषनियमात् । भा-रा-श्री-नि-भाष्येषु अस्य अग्रहण दृश्यते । तेन भा-रा-नि-म-श्री-मतेषु सूत्रद्वयेन एतदधिकरणं, माध्व-मते तु एतस्यापि परवर्तितसूत्रेण अधिकरणकरणात् तन्मते सूत्रत्रयात्मकम् एतदधिकरणम् । परसूत्रे सप्ताना सम्मत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

चतुर्दशं सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम्

अत्र “सहकार्यन्तरविधि पक्षेण तृतीय तद्वतो विध्यादिवत् ३।४।४७ (४७२) इति सूत्रस्य “सहकार्यन्तर”-पदात् अस्य “सहकार्यन्तरविध्यधिकरणं” नाम । तत्र माध्वभाष्यभिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु अत्र अधिकरणम् आरब्धम् । माध्वमते एतत् सूत्रं सूत्रत्रयात्मक-सप्तमाधिकरणस्य तृतीयं सूत्रम् । ततश्च गकर-मास्कर-भाष्ययोः सूत्रत्रयात्मक-चतुर्दशाधिकरणस्य, रामानुजभाष्ये सूत्रत्रयात्मक-द्वादशाधिकरणस्य, निम्बार्कभाष्ये सूत्रत्रयात्मक-दशमाधिकरणस्य, श्रीकण्ठभाष्ये सूत्रैकात्मक-त्रयोदशाधिकरणस्य, श्रीपतिभाष्ये सूत्रद्वयात्मक-त्रयोदशाधिकरणस्य, बल्लभभाष्ये च सूत्रैकात्मक-सप्तमाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । तच्च सूत्रत्रयम्

१। “सहकार्यन्तरविधि. पक्षेण तृतीया तद्वतो विध्यादिवत्” ३।४।४७ (४७२)

२। “कृत्स्नभावात् तु गृहिणोपसहार” ३।४।४८ (४७३)

३। “मौनवदितरेषामप्युपदेगात्” ३।४।४९ (४७४)

अत्र (१) “सहकार्यन्तरविधि. पक्षेण तृतीया तद्वतो विध्यादिवत्” ३।४।४७ (४७२) इत्यत्र “सहकार्यन्तरविधि” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भः संगतः एव । चतुर्थ-सामान्यनियमात् । माध्वभाष्ये अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

(२) “एवमावात् तु गृहणोपमहार” ३।४।४८ (४७३) इत्यत्र “उपसंहार” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि तु तद्वदयोगात् साक्षात्त्वसिद्धे अधिकरणारम्भमन्य व्यापात । चतुर्थसामान्य-पष्ठविशेषनियमाम्याम् । मध्व-श्रीकण्ठ-वल्लभ-भाष्येषु अधिकरणारम्भात् दोष ।

(३) “मौनवदितरेषामप्युपदेनात्” ३।४।४९ (४७४) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात्, तस्य अप्याहारेऽपि अपि तद्वदेन साक्षात्त्वविधानात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, चतुर्थसामान्य-पष्ठविशेषनियमाम्याम् । श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्ययो अधिकरणस्य आरम्भात् दोष । परसूत्रे पठ्यु माष्येषु अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति ।

पञ्चदशम् अनाविप्यकाराधिकरणम् ।

अत्र “अनाविप्युर्वनन्ययात्” ३।४।५० (४७५) इति सूत्रस्य “अनाविप्युर्वन” इति पदात् अम्य “अनावि काराधिकरण” नाम । तत्र श्रीकण्ठ-वल्लभ मित्रेषु सर्वेषु भाष्येषु अनेन एके-नैव सूत्रेण एतत् अधिकरणं रचितम् । श्रीकण्ठभाष्ये एतत् सूत्रं तदीयसूत्रद्वयात्मक-पञ्चदशाधि-करणस्य द्वितीयं सूत्रम् । वल्लभभाष्ये तु तदीय द्वयचतुष्टयात्मकाष्टमाधिकरणस्य तृतीयं सूत्रम् । शङ्कर-मास्कर-भाष्ययो पञ्चदशाधिकरणं, रामानुजभाष्ये त्रयोन्नाधिकरणं, निम्बार्कभाष्ये एकादशाधि-करणम्, माध्वभाष्ये नवमाधिकरणं, श्रीपतिभाष्ये पञ्चदशाधिकरणं रचितम् ।

अत्र “अनाविप्युर्वन” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तमेव । चतुर्थ सामान्यनियमात् । श्रीकण्ठ-वल्लभ-भाष्ययो अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषो वाच्य । परसूत्रे षधिकसम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति संगता एव ।

षोडशम् ऐहिकाधिकरणम् ।

अत्र “ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिषन्धे तद्दर्शनात्” ३।४।५१ (४७६) इति सूत्रस्य “ऐहिकम्” इति पदात् अम्य “ऐहिकाधिकरण” नाम । अत्र वल्लभ-भाष्यमित्रेषु सर्वेषु भाष्येषु अधि-करणम् आरब्धम् । वल्लभभाष्ये तु एतत् सूत्रं तदीयसूत्रचतुष्टयात्मकाष्टमाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रम् । शङ्कर-मास्कर-भाष्ययो एतेनैव षोडशाधिकरणम्, रामानुजभाष्ये तथैव चतुर्दशाधिकरणम्, निम्बार्कभाष्ये तु तदीयसूत्रद्वयात्मकद्व्यदशाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम्, माध्वभाष्ये अनेनैव एकेन सूत्रेण दशमाधिकरणम्, श्रीकण्ठभाष्ये सूत्रद्वयात्मकषोडशाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम्, श्रीपति भाष्ये अनेन एकेनैव सूत्रेण षोडशाधिकरणं रचितम् ।

अत्र “ऐहिकम्” इति प्रथमान्तपदात् अधिकरणारम्भ संगच्छते, चतुर्थसामान्यनियमात् । “अपि”-पदेन प्रसंगमेवात् तत् न वाचकम् । पष्ठविशेषनियमात् । वल्लभभाष्ये अधिकरणस्य अनारम्भात् दोष । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति युक्ता ।

सप्तदशं मुक्तिफलानियमाधिकरणम् ।

अत्र “एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेरतदवस्थावधृते” ३।४।५२ (४७७) इति

सूत्रस्य “मुक्तिफलनियमः” इति पदात् अस्य “मुक्तिफलनियमाधिकरण” नाम । तत्र निम्बार्क-श्रीकण्ठ-मित्रेषु सर्वेषु भाष्येषु सर्वत्र अनेन एकेनैव सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । निम्बार्कभाष्ये तदीयसूत्रद्वयात्मक-द्वादशाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम्, श्रीकण्ठभाष्ये तदीयसूत्रद्वयात्मक-पौडशाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम् । तेन निम्बार्क-श्रीकण्ठ-भाष्ययोः अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

अत्र “मुक्तिफलनियमः” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तमेव । चतुर्थ-सामान्यनियमात् । अत्रैव अध्यायपादसमाप्तेः अधिकरणसमाप्तिश्च ।

द्वादशपादोपसंहारः ।

इदानीं द्रष्टव्यम् अनेन निबन्धेन अस्मिन् पादे अधिकरणरचनाया

(१) कति कीदृशाश्च नियमा अत्र सकलिताः

(२) कति च दोषा कस्य भाष्यस्य कथं संवृत्ताः

(३) काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैरुपजीव्यत्वेन गृहीताः

(४) उपजीव्यश्रुतिवलेन कीदृशी च पादसंगतिः समुचिता इति । एते चत्वारः

विषयाः अधस्तात् क्रमेण प्रदर्शनीयाः । तत्र प्रथमस्तावत्

(१) “कति कीदृशाश्च नियमा अत्र सकलिताः ।”

अत्रापि द्वौ नियमौ सकलितौ, यथा-

२१शः नियमः “पूर्वपक्षसूत्रे प्रथमान्तनामपदेन परमतनिर्देशे अधिकरणारम्भः करणीयः।” एतदर्थं “स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय” ३।४।४४ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

२२शः नियमः “परमतेन स्वसिद्धान्तकथने प्रथमान्तपदस्य साक्षात्त्वसिद्धेः अधिकरणं नारम्भणीयम् ।” एतदर्थम् “आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते” ३।४।४५ सूत्रं द्रष्टव्यम् इति ।

अधुना द्रष्टव्यम्

(२) “कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृत्ताः” ।

तत्र ३।४।१ अधिकरणे माध्वभाष्ये “असार्वत्रिकी” ३।४।१० इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनार्था दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “नाविशेषात्” ३।४।१३ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनाया दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “स्तुतयेऽनुमतिर्वा” ३।४।१४ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनाया दोषः ।

तत्रैव श्रीपतिभाष्ये “ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि” ३।४।१७ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनाया दोषः ।

३।४।२ अधिकरणे रा नि म श्रीप व-भाष्येषु “परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि” ३।४।१८ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ।

३।४।३ अधिकरणे मच्च-वल्लभ-माप्ययो 'स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्' ३।४।२१ इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

३।४।४ अधिकरणे मच्च-वल्लभ-माप्ययो "पारिल्लभार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्" ३।४।२३ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३।४।५ अधिकरणे मच्च-वल्लभ-माप्ययो "अतएव चाभीन्धनाद्यनपेक्षा" ३।४।२५ इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

३।४।६ अधिकरणे निम्नार्कम-व-माप्ययो "सन्निपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्" ३।४।२६ इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

तत्रैव रा श्री श्रीप-माप्येषु "अमदमाद्युपत म्यात् तथापि तु तद्विधेस्त्वदगत्या तेषामवस्थानुष्ठेयत्वात्" ३।४।२७ इति सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

३।४।७ अधिकरणे मच्च-वल्लभ-माप्ययो "सर्वानुमतिश्च प्राणान्त्ये तद्दर्शनात्" ३।४।२८ इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

३।४।८ अधिकरणे माच्चमाप्ये 'विहितत्वाच्चाश्रमकर्मणि' ३।४।३२ इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

तत्रैव माच्चमाप्ये "सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्" ३।४।३४ इति सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

३।४।९ अधिकरणे मच्च-वल्लभ-माप्ययो "अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे" ३।४।३६ इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

३।४।१० अधिकरणे माच्चमाप्ये "तद्भूतस्य तु नातद्रमावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपामावेभ्य" ३।४।४० इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

३।४।११ अधिकरणे रा नि श्री श्रीप-माप्येषु "न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात्" ३।४।४१ इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

३।४।१२ अधिकरणे रा नि म श्री श्रीप-माप्येषु "बहिस्तूमयथापि स्मृतेराचाराश्च" ३।४।४३ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३।४।१३ अधिकरणे वल्लभमाप्ये 'स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय" ३।४।४४ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

३।४।१४ अधिकरणे माच्चमाप्ये "सहकार्यन्तरविधि पक्षेण तृतीय तद्वतो विध्याविवत्" ३।४।४७ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

तत्रैव म श्री व-माप्येषु "कृत्स्नमावात् तु गृहिणोपसंहार" ३।४।४८ इति सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

तत्रैव श्री श्रीप-भाष्ययोः “मौनवदितरेषामप्युपदेशात्” ३।४।४९ इति सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

३।४।१५ अधिकरणे श्रीकण्ठ-वल्लभ-भाष्ययोः “अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्” ३।४।५० इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

३।४।१६ अधिकरणे वल्लभभाष्ये “ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्” ३।४।५१ इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

३।४।१७ अधिकरणे निम्बार्कश्रीकण्ठभाष्ययोः “एव मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः” ३।४।५२ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

एव च अस्मिन् पादे भाष्याणां दोषसमाहारे कृते दृश्यते

भाष्यनाम	अधिकरणस्य अरचनाया	अधिकरणस्य रचनाया
माध्वभाष्ये	११ दोषाः	५ दोषाः
श्रीपति ”	२ ”	३ ”
रामानुज ”	३ ”	१ दोषः
निम्बार्क ”	५ ”	० ”
वल्लभ ”	९ ”	१ ”
श्रीकण्ठ ”	४ ”	३ दोषाः

इति वक्तुं शक्यते । तथाच अस्मिन् पादे शङ्कर-भास्कर-भाष्ययोः दोषामावः परिलक्ष्यते ।

इदानीं द्रष्टव्यम्

(३) “काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैरुपजीव्यत्वेन गृहीताः ।”

तत्र प्रथमाधिकरणे

“पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः” ३।४।१ इति सूत्रे “तरति शोकम् आत्मवित्”
(छाः ७।१।३) “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” (मुः ३।२।९)

“शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः” ३।४।२ इति सूत्रे “तरति शोकम्
आत्मवित्” (छाः ७।१।३)

“आचारदर्शनात्” ३।४।३ इति सूत्रे “जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेन ईजे”
(बृः ३।१।१)

“तच्छ्रुते” ३।४।४ इति सूत्रे “यदेव विधया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति”
(छाः १।१।१०)

“समन्वारम्भणात्” ३।४।५ इति सूत्रे “त विद्याकर्म्मणी समन्वारमेते” (बृः ४।४।२)

“तद्वतो विधानात्” ३।४।६ इति सूत्रे “आचार्य्यकुलाद् वेदमधीत्य” (छाः ८।१।५।१)

“नियमाद्य” ३११७ इति सूत्रे “दुर्वनेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समा” (ईश २)
 “अधिकोपदेनात् तु बादरायणस्यैव तद्दर्शनात्” ३११८ इति सूत्रे “य सर्वज्ञ
 सर्ववित्” (मु १११९)

“सुख तु दर्शनम्” ३११९ इति सूत्रे “एतद् ह मा वै तत् पूर्वं विद्वांसोऽभिदोत्र न
 जुहवांचफिरे” (शृ ३१५१)

“अमार्गत्रिकी” ३१११० इति सूत्रे “यदेव विद्यया करोति” (छा ११११०)

“विभाग शतवत्” ३११११ इति सूत्रे “तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते” (शृ ४४४२)

“अप्ययनमात्रवत्” ३१११२ इति सूत्रे “आचार्य्यकुलाद् वेदमधीत्य” (छा ८११५१)

“नापि योपान्” ३१११३ इति सूत्रे “दुर्वनेवेह कर्माणि” (ईश २)

“कामतारेण चैके” ३१११५ इति सूत्रे एतद् ह स वै तत् पूर्वं विद्वांस प्रजां न
 कामयन्ते” (शृ ४४४२)

“उपमर्द् च” ३१११६ इति सूत्रे “यत्र तु अस्य सर्वम् आत्मा एष अमृतं तत् फेनं कं
 पर्येत्” (शृ २१११४)

“ऊर्ध्वरेतसु च उठे हि” ३१११७ इति सूत्रे “त्रयो धर्मस्कन्धा” (छा २१२३१)

“त्रस संस्योऽमृतत्वमेति” (छा २१२३१)

द्वितीयाधिकरणे—

“परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि” ३१११८ इति सूत्रे ‘त्रयो धर्मस्कन्धा’
 (छा २१२३१) “धीरहा वा एष देवानां योऽमीम् उद्वासयते”
 (शै १११११)

‘अनुष्ठेयं बादरायण साम्ययुते’ ३१११९ इति सूत्रे “त्रयो धर्मस्कन्धा” (छा २१२३१)

“विधिर्वा धारणवत्” ३११२० इति सूत्रे “अथस्तात् समिधं धारयन् अनुदवेत् उपरि
 हि देवेभ्यो धारयति” (१)

तृतीयाधिकरणे—

‘स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेनापूर्वत्वात्’ ३११२१ इति सूत्रे “इयमेव जुहुरादित्य” (१)
 “स एष रसानां रसतम परम” (छा ११११३)

“भावशब्दाच्च” ३११२२ इति सूत्रे “उद्गीयमुपासीत” (छा १११११) ‘सामोपासीत’
 (छा २११११)

चतुर्थाधिकरणे—

“पारिह्वार्या इति चेन्न विरोपितत्वात्” ३११२३ इति सूत्रे “अथ ह याशवस्वयस्य
 द्वे मास्ये भभूवद्” (शृ ४१५१) ‘पारिह्वर्यम् आचक्षीत’ “मनुर्वै वस्वतो राजा” (१)

“तथा चैकवाक्यतोपनन्धात्” ३।४।२४ इति सूत्रे “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः”
(वृ: ४।५।६) “वायुर्वाव संवर्गः” (छा. ४।३।१)

पञ्चमाधिकरणे

“अतएव चामीन्धनाधनपेक्षा” ३।४।२५ इति सूत्रे “तरति गोकम् आत्मवित्”
(छा: ७।१।३)

षष्ठाधिकरणे

“सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्” ३।४।२६ इति सूत्रे “विविदिषन्ति यजेन दानेन”
(वृ: ४।४।२२)

“शमदमाद्युपेत. स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ३।४।२७
इति सूत्रे “तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरत” (वृ: ४।४।२३)

सप्तमाधिकरणे

“सर्वात्रानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्” ३।४।२८ इति सूत्रे “न ह वा अस्यानन्तं
जग्धं भवति” (वृ: ६।१।१४) “प्राणमात्रस्य अन्नमिदं सर्वम्” (१)

“अपि च स्मर्यते” ३।४।३० इति सूत्रे “जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
“लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभ्रसा ॥” (१) “मद्यं नित्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्” (१)

“शब्दश्चातोऽकामकारे” ३।४।३१ इति सूत्रे “तस्माद् ब्राह्मण. सुरा न पिवेत्” (१)

अष्टमाधिकरणे

“विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि” ३।४।३२ इति सूत्रे “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” (१)

“सहकारित्वेन च” ३।४।३३ इति सूत्रे “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाः” (वृ: ४।४।२२)

“सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्” ३।४।३४ इति सूत्रे “यजेन विविदिषन्ति” (वृ: ४।४।२२)
“अनाश्रितः कर्मफलं कार्थ्यं कर्म करोति यः” (गी: ६।१)

“अनभिभवं च दर्शयति” ३।४।३५ इति सूत्रे “एष ह्यात्मा न नश्यति यं
ब्रह्मचर्येणानुविन्दते” (छा: ८।५।३)

नवमाधिकरणे

“विशेषानुग्रहश्च” ३।४।३८ इति सूत्रे “जप्येनैव तु ससिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः” (१)

“अतस्तितरज्ज्यायो लिङ्गात् च” ३।४।३९ इति सूत्रे “तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च”
(वृ ४।४।९)

दशमाधिकरणे

“तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्वृत्तपाभावेभ्यः” ३।४।४० इति सूत्रे
“अत्यन्तमात्मानम् आचार्यकुले अवसादयन्” (छा: २।२।३।१) “आरप्य-

मियात् इति पदं ततो न पुनरेयात्" (१) "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्"
(जाबाल ४) "ब्रह्मचर्यादेव प्रभजेत्" (जाबाल ४)

एकादशाधिकरणे—

"न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तद्रयोगात्" ३।१।४१ इति सूत्रे
"आरूढो नैष्ठिक धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुन ।
प्रायश्चित्तं न पत्यामि येन शुध्येत् स आत्महा" ॥ (१)
जैमिनि-सूत्रञ्च १।३।७ संख्यकम् ।

द्वादशाधिकरणे—

"बहिस्तूमययापि स्मृतेराचाराद्य" ३।१।४३ इति सूत्रे
"प्रायश्चित्तं न पत्यामि येन शुध्येत् स आत्महा" (१)
"आरूढपतित विप्रं स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत्" (१)

त्रयोदशाधिकरणे—

"स्वामिन फल्गुश्रुतेरित्याश्रये" ३।१।४४ इति सूत्रे "वर्षति ह्यस्मै" (छा २।३।२)
"आत्मने वा यजमानाय वा" (वृ १।३।२८)
"आर्त्विग्भमित्यौडुलोमिस्तस्यै हि परिकीर्यते" ३।१।४५ इति सूत्रे "तं ह वक्रो दाक्ष्यो"
(छा १।२।१३)
"श्रुतेश्च" ३।१।४६ इति सूत्रे "यां वै काचन यज्ञे ऋत्विज आशिपम् आशासते
इति यजमानायैव तामाशिपमाशासते इति होवाच" (१) "अथ मुनि" "अथ
ब्राह्मण" (वृ ३।५।१)

चतुर्दशाधिकरणे—

"सहकार्यन्तरविधि पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ३।१।४७ इति सूत्रे
"बाह्यं च पाण्डित्यं च निर्विघ्नश्च मुनि" (वृ ३।५।१) 'गार्हस्थ्यमाचार्य्य-
कुल मौनं वानप्रस्थम्" (१) "आत्मानं विदित्वा भिक्षाचर्यं चरन्ति"
(वृ ३।५।१)
"कृत्स्नमावासु गृह्णिणोपसंहार" ३।१।४८ इति सूत्रे 'अग्निसमावृत्य कुडुभ्ये"
(छा ८।१।५।१)
"मौनवदितरेषामप्युपदेशात्" ३।१।४९ इति सूत्रे "तप एव द्वितीयं ब्रह्मचारी आचार्य्य
कुलवासी तृतीय" (छा २।२।३।१)

पञ्चदशाधिकरणे—

"अनाविपुर्वन्नन्वात्" ३।१।५० इति सूत्रे "तस्माद् ब्राह्मण पाण्डित्यं निर्विघ्न"

(वृ: ३।५।१) “अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा” (जात्राल ६), “यं न सन्तं
न चासन्तं . स ब्राह्मणः” (?)

षोडशशधिकरणे

“ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्” ३।४।५१ इति सूत्रे “गर्भ एव एतच्छयानो वामदेव
एवमुवाच” (ऐत. ४।५) “श्रवणयापि बहुभिर्यो न लभ्यः” (कठ. २।७)

सप्तदशशधिकरणे

“एव मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते.” ३।४।५२ इति सूत्रे “ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति” (सु. ३।२।९) “अस्थूलमनणु” (वृ ३।८।८), “स एव नेति”
(वृ: ३।९।२६) “यत्र नान्यत् पश्यति” (छा: ७।२।४।१), “ब्रह्मैवेदममृतं
पुरस्तात्” (सु: २।२।११), “इद सर्वं यदयमात्मा” (वृ २।४।६),
“स वा एव महानजः” (ब्र ४।४।२५) “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृत”
(वृ: ४।५।१५)

इदानीं द्रष्टव्यम् एतादृशसूत्रोपजीव्य-श्रुतिबलेन

(४) “कीदृशी अस्य पादसंगतिर्भविष्यति ।”

यद्यपि उदाहृतश्रुतयः सर्वाः शाङ्करभाष्यानुसारेण, तथापि अत्र मतभेदो न महान्
वर्षते । तेन पादसंगतिरुपपाद्यप्रतिपाद्यमपि प्रायेण अभिन्नमेव । यस्तु प्रभेद अत्र दृश्यते,
स तु प्रायेण वाक्यभेदमात्रम् । तात्पर्यांशे प्रायेण ऐक्यमेव अत्र सर्वेषाम् इत्येव प्रतिभाति ।
तथा च प्रतिभाष्यम् प्रतिपाद्यरूपेण अत्र यथा निर्देशः क्रियते स इत्थम्

शाङ्करभाष्ये निर्गुण-ब्रह्मविद्यायाः बहिरंगसाधनान्याश्रमधर्मयज्ञदानादीनि अन्तरंग-
साधन-शमदमनिदिध्यासनादीनि निरूपितानि ।

भास्करभाष्ये प्रायेण तथैव ।

रामानुजभाष्ये साधनाङ्गनिरूपणम् ।

निम्बार्कभाष्ये विधातः तदज्ञात् कर्मणो वा पुरुषार्थविचारः ।

माध्वभाष्ये—ज्ञानसामर्थ्यनिरूपणम् ।

श्रीकण्ठभाष्ये विद्यासहकार्याश्रमधर्मनिरूपणम् ।

श्रीकरभाष्ये ब्रह्मचर्याश्रमचतुष्टयनिरूपणम् ।

अत्रापि शाङ्करभाष्येण सह यो मतभेदः, स तु प्राधान्येनैव ब्रह्मणः सगुणत्व-निर्गुणत्व-
विषयकः । एतस्य यद् रहस्य तत् उक्तमेव । तथापि माध्वभाष्ये यज्ञज्ञानसामर्थ्यनिरूपणम्
अस्य पादस्य विषयत्वेन तत्तु चिन्तनीयं दृष्टिभेदरूपं, न तु विषयभेदात्मकम् इत्येव अस्माकं
प्रतिभाति । उपासनाजन्यं ज्ञानं, ज्ञानफलं च दुःखध्वंसरूपा मुक्तिः इत्यादिकं लक्ष्यीकृत्य ज्ञान-

सामर्थ्यनिरूपणम् इति उक्तम् इति कल्पयितुं शक्यते । एवं च यावन्त विषया अत्र पाठे सन्निवृत्ता सर्वे साधनानुसन्नेन योजनीया । यत्र तु अधिकरण-विषय-रूपा श्रुतयः, विभिन्नमात्रेषु पृथग्रूपेण प्रदर्शिता, तत्र र्मीमांसा न सुकरा । व्याख्यातॄणां सत्कारस्तत्र भेदकः । अत एतादृशनिर्णये वैयासक-सम्प्रदायानुगत शिक्षैव नियामिका इति अनन्य-धारणानामस्माकं कल्पनम् । सापि कस्य फीदशप्रमाणमूला इति एतद्भ्रम-न्योपसंहार-प्रस्तावे प्रदर्शयिष्याम । इदानीं एतत्तृतीयाध्यायोपसंहारं वक्तव्यम् ।

इति द्वादशपादोपसंहारः ।

अथ तृतीयाध्यायसमालोचनम् ।

एवं च एतदध्यायस्य चतुर्षु पादेषु यद् आलोचितं, तत् सर्वम् इदानीं समाहारेण चिन्त-
नीयम् । अत्रान्तानन्वयश्रौतसिद्धान्तनदर्शनाय अध्यायद्वयेन श्रुतिसमन्वयं कृत्वा तथा श्रुति-
युक्तिभ्याम् अविरोधं साधयित्वा तच्च यत् निर्यर्तुं निरूपितं तद्व्याख्यानं श्रुतिरक्षणानां सर्वेषाम्
अभिज्ञापनं स्वाभाविकं इत्ययं लोकव्यवहारः । लभ्यस्य लाभाय साधनमेव सर्वत्रैव अपेक्ष्यते ।
तेनात्र तृतीये अध्याये तत्साधनं तत्संक्रान्तश्रुतिमीमांसासुखेन प्रदर्श्यते । अतो नैसर्गि-
कोऽयं पन्था अनुसृतोऽत्र सूत्रकृद्भिः ।

तत्र प्रथमे पाठे जीवस्य इह-परलोकागमनागमनप्रकारादिकं वर्णितं, भोगस्य अनित्यत्व-
बोधनद्वारा तत्र वैशाम्यप्रदर्शनाय । द्वितीये तु पाठे स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छाध्ववस्थावर्णनेन जीवस्य
तदतिरिक्तस्वरूपत्व व्यवस्थाप्य ब्रह्मण अन्यस्य अवस्तुत्वरूपमिध्यात्वप्रतिपादनेन जीव-
ब्रह्मणो अमेदानुमन्यान साधनत्वेन सूचितम् । तृतीये च पाठे तादृशसाधनस्य प्रतिबन्धकनिवृ-
त्तये श्रुत्युपदिष्टद्विविधोपासनानां इतस्ततः विद्विषानां यथायोगं क्वचित् एकत्रीकरणं क्वचित्
पृथक्करणम् इत्यादिकं सर्वं निरूपितम् । चतुर्थे च पाठे ज्ञानकर्म्मोपासनानां सम्बन्धवर्णनं,
साधकानाम् आचारादिनिरूपणं, पयःप्रदानम् उद्धारोपायादीनां कथनं दृश्यते । इत्थं च
“अयातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति उपक्रमरूपप्रथमसूत्रेण सूचितम् यद् ब्रह्मज्ञानं, तत्साधनाय
श्रौतोपायादीनां तन्मूलकसाधनानां जपादिरूपाणां च यथा यथा उपयोगित्वं तत् सर्वं अत्र
आलोचितमिति । इयमेवात्र एतदध्यायस्य सङ्गतिर्बोध्या ।

एवं च यदि एतदध्यायान्तर्गतपादचतुष्टयस्य समालोचनम् अत्र समाह्वियते तदा तत्
इत्थमेव भवति—

भाष्यकाराः	प्रथमपादे		द्वितीयपादे		तृतीयपादे		चतुर्थपादे		समष्टिः
	अधिकरणस्य रचनायां दोषः	अधिकरणस्य अरचनायां दोषः	अधिकरणस्य रचनायां दोषः	अधिकरणस्य अरचनायां दोषः	अधिकरणस्य रचनायां दोषः	अधिकरणस्य अरचनायां दोषः	अधिकरणस्य रचनायां दोषः	अधिकरणस्य अरचनायां दोषः	
शंकरः	०	०	०	०	०	०	०	०	०
भास्करः	०	०	०	१	१	०	०	०	२
रामानुजः	०	०	१	१	२	११	१	३	१९
निम्बार्कः	०	१	०	३	२	११	०	५	२२
मध्वः	१३	१	१२	०	१२	७	५	११	६१
श्रीकण्ठः	०	०	१	०	५	५	३	४	१८
श्रीपतिः	०	०	२	०	४	१०	३	३	२२
वल्लभः	३	२	६	३	४	१५	१	९	४३
समष्टिः	१६	४	२२	८	३०	५९	१३	३५	१८७

एवं च	भास्करभाष्ये	२	दोषो	तत्र	रचनाया	१	अरचनायां	१
	रामानुज	१९	दोषाः		४		१५	
	निम्बार्क	२२			२		२०	
	मध्व	६१			४२		१९	
	श्रीकण्ठ	१८			९		९	
	श्रीपति	२२			९		१३	
	वल्लभ	४३			१४		२९	

एतेन केवलं शंकरभाष्ये दोषाभावः परिलक्ष्यते ।

अथ अधिकरणरचनाविषये ये च अतिरिक्तनियमाः अत्र अध्याये सङ्कलिताः ते अधुना समाहर्त्तव्याः । तत्र पूर्वाध्यायद्वयपर्यन्तम् अष्टादश नियमाः आविष्कृताः, अत्र तु ततोऽपि चत्वारः अधिका दृश्यन्ते । तेन

१९ शः नियमः “तु-शब्दवर्जितप्रथमान्तपदात् स्यात्-शब्दसत्त्वं न अधिकरणा-

रम्भकम्" । यथा—“पूर्वविकल्प प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत्” ३३।४५ इत्यत्र नाधिकरणारम्भ ।

२०श नियम—“न हि” इति पदेन प्रथमान्तपदस्य साकाक्षत्व विधीयते इति कल्पनीयम्, तेन तत्र न अधिकरणम् आरम्भणीयम्” यथा “न सामान्यादप्युपलब्धेर्भूत्युच्यते हि लोकापत्ति” ३३।५१ इत्यत्र न अधिकरणारम्भ ।

२१श नियम—“पूर्वपक्षसूत्रे प्रथमान्त-नाम-पदेन परमतनिर्देशे अधिकरणारम्भ करणीय” । यथा “स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय” ३।४।४४ इत्यत्र अधिकरणारम्भ कृत ।

२२श नियम—“परमतेन स्वसिद्धान्तकथने प्रथमान्तपदस्य साकाक्षत्वसिद्धे अधिकरणं नारम्भणीयम्” । यथा “आर्त्विज्यम् इत्यौदुलोमिस्तसै हि परिकीयते” ३।४।४५ इत्यत्र अधिकरणारम्भ न कृत ।

एते एव नियमा तृतीयाध्याये सङ्कलिता । विस्तरस्तु तदवत्-स्थाने द्रष्टव्य । अग्रेऽपि ग्रन्थोपसंहारे वक्ष्यते ।

इदानीं द्रष्टव्य समग्राध्यायस्य कतमत् सूत्रे कस्य कीदृश दोष सञ्जात ।

ध्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात्	३।१।२	सूत्रे मध्यस्य अधिकरणरचनार्थादोष	१
प्राणगतेश्च	३।१।३	” ” ” ”	१
अमयादिगतिश्रुतेरिति चेन्न माकत्वात्	३।१।४	” ” ” ”	१
प्रथमेऽध्ववणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्ते	३।१।५	” ” ” ”	१
अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीति	३।१।६	” ” ” ”	१
माक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति	३।१।७	” ” ” ”	१
चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्पाणिनि	३।१।९	” ” ” ”	१
अपि च सप्त	३।१।१५	” ” ” ”	१
तत्रापि च तद्व्यापारादविरोध	३।१।१६	” ” ” ”	१
विधाकर्म्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्	३।१।१७	” म व ” ”	२
न तृतीये तत्रोपलभ्यते	३।१।१८	” मध्यस्य ” ”	१
तृतीयशब्दाविरोध संशोकजस्य	३।१।२१	” अलमस्य ” ”	१
तत्सामान्यापत्तिरूपपरो	३।१।२२	” अलमस्य अरचनार्था	१
नातिचिरेण विरोधात्	३।१।२३	” म व ” ”	२

भ्यासेश्च समञ्जसम् -	३।३।२	सूत्रे	रनि शीप व	अरचनायां	दोषा	४
सर्वाभेदादन्यत्रेभे	३।३।१०	"	वल्लभस्य	"	"	१
आनन्दादथ प्रधानस्य	३।३।११	"	"	"	"	१
मियशिरस्त्वधमासिक्तपचयापचयौ हि मेदे	३।३।१२	"	म श्री	रचनायां	"	२
वृत्तरे त्वर्थसामान्यात्	३।३।१३	"	मध्वस्य	"	"	१
आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	३।३।१४	"	रानि शीप व	अरचनायां	"	४
आत्मगृहीतिरितरवदुपरात्	३।३।१६	"	रानि श्री शीप	"	"	४
अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्	३।३।१७	"	मध्वस्य	रचनायां	"	१
समान एव चामेदात्	३।३।१९	"	वल्लभस्य	अरचनायां	"	१
सम्बन्धादेवमन्त्रापि	३।३।२०	"	म व	"	"	२
न वा विरोधात्	३।३।२१	"	मध्वस्य	रचनायां	"	१
दर्शयति च	३।३।२२	"	श्रीकण्ठस्य	रचनायां	"	१
सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चात	३।३।२३	"	वल्लभस्य	अरचनायां	"	१
हानौ तूपायनशब्दशोफत्वात् कुशाच्छन्द-						
स्युत्पगानश्वत् तदुक्तम्	३।३।२६	"	"	"	"	१
साम्प्रदाये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये	३।३।२७	"	नि म	"	"	२
छन्दत उभयाविरोधात्	३।३।२८	"	मध्वस्य	रचनायां	"	१
गतेरर्थवत्त्वमुभयान्यथा हि विरोधः	३।३।२९	"	रानि म श्री शीप	अरचनायां	"	५
उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ,	३।३।३०	"	वल्लभस्य	रचनायां	"	१
अनियम सर्वेषामविरोध छन्दानु-						
मानाम्याम्	३।३।३१	"	नि शीप	अरचनायां	"	२
याक्वदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्	३।३।३२	"	रामानुजस्य	"	"	१
अक्षरधियां त्ववरोध सामान्यतद्भावा						
भ्यामौपसदवत् तदुक्तम्	३।३।३३	"	मध्वस्य	"	"	१
इयदाभननात्	३।३।३४	"	रानि श्री शीप व	"	"	५
अन्तरा मूतग्रामवत् स्वात्मन	३।३।३४	"	मध्वस्य	"	"	१
अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति चेन्नोपदेयान्तरवत्	३।३।३६	"	मा रा नि श्री शीप	रचनायां	"	५
व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्	३।३।३७	"	रानि श्री शीप व	अरचनायां	"	५

सैव हि सत्यादयः	३३३८ सूत्रे	रा श्रीप	अरचनाया	दोषाः	२
कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः	३३३९	वल्लभस्य	"	"	१
आदरादलोपः	३३४०	रानिम श्रीप	"	"	४
उपस्थितेऽतस्तद्वचनान्	३३४१	श्रीकण्ठस्य	रचनाया	"	१
पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात्					
क्रिया मानसवत्	३३४५	रानिम श्री श्रीप	"	"	५
विधैव तु निर्धारणात्	३३४७	मध्यस्य	रचनाया	"	१
श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः	३३४९	"	"	"	१
अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टश्च					
तदुक्तम्	३३५०	"	"	"	१
न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः	३३५१	"	"	"	१
परेण च शब्दस्य ताद्विध्य भूयस्त्वात् त्वनुबन्धः	३३५२	"	"	"	१
एक आत्मनः शरीरे भावात्	३३५३	वल्लभस्य	अरचनाया	"	१
व्यतिरेकेस्तद्भावाभावात् न तूपलब्धवत्	३३५४	"	रचनाया	"	१
अङ्गवबद्धस्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम्	३३५५	"	अरचनाया	"	१
काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा					
पूर्वहेत्वभावात्	३३६०	रा नि श्रीप	"	"	३
समाहारात्	३३६३	श्रीप व	रचनाया	"	२
न वा तत्सहभावाश्रुतेः	३३६५	म श्रीप व	"	"	३
असार्वात्रिकी	३४१०	मध्यस्य	"	"	१
नाविशेषात्	३४१३	मध्यस्य	"	"	१
स्तुतयेऽनुभूतिर्वा	३४१४	मध्यस्य	"	"	१
ऊर्द्धरेतसु च शब्दे हि	३४१७	श्रीप	"	"	१
परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि	३४१८	रानिम श्रीप व	अरचनाया	"	५
स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेत्तत्पूर्वत्वात्	३४२१	म व	"	"	२
पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्	३४२३	म व	"	"	२
अतएव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा	३४२५	म व	"	"	२
सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्	३४२६	नि म	"	"	२

शमदमाधुपेव स्यात् तथापि तु तद्धिद्येस्त

दक्षतया तोषामवस्थापुष्टेयत्वात्	३१४२७	सूत्रे रा श्री श्रीष रचनायां	दोषा	३
सर्वाशानुमतिश्च प्राणात्म्ये तद्दर्शनात्	३१४२८	” म व अरचनायां	”	२
विहितत्वाच्चाधमकम्भापि	३१४३२	” मध्वस्य	”	१
सर्वथापि च त एवोमयलिगात्	३१४३४	” मध्वस्य रचनायां	”	१
अन्तय चापि तु तद्दृष्टे	३१४३६	” म व अरचनायां	”	२

तद्भूतम्बु तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमा

तद्रूपामावेम्बु	३१४४०	” मध्वस्य	”	१
न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्				
तदयोगात्	३१४४१	” रा नि श्री श्रीष	”	४
बहिस्तूम्यथापि स्पृतेराचाराच्च	३१४४३	” रा नि म श्री श्रीष	”	५
स्वामिन फलश्रुतेरितिरात्रेय	३१४४४	” खलमस्य	”	१

सहकार्यन्तरविधि पक्षेण तृतीय तद्भवतो

विध्यादिवत्	३१४४७	” मध्वस्य	”	१
श्रुत्स्वामावात् तु गृहिणोपसहार	३१४४८	” म श्रीष रचनायां	”	३
मीनवदितरेषामप्युपदेशात्	३१४४९	” श्री श्रीष	”	२
अनाविप्लुर्वलन्वयात्	३१४५०	” श्री ष अरचनायां	”	२
पेहिकमप्यमस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	३१४५१	” वल्लमस्य	”	१

एव मुक्तिफलनियमस्तदवस्थावधृते

स्तदवस्थावधृते	३१४५२	” नि श्री	”	२
----------------	-------	-----------	---	---

समष्टि (१६+४०+५४+४६+३१) = १८७

एव च येषु सूत्रेषु भत्येकं भाष्यस्य ये दोषाः ते तावत्—

भाष्यमाप्यस्य दोषाय—

प्रयात्मकत्वात् तु मूयत्त्वात्	३११२	अमृतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां	
प्राणगतेश्च	३११३	प्रतीते	३११६
अमयादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भोक्तृत्वात्	३११४	सार्क्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति	३११७
प्रथमेऽभवणादिति चेन्न ता एव		चरणादिति चेन्नोपलक्ष्यार्थेति	
भूपपरो	३११५	काव्याजिनि	३११९

अपि च सप्त	३१११५	साम्पराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये	३१३२७
तेत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः	३१११६	छन्दत उभयाविरोधात्	३१३२८
विधाकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्	३१११७	गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः	३१३२९
न तृतीये तथोपलभ्यते	३१११८	अक्षरधिया त्ववरोधः सामान्यतद्भावा-	
नातिचिरेण विशेषात्	३११२३	भ्यामौपसदवत् तदुक्तम्	३१३३३
रेतःसिग्योगोऽथ	३११२६	अन्तरा भूतभ्रामवत् स्वात्मनः	३१३३५
योनेः शरीरम्	३११२७	आदरादलोपः	३१३४०
परामिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य		पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया-	
बन्धविर्य्यौ	३१२५	मानसवत्	३१३४५
देहयोगाद् वा सोऽपि	३१२६	विधैव नु निर्धारणात्	३१३४७
अतः प्रबोधोऽस्मात्	३१२८	श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न वाधः	३१३४९
अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात्	३१२१४	अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्	
अतएव चोपमा सूर्यकादिवत्	३१२१८	दृष्टश्च तदुक्तम्	३१३५०
अम्बुवदग्रहणं तु न तथात्वम्	३१२१९	न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि	
वृद्धिहासभाक्तवमन्तर्भावादुभयसाम-		लोकापत्तिः	३१३४१
ञस्यादेवम्	३१२२०	परेण च शब्दस्य तौद्विध्यं	
तदव्यक्तमाह हि	३१२२३	भूयस्त्वात् त्वनुबन्धः	३१३५२
उभयव्यपदेशात् त्वहिनकुलवत्	३१२२७	न वा तत् सहभावाश्रुते.	३१३६५
स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्	३१३३४	असार्वत्रिकी	३१४१०
तथान्यप्रतिषेधात्	३१३३६	नाविशेषात्	३१४१३
अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः	३१३३७	स्तुतयेऽनुमतिर्वा	३१४१४
अन्यथात्वं शब्दादिति		परामर्शं जैमिनिरचोदनाचापव-	
चेन्नाविशेषात्	३१३६	दति हि	३१४१८
प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ		स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्ना-	
हि भेदे	३१३१२	पूर्वत्वात्	३१४२१
इतरे त्वर्थसामान्यात्	३१३१३	पारिप्लवार्था इति चेन्ना विशेष-	
अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्	३१३१७	षितत्वात्	३१४२३
सम्बन्धादेवमन्यत्रापि	३१३२०	अतएव च मीन्धनाद्यनपेक्षा	३१४२५
न वा विशेषात्	३१३२१	सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्	३१४२६

सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्		विधिं ज्ञेयत् समाने च	३३१५
दर्शनात्	३१४२८	अन्यथात्व शब्दादिति चेन्नाविरोधात्	३३३६
विहितत्वाद्यायमकर्मोपि	३१४३०	व्याप्तेश्च समजसम्	३३३९
सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्	३१४३४	सर्वाभेदादन्यत्रेभे	३३३१०
अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे	३१४३६	आनन्दादय प्रधानम्य	३३३११
तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि		आध्यानाय प्रयोजनात्मावात्	३३३१४
नियमात्तद्रूपामात्रेभ्य	३१४४०	समान एव चाभेदात्	३३३१९
वहितस्तुमयथापि स्मृतेराचाराच्च	३१४४३	सम्बन्धादेवमन्यत्रापि	३३३२०
सहकार्यन्तरविधि पक्षेण		सम्भृतिद्युध्याप्त्यपि चात	३३३२३
तृतीय तद्भूततो वि यादिवत्	३१४४७	हानो तृपायनराज्जरोपत्वात् कुशा	
कृत्वन्मावात् तु गृहिणोपसंहार	३१४४८	च्छन्दयत् स्तुत्युपगानवत् तदुक्तम्	३३३२६
वक्ष्यमाणमप्यस्य दोषाय—		उपपन्नत उभणार्थापल्लोर्लाकवत्	३३३३०
विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्	३१११७	इयन्नामननात्	३३३३४
तृतीयजन्दावरोध संशोकजन्य	३११२१	व्यतिहारो विंशतिं नन्ति हीतरवत्	३३३३७
तत्सामाख्यापक्षिरूपपक्षे	३११२२	कामाद्रीतरत् तत्र चायतनादिभ्य	३३३३९
नातिचिरेण निरोधात्	३११२३	एक आत्मन रारिरे मावात्	३३३५३
रेत सिग्योगोऽथ	३११२६	व्यतिरेकस्तद्भावमावित्वात्	
अत प्रयोधोऽस्मात्	३१२१८	तूपलब्धिवत्	३३३५४
स एव तु कम्मानुस्मृतिजन्दाविधिभ्य	३१२१९	अज्ञापयद्वास्तु न शास्त्रास्तु हि प्रतिवेदम्	३३३५५
मुग्धेऽर्थसम्पत्तिं परिरोधात्	३१२१०	समाहारात्	३३३६३
अल्पवदेव हि तत् प्रधानत्वात्	३१२१४	न वा तत्सहमावाद्युते	३३३६५
अनुवद्भूतत्वात् तु न तथात्वम्	३१२१९	परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि	३३३१८
प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेधति ततो		स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्	३३३२१
प्रवीति च मूय	३१२२२	पारिल्लवार्था इति चेन्न विरोपितत्वात्	३३३२३
तद्रूपकमाह हि	३१२२३	अतएव चामीन्धनाद्यनपेक्षा	३३३२५
प्रकाशादिविधावैरोध्यं प्रकाशश्च		सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दुर्वर्धतात्	३३३२८
कर्मण्यभ्यासात्	३१२२५	अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे	३३३३६
प्रकाशाद्यवद् वा तेजस्त्वात्	३१२२८	स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय	३३३४४
उपसंहारोऽर्थभेदात्		कृत्वन्मावात् तु गृहिणोपसंहार	३३३४८

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्	३१४५०	तदयोगात्	३१४४१
ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	३१४५१	वहिस्तूमयथापि रगृतेराचाराच्च	३१४४३
निम्बार्कभाष्यस्य दोषाय		एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाव-	
अन्याघिष्ठितेषु पूर्ववदमिलापात्	३११२४	धृतेस्तदवस्थावधृतेः	३१४५२
स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः	३१२१९	भास्करभाष्यस्य दोषाय	
प्रकृतितैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो		अस्थूलमनणु. अरूपमव्ययम्	३१२१४ क
ब्रवीति च भूय	३१२२२	अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति	
फलमत उपपत्तेः	३१२३८	चेन्नोपदेशान्तरवत्	३१३३६
उपसंहारोऽर्थाभेदाद् विधिरोषवत्		रामानुजभाष्यस्य दोषाय	
समाने च	३१३५	प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति	
व्याप्तेश्च समञ्जसम्	३१३९	ततो ब्रवीति च भूय.	३१२२२
आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	३१३१४	उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत्	३१२२७
आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्	३१३१६	उपसंहारोऽर्थाभेदाद् विधि-	
साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये	३१३२७	रोषवत् समाने च	३१३५
गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः	३१३२९	व्याप्तेश्च समञ्जसम्	३१३९
अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानु-		आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	३१३१४
मानाभ्याम्	३१३३१	आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्	३१३१६
इयदामननात्	३१३३४	गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः	३१३२९
अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति		यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्	३१३३२
चेन्नोपदेशान्तरवत्	३१३३६	इयदामननात्	३१३३४
व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्	३१३३७	अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति	
आदरादलोप	३१३४०	चेन्नोपदेशान्तरवत्	३१३३६
पूर्वविकल्प. प्रकरणात् स्यात्		व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्	३१३३७
क्रिया मानसवत्	३१३४५	सैव हि सत्यादय	३१३३८
काम्यास्तु यथाकाम समुच्चीयेरन्		आदरादलोपः	३१३४०
न वा पूर्वहेत्वभावात्	३१३६०	पूर्वविकल्प प्रकरणात् स्यात्	
परामर्ग जैमिनिरचोदना चापवदति हि	३१३१८	क्रिया मानसवत्	३१३४५
सर्वापेक्षा च यजादिश्रुतेरश्ववत्	३१३२६	काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्	
न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्		न वा पूर्वहेत्वभावात्	३१३६०

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि	३।४।१८	स्तदगतया तेपामवस्थानुष्ठेयत्वात्	३।४।२७
शमदमाद्युपेत स्यात् तथापि तु तद्विधे-		न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्	
स्तदगतया तेपामवस्थानुष्ठेयत्वात्	३।४।२७	तदयोगात्	३।४।४१
नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात्		वह्निस्तूमयथापि स्मृतेराचाराच्च	३।४।४३
तदयोगात्	३।४।४१	मौनवदितरेपामप्युपदेशात्	३।४।४९
वह्निस्तूमयथापि स्मृतेराचाराच्च	३।४।४३	श्रीकण्ठभाष्यस्य दोषाय—	
श्रीपतिभाष्यस्य दोषाय—		तथान्यप्रतिषेधात्	३।२।३६
उभयव्यपदेशात् त्वह्निषुगुह्यत्वात्	३।२।२७	उपसहारोऽर्चामेवाङ्गविधिरौपवत्समाने च	३।३।५
तथान्यप्रतिषेधात्	३।२।३६	प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूप-	
व्याप्तेश्च समञ्जसम्	३।३।९	चयापचयौ हि भेदे	३।३।१२
आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	३।३।१४	आत्मगृहीतिरितरवदुचरात्	३।३।१६
आत्मगृहीतिरितरवदुचरात्	३।३।१६	दर्शयति च	३।३।२२
गतेरर्थवत्त्वमुभयमान्यया हि विरोध	३।३।२९	गतेरर्थवत्त्वमुभयमान्यया हि विरोध	३।३।२९
अनियम सर्वासामविरोध		इयदामननात्	३।३।३४
शब्दानुमानाम्याम्	३।३।३१	अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति चेन्नोप	
इयदामननात्	३।३।३३	दे ॥न्तरवत्	३।३।३६
अन्यथा भेदानुपपत्तेरिति चेन्नोप		व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्	३।३।३७
देशान्तरवत्	३।३।३६	उपस्थितेऽतस्तदुच्यते	३।३।४१
व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्	३।३।३७	पूर्वविकल्प प्रकरणात् स्यात्	
सैव हि सत्यदाय	३।३।३८	क्रिया मानसवत्	३।३।४५
आदरादलोप	३।३।४०	शमदमाद्युपेत स्यात् तथापि तद्विधे	
पूर्वविकल्प प्रकरणात् स्यात्		स्तदगतया तेपामवस्थानुष्ठेयत्वात्	३।४।२७
क्रिया मानसवत्	३।३।४५	न चाधिकारिकमपि	
काम्यास्तु यथाकार्म स्मृञ्जीयेरन् न		पतनानुमानात् तदयोगात्	३।४।४१
वा पूर्वद्वैत्यभावात्	३।३।६०	वह्निस्तूमयथापि स्मृतेराचाराच्च	३।३।४३
समाहारात्	३।३।६३	कृत्स्नभावात् तु गृह्णीतौपसहार	३।४।४८
न वा तत्सहमावाधृते	३।३।६५	मौनवदितरेपामप्युपदेशात्	३।४।४९
ऊर्ध्वरेत सु च शब्दे हि	३।४।१७	अनाविष्कृत्स्नत्वात्	३।४।५०
परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि	३।४।१८	एव मुक्तिफलान्तरनियमस्तदवस्था	
शमदमाद्युपेत स्यात् तथापि तु तद्विधे		वधृतेस्तदवस्थावधृते	३।४।५२

एवं च अधिकरणरचनानियमानुसारेण विभिन्नभाष्याणां पर्यालोचने कृते शङ्कर-
भाष्यस्यैव निर्दोषत्वात् व्यासमतसन्निकृष्टत्वम् उपलभ्यते ।

अत्र इदं बोध्यम् । ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेन कर्मोपासना चैतत् उभयमपि अत्र उक्तम्,
तयोः कर्मोपासनयोः ज्ञानेन सह स्वरूपसमुच्चयः उत क्रमसमुच्चयः इति नात्र स्पष्टम् उक्तं च ।
अतः मतभेदबीजम् अत्र अस्त्येव इति विज्ञेयम् । तथैव यस्य श्रवणमननादि-साधनं ब्रह्मज्ञानाय,
तद् ब्रह्म किं सगुणं निर्गुणं वेत्ति, तदपि अत्र विवादास्पदोभूतम् एव दृश्यते । तेन
विभिन्नभाष्येषु अत्र मतभेदो दृश्यते एव । साधनार्थम् उपदिष्टं तत्त्वं, न तत्त्वनिर्णयाय
उपदिष्टेन तत्त्वेन सह समवलमिति अपि अत्र चिन्तनीयम् । एतदर्थं ३।२।५-७ अधि-
करणानि द्रष्टव्यानि । अत्र विभिन्नभाष्याणि न ऐकमत्यं भजन्ते । तथापि यदि शास्त्रसंगतिरत्र
चिन्त्यते तदा मीमासा न सुदूरपराहता । निर्गुणब्रह्मज्ञानं एतच्छास्त्रस्य प्रतिपाद्यम् इति प्रागेव
दृष्टम्, तेन तेषु अधिकरणेषु ब्रह्मणः निर्गुणत्वप्रतिषेधः, तथा सगुणत्वव्यवस्थापनं शास्त्रसंगतेः
नानुकूलम् इत्येव कल्पनीयम् ।

इति चिद्धनानन्द पुरी विरचिते व्याससम्मतब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णये
तृतीयाध्यायः ।

अथ फलनामचतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे

प्रथमम् आवृत्त्यधिकरणम् ।

अत्र “आवृत्तिसकृदुपदेशात्” ४।१।१ (४७८) इति सूत्रस्य “आवृत्ति”-पदात् अस्य
“आवृत्त्यधिकरणं” नाम । तत्र सर्वैरेव भाष्यकारैः अत्र सूत्रद्वयं गृहीतम् । तच्च सूत्रद्वयम्

१ । आवृत्तिसकृदुपदेशात् ४।१।१ (४७८)

२ । लिंगाच्च ४।१।२ (४७९)

अत्र (१) “आवृत्तिसकृदुपदेशात्” ४।१।१ (४७८) इत्यत्र “आवृत्ति”-इति
प्रथमान्तपदात् तथा अत्र अध्यायस्य आरम्भात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तमेव । ४र्थं सामान्य-
नियमात्, तथा २यं विशेषनियमात् ।

(२) “लिंगाच्च” ४।१।२ (४७९) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधि-
करणारम्भकत्वम्, च-कारस्य हेतुबोधकत्वाच्च । ४र्थं सामान्यनियमात् तथा ६ष्ठं विशेष-
नियमात् । परमूत्रे सर्वसम्मत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च सगच्छते ।

द्वितीयम् आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ।

अत्र “आत्मेति तृपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च” ४।१।२ (४८०) इत्यत्र “आत्मा”

इति पद्यात् “आत्मत्वोपासनाधिकरणं” नाम । तात्पर्यश्लेन उपासना-पदस्य ग्रहणम् । वल्लभभाष्यमित्रेषु सर्वेषु भाष्येषु अत्र एतद् एकमेव सूत्रं गृहीतम् । वल्लभभाष्ये तु सूत्रत्रयं गृहीतम् ।

अत्र आत्मा-इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्व युक्तम् । कु-शब्द च-शब्दश्च विषयान्तरनापकी । ४र्थं सामान्यनियमात्, १२श, १८श विशेषनियमाभ्याम् ।

तृतीय प्रतीकाधिकरणम् ।

अत्र “न प्रतीकं न हि स ४१।४ (४८१) इति सूत्रस्य “प्रतीके” इति पदात् अस्य “प्रतीकाधिकरणं” नाम । अत्र श मा-म-धी-भाष्येषु एकं सूत्रम्, रा नि धीप-भाष्येषु सूत्र द्वयं गृहीतम् । वल्लभभाष्ये तु सूत्रत्रयात्मक-तृतीयद्वितीयाधिकरणस्य इदं द्वितीयं सूत्रम् । तेन अत्र अधिकरणस्य अनारम्भात् तस्य दोष वक्तव्य ।

अत्र “स” इति प्रथमान्तपदेन अस्य अधिकरणारम्भकत्व संगतमेव । हि शब्दस्य हेतुबोधकत्वाच्च । ४र्थं सामान्यनियमात्, तथा ६ष्ठ विशेषनियमात् । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति समुचितैव ।

चतुर्थं ब्रह्मदृष्टयधिकरणम् ।

अत्र “ब्रह्मदृष्टस्कर्मात्” ४१।५ (४८२) इति सूत्रस्य “ब्रह्मदृष्टि” इति पदात् अस्य “ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणं” नाम । तत्र श मा-म-धी-भाष्येषु अनेन एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । रा-नि धीप-भाष्येषु सूत्रद्वयात्मक नदीयतृतीयाधिकरणस्य इदं द्वितीयं सूत्रम्, वल्लभ भाष्ये तु सूत्रत्रयात्मक-तृतीयद्वितीयाधिकरणस्य तृतीयं सूत्रम् ।

अत्र “ब्रह्मदृष्टि” इति प्रथमान्तपदात् अत्र अधिकरणारम्भ युक्त एव । ४र्थं सामान्य-नियमात् । रा-नि-धीप-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अनारम्भात् दोष । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च संगतैव ।

पञ्चमम् आदित्यादिमित्यधिकरणम् ।

अत्र “आदित्यादिमित्यध्याङ्ग उपपत्ते” ४१।६ (४८३) इति सूत्रस्य “आदित्यादिमित्य” इति पदात् अस्य “आदित्यादिमित्यधिकरणं” नाम । तत्र वल्लभभाष्यमित्रेषु सर्वेषु भाष्येषु अनेन एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । वल्लभभाष्ये तु सूत्रपञ्चक-तृतीयद्वितीया-धिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् ।

अत्र “आदित्यादिमित्य” तथा “अंग” इति प्रथमान्तपदद्वयेन अस्य अधिकरणा-रम्भकत्व युक्तमेव । ४र्थं सामान्यनियमात्, च शब्दस्य विषयान्तरबोधकत्वात् न बोधकत्वम्, १२श विशेषनियमाच्च ।

षष्ठम् आसीनाधिकरणम् ।

अत्र “आसीनः सम्भवात्” ४११७ (४८४) इति सूत्रस्य “आसीनः” इति पदात् “आसीनाधिकरणं” नाम । तत्र बल्लभभाष्यमिन्नेषु सर्वेषु भाष्येषु अधिकरणारम्भः कृतः । शङ्कर-भास्कर-श्रीकण्ठ-भाष्येषु एतत् सूत्रं सूत्रचतुष्टयात्मक-तदीयषष्ठाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । रामानुज-भाष्ये तु एतत् सूत्रं सूत्रपञ्चकात्मक-तदीयपञ्चमाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । निम्बार्क-श्रीपति-भाष्ययोः सूत्र-षट्कात्मक-तदीयपञ्चमाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । माध्वभाष्ये सूत्रपञ्चकात्मकतदीयषष्ठाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । बल्लभभाष्ये तु तदीयतृतीयाधिकरणस्य पञ्चसु सूत्रेषु एतद्धि, द्वितीयं सूत्रम् । तानि चत्वारि सूत्राणि

१ । आसीनः सम्भवात् ४११७ (४८४) ३ । अचलत्वं चापेक्ष्य ४११९ (४८६)

२ । ध्यानाच्च ४११८ (४८५) ४ । स्मरन्ति च ४१११० (४८७)

अत्र (१) आसीनः सम्भवात् ४११७ (४७८) इत्यत्र “आसीनः” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तमेव । ४र्थं सामान्यनियमात् । बल्लभभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

(२) ध्यानाच्च ४११८ (४८५) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भ-कत्वम् । ४र्थं सामान्यनियमात्, च-कारस्य विधेयान्तरज्ञापकत्वात्, ६ष्ठ विशेषनियमाच्च ।

(३) अचलत्वं चापेक्ष्य ४११९ (४८६) इत्यत्र अचलत्वम् इति द्वितीयान्तपदात् च-कारयोगात् च नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । ४र्थं सामान्यनियमात् ६ष्ठ विशेषनियमाच्च ।

(४) स्मरन्ति च ४१११० (४८७) इत्यत्रापि प्रथमान्तपदाभावात् तथैव । ४र्थं सामान्यनियमात्, ६ष्ठ विशेषनियमाच्च ।

परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगतैव ।

सप्तमम् एकाग्रताधिकरणम्

अत्र “यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्” ४११११ (४८८) इति सूत्रस्य “एकाग्रता”-पदात् अस्य “एकाग्रताधिकरणं” नाम । तत्र श-मा-श्री-व-भाष्येषु एतेन एकेनैव सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । श-मा-श्री-भाष्येषु सप्तमम् अधिकरणम् । बल्लभभाष्ये तु चतुर्थाधिकरणम् । रामानुज-भाष्ये सूत्रपञ्चकात्मक-तदीयपञ्चमाधिकरणस्य पञ्चमं सूत्रम् । निम्बार्क-भाष्ये तथा श्रीपतिभाष्ये सूत्रषट्कात्मक-तदीयपञ्चमाधिकरणस्य पञ्चमं सूत्रम् । माध्वभाष्ये सूत्र-पञ्चकात्मक-तदीय-षष्ठाधिकरणस्य पञ्चमं सूत्रम् । तेन रा-नि-म-श्रीप-भाष्येषु अधिकरणं न आरब्धम् ।

अत्र “एकाग्रता” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । ४र्थं सामान्यनियमात् । रा-नि-म-श्रीप-भाष्येषु अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषेण भवितव्यम् । परसूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगच्छते ।

अष्टमम् आप्रायणाधिकरणम् ।

अत्र “आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्” ४।१।२ (४८९) इति सूत्रस्य “आप्रायणात्” इति पदात् अयम् “आप्रायणाधिकरणं” नाम । तत्र श-भा-रा-म-श्रीव-माप्येषु अनेन पकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । नि-श्रीप-माप्ययो अधिकरणं न रचितम् । तत्र शंकर-मास्कर-श्रीव-माप्येषु अष्टमम् अधिकरणम् । रामानुजमाप्ये षष्ठम्, माध्वमाप्ये सप्तमम्, वल्लभमाप्ये षष्ठमम् अधिकरणम् । निम्बार्कमाप्ये तदीयपञ्चमाधिकरणस्य षष्ठ्यु सूत्रेषु अन्तिम सूत्रम्, तथैव श्रीपतिमाप्ये बोद्धव्यम् ।

अत्र “दृष्टम्” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । अपि-पदस्य विपर्ययान्तरीय-हेतुसमुच्चयकत्वात् न वाचकत्वम् । ४र्थं सामान्यनियमात्, दृष्ट विशेष-नियमाच्च । निम्बार्क-श्रीपतिमाप्ययो अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषो वाच्यः । परसूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिरिति ।

नवमं तदधिगमाधिकरणम् ।

अत्र “तदधिगम उचरपूर्वाधयोरस्त्येयविनाशो तद्व्यपदेशात्” ४।१।३ (४९०) इति सूत्रस्य “तदधिगम” इति पदात् अयम् “तदधिगमाधिकरणं” नाम । अत्र सर्वेषु माप्येषु अधिकरणम् आरब्धम् । तत्र श-भा-रा-श्री-श्रीप-माप्येषु एतेन पकेन सूत्रेण, निम्बार्कमाप्ये एतद्वारम्भ सूत्र-श्रेण, माध्वमाप्ये तथा सूत्रसप्तकेन, वल्लभमाप्ये सूत्रचतुष्टयेन इति । पुनस्तत्र श-भा-श्री-माप्येषु नवमम् अधिकरणम् । रामानुजमाप्ये सप्तमम्, निम्बार्क-श्रीपति-वल्लभ-माप्येषु षष्ठम्, माध्वमाप्ये अष्टमम् अधिकरणम् ।

अत्र “अस्त्येयविनाशौ” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् एव । ४र्थं सामान्यनियमात् । परसूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिं संगच्छते ।

दशमम् इतरासंश्लेषाधिकरणम् ।

अत्र “इतरस्याप्येवमसंश्लेष पाते तु” ४।१।४ (४९१) इति सूत्रस्य “इतरस्य” “असंश्लेष” इति पदद्वयात् अस्य ‘इतरासंश्लेषाधिकरणं’ नाम । तत्र श-भा-रा-श्री-श्रीप-माप्येषु एतेन पकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । तत्रापि श-भा-श्री-माप्येषु दशमम् अधिकरणम्, रामानुजमाप्ये अष्टमम्, श्रीपतिमाप्ये तु सप्तमाधिकरणम् । नि-म-व-माप्येषु अधिकरणं नारब्धम् । तत्र निम्बार्कमाप्ये सूत्रत्रयात्मक-तदीयपञ्चाधिकरणस्य द्वितीय सूत्रम् । माध्वमाप्ये सूत्रमहात्मक-तदीयाष्टमाधिकरणस्य द्वितीय सूत्रम्, वल्लभमाप्ये सूत्रचतुष्टयात्मक-तदीयपञ्चाधिकरणस्य द्वितीय सूत्रम् इति विशेषः ।

अत्र “असंश्लेष” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तमेव । ४र्थं सामान्यनियमात् । अपि-एवं-तु-पदानां प्रसंगान्तरत्वबोधकत्वात् । १२श विशेषनियमात्

१८श विशेषनियमाच्च न बाधकत्वम् । तेन नि-म-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च संगतैव ।

एकादशम् अनारब्धाधिकरणम् ।

अत्र “अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः” ४।१।१५ (४९२) इति सूत्रस्य “अनारब्ध”-पदात् अस्य “अनारब्धाधिकरण” नाम । तत्र श-मा-रा-श्री-श्रीप-भाष्येषु एतेन एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । नि-म-व-भाष्येषु अधिकरणं न आरब्धम् । तत्र श-मा-श्री-भाष्येषु एकादशम् अधिकरणम्, रामानुजभाष्ये नवमम्, श्रीपतिभाष्ये अष्टमम् अधिकरणम् । निम्बार्क-भाष्ये सूत्रत्रयात्मक-तदीयषष्ठाधिकरणस्य तृतीयसूत्रम् । माध्वभाष्ये सूत्रसप्तकात्मक-तदीयाष्टमाधि-करणस्य तृतीय सूत्रम्, वल्लभभाष्ये तु सूत्रचतुष्टयात्मकतदीयषष्ठाधिकरणस्य तृतीयं सूत्रम् । अत्र “अनारब्धकार्ये” इति प्रथमान्तपदात् ४र्थ सामान्यनियमात् । अत्र अधिकरणारम्भः युज्यते एव । “तु”-शब्दः अनुक्तपूर्वपक्षे तन्निवृत्त्यर्थम्, अतः न बाधकम्, १८श विशेष-नियमात् । नि-म-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनाया दोषः वक्तव्यः । परसूत्रे अधिकसम्मत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च समुचितैव ।

द्वादशम् अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ।

अत्र “अग्निहोत्रादि तु कार्यायैव तद्दर्शनात्” ४।१।१६ (४९३) इति सूत्रस्य “अग्नि-होत्रादि”-पदात् अस्य “अग्निहोत्राद्यधिकरण” नाम । तत्र श-मा-रा-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु अधिकरणम् आरब्धम्, म-व-भाष्ययोः न आरब्धम् । तत्र श-मा-भाष्ययोः सूत्रद्वयं गृहीतम्, रामानुज-श्रीकण्ठ-श्रीपति-भाष्येषु सूत्रत्रयं, निम्बार्कभाष्ये एतदेव एक सूत्रं गृहीतम् । माध्व-भाष्ये सूत्रसप्तकात्मक-तदीयाष्टमाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रम् । वल्लभ-भाष्ये तु सूत्रचतुष्टयात्मक-तदीयषष्ठाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रम् । तच्च सूत्रद्वयम्

१। “अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्” ४।१।१६ (४९३)

२। “अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः” ४।१।१७ (४९४)

तत्र (१) ‘अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्’ ४।१।१६ (४९३) इत्यत्र ‘अग्निहोत्रादि’ इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वयुक्तम् । ४र्थ सामान्यनियमात् । ‘तु’ शब्दः न बाधकम्, अनुक्तपूर्वपक्षव्याकर्तकत्वात् तस्य, १८श विशेषनियमात् । म-व-भाष्ययोः अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

(२) ‘अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः’ ४।१।१७ (४९४) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वसंगतम् । ४र्थ सामान्यनियमात्, अपि-हि-अतः-पदानां साक्षात्त्वात्, षष्ठ विशेषनियमात् ७म विशेषनियमात् च, नि-व-भाष्ययोः अधिकरणस्य रचनाया दोषः । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव समाप्तिः कल्पनीया ।

त्रयोदश—विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम्

अत्र “यदेव विद्ययेति हि” ४।१।१८ (४९५) इति सूत्रस्य ‘विद्यया’ इति पदात् तथा तात्पर्याद्य अस्य “विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरण” नाम । तत्र शकर निम्बार्क-माप्ययो एतेन एकेन सूत्रेण अधिकरण रचितम् । मास्करभाष्ये एतत् सूत्रं न पठितम् । राम-श्री-श्रीपञ्च-भाष्येषु अधिकरणं न आरब्धम् । शकर-भाष्ये एतत् त्रयोदशाधिकरणं, निम्बार्कभाष्ये तु नवमाधिकरणम् । रामानुजभाष्ये तदीयदत्तमाधिकरणस्य त्रिपुसूत्रेषु तृतीयं सूत्रम्, माच्चभाष्ये तदीयाष्टमाधिकरणस्य सप्तसु सूत्रेषु षष्ठं सूत्रम्, श्रीकृष्णभाष्ये तदीय-द्वारत्तमाधिकरणस्य त्रिपुसूत्रेषु तृतीयं सूत्रम्, श्रीपञ्चभाष्ये तदीय-नवमाधिकरणस्य त्रिपुसूत्रेषु तृतीयं सूत्रम्, वल्लभभाष्ये तु तदीय-सप्तमाधिकरणस्य त्रिपुसूत्रेषु द्वितीयं सूत्रम् ।

अत्र ‘यत्’ इति प्रथमान्तपदात् अथवा इति शब्द-रक्षितं यत् ‘यदेव’ इत्यादि श्रुतिवाक्यं तत्र यत्पदस्य प्रथमान्तत्वात् ठर्थं सामान्यनियमात्, ११श विरोपनियमात्, ततश्च हि ख्यात्, षष्ठ विरोपनियमाद्य तस्य अधिकरणारम्भकत्व संगच्छते । एव च राम-श्री-श्रीपञ्च-इति पञ्चसु भाष्येषु अधिकरणस्य अनारम्भादपि अस्य नियमसमर्पणयोग्यत्वात् न बाधारब्धा, अतः तोषाभेव दोष वाच्य, अन्यथा शकरादीनां चतुर्णां भाष्याणां दोषः । परसूत्रे अधिकरणस्य आरम्भदर्शनात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिं कल्पयितुं शक्यते ।

चतुर्दशम् इतरक्षणाधिकरणम्

अत्र “भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सपचते” ४।१।१९ (४९६) इति सूत्रस्य “इतरे क्षपयित्वा” इति पदात् अस्य “इतरक्षणाधिकरण” नाम । तत्र मच्च-वल्लभ-माप्यद्वयमित्त्रेषु सर्वेषु भाष्येषु अनेन एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । शङ्करभाष्ये चतुर्दशाधिकरणं, मास्कर श्रीकृष्णभाष्ययो त्रयोदशाधिकरणं, रामानुजभाष्ये एकादशाधिकरणं, निम्बार्क-श्रीपतिभाष्ययो दशमम् अधिकरणम्, माच्चभाष्ये सूत्रमसत्कालमक-तदीयाष्टमाधिकरणस्य सप्तमं सूत्रम् । वल्लभ भाष्ये तु सूत्रत्रयात्मिक-तदीयसप्तमाधिकरणस्य तृतीयं सूत्रम् इति विरोपः ।

अत्र ‘इतरे’ इति द्वितीयान्त-पदसत्त्वेऽपि तु शब्देन अनुकपूर्वपक्षस्य व्यावर्तकत्वात् उद्दनीयप्रथमान्तपदत्वत् च अधिकरणारम्भं युक्तं, १८स विरोपनियमात्, ५म सामान्य नियमात् । पादशेषत्वात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च । अत्र मच्च-वल्लभ-माप्ययो अधिकरणम् अनारम्भात् दोषेण भवितव्यम् इति ।

इदानीं द्रष्टव्यम् अनेन निबन्धेन अस्मिन् पादे अधिकरणरचनायां—

- (१) कति कीदृशा नियमा अत्र सङ्कलिता ।
- (२) कति च दोषा कस्य भाष्यस्य कस्य संवृष्टा ।
- (३) काश्च श्रुतय कैश्च सूत्रै उपजीव्यत्वेन गृहीता ।

(४) उपजीव्यश्रुतिबलेन कीदृशी च पादसंगतिर्भविष्यति इति ।

एते चत्वारः विषया अधस्तात् क्रमेण प्रदर्श्यन्ते, तत्र प्रथमस्तावत्

(१) कति कीदृशा नियमा अत्र सङ्कलिताः ।

अत्र कोऽपि नूतन. नियमः न संकलित. । अतो द्रष्टव्यम्

(२) कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं सवृत्ता इति ।

तत्र ४११३ अधिकरणे वल्लभभाष्ये 'न प्रतीके न हि सः' ४११४ इति सूत्रे

अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४११४ अधिकरणे रा-नि-श्रीप-व-भाष्येषु 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' ४११५ इति सूत्रे

अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४११६ अधिकरणे वल्लभभाष्ये 'आसीनः सम्भवात्' ४११७ इति सूत्रे अधि-

करणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४११७ अधिकरणे रा-म-नि-श्रीप-भाष्येषु "यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्" ४११११ इति

सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४११८ अधिकरणे नि-श्रीप-भाष्ययोः 'आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्' ४१११२ इति

सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४१११० अधिकरणे म-नि-व-भाष्येषु 'इतरस्याप्येवमसश्लेषः पाते तु' ४१११४ इति

सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४११११ अधिकरणे नि-म-व-भाष्येषु 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवघ्ने'

४१११५ इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४१११२ अधिकरणे म-व-भाष्ययो 'अग्निहोत्रादि तु तत् कार्यायैव तद्दर्शनात्'

४१११६ इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

तत्रैव नि-व-भाष्ययोः 'अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयो.' ४१११७ इति सूत्रे अधिकरणस्य

आरम्भात् दोषः ।

४१११३ अधिकरणे रा-म-श्री-श्रीप-व-भाष्येषु 'यदेव विद्ययेति हि' ४१११८

इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४१११४ अधिकरणे म-व-भाष्ययो 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते' ४१११९

इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

एव च अस्मिन् पाठे भाष्याणां दोषसमाहारे कृते एव दृश्यते

भाष्यनाम

अधिकरणस्य अरचनाया

अधिकरणस्य रचनाया

व.३भाष्ये

८ दोषा

१ दोष

भाष्यनाम	अधिकरणस्य अरचमायां	अधिकरणस्य रचनायां
रामानुजभाष्ये	३ दोषा	०
निम्बार्कभाष्ये	५ "	१ दोष
श्रीपतिभाष्ये	४ "	०
मध्वभाष्ये	६ "	०
श्रीशङ्करभाष्ये	१ दोष	०

इति षष्ठु वक्तव्यते । तथा च अस्मिन् पादे राक्षर-मास्कर-भाष्ययो दोषाम्बु, अन्यथा एक एव दोष कल्पनीय ।

इदानीं द्रष्टव्यम्—

(३) काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन पृथीताः ।

तत्र प्रथमाधिकरणे—

“आवृत्तिसदृशदुपदेशात्” ४१११ इति सूत्रे

“श्रोत यो मन्तव्यो निदिध्यासित य” (वृ० ४१५६)

‘विद’ (छा० ११११०) ‘उपासीत’ (वृ० ११७७,८)

“लिखाच्च” ४११२ इति सूत्रे

“र-मोस्त्व पर्यावर्चयात्” (छा० ११५२)

द्वितीयाधिकरणे—

“आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च” ४११३ इति सूत्रे

“त्व वाऽहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि” (जाबाले)

तत्त्वमसि’ (छा० ६।८।७) ‘नामत्रक्ष’ (छा० ७।१।५)

तृतीयाधिकरणे—

“न प्रतापे न हि स” ४११४ इति सूत्रे

‘मनो ब्रह्म’ (छा० ३।१।८।१)

चतुर्थाधिकरणे—

“ब्रह्मद्विष्टुत्कीर्त्” ४११५ इति सूत्रे

पञ्चमाधिकरणे—

“आदित्यादिमतयश्चाग उपपत्ते” ४११६ इति सूत्रे

‘य एवासौ तपति, तस्युद्गीयमुपासीत’ (छा० १।३।१)

षष्ठाधिकरणे—

“आसीन सम्भवात्” ४११७ इति सूत्रे

“ध्यानाच्च” ४११८ इति सूत्रे

“अचलत्वं चापेक्ष्य” ४११९ इति सूत्रे

‘ध्यायतीव पृथिवी’ (छा० ७६१)

“स्मरन्ति च” ४१११० इति सूत्रे

‘शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः’ (भः गीः ६।११)

सप्तमाधिकरणे—

“यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्” ४११११ इति सूत्रे

‘प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत’ (१)

‘समे शुचौ’ (श्वे० २।१०)

अष्टमाधिकरणे

“आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्” ४१११२ इति सूत्रे

‘स यावत् क्रतुरयम् अस्मात् लोकात् प्रैति’ (१)

नवमाधिकरणे

“तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्” ४१११३ इति सूत्रे

‘नामुक्तं क्षीयते कर्म’ (१)

‘तद् यथा पुष्करपलारा आपो न श्लिष्यन्ते एवम् एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते इति’ (छा० ४।१४३)

‘तद् यथा इषीकातुलम् अमौ प्रोतं प्रदूयेत एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते’ (छा० ५।१४३)

‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’ (मु० २।२।८)

दशमाधिकरणे—

“इतरस्याप्येवमसश्लेषः पाते तु” ४१११४ इति सूत्रे

‘उमे उ ह एव एष एते तरति’ (बृ० ४।४।२२)

एकादशाधिकरणे

“अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधे.” ४१११५ इति सूत्रे

‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ (मु० २।२।८)

‘तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये’ (छा० ६।१४।२)

द्वादशाधिकरणे—

“अग्निहोत्रादि तु तत् कार्याथैव तद्दर्शनात्” ४१११६ इति सूत्रे

तमेतं वेदानुवचनेन ध्यायणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽना-
शकेन (षृ० ४।१।२२)

“अतोऽन्यापि क्षेत्रेणामुमयो” ४।१।१७ इति सूत्रे

‘तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुद्धं साधुश्रुत्यां द्विपन्त पापश्रुत्याम्’
(शाष्टायनी ?)

प्रयोदशाधिकरणे—

“यदेव विद्येति हि” ४।१।१८ इति सूत्रे

‘यदेव विद्यया करोति श्रद्धया उपनिषदा तदेव चीर्ष्यवत्तर भवति’
(छा० १।१।१०)

चतुर्दशाधिकरणे—

“भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते” ४।१।१९ इति सूत्रे

‘तस्य तावदेव चिरं यानन्न निमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये (छा० ६।१।४२)

‘ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति’ (षृ ४।१।६)

इदानीं द्रष्टव्यम् एतादृशसूत्रोपजीव्यश्रुतिबलेन—

(४) कीदृशी अस्य पादसगतिः ।

यद्यपि एतद्प्रध्यायस्य फलध्यायत्वेन प्रसिद्धिः, तथापि अस्मिन् प्रथमे पादे अष्टमाधि-
करणपर्यन्तं साधनमेव आलोचितम् इत्येव दृश्यते । माप्यान्तरेऽपि तथैव व्याख्यातम् ।
नवमाधिकरणात् अन्तिमाधिकरणपर्यन्तं साधकानां पापपुण्यानांसादि-विषयक साधन-
फलं विवृतम् इति सूत्राक्षरत एतदमेव प्रतिभाति । अथ एव चेत्, तत् कथं पादस्यास्य साधन-
फलविषयकत्वम् इति शङ्का अतीव स्वामाधिकी । तथैव पृतीयध्याये प्रथमे पादे जीवस्य
परलोकगमनप्रकारादिप्रसंग एव दृश्यते । तस्य तु कर्मादिसाधनानां फलरूपत्वेन प्रसिद्धि-
लोके । नूनम् एतस्य वैराग्योत्पादनाय साधनत्वम् इत्येवरीत्या यद्यपि व्याख्यानं सम्भवति,
तथापि एतच्छुद्धाध्यायान्तर्गतप्रथमपादस्य अष्टानाम् अधिकरणानां फलविषयत्व कथं
सम्भवेत् ? तथापि सर्वज्ञेन सूत्रश्रद्धाभावता यदा अत्र एतस्य सन्निवेशं कृतं, तदा किमपि
रहस्यम् एतस्य अस्त्येव येन ह्ययम् असंगतिं निवारयितुं शक्यते । तच्च एवमेव भवितुम् अर्हति ।
शुश्रुक्तमित्यनेमिच्छादिकर्माणां फलं चिरशुद्धिः, शुद्धचिरस्यैव ध्यानादिरूपायाम् उपास-
नायाम् अधिकारः, तेन तादृशकर्माणां फलत्वेन उपासनादिकं निर्वृक्तुं शक्यते । अतः अत्र
ध्यानादिसाधनप्रकारवर्णनं न तस्य फलविषयकत्वात् अतिरिच्यते, एवं च प्रथमाष्टाध्यायानाम् अधि-
करणानां फलविषयकत्वं सिध्यति । तथापि विभिन्नभाष्यकारैः एतत्पादप्रतिपाद्यत्वेन यो
निर्देशं कृतः, स इत्यम्—

- शंकरभाष्ये श्रवणाघ्रावृत्त्या निर्गुणम् उपासनया समुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृतवतः जीवतः पुण्य-
पापलेपविनाशलक्षणायाः मुक्तेः अभिधानम् ।
- भास्करभाष्ये निर्गुणब्रह्म विहाय एतदेव बोद्धव्यम् ।
- रामानुजभाष्ये उपासनारोहमाहात्म्यम्, उत्तरपूर्वाध्याक्षेपविनाशरूपम् ।
- निम्बार्कभाष्ये साधनावृत्तिः आप्रायणात् कर्तव्या इति निरूपणम् ।
- माध्वभाष्ये कर्मनाशाख्यं फलम् ।
- श्रीकण्ठभाष्ये उपासनाप्रकारनिरूपणम् ।
- श्रीकरभाष्ये सर्वासा विधाना फलम् ।

एवं चेत् अत्र अकिञ्चित्कर एव मतभेदः इत्यत्र नास्ति सन्देहः ।

इति चतुर्थाध्याये प्रथमपादः ।

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः

प्रथमं वागधिकरणम् ।

अत्र “वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च” ४२।१ (४९७) इति सूत्रस्य ‘वाक्’ पदात् अस्य “वागधिकरण” नाम । अत्र श-भा-रा-म-श्री-श्रीप-भाष्येषु सूत्रद्वयं गृहीतम् । निम्बार्कभाष्ये सूत्रपट्क, तथा वल्लभभाष्ये सूत्रचतुष्टयम् इति । तच्च सूत्रद्वयम्

१। ‘वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च’ ४२।१ (४९७)

२। ‘अतएव च सर्वाण्यनु’ ४२।२ (४९८)

अत्र (१) ‘वाङ्मनसि दर्शनात् शब्दाच्च’ ४२।१ (४९७) इत्यत्र “वाक्” इति प्रथमान्तपदात् तथा अत्र पादारम्भात् अधिकरणारम्भ समुचितः एव । ४र्थ सामान्यनियमात्, २य विशेषनियमाच्च । च-कारस्तु अत्रोक्तहेतोः समुच्चायक, अतः तस्य न बाधकत्वम् । ६ष्ठ विशेषनियमात् ।

(२) ‘अतएव च सर्वाण्यनु’ ४२।२ (४९८) इत्यत्र ‘सर्वाणि’ इति प्रथमान्तपद-सत्त्वेऽपि नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, च-कारस्य हेतुसमुच्चायकत्वात् साकाक्षत्वविधानाच्च, ४र्थ सामान्यनियमात्, ६ष्ठ विशेषनियमाच्च । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

द्वितीयं मनोधिकरणम् ।

अत्र ‘तन्मन प्राण उत्तरात्’ ४२।३ (४९९) इति सूत्रस्य “मनः”-पदात् अस्य “मनोधिकरण” नाम । तत्र श-भा-रा-म-श्री-श्रीप-भाष्येषु एतेन एकेन सूत्रेण एतद् द्वितीयाधि-करणं रचितम् । निम्बार्कभाष्ये एतन् सूत्रं तद्वितीयप्रथमाधिकरणस्य पट्सु सूत्रेषु तृतीयं च । वल्लभ-भाष्ये तु तद्वितीयं प्रथमाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रेषु तृतीयं सूत्रम् ।

अत्र 'मन' इति प्रथमान्तपदत्वत्वात् अस्य अधिकरणारम्भस्य युक्तम् । षर्थ सामान्य नियमात् । परसूत्रे अधिनसम्भगा अधिपरणारम्भात् अत्रैव अधिनरणममाप्तिश्च । नि-व-माप्ययो अधिनरणस्य अनारम्भात् शेष ।

तृतीयम् अध्यक्षाधिकरणम् ।

अत्र "सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः" ४११४ (५००) इति सूत्रस्य 'अध्यक्ष' पदात् अस्य "अध्यक्षाधिकरण" नाम । अत्र ग-भा-भी-भा-भ्योः तद्विद्यतृतीयाधिकरणार्थं सूत्रस्य गृहीतम् । रा-म-श्री-भा-भ्योः तदर्थम् एतत्त्रेय एकं सूत्रं गृहीतम् । निम्नार्क-वल्म-माप्ययो अत्र अधिपरणं न रचितम् । निम्नार्कभाष्ये एतत् सूत्रं तदीयप्रथमाधिकरणस्य षष्ठसु सूत्रेषु चतुर्थं सूत्रम्, वल्मभाष्ये तु तदीयप्रथमाधिकरणस्य चतुर्दशसु सूत्रेषु चतुर्थं सूत्रं भवति इति विरोधः ।

तथा मन्त्रप्रथमम्—

१। 'सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः' ४११४ (५००)

२। 'भूतेषु तच्छ्रुते' ४११५ (५०१)

३। 'नैकस्मिन् दर्शयतो हि' ४११६ (५०२)

अत्र (१) 'सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः' ४११४ (५००) इत्यत्र 'स' इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भस्य संगतमेव । स इति पदस्य पूर्वप्रकृत्यापक्षत्वेऽपि विरोध-मेदात् अधिपरणारम्भस्य । षर्थ सामान्यनियमात्, षर्थ विरोधनियमाच्च । नि-व-माप्ययो अधिनरणस्य अनारम्भात् शेषः ।

(२) 'भूतेषु तच्छ्रुते' ४११५ (५०१) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधि-परणारम्भस्य । षर्थ सामान्यनियमात् । रा-म-श्री-व-भा-भ्येषु अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

(३) 'नैकस्मिन् दर्शयतो हि' ४११६ (५०२) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिनरणारम्भस्य, षर्थ सामान्यनियमात् । माध्वभाष्ये तदीयपञ्चमाधिकरणस्य आरम्भात् दोषः । परसूत्रे अधिपसम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव समाप्तिरपि संगच्छते ।

चतुर्थम् आसृत्युपक्रममाधिकरणम् ।

अत्र "समाना आसृत्युपक्रममादमृतत्वं चानुपोष्य" ४११७ (५०३) इति सूत्रस्य 'आसृत्युपक्रमात्' इति पदात् अस्य "आसृत्युपक्रममाधिकरण" नाम । तत्र श-भा-भी-भा-भ्येषु एतेन एकेन सूत्रेण तदीयचतुर्थाधिकरणं, रामानुज-श्रीपति-माप्ययो सप्तमि सूत्रे तदीय पञ्चमाधिकरणं, निम्नार्कभाष्ये तत्रैव सप्तमि सूत्रे तदीयद्वितीयाधिकरणं, माध्वभाष्ये अष्टमि सूत्रे तदीयषष्ठाधिकरणं, तथा वल्लभभाष्ये नवमि सूत्रे तदीयतृतीयाधिकरणं रचितम् ।

अत्र 'समाना' इति प्रथमान्तपदात्, तथा 'अमृतत्वम्' इति प्रथमान्तपदात् अत्र अधिकरणारम्भं युज्यते एव । च-कारस्य विषयान्तरसूचकत्वात् न वाचकत्वम् षर्थ सामान्य-

नियमात्, १२श विशेषनियमाच्च । परसूत्रे मतत्रयानुसारेण अधिकरणारम्भात् अत्र अधिकरण-
समाप्तिरपि कल्पयितुं शक्यते ।

पञ्चमं संसारव्यपदेशाधिकरणम्

अत्र “तदापीतेः संसारव्यपदेशात्” ४२।८ (५०४) इति सूत्रस्य ‘संसारव्यपदेशात्’
इति पदात् अस्य “संसारव्यपदेशाधिकरण” नाम । तत्र अनेन सूत्रेण श-मा-श्री-भाष्येषु अधि-
करणम् आरब्धं, शिष्टेषु तु न । तत्रापि श-मा-भाष्ययोः चत्वारि सूत्राणि गृहीतानि, श्रीकण्ठभाष्ये
तु षट् सूत्राणि । पुनः श-मा-रा-श्री-श्रीप-भाष्येषु एतद्धि पञ्चमम् अधिकरणं, निम्बार्क-
भाष्ये द्वितीयाधिकरणं, माध्वभाष्ये षष्ठाधिकरणं, तथा वल्लभभाष्ये तृतीयाधिकरणम् । रामानुज-
श्रीपतिभाष्ययोः एतत् सूत्रं सूत्रसप्तकात्मकतदीयपञ्चमाधिकरणस्य द्वितीयम् सूत्रं, निम्बार्कभाष्ये
सूत्रसप्तकात्मकतदीयद्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम्, माध्वभाष्ये सूत्राष्टकात्मक-तदीय-
षष्ठाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रं, श्रीकण्ठभाष्ये सूत्रषट्कात्मकतदीयपञ्चमाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रं,
वल्लभभाष्ये तदीयतृतीयाधिकरणस्य नवसु सूत्रेषु द्वितीयं सूत्रम् । तच्च सूत्रचतुष्टयम्

१। ‘तदापीते. संसारव्यपदेशात्’ ४२।८ (५०४)

२। ‘सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धे’ ४२।९ (५०५)

३। ‘नोपमर्देनातः’ ४२।१० (५०६)

४। ‘अस्यैव चोपपत्तरेष ऊष्मा’ ४२।११ (५०७)

अत्र (१) ‘तदापीते. संसारव्यपदेशात्’ ४२।८ (५०४) इत्यत्र ‘तत्’ इति प्रथमान्त-
पदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं सगतम्, ४र्थं सामान्यनियमात् । ‘तत् आ अपीते.’ इति पद-
च्छेदात् । विषयश्रुतिभेदात् तत्-शब्दस्य पूर्वप्रकृतापेक्षत्वं न बाधकम् । ४र्थं सामान्यनियमात् ।
रा-म-नि-श्रीप-व-भाष्येषु अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

(२) ‘सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः’ ४२।९ (५०५) इत्यत्र ‘सूक्ष्मम्’ इति
प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि च-कारात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । अत्र ऐकमत्यं सर्वेषाम् । ४र्थं
सामान्यनियमात्, दृष्टं विशेषनियमाच्च ।

(३) ‘नोपमर्देनातः’ ४२।१० (५०६) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् नास्य अधिकरणा-
रम्भकत्वम् । ४र्थं सामान्यनियमात् । ‘अतः’-पदादपि बाधः, ७मं विशेषनियमात् ।

(४) ‘अस्यैव चोपपत्तरेष ऊष्मा’ ४२।११ (५०७) इत्यत्र ‘ऊष्मा’ इति प्रथमान्तपद-
सत्त्वेऽपि ‘अस्य’-पदात् तथा ‘च’-पदाच्च अस्य साकाक्षत्वात् न अधिकरणारम्भकत्वम् । ४र्थं
सामान्यनियमात्, च-काराच्च बाधः, दृष्टं विशेषनियमात् ।

परसूत्रे अधिकसम्भक्त्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः संगच्छते ।

षष्ठ प्रतिषेधाधिकरणम् ।

अत्र "प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्" ४२।१० (५०८) इति सूत्रस्य "प्रतिषेधात्" इति पदान् अस्य "प्रतिषेधाधिकरणम्" नाम । तत्र शक्यं भास्कर भाष्ययो अनेन अधिकरणम् आरब्धम्, रा-नि-म-श्री-श्रीप-य-भाष्येषु तु न तथा । न-र-भाष्ये णत् सूत्रं सूत्रत्रया म-क-तदीयपद्याधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम्, भास्करभाष्ये सूत्र-रूपा म-तदीयपद्याधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम्, परसूत्रस्य एतत्-रोपनेन पठनात् । रा-श्रीप-भाष्ययाम्नु एतत् सूत्रं तदीय-पद्याधिकरणस्य सप्तमं सूत्रेषु षष्ठं सूत्रम्, निम्बार्कभाष्ये तदीय-प्रतिषेधाधिकरणस्य अष्टमं सूत्रं तदीय-पद्याधिकरणस्य सप्तमं सूत्रेषु षष्ठं सूत्रम्, मध्वभाष्ये तदीय-पद्याधिकरणस्य अष्टमं सूत्रं तदीय-पद्याधिकरणस्य सप्तमं सूत्रेषु षष्ठं सूत्रम् । श्रो-र-भाष्ये तदीय-पद्याधिकरणस्य षष्ठं सूत्रेषु षष्ठं सूत्रम्, वल्लभाभाष्ये तु तदीय-नृतीयाधिकरणस्य नवमं सूत्रेषु षष्ठं सूत्रम् । तत्र सूत्रत्रयम्—

१। "प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्" ४२।१० (५०८)

२। "स्पष्टो ह्येताम्" ४२।१३ (५००)

३। "सम्बन्धे च" ४२।१४ (५१०)

अत्र (१) "प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्" ४२।१० (५०८) इत्यत्र प्रथमान्तपद

भावात् नान्यस्य अधिकरणारम्भस्य, धर्म सामान्यनियमात् । तथैव "इति चेत्" इति पदात् च पम विशेषनियमात् । तथापि यदि "प्रतिषेधात्" इति पञ्चम्यन्तपदेन सह "न उक्तान्ति" इत्येव कश्चित् प्रथमान्तपद अनुपपद्यते कस्य प्रतिषेध इति आर्जशापुरोपात् तत्र १४४ विशेषनियमानुसारेणैव अत्र अधिकरणारम्भं कर्तुं शक्यते । एवं च "इति चेत्" इति पद धटितस्य एतस्य सूत्रस्यापि अधिकरणारम्भस्य युज्यते एव । आ-रा-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु "प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् स्पष्टो ह्येताम्" इति एक सूत्रं पठितम् । श-म-व-भाष्येषु तु "स्पष्टो ह्येताम्" इति अपर सूत्रम् । तत्र सूत्रद्वयं न पक्षोक्तस्य पठ्यते । तेषां मध्ये शक्यभाष्ये एव अधिकरणं रचितम्, मध्ववल्लभाभाष्ययोस्तु न—इत्यपि दृश्यते । अथ यदि रा-नि-म-श्री-श्रीप-भाष्यानुसारेण सूत्रद्वयम् एकमेव स्यात्, तत्रा तेषु भाष्येषु अधिकरणस्य अनारम्भात् तेषामेव विशेषणं भवितव्यम् । १४४ विशेषनियमानुसारेण अधिकरणस्य रचनीयत्वात्, वल्लभभाष्यस्यापि तथैव । तन्मते प्रत्यक्सूत्रत्रयेऽपि नाधिकरणं रचितम् । भास्करस्य न दोष । पक्षोक्तसूत्रद्वयेन तन्मते अधिकरणं रचितमेव यत् तन्मते "प्रतिषेधात्" इति पञ्चम्यन्तपदेन सह उद्गीयप्रथमान्तपदस्य संत्वाद्य । ततश्च चतुर्थाधिकरणेन सह सम्बन्धात् पञ्चमाधिकरणात् विषयमेवात् "प्रतिषेधात् इति चेन्न शारीरात्" इति सूत्रस्य प्रथमाधिकरणारम्भकर्त्वं समुचितमेव, ६४ विशेषनियमात् । अत एव वल्लभाभाष्ये कश्चिद्वयं तथा रामानुजपक्षे व्यक्तपदकमपि नियमानुगृहीतत्वात् शक्यपक्षस्यैव ज्यायस्यत्वम् इत्येव सिध्यति । ततश्च रामानुजादिपक्षे पञ्चमाधिकरणस्य अस्वीकारात् अधिकरणनियमलक्षण

जन्यः अन्यः दोषः जातः । न तथा शंकरपक्षे । न वा “इति चेत्” इति-पदघटितसूत्रस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षात्मकत्वेन समग्रस्य न पूर्वपक्षत्वं युक्तं, किन्तु सिद्धान्तपक्षत्वमेव संगतम् । परन्तु शंकरभाष्ये “प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात्” (४२।१२) इति समग्रसूत्रं पूर्वपक्षत्वेन व्याख्यातम्, अतः असंगतम् इति वाच्यम् ? तत्र “अन्यथात्व गच्छादिति चेन्नाविशेषात्” ३।३।६ सूत्रस्य अधिकसम्भत्या पूर्वपक्षत्वमेव दृश्यते । ततश्च एतत्सूत्रार्थेऽपि शंकररामानुजमतयोः मध्ये महान् प्रभेदो दृश्यते । शंकरमतेन सद्योमुक्तिः ऊरीक्रियते, रामानुजमतेन तु तत् न अंगीक्रियते । सद्योमुक्तिप्रविलापनं तु श्रुतिविरुद्धम् । “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” (वृ ४।४।६) “न तस्य प्राणाः उत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” (नृ ता ५।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः अतिस्पष्टतया ज्ञानिनः प्राणोत्क्रमणं प्रति सिद्धमेव । नृसिंहतापनीये तु तस्य “इहैव”-पदेन अस्मिन् एव शरीरे अवस्थिते सति प्राणोत्क्रमणनिषेधः तथा ब्रह्मणि विलयः इति उभयमेव उक्तम् । अतः सद्योमुक्तिः ज्ञानिनः अनङ्गीकर्तुं न शक्यते । ततश्च सूत्राक्षरतः यज् ज्ञायते, तेन प्राणोत्क्रमणं शरीरात् इति निषिध्य शरीराज्जीवादेव भवति इत्येव प्रस्तूयते इति व्यासामिप्रायत्वेन यत् कल्पनं तदपि न संगतम् । यत् उत्क्रान्तिकथा, मृत्युकालमेव विषयीकरोति, मृत्युश्च शरीरात् प्राणनिर्गमनम् इत्येव प्रसिद्धम्, न तु शरीरात् जीवात् इति क्वचित् । यदि शरीरात् जीवात् प्राणोत्क्रमणं कदाचिदपि भवेत्, तदा सदैव जीवः शरीरे तिष्ठतु, तस्य प्राणा एव केवलं उत्क्रमेत् देहाद् वहिर्गच्छेत् इत्येव सिद्धेत् । तदेव शरीरात् प्राणोत्क्रमणस्य निषेधोऽपि कथञ्चित् संगच्छेत । न तु जीवः सदैव शरीरे तिष्ठति । स्थूल-शरीरस्य अनित्यत्वात्, अतः एतादृशकल्पनं नितराम् अस्वाभाविकम् बहुश्रुतिविरुद्धं च । अतः शरीरात् जीवात् प्राणोत्क्रमणकल्पनं न संगतम् । अतः तादृशासंगतकल्पनमेव अत्र सूत्रकारैः पूर्वपक्षत्वेन गृहीतम्, खण्डितं च परसूत्रे इत्येव समीचीनं मतम् । अथ यदि कल्पयेत्, प्राणोत्क्रमणनिषेधस्य तात्पर्यं प्राणादिभिः सह जीवानां ब्रह्मप्राप्त्यर्थत्वम् । न तु अत्रैव प्राणस्य लयः जीवस्य ब्रह्मत्वप्राप्तौ इति, तदापि न संगतं कल्पनं भवति । न वा ब्रह्मलोकादिगमनरूप-जीवस्य उत्क्रान्तिपक्षः तेन प्रतिष्ठापितो भवति । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” (८।८।६) इति वचनात् । अत्र “ब्रह्मैव सन्” इति पदात् जीवब्रह्मणोः प्राप्यप्रापकत्वरूपसम्बन्धस्य निषेधः उच्यते । “ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति” (मु ३।२।१) इति श्रुतेश्च । अतः एवमपि ब्रह्मज्ञस्य ब्रह्मलोकगमनरूपोत्क्रान्तिं साधयितुं न शक्यते । ब्रह्मैव मूत्वा ब्रह्मप्राप्तौ गमनस्य असम्भवात् । एव-कारेण ब्रह्मामित्र-त्वमेव उद्घोष्यते, भेदलेशोऽपि निवार्यते । मित्रयोरेव प्राप्यप्रापकसम्बन्धः ग्रामप्राप्तौ इव सम्भवति । जलान्तर्गतजलस्य न जलप्राप्तिः, घटाकाशस्य न आकाशप्राप्तिः क्वचिद् भवति । अतः अत्र लोकान्तरगमनरूपायाः उत्क्रान्तेः विधानं ज्ञानिनः असंगतमेव । नृसिंहतापनीये उत्क्रान्तिनिषेधानन्तरं प्राणानां प्रविलयः एव उक्तः, “इहैव समवलीयन्ते” इत्यनेन । अतः ब्रह्मविदः प्राणानां जीवेन सह

उक्तमप्युक्तं अममृतमेव । “अथैव सन् प्रकाशयेति” (वृ ८।८।६) इत्यत्र यत् अर्थत उक्तम्, तदेव अत्र चानेनैव उपदिष्टम् । अतः “प्रतिषेधादिति चेत् न शरीरात्” इति सप्तमसूत्रं पूर्वं पक्षत्वेन व्याख्येयम् । तदेव चकारमाप्ये कृतम् । तेन श्रुत्यनुरोधात् अत्र अधिकरणारम्भः संगत एव । ११श विरोपनियमात् । अत्र च श्रुतिविरुद्धस्यास्थाने कृते श्रुतिमंगतिः व्याह्रियेत, व्याम्यापि श्रुत्यनभिपत्त्व च प्रगम्यते । अतोऽत्र अधिकरणारम्भः संगच्छते एव । सूत्रद्वयस्य एकीकरणं प्राचीनतरपाठप्रदर्शनेन विना न ग्रहणीयम् । अर्थः विरोपनियमात् । अकारमतेन एतत् द्वयं पूर्वपक्षसूत्रम् । तत्र हेतुः तु उक्त एव । रामानुजादीनां मते अतः सिद्धान्तसूत्रत्वेन ग्रहणात् दोषः एव वाच्यः ।

(२) “स्पष्टो द्वेषेपाम्” ४।२।१३ (५०९) इत्यत्र “स्पष्ट” इति पदसत्त्वे अपि “हि एकेपाम्” इति पदद्वयात् साक्षात्क्षत्वं सिध्यत्येव, अतो नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, अर्थः सामान्यनियमात्, दृष्टं विरोपनियमात् । भास्करादीनां मतेन एतत् सूत्रं पूर्वसूत्रोपत्वेन पठितम् । अकारमतेन अतस्मिन् पृथक् सूत्रम् तथा सिद्धान्तसूत्रकम्, श्रौतसिद्धान्तानुरोधात् ।

अत्र कश्चित् प्रत्यवतिष्ठन्ते अकारमतेन पक्षसूत्रस्य सिद्धान्तसूत्रत्वेन ग्रहणम् असंगतमिति । “न तु” प्रभृतिपूर्वपक्षनिरासकैर्लिंगाभावादिति च । तत्र, “स्पष्टो द्वेषेपाम्” इत्यत्र हिन्दुत्वस्य तथात्वेन व्याम्यामार्हत्वात् । किञ्च पूर्वसूत्रे शरीरात् प्राणोत्कान्तिरूपसिद्धान्तस्य पूर्वपक्षत्वेन ग्रहणात्, तथा शरीरात् प्राणोत्कान्तिरूपसिद्धान्तस्य सिद्धान्तत्वेन वर्णनात्, बुद्धिस्थमकृतसिद्धान्तस्यैव प्राथम्यं कल्पयितुं शक्यते । न एव सिद्धान्तः अत्र “स्पष्ट” इति शब्देन स्मारितः एव । अतो न निषेधार्थकपृथक्शब्दग्रहणावकाशः । अन्यथाकल्पने श्रौतसिद्धान्तविरोधः दुष्परिहरणीय एवेति प्रतिभाति ।

(३) ‘स्मर्यते च’ ४।२।१४ (५१०) इत्यत्र प्रथमान्तपदानाभावात् तथैव । अर्थः सामान्यनियमात्, चकारात् हेतुसमुच्चायकत्वमपि कल्प्यते । दृष्टं विरोपनियमात् । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अधिकरणसमाप्तिश्च अत्र बोद्धव्या ।

सप्तमः वागादिलयाधिकरणम् ।

अत्र “तानि परे तथा ज्ञाह” ४।२।१५ (५११) इति सूत्रस्य तात्पर्यम् अविच्छेद्यस्य “वागादिलयाधिकरण” नाम । तत्र बलममाप्यं विद्वान् सर्वेषु माप्येषु अधिकरणम् आरब्धमिति इत्यते । तत्र ज्ञानमात्रं माप्येषु अनेन एकेन सूत्रेण एतत् सप्तमाधिकरणं रचितम् । रात्रीप-भाष्ययोः तथैव पञ्चाधिकरणं कल्पितम् । निम्बार्कमाप्ये तु सूत्रद्वयात्मकतदीयपृथ्वीयाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । श्रीकण्ठमाप्ये सूत्रद्वयात्मकतदीयपञ्चाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । बलममाप्ये तदीयपृथ्वीयाधिकरणस्य नवमं सूत्रेषु पतस्मिन् नवमं सूत्रम् ।

अत्र “तानि” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतम् । अर्थः सामान्य-

नियमात् । तत्शब्दस्य पूर्वप्रकृतापेक्षत्वं तु न अत्र बाधकम्, तथापि हि-शब्देन विधेयभेदात् १२श विशेषनियमात् अधिकरणारम्भः संगतः । वल्लभभाष्ये अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषो वाच्यः । परसूत्रे अधिकसम्मत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

अष्टमम् अविभागाधिकरणम् ।

अत्र “अविभागो वचनात्” ४।२।१६ (५१२) इति सूत्रस्य “अविभागः” इति पदात् अस्य “अविभागाधिकरण” नाम । अत्र निम्बार्क-श्रीकण्ठभाष्यद्वयमित्तेषु सर्वेषु भाष्येषु अनेन एकेन सूत्रेण अधिकरणं रचितम् । तत्र श-भा-म-भाष्येषु एतत् सूत्रं तदीयाष्टमाधिकरणस्य एकमेव सूत्रम्, रामानुज-श्रीपतिभाष्ययोः तथैव तदीयसप्तमाधिकरणस्य । वल्लभस्य तु पुनः तदीय-चतुर्थाधिकरणस्य । निम्बार्कभाष्ये एतत् सूत्रं तदीयसूत्रद्वयात्मकतृतीयाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम्, श्रीकण्ठभाष्ये तु सूत्रद्वयात्मकतदीयपञ्चाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम् । तेन नि-श्री-भाष्ययोः अधिकरणस्य अरचनात् दोषः ।

अत्र “अविभागः” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तमेव । ४र्थं सामान्यनियमात् । परसूत्रे सर्वसम्मत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिरिति ।

नवमं तदोकोधिकरणम् ।

अत्र “तदोकोऽज्ज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च ह्यर्दानुगृहीतः शताधिकया” ४।२।१७ (५१३) इति सूत्रस्य “तदोकाऽ” इति पदात् अस्य “तदोकोधिकरण” नाम । अत्र सर्वे अधिकरणम् आरब्धम् । तत्र श-भा-रा-श्री-श्रीप व-भाष्येषु अत्र एतदेव एकं सूत्रं गृहीतम् । निम्बार्कभाष्ये सूत्रद्वयं, माध्वभाष्ये च सूत्रपञ्चकम् इति विशेषः । श-भा-म-भाष्येषु नवमाधिकरणम्, रा-श्रीप-भाष्ययोः अष्टमाधिकरणम्, निम्बार्कभाष्ये चतुर्थाधिकरणं, माध्वभाष्ये नवमाधिकरणं, श्रीकण्ठभाष्ये सप्तमाधिकरणं, वल्लभभाष्ये पञ्चमाधिकरणम् इति प्रमेदः ।

अत्र “तदोकोऽज्ज्वलनम्” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव, ४र्थं सामान्यनियमात् । च-कारस्य न बाधकत्वं विधेयभेदस्य जापनात् १२श विशेषनियमात् परसूत्रे अधिकसम्मत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च ।

दशमं रश्म्यधिकरणम् ।

अत्र “रश्म्यनुसारी” ४।२।१८ (५१४) इति सूत्रस्य “रश्मि” इति पदात् अस्य “रश्म्यधिकरण” नाम । अत्र श-भा-रा-श्रीप-श्री-व-भाष्येषु अधिकरणं रचितम्, नि-म-भाष्ययोः तु न रचितम् । श-भा-श्री-भाष्येषु सूत्रद्वयं गृहीतम्, रा-श्रीप-व-भाष्येषु तु एतदेव एकं सूत्रं गृहीतम् । श-भा-भाष्ययोः दशमाधिकरणं, रामानुज-श्रीपतिभाष्ययोः नवमाधिकरणं, निम्बार्कभाष्ये तु सूत्रद्वयात्मकतदीयचतुर्थाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम्, माध्वभाष्ये तथैव सूत्रपञ्चात्मकतदीय-

नवमाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम्, श्रीकृष्णमाप्ये अष्टमम् अधिकरणम् । वल्लभमाप्ये पञ्चाधि-
करणम् । तच्च सूत्रद्वयम्—

१। “रन्ध्रनुसारी” ४२।१८ (५१४)

२। “निशि नेति चेन्न सन्ध्रस्य यावद्देहमावित्वात् दर्शयति च” ४२।१९ (५१५)

अत्र (१) “रन्ध्रनुसारी” ४२।१८ (५१४) इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधि-
करणारम्भकर्त्वं युक्तम् । ४र्थं सामान्यनियमात् । निम्नमाप्येद्वये अधिकरणस्य अनार-
म्भात् दोषः ।

(२) “निशि नेति चेन्न सन्ध्रस्य यावद् देहमावित्वात् दर्शयति च” ४२।१९
(५१५) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकर्त्त्वम् । ४र्थं सामान्यनियमात्, ५म
विशेषनियमात् । रा-नि धीप-च-माप्येयु अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः । माप्ये एतत् सूत्रं
च द्विधा विभक्तम् । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिं संगच्छते ।

एकादशं दक्षिणायनाधिकरणम् ।

अत्र “अतश्चायनेऽपि दक्षिणे” ४२।२० (५१६) इति सूत्रस्य “अयने दक्षिणे”
इति पदद्वयात् अस्य “दक्षिणायनाधिकरणं” नाम । तत्र श-मा-रा-धी-धीप-माप्येयु एतदारभ्य
सूत्रद्वयेन एतदधिकरणं रचितम् । निम्न-च माप्येयु तु न तथा कृतम् । श-मा-रा-धी-प माप्येयु
एतद् एकादशाधिकरणम् । श्रीकृष्णमाप्ये तु नवमाधिकरणम् । निम्नार्कमाप्ये सूत्रत्रयात्मक-
तदीयपञ्चमाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम्, माप्ये तु सूत्रत्रयात्मकं तदीयनवमाधिकरणस्य
पञ्चमं सूत्रम् । वल्लभमाप्ये सूत्रत्रयात्मकतदीयसप्तमाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम् । तच्च सूत्रद्वयम्—

१। “अतश्चायनेऽपि दक्षिणे” ४२।२० (५१६)

२। “योगिन प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते” ४२।२१ (५१७)

अत्र (१) अतश्चायनेऽपि दक्षिणे” ४२।२० (५१६) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात्
नास्य अधिकरणारम्भकर्त्वं सङ्गतम्, तथापि “अतश्च” इति पदात् “विधाप्ये” इत्येव
कस्यचित् प्रथमान्तपदस्य अव्याहारं कर्त्तव्यं इति प्रतिभाति । ५म सामान्यनियमात् ततश्च विधेय
मेवावपि अत्र अधिकरणारम्भं संगच्छते । च अपि-हि शब्दानां न वाचकत्वं विधेयमेवात्
१२श विशेषनियमात् । निम्न-च-माप्येयु अधिकरणस्य अनारम्भात्-तेषां दोष एव वक्तव्यः ।

(२) “योगिन प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते” ४२।२१ (५१७) इत्यत्र “एते”
इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकर्त्वं युक्तं, तथापि चकारस्य प्रकृतविषयत्वप्रसङ्गात्
तस्य विधेयः । ४र्थं सामान्यनियमात् दृष्टं विशेषनियमाच्च । अतः नास्य अधिकरणारम्भकर्त्वं
संगच्छते । माप्ये तदीयदशमाधिकरणस्य आरम्भात् तस्यैव दोषो वाच्यः । पादोपात् अत्रैव
अधिकरणसमाप्तिश्च बोद्धव्याः ।

इदानीं द्रष्टव्यम् अनेन निबन्धेन अस्मिन् पादे अधिकरणरचनायाम्

(१) कति कीदृशा नियमा अत्र संकलिताः ।

(२) कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृताः ।

(३) काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः ।

(४) उपजीव्यश्रुतिबलेन कीदृशी च पादसंगतिर्भविष्यति इति ।

एते च चत्वारः विषयाः अधस्तात् क्रमेण प्रदर्श्यन्ते, तत्र प्रथमस्तावत्

(१) कति च कीदृशा नियमा अत्र संकलिताः ।

अत्र न कोऽपि नियमः संकलितः, अतो द्रष्टव्यम्

(२) कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृताः । इति ।

तत्र ४१२२ अधिकरणे नि-व-भाष्ययोः “तन्मनः प्राणः उत्तरात् ४१२३ सूत्र अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४१२३ अधिकरणे नि-व-भाष्ययोः “सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः” ४१२४ सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

तत्रैव रा-म-श्रीप-व-भाष्येषु “भूतेषु तच्छ्रुते” ४१२५ सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “नैकस्मिन् दर्शयतो हि” ४१२६ सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

४१२५ अधिकरणे रा-नि-म-श्रीप-व-भाष्येषु “तदपीतेः संसारव्यपदेशात्” ४१२८ सूत्रे अधिकरणस्य अरचनायां दोषः ।

४१२६ अधिकरणे रा-नि-म-श्री-श्रीप-व-भाष्येषु “प्रतिषेधात् इति चेन्न शारीरात्” ४१२९ सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४१२७ अधिकरणे वल्लभभाष्ये “तानि परे तथा ह्याह” ४१२५ सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४१२८ अधिकरणे नि-श्री-भाष्ययोः “अविभागो वचनात्” ४१२६ सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४१२९ अधिकरणे म-नि-भाष्ययोः “रश्म्यनुसारी” ४१२८ सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

तत्रैव रा-नि-श्रीप-व-भाष्येषु “निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहमावित्वात् दर्शयति च” ४१२९ सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

४१२९ अधिकरणे नि-म-व-भाष्येषु “अतश्चायनेऽपि दक्षिणे” ४१२० सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “योगिन प्रति च स्मर्यते स्मार्त्तं चैते” ४१२१ सूत्रे अधि
करणास्य आरम्भात् दोष ।

एव च अस्मिन् पाठे भाष्याणां दोषसमाहारे कृते दृश्यते—

भाष्यनाम	अधिकरणस्य अरचनायां	अधिकरणस्य रचनायां
निम्बार्कभाष्ये	७ दोषा	१ दोष
वल्लभभाष्ये	६ ”	२ दोषौ
रामानुजभाष्ये	२ दोषौ	२ ”
माध्वभाष्ये	४ दोषा	३ दोषा
धीपतिभाष्ये	० दोषौ	२ दोषौ
श्रीकृष्णभाष्ये	२ ”	०

इति वक्तुं शक्यते । तथा च अस्मिन् पाठे अङ्कुर भास्करभाष्ययो दोषामात्र ।

इदानीं द्रष्टव्यम्—

(३) काश्च श्रुतयः कौश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन पृहीताः ।

तत्र प्रथमाधिकरणे—

“वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च” ४१२१ इति सूत्रे

“अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सपथते

मन प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेज परस्यां देवतायाम्” (छा० ६।८।६)

द्वितीयाधिकरणे—

“तन्मन प्राण उत्तरात्” ४१२३ इति सूत्रे

“अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमय प्राण” (छा० ६।५।४)

“मन प्राणे” (छा० ६।८।६)

तृतीयाधिकरणे—

“सौञ्चक्षे तदुपगमादिभ्य” ४१२४ इति सूत्रे

‘पथमेव इमम् आत्मानम् अन्तकाले सर्वे प्राणा अगिसमायन्ति” (बृ० ४।३।३८)

‘तमुत्कामन्त प्राणोऽनुत्कामति” (बृ० ४।४।२)

“स विज्ञानो भवति” (बृ० ४।४।२)

“भूतेषु तच्छ्रुते” ४१२५ इति सूत्रे

“प्राणस्तेजसि” (छा० ६।८।६)

चतुर्थाधिकरणे—

“समाना चासत्युपकमादभृतत्वं चानुपोष्य” ४१२७ इति सूत्रे

“तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति” (छा० ६।८।६)

पञ्चमाधिकरणे

“तदापीतेः संसारव्यपदेशात्” ४।२।८ इति सूत्रे

“तेज. परस्या देवतायाम्” (छा० ६।८।६)

“योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः” (कठ० ५।७)

षष्ठाधिकरणे

“प्रतिषेधादिति चेन्न गारीरात्” ४।२।१२ इति सूत्रे

“न तस्य प्राणा उक्तामन्ति” (वृ० ४।४।६)

“न तस्मात् प्राणा उक्तामन्ति” (वृ० माध्य० ४।४।८)

“स्पष्टो ह्येकेषाम्” ४।२।१३

“स उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते” (वृ० ३।२।११)

“स्मर्यते च” ४।२।१४

“देवापि मार्गे मुह्यन्ति ह्यपदस्य पदैषिणः” (महा० १।२।२७२।२२)

सप्तमाधिकरणे

“तानि परे तथा ह्याह” ४।२।१५ इति सूत्रे

“गताः कला. पञ्चदश प्रतिष्ठा.” (मु० ३।२।७)

“एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः

पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति ।” (प्र० ६।५)

अष्टमाधिकरणे

“अविभागो वचनात्” ४।२।१६ इति सूत्रे

“मिद्यते चासा नाम रूपे” (प्र० ६।५)

“स एषोऽकलोऽमृतो भवति” (प्र० ६।५)

नवमाधिकरणे

“तदोकोऽग्निज्वलन तत्प्रकाशितद्वारो विधासामर्थ्यात्

तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥” ४।२।१७ इति सूत्रे

“शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासा मूर्धानमभिनि.सृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥” (छा० ८।६।७)

दशमाधिकरणे

“रश्म्यनुसारी” ४।२।१८ इति सूत्रे

“अथ तैरेव रश्मिभिरुर्ध्वम् आक्रमते” (छा० ८।६।५)

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः—प्रथमम् अचिराद्यधिकरणम् २२५

“निश्चि नेति चेन्न सद्य यस्य यावदेहमावित्नाद् दर्शयति च” ४२।१९ इति सूत्रे
‘अमुष्मादादित्वात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सप्ता
आभ्यो नाडीभ्य प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन् आदित्ये सप्ता” (छ० ८।६।२)

एकादश्याधिकरणे—

“योगिन प्रति च स्मर्यते स्मार्ये चैते” ४२।२१ इति सूत्रे
“अनाश्रित कर्मफलं कार्यं कर्म करोति य” (गी० ६।१)
“इन्द्रियाणोन्द्रियार्येषु वर्धन्त इति धारयन् ।” (गी० ५।१)

इदानीं द्रष्टव्यम् एतादृशसूत्रोपजीव्यश्रुतियत्नेन—

(४) कीदृशी अस्य पादसंगतिः भविष्यति ।

अत्र प्रायेण सर्वे सूत्रे परलोकगमनप्रकार एव वर्णित, तथा कतिपये सूत्रे मुक्तौ
देहेन्द्रियाणां लयकमोऽपि दर्शित । “अविभागो वचनात्” (४२।१६) इति एकस्मिन् सूत्रे
विदेहकैवल्यस्वरूपमपि विवृतमेव । अत्र रामानुजादिमाप्ये व्याख्याकौशलेन जीवव्रक्षणो मुक्तौ
विभाग एव वर्तते—इत्येव प्रतिपादितम् । हेतुश्चात्र स्वमतानुरागमात्रमित्येव कल्प्यते ।

तथा च तेषां यन्निरूपण, तत् प्रदर्श्यते—

शांकरमते—म्रियमाणस्य उत्क्रान्तिप्रकारदर्शनम् ।

भास्करमते प्रायेण तथैव ।

रामानुजमते—उत्क्रान्तिप्रकार ।

निम्बार्कमते—विद्वद्विद्वत्साधारणोत्क्रान्तिनिरूपणम् ।

भाष्वमते—देवानां मोक्षोत्क्रान्तिनिरूपणम् ।

श्रीकण्ठमते—उपासकस्य विदुष्य शरीरात् उत्क्रान्तिनिरूपणम् ।

श्रीपतिमते—स्वप्नद्वार्यमृतजीवोत्क्रान्त्यादिदशाविशेषफलम् इति ।

यस्तुत अत्र मतमेव नाममात्रेण पर्यवसित ।

चतुर्थाध्याये तृतीयपादे

प्रथमम् अचिराद्यधिकरणम् ।

अत्र “अचिरादिना उत्पद्यिते” ४३।१ (५१८) इति सूत्रस्य “अचिरादिना” इति पदवा
अस्य “अचिराद्यधिकरण” नाम । तत्र एक वल्लभमाप्यं विहाय सर्वेषु भाष्येषु एतेन एकेन
सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । वल्लभमाप्ये एतदधिकरणे सूत्रचतुष्टयं गृहीतम् ।

अत्र प्रथमान्तपदस्य उद्दनीयत्वात् पादारम्भाच्च अधिकरणारम्भ संगच्छते । २२ सामान्य-
नियमात् । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणार मात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च समुचिता ।

द्वितीयं वाय्वधिकरणम् ।

अत्र “वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्” ४३२ (५१९) इति सूत्रस्य “वायु”-शब्दात् अस्य “वाय्वधिकरणं” नाम । तत्र वल्लभभाष्यमित्रेषु सर्वेषु भाष्येषु एतेन एकेनैव सूत्रेण एतद् द्वितीयम् अधिकरणं रचितम् । वल्लभभाष्ये एतत् सूत्रं सूत्रचतुष्टयात्मक-तदीयप्रथमाधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम् । तेन अत्र अधिकरणस्य अनारम्भात् तस्य दोषः ।

अत्र अस्य विषयश्रुतिवाक्यात् “वायुः” इति प्रथमान्तपदस्य उहनीयत्वात् प्रथमान्त-पदाभावेऽपि विधेयभेदात् अधिकरणारम्भ-संगच्छते । ५म सामान्यनियमात् । ११श विशेष-नियमाच्च । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणस्य समाप्तिरपि बोद्धव्या ।

तृतीयं तडिदधिकरणम् ।

अत्र “तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात्” ४३३ (५२०) इति सूत्रस्य “तडितः” इति पदात् अस्य “तडिदधिकरणं” नाम । तत्र वल्लभभाष्यमित्रेषु सर्वेषु भाष्येषु अनेन एकेन सूत्रेण एतदधिकरणं रचितम् । वल्लभभाष्ये तु एतत् सूत्रं तदीयप्रथमाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रेषु तृतीयं सूत्रम् ।

अत्र “वरुणः” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । ४र्थ सामान्य-नियमात् । वल्लभभाष्ये अधिकरणस्य अकरणात् दोषः । तत्र पुनः एकम् अधिकं सूत्रं पठितम् । तच्च सूत्रम् “वरुणाच्चाधीन्द्रः प्रजापतिः” इति । परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधि-करणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च संगच्छते एव ।

चतुर्थम् आतिवाहिकाधिकरणम् ।

अत्र “आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्” ४३४ (५२१) इति सूत्रस्य “आतिवाहिकः” इति पदात् अस्य “आतिवाहिकाधिकरणं” नाम । अत्र सर्वेषु भाष्येषु चतुर्थम् अधिकरणम् आरब्धम् । वल्लभभाष्ये तु द्वितीयम् अधिकरणम् । तत्र शंकर-श्रीपति-वल्लभभाष्येषु अत्र सूत्रत्रयं गृहीतम्, भा-रा-नि-श्री-भाष्येषु तु सूत्रद्वयम्, “उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः” (४३५) इति सूत्रस्य वर्जनात् । माध्वभाष्ये पुनः सूत्रद्वयं गृहीतम् । तत्र “उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः” (४३५) इति सूत्रं न वर्जितम् । तच्च सूत्रत्रयम्

१। “आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्” ४३४ (५२१)

२। “उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः” ४३५ (५२२)

३। “वेद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः” ४३६ (५२३)

अत्र (१) “आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्” ४३४ (५२१) इत्यत्र “आतिवाहिका” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव । ४र्थ सामान्यनियमात् ।

(२) “उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः” ४३५ (५२२) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात्

नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । षर्थ सामान्यनियमात् । “तत्”-पदस्य साकांक्षत्वविधानात्
७म विशेषनियमाच्च । भा-रा-नि-श्री माप्येषु एतत् सूत्रं न पठितम् ।

(३) “वेद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुते” ४३।६ (५२३) इत्यत्र प्रथमान्तपदमावात् तथैव
नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । षर्थ सामान्यनियमात्, ७म विशेषनियमाच्च । परसूत्रे अधि-
करणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिं सङ्गच्छते एव । अत्र माध्यमाप्ये अधिकरणस्य
आरम्भात् दोषः ।

पञ्चम कार्याधिकरणम् ।

अत्र ‘कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्ते’ ४३।७ (५२४) इति सूत्रस्य “कार्यं” पदात् अस्य
“कार्याधिकरण” नाम । अत्र सर्वेषु माप्येषु अधिकरणम् आरब्धम् । तत्र श-भा-रा-नि-श्री-
श्रीप-माप्येषु पञ्चमाधिकरणं, माध्यमाप्ये षष्ठाधिकरणं, वल्लभमाप्ये तु तृतीयाधिकरणम्, शपर
वल्लभमाप्ययो सूत्राष्टकं गृहीतम् । भा-रा-नि-म-श्री-श्रीप-माप्येषु सूत्रदशकं गृहीतम् । तच्च
सूत्राष्टक—

- १। “कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्ते” ४३।७ (५२४) ५। “स्मृतेश्च” ४३।११ (५२८)
२। “विशेषितत्वाच्च” ४३।८ (५२५) ६। “परं जैमिनिर्मुस्यत्वात्” ४३।१२ (५२९)
३। “सामीप्यात् तु तद्व्यपदेशः” ४३।९ (५२६) ७। “दर्शनाच्च” ४३।१३ (५३०)
४। “कार्यात्यये तद्व्यक्षेण सहात ८। “न च कार्यं
परमभिधानात्” ४३।१० (५२७) प्रतिपत्त्यभिसन्धि” ४३।१४ (५३१)

अत्र (१) “कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्ते” ४३।७ (५२४) इत्यत्र “कार्यम्” इति
प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वम् । षर्थ सामान्यनियमात् । स्वमतानुसूत्रविषयान्तर
ज्ञापकत्वादरिमतात् अधिकरणारम्भं युक्तं एव । १०म विशेषनियमात् ।

(२) “विशेषितत्वाच्च” ४३।८ (५२५) इत्यत्र प्रथमान्तपदमावात् नास्य
अधिकरणारम्भकत्वम् । षर्थ सामान्यनियमात् च-कारात् साकांक्षत्वमपि, दृष्ट विशेषनियमात् ।
इति सूत्रद्वयं तु पूर्वपक्षसूत्रम् ।

(३) “सामीप्यात् तु तद्व्यपदेशः” ४३।९ (५२६) इत्यत्र ‘तद्व्यपदेशः’ इति
प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि तु-शब्दयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । तु-शब्देन सिद्धान्तपक्षारम्भः ।
उक्तपूर्वपक्षव्याघृष्टत्वात् नात्र अधिकरणारम्भः । षर्थ सामान्यनियमात्, ९म १८श
विशेषनियमाभ्याम् ।

(४) “कार्यात्यये तद्व्यक्षेण सहात परमभिधानात्” ४३।१० (५२७) इत्यत्र
प्रथमान्तपदमावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । अतः शब्देन साकांक्षत्वविधानात् ७म
विशेषनियमाच्च । षर्थ सामान्यनियमात् ।

(५) “स्मृतेश्च” ४३।११ (५२८) इति अत्रापि तथा । इति एतत्त्रयं सिद्धान्त-सूत्रम् । प्रथमान्तपदामावात् हेतुसमुच्चायक-च-कारात् न अधिकरणारम्भः, ४र्थ सामान्यनियमात् द्रष्टु विशेषनियमाच्च । अतः परं सूत्रत्रयं पूर्वपक्षज्ञापकम् ।

(६) “परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्” ४३।१२ (५२९) इत्यत्र “परं” “जैमिनिः” इति प्रथमान्तपदद्वयसत्त्वेऽपि नाम्ना परमतकीर्तनात्, तथा च “कस्मात् परं” इति आकोक्षाया साकाक्षत्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । एतत् जैमिनेर्मतम् विषयान्तरस्य अज्ञापक-प्रतिकूलार्थक-पूर्वपक्षसूत्रम् । ४र्थ सामान्यनियमात्, १०म विशेषनियमाच्च ।

(७) “दर्शनाच्च” ४३।१३ (५३०) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । च-कारस्य हेतुसमुच्चयार्थकत्वाच्च । ४र्थ सामान्यनियमात्, द्रष्टु विशेषनियमाच्च ।

(८) “न च कार्य्ये प्रतिपत्यभिसन्धिः” ४३।१४ (५३१) इत्यत्र “प्रतिपत्यभिसन्धिः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि “न च”-पदसमभिव्याहारात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । च-कारस्य हेतुसमुच्चायकार्थकत्वात् । ४र्थ सामान्यनियमात्, द्रष्टु विशेषनियमाच्च । परसूत्रे अधिकरणारम्भात् अत्र अधिकरणसमाप्तिः कल्पयितुं शक्यते । इति एतत्त्रयं पुनः पूर्वपक्षसूत्रम् । पूर्वपक्षेण अधिकरणसमाप्तिसाङ्गत्यम् उत्तराधिकरणे विचारयिष्यते ।

षष्ठम् अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ।

अत्र “अप्रतीकालम्बनान् नयतीति वादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च” ४३।१५ (५३२) इति सूत्रस्य “अप्रतीकालम्बनान्”-पदात् अस्य “अप्रतीकालम्बनाधिकरण” नाम । तत्र शंकर-वल्लभ-भाष्ययो अधिकरणारम्भ दृश्यते, अन्येषु तु न तथा । तेन शाकरभाष्ये सूत्रद्वयात्मक-तदीयपष्ठाधिकरणस्य प्रथमसूत्रम्, वल्लभभाष्ये सूत्रद्वयात्मकतदीयचतुर्थाधिकरणस्य प्रथमसूत्रम् । भान्सा-नि-श्री-श्रीष-भाष्येषु सूत्रदशकात्मकतदीयपञ्चमाधिकरणस्य नवमं सूत्रम् । भास्वभाष्ये तु सूत्रदशकात्मकतदीय-पष्ठाधिकरणस्य नवमं सूत्रम् । तच्च सूत्रद्वयम्

१। “अप्रतीकालम्बनान् नयतीति वादरायण

उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च” ४३।१५ (५३२)

२। “विशेष च दर्शयति” ४३।१६ (५३३)

अत्र (१) अप्रतीकालम्बनान् नयतीति वादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च” ४३।१५ (५३२) इत्यत्र “वादरायण” “तत्क्रतु” इति प्रथमान्तपदाभ्याम् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं सम्यग्गते । म्बमतन्व्यापनाय विषयान्तरज्ञापनाय च वादरायण इति प्रथमान्त-“नाम”-पदेन सूत्रस्य रचितत्वात् न दोषः । ततश्च “अमानत्र पुरुषः” इति प्रथमान्तपदस्य अत्र उदनीयत्वात् । अतः अत्र अधिकरणारम्भ युज्यते । ४र्थ सामान्यनियमात् १०म विशेषनियमात् १२म विशेषनियमाच्च । भान्सा-नि-म-श्री-श्रीष भाष्येषु अत्र अधिकरणं न रचितम् । तत्र एतदधि-

करणम् आरब्धाधिकरणस्य अक्षत्वेन गृहीतम् । तत् तु आगतदृष्ट्या संगतमेव प्रतिमाति । यत् पूर्ववर्तिकार्याधिकरणे 'कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्ते' तथा "विरोपितत्वाच्च" इति प्रथमसूत्रद्वयेन वादरिमतं विवृत्य पूर्वपक्षस्थावर्चकन्तु शब्दघटितं यत् "सामीप्यात् तु तद्व्यपदेशः" इति सूत्रं, तद् आरभ्य सूत्रत्रयेण तन्मतं निरभ्य "पर जैमिनिर्मुस्यत्वात्" इत्यादिसूत्रत्रयेण पुन मत्तान्तरं विवृतम् इति । तत् "अप्रतीकालम्बनान् नयति इति वादरायण उभययोऽदोषात् तत्कतुश्च" इति परवर्षिसूत्रेण यत् स्वमतवर्णनं तत् जैमिनिमतस्य अन्वारस्यपरम् इत्येव सकृतम् । तथापि पूर्वपक्षमतेन अधिकरणसमापनं न संगतम् । अत आगतदृष्ट्या पतदधिकरणस्य पूर्वाधिकरणाक्षत्वेमेव संगतम् इत्येव अनुमीयते । अन्यथा दोषापत्ते । सत्यम् एतत् । परन्तु "अप्रतीकालम्बनान् नयति" इति विविच्य निर्देशात् उपासकसामान्येन अनिर्देशात् विधेयमेदस्य अवस्यम्भावित्वात्, विधेयमेदात् च अस्य प्रथमाधिकरणत्वं युक्ततरमेव भवति । यदि अत्र पताह विरोपनिर्देशः न कृतः स्यात्, तदा पतदधिकरणस्य पूर्वाधिकरणाक्षत्वं संगतमेव आसीत्, नात्र सन्देहः । परन्तु तथा न कृतम् अत्र । अत विधेयमेदात् अस्य प्रथमाधिकरणत्वं संगतमेव । परन्तु तथा सत्यपि पूर्ववर्षि- 'कार्याधिकरणस्य' पूर्वपक्षसूत्रे समाप्तिकल्पनं न संगतम्, ग्रन्थे अस्मिन् कुत्रापि इयं शैली न अनुसृता । पतदपि न्यम्, तथापि सूत्राक्षरलक्षणस्य अर्थस्य प्राधान्यात्, पतदेव अमात्या स्वीकरणीयम् इति । अत अत्र अधिकरणारम्भं समुचितं एव । तथा च मान-नि-म-श्री-श्रीप-नाम्बेपु अधिकरणस्य अनारम्भात् दोष एव कल्पनीय इति ।

अत्र इदमपि बाधव्यम्—जैमिनिमतेन अधिकरणसमापनं न तावत् सम्पूर्णतया व्याससूत्ररचनाशैलीविरुद्धम् । जैमिने अन्यत्र तथाकरणं वैयासिकरीतिविरुद्धम्— इति सत्यम् । जैमिनिमतस्य अज्ञातं महणदर्शनात् । यथा—"तद्भूताधिकरणम्" ३।४।१० । अत्र यत् अधिकरणारम्भकसूत्रम् 'तद्भूतस्य तु नातद्भावे जैमिनेरपि नियमात्प्रपामावेभ्यः' ३।४।४० इति, तत्र "अपि" शब्देन भगवतो वादरायणस्य अपि सत्रं सम्मतिदर्शनात्—इति वृत्तौ स्पष्टतयैव उक्तम् । अत ध्यासीयसूत्ररचनाशैलीविरोधः न कल्पनीयः । ततश्च जैमिनीयपूर्वमीमांसाप्रतिपादितशास्त्रतात्पर्यनिर्णयकौशलमपि अत्र उत्तरमीमांसाया मपि सर्वत्र गृहीतमेव । तत्र पूर्वमीमांसाया या न्यूनता तस्या परिहारार्थैव व्यासस्य उत्तरमीमांसारम्भ इत्यपि विदितमेव विदुषाम् । अत जैमिनीयमतं न सर्वतोभावेन व्यासदेवेन वर्जितं निराकृतं वा, कपिलकणाद्वदोना मतनिराकरणमिव । तेन अत्र जैमिनीयमतेन एतत् कार्याधिकरणस्य समापनं न असंगतम्, न वा वैयासिकसूत्ररचनापद्धतिविरुद्धम् । यद्यपि अत्र जैमिनिमतं वृत्तौ पूर्वपक्षत्वेन उपन्यस्तं दृश्यते, तथापि अत्र कश्चित् व्याससम्मतिकल्पनं न मूर्च्छं दोषाय भवितुम् उचितम् इत्येव अनुमीयते । अत प्रथमान्तपदकेन विधेयमेदाच्च अत्र

पृथगधिकरणरचन न असंगतम् इति प्रतिभाति । सिद्धान्तम् अनुत्त्वा पूर्वपक्षेण अधिकरण-समापनमेव दोषावहं तथा व्यासशैलीविरुद्धम् । अत्र न तथा दृश्यते । अतः नात्र दोषः ।

(२) “विशेषं च दर्शयति” ४।३।१६ (५३३) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । च-कारस्य हेतुसमुच्चयार्थकत्वात् । ४र्थं सामान्यनियमात् द्रष्टु विशेषनियमाच्च, पादशेषात् तत्रैव अधिकरणसमाप्ति संगच्छते ।

चतुर्थाध्याये तृतीयपादसमालोचनम् ।

इदानीं द्रष्टव्यम् अनेन निबन्धेन अस्मिन् पादे अधिकरणरचनाया

(१) कति कीदृशाः नियमाः अत्र सङ्कलिताः ।

(२) कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृत्ताः ।

(३) काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः ।

(४) उपजीव्यश्रुतिबलेन कीदृशी च पादसंगतिर्भविष्यति इति ।

एते च चत्वारः विषयाः अधस्तात् क्रमेण प्रदर्श्यन्ते, तत्र प्रथमः तावत्

(१) कति कीदृशाः च नियमाः सङ्कलिताः ।

अत्र न कोऽपि नियमः सकलितः ।

(२) कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृत्ताः ।

अत्र ४।३।२ अधिकरणे वल्लभभाष्ये “वायुमब्दादविशेषविशेषाम्याम्” ४।३।२ इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४।३।३ अधिकरणे वल्लभभाष्ये “तद्धितोऽधि वरुण सम्बन्धात्” ४।३।३ इति सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

४।३।४ अधिकरणे माध्वभाष्ये “वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुते” ४।३।४ इति सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

४।३।६ अधिकरणे भा-रा-नि-म-श्री-श्रीप-भाष्येषु “अप्रतीकालम्बनान् नयति इति वादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च” ४।३।१५ इति सूत्रे अधिकरणस्य अरचनाया दोषः ।

एव च अस्मिन् पादे भाष्याणां दोषसमाहारे कृते दृश्यते

भाष्यनाम	अधिकरणस्य अरचनाया	अधिकरणस्य रचनाया
भास्करभाष्ये	१ दोषः	०
रामानुजभाष्ये	१ ”	०
निम्बार्कभाष्ये	१ ”	०
माध्वभाष्ये	१ ”	१ दोषः
श्रीकण्ठभाष्ये	१ ”	०

गोप्यनाम	अधिरक्षणस्य अरच ॥यां	अधिकरणस्य रचनायां
धीपतिमान्ये	१ दोष	०
वदममान्ये	२ दोषी	०

इति षष्ठः पाठपथे । तथा च अग्निम् पात्रे कृत्य गृह्यमाणस्यैव दोषामात्र ।

इदानीं द्रष्टव्यम्—

(३) काश्च धृतया फौश सूत्रे उरजोवपत्वेन गृह्यताम् ।

तत्र प्रथमाधिकरणे—

“अर्चिगदिना तन्मयिने” ४३१ इति सूत्रे

“अथ ऋनेरेव रस्मिभि ऊर्ध्वम् आक्रमते” (छा० ८।३।५)

“ते अर्चिपम् अग्निमग्मन्ति” (षृ० ६।१।५)

“ये च इमे अरणो धृद्धा तप इत्युपागतः” (षृ० ६।२।५)

द्विर्नवाधिकरणे—

‘वायुमन्द्रादधिरोषविपोषाम्याम्’ ४३१ इति सूत्रे

“मण्टं ये यवान् पन्थानम् आमाय अग्निगो रुम आगच्छति, स वायुलोक, स आदित्यलोकं, स वरुणलोकं, स इन्द्रलोकं, स मन्त्रापतिलोकं, स ब्रह्मलोकम् ।” (को० १।३)

“ते अर्चिपम् अग्निमग्मन्ति अर्चिपोऽष्ट, अद् आर्ष्यमाणपक्षम्, आर्ष्यमाणपत्वाद् यान् पदुददृष्टेति मासान् तान् ।” (छा० ५।१०।१)

‘मामेभ्य संयन्मरं, संयन्मरत् आदित्यम्, आदित्यात् चन्द्रमसं चन्द्रमसो विधुतत्तन्पुरम् अमानव सण्नां ब्रह्म गमयति ।’ (छा० ५।१०।२)

“यद्वा वै पुं रोऽग्नात् लोकात् मैति स वायुम् आगच्छति, तस्मै स तत्र निजिदृते यथा रथचक्रस्य स, तेन स ऊर्ध्वम् आक्रमते, स आदित्यम् आगच्छति ।” (षृ० ५।१०।१)

तृतीयाधिकरणे—

“तद्वितोऽधि वरुण सम्भधात्” ४३१ इति सूत्रे

चतुर्धाधिकरणे—

“आतिवादि कास्तस्त्रिधात्” ४३१ इति सूत्रे

“अग्निं लोक वायुलोकम् ।” (को० १।३)

“तत्पुरुषोऽमानव स प्तान् ब्रह्म गमयति ।” (छा० ४।१।५।५)

“वेद्युतेनेव ततस्तच्छ्रुते” ४३१ इति सूत्रे

“अमानव स एत्य ब्रह्मलोक गमयति ।” (१)

पञ्चमाधिकरणे

- “कार्यं वादरिस्य गत्युपपत्तेः” ४३।७ इति सूत्रे
 “स एतान् ब्रह्म गमयति ।” (छा० ४।१।५)
 “विशेषितत्वाच्च” ४३।८ इति सूत्रे
 “ब्रह्मलोकान् गमयति ।” (बृ० ६।२।१५)
 “स्मृतेश्च” ४३।११ इति सूत्रे
 “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
 परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥” (महा० १)
 “दर्शनाच्च” ४३।१३ इति सूत्रे
 “तयोर्ध्वम् आयन् अमृतत्वमेति ।” (छा० ८।६।६)
 “न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ।” ४३।१४ इति सूत्रे
 “प्रजापतेः सभा वेश्म प्रपद्ये ।” (छा० ८।१।८।१)
 “ये यदन्तरा तद् ब्रह्म ।” (छा० ८।१।४।१)

षष्ठाधिकरणे

- “अप्रतीकालम्बनान् नयतीति वादरायण उभयथाऽदोषात् तत्कतुश्च” ४३।१५ इति सूत्रे
 “नाम ब्रह्म ।” (छा० ७।१।५)
 “विशेष च दर्शयति” ४३।१६ इति सूत्रे
 “यावन्नाम्नो गर्तं तत्रास्य यथाकामचारो भवति ।” (छा० ७।१।५)
 “वाग्वाव नाम्नो भूयसी ।” (छा० ७।२।१)

इदानीं द्रष्टव्यम् एतादृशसूत्रोपजीव्यश्रुतिबलेन

(४) कीदृशी अस्य पादसंगतिः भविष्यति ।

(४) पादोऽयम् उपासकानाम् उत्क्रान्तिमार्गनिरूपणपरः इति सूत्रतः श्रुतितश्च अवगम्यते । एतदेव यथा विभिन्नमाध्येषु वर्णितं तद् अघस्तात् प्रदर्श्यन्ते । यथा

शांकरमतेन सगुणब्रह्मविद्. मृतस्य उत्तरमार्गाभिगमनम् ।

भास्करमतेन प्रायेण तथैव ब्रह्मणः सगुणनिर्गुणभेदानङ्गीकारः इत्येव अत्र मतभेदकारणम् ।

रामानुजमतेन -- अर्चिरादिगतिः ।

निम्बार्कमतेन विदुषो ब्रह्मप्राप्तये गतिनिरूपणम् ।

मध्वमतेन स्वर्गगम्ययोः निरूपणम् ।

श्रीकण्ठमतेन अर्चिरादिगतिनिरूपणम् ।

श्रीकरमतेन अर्चिरादिना मार्गेण गत्यागतिफलम् ।

चतुर्थ्यायः चतुर्थः पादः—द्वितीयम् अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् २३३

अत्र शकरमते यत् “सगुणमसविद मृतस्य उत्तरमार्गामिगमनम्” इति उक्तम्, तत् तु तन्मते भक्षण तादृशमेदस्वीकारादेव । अन्ये भक्षण निर्गुणत्व न स्वीक्रियते । अतोऽत्र अयं प्रमेद ।

इति चतुर्थाध्याये तृतीय पाद ।

चतुर्थाध्याये चतुर्थपादः ।

प्रथम सम्पद्याविर्भावधिकरणम् ।

अत्र “सम्पद्याविर्भाव स्वेन शब्दात्” ४१११ (५३४) इति सूत्रस्य “सम्पद्याविर्भाव” इति पदेन अस्य “सम्पद्याविर्भावाधिकरणं” नाम । अत्र श-मा-रा-नि-म-शी-श्रीप-माप्येषु सूत्रत्रयं गृहीतम् । माध्वमाप्ये एक, वल्लभमाप्ये सूत्रचतुष्टयम् इति । तत् च सूत्रत्रयं—

१। “सम्पद्याविर्भाव स्वेन शब्दात्” ४१११ (५३४)

२। “मुक्त प्रतिज्ञात्” ४११२ (५३५)

३। “आत्मा प्रकरणात्” ४११३ (५३६)

अत्र (१) “सम्पद्याविर्भाव स्वेन शब्दात्” ४१११ (५३४) इत्यत्र “सम्पद्याविर्भाव” इति प्रथमान्तपदात् तथा पाद्वारम्भात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तमेव । ४र्थं सामान्यनियमात् २य विशेषनियमाच्च ।

(२) “मुक्त प्रतिज्ञात्” ४११२ (५३५) इत्यत्र “मुक्त” इति प्रथमान्तपदात् अस्यापि अधिकरणारम्भकत्वं युक्तमेव, तथापि अर्थत साक्षात्त्वस्य माधान्यात् विधेयान्तरत्वाभावाच्च, तत्र युक्तम् । माध्वमाप्ये तथैव कृतमिति दृश्यते । तथापि नियमानुगृहीतत्वात् सप्तम्याम् आचार्याणां मतविशुद्धत्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वकल्पनं समुचितम् । अत माध्वमाप्ये अधिकरणारम्भात् दोष । ४र्थं सामान्यनियमात् ४र्थं विशेषनियमाच्च ।

(३) “आत्मा प्रकरणात्” ४११३ (५३६) इत्यत्रापि तथैव । “आत्मा” इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अत्र अधिकरणारम्भं समुचितं, माध्वमाप्ये तथैव कृतम् । परन्तु पूर्वसूत्रवत् अस्य साक्षात्त्वसिद्धे विधेयान्तरत्वाभावाच्च नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । ४र्थं सामान्यनियमात्, ४र्थं विशेषनियमाच्च । माध्वमाप्ये अधिकरणस्य आरम्भात् दोष । परसूत्रे अधिक-सम्पत्त्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिं संगच्छते ।

द्वितीयम् अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ।

अत्र ‘अविभागेन दृष्टत्वात्’ ४११४ (५३७) इति सूत्रस्य पदद्वयात् अस्य “अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणं” नाम । अत्र श-मा-रा-नि-म-शी-माप्येषु पददेव एकं सूत्रं

गृहीतम् । श्रीपतिभाष्ये तु एतदारभ्य सूत्रचतुष्टयं गृहीतम् । वल्लभभाष्ये अधिकरणं न आरब्धम् । तत्र एतत् सूत्रं तदीयसूत्रचतुष्टयात्मकप्रथमाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रम् । माध्व-
भाष्ये अनेन चतुर्थाधिकरणं रचितम् ।

अत्र प्रथमान्तपदामावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्व युक्तम् । तथापि पूर्वसूत्रात्
“मुक्त” “आत्मा” इति एकस्य प्रथमान्तपदस्य अध्याहारात्, अर्थतः विषयभेदात्, विधेयान्तर-
त्वात् ऊहनीयप्रथमान्तपदाच्च तद् युक्तमेव । ५म सामान्यनियमात्, ४र्थ विशेषनियमाच्च,
अन्वयप्रकार. वृत्तौ द्रष्टव्य । अत्र वल्लभभाष्ये अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः एव वाच्यः ।
परसूत्रे अधिकसम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव तस्य समाप्तिः ।

तृतीयं ब्राह्माधिकरणम् ।

अत्र “ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः” ४।४।५ (५३८) इति सूत्रस्य “ब्राह्मेण”
इति पदात् अस्य “ब्राह्माधिकरणं” नाम । अत्र श-भा-रा-नि-म-श्री-व-भाष्येषु अधिकरणम्
आरब्धम् । श्रीपतिभाष्ये तु एतत् सूत्रं तदीयद्वितीयाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रेषु द्वितीयं
सूत्रम् । श-भा-रा-म-श्री-भाष्येषु सूत्रत्रयं गृहीतम् । निम्बार्कभाष्ये तु सूत्रपञ्चकं, वल्लभभाष्ये
च सूत्राष्टकम् इति विशेषः । श-भा-रा-नि-श्री-भाष्येषु एतद्वि तृतीयम् अधिकरणम्, माध्वभाष्ये
तु पञ्चमम् अधिकरणम्, वल्लभभाष्ये च द्वितीयम् अधिकरणम् । तच्च सूत्रत्रयम्

१। “ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः” ४।४।५ (५३८)

२। “चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः” ४।४।६ (५३९)

३। “एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोध वादरायणः” ४।४।७ (५४०)

अत्र (१) “ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः” ४।४।५ (५३८) इत्यत्र “जैमिनि” इति
मतान्तरज्ञापकप्रथमान्त-नाम-पदसत्त्वात् अत्र अधिकरणारम्भ युक्तः । २०श विशेषनियमात्,
तथापि अस्य विधेयभेदात् “मुक्त” इति प्रथमान्त किञ्चित् पदम् अध्याहृत्य तत् करणीयम् ।
अन्वयार्थ वृत्ति द्रष्टव्या, ५म सामान्यनियमात्, ४र्थ विशेषनियमात् । श्रीपतिभाष्ये अधिकरणस्य
अनारम्भात् दोषः ।

(२) “चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वाद् औडुलोमि” ४।४।६ (५३९) इत्यत्र
“औडुलोमि” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि ४र्थ सामान्यनियमात्, प्रथमान्तनाम-पदेन प्रतिकूल-
मतान्तरस्य निर्देशात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । १०म विशेषनियमात् ।

(३) “एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोध वादरायण” ४।४।७ (५४०) इत्यत्र “वाद-
रायण” इति प्रथमान्तपदेन पूर्वपक्षवर्णनानन्तर स्वमतप्रदर्शनात् “एवमपि इति” पदाम्भ्यां च
साहाय्येन नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । ४र्थ सामान्यनियमात्, दृष्ट, १०म विशेष-
नियमान्तरम् । पर इने अत्रैव अन्वयसम्भत्या अधिकरणस्य आरम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च ।

चतुर्थं सङ्ख्याधिकरणम् ।

अत्र “सङ्ख्यादेव तु तच्छ्रुते” ४१४८ (५४१) इति सूत्रस्य “सङ्ख्यात्” इति पदत्वं अस्य “सङ्ख्याधिकरण” नाम । निम्बार्क-वल्लभ मिश्रेषु सर्वेषु भाष्येषु अत्र अधिकरण रचितम् । तत्र श-मा-रा धी-भाष्येषु तदीयचतुर्थाधिकरणे सूत्रद्वयं गृहीतम् । माध्वभाष्ये तदीयपञ्चाधिकरणस्य एतदेव एकं सूत्रम्, श्रीपतिभाष्ये तदीयपञ्चमाधिकरणे षष्ठं सूत्राणि । निम्बार्कभाष्ये सूत्रपञ्चात्मकतृतीयवृत्तीयाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रम् । वल्लभभाष्ये सूत्राष्टकात्मकतृतीयवृत्तीयाधिकरणस्य चतुर्थं सूत्रम् । तच्च सूत्रद्वयम्—

१। “सङ्ख्यादेव तु तच्छ्रुते” ४१४८ (५४१)

२। ‘अतएव चानन्याधिपति’ ४१४९ (५४२)

अत्र (१) “सङ्ख्यादेव तु तच्छ्रुते” ४१४८ (५४१) इत्यत्र प्रथमान्तपदामावेऽपि “आविर्भाव” इति ण्क् प्रथमान्तपदम् अन्वयाद्व्यतिरिक्तं अधिकरणं रचनीयम्, अन्वयानुरोधात् । ५म सामान्यनियमात् । तु शब्द अनुक्तपूर्वपक्षस्य व्यावर्धक, अतः अधिकरणारम्भ युक्त । १८श विरोपनियमात् । निम्बार्कवल्लभभाष्ययोः अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

(२) “अतएव चानन्याधिपति” ४१४९ (५४२) इत्यत्र “अनन्याधिपति” इति प्रथमान्तपदमत्वेऽपि च-कारात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । ४र्थ सामान्यनियमात् । द्विष्ट विरोपनियमाच्च । माध्वभाष्ये अत्र सप्तमाधिकरणस्य आरम्भात् दोषः । परसूत्रे अत्रिक-सम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिश्च ।

पञ्चमम् अमावाधिकरणम् ।

अत्र “अमावं वादरिराह भवेत्” ४१४१० (५४३) इति सूत्रस्य “अमाव”-पदात् अस्य “अमावाधिकरण” नाम । अत्र श्रीपतिवल्लभभाष्यद्वयमिश्रेषु सर्वेषु भाष्येषु अधिकरणम् आरब्धम् । श्रीपतिभाष्ये एतत् सूत्रं सूत्रपञ्चात्मकतृतीयवृत्तीयाधिकरणस्य तृतीयं सूत्रम्, वल्लभभाष्ये तु सूत्राष्टकात्मकतृतीयवृत्तीयाधिकरणस्य षष्ठं सूत्रम् । श-मा-धी-भाष्येषु सूत्रपञ्चात्मकतृतीयपञ्चमाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । रामानुजभाष्ये सूत्रसप्तकात्मकतृतीयपञ्चमाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम्, निम्बार्कभाष्ये सूत्रसप्तकात्मकतृतीयचतुर्थाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम्, माध्वभाष्ये सूत्रसप्तकात्मकतृतीयष्टमाधिकरणस्य प्रथमं सूत्रम् । तच्च सूत्रपञ्चकम्—

१। “अमावं वादरिराह भवेत्” ४१४१० (५४३)

२। “भावे जैमिनिर्विकल्पामननात्” ४१४११ (५४४)

३। “द्वादशहवदुमयविधं वादरायणोऽस्तः” ४१४१२ (५४५)

४। ‘तन्वमात्रे सन्धवदुपपत्ते’ ४१४१३ (५४६) ।

५। “भावे चात्रदूषत् ४१४१४ (५४७)

अत्र (१) “अभावं वादरिराह ह्येवम्” ४।४।१० (५४३) इत्यत्र “वादरिः” इति प्रथमान्तनामपदेन पूर्वपक्षवतारणेन विषयान्तरनिर्देशात् अधिकरणारम्भस्य युक्तत्वं, तथैव “एवम्” इति अपरप्रथमान्तपदेन तस्य युक्ततरत्वं कल्पयितुं शक्यते । ४र्थ सामान्यनियमात् ४र्थ विशेषनियमात् २०श विशेषनियमाच्च । श्रीप-व-भाष्ययोः अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

(२) “भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्” ४।४।११ (५४४) इत्यत्र “जैमिनिः” इति प्रथमान्तनामपदेन विषयान्तरनिर्देशं विनापि पूर्वपक्षकरणात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । ४र्थ सामान्यनियमात्, २०श विशेषनियमाच्च ।

(३) “द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः” ४।४।१२ (५४५) इत्यत्र “वादरायणः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि “अतः” इति पदेन साकाक्षत्वसिद्धेः नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, विषयान्तरस्य अज्ञापनाच्च १०म विशेषनियमात्, ४र्थ सामान्यनियमात्, ७म विशेषनियमाच्च ।

(४) “तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः” ४।४।१३ (५४६) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । ४र्थ सामान्यनियमात्, “सन्ध्यवत्” इत्यस्य प्रथमान्तत्वकल्पनेऽपि साकाक्षत्वम् अनिवार्यम्, अतो न अधिकरणारम्भकत्व युक्तम्, ७म विशेषनियमात् । श्रीप-व-भाष्ययोः अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

(५) “भावे जाग्रद्वत्” ४।४।१४ (५४७) इत्यत्रापि तथैव ४र्थ सामान्यनियमात्, ७म विशेषनियमाच्च । अतः नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । परसूत्रे अधिकरणारम्भदर्शनात् अत्रैव अधिकरणसमाप्तिः ।

पष्ठं प्रदीपाधिकरणम् ।

अत्र “प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति” ४।४।१५ (५४८) इति सूत्रस्य “प्रदीप”-शब्दात् अस्य “प्रदीपाधिकरण” नाम । अत्र ग-भा-श्री-भाष्येषु सूत्रद्वयेन एतत् पष्ठम् अधिकरणम् आरब्धम् । वल्लभभाष्ये तु एतत्सूत्रद्वयेन चतुर्थम् अधिकरणम् आरब्धम् । रा-भाष्ये सूत्रसप्तकात्मकतदीयपञ्चमाधिकरणस्य पष्ठं सूत्रम्, निम्बार्कभाष्ये सूत्रसप्तकात्मकतदीयचतुर्थाधिकरणस्य पष्ठं सूत्रम् । माध्वभाष्ये तथैव अष्टमाधिकरणस्य । श्रीप-भाष्ये सूत्रचतुष्टयात्मकतदीयचतुर्थाधिकरणस्य तृतीयं सूत्रम् । तेन रा-नि-म-श्रीप-भाष्येषु अधिकरणं न आरब्धम् । तत्र सूत्रद्वयम्

१। “प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति” ४।४।१५ (५४८)

२। “भाष्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि” ४।४।१६ (५४९)

अत्र (१) “प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति” ४।४।१५ (५४८) इत्यत्र “आवेशः”

इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं युक्तम् । “तथा हि” इति पदेन हेतुप्रदर्शनात् ।
 ४र्थं सामान्यनियमात्, १२श विशेषनियमाच्च । रा नि म-श्रीप-माप्येषु अधिकरणस्य अन्त-
 रम्भात् दोष ।

(२) “स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमायिष्कृतं हि” ४१११६ (५४९) इत्यत्र “अन्य-
 तरापेक्षम्” इति प्रथमान्तपदात् अस्यापि अधिकरणारम्भकत्व युक्तं, तथापि “हि”-शब्देन
 साक्षात्त्वविधानात् न युक्तम् । ४र्थं सामान्यनियमात्, ६ष्ट विशेषनियमाच्च । परसूत्रे सर्वं
 सम्भत्या अधिकरणारम्भात् अत्रैव अधिकरणसमाप्ति संगच्छते ।

सप्तम जगद्व्यापाराधिकरणम् ।

अत्र “जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणाद् असन्निहितत्वाच्च” ४१११७ (५५०) इति सूत्रस्य “जगद्व्या-
 पार” इति शब्दात् अस्य “जगद्व्यापाराधिकरण” नाम । अत्र सर्वे अधिकरणम् आर-
 व्यम् । श-मा-श्री-माप्येषु सप्तमम् अधिकरण, रा-माप्ये पञ्चाधिकरणं, नि-श्रीप-व-माप्येषु
 पञ्चमाधिकरणं, माच्चमाप्ये नवमाधिकरणम् । श-म-रा-व-माप्येषु षट् सूत्राणि गृहीतानि,
 नि-श्री-श्रीप-माप्येषु षष्ठ सूत्राणि, माच्चमाप्ये चत्वारि सूत्राणि गृहीतानि । तत्रापि एतत्
 सूत्रं द्विधाट्टमपि दृश्यते । तानि च षट् सूत्राणि—

- १। ‘जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणाद् असन्निहितत्वाच्च’ ४१११७ (५५०)
- २। ‘प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्ते’ ४१११८ (५५१)
- ३। ‘विकारवर्ति च तथा हि स्थितिमाह’ ४१११९ (५५२)
- ४। ‘दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने’ ४११२० (५५३)
- ५। ‘भोगमात्रसाम्यलिप्ताच्च’ ४११२१ (५५४)
- ६। ‘अनावृत्ति शब्दात् अनावृत्ति शब्दात्’ ४११२२ (५५५)

अत्र (१) ‘जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणाद् असन्निहितत्वाच्च’ ४१११७ (५५०)
 इत्यत्र “जगद्व्यापारवर्जम्” इति प्रथमान्तपदात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वं संगतमेव । ४र्थं
 सामान्यनियमात्, १२श विशेषनियमाच्च । माच्चमाप्ये इत्यनेनैव एकं सूत्रम् उत्तरार्द्धेन अपर
 सूत्रं पठ्यते । परन्तु तेन अधिकरणरचनाविषये न कोऽपि लामालम्ब दृश्यते । च-कारात्
 पृथग्हेतुत्वस्य सूचनात् पृथक्सूत्रत्व युक्तम्, तथापि विजातीयवैल्यव्याप्याभावात् तन्न युक्तम् ।
 ४र्थं सामान्यनियमात् ।

(२) “प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्ते” ४१११८ (५५१)
 इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् तथा “इति चेन्न” इति पदद्वयसत्त्वात् नास्य अधिकरणारम्भ-
 कत्वम् । ४र्थं सामान्यनियमात्, ५म विशेषनियमाच्च ।

(३) “विकारवर्ति च तथा हि स्थितिमाह” ४१११९ (५५२) इत्यत्र ‘विकारवर्ति’

इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि च-कारात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । ४र्थं सामान्यनियमात्, द्रष्ट विरोधनियमाच्च ।

(४) “दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने” ४।४।२० (५५३) इत्यत्र “प्रत्यक्षानुमाने” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि च-कारात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । ४र्थं सामान्यनियमात्, द्रष्ट विरोधनियमाच्च । माध्वभाष्ये सूत्रद्वयात्मकदशमाधिकरणारम्भे तस्य दोषः ।

(५) “भोगमात्रसाम्यलिंगाच्च” ४।४।२१ (५५४) इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । ४र्थं सामान्यनियमात्, द्रष्ट विरोधनियमाच्च ।

(६) “अनावृत्तिः शब्दात् अनावृत्तिः शब्दात्” ४।४।२२ (५५५) इत्यत्र “अनावृत्तिः” इति प्रथमान्तपदसत्त्वात् अस्य अधिकरणारम्भकत्व युक्तमपि, “अनावृत्तिः”-शब्देन साकाक्षत्व-विधानात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । ४र्थं सामान्यनियमात् । म-नि-श्री-श्रीप-भाष्येषु यथा-क्रमं षष्ठैकादशाष्टमषष्ठाधिकरणानि रचितानि, तेन तेषामेव दोषः । मुक्तपुरुषरूपोद्देश्यस्य ऐक्यात् अनावृत्तिरूपविधेयस्य प्रकृतात् वैजात्याभावात् नास्य पृथगाधिकरणारम्भकत्वं युक्तम्, तत्रैव ग्रन्थसमाप्तेश्च अधिकरणसमाप्तिश्च सुसङ्गता इति ।

चतुर्थाध्यायचतुर्थपाद-समालोचनम् ।

इदानीं द्रष्टव्यम् अनेन निबन्धेन अस्मिन् पादे अधिकरणरचनाया

१। कति कीदृशाः नियमाः अत्र संकलिताः ।

२। कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृताः ।

३। काश्च श्रुतयः कैश्च सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीताः ।

४। उपजीव्यश्रुतिबलेन कीदृशी च पादसंगतिः संगता इति ।

एते च चत्वारः विषयाः अधस्तात् क्रमेण प्रदर्श्यन्ते, तत्र प्रथमस्तावत्—

(१) कति च कीदृशाः नियमाः अत्र संकलिताः ।

अत्रापि न कोऽपि नूतनो नियमः संकलितः । अतः द्रष्टव्यम्

(२) कति च दोषाः कस्य भाष्यस्य कथं संवृताः ।

तल ४।४।१ अधिकरणे माध्वभाष्ये “मुक्तः प्रतिज्ञानात्” ४।४।२ सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

तत्रैव माध्वभाष्ये “आत्मा प्रकरणात्” ४।४।३ सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

४।४।२ अधिकरणे वल्लभभाष्ये “अविभागेन दृष्टत्वात्” ४।४।४ सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

४।४।३ अधिकरणे श्रीपतिभाष्ये “ब्राह्मणेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः” ४।४।५ सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

१।११ अधिकरणे निम्बार्कवल्गुममाप्ययो "संक्रान्तादेव तु तच्छ्रुते" ४।४।८ सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः ।

तत्रैव माध्यमाप्ये "अत एव चानन्याधिपति" ४।४।९ सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

१।१५ अधिकरणे धीपतियल्लममाप्यया "तन्वमात्रे स यद्यदुपपत्ते" ४।१।३ सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

१।१६ अधिकरणे रा-नी-म-धीप-माप्येषु "प्रदीपवद्गोत्रास्तथा हि नर्घयति" ४।१।५ सूत्रे अधिकरणस्य अनारम्भात् दोषः —

१।१७ अधिकरणे माध्यमाप्ये "दर्शयन्धैवं प्रयशानुमाने" १।१।२० सूत्रे अधिकरणस्य आरम्भात् दोषः ।

तत्रैव नि-म-ध्रीप-माप्येषु "अनाश्रुति शब्दात् अनाश्रुति शब्दात्" ४।१।२२ सूत्रे अधिकरणस्य रचनायां दोषः ।

एव च अस्मिन् पादे माप्याणां दोषमाहारे कृते दृश्यते—

माप्यनाम	अधिकरणस्य अरचनायां	अधिकरणस्य रचनायां
माध्यमाप्ये	१ दोष	५ दोषा
वल्लममाप्ये	२ दोषी	१ दोष
धीपतिमाप्ये	२ "	२ दोषी
निम्बार्कमाप्ये	२ "	१ दोष
रामानुजमाप्ये	१ दोष	०
धीनष्टमाप्ये	०	१ दोष

इति यत्कु शक्यते । तथा च अस्मिन् पादे शङ्करमास्करमाप्ययोरेव दोषाभावः ।

इदानीं ब्रह्मव्यम्—

(३) काश्च क्षुत्तय कौश सूत्रैः उपजीव्यत्वेन गृहीतम् ।

तत्र प्रथमाधिकरणे—

'सम्पद्याविर्भाव स्वेन शब्दात्' ४।४।१ इति सूत्रे

"एष सम्प्रमाद अस्मात् क्षरीणत् समुत्थाय पर ज्योति उपसम्पद्य स्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यते" (छा० ८।१।२।३)

'मुक्त प्रतिगानात्' ४।४।२ इति सूत्रे

"एते त्वेव ते मूय अनुव्याख्यास्यामि" (छा० ८।१।३)

'आत्मा प्रकरणात्' ४।४।३ इति सूत्रे

"य आत्मा अपहृतपाप्मा" (छा० ८।४।१)

द्वितीयाधिकरणे

“अविभागेन दृष्टत्वात्” ४१४ इति सूत्रे

“ज्योतिः उपसम्पद्य” (छा० ८।३।४)

“ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” (वृ० ४।४।६) ‘तत्त्वमसि’ (छा० ६।८।७)

तृतीयाधिकरणे

“ब्राह्मेण जैमिनीरूपन्यासादिभ्यः” ४१५ इति सूत्रे

“य आत्मा अपहतपाप्मा” “सोऽन्वेष्टव्यः” (छा० ८।७।१)

“तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति” (छा० ७।२।५।२)

“य. सर्वज्ञ. सर्ववित्” (मु० १।९, २।२।७)

चतुर्थाधिकरणे

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः” ४१८ इति सूत्रे

“स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेव अस्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति”

(छा० ८।२।१)

पञ्चमाधिकरणे—

“अभावं वादरिराह ह्येवम्” ४११० इति सूत्रे

“सङ्कल्पादेव” (छा० ८।२।१) “य एते ब्रह्मलोके” (छा० ७।१।३।१)

“मनसा एतान् कामान् पश्यन् रमते” (छा० ८।१।२।५)

“भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्” ४१११ इति सूत्रे

“स एकधा भवति त्रिधा भवति” (छा० ७।२।६।२)

“द्वादशावदुभयविध वादरायणोऽतः” ४११२ इति सूत्रे

“द्वादशाहम् ऋद्धिकामा उपेयुः (१) “द्वादशाहेन प्रजाकाम याजयेत्” (२)

“तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्ते” ४११३ इति सूत्रे

“मनसा एतान् कामान् पश्यन् रमते (छा० ८।१।२।५)

षष्ठाधिकरणे

“प्रदीपवद्वावेशस्तथा हि दर्शयति” ४११५ इति सूत्रे

“स एकधा भवति” (छा० ७।२।६।२)

“तत् केन कं पश्येत् (वृ० ४।५।१।५)

“ततोऽन्यद् विभक्तं यत् पश्येत् (वृ० ४।३।३०)

“स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ४११६ इति सूत्रे

“ततोऽन्यद्” (वृ० ४।३।३०) “तत् केन” (४।५।१।५)

सप्तमाधिकरणे—

“जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्नित्वाच्च” ४४१७ इति सूत्रे-

“आप्नोति स्वाराज्यम्” (तै० १।६।३)

‘प्रत्यक्षोपदे जाविति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्ते” ४४१८ इति सूत्रे

“आप्नोति स्वाराज्यम्” (तै० १।६।३)

“आप्नोति मनसस्पतिम्” (तै० १।६।२)

“विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह” ४४१९ इति सूत्रे

‘तवानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुष” (छ० ३।१२।६)

“दूर्ध्वयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने” ४४२० इति सूत्रे

“न तत्र सूर्यो माति” (क० ५।१५)

“न तद् भासयते सूर्यम्” (म० गी० १।५।६)

“भोगमात्रसाम्यलिमाच्च” ४४२१ इति सूत्रे

“आपो वै स्वल्न भीयन्ते लोकोऽमी” (१)

“स यथा गतां देवतां सलोकतां जयति” (वृ० १।५।२१)

“अनावृष्टिं ज्ञात्वात् अनावृष्टिं संजात्” ४४२२ इति सूत्रे

“न च पुनरावर्तते” (छा० ८।१।५।१)

“तेषां न पुनरावृष्टि” (वृ० ६।२।१५)

इदानीं द्रष्टव्यम् पतादशसुरोपजीव्यवृत्तिक्रमे—

(४) कीदृशी अस्य पादसंगतिर्भविष्यद्विचिता ।

उदाहृतवृत्तिसन्दर्भेण तथा सूत्राणाम् अक्षरार्थत एतत्पाठप्रतिपाद्यत्वेन यत् प्रतिभाति, तत् सगुणब्रह्मोपासनचरमफलं तथा निर्गुणब्रह्मज्ञानफलमेव । तत्र प्रथमाधिकरणत्रयेण निर्गुणब्रह्मविदां ज्ञानफलं वर्णितं, शिष्टेषु अधिकरणेषु सगुणब्रह्मविदां उपासनफलम् इत्येव विरोधः । अत्र ये स्वल्पनिर्गुणब्रह्मं शास्त्रतात्पर्यविविधत्वेन न अङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मतेन आपादम् अत्र सगुणोपासकानां चरमावस्मावर्णनमिति बोद्धव्यम् । अत उभयमतसाधारण्येन अत्र साधकानां साधनचरमफलमेव वर्णितम् इति स्थितम् । तथा हि यथा पृथगमाप्येषु निर्दिष्टं तत् इत्यम्—

शांकरमाप्ये—पूर्वभागेन निर्गुणब्रह्मविद् विदेहकैवल्यमाप्ति उपरभागेन च सगुणब्रह्मविदो

ब्रह्मलोकस्थिति इति निरूपणम् ।

शांकरमाप्ये—आयेण तथैव, मेदस्तु निर्गुणब्रह्मसंज्ञावे ।

रामानुजमाप्ये—ब्रह्ममाप्तिरूपम् अपुनरावृत्तिलक्षणम् ।

निम्बार्कभाष्ये अर्चिरादिभोगेण परब्रह्मप्राप्तानाम् आविर्भाववर्णनम् ।

माध्वभाष्ये परब्रह्मप्राप्तानां भोगनिरूपणम् ।

श्रीकण्ठभाष्ये— गुक्तिस्वरूपनिरूपणम् ।

श्रीकरभाष्ये—मुमुक्षुणा मुक्तिस्वरूपप्रकारं विचिन्त्य स्वाभाविकजीवभावनिवृत्तिपूर्वकशिव-
प्राप्तिरूप परमपुरुषार्थफलनिरूपणम् ।

अत्रापि यो भेदः दृश्यते स च प्रायेण नाममात्रेणैव, तन्मूलं च अद्वैतविशिष्टाद्वैतादि-
मतवादभेदः । इदानीं एतच्चतुर्थाध्यायस्य उपसंहारः चिन्तनीयः :

एवं च एतदध्यायस्य चतुर्षु पादेषु यद् आलोचितं तत् सर्वम् इदानीं संग्रहेण
चिन्तनीयम् । विज्ञाते च जिज्ञासितविषये यथा तल्लभाय इच्छा स्वाभाविकी, साधने
च समवधारिते तत्फलजिज्ञासापि तथैव स्वाभाविकी । अतः जीवजगद्ब्रह्मज्ञानतत्साधन-
निरूपणानन्तरं तत्साधनफलम् अत्र चतुर्थे अध्याये अभिहितम् । अनुसृतः अतः नैसर्गिकः
पन्थाः सूत्रकृद्भिः भगवद्भिः ।

तत्र अस्य प्रथमे पादे श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणम्, उपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्-
कृतवतः जीवतः पुण्यपापलेपविनाशलक्षणया मुक्तेः अभिधानम्, द्वितीये च पादे प्रियमाणस्य
उत्क्रान्तिप्रकारप्रदर्शनम्, तृतीये च पादे सगुणब्रह्मविदः मृतस्य उत्तरमार्गाभिगमनवर्णनम्,
तथा अन्तिमे पादे पूर्वभागे निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिकथनम्, उत्तरभागे च सगुण-
ब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितेः निरूपणम् । तथापि यथा तृतीयाध्यायारम्भे साधनफलभूतपर-
लोकगमनप्रकारवर्णनं दृश्यते, एतच्चतुर्थाध्यायस्य प्रारम्भेऽपि तथा श्रवणाद्यावृत्तिलक्षणं साधनमपि
वर्णितं दृश्यते । एतद्धि आपातदृष्ट्या अध्यायसंगतिलङ्घनेन मन्तव्यम् । तथापि यथा
तृतीयाध्यायस्य परलोकगमनागमनादिप्रकारवर्णनं नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यरूपब्रह्मज्ञानसाधन-
चतुष्टयान्तर्गत-प्रथमसाधनद्वयसूचकत्वेन गृह्यते, तथा अत्रापि चतुर्थाध्याये यत् श्रवणाद्यावृत्ति-
कर्तव्यतादिरूपसाधनवर्णनं, तदपि चतुर्थाध्यायप्रतिपाद्यफलनिरूपणस्य अङ्गत्वेन विवेचनीयम् ।
तेन च विवेचनप्रकारेण इत्थमेव भवितव्यम्, श्रवणमनननिदिध्यसनरूपं यत् साधनं तत्
कर्मोपासनादिरूपबहिरङ्गसाधनानां, तथा नित्यानित्यवस्तुविवेकशमदमादिषट्सम्पत्तिमुमुक्षुत्व-
रूपसाधनचतुष्टयस्य फलरूपमेव भवति । एवं च श्रवणाद्यावृत्तेः अपि फलरूपत्वं सिध्यति ।
अतः नात्र अध्यायसंगतिलङ्घनं शंकनीयम् ।

ततश्च अत्र सगुणनिर्गुणभेदेन यत् निरूपणं पादविभागतः कृतं, तत् शंकरभाष्यानु-
सारेणेति बोद्धव्यम्, भगवद्भारुहरामानुजादीनां मनेन ब्रह्मणः यः निर्गुणत्वोपदेशः श्रुतिषु दृश्यते
सोऽपि सगुणपरत्वेन व्याख्यायते । एतदर्थम् अत्रापि “अविभागो वचनात्” ४।२।१६ तथा
“अविभागेन दृष्टत्वात्” ४।४।४ इति सूत्रद्वयमेव पुष्कलं निदर्शनम् । अत्र या व्याख्या भगवद्-

मास्कररामानुजादीनां सम्मता, सा तु तेषां स्वकीयसिद्धान्तानुसारिणी, न तु सूत्राक्षरानु-
ययिनी, इति अतिस्पष्टतया प्रतिभाति । एतदर्थं तत्तत् माध्यादिक द्रष्टव्यम् । स्यादेतत्
अधुन एतदध्यायस्य समालोचनकालमत्र समाहर्षव्यम् । तद् यथा—

भाष्य	प्रथमपादे		द्वितीयपादे		तृतीयपादे		चतुर्थपादे		समष्टि
	अधि० रचनायां	अधि० अरचनायां	अधि० रचनायां	अधि० अरचनायां	अधि० रचनायां	अधि० अरचनायां	अधि० रचनायां	अधि० अरचनायां	
का०	दोषः	दोषः	दोषः	दोषः	दोषः	दोषः	दोषः	दोषः	
श०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
मा०	०	०	०	०	०	१	०	०	१
रा०	०	३	२	२	०	१	०	१	९
नि०	१	५	१	७	०	१	१	२	१८
म०	०	६	३	४	१	१	५	१	२१
श्रीक०	१	०	०	२	०	१	१	०	५
श्रीकर	०	४	२	२	०	१	२	२	१३
ख०	१	८	२	६	०	२	१	२	२२
	३	२६	१०	२३	१	८	१०	८	८९

एवं च	मास्कर-भाष्ये	१	दोषः, तत्र	रचनायां	०	अरचनायां	१
	रामानुज-	९	श्लोपा	"	२	"	७
	निम्बार्क-	१८	"	"	३	"	१५
	मध्व-	२१	"	"	९	"	१२
	श्रीकृष्ण-	५	"	"	२	"	३
	श्रीकर	१३	"	"	४	"	९
	खलम-	२२	"	"	४	"	१८
		८९			२४		६५

अत्रापि केवलं श्रीकरभाष्ये दोषामात्रं परिलक्ष्यते ।

ततश्च अस्मिन् अध्याये न एकोऽपि नियमः सङ्कलितः । सर्वेषां नियमानां संग्रहः
अन्वोपसंहारप्रस्तावे प्रदर्शनीयः ।

इदानीं द्रष्टव्यं समग्राध्यायस्य कतमे सूत्रे कस्य कीदृशः दोषः—

न प्रतीके न हि सः	४११४	सूत्रे वल्लभभाष्ये अधिकरणस्य अरचनायां दोषः	१
ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्	४११५	रा-नि-श्रीप-व-भाष्येषु	४
आसीन. सम्भवात्	४११७	वल्लभभाष्ये	१
यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्	४११११	रा-नि-म-श्रीप-भाष्येषु	४
आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्	४१११२	नि-श्रीप-भाष्ययोः	२
इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु	४१११४	मा-नि-व-गाष्येषु	३
अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः	४१११५	नि-म-व	३
अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्	४१११६	म-व-भाष्ययोः	२
अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयो.	४१११७	नि-व	रच० २
यदेव विद्ययेति हि	४१११८	रा-म-श्री-श्रीप-व-भाष्येषु	अर० ५
भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते	४१११९	म-व-भाष्ययोः	२
तन्मनः प्राण उत्तरात्	४१२३	नि-व	२
सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य.	४१२४	नि-व	२
भूतेषु तच्छ्रुतेः	४१२५	रा-म-श्रीप-व-भाष्येषु	रच० ४
नैकस्मिन् दर्शयतो हि	४१२६	मध्वभाष्ये	१
तदपीते. संसारव्यपदेशात्	४१२८	रा-नि-म-श्रीप-व	अर० ५
प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्	४१२१२	रा-नि-म-श्री-श्रीप-व	६
तानि परे तथा ह्याह	४१२१५	व-भाष्ये	१
अविभागो वचनात्	४१२१६	नि-श्री-भाष्ययो	२
रश्म्यनुसारी	४१२१८	म-नि	२
निगि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद् देह-			
भावित्वात् दर्शयति च	४१२१९	रा-नि-श्रीप-व-भाष्येषु	रच० ४
अतश्चायनेऽपि दक्षिणे	४१२२०	नि-म-व	अर० ३
योगिन प्रति च स्मर्यते स्मार्त्तं			
चैते	४१२२१	म-भाष्ये	रच० १
वायुमल्गादविशेषविशेषाभ्याम्	४१३२	व	अर० दोषः १
तडितोऽधि वरुणसम्बन्धात्	४१३३	म	१
वेधुतेनेव ततस्तच्छ्रुते	४१३६	म	रच० १

अमतीकालम्पनान् नयतीति यादरायण

उमयया दोषात् तन्मन्त्रुश्च

४३।५ सूत्रे भा-रा नि-म-श्री-

श्रीप-माप्येषु अधि० अर० दोष ६

मुक्तं प्रतिशानात्	४४।२	” म	माप्ये	” रच०	” १
आमा मकरणात्	४४।३	” म	”	” ”	” १
अविमगेन दृष्टत्वात्	४४।४	” य	”	” अर०	” १
त्राभ्रं जैमिनिरपन्यामादिभ्य	४४।५	” श्रीप	”	” ”	” १
सङ्ख्यादेव तु तच्छ्रुते	४४।८	” नि-व	माप्ययो	” ”	” २
अत्रपथ चानन्याधिपति	४४।९	” म	माप्ये	” रच०	” १
तन्वभावे स ध्यवदुपपरो	४४।१३	” श्रीप-व	माप्ययो	” ”	” २
मदीपवदविश्रान्तया हि दर्शयति	४४।१५	” रा नि-म-श्रीप-माप्येषु	”	” अर०	” ४
दर्शयतश्चैव प्र यज्ञानुमाने	४४।२०	” म	माप्ये	” रच०	” १
अनावृत्ति शब्दात् अनावृत्ति शब्दात्	४४।२०	” नि-म-श्री श्रीप-माप्येषु	”	” ”	” ४
एवं च येषु सूत्रेषु अन्येक	गाप्यस्य	दापा	ते तावत्—		ममष्टि— ८९
वह्नुमभाप्यस्य दोषात्—		तानि	परे तथा ब्राह्म		४२।१५
न प्रतीके न हि म	४१।४	निशि	नेति चेन्न सम्भ धातू	यावद्-	
मन्त्रदृष्टित्वपात्	४१।५	देहभा	वित्वात् दर्शयति च		४२।१९
आसीन सम्भवात्	४१।७	अतश्चा	यनेऽपि दक्षिणे		४२।२०
उतरस्याप्येवमसंज्ञेप पाते तु	४१।१४	पायुम	व्याद्विरोपविशेषाम्याम्		४३।२
अनारोपकाम्य एव तु पूर्वे तदवधे	४१।१५	तद्वितो	ऽधि वरुणसम्भन्धात्		४३।३
अभिहोत्राद्दि तु तत्कार्यार्थैव		अविमगे	न दृष्टत्वात्		४४।४
तदर्शनात्	४१।१६	सङ्ख्या	देव तु तच्छ्रुते		४४।८
अतोऽन्यापि श्लोकेपायुमयो	४१।१७	तन्वभा	वे स्तन्व्यवदुपपरो		४४।१३
यद्वेद्य विद्ययेति हि	४१।१८	रामानु	जमाप्यस्य दोषाय—		
भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते	४१।१९	मन्त्रदृ	ष्टित्कर्पात्		४१।५
तन्मन प्राण उचरात्	४२।३	यत्रैका	ग्रवात् तत्राविरोपात्		४१।११
सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य	४२।४	यदेव	विद्ययेति हि		४१।१८
भूतेषु तच्छ्रुते	४२।५	भूतेषु	यच्छ्रुते		४२।५
अपीते संसारव्यपदेशात्	४२।८	तदपी	ते संसारव्यपदेशात्		४२।८
प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्	४२।१२	प्रतिषे	धादिति चेन्न शारीरस्य		४२।१२

रामानुजभाष्यस्य दोषाय		आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्	४१११२
निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देह-		यदेव विद्ययेति हि	४१११८
भावित्वात् दर्शयति च	४१२१९	भूतेषु तच्छ्रुतेः	४२१५
अप्रतीकालम्बनान् नयतीति वादरायण		तदपीते. संसारव्यपदेशात्	४२१८
उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च	४३११५	प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्	४२११२
प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति	४१४१५	निशि नेतिचेन्न सम्बन्धस्य यावद् देह-	
निम्बार्कभाष्यस्य दोषाय		भावित्वात् दर्शयति च	४२११९
ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्	४१११५	अप्रतीकालम्बनान् नयति इति वादरा-	
यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्	४११११	यण उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च	४३११५
आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्	४१११२	ब्राह्मेण जैमिनिरुन्यासादिभ्यः	४१४१५
इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु	४१११४	तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः	४१४१३
आरब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः	४१११५	प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति	४१४१५
अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः	४१११७	अनावृत्ति. शब्दात् अनावृत्ति. शब्दात्	४१४२२
तन्मनः प्राण उत्तरात्	४२१३	माध्वभाष्यस्य दोषाय	
सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	४२१४	यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्	४११११
तदपीतेः संसारव्यपदेशात्	४२१८	इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु	४१११४
प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्	४२११२	अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः	४१११५
अविभागो वचनात्	४२११६	अग्निहोत्रादि तु कार्य्यायैव तद्दर्शनात्	४१११६
रश्म्यनुसारी	४२११८	यदेव विद्ययेति हि	४१११८
निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देह-		भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते	४१११९
भावित्वात् दर्शयति च	४२११९	भूतेषु तच्छ्रुतेः	४२१५
अतश्चायनेऽपि दक्षिणे	४२२०	नैकस्मिन् दर्शयतो हि	४२१६
अप्रतीकालम्बनान् नयतीति वादरायण		तदपीते संसारव्यपदेशात्	४२१८
उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च	४३११५	प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्	४२११२
संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः	४१४८	रश्म्यनुसारी	४२११८
प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति	४१४१५	अतश्चायनेऽपि दक्षिणे	४२२०
अनावृत्तिः शब्दात् अनावृत्तिः शब्दात्	४१४२२	योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते	४२२१
श्रीपतिभाष्यस्य दोषाय		वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः	४३१६
ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्	४११५	अप्रतीकालम्बनान् नयतीति वादरायण	
यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्	४११११	उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च	४३११५

माध्वमाप्यस्य दोषाय—		प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्	४२११२
मुक्त प्रतिशानात्	४१४२	अविभागो वचनात्	४२११६
आत्मा प्रकरणात्	४१४३	अप्रतीकालम्बनान् नयतीति वादरायण	
अतएव चानन्यापिपति	४१४९	उमयया दोषात् तत्कतुश्च	४३११५
भदीपत्रद्वेषस्तथा हि दर्शयति	४१४१५	अन वृत्ति. २० ।त् अनावृत्ति शब्दात्	४१४२२
दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने	४१४२०	मास्करमाप्यस्य दोषाय—	
अन वृत्ति शब्दात् अनावृत्ति शब्दात्	४१४२२	अप्रतीकालम्बनान् नयतीति वादरायण	
श्रीकण्ठमाप्यस्य दोषाय—		उमयया दोषात् तत्कतुश्च	४३११५
यदेव विधयेति हि	४१११८		

एवं च अधिकरणरचनानियमानुसारेण विभिन्नमाप्याणां पर्यालोचने कृते शंकर-
माप्यस्यैव निर्दोषत्व तथा च व्यासमतसन्निकृष्टत्वम् उपलभ्यते ।

अत्रेदं द्रष्टव्यम्, ब्रह्मजिज्ञासया प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य प्रथमांघच्यायुद्धये स्वपक्षस्थापन
परपक्षस्वपक्षनाम्भ्याम् यथा स.ज्ञात् तत्रनिर्गम्य कृत, तथा साधनफलस्वपृतीयचतुर्थाप्याय-
द्वयेऽपि पद्विघनात्, र्थनिर्गयान्तर्गताभ्यासमुन्नेन प्रसंगत तत्त्वनिर्देश कृत इति ।
स च पृतीयोच्याये द्वितीयपादे पञ्चम-पठ-सप्तमाधिकरणेषु दृश्यते, तथा चतुर्थ्यायाये चतुर्थपादे
प्रथमादिपृतीयोधिकरणेषु अपि उपलभ्यते । अत्र यत् सूत्रितं भगवता सूत्रकारेण, तेन ब्रह्मण
निर्गुणत्वपक्ष यथा स्फुटोभवति न तथा तस्य सगुणत्वपक्ष, उमयत्वपक्षो वा इति च । तत्र
सगुणब्रह्मवादिनां तथा तस्य सगुणत्वनिर्गुणत्वोभयत्वपक्षपातिनां मते । व्याख्यानं क्लिष्टकल्पनमेव
प्रतिभाति । तथापि 'अनावृत्ति शब्दात्' इति उपसंश्लेषेण, सगुणब्रह्मविदां ब्रह्मलोकात्
अनावृत्तिकथनात् "अयातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति उपक्रमसूत्रोक्तं ब्रह्मण सगुणत्वमेव प्रसज्यते,
न तु निर्गुणत्वम् इत्येव सूत्रकारमिषाय इत्येव शक्यते । परन्तु एतदृशी शङ्का न
समीचीना । उपसंश्लेषे सगुणनिर्गुणब्रह्मविदाम् उभयेनां फलवर्णनस्य उपपत्तेः, "अविभागेन
दृष्टत्वात्" इति सूत्रात् निर्गुणब्रह्मविदामेव फलवर्णनं स्पष्टम् । तथापि सगुणब्रह्मविदां
सुखभोगसम्भारनाया प्रकारभददर्शनय कौमुदित्यन्यायेन तेषां ब्रह्मलोकप्राप्तानाम् अनावृत्ति
कथनम् इति अयमेव सूत्रकाराणाम् आशयः । अन्यथा अम्भासापूर्वताममृतलिङ्गानां ध्वर्यतापत्ति,
भ्रुतियुक्तिविरोधात्पि च । ततश्च उपक्रमोऽसंश्लेषो मध्ये उपक्रमस्यैव बलाधिक्यम् इति
प्रसिद्धे । एतदर्थं महामहोपाध्यायसर्वत त्रस्वतन्त्र-अप्ययदीक्षित-विरचित "उपक्रमपरा
क्रम" ग्रन्थ अनुसन्धेय । सत्र प्रथमसूत्रे ब्रह्मजिज्ञासाया विपरीभृतं यद् ब्रह्म तत् सु
निर्गुणम् इत्येव संगतम् । ज्ञानकर्म अज्ञाननिवृत्तिरेव, सा च निवृत्ति अधिष्ठानज्ञानेनैव
सम्भवति । तच्च अधिष्ठानं निर्विरोधमेव स्यात्, सविरोधस्य अधिष्ठानत्वे विरोधाणां ब्रह्मणा

साकं सम्बन्धस्य दुर्निरूपतया, तेषां कल्पितत्वस्य अवश्यम्भावितया सविशेषब्रह्मणि कल्पिते तद्व्यवहारीकमूतविशेषाणामपि कल्पनायै विशेषान्तरापेक्षायाम् अनवस्थापत्तेः निर्विशेषचिन्मात्रस्यैव अधिष्ठानत्वं युक्तम् । एवं च निर्विशेषब्रह्मज्ञानायैव विचारकर्तव्यता उपक्रमसूत्रे प्रतिज्ञाता इति स्पष्टम् । तेन उपक्रमबलाधिक्यात् उपसंहारसूत्रं तदानुकूल्येन व्याख्येयम् । निर्गुणब्रह्मविदा लोकाभावात् सिद्धा एव अपुनरावृत्तिः, सगुणब्रह्मविदा लोकसत्त्वेऽपि अपुनरावृत्तिः, ब्रह्मलोके ब्रह्मणा तारकब्रह्ममन्त्रस्य उपदेशदानश्रवणात् (नृः ताः उपः) अतो व्यर्थैव इयमाशङ्का । अग्रे अन्तिमे उपसंहारे एतत् सविस्तरं वक्ष्यते । एवं च एतदध्यायेऽपि गङ्करभाष्यस्यैव निर्दोषत्वं व्यासमतसन्निकृष्टत्वं च प्रसिध्यति ।

इति चतुर्थाध्याय-समालोचनम् ।

तृतीयपादोपसंहारः

एवं च अधिकसम्मत्यनुसारेण सूत्रकृतानाम् एतद्ब्रह्मसूत्रग्रन्थस्य यद् रचनाकौशलं प्रतीयते, तदवलम्ब्य अस्य अधिकरणरचनायाः पर्यालोचने कृते यत्प्राप्तं तदेव इदानीं प्रदर्शनीयम् । अधिकसम्मतनियमानुसारेण प्रत्यध्यायं विभिन्नभाष्यदोषाणां य. पृथक् निर्णयः कृतः स एवात्र इदानीं समाह्रियते । द्वितीयपादान्ते सूत्ररचनानियमनिरपेक्षनिर्णयः, मतसाम्याधिक्यानुसारी निर्णयो वा प्रदर्शितः, अधुना एतत्तृतीयपादान्ते सूत्ररचनानियमसापेक्षनिर्णयफलं प्रदर्श्यते । तथाहि

भाष्यनाम	प्रथमाध्याये		द्वितीयाध्याये		तृतीयाध्याये		चतुर्थाध्याये		समष्टिः
	अधि० रचनायाम्	अधि० अरचनायां	अधि० रचनायाम्	अधि० अरचनायां	अधि० रचनायाम्	अधि० अरचनायां	अधि० रचनायाम्	अधि० अरचनायां	
शं०	०	०	०	०	०	०	०	०	
भा०	०	०	०	०	१	१	०	१	३
रा०	१	४	११	५	४	१५	२	७	४६
नि०	१	८	१०	१०	२	२०	३	१५	६६
म०	४	३	१८	१४	४२	१९	६	१२	१२१
श्री०	३	३	६	६	६	६	३	५	४७
श्रीप०	०	०	२	५	९	१३	३	७	३९
व०	२	२	१०	९	१४	२६	४	१८	८८
	११	२०	६०	४९	८१	१०६	२४	६५	४१६

धी० धीप० माप्ययो दोषा ३३३४६ सूत्रे = २ दोषौ
 रा० धीप० " " ३३३८, ३३३८ सूत्रयो = ४ दोषा

(३) माप्यत्रयदोषा —

रा० नि० धी०—११३२२, १३३४२, २३३११, २३३१२, २३३१३, २३३१५
 सूत्रेषु = १८ दोषा

रा० नि० य०—२१३३४, ३३२२२ सूत्रयो = ६ दोषा

रा० म० य०—२३३१६ सूत्रे = ३ दोषा

रा० धी० धीप०—२१३२२, ३३२२७ सूत्रयो = ६ दोषा

रा० म० धीप० ३३२२७ सूत्रे = ३ दोषा

नि० म० व०—१३३१५, ४३३१४, ४३३१५, ४३२२० सूत्रेषु = १२ दोषा

नि० धीप० य०—२३३१३ सूत्रे = ३ दोषा

म० धी० धीप०—३३२३६ सूत्रे = ३ दोषा

म० धी० य०—३३३४८ सूत्रे = ३ दोषा

म० धीप० व०—३३३६५ सूत्रे = ३ दोषा

रा० नि० धीप०—२३३१९, ३३३६० सूत्रयो = ६ दोषा

(४) माप्यचतुष्टयदोषा —

रा० म० धीप० व०—४३२१५ सूत्रे = ४ दोषा

रा० नि० धी० धीप०—३३३१६, ३३३४१ सूत्रयो = ८ दोषा

रा० नि० धीप० व०—३३३१९, ३३३१४, ४३३१५, ४३३१९ सूत्रेषु = १६ दोषा

रा० नि० धी० व०—२३३३७, ३३३१५ सूत्रयो = ८ दोषा

नि० म० धी० धीप०—४३३२२ सूत्रे = ४ दोषा

नि० म० धी० य०—२३३१९ सूत्रे = ४ दोषा

रा० नि० म० धीप०—३३३४०, ४३३११, ४३३१५ सूत्रेषु = १२ दोषा

(५) माप्यर्षचक्रदोषा —

रा० नि० म० धी० व०—२३३१२ सूत्रे = ५ दोषा

रा० म० धी० धीप० व०—४३३१८ सूत्रे = ५ दोषा

रा० नि० म० धीप० व०—३३३१८, ४३३१८ सूत्रयो = १० दोषा

रा० नि० म० धी० धीप०—२३३३०, ३३३२९, ३३३४५, ३३३४३,
 सूत्रेषु = २० दोषा

रा० नि० धी० धीप० व०—३३३३४, ३३३३७ सूत्रयो = १० दोषा

भा० रा० नि० श्री० श्रीप०—३।३।३६ सूत्रे = ५ दोषाः

(६) भाष्यषट्कदोषाः—

भा० रा० नि० म० श्री० श्रीप० ४।३।१५ सूत्रे— ६ दोषाः

रा० नि० म० श्री० श्रीप० व०—२।३।४०, ४।२।२२ सूत्रयोः = १२ दोषाः

एतेन एकाकी कः कतिषु सूत्रेषु दोषाक्रान्तः, तथा द्वौ मिलित्वा, त्रयः मिलित्वा, चत्वारः पंच षट् च मिलित्वा कतिषु सूत्रेषु दोषप्रस्ताः इति सर्वं ज्ञातुं शक्यते । तथा च कस्य केन सह कीदृशः सम्बन्धः सोऽपि अवगन्तुं शक्यः । नियमनिरपेक्षमतसाम्याधिक्यविचारस्थले द्वितीयपादे एवरीत्या बहुशः विचारितम् । अत्रापि तथा कर्तुं शक्यते, बाहुल्यभयात् विरम्यते ।

अत्र नियमनिरपेक्षं नियमसापेक्षं च यद् द्विविधनिर्णयफलं प्रदर्शितं, तत्र नियमसापेक्षं यत्फलं तदेव मुख्यत्वेन ग्रहणीयम् । यतः तत्र नियमरचनायाम् अष्टानां भाष्याणां मध्ये अधिकसम्मितरेव निर्दोषत्वस्य व्यासमतसन्निकृष्टत्वस्य च हेतुत्वेन कल्पिता । तादृशनियमनिवहैः भाष्याणां दोषादोषनिर्णयः कृत एव । तेन दोषश्चात्र स्वस्वीकृतनियमलंघनमेव नान्यः । नियमनिरपेक्षदोषादोषनिर्णयकाले यत् तत्तन्निर्णयकत्वेन गृहीतम्, एतद्ग्रन्थस्य द्वितीयपादे, तत्तु आचार्यवर्याणां महत्त्वम् असाधारणत्वादिकमेव गुणजातम् । अत्र तु तथा न कृतमिति बोद्धव्यम् । परन्तु तत्र इदं विचार्य यत् सिद्धान्तानुसारेणैव भास्करादयः सप्त आचार्याः शंकराचार्यसिद्धान्तविरोधिनः । शंकराचार्यस्तु अद्वैतवादी, भास्कराचार्यादयः सर्वे तद्विरोधिनः । भास्करः द्वैताद्वैतवादी, रामानुजः विशिष्टाद्वैतवादी, निम्बार्कः द्वैताद्वैतवादी, मध्वः द्वैतवादी, श्रीकण्ठः शैवविशिष्टाद्वैतवादी, श्रीपतिः शैवविशिष्टाद्वैतवादी, वल्लभः शुद्धाद्वैतवादी इति । अतः अद्वैतसिद्धान्तविरोधित्वे सर्वे सजातीयाः । यत्र एकस्य विरोधिन एकाधिकाः भवन्ति, तत्र मतसाम्याधिक्यफलम् एकस्यैव प्रतिकूलं भवति । अतः एतादृशमतसाम्यसार्थक्यं न सम्यक् सफलम्, तथापि कालगतपरत्वापरत्वानुरोधेन शंकरमित्रानां सर्वेषां शंकरात् अपरत्व निश्चितमेव । ब्रह्मसूत्रग्रन्थस्य शंकरप्राक्तनभाष्यादीनाम् उपलब्धिः तेषां मध्ये नैकस्यापि अभवत् इति तेषाम् वचनादिभिरेव अनुमातुं शक्यते । शंकरभाष्ये संगृहीतपूर्वपक्षादयः एव भास्करादिपरमविकानाम् आचार्याणाम् प्राचीनमतावगमोपायः आसीत् इत्येव बहुभिः कल्प्यते । यद्यपि भास्कराचार्यः उपवर्षाचार्यमतानुसारीति तदीयभाष्ये उक्तम्, रामानुजाचार्यः बोधायनमतानुगामीति तदीयभाष्ये धोषितम्, एवम् अन्येऽपि निम्बार्क-मध्वाचार्यादयः सर्वे स्वकीयभाष्याणां प्राचीनविमतमूलकत्वादिकं प्रतिपादयितुं प्रयतमानाः आसन् इति दृश्यते, तथापि तत्र कियत्परिमाणं विश्वासाहर्त्वं सत्यं वा, तत् नितरां विवादास्पदीभूतमिति निरपेक्षचेतसाम् अनुभवः । अतः साक्षादप्राप्तमूलकमतवादिभिः परवर्तिभिः सह अथवा सम्प्रदायसंरक्षणमतिभिः विरुद्धपक्षावलम्बिभिः

सह मतसाम्याधिक्यमात्रोपायेन व्यासमतविप्रकृष्टत्वरूपदोषविनिर्णय न सम्यक् पन्था मवितुम् अर्हति । अत एव सर्वे प्रायेण स्वीकृतयुक्त्यनुकूलनियमानुसारेण य निर्णय स एव अत्र कथञ्चित् सत्यसमीपवर्षी इति कल्पन विना गत्यन्तर नास्तीति समीचीन मतम् । अधिक-स्वीकृतानां तथा स्वस्वीकृतानां नियमानां स्थलान्तरे लंघनमेव अत्र दोषत्वेन गृहीतम् । अवतार-कल्पानाम् अनन्यसाधारणज्ञानसम्पन्नानां, किमधिक दैवीराक्तिसमन्वितानाम् आचार्याणां यदि दोषत्वेन किमपि सम्भाव्यं स्यात् गुरुसन्धि सर्पपतुलितानाम् अस्माक दृष्टौ तदा तत्र अयमेव एक पन्था विद्यते नान्य । तेन नियमाधीननिर्णयफलमेव अत्र शरणम् । व्याससम्मतमाप्यनिर्णयकारिभिर्विद्वद्भिस्तदनुसारेण शंकरमाप्यस्यैव निर्दोषत्वम्, अथ किं व्यासमतानुमतत्वम् इत्येव सिध्यति । तदनन्तरं भास्कर-श्रीपति-श्रीकृष्ण-रामानुज-निम्बार्क-वल्लभ-भास्वमाप्याणां यथाक्रम स्थानम् । भास्करे सम्प्रदायानुरोधात्पत्वात् शंकरसमसामयिकत्वाच्च दोषत्वमेव आपतितम् इति कल्पयितुं शक्यते । रामानुज निम्बार्क-भास्वानां सम्प्रदाया यथा अधुनापि प्राचल्येन उपलभ्यन्ते, भास्करस्य न तथा पूर्वस्मिन् कालेऽपि । ततश्च रामानुजादीनां मध्ये अद्वैतिभिः सह साम्प्रदायिकविरोध अपि अभवत् इत्यपि प्रवादविरूपण भूयते, अतस्तेषां भाष्यादिषु शंकरमतानुसरणसम्भावना अतियत्नेन तैर्निवारिता । शंकरसमये गृहविवाद नासीत्, भास्करसमये स आरब्ध, रामानुजादीनां समये स च प्रथलो जात । तेन मतमेवोऽपि शंकरमाप्येण सह तेषां रामानुजादीनां समधिक समभवत् । भास्करे तु एतेषाम् अभावात् शंकरव्याख्यानेन सह तस्य व्याख्यानं नात्यन्तं पृथक् सञ्जातम् । अतः नियमसापेक्षनिर्णय एव अत्र कथञ्चित् सत्यसंस्पर्शी मवितुम् अर्हति इति कल्प्यते ।

नियमानां परीक्षणम्

परन्तु तथा सत्यपि, अत्र संकलितनियमानां परीक्षणं कर्तव्यम् । नियमसफलनेऽपि यदि पक्षपातादिकदोषो प्रसज्येरन् तदा तादृशनियमैः किम् आश्रयनीयम् । अतोऽत्र प्रतिपादं विद्विषान् समभान् नियमान् संगृह्य समग्रेषु ५५५ सूत्रेषु कथं ते प्रयुज्यन्ते इत्येव अत्र वयं विचारयाम । एतत् कार्यं प्रतिसूत्रम् अस्मिन् कृतमेव, तदेवात्र पुन द्रष्टव्यं स्मर्तव्यं वा । दृष्टं च आविष्ट अन्तर्पर्यन्तं विंशति नियमा संकलिता अस्मिन् तृतीये पादे, तथैव एकादशसामान्य-नियमा एतद्ग्रन्थस्य प्रथमपादरूपमृगिकामागे ८२—८४ पृष्ठयो निरूपिता इति । ते च सामान्यनियमा, यथा—

सामान्यनियमाः

१। एकेन वा एकाधिकसूत्रेण वा यथाप्रयोजनम् अधिकरणानि रचयितव्यानि । तेन किमन्ति सूत्राणि प्रत्यधिकरणं वर्तियन्ते तत्र न नियम । (८२ पृष्ठ द्रष्टव्य)

२। यत्र एकेन सूत्रेण अधिकरणं रचितं स्यात्, तत्र तदेव सिद्धान्तसूत्रं भवत्येव । न तु पूर्वपक्षसूत्रं कचिदपि । तत्र पूर्वाधिकरणस्य सिद्धान्तं ब्रह्मा पूर्वपक्ष उहनीय । (८२ पृ)

३। अधिकरणद्वयमध्ये यः सम्बन्धः सोऽत्र संगतिशब्देन व्यवहियते । (८२-३ पृ.)

४। उद्देश्यतया विधेयतया वा सूत्रस्थप्रथमान्तपदस्यैव अधिकरणारम्भसूचकत्वम् ।
यथा “जन्माद्यस्य यतः” इति सूत्रे जन्मादिपदम् । (८३ पृ.)

५। ऊहनीयप्रथमान्तपदस्यापि अधिकरणारम्भसूचकत्वम् । यथा—“शास्त्रयोनित्वात्”
इति सूत्रे “तद् ब्रह्म सर्वज्ञम्” इति ऊहनीयप्रथमान्तपदम् । (८३ पृ.)

६। यत्र एकाधिकेन सूत्रेण अधिकरणं रचितं स्यात्, तत्र सर्वाणि क्वचित् सिद्धान्त-
बोधकानि, क्वचित् कतिपयानि तथा, शिष्टानि पूर्वपक्षबोधकानि यथा । विलक्षणत्वाधिकरणम्
(३।२।३) (८३ पृ.)

७। पूर्वपक्षसूत्रम् अधिकरणारम्भे तन्मध्ये वा दृश्यते, मतान्तरज्ञापनार्थं क्वचिदन्ते,
यथा ४।३।५ कार्याधिकरणे पूर्वपक्षेण अधिकरणसमाप्तिः । यत्र पूर्वपक्षानन्तरं सिद्धान्तपक्षः तत
पूर्वपक्षं मतान्तरज्ञापनार्थम् उक्तं, तत्रैव पूर्वपक्षसूत्रे अधिकरणसमाप्तिः नान्यत्र । (८३ पृ.)

८। कुत्रचित् सूत्रशृङ्खलामध्ये आक्षेपसमाधानरूपेण एकाधिकवारम् पूर्वपक्षसूत्राणि
सिद्धान्तसूत्राणि च दृश्यन्ते । यथा १।३।८ देवताधिकरणम् । (८४ पृ.)

९। कुत्रचित् एकस्मिन् एव सूत्रमध्ये पक्षद्वयं सन्निवेशितम् । यथा—“गौणश्चेत्तात्म-
शब्दात्” इति १।१।६ सूत्रम् । (८४ पृ.)

१०। एकेन एकाधिकसूत्रेण वा यत्र अधिकरणं भवति, तत्र अधिकरणस्य षडङ्गानि
अन्तर्निहितानि विज्ञेयानि । (८४ पृ.)

११। अधिकरणानि षट्, यथा संगति, फलभेदः, विषयः, सशयः, पूर्वपक्षः,
सिद्धान्तपक्ष इति । सूत्रकृता तु एतत्क्रमानुसारेण नैकमपि अधिकरणं स्पष्टतया रचितम्,
टीकाकृद्भिः सर्वत्र एतत् प्रदर्शितम् । (८४ पृ.)

विशेषनियमाः

१। सूत्रान्तर्गतपदानुसारेण अधिकरणनामकरणं सम्पादनीयम्, पुनरुक्तिशंका चेत्
प्रतिपाद्यविषयाद्यनुसारेण तत् कर्तव्यम् । (२ भा० २ पृ.)

यथा—“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” १।१।१ इति सूत्रस्य जिज्ञासानपदेन अस्य जिज्ञासाधि-
करणं नाम । “अतएव प्राणः” १।१।२३ अत्र प्राणाधिकरणं नाम कृत्वा “प्राणस्तथानुगमात्”
१।१।२८ अत्र पुनरुक्तिशंकया प्रतर्दनाधिकरणं नाम कृतं, प्राणशब्दस्य उभयत्र दृष्टत्वात् ।

२। अध्यायारम्भे पादारम्भे च अधिकरणारम्भः नियमेन करणीयः । (२ भा० २ पृ.)

यथा—“आवृत्तिसकृदुपदेशात्” ४।१।१ इत्यत्र “सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्” १।२।१ इति
अत्र वा अधिकरणम् आरब्धम् ।

३। उद्देश्यतया विधेयतया वा निराकाक्षप्रथमान्तपदस्य पुनः प्राप्तिपर्यन्तम् अधि-

करणास्थितिः कल्पनीया । तेन यावत् न अधिकरणारम्भकृतादृशप्रथमान्तपदघटितं सूत्रं पुन उपलभ्यते तावत् अधिकरणम् असमाप्तम् इत्येवं आयातम् । (२ मा० ३ पृ)

यथा “ईक्षतेर्नासन्दम्” १।१।५ इति सूत्रस्य अनेन्तरम् आनन्दमयोऽभ्यासात् १।१।२ इति सूत्रात् पूर्वसूत्रपर्यन्तम् ईक्षत्यधिकरणस्य स्थिति इति गम्यते ।

४। उद्देश्यविधेयान्यतरमेदात् विनयमेदात् वा अधिकरणमेदेन सूत्रमेद साधीयान्, अथवा अधिकरणावयवमेदबोधनात् विनयेमेदाद् वा सूत्रमेद युक्त । किंवा अवयवविशेषस्य वैशिष्ट्यसाधनात् सूत्रमेद करणीय । चेत् पदघटितसूत्रव्यतिरिक्तस्थले अधिकरणमध्ये पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षमेदात् सूत्रमेद युक्त । चकारादिपदेन अधिकरणावयवहतु दृष्टान्तादीनाम् एकैकस्य विजातीयवैलक्षण्यविधानाद् वा सूत्रमेद साधीयान् । (२ मा० ४ पृ)

यथा—“शास्त्रयोनित्वात् १।१।३” इति सूत्रे शास्त्रयोनित्वरूपहेतुप्रदर्शनाद् यदेव साध्यत्वेन कल्पनीयं, यथा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्व शास्त्रप्रमाणकत्वं वा, तेन ब्रह्मरूपोद्देश्यस्य अगतकारणरूपविशेषमिलनव्यवस्थापनात् अथवा शास्त्रप्रमाणकत्वविधेयमेदसाधनात्—“शास्त्र-योनित्वात्” इति सूत्रेण अधिकरणारम्भ संगच्छते, तेन अस्य पृथक्सूत्रत्व युक्तम् । अत “अन्माद्यस्य यत् शास्त्रयोनित्वात्” इति एकसूत्रत्वकल्पनं बलममतेन अवयवं भवति । तथैव निम्नार्कभतेन “शास्त्रयोनित्वात्” इति सूत्रेण सह “तत् तु समन्वयात्” इति सूत्रस्य एकाधिकरणत्वम् अयुक्तं भवेत्, विधेयमेदात् ।

५। यदि सूत्रमध्ये “अथ चेत्” “चेत्” इति चेत्” “इति चेत्” इत्यादिप्रसर्त्वं तदा अधिकरणं नारम्भणीयम् ।” (२ मा० ६ पृ)

यथा—“गौणध्वेषात्मशब्दात्” १।१।६ इति सूत्रे “गौण” इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि ‘चेत्’ शब्दयोगात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् ।

६। ‘च’ ‘अपि’ ‘वा’ ‘हि’ पदयोगात् अधिकरणावयवानां हेतुप्रभृतीनां समुच्चायकत्वेन अध्याहृतस्य अनध्याहृतस्य वा प्रथमान्तपदस्य साक्षात्क्षत्वे सिद्धे नाधिकरणारम्भकत्वम् । (२ मा० ८ पृ)

यथा—“मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते” १।१।५ इति सूत्रस्य ‘च’ फारशब्दात् ‘मान्त्र-वर्णिकम्’ इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि नाधिकरणारम्भकत्वम् । ‘च’-कारेण अत्र हेतोः समुच्चायकत्वविधानात्, न तु उद्देश्यविधेयमेदसाधनात् । “अन्तवत्त्वं सर्वज्ञता वा” २।२।४ इत्यत्र वा-शब्देन साक्षात्क्षत्वविधानात् । “अपि च स्मर्यते” १।३।२ इत्यत्र प्रथमान्तपदाध्याहारेऽपि “अपि च” शब्देन साक्षात्क्षत्वात् नाधिकरणारम्भकत्वम् । ‘देवादिष्वपि लोके” २।१।२ इत्यत्र ‘अपि’ शब्दयोगात् साक्षात्क्षत्वेन नाधिकरणारम्भ । “मात्तं वा नात्मविरनात् तथा हि दर्शयति” ३।१।७ इत्यत्र ‘वा’-शब्दात् साक्षात्क्षत्वम्, अत नाधिकरणारम्भ । ‘अरूपवदेव हि तत् प्रमानत्वात्”

३।२।१४ इत्यत्र 'हि' शब्दस्य साकाक्षत्वसाधकत्वम् । तेन अत्रापि नाधिकरणारम्भः कृतः ।

७। इतरादिशब्दात् अर्थात् 'इतरः' 'अन्यः' 'वाक्यशेषः' 'तद्वत्प्रसंगाः' 'अन्यथा' 'अप्राप्तिः' 'गौणी' 'प्रतिज्ञाहानिः' 'अविरोधः' 'व्यतिरेकः' 'एवम्' 'अथ' 'अस्मात्' 'नत्' 'अत' 'अनेन' 'असार्धत्रिकी' 'विभागः' इत्यादिशब्दवत् स्वरूपतः सापेक्षत्वार्थकप्रथमान्त-पदस्य न अधिकरणारम्भकत्वम् ।" (२ भा० ८ पृः)

यथा "नेतरोऽनुपपत्तोः" १।१।१६ इति सूत्रस्य 'इतरः' इति प्रथमान्तपदस्य 'कस्मात् इतरः' 'कस्य इतरः' इत्यर्थबोधनेन साकाक्षत्वसिद्धेः नाधिकरणारम्भकत्वम् । तेन श्रीकण्ठमतेन अत्र अधिकरणारम्भः न संगतः । तथैव "भेदव्यपदेशाच्चान्यः" १।१।२१ इति सूत्रे 'अन्यः' इति पदात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । "प्राणादयः वाक्यशेषात्" १।०।१२ इत्यत्र 'वाक्यशेषात्' इति पदात् साकाक्षत्वविधानात् नाधिकरणारम्भः । "अपीतौ तद्वत्प्रसंगात् असमञ्जसम्" २।१।८ इत्यस्मिन् सूत्रे "तद्वत्प्रसंगात्" इति पदात् साकाक्षत्वात् नाधिकरणारम्भः । "असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा" २।२।२० इत्यत्र 'अन्यथा'-पदेन साकाक्षत्वविधानात् नाधिकरणारम्भः । "प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्" २।२।२२ इति अत्र "अप्राप्तिः"-पदेन साकाक्षत्वस्य विधानात् नाधिकरणारम्भः । "गौणी असम्भवात्" २।३।३ इत्यत्र 'गौणी'-पदेन साकाक्षत्वविधानात् नाधिकरणारम्भः । "प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकशब्देभ्यः" २।३।६ इत्यत्र "प्रतिज्ञाहानिः"-पदेन साकाक्षत्वविधानात्, "अविरोधश्चन्दनवत्" २।३।२३ इत्यत्र 'अविरोधः'-पदेन साकाक्षत्वात्, "व्यतिरेको गन्धवत्" २।३।२६ इत्यत्र 'व्यतिरेक'-शब्देन साकाक्षत्वात्, "प्रकाशादिवन्नैवं पर" २।३।४६ अत्र 'एवं'-शब्देन साकाक्षत्वविधानात्, "रेतसिग्योगोऽथ" ३।१।२६ अत्र 'अथ'-शब्दात् साकाक्षत्वात्, "अतः प्रवोधोऽस्मात्" ३।१।८ इति अत्र 'अतः अस्मात्' पदाभ्यां साकाक्षत्वात् "अतोऽनन्तेन तथा हि लिंगम्" ३।२।२६ अत्र "अत तथा हि"-शब्दाभ्यां साकाक्षत्वात् "अनेन सर्वगतत्वम् आयामशब्दादिभ्यः" ३।२।३७ अत्र 'अनेन' शब्देन साकाक्षत्वात्, "उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्" ३।३।३० अत्र 'तत्'-शब्देन साकाक्षत्वात्, "असार्धत्रिकी" ३।०।१० इति अत्र स्वरूपतः साकाक्षत्वात् । "विभागः अतवत्" ३।०।११ अत्र 'विभागः'-शब्दस्य स्वरूपतः साकाक्षत्वात् अत्र नाधिकरणारम्भः ।

८। विरोधे मतिप्रतिपादानुसारेण अधिकरणनामकरणं करणीयम् । (२ भा० ११ पृ)

यथा— "प्राणरतथानुगमात्" १।१।२८ इति सूत्रे 'प्राण'-शब्देन नाधिकरणनामकरणम् । किन्तु तत्तन्नापयानुसारेण । यथा 'प्रतर्दनाधिकरणम्' इति नाम कृतम् । "अत एव प्राण" १।१।२३ इति सूत्रे प्राणाधिकरणनामकरणात् विरोधापत्तिः ।

९। यत्र अनिषेधार्थक 'तु' शब्देन सः प्रथमान्तपदस्य तत्र तेन नाधिकरणारम्भ-करणीयम् । (२ भा० ११ पृ)

यथा “शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवत्व” १।१।३० इति सूत्रे ‘उपदेश’ इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, अनिपेधार्थकत्वं च उच्ययोगात् । “तत् तु समन्वयात्” १।१।४ इति सूत्रे ‘तु’ शब्दस्य निपेधार्थकत्वं यथा दृष्टं नात्र तथा । अत्र अर्थसंकोचस्य विधानात् ।

१०। “विषयान्तरसूचनात् क्रते प्रथमान्त-नाम-पदेन सिद्धान्तपदमूलतन्वमतागुक्त्व-मतान्तरज्ञापने तथा स्वनाम्ना स्वमतज्ञापने च तत्प्रथमान्तपदस्य माधिकरणारम्भकत्वम् । (२ भा० २३ पृ०)

यथा—‘साक्षाद्दपि अवरोधं जैमिनि’ १।२।२८ इति सूत्रे “जैमिनि” इति त्रयमान्तपदसत्त्वेऽपि नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, प्रथमान्त-नाम-पदेन सिद्धान्तमूलतन्वमतागुक्त्व-मतान्तरज्ञापनात् । तथैव “अभिव्यक्तेरित्यात्मरथ्य” १।२।२९ “अनुस्मृतेर्भादरि” १।२।३० ‘सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति’ १।२।३१ इति सूत्राणाम् । तथैव “परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि” ३।४।१८ इति पूर्वपक्षसूत्रेण विषयान्तरसूचनात् ‘कार्यं भादरिरस्य गत्युपपत्तेः’ ४।३।७ इति सिद्धान्तसूत्रेण विषयान्तरसूचनात् अधिकरणारम्भः । तथैव “तदुपर्यपि वादरायण सम्भवात्” १।३।२६ इति सूत्रेण विषयान्तरसूचनात् अधिकरणारम्भः ।

११। प्रथमान्तपदभाष्येऽपि उद्देश्यविशेषान्तरसमुच्चायक-हेतुसमुच्चायक-‘च’-कारादि-शब्दयोगेऽपि तथा ‘चेत्’ शब्दयोगेऽपि एवं च अधिकरणनिपेधेऽपि विषयस्रुतिमेवात् अधिकरणमेव करणीयम् ।

यथा—“अनुकृतेस्तस्य च” १।३।२२ इति सूत्रे प्रथमान्तपदभाष्यात् ‘अनुकृते’ इति हेतुबोधक-शब्देन सह ‘च’-कारयोगेन हेतुसमुच्चायकत्वबोधनात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम्, तथापि ‘न तत्र सूर्यो माति’ (मुण्डक २।२।१०) इत्यादि स्रुतेर्विषयत्वात् पूर्वाधिकरणाश्रित दहरस्रुतित मेवात् च अत्र अधिकरणारम्भः सगच्छते । तथा ‘नातिचिरेण विरोधात्’ ३।१।२३ इति सूत्रेऽपि बोद्धव्यम् ।

१२। प्रथमान्तपदभाष्येऽपि यत्र ‘अपि’ ‘च’ ‘वा’ ‘हि’ प्रभृति-असंगान्तरत्वबोधक-शब्देन उद्देश्यविशेषान्तरमेव प्रसज्येत, तत्र प्रथमम् अधिकरणं युक्तम् ।

यथा—“न संख्योपसंभ्रद्दपि नानामावावृत्तिरेकाद्य” १।४।११ इति सूत्रे प्रथमान्त-पदभाष्येऽपि ‘अपि’-शब्देन तथा ‘च’-कारेण असंगान्तरस्य बोधनात् अस्य अधिकरणारम्भकत्वम् ।

१३। ‘च’ ‘अपि’ प्रभृतिपदेन उद्देश्यविशेषान्तरातिरिक्तविषयस्य उद्देश्यविशेष-विशेषणरूपेण सल्लिखेत् ‘अपि’-पदस्य ‘च’-कारस्य च नाधिकरणारम्भवाचकत्वम् ।

यथा—“प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्” १।४।२३ इति सूत्रे पूर्वाधिकरणोक्त-यत् ब्रह्मण्य निमित्तकारणत्वरूपविशेषत्वविधानं तन्मन्तरम् अत्र ‘च’-कारेण ब्रह्मण्य प्रकृतित्व-

रूपोपादानकारणत्वव्यवस्थापनात् विशेषणद्वारा विधेयान्तरस्य विधानात् अधिकरणभेदः युज्यते एव । एतावन्तः नियमाः प्रथमाध्याये संकलिताः इति ।

१४। 'चेत्' 'इति चेत्'-प्रभृतिशब्दसत्त्वेऽपि यत्र शंकाभागे पंचम्यन्त-प्रथमान्त-पदद्वयसत्त्वं तत्र अधिकरणारम्भः युक्तः ।

यथा—“भोक्त्वापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत्” २।१।१३ इति सूत्रे शंकाभागे 'भोक्त्वापत्तेः' इति पंचम्यन्तपदस्य तथा 'अविभागः' इति प्रथमान्तपदस्य सत्त्वात् अत्र अधिकरणारम्भः युक्त एव ।

१५। यत्र पूर्वसूत्रे 'व्याख्यातम्' 'तदुक्तम्' एवंसजातीयकं प्रसंगसमाप्तिसूचकं पदं, तत्र परसूत्रस्य निराकांक्षत्वबोधकत्वे सति अधिकरणारम्भः करणीयः ।

यथा “विकरणत्वात्तेति चेत् तदुक्तम्” २।१।३१ इति सूत्रात् परं यत् “न प्रयोजनवत्त्वात्” २।१।३२ इति सूत्रं, तत्र प्रथमान्तपदाभावेऽपि तस्य अधिकरणारम्भकत्वम् । तथा “एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः” २।१।१२ इति सूत्रात् परं भोक्त्वापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत्” २।१।२३ इति सूत्रे अधिकरणारम्भः ।

१६। यत्र हेतुत्रयं 'च'-कारादिपदेन समाह्रियते, तत्र अधिकरणसमाप्तिकल्पनं समुचितम् । तेन तदनन्तरं यत् सूत्रं तत्र प्रथमान्तपदाभावेऽपि तेन अधिकरणारम्भः संगच्छते ।

यथा- “उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च” २।१।३६ इति सूत्रात् परं “सर्वधर्मोपपत्तेश्च” २।१।३७ इति सूत्रेण अधिकरणारम्भः संगच्छते । तथा “नैकस्मिन्नसम्भवात्” २।२।३३ इति सूत्रे इतः पूर्ववर्तिसूत्रद्वये 'च'-कारद्वयस्य वर्तमानत्वात् अधिकरणारम्भकत्वम् ।

१७। पूर्वापरसूत्रयोर्मध्ये च-कारयोगात् मध्यपतितसूत्रस्य प्रथमान्तपदस्य साकांक्षत्वम्, तेन तस्य न अधिकरणारम्भकत्वम् । हेतुबोधकप्रवाहान्तःस्थितस्य च-कारस्य मध्येऽपि अध्याहारेण साकांक्षत्वविधानात् मध्यपतितस्य प्रथमान्तपदस्य न अधिकरणारम्भकत्वम् ।

यथा “वैधर्म्याच्च न स्वमादिवत्” २।२।२९ इति सूत्रात् अनन्तरं “न भावोऽनुपलब्धेः” २।२।३० इति सूत्रं, ततः “क्षणिकत्वाच्च” २।२।३१ इति सूत्रम् ; अत्र “न भावोऽनुपलब्धेः” २।२।३० इति मध्यपतितसूत्रस्य प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि अस्य पूर्वापरसूत्रद्वयमध्ये 'च'-कारयोगात् न अधिकरणारम्भकत्वम् । “पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते” २।४।१२ इति अत्रापि तथा । “नानुमानमतच्छब्दात्” १।३।३ इति अत्र अपि तथा ।

१८। उक्तपूर्वपक्षे प्रथमान्तपदेन सह निषेधार्थक-‘तु’-शब्दस्य न अधिकरणारम्भकत्वम् । अनुक्तपूर्वपक्षव्यावर्तकत्वे 'तु'-शब्दस्य न वाधकत्वम् ।

यथा—“तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्” २।३।२९ इति सूत्रे पूर्वपक्षव्यावर्तक-‘तु’-शब्दसत्त्वेऽपि 'तद्गुणसारत्वात्' इति पदेन पूर्वपक्षस्य उक्तत्वात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् ।

“तत्तु समन्वयात्” १११० इति सूत्रस्य अनुकपूर्वपक्षत्वात् पूर्वपक्षव्यावर्तक-‘तु’-शब्देन अधिकरणारम्भकत्वम् । अत्र न तथा ।

१९। ‘तु’-शब्दवर्जित प्रथमान्तपदात् ‘स्यात्’-शब्दसत्त्वम् अधिकरणारम्भकम् ।

यथा—“पूर्वविकल्प प्रकरणात् स्यात् किया मानसवत्” ३१३४५ इति सूत्रे ‘पूर्वविकल्प’ इति प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि ‘तु’-शब्दयुक्त-‘स्यात्’-शब्दस्य अभावात् नास्य अधिकरणारम्भकत्वम् । तथैव स्मर्यमानमनुमानं स्यादिति” ११२२५ इति सूत्रे न अधिकरणारम्भम् । अत्र प्रथमान्तपदसत्त्वेऽपि ‘तु’-युक्त-‘स्यात्’-शब्दस्य अभावात् । तथैव “शमदमा घुपेत स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तद्गतया तेषामवन्त्यानुष्ठेयत्वात्” ३१३२७ इत्यत्र योद्धव्यम् । तेन “चराचरस्यपात्रयस्तु स्याच्छब्दव्यपदेशो माकस्तद्वावमावित्वात्” २१३१६ इति सूत्रे प्रथमान्तपदात् ‘तु’-शब्द-युक्त-‘स्यात्’-शब्दस्य वर्तमानत्वात् अधिकरणारम्भकत्वम्, अत न व्यभिचारः ।

२०। पूर्वपक्षसूत्रीय प्रथमान्त-नाम-पदेन परमतनिर्देशे कृते तेन विषयान्तर सूचिते अधिकरणारम्भ करणीय । विषयान्तरस्य अनिर्देशे न करणीय ।

यथा—“स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय” ३१३४४ इति सूत्रे अधिकरणारम्भ कृत । परन्तु “छाज्ञादप्यविरोधं जैमिनि” ११२२८ इति सूत्रस्य स्वमतप्रतिकूलपूर्वपक्षत्वामावात् अनेन न अधिकरणारम्भे कृत । अत्र स्वमतानुकूलमतान्तरज्ञापनमात्रस्य कृतत्वात् । तथा “परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि” ३१३१८ इति सूत्रेण प्रथमान्त-नाम-पदेन स्वमतप्रतिकूलविषयान्तरस्य ज्ञापनात् अधिकरणारम्भे कृतः । इति विशेषनियमाः ।

एतैः नियमनिवहैः अद्यानां माप्याणाम् अधिकरणरचनाविषयकं तुलनाफलं यत् लब्धं तत्तु प्रदर्शितमेव । नियमनिरपेक्षतुलनाफलं तु पतद्ग्रन्थस्य द्वितीये पाठे सन्नित्यम् । सूत्रपाठे, सूत्रयोगे, सूत्रविभागे, अतिरिक्तसूत्रग्रहणे, गृहीतसूत्रवर्जने, तथा सूत्रक्रमविपर्यये च दशानां माप्याणां तुलना कृता । तत् तुलनाफलमपि द्वितीयपादोपसंहारे प्रदर्शितम् । तत्र नियमविक्रमं न किञ्चित् अवलम्बितम्, अस्माभ्यतत्वात् । सूत्रकृतां स्वातन्त्र्यं न सर्वथा युक्तितन्त्रम् । शांकर-माप्यादपि प्राचीनतरं माप्यं यदि किञ्चन प्राप्यत, तदा तद्माप्येण सह तुल्यित्वा माप्याणां दोषादोपविचारं कथञ्चित् सममविव्यत् । परन्तु तादृशमाप्याविक्रमं इदानीं नैकमपि लभ्यते । अतः कतम पाठः समीचीन इति ज्ञानाति मगवान् वादरायण स्वयम् । अतः व्याससम्मत-ब्रह्मसूत्रमाप्यविनिर्णये, नियमसापेक्षं यत् अधिकरणरचनातुलनाफलं तदेष अत्र प्रमाणं शरणां च अस्माकम् । सूत्रपाठाद्विषयमकतुलनाफलं तस्मिन्निर्णये अलम् ।

नियमानां प्रकृतिनिर्णयः ।

पतेषां सामान्य-विशेषनियमानां मध्ये चतुर्थ-विशेषनियममन्तरेण सर्वे नियमा अधि-

करणविषयकाः । तत्र कतिचित् अधिकरणप्रकृतिपरिचायकाः, कतिचित् अधिकरणनाम-निर्देशविषयकाः, अपरे च अधिकरणारम्भणीयत्वविषयकाः तन्निषेधविषयकाश्च वर्तन्ते ।

सामान्यनियमाना मध्ये, चतुर्थ-पंचमौ अधिकरणारम्भविषयकौ, अन्ये अधिकरण-परिचायकाः ।

विशेषनियमाना तु तृतीय एव अधिकरणप्रकृतिपरिचायकः । अधिकरणनाम-निर्देशविषयकौ प्रथमाष्टमौ । अधिकरणारम्भणीयत्वविषयकाः द्वितीय-एकादश-द्वादश-त्रयोदश-चतुर्दश-पचदश-षोडश-ऊनविंश-विंश-सख्यकाः नियमाः । अधिकरणारम्भणीयत्वनिषेधविषय-कास्तु पंचम-षष्ठ-सप्तम-नवम-दशम-सप्तदश-अष्टादश-संख्यकनियमाः । चतुर्थविशेषनियमस्तु सूत्रविषयकः एव ।

(१) तत्रापि प्रकारान्तरेण प्रथमान्तपदसंक्रान्तनियमाः त्रयः, यथा चतुर्थ-पंचम-साधारण-नियमौ, तथा तृतीयविशेषनियमः इति ।

(२) पादारम्भे अधिकरणारम्भ-करणीयत्वनियमः द्वितीयः विशेषनियमः एकः एव ।

(३) च-कारादि-पदसंक्रान्तनियमा ४र्थः, ६ष्ठः ; ११शः, १२शः, १३शः, १६शः, १७शः इति सप्त ।

(४) 'चेत्' शब्दधटितनियमौ ५मः, १४श इति द्वौ ।

(५) इतरादि-साकाक्षशब्दधटितनियमः ७मः इति एकः एव ।

(६) तु-शब्दधटितनियमौ ९मः १८शश्चेति द्वौ ।

(७) नाम-पदधटितनियमौ १०मः २०शश्चेति द्वौ ।

(८) 'व्याख्यातम्' 'तदुक्तम्' इत्यादि-पदधटितनियमः १५शः इति एकः ।

(९) 'स्यात्' पदधटितनियमः—१९श इति एकः एव ।

नियमानां सारसंग्रहः ।

एतेषां नियमानां यत् सारभूतं तद् हि—

१। उद्देश्यतया वा विधेयतया वा यत्र निराकाक्षप्रथमान्तपदम् अथवा तादृशपदस्य अध्याहारः आवश्यकः तत्रैव अधिकरणारम्भः । प्रथमान्तपदस्यैव निर्देशपरत्वात् साकाक्षत्वस्य च अस्वातन्त्र्यं हि प्रसिद्धमेव, तेन तदेव अधिकरणारम्भवाचकम् ।

२। पादारम्भे सर्वत्र अधिकरणारम्भः करणीयः । अधिकरणव्यापकपादमेदात् व्याप्याधि-करणस्यापि मेदस्य अवश्यम्भावित्वात् ।

३। विषयश्रुतिमेदस्यापि अधिकरणारम्भकत्वम् । श्रुत्यर्थनिर्णयस्यैव एतदग्रन्थस्य मुख्यप्रयोजनत्वात् ।

४। अधिकरणसमाप्तेरपि पराधिकरणस्य आरम्भकत्वम् । समाप्तेरेव सम्बन्धविधटकत्व-
प्रसिद्धे ।

५। प्रथमान्तपदस्य विशेषण पूर्वप्रकृतेन सह साकाक्षत्वम् अधिकरणारम्भस्य बाधकम् ।
आकांक्षायाम् सम्बन्धकत्वप्रसिद्धे ।

६। च वा तु हि अपि चेत् नहि इतर अन्यद्वत्यादिशब्दानां साकाक्षत्वबोधकत्वम्,
स्मुच्चय-विकल्प-संकोच-ननेषाद्यर्थपरत्वात् । तेन एतेषां सत्त्वम् अधिकरणारम्भस्य बाधकम् ।

७। च-कारादिना हेतोः स्मुच्चये नाधिकरणारम्भः । हेतुसाध्ययोः ध्यातिसम्बन्धात्
साकाक्षत्वप्रसिद्धे । किन्तु प्रकृतोद्देश्यविधेयान्यतरमेदबोधकत्वे निराकाक्षत्वप्रसिद्धे तद्वारम्भ विष-
यान्तरस्य सूचनात् ।

८। उपर्युपरि-हेतुत्रयप्रदर्शनम् अधिकरणसमाप्तिसचकम् । त्रिरुक्तस्य वक्तव्यशेषत्वेन
एवद्वारात्, प्रतिगाथा पूर्णरूपत्वाच्च ।

९। हेतुबोधकपूर्वापरसूत्रद्वयमध्यपतितसूत्रस्य सहेतुकप्रथमान्तपदसत्त्वं नाधिकरणा-
रम्भकत्वम् । सजातीयबाहुल्यस्य सामर्थ्याधिक्यनियमात् । एतदेव नियमरचनायां मूलमत्र
अस्माकम् आसीत् ।

नियमानां साम्प्रदायिकोपदेशाधीनत्वम् ।

एव च सूत्ररचनार्था ये च नियमाः सूत्रकृद्भिः अनुसृता ते सर्वे युक्तिमूलका अलोक-
यिरुद्धा च इति । तथापि साम्प्रदायिकोपदेशस्य आनर्थक्यं न कल्पनीयम् । नियमम् अनुसृत्यापि
विप्रतिपक्षे सम्भवात् । यत् सूत्रोपजीव्यमृत्तिमृत्तिप्रमृत्तिप्रदृष्टे माप्यकागणां मतानैक्यं दृश्यते,
तत्रापि हेतु द्युत्यादीनां पदाद्यवलम्बनेन सूत्राणाम् अरचितत्वमेव । न वा एतत् सूत्रकृता-
न्यूनत्वम् इति कल्पयितुं शक्यते । यत् गुरुशिष्यकमेण विद्या समधिगम्या, अन्यथा सा न
फलवती भवति इति सज्जानानुमकत्वेन प्रसिद्धमेव । गुरोरेव तत्त्वप्रकाशतत्त्वस्य प्रतीकत्वात् ।
अतः अत्र साम्प्रदायिकोपदेशस्य आनर्थक्यं न शक्यताम् । चरमोपसंहारे वैयासिकसाम्प्र-
दायिकत्वविचारविष्यते ।

भाष्याणां मध्ये श्रेष्ठतमत्वनिर्देशो हेत्वन्तरम् ।

अत्र अधिकरणरचनानियमानुसारेण शांकरव्याख्यानस्य श्रेष्ठत्वे निर्दोषत्वे वा अपर
एको हेतु उपलभ्यते । स च हेतुः—आलोच्यमानानां भाष्याणां मध्ये नियमविरुद्धं सत्
केवलमेकं शांकरभाष्यमेव एककं, तथा अन्येन सह न अन्येषां प्रतिपक्षत्वेन दृश्यते । सर्वत्र
शंकरमते नियमानुसारि सत् कस्यचित् अपरस्य एकस्यापि अनुकूलमेव भवति इति परिलक्ष्यते ।
अन्यत् सर्वं भाष्यं नियमविरुद्धं सत् बहुषु स्थलेषु एककमेव स्वकीयव्याख्यानविशेषस्य
प्रवर्तकम् इति दृश्यते । तथा च शांकरभाष्ये नियमानुवर्तनेन सह तत्प्रतिपक्षस्यापि अनुमोदनं

समर्थन वा यथा लभ्यते, न तथा भाष्यान्तरेषु इति अक्रामेनापि अंगीकर्तव्यम् इति । श्रीपति-
भाष्यमपि एककं न कस्यापि विरोधि, तथापि अनेन सह मिलित्वा तथैव भवति । अतः तस्य
न शाकरभाष्यसमकक्षत्वम् इत्यपि ध्येयम् ।

अत्र अयम् अपर. एकशंकावसर. सोऽपि अत्र निरसनीयः । अत्रेदं शंक्यते कथं
व्याससम्मतब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णयार्थं केवलम् अधिकरणरचनाजन्य. दोषगुणविचारः कृतः, सूत्रार्थ-
विचारः कथं न सम्पादितः इति । एतदर्थं सूत्रार्थविचारः एव मुख्यं कारणम् । अतः अधिकरण-
रचनाविचारद्वारा योऽत्र निर्णयः कृतः स न सम्यक् पन्थाः, स न अविस्मवादी उपायः इति ।

अस्योत्तरम् इदम् एतदर्थम् अधिकरणरचनाविचारः एव उपजीव्यत्वेन तथा
मुख्यत्वेन समाश्रयणीयः । यतः ग्रन्थोऽयं ब्रह्मसूत्राख्यः आपाततः श्रुत्यध्ययनजन्यसंशयस्य
भीमासामुखेन तत्त्वज्ञानतत्साधनफलादीनां दार्शनिकशैलीम् अनुसृत्य दार्शनिकरीत्या प्रकटनार्थं ।
एतदर्थमेव सूत्राणि रचितानि, न तु न्यायसाख्यादीनामिव श्रुतिमूलकस्वानुभवसिद्धपृथङ्-
मोक्षमार्गप्रदर्शनार्थं । तेन श्रुत्यर्थः एव सूत्रार्थः, श्रुत्यर्थानुसारेणैव च सूत्रार्थं
करणीयः । श्रुतितात्पर्यविरुद्धः सूत्रार्थः न कदापि साधनीयः । अतः अत्र व्यासमत नाम
स्वतन्त्रं किञ्चिदपि नैव सम्भवति । यदेव श्रुतितात्पर्यं तदेव व्यासमतम् । श्रुतितात्पर्यमपि
पूर्वभीमासादर्शनोक्तलोकवेदसाधारण-नियमनिवहैरेव आविष्करणीयम् । अतश्च व्ययन्तार्थः
एव सूत्रार्थः भवितुम् उचितः । तथा सति ग्रन्थेऽस्मिन् व्यासमत नाम किञ्चिदपि यदि वर्तते
तत् तु एतद्ग्रन्थरचनायामेव व्यासानुसृतमार्गरूपं यत् किञ्चित्, अथवा व्यासावलम्बितग्रन्थ-
रचनाशैलीरूपं यत् किञ्चित्, अथवा ग्रन्थप्रतिपाद्यविषयविन्यासरूपं यत् किञ्चित् भवितुम् अर्हति ।
एतदेव अत्र मुख्यत्वेन अधिकरणरचनम् अधिकरणविन्यासः वा भवति । अधिकरणविन्यासे
तथा अधिकरणारम्भे तत्समापने च व्यासीयवैलक्षण्यं स्वातन्त्र्यं वा यथा प्रकटीभवितुं सम्भा-
व्यते, न तथा सूत्रार्थवर्णनेन, तस्य श्रुत्यर्थरूपत्वात् । अतः व्याससम्मतभाष्यनिर्णयार्थम् अत्र
अधिकरणरचनाजन्यवैलक्षण्यमेव विचारणीयम् । तेन च एतदेव अत्र सम्यगुपायत्वेन कल्पि-
तम् अवलम्बितं च अस्माभिः ।

अथ यद्युच्येत पूर्वपक्षश्रुतिनिर्णये तथा तस्य सिद्धान्तश्रुतिनिर्देशे च व्यासमतत्वेन
किञ्चिदपि अवगन्तव्यम् । यथा जैमिनिवादप्रिभृतीनां मतत्वेन क्वचित् किञ्चित् किञ्चित् ग्रन्थे-
ऽस्मिन्नेव उक्तम् । अतः श्रुतिसाहाय्येनैव योऽपि सिद्धान्तः अत्र सन्निवन्ध, स एव व्यासीय
सिद्धान्तः न तु सर्वत्र श्रौतसिद्धान्त इति एव । नेय शंका सगता । यतः सिद्धान्तश्रुतिनिर्दे-
शोऽपि भीमासादर्शनावलम्बितमार्गेणैव सम्पादितः, न तु व्यासस्य अलौकिकशक्तिबलेन आविष्कृतः ।
तेन यत्र कुत्रचित् श्रुत्यर्थभीमासानियमम् अलंघित्वा एतादृशी सम्भावना व्यासेनैव आशंकिता तत्रैव
वादरायण इति स्वनाम्ना तन्निर्देशः कृतः तेनैव । अन्यत्र सर्वत्रैव भीमासानियमानुसरणफलमेव

प्रदर्शित सूत्रकृद्भि । इयं च प्रया अन्यस्य आदितः अन्तर्पर्यन्तम् अवलम्बिता इति दृश्यते । अत एव एतादृशशंकावसर नास्त्येव । ग्रन्थेऽसिन् अन्यकृता स्वकीयमतानुप्रवेशकालेऽपि नास्ति । एतदेव एतदग्रन्थस्य 'सृष्ट्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यसृष्ट्यनवकाशदोषप्रसंगात्" २।१।१ इति सूत्रे प्रपञ्चितम् । अत्र पौल्ल्येयमतमात्रस्य निषिद्धत्वम् उक्तम् । तथापि एतेन सूत्रार्थविचारस्य वैफल्यम् अत्र न कल्पनीयम् । सूत्राक्षरत एव योऽर्थे येन केनापि लभ्यते, केनचिदर्थेन अननुक्तं सन्, सोऽपि अर्थे श्रुतितात्पर्यरूपव्यासमतनिर्णयार्थं प्रयोजनीय एव । सोऽपि एकं पन्था प्रथमस्यास्य तात्पर्यनिर्णये व्यासमतविनिर्णये वा । परन्तु अत्रापि स्वकीयसंस्कारप्राधान्यं दुष्परिहरणीयमेव । संस्कारवशात् स्पष्टार्थोऽपि अज्ञातसारेण अन्यथा नीयते । बहूनि सूत्राणि पर्यन्तातीयकानि दृश्यन्ते, यत्र एकतरपक्षविनिर्णयाया कथञ्चित् दुराधा इत्येव प्रतिभाति । वाग्जालविरतरपटुता यस्य यादृशी भवति, तदुक्त्य एव प्रायेण अग्रान्तत्वेन गृह्यन्ते । तर्कप्रतिष्ठानता तावत् विमिश्रमाप्याणां तर्केणैव अवधार्यते । अतः सूत्रार्थविचारम् अपेक्ष्य अधिकरणविचार एव सुगमं पन्था बहूनां मादृशानाम् अल्पबुद्धीनाम् । अत एव अत्र सूत्रपाठाद्विधिविधिविपरीते अधिकसम्मतनिरूपणेन तथा अधिकरणरचनाविषयकविचारधारैव व्यासामिमत्तद्व्यसूत्रमाप्यनिर्णयाय प्रयत्नोऽयं कृतः । अस्य साफल्यं तदैव भविष्यति यदा विद्वांसः अत्र सूत्रार्थविचारद्वारापि प्रवर्तन् इति ।

इति श्रीचिद्बन्धनानन्दपुरी-विरचिते व्याससम्मतद्वयसूत्र
माप्यनिर्णये तृतीयपादे ।

समर्थनं वा यथा लभ्यते, न तथा भाष्यान्तरेषु इति अक्रामेनापि अगीकर्तव्यम् इति । श्रीपति-
भाष्यमपि एककं न कस्यापि विरोधि, तथापि अनेन सह मिलित्वा तथैव भवति । अतः तस्य
न शाकरभाष्यसमकक्षत्वम् इत्यपि ध्येयम् ।

अत्र अयम् अपरः एकशकावसरः सोऽपि अत्र निरसनीयः । अत्रेदं शक्यते कथं
व्याससम्मतब्रह्मसूत्रभाष्यनिर्णयार्थं केवलम् अधिकरणरचनाजन्यः दोषगुणविचारः कृतः, सूत्रार्थ-
विचारः कथं न सम्पादितः इति । एतदर्थं सूत्रार्थविचारः एव मुख्यं कारणम् । अतः अधिकरण-
रचनाविचारद्वारा योऽत्र निर्णयः कृतः स न सम्यक् पन्थाः, स न अविसम्बादी उपायः इति ।

अस्योत्तरम् इदम् एतदर्थम् अधिकरणरचनाविचारः एव उपजीव्यत्वेन तथा
मुख्यत्वेन समाश्रयणीयः । यतः ग्रन्थोऽयं ब्रह्मसूत्राख्यः आपाततः श्रुत्यध्ययनजन्यसंशयस्य
भीमासामुखेन तत्त्वज्ञानतत्साधनफलादीनां दार्शनिकशैलीम् अनुसृत्य दार्शनिकरीत्या प्रकटनार्थः ।
एतदर्थमेव सूत्राणि रचितानि, न तु न्यायसाख्यादीनामिव श्रुतिमूलकस्वानुभवसिद्धपृथङ्-
भोक्षमार्गप्रदर्शनार्थः । तेन श्रुत्यर्थः एव सूत्रार्थः, श्रुत्यर्थानुसारेणैव च सूत्रार्थः
करणीयः । श्रुतितत्पर्यविरुद्धः सूत्रार्थः न कदापि साधनीयः । अतः अत्र व्यासमतं नाम
स्वतन्त्रं किञ्चिदपि नैव सम्भवति । यदेव श्रुतितत्पर्यं तदेव व्यासमतम् । श्रुतितत्पर्यमपि
पूर्वभीमासादर्शनोक्तलोकवेदसाधारण-नियमनिवहैरेव आविष्करणीयम् । अतश्च व्यथ्यन्तार्थः
एव सूत्रार्थः भवितुम् उचितः । तथा सति ग्रन्थेऽस्मिन् व्यासमतं नाम किञ्चिदपि यदि वर्तते
तत् तु एतद्ग्रन्थरचनायामेव व्यासानुसृतमार्गरूपं यत् किञ्चित्, अथवा व्यासावलम्बितग्रन्थ-
रचनाशैलीरूपं यत् किञ्चित्, अथवा ग्रन्थप्रतिपाद्यविषयविन्यासरूपं यत् किञ्चित् भवितुम् अर्हति ।
एतदेव अत्र मुख्यत्वेन अधिकरणरचनम् अधिकरणविन्यासः वा भवति । अधिकरणविन्यासे
तथा अधिकरणारम्भे तत्समापने च व्यासीयवैलक्षण्यं स्वातन्त्र्यं वा यथा प्रकटीभवितुं सम्भा-
व्यते, न तथा सूत्रार्थवर्णनेन, तस्य श्रुत्यर्थरूपत्वात् । अतः व्याससम्मतभाष्यनिर्णयार्थम् अत्र
अधिकरणरचनाजन्यवैलक्षण्यमेव विचारणीयम् । तेन च एतदेव अत्र सम्यगुपायत्वेन कल्पि-
तम् अवलम्बितं च अस्माभिः ।

अथ यद्युच्येत पूर्वपक्षश्रुतिनिर्णये तथा तस्य सिद्धान्तश्रुतिनिर्देशे च व्यासमतत्वेन
किञ्चिदपि अवगन्तव्यम् । यथा जैमिनिवादरिभृतीनां मतत्वेन क्वचित् किञ्चित् किञ्चित् ग्रन्थे-
ऽस्मिन्नेव उक्तम् । अतः श्रुतिसाहाय्येनैव योऽपि सिद्धान्तः अत्र सन्निवन्धः, स एव व्यासीय
सिद्धान्तः न तु सर्वत्र श्रौतसिद्धान्तः इति एवः । नेय शका सगता । यत् सिद्धान्तश्रुतिनिर्दे-
शोऽपि भीमासादर्शनावलम्बितमार्गेणैव सम्पादितः, न तु व्यासस्य अलौकिकशक्तिबलेन आविष्कृतः ।
तेन यत्र कुत्रचित् श्रुत्यर्थभीमासानियमम् अलङ्घित्वा एतादृशी सम्भावना व्यासेनैव आशङ्किता तत्रैव
वादरायण इति स्वनाम्ना तन्निर्देशः कृतः तेनैव । अन्यत्र सर्वत्रैव भीमासानियमानुसरणफलमेव

प्रदर्शित सूत्रकृद्भिः । इयं च प्रथा ग्रन्थस्य आवृत्तौ अन्तपर्यन्तम् अवलम्बिता इति दृश्यते । अत एव एतादृशशर्कावसर नास्त्येव । ग्रन्थेऽस्मिन् ग्रन्थकृता स्वकीयमतानुभवेशशर्कालेशोऽपि नास्ति । एतदेव एतद्ग्रन्थस्य “स्मृत्यनवकाशदोषसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषसंगात्” २।१।१ इति सूत्रे प्रपञ्चितम् । अत्र पौरोष्यमतमात्रस्य निषिद्धत्वम् उक्तम् । तथापि एतेन सूत्रार्थ-विचारस्य वैफल्यम् अत्र न कल्पनीयम् । सूत्राक्षरत एव योऽर्थं येन केनापि लभ्यते, केन-चिदर्थेन अगनुद्धं सन्, सोऽपि अर्थं द्युतितात्पर्यरूपव्यासमतनिर्णयार्थं प्रयोजनीय एव । सोऽपि एकः पन्था म यस्यास्य तात्पर्यनिर्णये व्यासमतविनिर्णये वा । परन्तु अत्रापि स्वकीय संस्कारभाधान्यं दुष्परिहरणीयमेव । संस्कारवशात् स्पष्टार्थोऽपि अज्ञातसारेण अन्यथा नीयते । भूदनि सूत्राणि एवंजातीयकानि दृश्यन्ते, यत्र एकतरपक्षविनिर्णयाद्या कथंचित्-दुराशा इत्येव प्रतिभाति । वाग्जालविस्तरपटुता यस्य यादृशी भवति, तदुक्त्य एव प्रायेण अमान्तत्वेन गृह्यन्ते । तर्कप्रतिष्ठानता तावत् विभिन्नमाप्याणां तर्कैर्गैव अवधार्यते । अत सूत्रार्थविचारम् अपेक्ष्य अधिकरणविचार एव सुगम पन्था भूदनां मादृशानाम् अल्पसुद्धीनाम् । अत एव अत्र सूत्रपाठद्विविधविधियगे अधिकसम्मतनिरूपणेन तथा अधिकरणरचनाविषयक-विचारद्वारैव व्यासामिततद्वक्षसूत्रमाप्यनिर्णयाम प्रयत्नोऽयं कृतः । अस्य साफल्यं तदेव भविष्यति यत्र विद्वांस अत्र सूत्रार्थविचारद्वारापि प्रवर्तन् इति ।

इति श्रीचिदम्बनानन्दपुरी-विरचिते व्याससम्मतद्वक्षसूत्र
माप्यनिर्णये तृतीयपादः ।